

Ўзбекистон Республикаси
Табиатни муҳофаза қилиш
давлат қўмитаси

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА
АТРОФ-МУҲИТ ҲОЛАТИ
ВА ТАБИИЙ РЕСУРСЛАРДАН
Фойдаланиш тўғрисида
МИЛЛИЙ МАЪРУЗА - 2008**

(1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил)

Тошкент-2008

20.18

Ў32

ISBN: 978-9943-313-08-8

Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий маъруза-2008 : (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) / ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси; тузувчилар: С.В.Самойлов, У.Б.Абдужалилов, Л.А.Аксенова ва бошқ.; Б.Б.Алихоновнинг умумий таҳрири остида; масъул муҳаррир С.А.Джакбаров. - Ташкент: Chinor ENK, 2009. - 288 б.

И. Самойлов С.В. (тузувчи)

Тузувчилар:

С.В. Самойлов (раҳбар), У.Б. Абдужалилов, Л.А. Аксенова, Т.А. Арифханов, Б.К. Ахмеджанов, И.М. Бекмирзаева, В.И. Беликов, А.А. Григорьянц, Н.П. Доценко, Н.М. Каримов, Н.В. Королева, Н.М. Рустамова, М.М. Маманазаров, Р.И. Маматкулов, М.Д. Носиров, К.Ф. Садиков, У. Собиров, Р.Ф. Сотиволдиев, Қ.Ж. Таджиев, Т.С. Тилляев, Н.Г. Убайдуллаева, Н.М. Умаров, Р.С. Хабиров, М.Ж. Ходжаев, И.Н. Хушвақтов, А.Х. Шабанов, Н. Шокиров, Н.Д. Юнусов (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси); И.Р. Баратов (ФВВ), И.С. Махмадияров (Давгеодезкадастрқўм), С.С. Сангинов (Ўзбекистон ННТ Экофоруми), Б.Ж. Азимов (Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги), А. Исматов (Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси), Н.А. Фролова (Ўзгидромет), Т.Б. Ли (Соғлиқни сақлаш вазирлиги), Н.Г. Мавлянов, И.В. Гражданкин, И.Г. Семерня (Давгеологияқўм), Т.Э. Мавлянов (Давгеологияқўм Гидроингео), Р.Ш. Шоякубов (Фанлар Академияси «Ботаника» ИИЧМ), Ж.А. Камолов (ИИВ), Ё.С. Мухамедрахимов (ГИ «Ўзсаноатконтехназорат»), А.У. Мухамедалиев («Ўзкоммунхизмат» агентлиги).

Б.Б. Алихонов умумий таҳрири остида.

Масъул муҳаррир: С.А. Джакбаров

ББК 20.18

Мундарижа

Сўзбоши	5	IV. ЕР РЕСУРСЛАРИ	69
Кириш	6	4.1. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва унинг ҳолати	69
I. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКОЛОГИК СИЁСАТ	11	4.2. Ер ресурсларининг мелиоратив ҳолати	71
1.1. Барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича экологик-иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари	11	4.3. Ерларнинг таназзули.....	71
1.2. Экологик фаолиятнинг асосий йўналишлари ..	12	4.4. Ерларнинг шўрланиши	71
II. АТМОСФЕРА	14	4.5. Ерларнинг эрозияси	76
2.1. Ҳавонинг ифлосланиши ва озон қатламининг бузилиши. Озонни емирувчи моддалардан (ОЕМ) фойдаланиш.....	15	4.6. Ерларнинг пестицидлар билан ифлосланиши. Минерал, органик ўғитлар ва пестицидларнинг чиқарилиши	76
2.2. Атмосфера ҳавосига ифлослантурувчи моддалар ташланиши.....	17	4.7. Яйловлар дегрессияси	81
2.2.1. Турғун ифлослантурувчи манбалар	18	4.8. Ерларни сув босиши	81
2.2.2. Кўчма ифлослантурувчи манбалар	21	4.9. Давлат ер кадастрини ташкил этиш ва юритиш	82
2.3. Йўл транспорт воситалари саройининг ишлатилаётган ёқилги тури бўйича таркиби. Йўл-транспорт воситалари саройининг ўртача ёши.....	23	4.10. Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг биологик усули.....	82
2.4. Шаҳарларда ва шаҳар аҳоли яшаш пунктларида атмосфера ҳавосининг сифати	25	4.11. Ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан давлат назорати	83
2.5. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши.....	26	V. ЧИҚИНДИЛАР	87
2.6. Иқлим ўзгариши.....	31	5.1. Чикиндиларни бошқариш	87
2.6.1. Ҳарорат ўзгариши	31	5.2. Чикиндиларнинг ҳосил бўлиши. Ҳолати ва классификацияси, утилизация ҳамда улардан қайта фойдаланиш. Чикиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш жойлари давлат кадастри	88
2.6.2. Атмосфера ёгингарчиликлари	31	5.3 Чикиндиларнинг ҳосил бўлиши, жойлаштирилиши, утилизацияси ва қайта ишлаш жараёнларида табиий ресурслардан фойдаланишнинг меъёр ва қоидаларга риоя этилиши устидан давлат назорати.....	96
2.6.3. Бугхона газлари (БГ) ташламалари	32	VI. МИНЕРАЛ-ХОМ АШЁ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА ЕР ОСТИ БОЙЛИКЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ	98
2.7. Атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилиниши устидан давлат назорати.....	35	6.1. Ўзбекистон Республикаси минерал-хом ашё базаси	98
III. СУВ РЕСУРСЛАРИ	38	6.2. Минерал-хом ашё ресурсларининг умумий ҳолати ва улардан фойдаланиш	101
3.1. Сув ресурслари ҳолати	38	6.3. Умумтарқалган фойдали қазилмалар: уларнинг ҳолати ва ишлатилиши.....	103
3.1.1. Орол денгизи ҳавзаси бўйича сув ресурсларининг тақсимланиши	38	6.4. Ўзбекистон Республикасида инвесторлар кафолатлари ва ҳуқуқлари.....	105
3.1.2. Дарёлар, сув омборлари, кўллар, ҳавзалар, ер ости сувлари.....	39	6.5. Умумтарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати.....	108
3.2. Сув ресурсларининг ифлосланиш манбалари ..	48	VII. БИОХИЛМА-ХИЛЛИК	110
3.3. Сув ресурсларининг сифати ва трансчегаравий таъсири	48	7.1. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар (қўриқхоналар, табиий ва миллий боғлар, буюртмахоналар, табиат ёдгорликлари)	110
3.4. Умумий сув таъминоти ва сувни чиқариш. Ифлосланган оқава сувлар	54	7.2. Ўсимлик олами.....	124
3.5. Маиший ва коммунал хўжалигида сувдан фойдаланиш.....	57	7.3. Ўрмондан фойдаланиш	125
3.6. Ичимлик сувидан фойдаланиш	59	7.4. Ҳайвонот олами (шу жумладан, балиқ ресурслари). Қушлар. Асосий ҳайвонлар, шу жумладан, овчилик турларининг ҳолати	126
3.7. Сувдан такроран фойдаланиш ва айланма ишлатиш.....	59	7.5. Ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ноёб ва йўқолиб бораётган турлари	134
3.8. Айдар-Арсасой кўллар тизимидаги (ААКТ) экологик вазият	59		
3.9. Орол денгизи ва Оролбўйидаги экологик вазият.....	62		
3.10. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар (сув объектлари ва чучук ер ости сувлари шаклланиш минтақалари)	66		
3.11. Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати	67		

7.6. Ҳайвонлар миграцияси.....	135	12.6. Давлат экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш.....	221
7.7. Биологик ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати.....	135	XIII. ИЛМ-ФАН, ЭКОЛОГИК ТАРҒИБОТ ВА ТАЪЛИМ	224
7.8. Ўзбекистон Республикаси ўсимлик ва ҳайвонот олами объектларининг Давлат кадастрини юритиш.....	142	13.1. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги илмий-тадқиқот фаолияти.....	224
7.9. Қорақалпоғистон Республикаси муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларидаги ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси давлат кадастри.....	144	13.2. Барқарор ривожланиш учун экологик таълим. Экологик ташвиқот ва ахборот-таълим тарғибот фаолияти.....	236
VIII. АТРОФ МУҲИТ ВА САЛОМАТЛИК	151	13.2.1. «Чинор ЭНК» Экологик нашриёт компаниясининг сўнгги йиллардаги фаолияти.....	239
8.1. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши билан боғлиқ соғлиқни сақлашнинг асосий муаммолари.....	151	13.3. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида жамоат ташкилотлари ва нодавлат-нотижорат ташкилотлари (ННТ) фаолияти.....	239
8.2. Тоза истеъмол сувидан ва канализациядан фойдаланиш.....	154	13.4. Жамоат ташкилотлари билан ишлаш.....	244
8.3. Атроф-муҳит ҳолати ва озик-овқатлар сифати.....	156	XIV. ҚАЙТА ТИКЛАНУВЧАН ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИ	245
IX. РАДИАЦИЯВИЙ ҲАВФСИЗЛИК	157	14.1. Қуёш энергияси.....	250
9.1. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги радиациявий ҳолат ҳақида.....	157	14.2. Шамол энергияси ва кичик сув оқимлардан фойдаланиш.....	250
9.2. Собик уранли объектларни реабилитация қилиш муаммоси билан боғлиқ минтақавий муаммолар.....	158	14.3. Биомасса энергияси ва экологик ёқилгиларнинг бошқа турлари.....	252
X. АТРОФ-МУҲИТ ҲОЛАТИ ВА ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ МОНИТОРИНГИ	160	XV. ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК	256
10.1. Атроф-муҳитни ифлослантирувчи манбалар мониторинги.....	161	15.1. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида халқаро ҳамкорлик масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари.....	256
10.1.1. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар мониторинги.....	167	15.2. Халқаро Конвенция ва табиатни муҳофаза қилиш масаласи бўйича битимлар.....	259
10.1.2. Оқава сувлар ифлослантирувчи манбалари мониторинги ва уларнинг республика асосий сув ҳавзалари сифатига таъсири.....	169	15.3. Халқаро экологик лойиҳалар.....	261
10.1.3. Тупроқ ифлосланиши манбаларининг мониторинги.....	172	XVI. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЭКОТУРИСТИК САЛОҲИЯТИ	282
10.2. Экологик индикаторлар ҳамда атроф-муҳит ҳолатини ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни баҳолаш.....	175	XVII. ХУЛОСА	285
XI. ТАБИЙ ВА ТЕХНОГЕН ТУСДАГИ ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАР	184		
11.1. Кўчки ва сел-тошқин ходисалари.....	184		
11.2. Техноген хатарлар ва саноат объектлари хавфсизлигини декларациялаш.....	185		
XII. АТРОФ-МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ, ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН БОШҚАРИЛИШИ	188		
12.1. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни назорат қилиш ва бошқариш давлат органларининг тизими.....	188		
12.2. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иктисодий услублари.....	189		
12.3. Меъёрий-услубий база.....	199		
12.4. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги.....	206		
12.5. Давлат экологик экспертизаси.....	219		

Сўзбоши

Учинчи минг йилликнинг бошланиши икки муҳим тенденция билан баҳоланади. Биринчидан, ҳозирги цивилизация глобал экологик муаммоларга дуч келди (иқлим ўзгариши, озон қатлами бузилиши, ичимлик сувининг танқислиги ва ифлосланиши, ер ва ўрмонлар таназзули, биохилма-хилликнинг қисқариши, ортиқча чиқиндиларнинг ҳосил бўлиши ҳамда уларни утилизациялаш муаммоси ва ҳоказо). Иккинчидан, дунё жадал суръатлар билан ўзгариб бормокда. Шунинг учун кечаги мезонлар билан ҳозирги вазиятни объектив баҳолашнинг иложи йўқ, келажак истиқболларини белгилаш ҳақида сўз юритмаса ҳам бўлади.

«Йоханнесбург-2002» глобал форумида барча мамлакатларнинг XXI асрдаги ҳаракатлари дастури сифатида белгиланган XXI аср тараққиёт дастури тасдиқланди. Мазкур дастур - жаҳон амалиётининг жорий эҳтиёжларни қондириш ва бўлажак авлодлар манфаатларини таъминлашни ҳисобга олиб, атроф-муҳит учун беҳатар барқарор тараққиётни таъминлашга йўналтирилган ҳужжат ҳисобланади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг расмий ҳужжатида «барқарор ривожланиш» интеграл тушунчаси тақдим этилган бўлиб, ушбу тушунча атроф табиий муҳитни сақлаш ва тиклашнинг асосий муаммолари ҳамда барча авлодлар учун муносиб ҳаётни таъминлашга асосланган.

Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати, унга таъсири ва муҳофаза қилиш, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланишни баҳолаш механизми ёки кенг маънода умумлаштирилган интеграл тахлили сўнгги йигирма йилда катта одимлар билан ривожланди.

Инсон ва атроф-муҳит ҳимояланиши ҳолати ҳамда ифлосланган атроф-муҳитнинг хавfli таъсири қонуниятлари ва ўзаро муносабати ҳақидаги билимлар тизимининг шаклланиши умумий муаммоси, шунингдек, экологик хавфсизликни таъминлашнинг

ягона ва мажмуавий тизимини яратиш муаммоси вужудга келади.

Тақдим этилаётган маърузада Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг тузилмавий бўлинмалари маълумотлари, аввал нашр этилган «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида»ги миллий маърузалар (1991, 1995, 1998, 2002, 2005 йиллар), «Экологик индикаторлар бўйича Ўзбекистон атроф-муҳити ҳолатини баҳолаш» атласи, вазирликлар, идора ва ташкилотлар, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (БМТТД), ЮНЕП, Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар экологик ахборотини умумлаштириш асосида сўнгги 20 йил давомида атроф-муҳит ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳолати ва ретроспектив тахлили, тараққиёт баҳоси, тамойиллари ва башорати биринчи марта ёритилади. Экологик хавфсизликнинг вужудга келиш механизмлари, шахс, жамият, шунингдек, давлат ҳамда турли фаолият турига ихтисослашган ташкилотлар, корхоналар, объектлар экологик хавфсизлигини таъминлаш бўйича тизимли ёндашувнинг ўзаро боғлиқлиги очиб берилади.

Шунингдек, атроф-муҳитнинг ҳозирги ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва сифатини яхшилаш бўйича амалга оширилган ва оширилаётган фаолият ҳақида маълумотлар тақдим этилган.

Мазкур маъруза кенг маънода вазирликлар, идоралар, давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, жамоат ва бошқа ташкилотлар, илмий-тадқиқот ва ўқув муассасалари, мутахассислар, олимлар, шунингдек, табиий ресурслардан фойдаланиш, ифлослантирувчи моддаларни чиқариш ва ташлаш, чиқиндиларни бошқариш, биохилма-хилликни сақлаш ва муҳофаза этиладиган ҳудудлар билан боғлиқ фаолиятни амалга оширадиган корхона ва муассасалар учун мўлжалланган.



Кириш

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқи ва эркинлигига амал қилиш, ижтимоий ва экологик йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш орқали дунё ҳамжамиятига тўла ҳуқуқли интеграциялашишни таъминловчи ҳуқуқий демократик давлат ва очик фуқаролик жамиятини барпо этмоқда. Республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучи инсоннинг баркамол ривожланиши ва фаровон ҳаёти, шахс манфаатларини амалга ошириш шароитлари ҳамда амалий механизмларини яратишдан иборатдир.

«Халқаро ҳамжамият инсоннинг нафақат яшаш ҳуқуқи, балки тўлақонли ва соғлом турмуш кечириши учун зарур мўътадил атроф-муҳит шароитларига ҳам эга бўлган ҳуқуқларининг муқаддас ва дахлсизлигини аллақачонлар эътироф этган. Экологик хавфсизлик долзарблиги, жуда зарурлиги билан инсониятнинг бугуни ва эртаси учун энг муҳим муаммолари жумласига киради...».

Халқаро ҳуқуқий тажрибалар, замонавий фан, техника ва технологиялар асосида экологик хавфсизликнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон миллий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг экологик хавфсизлик сиёсати Конституция, қонунчилик, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик концепцияси, атроф-муҳит ва барқарор ривожланиш бўйича Рио-де-Жанейро ва Йоханнесбург Декларацияларининг тамойиллари асосида халқаро конвенциялар ва шартномалардан ҳамда етакчи давлатларнинг қонунчилик соҳасидаги тажрибаларидан келиб чиқадиган республиканинг мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади.

Ўзбекистон, барча собиқ иттифок давлатлари каби, ишлаб чиқариш учун катта миқдорда энергия ва материаллар сарф этишни талаб қиладиган, маънавий эскирган ва атроф-муҳитни ифлослантирадиган жиҳозлар ҳамда технологияларга эга иқтисодиётни мерос қилиб олди.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларида макроиқтисодий режалаштиришнинг табиатни муҳофаза қилиш сиёсати билан оптимал уйғунлашуви ва унинг ижтимоий ҳамда бошқа соҳаларда юритилаётган сиёсат билан ҳамоханг бўлиши биринчи даражали муҳим вазифа бўлиб қолди. Республика экологик сиёсати табиатнинг алоҳида унсурларини химоя қилишдан экотизимни умумий химоялашга ўтишга, инсон яшайдиган муҳитининг ҳаёт кечириш қулай жиҳатларини кафолатлашга йўналтирилган. Бундай экологик сиёсатнинг амалга оширилиши халқ хўжалиги мажмуи ва умуман жамиятнинг барқарор ривожланиши шартларидан бири бўлиб қолиши керак. Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати натижаларидан бири инсон саломатлиги учун юқори даражадаги хавфга эга ҳудудларда атроф-муҳит сифатини яхшилаш ва экотизимни барқарорлаштиришдан иборат бўлди.

Оролбўйида экологик вазиятнинг оқибатларини бартараф қилиш бўйича тадбирлар амалга оширилмоқда - кичик маҳаллий сув ҳавзалари, ичимлик суви таъминоти қувурлари қурилиши олиб борилмоқда. Республикада 1989 йилдан бошлаб ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферага чиқарилиши 2,1 баробарга пасайди, ифлосланган оқова сувларининг ташланиши 2,0 баробар камайди. Пестицидлардан фойдаланиш кейинги 5 йил давомида 4 баробарга қисқарди.

Пахта экилишининг камайтирилиши ҳисобига экин майдонлари тузилмасида ғалла ва дуккакли, сабзавот ва полиз, картошка экин майдонларининг ошиш тенденцияси шаклланди. Ҳозир пахта экиладиган майдонлар анча қисқартирилиб, экин майдонлари ҳажмининг 40,6 фоизини ташкил этади. Қўриқхоналар, миллий боғлар, буюртма қўриқхоналари ва экомарказлар ривожлантирилмоқда.

Республикада Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан бошқариладиган давлат табиатни муҳофаза қилиш тизими ташкил этилган. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта тиклаш соҳасида давлат назорати ва тармоқлараро бошқарувини амалга оширувчи махсус ваколатли, идоравий ва мувофиқлаштирувчи орган ҳисобланади. Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, ИИВ, «Саноатконтехназорат» давлат инспекцияси ва Давергеодезкадастр қўмитаси ҳам табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати органлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- экологик хавфсизлик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва қайта тиклаш соҳасида ягона давлат сиёсатини таъминлаш;

- вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек алоҳида шахслар томонидан ерлар, қазилма бойликлар, сув, ўрмонлар, ҳайвонот ва ўсимлик олами, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш;

- табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тармоқлараро комплекс бошқарувини амалга ошириш;

- атроф-муҳитнинг қулай ҳолатини таъминлаш ва экологик ҳолатни соғломлаштириш бўйича ишларни ташкил қилиш ва мувофиқлаштириш.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш масалаларини бошқариб турадиган меъерий-ҳуқуқий база мавжуд бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан олиб борилаётган ишлар самарали бўлмайди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш

соҳасидаги меъёрий ҳужжатлар хўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга салбий таъсирини чеклайди, табиий ресурслар қайта тикланишини кафолатлайдиган атроф-муҳит сифатига бўлган талабларни, шунингдек, табиатни муҳофаза қилиш бўйича бажариладиган ишлар қоидаларини белгилайди.

Мустақиллик йилларида республикада атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалаларини бошқариб турадиган қарийб 30 та қонун ва 350 дан ортиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинди.

2007 йил якуний ҳолатига кўра, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги меъёрий ҳужжатлар давлат фонди 245 та ҳужжатни ўз ичига олади.

Булардан: давлатлараро ГОСТлар – 48 та; Ўзбекистон Республикаси стандартлари – 20 та; раҳбарлик ҳужжатлари – 91 та; санитар меъёрлари, қоида ва гигиеник нормативлар – 5 та; тавсиялар, қўлланмалар, йўриқномалар, кўрсатмалар, низомлар ва бошқа ҳужжатлар – 81 та.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мутахассислари ваколатли вазирликлар ва идоралар билан биргаликда қонунлар ишлаб чиқиш ва уларга ўзгартишлар киритишда иштирок этмоқдалар. Фақатгина 2007 йилнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мутахассислари томонидан бошқа идора ва вазирликлар вакиллари билан ҳамкорликда 68 та қонунлар лойиҳалари ва уларга ўзгартишлар, қарорлар ва идоравий меъёрий ҳужжатлар бўйича таклифлар ишлаб чиқилди ва киритилди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси меъёрий-ҳуқуқий ва услубий базасини такомиллаштириш мақсадида, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш меъёрларини бошқарадиган иккита ҳужжат қайта ишланди, еттита янги раҳбарлик йўриқномавий ҳужжати ишлаб чиқилди.

Ўзбекистонда амал қилаётган табиатни муҳофаза қилиш қонунлари бутун мамлакат ҳудудида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурсларни асраш, оқилона фойдаланиш ва қайта тиклаш каби тадбирларнинг тўлиқ ҳажмда бажарилишини таъминлайди.

1996 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Мазкур қонун қабул қилинганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан вазирликлар, идоралар, ташкилотлар ва корхоналар билан биргаликда атмосфера ҳавосига салбий таъсирни камайтириш бўйича амалга оширилган чоралар туфайли 2007 йил якунларига кўра, атмосферага чиқарилаётган ифлослантирувчи моддаларнинг умумий ҳажми 2 млн. тоннагача қисқарди. Сўнгги йигирма йилда турғун манбалардан зарарли моддаларнинг чиқарилиши 1,3 дан 0,6 млн. тоннагача камайди.

«Тоza ҳаво» тадбирлари жараёнида мунтазам ахборот кампаниялари ўтказилмоқда, «Тоza ҳаво» тадбирларининг натижалари йирик автотранспорт корхо-

наларида муҳокама этилиб, оммавий ахборот воситаларида ёритилмоқда. Мисол учун, ўтган 2007 йилда 50 та телекўрсатув, 562 та радиоэшиттириш ўтказилди, республика ва вилоят миқёсидаги турли газеталарда 121 та мақола чоп этилди. Автотранспорт корхоналарида 48 та маъруза ташкил қилиниб, ўтказилди, 4941 дан ортиқ реклама плакатлари нашр қилинди, йирик шаҳарлар ва йўл-патруль хизмати постларида 187 та панно ва баннерлар жойлаштирилди.

2000 йилда «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида катта аҳамиятга эга бўлди. Мазкур қонуннинг қабул қилиниши билан Давлат экологик экспертизасининг аниқ вазибалари белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибида давлат экология экспертизаси ташкил этилган давр мобайнида кўриб чиқилган объектлар сони 44 мингдан ортиқни ташкил қилди, буларга шунингдек атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш ва экологик нормативлар лойиҳалари ҳам киради. 2007 йилда бутун мамлакат бўйича давлат экология экспертизаси томонидан кўриб чиқилган материаллар сони ўтган йилнинг худди шу даврига нисбатан 30,6 фоизга ошди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Давлат экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш каби йўналишига ҳам катта эътиборни қаратади. Экологик сертификатлаштиришнинг асосий мақсади – табиий муҳитни иложи борича кам ифлослантирадиган ҳамда истеъмолчига унинг ҳаёти, саломатлиги, мол-мулки ва яшаш муҳитига ҳавф туғдирмайдиган маҳсулот етказилишини кафолатлайдиган технологик жараёнлар ва товарлар ишлаб чиқаришини жорий қилишни рағбатлантиришдан иборат.

Экологик тоза тикланувчи энергия манбаларини кенг жорий қилиш мақсадида, 2005 йилдан бери Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳузурида «Эко-энергия» илмий-тадбиқий маркази фаолият юритмоқда. Марказ фаолиятининг асосий мақсади: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва қазилма ёнилғи ресурсларини тежаш мақсадида тикланувчи энергия манбалари ресурсларини қўллаш ва амалиётга жорий қилиш йўллари излаш; тикланувчи, экологик тоза энергия манбаларини тадбиқ қилиш ва уларни кенг миқёсда қўллаш; шунингдек қатор бошқа йўналишлар ҳисобланади.

Марказда юқори малакали олим ва мутахассислар ишлайди. Уларнинг бевосита иштирокида турли лойиҳалар доирасида Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд, Тошкент вилоятларида қатор фотоэлектр станциялари, электр энергияси ва иссиқлик олиш учун кичик ГЭСлар ва гелиоиситгичлар, чорвачиликка оид, саноат ва маиший чиқиндилардан биогаз ва экологик тоза юқори самарали биоорганик ўғитлар (биогумус) олиш бўйича қурилмалар ишлаб чиқилиб, фойдаланишга топширилди.

Бугунги кунда қуёш фотоэлектр станциялари ва сувни иситиш коллекторлари Сурхондарё, Жиззах, Бухоро, Қашқадарё, Тошкент, Андижон вилоятлари

ва Қорақалпоғистон Республикасида муваффақиятли қўлланилмоқда.

1992 йилда атроф-муҳитни меъёрдан ортиқ ифлослантирганлик учун тўловлар ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий қилинди ва уларни ундириш тартиби белгиланди. Табиатдан фойдаланиш меъёрлари ва қоидаларини бузганлик учун жарима белгилаш ва ундириш механизми ўзгартирилди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида бюджетдан ташқари республика ва маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари ташкил қилинди. Уларни шакллантириш манбалари ва фойдаланиш тартиби аниқланди. Бу атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида янги молиявий ўзаро муносабатлар шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

2003 йил май ойидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф-муҳитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун компенсация тўловлари жорий қилинди. Буларга мувофиқ ифлослантирувчи моддаларни ташлаш ва чиқиндиларни жойлаштириш ҳажмлари камайганида тўловлар суммалари камайдди, ушбу ҳажмлар ошганида эса тўловлар коэффициентлари ошиши кўзда тутилган.

2006 йилнинг февраль ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 15-сонли «Табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Бу эса маблағларнинг Табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларида жамланишини, табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари ва табиатни муҳофаза қилиш ҳамда табиатдан фойдаланиш соҳасидаги илмий тадқиқотлар ва изланишлар, янги меъёрий-услубий қўлланмалар ишлаб чиқилишини молиялаштириш имконини берди.

Натижада ҳар йили республика ва маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига тушаётган маблағлар ҳажми ортиб бормоқда. Улар табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини бажариш, экологик ҳолатни яхшилаш бўйича комплекс чораларни амалга оширилишига йўналтирилмоқда. Шу жумладан, 2007 йилда маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига 2006 йилга нисбатан 35,9 фоизга кўп ёки 3,67 млрд. сўм атрофида маблағ келиб тушди. Давлат бюджетига 34,1 фоизга кўп ёки 1,69 млрд. сўм, Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармасига (РТМҚЖ) 20,2 фоизга кўп ёки 429,3 млн. сўмдан ортиқ маблағ ўтказилди.

2007 йилда РТМҚЖ маблағларидан табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига, шунингдек, илмий-тадқиқот, меъёрий-услубий ишлар, амалий табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари, экологик тарғибот, ноширлик фаолияти, қўмита ходимларини ўқитиш, малакасини ошириш ва халқаро ҳамкорликка 225,1 млн. сўм ёки 59,7 фоиздан ортиқ маблағ сарфланди. Шунингдек, ўтган 2006 йилда: «Ўзбекистоннинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларида жойлаштирилган объектлар учун қуёш энергиясини қўллаган ҳолда энергияни тежайдиган экологик хавфсиз

электр таъминоти комплексини ишлаб чиқиш, яратиш ва жорий қилиш»; «Конверсион фосфорли бўр таркибида фосфор бўлган ўғитга утилизациялаш ва карбонат ангидрид газини фосфогипсга қайта конверсиялаш жараёнини утилизациялаш»; «Қурилиш материалларини ишлаб чиқаришда ёнилғи кулшлакли чиқиндиларни тўлиқ йўқотиш ишлаб чиқариши технологиясини ишлаб чиқиш, жорий қилиш ва ўзлаштириш»; «Орол денгизи ва Оролбўйи ҳудуди биохилма-хиллигини сақлаб қолиш бўйича ижтимоий-иқтисодий ахборотни шакллантириш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва башоратлаш» тадбирлари яқунланди. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ фосфогипс чиқиндисини қайта ишлаш бўйича ишланган технологияга кўра, «Аммофос» ОАЖда қуввати йилига 10 минг тонна бўлган фосфогипс қайта ишлаш қурилмаси жорий қилинди ва фойдаланишга топширилди, унинг қайта ишлаш ҳажмини йилига 300-350 минг тоннага етказиш мўлжалланмоқда.

2007 йилнинг ўзидагина республика бўйича табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига жами 239,4 млрд. сўм, шу жумладан, маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари маблағлари ҳисобидан – 363 млн. сўмдан ортиқ, Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан – 5,906 млрд. сўм, корхона маблағлари ва улушли иштироки ҳисобига – тахминан 231,2 млрд. сўм ва 100 минг АҚШ доллари, ташқи инвестиция ҳисобига – тахминан 1,862 млрд. сўм маблағ сарфланди. Амалга оширилган тадбирлар натижасида атмосферага ташланаётган ифлослантирувчи моддалар миқдори 5,2 минг тоннага, ер усти сув манбаларига ифлослантирувчи оқавалар ташланмаларининг ташланиши 1,6 млн. м³ га камайдди, меъёр даражасида тозаланган оқава сувларини ташланиш ҳажми 88,74 млн. м³ га кўпайди, тўпланаётган чиқиндилар ҳажми 9 фоизга камайдди, умумий майдони 2477 га бузилган ерлар рекультивацияланди, 5024,4 га майдондаги ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди. Қуввати 48,4 минг м³/соат бўлган чанггаз тозалаш қурилмалари фойдаланишга топширилди, айланма сув билан таъминлаш тизимлари жорий қилинди, натижада уларнинг ҳажми 7,03 млн. м³ га кўпайди, 38 минг м³ сув тежалди.

Экологик ҳолат барқарорлигини таъминлаш, шунингдек, Айдар-Арнасой қўллар тизимидан самарали фойдаланиш мақсадида, Айдар-Арнасой қўллар тизимидаги мавжуд вазиятни ўрганиш ва экологик муҳитнинг барқарорлигини таъминлаш бўйича комплекс дастур лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бунга алоқадор бўлган вазирлик ва идоралар билан келишилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан (05.12.2007 йил 1527-сон қарор) маъқулланди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг мувофиқлаштириш ишларини кучайтириш мақсадида, ҳар йили Ички ишлар вазирлиги (ИИВ), Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги (ФВВ), Давергеодезкадастр қўмитаси, Ўзгидромет, бошқа вазирлик ва идоралар билан экологик муаммоларни комплекс ҳал қилиш

бўйича қатор қўшма тадбирлар амалга оширилмоқда. Бундан ташқари мамлакатдаги экологик ҳолатни соғломлаштиришга йўналтирилган бошқа қатор тадбирлар бажарилмоқда.

Тегишли вазирлик ва идоралар билан ҳамкорликда «Ўзбекистон Республикасининг чиқиндиларни бошқариш бўйича миллий стратегияси ва ҳаракатлар режаси», «Ўзбекистон Республикасининг тикланувчан энергия манбаларидан фойдаланиш миллий Дастури» лойиҳалари ишлаб чиқилди ва белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тасдиқлаш учун киритилди. «Биоэкосан» бўйича тадбирлар режаси тасдиқланди. Ваколатли вазирлик ва идоралар билан «Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш концепцияси» ишлаб чиқилди ва келишилди, ушбу концепция Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланди. Экологик таълим ва барқарор тараққиёт учун таълимни ривожлантириш бўйича Мувофиқлаштирувчи Кенгашининг, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Декадаси доирасида тадбирларни мувофиқлаштириш ишлари 2007 йилга режаси тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим, Халқ таълими вазирликлари ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг «Ўзбекистон Республикасида экологик таълимни ривожлантириш тизимини такомиллаштириш, экологик кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш истиқболлари тўғрисида»ги уч томонлама қарорининг ижроси устидан мунтазам назорат олиб борилмоқда.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, чиқиндиларни қўмиш ва утилизациялаш жойлари давлат кадастрларини юритиш бўйича ишлар давом эттирилмоқда. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳайвонот ва ўсимлик дунёси давлат кадастрлари, шунингдек, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларидаги сув объектларининг ҳозирги аҳволи ҳақидаги маълумотларининг электрон базаси яратилмоқда. Жиззах ва Навоий вилоятлари ҳайвонот ва ўсимлик олами кадастрлари бўйича материаллар тайёрланди ва чоп қилинди. «Сайгачий» ва «Судочье» давлат буюртма қўриқхоналари ҳудудларидаги ноёб, эндемик ва йўқолиб бораётган ўсимликлари, шунингдек, Устюртдаги иккита муҳофаза этиладиган ҳудудидаги ёввойи ҳолда ўсадиган техник ўсимликлари кадастри тузилди. Ушбу ҳудудларда умуртқали ҳайвонлар бўйича маълумотлар таҳлил қилинди.

Қорақалпоғистон Республикаси Жанубий Оролбўйида тўқай ўрмонлари майдонларининг янада қисқаришининг олдини олиш, минтақадаги экологик ҳолатни барқарорлаштириш, биологик хилма-хилликни асраш мақсадида, 2006 йилдан бошлаб Қорақалпоғистон Ҳукумати, БМТ Тараққиёт Дастури (БМТТД) ва Глобал Экологик Фонднинг (ГЭФ) «Қорақалпоғистондаги Амударё соҳилбўйида тўқай ўрмонларини сақлаб қолиш ва муҳофаза этиладиган ҳудудлар тизимларини мустаҳкамлаш» қўшма лойиҳасини амалга ошириш бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 24.01.2004 йилдаги 37-сонли қарорига мувофиқ

Жаҳон банкининг қўллаб-қувватлашида «Дренаж-ирригация инфратузилмасини таъмирлаш ва ветландларни тиклаш» лойиҳаси амалга оширилмоқда. Мазкур лойиҳа Беруний, Тўртқўл ва Элликқалъа туманларидаги 10 минг га майдондаги суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун мўлжалланган бўлиб, ирригация-дренаж инфратузилмасини тиклаш, қатор ветланд ва археологик объектларни асраш ва ҳолатини яхшилаш, ирригация-дренаж инфратузилмасидан фойдаланиш ва хизмат кўрсатиш учун сувдан фойдаланувчилар ассоциациясини ташкил қилишга қаратилган.

1976 йилда республикада биринчи марта Бухоро вилоятида 5145 га майдонда жайронларни боқиш бўйича ихтисослаштирилган питомник ташкил қилинди. 1989 йилда питомник ноёб ҳайвон турларини кўпайтириш бўйича республика илмий-ишлаб чиқариш маркази - «Жайрон» экомарказига айлантирилди ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибига қўшилди. Ҳозирги кунда унинг майдони 7,1 минг га гача кенгайтирилди. Унинг ҳудудида Ўзбекистон Қизил китоби ва Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи (ТМХИ) Қизил китобига киритилган жайрон, Пржевальский оти, қулон, йўрға-гувалоқ ва бошқа ҳайвонлар яшайди. «Жайрон» экомарказида Бухоро қўйини кўпайтириш бўйича ишлар амалга оширилмоқда.

Ёввойи ҳайвонлар сонининг сўнгги ҳисобига кўра, Экомарказ ҳудудида 549 та жайрон, 55 та қулон, 35 та Пржевальский оти, 9 та Бухоро қўйи ва битта морхўр мавжуд. 2007 йил апрель ва август ойларида Москва ҳайвонот боғи ва Тожикистон миллий боғига тегишлича 15 тадан жайрон юборилди.

Ҳисор давлат қўриқхонасида сўнгги йилларда ўта ноёб ҳайвон турлари популяцияси, мисол учун, илвирс 16 бошдан 19 бошгача, силовсин 84 бошдан 121 бошгача, айиқ 103 бошдан 158 бошгача кўпайган.

«Сайхун» хўжалиги бўйича, 2007 йилда инкубаторга 360 та ёввойи ўрдак тухуми қўйилган ва шундан 200 та ўрдак боласи очилган, табиий йўл билан 5 та ғоз ва 45 та цесарка олинган, қўлда 400 кг маданий балиқ турлари етиштирилган.

Табиатни муҳофаза қилиш бўйича халқаро ҳамкорлик Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати стратегияси билан белгиланади. 1992 йилдан Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тўла ҳуқуқли аъзоси, МДХ мамлакатлари давлатлараро экологик кенгаши аъзоси ҳисобланади.

Миллий сиёсат ва халқаро ҳамкорликнинг асосий йўналишлари мамлакатнинг экологик салоҳиятини сақлашга асосланган. Ушбу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси «Озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича» Вена конвенцияси (18.05.1993 й.), «Табиий мухитга харбий ёки бошқа ҳар қандай зўравонлик билан таъсир қилишни тақиқлаш тўғрисида»ги Конвенция (26.05.1993 й.), «Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги» Конвенция (06.05.1995 й.), «Бутунжаҳон маданий ва табиий меросларни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Конвенция (22.12.1995 й.), «Йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ёввойи фауна ва флора

турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисида»ги Конвенция (01.07.1997 й.), «Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрвчи турларини муҳофаза қилиш» бўйича Конвенция (01.05.1998 й.), «Асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари тўғрисида»ги Рамсар конвенцияси (08.02.2002 й.), шунингдек, табиатни муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорлик соҳасидаги қатор давлатлараро битимларга қўшилди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикасининг «Трансчегаравий очиқ сув оқимлари ва халқаро қўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш» бўйича Конвенцияга (1992 йил 17 март, Хельсинки) ҳамда «Халқаро очиқ сув оқимларидан кемалар қатнамайдиган турда фойдаланиш тўғрисида»ги Конвенцияга (1997 йил 21 май, Нью-Йорк) қўшилиши зарурлиги бўйича асосларни тайёрлашда фаол иштирок этди. Натижада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 9 августдаги ПҚ-683-сонли «Халқаро шартномаларга қўшилиш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Давлатимизнинг ушбу конвенцияларга қўшилиши грант асосида ташқи инвестициялар молиявий маблағларини жалб қилиш имконини берди. Ўзбекистонда республика табиатни муҳофаза қилиш органлари ишларини такомиллаштириш; янада тоза ишлаб чиқариш Миллий Марказини ташкил қилиш; Қизилқум-Нурота биосфера қўриқхонасини ташкил қилиш; БМТГД ва Ўзбекистон ҳукуматининг атроф-муҳит бўйича дастури; Ғарбий Тянь-Шандаги биохилма-хиллик бўйича трансчегаравий лойиҳа; Озон қатламини асраш бўйича лойиҳалар; Марказий Осиё давлатлари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича минтақавий ҳаракатлар режаси ва бошқа йўналишлардаги лойиҳа ва дастурлар амалга оширилмоқда.

ЮНЕП (БМТ атроф-муҳит бўйича дастури) ташаббуси билан Марказий Осиё минтақаси Минтақавий экологик маркази ташкил қилинди, минтақадаги бешта давлатнинг ҳар бирида миллий офислар очилмоқда. ЮНИДО доирасида янада тоза ишлаб чиқариш Миллий маркази тузилди. Халқаро экспертлар томонидан Ўзбекистон экологик фаолиятининг самарадорлиги шарҳи тайёрланди ва БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси ҳузуридаги Экологик сиёсат қўмитаси томонидан тасдиқланди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Рамсар конвенцияси Котибиятига Айдар-Арнасой қўллар тизими, асосан, сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга эканлиги ҳақида ариза қилиниши бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилмоқда.

Халқаро Конвенциялар доирасида, Ўзбекистон Республикаси томонидан олинган, бажарилиш масъулияти Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитасига юкланган мажбуриятлар бажарилмоқда. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси миллий ижрочи агентлик ҳисобланувчи 6 та халқаро табиат-

ни муҳофаза қилиш лойиҳаларини амалга оширилиши давом эттирилмоқда. Хитой Халқ Республикаси Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат бошқармаси ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўртасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш бўйича ўзаро муносабатлар Меморандуми имзоланди. Давлат ва хўжалик органларининг жамоатчилик билан алоқаларини янада ривожлантириш мақсадида 2006 йилда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Ахборот хизмати ташкил қилинди. Атроф-муҳит ҳолати мониторингининг ягона тизими ва ахборот таъминоти маълумотлар базаси шакллантирилди. Экологик индикаторлар маълумотлар базасига (ЭИМБ) интеграциялашган ГИСни ишлаб чиқиш тугалланди, унинг веб-сайти ишга туширилди, интернет орқали харитада ахборот тақдим этиш учун онлайн хариталаштириш тизими тузилди. Ўзбекистон ичида ва халқаро миқёсда экологик маълумотларни излаш, кўчириб олиш ва биргаликда қўллашни осонлаштириш мақсадида экологик ахборот маълумотлар базаси (ЭМБ) ташкил қилинди. Ўзбекистондаги асосий экологик муаммолар ва донорлик ёрдами харитасхемаси, шунингдек, Ўзбекистон экологик атласи тайёрланиб, нашр этилди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси веб-портални такомиллаштириш ва янгилаш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Барча вилоят табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ва қўмита бўлинмаларида ўз веб-сайтлари очилиб, веб-порталга киритилди.

Ҳар йили экологик билимларни тарғиб қилиш, экологик тарбия ва аҳолини ўқитиш бўйича ишлар салмоғи кўпаймоқда. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон телерадиокомпанияси томонидан «Одам ва олам» телекўрсатувини ташкил қилиш ва ўтказиш қўшма режаси ишлаб чиқилди ва тасдиқланди. «Чинор ЭНК» экологик нашриёт компанияси ўз ишини тубдан яхшилаб, «Экология хабарномаси» журнали сифатини оширди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси фаолияти давомида умумий адади қарийб 70 минг нусхалик 50 турдан ортиқ ноширлик маҳсулотини чоп этилди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси илмий-тадқиқот бўлинмалари томонидан Давлат Илмий Техник Дастурлари бўйича янги технологияларни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш ишлари давом эттирилмоқда.

1989 йилдан ҳозирги вақтгача амалга оширилаётган табиатни муҳофаза қилиш фаолияти натижасида республикада экологик вазиятнинг барқарорлашуви кузатилиб, баъзи алоҳида минтақаларда эса яхшиланди. Бироқ, яқин келажак ва истиқболда экологик хавфсизликни таъминлаш учун аниқ чоралар ва муайян комплекс тадбирлар қабул қилинишини тақозо этувчи камчилик ва муаммолар ҳам мавжуд.

I. Ўзбекистон Республикасида экологик сиёсат

1.1. Барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича экологик-иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари

Марказлаштирилган тарзда режалаштириш ва тақсимлаш механизмига асосланган собиқ совет тузими даврида иқтисодий ривожланишнинг бир томонлама хом ашёга ва пахта етиштиришнинг яккахокимлигига йўналтирилганлиги Ўзбекистон иқтисодиёти, экологияси ва аҳоли генофондига ўта ҳалокатли таъсир кўрсатди.

Ўзбекистонда юзага келган мавжуд вазиятдан келиб чиққан ҳолда, халқнинг тарихан вужудга келган миллий ва маданий хусусиятларини ҳисобга олиб, мамлакатнинг табиий-иқтисодий салоҳиятини баҳолаш, сиёсий, иқтисодий ривожланиш, давлат ва жамият қурилишининг стратегияси ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, амалга оширилаётган ислохотлар, маъмурий-буйруқбозлик тамойилларига асосланган марказлаштирилган тарзда режалаштириш бошқаруви тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш, иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш йўлидаги иқтисодий қийинчиликларни муваффақиятли ҳал қилишга кўмаклашади.

Ўтиш давридаги иқтисодиётнинг давлат томонидан бошқарилиши, давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнини кучайтириш, хом ашёга йўналтирилган ишлаб чиқаришдан рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш, ички ва ташқи инвестиция ресурсларини жалб қилиш ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича чоралар кўришга йўналтирилган, юкори ишчан фаолликни таъминловчи иқтисодий шарт-шароитлар яратилиш имконини беради.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида макроиқтисодий режалаштиришни табиатнинг алоҳида элементларини, экотизимларни умумий ҳимоя қилиш ва мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлашга йўналтирилган табиатни муҳофаза қилиш сиёсати билан бирга қўшиб олиб борилиши таъминланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма йиғилишида, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мамлакат тараққиётини, эришилган ютуқларни ва келажакдаги вазифаларини чуқур таҳлил қилиб берди.

И.А.Каримов ўз маърузасида босиб ўтилган йўлнинг мазмуни ва аҳамиятини таъкидлаб, уни икки мустақил даврга ажратди. Биринчи босқич – 1991 йилдан 2000 йилгача долзарб ислохотлар ва ўтиш даврининг ўзгаришлари, миллий давлатчиликнинг асосларини шакллантириш босқичи сифатида тавсифланади. Иккинчи босқич – 2001-2007 йиллар фаол демократик янгиликлар ва мамлакатни замонавийлаштириш ва қайта қуриш босқичи сифатида тавсифланади.

Ислохотлар даврида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очик демократик давлат қуриш ва мамлакатда фуқаролик жамиятини шакллантириш амалга оширилди. Янги давлат ва жамият қурилиши асосига мамлакатни ислох қилишнинг принципаал мақсадли вазифаларини белгилайдиган бешта тамойил асос бўлди:

биринчиси – иқтисодиёт ғоясини ўзгартириш ва унинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш;

иккинчиси – давлат бош ислохотчи бўлиши ва давлат, жамият ҳамда иқтисодий янгиликлар соҳасидаги ислохотлар ташаббускори бўлиши лозим;

учинчиси – қонун устуворлиги ёки барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги;

тўртинчиси – кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, аҳолининг ижтимоий жиҳатдан заиф қатламлари ва гуруҳларини қўллаб-қувватлаш бўйича давлатнинг жавобгарлиги;

бешинчиси – ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш, шок терапияси турли моделларидан воз кечиш.

Ўзбекистонда амалга оширилган ислохотлар натижасида иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларида ҳозирги вақтда 1990 йилга нисбатан ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) 1,3 баравар ўсди, ЯИМ тузилмасидаги саноатнинг улуши 11 фоиздан 25 фоизгача, хизматлар соҳаси эса 18 фоиздан 42 фоизгача ёки 2 баравардан ортиққа ўсди. Хусусий фермер хўжаликлари янги бозор инфратузилмаси яратилди. Иқтисодиётнинг нодавлат секторида ЯИМнинг 76 фоиздан ортиғи, саноат маҳсулотининг қарийб 80 фоизи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барчаси ва бутун чакана товар айланмаси ишлаб чиқарилмоқда. Бунда корхоналарнинг 90 фоизи хусусий ва корпоратив мулкчиликка асосланган бўлиб, бу ерда жами иш билан банд аҳолининг 77 фоизи меҳнат қилмоқда. Аҳолининг, айниқса, қишлоқ жойларида яшаш шароитларини ва ҳаёти сифатини яхшилаш мақсадида, 36 минг км сув қувурлари ва 72 минг км газ тармоқлари қурилиб, топширилди, бу аҳолининг ичимлик суви билан таъминотини 84 фоизгача, шу жумладан қишлоқ ерларида 77 фоизгача, табиий газ таъминотини 82 фоизгача, қишлоқ ерларида 78 фоизгача ошириш имконини берди.

Меҳнат бозори шакллантирилди, 5 млн.дан ортиқ янги иш ўринлари яратилди, ишсизлик даражаси 2006 йилда 5,3 фоизгача пасайди. 2006 йилда аҳолининг ҳақиқий даромадлари 2000 йилга нисбатан 2,5 бараварга, 1992 йилга нисбатан ўртача 12 бараварга кўпайди. Ҳар уч йилда иш ҳақини 2-2,5 бараварга ошириш муҳим стратегик вазифаси қўйилди. Аҳоли саломатлигини сақлаш ва ҳаёт сифатини яхшилаш бўйича амалга оширилган тадбирлар натижасида аҳоли умри давомийлиги ўртача 1990 йилдаги 67 ёшдан 2006 йилда 72,5 ёшгача, шу жумладан эркакларники 66 дан 70 ёшгача, аёлларники 70 дан 74,6 ёшгача ошди.

Мамлакат иқтисодиёти ривожланишининг истиқболларини, унинг агроф-мухитга таъсирини

ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқиш зарур. Шунинг учун бу даврда иқтисодий ва экологик сиёсатнинг уйғунлашувига катта аҳамиятни қаратиш лозим.

1.2. Экологик фаолиятнинг асосий йўналишлари

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон табиий ресурсларнинг нобарқарор бошқаруви билан боғлиқ мураккаб экологик муаммолар, шунингдек, коммунал, саноат манбалари ва суғориладиган майдонлардан қайтган оқава сувлар натижасида вужудга келган юқори ифлосланиш даражасини мерос қилиб олди. Бу эса қишлоқ хўжалиги, энергетика ва саноат тармоқларидаги жиддий тузилмавий муаммолар туфайли рўй берди ҳамда мамлакат атроф-муҳити ва табиий ресурсларини бошқариш соҳасидаги кўплаб жиддий муаммоларнинг илк сабабчиси бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги даврга келиб, экологик нобарқарорлик ўчоқлари деярли барча вилоятларда мавжуд. Юқори экологик нобарқарорлик, асосан локал тусга эга. Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Фарғона ва Навоий вилоятлари энг ноҳуш ҳудудлар ҳисобланади. Атроф-муҳит муаммолари орасида Ўзбекистон ҳудудлари учун қуйидагилар катта аҳамиятга эга:

- атмосфера ҳавосининг ифлосланиши;
- сув ресурсларининг ифлосланиши ва чучук сув етишмаслиги;
- аҳолининг тоза ичимлик суви билан етарлича таъминланмаганлиги;
- тупроқ шўрланиши ва таназзулга учраши;
- қаттиқ чиқиндилар шу жумладан, захарли саноат чиқиндиларининг тўпланиши;
- озик-овқат маҳсулотлари ифлосланиши;
- турлар хилма-хиллиги мажмуаларининг биологик маҳсулдорлигининг пасайиши ва қисқариши.

Республикада янги миллий қонунлар яратилиши, ташкилий тузилмалар яратилиши ҳамда очиқ жамиятга ва бозор иқтисодиётига аста-секин ўтиш билан бир вақтда, мерос бўлиб қолган атроф-муҳитни бошқариш тизимини такомиллаштириш, янада самарали сиёсат ва институционал ўзгаришларни амалга оширишга ҳаракат қилинмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бошлаб атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қатор қонунлар, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқариш ва табиатдан фойдаланиш билан бевосита ёки билвосита боғлиқ 250 дан ортиқ меъёрий ва бошқарув ҳужжатлари қабул қилди.

Ўзбекистон иқтисодиётида рўй бераётган тармоқ ўзгаришлари табиий ресурслардан фойдаланиш даражаси ва атроф табиий муҳит ифлосланиши даражасига шубҳасиз таъсир этмоқда. Шунинг учун, бу даврда экологик қарорлар қабул қилишнинг иқтисодий омиллари, яъни экологик ва иқтисодий сиёсатни уйғунлаштириш катта аҳамиятга эга бўлади. Бундай шароитларда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси иқтисодий воситаларни кенг қўллаган ҳолда ресурсларни тежайдиган ва кам чикитли (тоза) технологияларни, янги хизмат турлари, тадбиркорлик ва бошқаларни жорий қилишга йўналтирилган сиёсатни амалга оширишга катта эътибор қаратмоқда.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳитга

салбий таъсирнинг олдини олиш муаммоларини муваффақиятли ҳал қилиш мақсадида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг иқтисодий услубларини жорий этиш ҳамда табиатдан ҳақ тўлаб фойдаланишни «ифлослантирувчи-тўлайди» ва «фойдаланувчи-тўлайди» тамойиллари асосида жорий қилиш ва бошқаришни амалга оширмоқда.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланган «Ўзбекистон Республикасида табиатдан фойдаланишнинг илмий асосланган иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини жорий қилиш» Концепциясига асосан табиатдан фойдаланишга иқтисодий усуллارни босқичма-босқич жорий қилиш давом эттирилмоқда.

Ўзбекистонда ҳал қилиниши зарур бўлган биринчи навбатдаги вазифалар экологик муаммоларнинг мураккаб узвий боғлиқликлари ва уларнинг кўп жиҳатдан тармоқлараро тусга эга эканлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Сув ресурсларини муҳофаза қилиш, ундан оқилона фойдаланиш ва бошқарувини такомиллаштириш соҳасида қуйидагиларни назарда тутиш зарур:

- сувдан лимитли фойдаланиш асосида сувни тежайиш, ер усти ва ер ости сувларини муҳофаза қилиш;
- мавжуд сувдан фойдаланиш тизимларини қайта тиклаш ва қайта жиҳозлаш;
- саноат оқаваларини тозалашнинг индустриал усуллари ва сувни тежайдиган технологияларини тадбиқ этиш;
- иқтисодий механизмларни кенг қўллаш;
- сув ресурсларини бошқаришнинг институционал ва қонуний базасини мустаҳкамлаш;
- мониторинг ва ахборотлаштириш тизимларини ташкил қилиш, такомиллаштириш ва жорий этиш;
- трансчегаравий сув ҳавзалари бўйича давлатлараро ҳамкорликни такомиллаштиришни сиёсий йўл билан ҳал этиш;
- экологик мониторинг ва сув ресурсларини бошқаришда тегишли даражада тармоқлараро бошқарувни яратиш ва ривожлантириш;

Ернинг ҳолатини яхшилаш ва муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатларнинг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- ердан фойдаланишнинг қонунчилик базасини ривожлантириш;
- қишлоқ хўжалиги ерларининг ҳосилдорлигини ошириш;
- ер тузиш тизимини такомиллаштириш;
- ер-сув ресурсларини бошқаришдаги иқтисодий механизмлар ва дастакларни ривожлантириш;
- қишлоқ хўжалиги экинлари касалликларига қарши курашишнинг экологик хавфсиз усуллари жорий этиш ва кимёвий хавфли воситаларни қўллашни қисқартириш.

Шаҳар ва аҳоли пунктларидаги атмосфера ҳавоси ифлосланишини камайтириш бўйича ишларни ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- саноат ишлаб чиқаришини кенг экологиялаштириш;
- ифлослантиришни энг паст даражасигача камайтириш бўйича фаолиятни рағбатлантирадиган

иктисодий воситаларни оммавий тарзда тадбиқ қилиш;

- саноат ишлаб чиқариши соҳасидаги экологик қонунчиликни такомиллаштириш;

- ҳудудий, миллий ва минтақавий даражаларда ҳаво сифати устидан кузатишнинг давлат ахборот тизимини яратиш;

- анъанавий ёнилғи турларини муқобил (тикланувчи) турлар билан алмаштириб бориш;

- мавжуд транспорт воситалари техник ҳолати устидан назорат тизимини кучайтириш.

Биохилма-хилликни сақлаш ва чўлланишга қарши курашиш қўйидагиларни назарда тутати:

- муҳофаза этиладиган ҳудудлар тизимини реструктуризациялаш, ушбу объектларни бошқаришни такомиллаштириш;

- муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомига қатъий риоя этиш ва кадастрини юритиш;

- муҳофаза этиладиган ўсимлик ва ҳайвон турларини йиғиш ва олиш устидан назоратни кучайтириш;

- чўлланишга учраган ерларда агроўрмонмелиорация ишларини ўтказиш.

Чиқиндилар тўпланиши жараёнларини бошқаришни такомиллаштириш, табиий хом ашё ресурслари захираларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш учун қўйидагилар кўзда тутилган:

- чиқиндиларнинг шу жумладан, радиоактив чиқиндиларнинг тўпланиши, қайта ишланиши ва ташилишини оператив бошқариш бўйича республика тизимини ташкил қилиш;

- чиқиндиларни утилизациялаш ва қайта ишлаш техник базасини ривожлантириш;

- чиқиндиларни кўмиш ва утилизациялаш жойлари давлат кадастрини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

- чиқиндилар муомиласи соҳасидаги тадбиркорликни рағбатлантиришнинг иқтисодий механизмини яратиш.

Жамоатчилик тармоғини такомиллаштириш бўйича:

- жамоатчилик ташкилотлари ва давлат тузилмалари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш зарур;

- миллий ва жамоатчилик ташкилотлари билан ҳамкорлик қилишни мувофиқлаштириш ва такомиллаштириш бўйича дастур ишлаб чиқиш;

- атроф-мухит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш мониторинги негизида миллий ва минтақавий даражада ахборот билан таъминлашнинг ривожланган тизимини ташкил қилиш.

Ижтимоий-иктисодий шароитларни яхшилаш бўйича устувор ҳаракатлар қўйидагилар ҳисобланади:

- сув таъминотида:

- сув ресурсларидан самарали фойдаланиш устидан назорат ва санкцияларни қатъийлаштириш;

- сув сарфланишининг ҳисобини юритиш;

- сувни истеъмол қилишнинг ҳисобланган солиштирма меъёрларини қисқартириш;

- сув узатиш тармоқларини қайта таъмирлаш ва техник қайта жиҳозлаш.

- санитария ва маиший оқава сувларини тозалашда:

- чиқиндихоналар, хвостохранише ва бошқа чиқиндилар тўпланадиган жойларни қурилиш,

техник, экологик, санитар-эпидемиологик меъёрлар, қоидалар, стандартлар талабларига мувофиқлаштириш;

- чиқиндиларни тўплаш, бирламчи жойлаштириш ва кўмиш жойларига ташиш тизимини такомиллаштириш;

- чиқиндиларни йиғиш, жойлаштириш, ташиниш ва кўмиш билан боғлиқ экологик меъёрлар ва қоидаларга риоя этилиши устидан давлат назоратини такомиллаштириш.

- радиациявий ифлослантирувчилар ва учувчан токсикантларни бартараф этишда:

- радиоактив ва учувчан токсикантлар бўйича хатарли ҳудудларни ажратиш ва хариталаштириш;

- тупроқ, сув, ўсимлик ва ҳоказолар ифлосланганлигини баҳолаш;

- аҳолини ҳимоя қилишни назарда тутадиган фаол ҳаракатларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

- автомобиллардан чиққан ишланган газлар ташламаларини бартараф этишда:

- ёнилғи сифатини ошириш – кўрғошинли кўшимчалар қўшилган бензиндан фойдаланишни қисқартириш ва умуман ундан воз кечиш;

- дизель ва газ ёнилғисига ўтиш;

- ташламалардан ифлосланиш бўйича тегишли меъёрий базани яратиш;

- зарарли чиқиндилар устидан назорат қилиш хизматини мустаҳкамлаш;

- йўлларни яхшилаш ва жамоатчилик транспорт аҳамиятини ошириш.

- иқтисодий дастаклардан фойдаланишда:

- «юмшоқ бюджет чекловлари»ни қатъийлаштириш ва рақобатчилик бозорларини ривожлантириш, натижада атроф-мухитни ифлослантирадиган субъектлар нархлар ўзгаришига таъсирчан бўлиб қолади;

- мавжуд банк секторини ҳамда атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга маблағ ажратиш учун сармояларга йўл очадиган ривожланган сармоя бозорларини такомиллаштириш;

- умумий иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлаш;

- муқобил танлаш имконини берадиган ривожланган экологик хизматлар бозорини ташкил қилиш.

- қонунчиликни такомиллаштиришда:

- экологик қонунбузарликлар учун жавобгарлик муқаррарлигини таъминлайдиган, қонунчилик моддий меъёрларини амалга ошириш тадбирлари ва институционал қоидаларини ишлаб чиқиш;

- табиатдан ҳақ тўлаб фойдаланиш, табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф-мухитни муҳофаза қилишни иқтисодий рағбатлантиришга ўтишни таъминлайдиган қонунларни ишлаб чиқиш;

- хўжалик қонунчилигини экологиялаштириш.

Иқтисодиётни экологик барқарорлик томонига қайта йўналтириш бўйича устувор ҳаракатларни амалга ошириш учун мақсадни кўзлаган сиёсат ва ташкилий-ҳуқуқий қўллаб-қувватлаш зарур. Бироқ, сифат жиҳатидан янги асосда табиат билан ўзаро муносабатларни кафолатлайдиган ҳаёт тарзини ва атроф-мухитга муносабатнинг янги тизимини аста-секин шакллантириш атроф-мухитнинг экологик барқарор ҳолатига кафил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

II. Атмосфера

Марказий Осиё атмосферасининг ўзига хос жиҳатлари, ушбу ҳудуднинг иклимий тавсифланишини белгилаб берувчи физик-географик шароитлар (денгиз сатҳидан 200-250 м баландликдаги чўллар, яримчўллар, 3500-3600 м баландликдаги тоғли тизимлар)нинг маълум бир даражасига боғлиқ бўлади. Текислик ҳудудлари совуқ кириши учун очиқ бўлган Турон пасттекислигининг катта қисмини эгаллайди, бу эса, кескин минтакавий иклимий жиҳатларни шакллантиради. Бошқа томондан, Атлантика океанининг ўртамиёна кенгликларидан вақти-вақти билан нам ҳавонинг ғарбий, шимоли-ғарбий оқимларининг кириб келиши кузатилади, бу ҳам атмосферанинг сифати ва миқдорий жиҳатлари шаклланишига таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда атмосфера ҳавосининг сифат ва миқдорий таркиби шаклланишида табиий ифлослантирувчи манбалар каби антропоген ифлослантирувчи манбалар ҳам катта роль ўйнайди.

Республика иклими қуруқ зонада жойлашган, унинг ҳудудида атмосферага йирик табиий аэрозол эмиссияси манбалари бўлиши, тез-тез чангли тўфонлар кўп бўладиган Қорақум ва Қизилқум каби ҳамда Орол денгизининг қуриган қисми ҳисобланган Оролбўйи зонаси (Оролқум) мавжуддир. Ушбу манбаларнинг асосий каттиқ муаллақ зарралари (аэрозоллар) - тупроқ ва минерал зарралардир. Ўзбекистон ҳавосининг асосий антропоген ифлослантирувчилари олтингурут оксиди, азот, углевод, таркиби ва келиб чиқиши турлича бўлган каттиқ муаллақ зарралар ҳисобланади.

Республикада ривожланган агросаноат комплекс мавжудлиги атмосферанинг сифат таркибининг ўзгаришига сезиларли таъсир кўрсатади. Аҳолиси зич, транспорт ҳаракати кўп бўлган йирик шаҳарлар жойлашувининг хусусиятлари, тор табиат ҳавзасида экологик хавфли ишлаб чиқаришларнинг мавжудлиги ва шу билан бир вақтда ўзига хос табиий-иклимий шароитлар (тез-тез учрайдиган инверсия, атмосферадаги турғун ҳолатлар) атмосферанинг ер усти қатламида ифлослантирувчи моддалар тўпланишига сабаб бўлади.

Ўзбекистоннинг ҳаво ифлосланишига қарши курашиш ва ҳавонинг сифатини назорат қилиш соҳасидаги умумий стратегияси атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қонуний ҳужжатлар, дастурлар, ҳаракат режалари асосида атроф-муҳитни, шу жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар мақсадли Давлат дастурлари ишлаб чиқиладиган лойиҳаларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

1996 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни доирасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунларнинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаб қолиш;

- атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физик, биологик ва бошқа таъсирларнинг олдини олиш ва камайтириш;

- атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоатчилик бирлашмалари ва фуқароларнинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш.

1995-2005 йиллар даврида ҳукуматнинг қарори билан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракат Дастури қабул қилинди ва амалга оширилди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Миллий ҳаракат режаси (АММХР), Атроф-муҳит гигиенаси бўйича Миллий ҳаракат режаси (АМГМХР) ва шаҳар транспорти тармоғида барқарор ривожланиш Стратегияси ҳавонинг ифлосланишига қарши курашиш ва бошқа ҳаво сифатини ошириш соҳасидаги мақсадларни белгилаб берувчи муҳим стратегик ҳужжатлар ҳисобланади. Кўрсатиб ўтилган стратегик ҳужжатларда асосий мақсад этиб қуйидагилар белгиланган:

- ҳавонинг транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи манбалар томонидан ифлосланишини камайтириш;

- мотор ёнилғиси турларининг сифатини ошириш;

- эски транспорт воситалари, шу жумладан юк машиналарини модернизациялаш ва алмаштириш;

- йирик шаҳарлар ва туманларда автомобиль йўллари тармоғини яхшилаш;

- этилланган бензинни этилланмаган бензинга алмаштириш ва мотор ёнилғиси сифатида табиий газдан кенгрок фойдаланиш, шунингдек ёнилғи хусусиятлари стандартларини ошириш;

- техник кўриклар аҳамиятини ошириш ва чиқувчи газлар меъёрлари ва стандартларини назорат қилишни кучайтириш, шунингдек давлат ва шахсий транспорт воситалари учун автотабмирлаш хизматлари ишини яхшилаш;

- ҳавонинг ифлосланишини пасайтирувчи технологияларни жорий этиш йўли билан саноат корхоналари томонидан ҳавонинг ифлосланишини камайтириш;

- озонни бузувчи моддаларни қўллашни тўхтатиш бўйича Миллий Дастурни амалга ошириш;

- буғхона газлари ташламаларини қисқартириш миллий стратегиясини амалга ошириш.

Ҳавони муҳофаза қилиш (чанг-газ тозалаш ускуналарини амалда жорий қилиш, автомобилларни газ ёнилғисига ўтказиш, фойдаланилаётган дизель автомобиллари улушини кўпайтириш, ҳаракат таркибини янгилаш, Фарғона НКҚЗ томонидан этилланмаган бензин турларини чиқаришни ўзлаштиришнинг туғалланиши, алоҳида темир йўл участкаларини электр тармоғи таъминотига ўтказиш, озонни емирувчи моддалар (ОЕМ)ни қўллашни тўхтатиш миллий дастурини, буғхона газлари ташламаларини қисқартириш миллий стратегиясини амалга ошириш) тадбирларини бажарилиши натижасида, умуман республика бўйича ҳаво ҳавзасини муҳофаза қилиш соҳасидаги экологик ҳолатнинг барқарорлашиш тамойили кузатилмоқда.

Бундан ташқари, 2006-2007 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтисодиётнинг асосий тармоқларини техник қайта жиҳозлаш, шунингдек ифлослантирувчи моддаларни атмосферага чиқаришни барқарорлаштириш ва камайтиришга йўналтирилган қатор қарорлари қабул қилинди. Масалан:

- буғхона газларини қисқартириш бўйича тадбирлар комплексини амалга ошириш мақсадида, «Киото протоколининг Мусаффо ривожланиш механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2006 йил 6 декабрдаги ПҚ-525-сонли);

- 2007 йил 1 мартдан автомобиль транспорти учун Евро-2дан паст бўлмаган, 2010 йил 1 январдан эса Евро-3дан паст бўлмаган экологик стандартларни жорий этишга йўналтирилган «Самарқанд автомобиль заводида ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва республика автотранспорти паркани янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2006 йил 14 декабрдаги ПҚ-531-сонли);

- темирйўл транспортида ифлослантирувчи моддалар ташламаларини камайтиришни белгилаб берувчи Германия тараққиёт банки ва Қувайт араб иқтисодий тараққиёт фонди иштирокида «Тошкент (Тўқимачи) – Ангрен темир йўл участкасини электрлаштириш» лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2007 йил 19 февралдаги ПҚ-582-сонли);

- агроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга ошириш, жумладан ҳаво ҳавзасининг ифлосланишини пасайтиришни назарда тутадиган 2007-2011 йиллар даврига қурилиш материаллари, кимё, автомобиль саноатлари, «Олмалик КМК», «Ўзметкомбинат» ОИЧБ ва бошқаларни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш дастурлари тўғрисидаги қарорлари шулар жумласидандир.

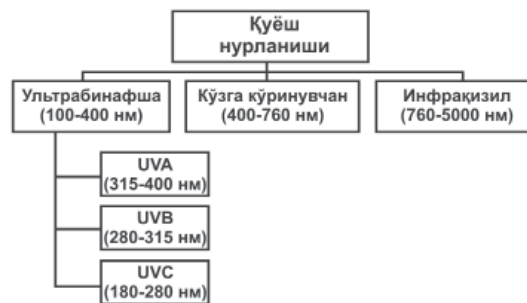
2.1. Ҳавонинг ифлосланиши ва озон қатламининг бузилиши. Озонни емирувчи моддалардан (ОЕМ) фойдаланиш

Атмосферанинг юқори қатламларидаги қисқа тўлқинли ультрабинафша нурланишдан биологик ҳаётни ҳимоя қилувчи экран вазифасини ўтовчи озон қатламининг бузилиши, атмосфера таркибининг антропоген ўзгаришлари билан боғлиқ.

10 км дан 50 км гача баландликда стратосфера озони коинотдан ультрабинафша нурларининг кириб келиши учун ишончли тўсиқни ҳосил қилади. Биологик таъсир хусусиятлари ҳисобга олиниб, ультрабинафша (УБ) нурлари учта спектрал диапазонга ажратилади: нурланиш тўлқини узунлиги 100-280 нм бўлган УБ-С, УБ-В (280-315 нм) ва УБ-А (315-400 нм). 1-расмда қуёш нурларининг оптик диапазонларга ажратилиши кўрсатилган.

Бактериоцид (микроб ҳужайралари ва вирусларни ўлимига олиб келадиган) таъсирга эга бўлган энг хавфлиси УБ-С нурланиш ҳисобланади. У атмосферанинг юқори қатламларида стратосфера кислороди ва озон қатлами билан тўлиқ ютилади ва ергача етиб келмайди.

Қуёш нурланиши спектри



Расм 1. Қуёш нурланишининг оптик диапазонларга бўлиниши

УБ-В нурлари ҳам атмосферанинг озон қатлами томонидан ютилади ва ергача атиги 6% етиб келади, лекин айнан у агроф-мухитга ва аҳоли соғлиғининг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган асосий хатарли окибатларга олиб келади.

Нихоят, УБ-А нурлари атмосферада кам тўхтатилади, лекин унинг биологик таъсири УБ-В нурланишга қараганда қарийб, 1000 барабар заифдир.

Озон қатламининг бузилиши стратосферадаги озоннинг озонни бузувчи моддалар билан кимёвий реакцияларга кириши натижасида кечиши мумкин, бу моддалар орасида энг кенг тарқалганлари галогенли углеводородлар (ХФУ, ГХФУ, галонлар, тетрахлометан, метил бромид ва бошқалар) ҳисобланади.

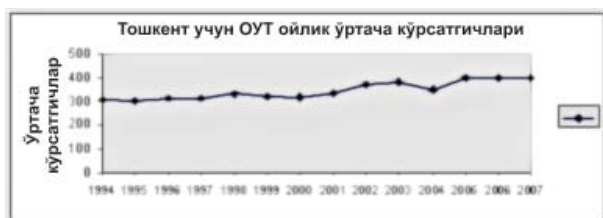
«Ўзгидромет» маркази 1994 йилдан бошлаб, Тошкент шаҳридаги метеостанцияда озоннинг умумий таркибини (ОУС) доимий ўлчаб бормоқда. Ўлчовлар, Гушин конструкциясидаги М-124 озонметри ёрдамида сутканинг ёруғ вақтида 7 марта олиб борилади. Олинган маълумот натижалари ҳар ойда Атмосферани масофадан зондлаштириш илмий-тадқиқот марказига (Воейков номли Бош геофизик обсерваториясига (БГО) узатилади.

Кўп йиллик қузатувларнинг кўрсатишича, назорат қилинадиган ҳудуд устидаги озон қатламининг катталиги 303-397 Добсон бирлиги оралиғида ўзгаради, бундай ўзгаришлар тропосферадаги озоннинг умумий таркибининг кўп йиллик вариациялари билан изоҳланади. Қузатувларнинг натижалари кўрсатишича, Тошкент устида озон қатламининг камайиши қузатилмаяпти. 1994-2007 йиллар даврида Тошкент шаҳри устидаги озоннинг умумий таркиби 2-расмда кўрсатилган.

Ишларни давом эттириш ва Тошкент станциясини Бутунжаҳон метеорологик ташкилотнинг озонметрик тармоғига қўшиш учун станцияни «Brewer» ёки «Dobson» туридаги янги ускуналар билан жиҳозлаш, ускуналарни мунтазам калибровкалаш ва мутахассислар (озонметристлар) Россияда (Воейков номли БГО) малака ошириш курсларини ўташлари зарур.

ОЕМдан фойдаланиш глобал аҳамиятга эга бўлиб, халқаро ва миллий талабларга жавоб беради.

Монреаль протоколи ва унинг тўртта (Лондон, Копенгаген, Монреаль, Пекин) тузатмасига кўра, барча глобал ОЕМ ташламаларини бошқариш бўйича



Расм 2. Тошкент шаҳри устидаги озоннинг умумий таркиби

олдини олувчи чоралар таъминланиб, Вена конвенцияси ва Монреаль протоколини имзоламаган давлатлар билан OEM савдоси тартибга солинмоқда. Мазкур халқаро битимларни имзолаган давлатлар учун озонни бузувчи моддалар ўрнига ишлатиладиган моддаларни ишлаб чиқариш ва қўллаш соҳасидаги энг янги ва муқобил технологияларни ишлатишга афзаллик бермоқда, ўрнига ишлатиладиган ва ўхшаш маҳсулотлар жаҳон бозорларига чиқиш сақланиб қолмоқда, Глобал Экологик Фонд (ГЭФ) маблағлари ҳисобидан молиявий ва техник ёрдам берилмоқда, асосий ички эҳтиёжларни қондириш учун OEMни импорт қилиш имконияти таъминланмоқда, мавжуд объектив вазиятлардан келиб чиқиб, бошқариш чора-тадбирлари бўйича ўз мажбуриятларини амалга ошира олмаган давлатларга нисбатан чоралар кўрилмаяпти.

Ернинг озон қатламини муҳофаза қилиш масалалари мамлакатимиз сиёсатининг устувор йўналишлари қаторидан мустақкам ўрин олди. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракат дастури тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси томонидан OEMни ишлатишни бекор қилиш бўйича Миллий дастурни бажариш негизида, Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи бўйича қабул қилинган мажбуриятларни амалга ошириш, халқаро ҳамкорликни чуқурлаштириш доирасидаги фаолиятнинг энг муҳим йўналишларидан бири деб тан олинди. Мазкур Дастурнинг стратегик йўналишларидан бири, Монреаль протоколи халқаро мажбуриятларини бажаришга босқичма-босқич риоя этишдан иборат.

Келтирилган миллий Дастур доирасида, давлат бошқарув чоралари амалга оширилди, шунингдек ГЭФ, БМТнинг атроф-муҳит бўйича Дастури (ЮНЕП), БМТ Тараққиёт дастури (БМТТД) халқаро ташкилотлари ёрдамида қарийб, 3,4 млн. АҚШ доллари суммасига тенг бўлган бешта лойиҳа бажарилди.

Ўзбекистон Республикасида OEMдан босқичма-босқич воз кечишга эришишда ўсишни таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 24 январдаги 20-сонли «Ўзбекистон Республикаси Озон қатламини химоя қилиш соҳаси шартномалари бўйича халқаро мажбуриятларини бажариши бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги, 2000 йил 14 мартдаги 90-сонли «Озонни емирувчи моддаларни ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб ки-

риш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида»ги ва 90-сонли қарор ўрнига, 2005 йил 11 ноябрдаги 247-сонли «Озонни емирувчи моддаларни ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб киришни ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида»ги урта қарори қабул қилинди. Мазкур қарорларда:

1. Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи Томонлари бўлмаган мамлакатлардан OEM ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни олиб кириш ва олиб чиқишга тақиқлаш жорий этилди;

2. OEMлар ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни импорт-экспорт қилишни тартибга солиш тизими жорий этилди ва унга амал қилинмоқда;

3. Ўзбекистон Республикасига OEMнинг баъзи турларини олиб кириш тақиқланган, Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи томони бўлган мамлакатлардан ўтувчи моддалар ёки ГХФУ олиб кириш бундан мустасно;

4. Ўзбекистон Республикасига юқори озонни емирилиш қобилияти (ОЕК)га эга бўлган OEMни қўллаб ишлаб чиқарилган совутгич ускуналари ва ҳавони совутиш мосламаларини Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи Томонлари бўлган мамлакатлардан олиб кириш тақиқланган;

5. 2005-2030 йиллар даврига Ўзбекистон Республикасига ўтувчи OEM ёки ГХФУни олиб киришга квоталар (чекланмалар) жорий этилган.

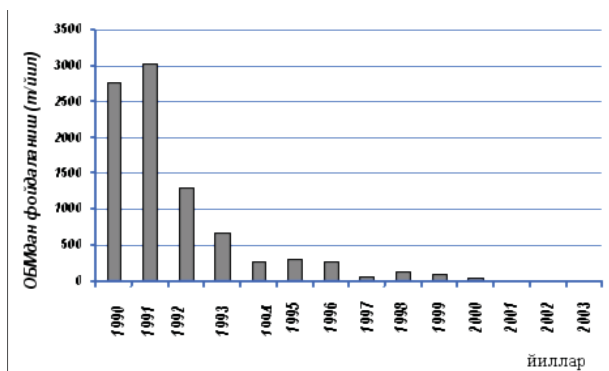
1998 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Монреаль протоколига Лондон ва Копенгаген ўзгартиришларини ратификация қилди. Мазкур ўзгартиришлар 1998 йил 8 сентябрдан кучга кирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан 2006 йил 7 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг «Озон қатламини бузувчи моддалар бўйича Монреаль протоколига тузатмаларни (Монреаль, 1997 йил 17 сентябрь) ратификация қилиш тўғрисида»ги ва «Озон қатламини бузувчи моддалар бўйича Монреаль баённомасига тузатмаларни (Пекин, 1999 йил 3 декабрь) ратификация қилиш тўғрисида»ги қонунлар имзоланди.

OEMни қўллаш ва фойдаланиш мавжуд маълумотларининг таҳлили, OEMни умумий фойдаланишни камайтириш тенденцияси, OEMни чиқариш Миллий дастури босқичли жадвали ва йиллик мақсадли кўрсаткичлари ошириб бажарилганлигини кўрсатди. Ўзбекистон Республикасида 1990 йилдан 2003 йилгача давр мобайнида OEM фойдаланиш динамикаси 3-расмда келтирилган.

Шунингдек, 2000 йилда назоратга олинган моддалардан фойдаланиш қуйидагиларни ташкил қилди:

- А иловаси биринчи гуруҳ ХФУлари бўйича режадаги 40% гача эмас, балки 84% га камайтирилди;



Расм 3. Ўзбекистон Республикасида ОЕМдан фойдаланиш динамикаси

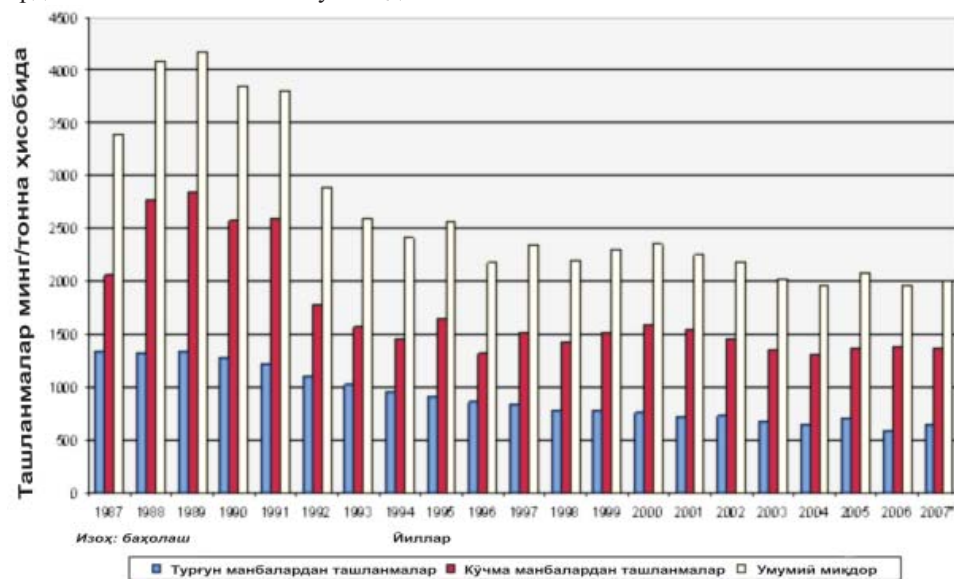
- тетралорметал бўйича кўзда тутилган 35% ўрнига 97% га камайтирилди.

2002 йилда Монреал протоколининг А ва В иловаларига кирган янги ОЕМларни олиб кириш тўхтатилди. Монреал протоколининг С ва Е иловалари биринчи гуруҳи учун ОЕМлардан фойдаланиш жадвалига амал қилинмоқда.

Ҳозирги вақтда, озонни бузувчи моддаларнинг умумий истеъмоли 1986 йилдаги база даврига нисбатан 2900 т дан 4,152 т гача (ОБҚни ҳисобга олиб) ёки 99,85 фоизга камайди. ОЕМдан фойдаланишни тўхтатиш бўйича Миллий дастурни амалга ошириш натижасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Монреал протоколига риоя этиш режимидадир.

Монреал протоколини амалга оширишда иштираётган этиб, Ўзбекистон Республикаси халқаро мажбуриятларни босқичма-босқич бажармоқда ва қуйидаги иқтисодий ютуқларга эришмоқда:

- жаҳон ОЕМ бозорларига кириш имкониятини сақлаб қолмоқда, амалдаги жиҳозлар ишлашини таъминлаш учун ОЕМ импорт қилиш имконига эга бўлмоқда;
- ГЭФ маблағлари ҳисобига молиявий ва техник ёрдам олиш имконига эга бўлмоқда.



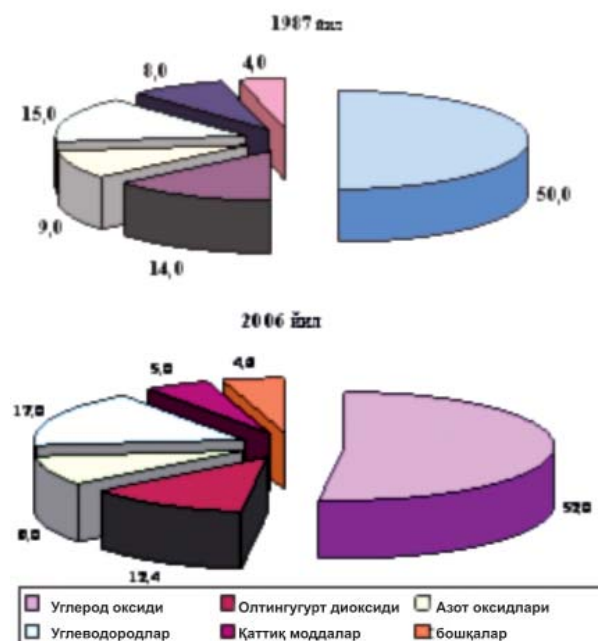
Расм 4. 1987 йилдан 2007 йилгача даврда Ўзбекистон Республикаси бўйича атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни ташлаш динамикаси

2.2. Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ташланиши

Турғун (стационар) ва кўчма манбалардан атмосферага ифлослантирувчи моддаларнинг ялпи ташланиши атмосфера ҳавосига умумий антропоген таъсирни тавсифлаб беради.

Саноат, энергетика ва транспорт бўйича 1989 йилга нисбатан атмосферага умумий ташланмалар ҳажми 2 млн. т гача ёки 2,1 бараварга қисқарди. Ўзбекистон Республикаси бўйича 1987-2007 йиллар мобайнида атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ташланмаларининг динамикаси 4-расмда кўрсатилган.

Умуман республика бўйича атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ташланмаларининг



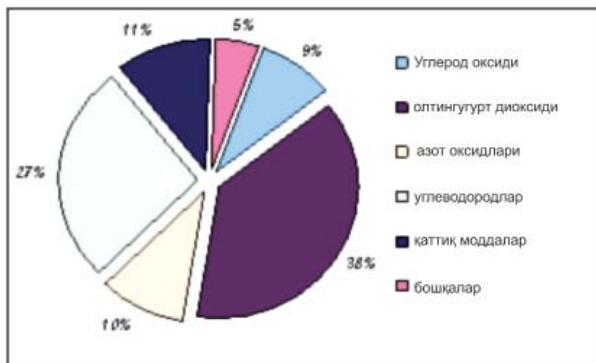
Расм 5. Ўзбекистон Республикаси бўйича атмосферага ифлослантирувчи моддалар ташланмаларининг таркибий ўзгариши

қисқариш таъминли муайян иқтисодиёт тармоқларидаги ишлаб чиқаришнинг қисқариши, саноат корхоналарини ислохотлаш ва қайта таъмирлаш, «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида агроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар дастури»га мувофиқ табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг амалга оширилиши билан изоҳланади.

Ўзбекистон бўйича умумий ялпи ташланмалар таркибида сўнгги йигирма йил-

да сезиларли ўзгаришлар рўй бермади (5-расмга қаранг). Шундай қилиб, углеводородлар ташланмалари таркиби 2 фоизга (50 фоиздан 52 фоизгача) кўпайди. Ўз ўрнида, олтингугурт диоксида 2 фоизга (14 фоиздан 12 фоизгача) ва қаттиқ зарралар 3 фоизга (8 фоиздан 5 фоизгача) камайди. Мазкур даврда ташламалар таркибида азот оксиди миқдори ўзгармади ва 9 фоизни ташкил қилди.

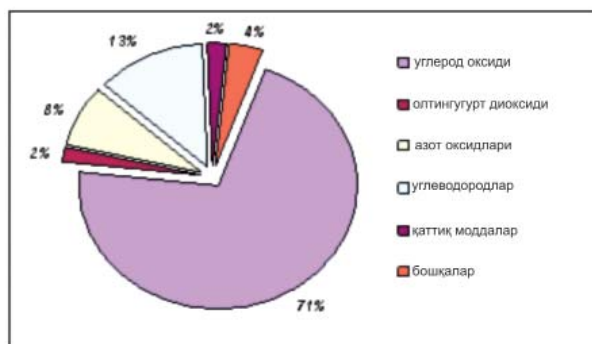
Турғун манбалар чиқиндиларининг асосий қисмини олтингугурт диоксида, углеводородлар, қаттиқ моддалар ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси бўйича 2007 йил учун турғун манбалардан ифлослантирувчи моддалар ташламаларининг таркиби 6-расмда кўрсатилган.



6-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича турғун манбалардан ифлослантирувчи моддалар ташланмаларининг таркиби (2007 й.)

Кўчма (ҳаракатланувчан) манбалар чиқиндиларида углеводородлар, азот оксидлари кўпроқ миқдорни ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси бўйича 2007 йил учун кўчма манбалардан ифлослантирувчи моддалар ташламаларининг таркиби 7-расмда кўрсатилган.

Худудий жойлашиш бўйича турғун ва кўчма манбалар ташламаларининг тақсимланиши саноат тараққиёти даражасига бевосита боғлиқлиги кузатилади. 2007 йил учун турғун ва кўчма манбалардан ташламалар тақсимланиши (минг т/йил) 8-расмда кўрсатилган.



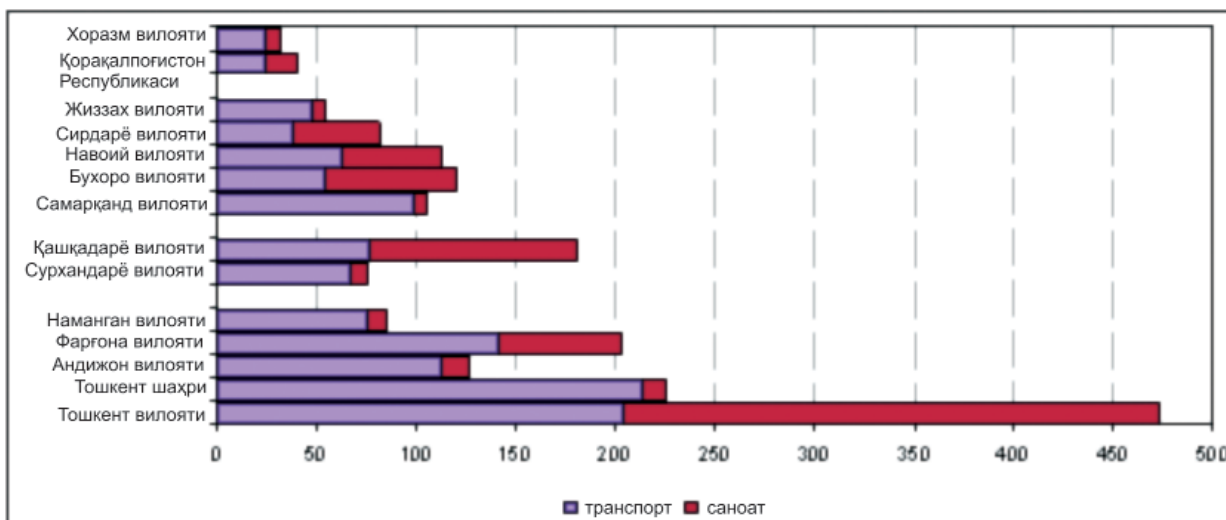
7-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича ҳаракатланувчи манбалардан ифлослантирувчи моддалар ташланмаларининг таркиби (2007 й.)

Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида саноат паст даражада ривожланганлиги билан тавсифланади. Уларда табиий манбалар: Орол денгизининг қуриган қисми, чўл ва яримчўл зоналари ҳисобига атмосферанинг юқори даражада чанг билан ифлосланиши кузатилади. Нукус ва Урганч шаҳарларининг саноат марказларида автотранспорт, қурилиш саноати ва озиқ-овқат саноати корхоналари ташламалари атмосфера ер усти қатламнинг ҳолатини шакллантиради. Ўзбекистоннинг Тошкент, Фарғона, Қашқадарё вилоятларида саноат энг кўп ривожланган.

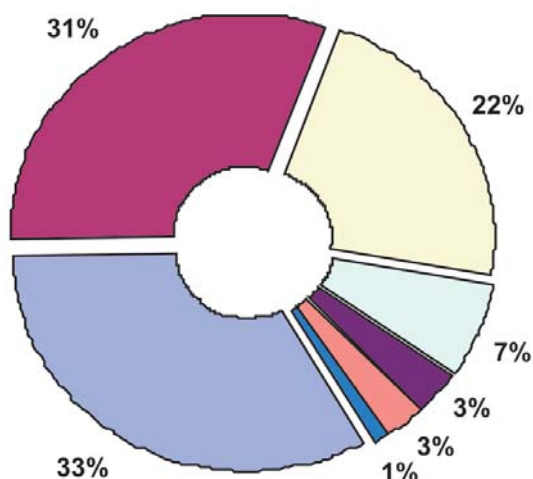
2.2.1. Турғун ифлослантирувчи манбалар

Турғун манбалардан атмосфера ҳавосига 150 дан ортиқ ифлослантирувчи моддалар ташланади. Булар ташламаларининг асосий қисмини ташкил қилувчи қаттиқ моддалар (жумладан, оғир металллар, ванадий беш оксиди, бенз(а)пирен, олтингугурт диоксида ва озон, метилмеркаптан, фосфорли ангидрид, мишьяк ва бошқа) ўзига хос юқори токсик зарарли моддалар ташламаларидир.

Сўнгги йигирма йилда (1987-2007 йиллар) турғун манбалар зарарли моддалари (1,3 дан 0,6 млн. т гача) камайиш тенденцияси кузатилади. Мазкур кўрсаткичларга республиканинг Олмалиқ (ОКМК), Бекобод («Ўзметкомбинат» АИЧБ), Навоий (цекомбинат, НКМК) шаҳарларидаги энг йирик корхоналарида ҳукуматнинг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сон-



8-расм. Турғун ва ҳаракатланувчи манбалардан ташламалар тақсимланиши (минг. т/йил) (2007 й.)



- энергетика
- нефть-газ саноати
- металлургия
- коммунал хўжалиги
- кимё саноати
- қурилиш саноати

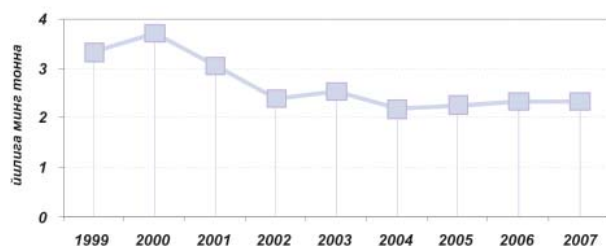
9-расм. Атмосферага ифлослантирувчи моддалар ялпи ташламаларининг умумий ҳажмида саноат асосий тармоқлари улуши

ли «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида агроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар дастури тўғрисида»ги Қарорига мувофиқ, муайян цех ва ишлаб чиқаришларда чанг ва газ ушлаб қолиш ва тозалаш тизимларининг қурилиши ва қайта таъмирланиши ҳисобига атмосферага зарарли ташламаларни қисқартириш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида эришилди. Юқорида қайд этилган қарорга мувофиқ:

- «Охангарон тоғ-металлургия комбинати» (ОТМК) ОАЖда кислород-барботаж эритиш (КБЭ-2) жорий қилинди, натижада ифлослантирувчи моддаларнинг ташланиши 119,033 минг т га қисқариши мўлжалланган;

- «Ўзметкомбинат» АИЧБда электр-дуга печларида чангни ушлаб қолиш ва тозалаш тизимлари қайта таъмирланди. Пўлатни комплекс қайта ишлаш агрегати билан бирга янги ДСП-100 УМК электр-пўлат эритиш печи ишга туширилди. Натижада ифлослантирувчи моддаларнинг ташланиши 900 т дан ортиқ камайтирилди;

- Навоий шаҳридаги НКМКнинг машинасозлик заводида куйиш ишлаб чиқаришининг ҳавони тозалаш тизими қайта таъмирланди ва замонавийлаш-



10-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича атмосферага аммиак ташланиши динамикаси

тирилди, куйиш цехида чанг-газни тозалаш жиҳозлари фойдаланишга топширилди. Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларнинг йиллик ташланиши ПВМ-20 ўрнатилганидан кейин йилига 24,8 т, ПВМС-40 ўрнатилганидан кейин йилига 48 т га камайди;

- Навоий цемент комбинатида углерод оксиди, олтингугурт оксиди ва азотни аниқлаш учун газоанализаторлар ўрнатилиб, куйдириш айланма печларида ёнилғи ёнишини назорат қилиш тизими ўрнатилди. 2539,9 минг сўмга азот оксиди, углерод оксиди ва диоксидини аниқлаш бўйича 4 та «МАГ» ва «ГАОП» туркумли кўчма газоанализаторлар харид қилинди. Ёнилғи ёниши жараёнини автоматик кузатиш ҳамда кислород, углерод оксиди ва углерод диоксиди таркибини аниқлаш учун умумий суммаси 105 минг АҚШ долларига 3 комплект (9 дона) «ГИАМ» туркумли автоматик газоанализатор харид қилинди. Натижада атмосферага ифлослантирувчи моддалар ташланишини йилига 80 т га қисқартиришга эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 13 майдаги 15-сонли «Тошкент иссиқлик электрстанциясини (ТоШИЭС) модернизация қилиш учун Япония Ҳукумати томонидан тақдим этилган имтиёзли кредитдан фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, ТоШИЭС битта блокада пар-газ қурилмаси (ПГК) қурилишига тендер ўтказилмоқда.

«2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикасида агроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар дастури» лойиҳасида Янги Ангрен ИЭСда электр филтрларини модернизациялаш ҳисобига иссиқлик электр станциялари ташламаларидан ҳавонинг ифлосланишини камайтириш бўйича, «Аммофос» ОАЖда олтингугурт ва экстракцион фосфор кислоталари ишлаб чиқариш цехларини қайта таъмирлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш мўлжалланган.

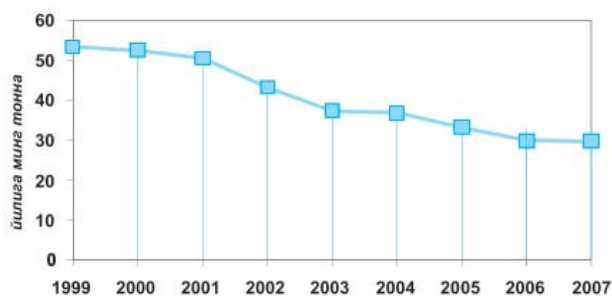
Ифлослантирувчи моддалар ялпи ташламалари умумий ҳажмида энергетика, нефть-газ ва металлургия тармоқларига асосий улуш тўғри келади. Атмосферага ифлослантирувчи моддалар ялпи ташламалари умумий ҳажмида саноатнинг асосий тармоқлари улуши 9-расмда кўрсатилган.

Олтингугурт диоксиди ташламаларининг манбалари Тошкент, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида жойлашган иссиқлик-энергетика корхоналари – ИЭС ва ИЭМлар, қозонхоналар, металл ишлаб чиқарувчилар, нефт ва газ ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳисобланади. Фақатгина республика энергетикаси томонидан 2006 йилда 65,554 минг т олтингугурт диоксиди ташланган, бу тармоқ бўйича 58,8%, республика бўйича 30,7%ни ташкил қилади. Бу шу билан боғлиқки, энергетика объектларида қўлланиладиган газ ва мазут таркиби юқори олтингугуртли, ишлатиладиган кўмирда эса, олтингугуртнинг умумий таркиби 1,8% даражададир.

Аммиак кимё саноатининг асосий ифлослантирувчиларидан ҳисобланади. Тармоқ бўйича умумий ташламаларда аммиак улуши 14,4%ни ташкил қилади. 1999-2007 йилларда атмосферага аммиакнинг ташланиши миқдори 24,5 фоизга камайганлигига қарамай, Андижон, Қўқон, Навоий, Фарғона,

Чирчиқ ва Самарқанд шаҳарларида жойлашган кимё саноатининг асосий корхоналарида ишлаб чиқариш технологиялари замонавий талабларга жавоб бермайди, уларни модернизациялаш ёки алмаштириш зарур. Ўзбекистон Республикаси бўйича 1999-2007 йилларда атмосферага аммиак ташланиши динамикаси 10-расмда кўрсатилган.

Саноатда ёкилғи-энергетика, кимё ва нефть-кимё саноати азот оксидлари ташламаларини ташланишида асосий хисса қўшади. Уларнинг улушига республика бўйича азот оксиди ташламаларининг 86,8% тўғри келади. Энергия ишлаб чиқариш билан боғлиқ азот оксиди ташламалари динамикаси сўнгги йилларда пайсаиш тенденциясига эга (11-расмга қаранг).



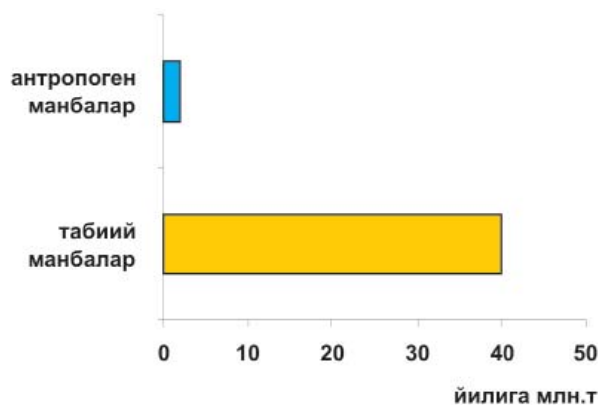
11-расм. 1999-2007 йилларда энергия ишлаб чиқариш билан боғлиқ азот оксидлари ташламалари динамикаси

Бирок, азот оксидлари барча ташламаларининг республика бўйича 57,9% ва 26,7% энергетика тармоғи улушига тўғри келади. Йирик ИЭС ва ИЭМларда асосий қувватларда 25 йилдан ортиқ вақтдан бери ишламоқда, ёкилғидан фойдаланиш самарадорлиги 33-35%ни ташкил қилади. Ёкилғидан фойдаланишнинг паст самарадорлиги атмосферага ортиқча ташламалар ташланишига олиб келади, бу мазкур объектлар жойлашган аҳоли яшаш пунктлари ва шаҳарларда (Тошкент, Ангрен, Навоий) атмосфера ҳавосининг ифлосланиши даражасига таъсир кўрсатади.

Чанг - қаттиқ зарралар демакдир, уларнинг дисперс ва компонент таркиби унинг (табиий ёки антропоген) келиб чиқишига боғлиқ. Улар таркибига минерал тузлар, металл оксидлари ва органик бирикмалар киради.

Ўзбекистон ҳудудида атмосферага чанг келиб тушишининг йирик табиий манбалари – Қорақум, Қизилқум ва Оролқумнинг (Орол денгизининг қуриган қисмининг) мустаҳкамланмаган қумли тупроқлари ва шўрхок чўллари ҳисобланади.

Очиқ қолган денгиз туби Оролқум тузли чўлини ташкил қилди, бу ердан ҳар йили қатта миқдорда туз ва қум зарралари чанглари шамол ёрдамида тарқалади. Қуруқ тўзонлар массаси ўртача йилига 500 дан 2702 кг/гача ўзгаради. Ушбу чанг таркибидаги сульфат тузлари 25-48%, хлорид тузлари – 18-30%, карбонат тузлари – 10-20%гача етади. Чанг-туз кўчишининг

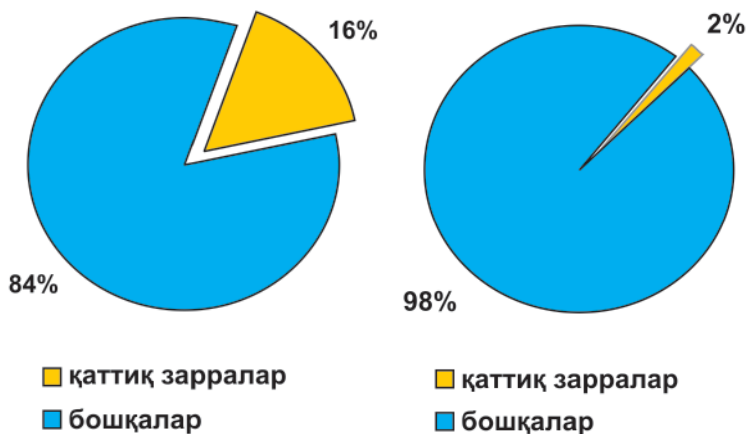


12-расм. Антропоген ва табиий чанг манбалари ҳажмининг таққосланиши

асосий ҳажмлари соҳилбўйи полосасининг 300 км оралиғида рўй беради. Жанубий Оролбўйида тупроққа тушадиган чанг миқдори суғориладиган ерларга қараганда, ўн барабар кўпроқдир. Антропоген ва табиий чанг манбалари қувватларининг кўрсаткичлари 12-расмда келтирилган.

Республика бўйича атмосферага қаттиқ зарралар ташламалари антропоген манбаларининг умумий ҳажми табиий манбаларга нисбатан анча паст бўлиб, 1,311 млн. т/йилга баҳоланади. Антропоген ташламаларда қаттиқ зарралар улуши юқори эмас ва саноат манбалари учун 16%, кўчма манбалар учун эса 2%ни ташкил қилади (13-расмга қаранг).

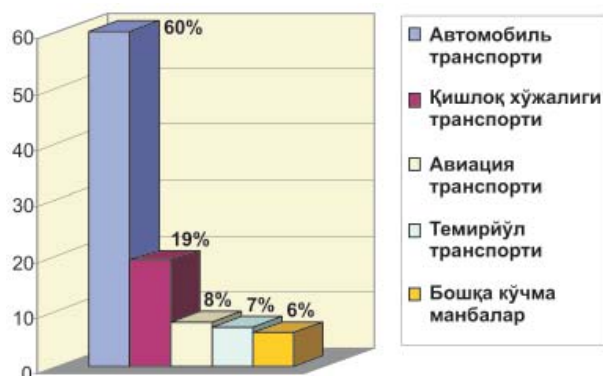
«Ўзбекэнерго» давлат акциядорлик компанияси, «Ўзқурилишматериаллари» АК, «Ўзпахтасаноат» уюшмаси корхоналари саноат чанги ташламаларининг асосий манбалари ҳисобланади. Асосан цемент ишлаб чиқариши ва кўмир ёқиладиган ИЭСлар жойлашган шаҳарларда чанг ташламаларининг янада юқори солиштирма кўрсаткичлари кузатилади. Саноат марказлари атрофида чўкадиган чангда турли минерал моддалар, металл оксидлари, силикатлар, қурум, фторидлар, мишьяк оксидлари, сурьма, селен учрайди. Йирик саноат шаҳарларидаги чанг таркибида ўзига хос қоришмалар орасида кадмий, мис, кўрғошин, никель, рух, марганец каби металллар аниқланади.



13-расм. Ташламалардаги қаттиқ зарралар (ҚЗ) улуши а) саноат манбаларидан, б) ҳаракатланувчи манбалардан

2.2.2. Кўчма ифлослантирувчи манбалар

Республиканинг атмосфера ҳавосини ифлослантиришда ҳаракатланувчи манбаларнинг ташламалари асосий манба бўлиб қолмоқда. 1989 йилдан бошлаб, автотранспортдан ифлослантирувчи моддалар ташланиши ўртача 3-5%га камайиши кузатилмоқда. 2007 йилда мазкур ташланмалар 1397,42 минг т ёки атмосферага ташланаётган ифлослантирувчи моддаларнинг умумий ҳажмининг қарийб 70%ни, Тошкент шаҳри ва республиканинг бошқа йирик шаҳарларида 80% ва ундан ортиққа етади. Шу билан бирга кўчма манбалар асосий улуши автомобиль транспортига тўғри келади, унинг ташламалари 60 фоиздан ортиғини ташкил этади (14-расмга қаранг).



14-расм. Кўчма ифлослантириш манбаларидан ифлослантирувчи моддалар ташланишининг тақсимланиши

Кўчма манбалардан атмосфера ҳавосини ифлосланишини камайитиришга йўналтирилган тадбирлардан бири автомобиллар двигателларининг ишлатилган газлари токсиклиги ва тутун миқдорини давлат назоратидан ўтказиш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, ИИБ ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1996 йил 31 мартдаги 12/79/137-сонли қўшма буйруғига мувофиқ, таъкидланган давлат назорати доирасида «Тоza ҳаво» тадбири амалга оширилади. Тадбир ҳар йили мамлакатимизнинг барча ҳудудларида икки босқичда амалга оширилади. Тадбир жараёнида автотранспорт корхоналари (АТК), автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари (АЁҚШ), техник хизмат кўрсатиш шохобчалари (ТХҚШ), автотаъмирлаш заводларининг (АТЗ) экологик ҳолати текширилади. Ташламаларида углерод оксиди (СО - 70%) ва углеводородлар (СН - 13%) кўп бўлган карбюраторли ва дизелли (уларда тутунлилик таркиби назорат қилинади) автомобилларни текширишга алоҳида эътибор берилади. «Тоza ҳаво» тадбирини амалга ошириш чоғида, мамлакатда рўйхатга олинган автомобиллар сонининг 40-48% (0,75 га тенг бўлган саройдан фойдаланиш коэффициентини ҳисобга олиб) текширилади.

Республикада автотранспорт техникаларини муқобил ёқилғи турларига ўтказиш бўйича ишлар давом эттирилмоқда. Ҳозирги вақтда, автотранспорт воситаларини сиқилган табиий газ (СТГ) ва суюлтирилган нефть газига (СНГ) ўтказиш муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрелдаги ПҚ-325-сонли «2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш ва сервис хизмати соҳаларини ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорига асосан 1200 млн. сўмга тенг бўлган газ-баллонли жиҳозларни ўрнатиш ва техник таъмирлаш бўйича хизматларни бажариш мўлжалланган. «Автотеххизмат» АЖ ва «Ўзавтосаноат» АК корхоналари томонидан, газ-баллон жиҳозларини ўрнатиш ва техник таъмирлаш бўйича хизматлар амалга оширилмоқда. Самарқанд, Андижон, Навоий, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида 6 та участка ташкил этилган. «Ўзавтосозлаш-КТБ» МЧЖ негизида автомобилларни суюлтирилган нефть газига (СНГ) ишлайдиган газ-баллонли ускуналарга автомобилларни ўтказиш бўйича бош муҳандислар ва мутахассислар ўқитилди ва ишларни бажаришга гувоҳномалар берилди. «Ўзавтотеххизмат» АЖ буюртмаси билан «Ўзавтосозлаш-КТБ» МЧЖ томонидан «Нексия», «Дамас», «Тико» ва «Матиз» автомобилларини СНГда ишлаш учун газ-баллонли ускуналарга ўтказиш бўйича техник шартлар ишлаб чиқилди.

Ҳукуматнинг 2007 йил 10 февралдаги 30-сонли «Автомобилларга газ тўлдириш компрессорли ва автомобилларга газ қуйиш шохобчалари тармоғини ривожлантириш ва автотранспорт воситаларини босқичма-босқич суюлтирилган ва қисилган газга ўтказиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорига 2007-2012 йилларда 188 мингта автомобилларни қисилган табиий ва суюлтирилган нефть газига, шундан 100 мингдан ортиғини суюлтирилган нефть газига ва 60 мингдан ортиғини қисилган табиий газга ўтказиш назарда тутилган.

Шунингдек, «2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикасида агроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар дастури» лойиҳасида 15 минг дона автомобиль транспортига газ ёқилғисига ўтказиш ва дизелли автомобиллар миқдорини 20 минг донага кўпайтириш бўйича тадбирлар ҳам кўзда тутилган.

«Ўзавтосаноат» АКда газбаллонли ускуналар билан жиҳозланган ва Евро-2 экологик талабларига жавоб берадиган «Дамас» автомобилларини чиқариш масалалари ишлаб чиқилмоқда, автомобилларда газ-баллонли ускуналарни ўрнатиш бўйича «Zolver», «Landi Renzo», «Intermobilgaz» МЧЖ, «Фан ва тараққиёт» ИТК ва «Автосозлаш» КТБ МЧЖ компаниялари билан ишлар амалга оширилмоқда.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг транспорт секторидан ифлослантирувчи моддалар ташламаларини қисқартиришга йўналтирилган қарорлари қабул қилинди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ҳайъатининг 2006 йил 26 августдаги 8/1-сонли «Ўзавтосаноат» акциядорлик компанияси томонидан Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунига риоя этилиши тўғрисида»ги қарорига мувофиқ:

- «Ўзавтосаноат» АК хузурида БМТ ЕЭК 83 ва 49-сонли Қоидаларига кўра, қатнов жараёнлари бўйича автомобилларнинг (двигателларнинг) стенд синовларини ўтказиш учун автотранспорт воситалари ишлатилган газлари токсиклигини (тутунлигини) аниқлаш бўйича лаборатория ташкил қилиш масалаларини ҳал қилиш;

- 2009 йилдан бошлаб, автомобиль бензинидан кўрғошин қўшилмаларини тўлиқ йўқотгандан кейин республика ички бозорида қатнови учун Евро-2 экологик меъёрлари талабларига жавоб берадиган автомобилларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш;

- ишлатилган газларидаги ташламаларни нейтраллаш тизимлари ёки Евро-2 экологик меъёрларига жавоб берадиган ишлатилган газлар токсиклиги даражасини газбаллонли ускуналар ўрнатиладиган автомобиллар ишлаб чиқариш масалаларини ҳал этиш.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ҳайъатининг 2007 йил 29 ноябрдаги 11/3-сонли «Тоза ҳаво» тадбирини ташкил қилиш ва ўтказишда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги органларининг ҳамкорлигини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарорига мувофиқ, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси ИИВ билан ҳамкорликда:

- атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини амалга ошириш бўйича қўшма ишлар дастури ишлаб чиқилди;

- умуман республика бўйича «Тоза ҳаво» тадбири ўтказиладиган ИПХ ЙХХБ постлари белгиланди;

- табиатни муҳофаза қилиш ва ИИВ ЙХХБ органлари томонидан, хусусан, «Тоза ҳаво» тадбирини ташкил қилиш ва ўтказишда автотранспорт воситаларининг экологик ҳолатини давлат назоратидан

2006 йилда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан «ЎзДЭУавто» АЖ учун:

- TSh 80-010:2004 «Matiz» туридаги енгил автомобиллар;

- TSh 80-003:2004 «Nexia» туридаги кичик тоифадаги енгил автомобиллар;

- TSh 80-001:2004 «Damas» туридаги енгил автомобиллар;

- TSh 80-005:2004 «Damas» туридаги автофургонлари янги техник шартлар келишилди, уларда ишлатилган газларидаги ифлослантирувчи моддалар таркибининг меъёрлари бўйича талаблар акс эттирилган. Зеро, автомобиль двигатели томонидан атмосферага ажратиладиган ишлатилган газлардаги зарarli моддалар миқдори ГОСТ Р42.83 «Зарarli моддалар ташламалари нуктаи назаридан транспорт воситаларини расман тасдиқлашга тааллуқли умумий кўрсатмалар»да (БМТ ЕЭК 83-02А Қоидаларида) белгиланган катталиклардан ошмаслиги ёки Евро-0 талабларига мос келиши зарур. Мазкур автомобиллар ташламаларида кўрғошин зарarli қоришмалари бўлмаслигини таъминлаш керак.

2006 йил 14 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-531-сонли «Самарқанд автомобиль заводида ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва республика автотранспорти паркани янгиллаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди, унга кўра 2007 йил 1 мартдан Евро-2 стандарти талабларига, 2010 йил 1 январдан эса Евро-3 экологик тоифаси талабларига жавоб берадиган автомобилларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш тақиқланади. Мазкур ҳужжатни ривожлантирилишида, Ўзбек стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг қўшма қарори қабул қилинди ва 2007



«Тоза ҳаво» операцияси

ўтказиш бўйича услубий қўлланма ишлаб чиқилди ва ўрнатилган тартибда тасдиқланади;

- «Тоза ҳаво» тадбирини ташкил қилиш ва ўтказиш жараёнининг назорат текширувини амалга ошириш ва табиатни муҳофаза қилиш ҳудудий қўмиталари ва ИИВ ЙХХБга услубий ёрдам бериш бўйича ишлар қучайтирилди ва бошқа қатор чоралар кўрилди.



ланган «М2», «М3» ва «N2» тоифадаги Россия Федерацияси меъёрий ҳужжатлари (ГОСТ Р 41.24-2003, ГОСТ Р 41.49-2003, ГОСТ Р 41.83-2004, ГОСТ Р 51832-2001) амалга жорий этилди.

2007 йилда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан бензинли ва дизелли двигателлар учун зарарли моддалар ташламалари меъёрлари бўйича стандартларни ишлаб чиқишни назарда тутадиган «2007-2010 йилларга «Ўзавтосаноат» АК корхоналари бўйича атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тармоқ ҳаракатлар Дастури» келишилди.

Хукуматнинг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли қарорига кўра, «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар дастури» тасдиқланди, унга мувофиқ, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини қайта жиҳозлашнинг иккинчи босқичи тугалланмоқда ва бензинда кўрғошиннинг салбий таъсир чегарасидаги энг юқори таркиби – 0,15 г/кг таъминланмоқда. 2007 йилда этилланган бензини ишлаб чиқариш автобензин ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг 10 фоизини ташкил қилди. 2003 йилдан бошлаб, мазкур тadbирни бажариш ҳисобига автомобиль транспортидан чиқаётган кўрғошин қоришмалари 300 т дан ортиқ миқдорга камайди.

2008 йил охиридан кўрғошин қоришмаларини умуман бартараф этиш кўзда тутилган.

2005 йилдан бошлаб, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 1 майдаги 199-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарорига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қарори лойиҳаси тайёрланмоқда. Мазкур лойиҳа билан атроф-муҳитга ва инсон саломатлигига зарарли таъсир кўрсатаётган маҳсулот ишлаб чиқарганлиги учун маҳсулот таннархининг 0,5% миқдориди компенсация тўловларини тўлашга тааллуқли қўшимчалар киритилади. Автомобиль этилланган бензин учун, мазкур маҳсулотни ишлаб чиқарганлик учун компенсация тўловлари суммаларини ҳисоблаш тартиби белгиланади.

2.3. Йўл транспорт воситалари саройининг ишлатилаётган ёқилғи тури бўйича таркиби. Йўл транспорт воситалари саройининг ўртача ёши

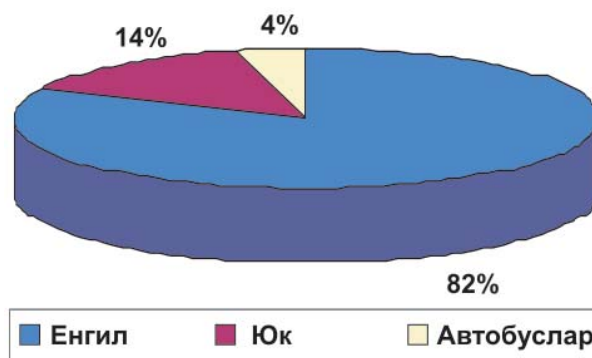
Жами республика бўйича 1,4 млн. дондан ортиқ, жумладан, 1,2 млн. дона карбюраторли (85,7%), 0,097 млн. дона дизелли (6,9%) ва 0,1 млн. дона газбаллонли (7,2%) автомобиль рўйхатга олинган (1-жадвал). Рўйхатга олинган автомобиллар умумий миқдорининг 82 фоизини энгил, 14 фоизини юк автомобиллари ва 4 фоизини автобуслар ташкил қилади (15-расмга қаранг).

Ҳаракат таркиби умумий миқдорининг кўпайиш таъйини кузатишмоқда. Сўнгги ўн йилда 1997 йилга нисбатан рўйхатга олинган автомобиллар миқдори 15,8%га кўпайди. Бунда кўрсатилган давр ичида шахсий автомобилларнинг умумий транспорт воситалари сонидидаги улуши 70 фоиздан 80 фоизгача ортди.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси бўйича автотранспорт воситаларининг умумий миқдори

Жами:	карбюраторли автомобиллар		дизелли автомобиллар		газ ёқилғисиди ишлайдиган автомобиллар	
	жами	%да	жами	%да	жами	%да
1401000	1200000	85,7	97000	6,9	101000	7,2



15-расм. Автомобилларнинг мақсади бўйича тақсимланиши.

Шунингдек, хусусий сектор автомобилларининг янгилини тез суръатлар билан бормоқда. Зеро, 10 йилдан ортиқ муддатдан буён фойдаланилаётган автомобиллар хусусий секторда 59 фоизни, ваҳоланки, юридик шахсларга тегишли автомобиллар 77 фоизни ташкил қилади. Фойдаланиш муддатлари бўйича транспорт воситаларининг тақсимланиши 2-жадвалда келтирилган.

1997 йилдан бошлаб, республикада ўзининг автомобилларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил март ойидаги қарори билан Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари «Ўзавтосаноат» уюшмаси ташкил этилган, 2004 йил август ойида у «Ўзавтосаноат» акциядорлик жамияти сифатида қайта ташкил қилинди.

Автомобиллар икки заводда ишлаб чиқарилмоқда. «ЎЗДЭУавто» АЖ ишлаб чиқарадиган «Ласетти», «Нексия», «Дамас», «Матиз» энгил автомобиллари Ўзбекистоннинг ўзидагина муваффақиятли сотилмай, МДХ давлатлари ва жаҳоннинг бошқа давлатларига фаол экспорт қилинмоқда. Ўзбек автомобилларини ташқи бозорларга муваффақиятли чиқариш мақсадида кенг дилерлик тармоғи яратилган. Россиянинг ўзида «ЎЗДЭУавто» АЖнинг қарийб йигирмата бўлинмаси, минтақавий корхонаси ва филиали очилган. Ўз автомобилларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш таъйини кўзга ташланмоқда. «ЎЗДЭУавто» АЖ ишлаб чиқарган автомобиллар (16-расмга қаранг) бошқа

Транспорт воситаларининг фойдаланиш муддати бўйича тақсимоти

2005 йил	0-5 йил	6-10 йил	11-15 йил	16-20 йил	>20 йил
Йўловчилар енгил автомобиллари, %	11	13	22	26	28
Енгил юк автомобиллари, %	18,2	27,5	20,6	33,4	аниқланмаган
Оғир юк автомобиллари, %	2,1	7,6	26,3	64	аниқланмаган
Автобуслар, %	11	13	22	26	28

ишлаб чиқарувчиларнинг моделларидан 100 км масофага ёқилғи сарфлаш кўрсаткичларининг пастлиги билан (хусусан, «Ласетти» туркумидаги автомобиль 100 км масофага 10,5 л, «Нексия» - 9,4 л, «Дамас» - 8,3 л ва «Матиз» - 7,4 л бензин сарфлайди), шунингдек «Нексия» ва «Ласетти» туркумидаги автомобиллар двигателларида бевосита (инжектор) ёқилғи пуракаш орқали ишлаши билан фаркланади.

«СамАвто» МЧЖда (собиқ «СамКОЧавто» ҚК) автобуслар ва юк автомобиллари ишлаб чиқариш ташкил этилган, унда 2007 йилгача «Отайўл» турк компанияси лицензияси бўйича ўртача сигимли автобуслар ҳамда турли модификациядаги (тентли, ёпик, бензовозлар, чиқинди йиғувчи ва ассенизацион машиналар, рефрижераторлар) кичик ва ўртача (1,5 дан 8 т гача) юк ташувчи юк автомобиллари ишлаб чиқарилган. Автомобиллар уч модификацияли – атмосфера, турбонаддувли, тегишли равишда 90, 115 ва 136 о.к.га эга бўлган, ишлатилган газлардаги токсиклилиги бўйича Евро талабларига жавоб берадиган 4 л ҳажмли «Ивеко-Фиат» дизелли двигателлари билан жиҳозланган. Двигателлар ишлаб чиқарувчи за-

2-жадвал водлар томонидан синалган ва иф-лослантирувчи моддалар ташлама-си нуктаи назаридан:

- 8040.05 туридаги – Евро-0 талабларига;
- 8040.25 туридаги – Евро-1 талабларига;
- 8040.45 туридаги – Евро-2 халқаро талабларга жавоб берадиган мувофиқлик сертификати-га эга бўлган.

Ҳозирги вақтда, автомобиль саройлари «СамАвто» МЧЖда ишлаб чиқариладиган юргимизда ва хорижда ишлаб чиқарилган «Isuzu» туркумидаги янги авто-

транспорт воситалари билан тўлдирилмоқда. 3-жадвалда республикада автомобиллар ишлаб чиқариш бўйича асосий кўрсаткичлар келтирилган.

Ишлаб чиқарилаётган «Нексия», «Ласетти», «Дамас», «Матиз» енгил автомобиллари жуда тежамкор, БМТ ЕЭК 83-02-сонли Қоидаларига мувофиқ, улар учун ишлатилган газлар ташламаларининг ташланишига қуйидаги экологик меъёрлар белгиланган (4-жадвалга қаранг).

Этиланган бензин ишлаб чиқарилиши туфайли (умумий ҳажмининг 10%) республиканинг ички бозорига мазкур мотор ёқилғиси қўлланилиши учун мўлжалланган ва Евро-0 экологик меъёрлар талабларига мос келадиган автомобиллар келтирилмоқда.

Экспортга жўнатишга мўлжалланган автомобиллар ишлатилган газларни икки компонентли каталитик нейтраллизаторлари билан жиҳозланган, бу уларнинг Евро-2 экологик меъёрлари талабларига мослигини таъминлайди.

«ЎзДЭУавто» АЖ маҳсулоти Жанубий Кореянинг «ДЭУ Паблик Моторс» компанияси лицензияси

3-жадвал

Автомобиль ишлаб чиқариш бўйича асосий кўрсаткичлар

Корхона номи	Ўлчов бирлиги	Лойиҳавий қуввати	Амалдаги қуввати				
			2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
«ЎзДЭУавто» АЖ	минг дона	160	40,505	70,070	101,01	140,080	171,8
«СамАвто» МЧЖ	дона	4000	295	266	256	109	1500



16-расм. «ЎзДЭУавто» АЖ ишлаб чиқараётган автомобиллар

4-жадвал
Ишланган газларни ташлашга экологик
меъёрлар

Т/р	Экологик меъёрлар	Салбий таъсир чегарасидаги кўрсаткичлар	
		Углерод оксиди	Углеводород ва азот оксиди
1	Евро-0	58 г/исп	19 г/исп
2	Евро-1	2,73 г/км	0,97 г/км
3	Евро-2	2,2 г/км	0,5 г/км

бўйича ишлаб чиқарилмоқда, у ИСО 9001 халқаро сифат тизими стандарти бўйича сертификатлаштирилган. Корхона томонидан 2002 йилда, ИСО 9001.2000 халқаро стандартига мувофиқликка сертификатлаштирилган менежмент тизими ишлаб чиқилган, жорий этилган ва амал қилинади. МС ИСО 9001:2000, ИСО 14001:2004 ва ONSAS ИСО 001:1999 талабларига мувофиқликка интеграциялашган менежмент тизимини (ИМТ) ишлаб чиқиш ва жорий этиш ҳақида қарор қабул қилинган, ИСО 14001:2004 стандартига мувофиқликка экологик менежментини жорий этиш бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилган.

2009 йилдан бошлаб, Евро-2 экологик меъёрлари талабларига жавоб берадиган автомобилларни ишлаб чиқаришга тўлиқ ўтиш режалаштирилган.

Автотранспорт саройини янгилаш, экологик хавфсизликни ошириш ва йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш мақсадида, автотранспорт техникасини олиб кириш, шунингдек 10 йил фойдаланилганидан кейин уни эксплуатациядан чиқариш назорат амалга оширилмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 14 декабрдаги ПФ-531-сонли «Самарқанд автомобиль заводида ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва республика автотранспорти паркинни янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қароридан фойдаланиш муддати 10 йилдан ортиқ бўлган йўловчиларни ташишга мўлжалланган автобуслар ва микроавтобусларни фойдаланишдан босқичма-босқич чиқариш бўйича тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш назарда тутилган.

2.4. Шаҳарларда ва шаҳар аҳоли яшаш пунктларида атмосфера ҳавосининг сифати

Атмосфера ҳавоси ифлосланишининг мониторингини Ўзбекистон Республикаси Агроф табиий мухит мониторинги дастурига мувофиқ, «Ўзгидромет»нинг Атмосфера, ер усти сувлари ва тупроқ ифлосланишининг мониторинги хизмати (ИМХ) ўтказди. «Ўзгидромет» манфаатдор давлат ва жамоатчилик органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни хўжалик фаолияти ва метеорологик шароитлардан келиб чиқиб, ифлосланиш даражалари ҳақидаги тизимли ахборот ва башоратлар билан таъминлайди.

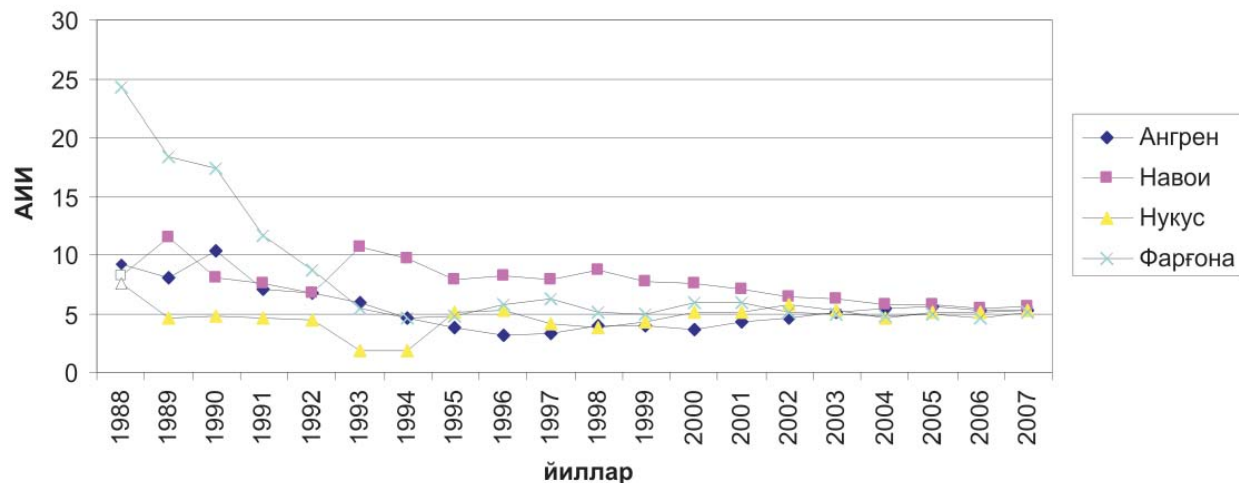
«Ўзгидромет»га тегишли ҳудудда ҳозирги вақтда 33 шаҳар ва аҳоли яшаш пунктларида 60 та турғун (стационар) постда атмосфера ҳавоси ифлосланишини кузатиш ишлари олиб борилмоқда. Шундан 24 шаҳарда турғун кузатувлар, қолганида эса, эпизодик кузатувлар олиб борилмоқда. 15 та газ, 5 та оғир металл ва бенз(а)пирен моддалари назорат қилинади.

Республика шаҳарлари бўйича атмосфера ҳавоси ифлосланиш даражасининг 19 йиллик (1988-2007 йиллар) таҳлили кўрсатишича:

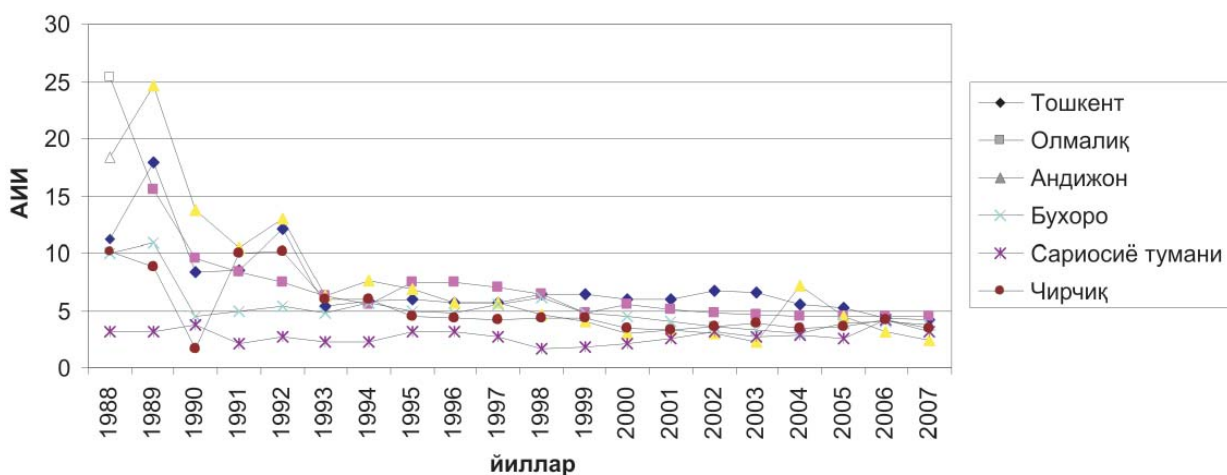
- Ўзбекистон Республикаси барча аҳоли яшаш пунктларида олтингургурт диоксиди ва углерод оксидининг ўртача таркиби, ўртача суткалик рухсат этилган чегаравий улушдан (РЭЧУЎс) ошмайди. Сўнгги йилларда Олмалиқ шаҳрида олтингургурт диоксидининг ошган концентрациялари пасайди ва 2007 йилда олтингургурт диоксиди таркиби РЭЧУЎсдан ошмади;

- бутун таҳлил қилинган давр мобайнида, Навоий, Қўқон, Бухоро, Нукус, Қарши шаҳарларида атмосфера ҳавосининг чанг билан юқори ифлосланиши даражаси кузатилди. Сўнгги беш йилда, Олмалиқ шаҳрида чанг билан ифлосланиш даражаси РЭЧУЎсдан паст бўлди, Тошкент шаҳрида ифлосланиш даражаси пасайиши тамойили кўзга ташланмоқда;

- Тошкент, Навоий, Қўқон ва Фарғона шаҳарларида атмосферанинг азот диоксиди билан ифлосланиши бутун қайд этилган давр мобайнида санитар меъёрларидан ортиқ бўлди. Чирчиқ шаҳрида



17-расм. 1988-2007 йилларда атмосфера ифлосланиши даражаси 5 дан юқори бўлган Навоий, Ангрэн, Нукус ва Фарғона шаҳарларида АИИ кўрсаткичлари динамикаси



18-расм. 1998-2007 йилларда атмосфера ифлосланиши даражаси 3 дан 5 гача бўлган Ўзбекистон Республикаси шаҳарларида АИИ кўрсаткичлари динамикаси

азот диоксида таркиби ошганлиги, Олмалик шаҳрида эса, у РЭЧУЎдан паст бўлганлиги кузатилмоқда;

- қатор шаҳарларда (Навоий, Ангрен, Чирчиқ, Нукус) фенол, (Андижон, Ангрен, Навоий) аммиак таркиби юқорилиги кўзга ташланмоқда.

«Тожикистон алюминий компанияси» давлат унитар корхонаси (ТАЛКО ДУК) ёки собиқ Тожикистон алюминий заводи) таъсири зонасида табиий муҳит ҳолатини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Сурхондарё вилояти Сариосиё туманида атмосфера ҳавоси таркибида фторли водородни аниқлаш учун суткасига 5-8 марта ораликда ҳаво намуналар олинади. 2007 йилда фторли водород бўйича санитар меъёрларининг 1,3 барабар ортиқлиги кузатилди.

Шаҳарлардаги атмосфера ҳавосининг сифати атмосфера ифлосланишининг комплекс индекси билан баҳоланади. Градацияга тегишли равишда республиканинг 4 та шаҳри – Навоий, Ангрен, Нукус ва Фарғонада 2007 йилда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг даражаси юқори деб тавсифланади (17-расмга қаранг).

Юқориди келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, республиканинг бутун ҳудуди бўйича 90-йиллар бошларига нисбатан ифлосланиш даражаси кескин пасайди, бу ишлаб чиқаришнинг таназзули ва атмосферага ифлослантирувчи моддалар ташланишининг камайиши билан боғлиқ. Таъкидлаш жоизки, кўплаб шаҳарларда сўнгги 5 йил давомида атмосфера ҳавоси сифатининг барқарорлашиши ва яхшиланиши тамойили сақланиб қолмоқда.

Ўзбекистон Республикаси шаҳарлари бўйича 1988-2007 йиллар давридаги атмосфера ҳавосининг ифлосланиш даражаси бўйича маълумотлар 18-расмда кўрсатилган.

2.5. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши

1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг (ЕИК) Атмосфера ҳавосининг узоқ масофаларида трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги Конвенцияси атмосфера ҳавосини ифлослантиришга қарши курашишда

ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва унинг минтақавий даражадаги оқибатларини ўрганиш ва мониторинги ҳамда чиқиндиларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида ҳаракатларни бирлаштиришни таъминловчи асосий халқаро келишувлардан бири ҳисобланади.

Мазкур ҳужжат аниқ бир ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни чеклаш бўйича протоколларни ишлаб чиқиш учун асосий ҳужжат бўлди. 1984 йилдан бошлаб, то ҳозирги даврга қадар, олтингугурт (олтингугурт диоксида), азот оксидлари, учувчан органик бирикмалар (УОБ) оғир металллар ва барқарор органик ифлослантирувчи (БОИ) чиқиндилар ва трансчегара оқимларини қисқартирилишига қаратилган саккизта протокол қабул қилинди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Атмосфера ҳавосининг узоқ масофаларига трансчегаравий ифлосланиши ҳақидаги ЕИК Конвенцияси иштирокчиси ҳисобланмайди ва атмосфера ҳавоси ифлосланиши ҳақида расмий статистик маълумотларни ЕИК комиссиясига тақдим этмайди. Конвенцияга қўшилиш мамлакатга минтақада ҳавонинг трансчегаравий ифлосланишига қарши курашишда ҳамкорликда фаол қатнашиш имконини берарди. Мазкур халқаро келишувга қўшилиш жараёнига тайёргарчилик ишлари олиб борилмоқда.

«Тожикистон алюминий компанияси» давлат унитар корхонаси (ТАЛКО ДУК) ёки собиқ Тожикистон алюминий заводи) чиқарадиган ифлослантирувчи моддалар, айниқса, фторли водороднинг Ўзбекистон Республикаси Сурхондарё вилояти мураттаб туманларининг аҳолиси ва атроф-муҳитига таъсири

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларига трансчегаравий таъсир кўрсатаётган Тожикистон алюминий заводи (ТожаЗ) фаолияти билан боғлиқ кескин экологик ҳолат сақланиб қолмоқда. ТожаЗ томонидан атмосферага чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар, айниқса, фторли водород Сурхондарё вилоятининг қарийб 570 минг аҳоли яшайдиган Сариосиё,

Узун, Денов ва Олтинсой туманларига салбий таъсир кўрсатишни давом эттирмоқда, аҳолининг саломатлигига зарар келтирмоқда, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига иқтисодий зарар етказмоқда.

2007 йилда Тожикистон Республикаси Президентининг Фармони билан ТожаЗ «Тожикистон алюминий компанияси» давлат унитар корхонаси (кейинчалик ТАЛКО ДУК) деб қайта номланди. Завод рейтингини кўтариш ва Тожикистон алюминий тармоғининг халқаро майдондаги нуфузини ошириш, шунингдек компаниянинг тузилмавий ўзгаришларини давом эттириш мақсадида, уни қайта номлашга қарор қилинди. Заводнинг стратегик мақсадларида ишлаб чиқариш ҳажмларини янада ошириш, энг янги энергия тежовчи ва иқтисодий бехатар технологияларни жорий қилиш, маҳсулот сифатини ошириш назарда тутилган.

Шу билан бирга, тозалаш қурилмаларини жиддий қайта таъмирлаш бўйича ишлар ҳали ўзини оқламади. Ҳали ҳам илгариги йиллар каби, атмосферага чиқариладиган қарийб 22 минг тонна ифлослан-тирувчи моддалар, шу жумладан 120 т фторли водород аҳоли саломатлиги ҳолатига салбий таъсир кўрсатиб, Сурхондарё вилоятининг қатор туманлари экологик вазиятини ёмонлаштирмоқда, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига иқтисодий зарар етказмоқда.

Атмосферага ифлослан-тирувчи моддалар тўпланишига сабаб бўладиган мазкур минтақанинг иқлимий шароитлари ҳам вазиятни мураккаблаштирмоқда. «Ўзгидромет» томонидан олиб борилаётган атмосферанинг ифлосланиш даражасини кузатиш шуни кўрсатдики, Сарийосиё тумани атмосфера ҳавосида фторли водороднинг таркиби 1991-2007 йилларда 0,8-1,8 РЭЧУ оралиғида бўлиб, баъзи ҳолларда санитар-гигиеник меъёрлардан 2 баравар ортган. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши олтингугурт диоксида ва азот диоксида, фторли водород ва олтингугурт диоксидининг қўшилиши натижасида ҳам кучаймоқда.

Давлат геология қўмитаси маълумотларига қараганда, 2001-2005 йилларда «Қизилтепагеология» ДГК комплекс геолого-экологик экспедицияси (КГЭЭ) томонидан Сурхондарёнинг аҳоли зич жойлашган қисми оралиғида, 1:200000 масштабда ихтисослашган геолого-экологик тадқиқотлар олиб борилган. Тадқиқотлар жараёнида, туб чўкинди тупроқ ва тупроқларнинг геоэкологик ҳолати ўрганилган. Тупроқлар 0-0,3 м интервалида 3х3 тўри бўйича, тупроқлар 1-2м чуқурликда тадқиқ қилинган.

Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё, Узун ва Денов туманлари худудларининг ТожаЗ ташламалари маҳсулотлари билан ифлосланиш эҳтимоли ҳақидаги масала кўриб чиқилганида аниқландики, Сурхондарё вилояти тупроқлари учун ялпи фторнинг табиий ортикча таркиби (тупроқлардаги ўртача таркиби 802 мг/кг, энг юқори таркиби 1780 мг/кг гача) хосдир, буни Ҳисор тизмаси жануби-ғарбий қисми чақиқ минералларининг чақиқ минераллар таркибида келиб тушиши билан боғлиқ.

Сарийосиё, Узун ва Денов туманлари худудларидаги тупроқда фторнинг ялпи сақланиш таҳлили, унинг анча юқори абсолют сақланишида

600-1570 мг/кг (дунёдаги тупроқларда фторнинг ўртача таркиби 200 мг/кг) мозаик тақсимланганлигини кўрсатди. Фторнинг энг кўп миқдори (1270-1500 мг/кг) Сурхондарёнинг ўнг қирғоғида Узун аҳоли яшаш худудларидан Денов шаҳригача ва жануби-шарққа қараб суғориладиган ерларда учрайди. Тупроқда (2 м гача чуқурликда) ялпи фтор нисбатан бир маромда тақсимланган ва Шеробод кўрғони тоғолдида юқори таркибли (1400 мг/кг гача) ореолларни ташкил қилади.

Тупроқнинг асосий ифлосланиши воҳанинг тоғ қисмига руда материалнинг келиб тушиши билан боғлиқлиги аниқланди. Вилоят майдонининг 40 фоиз тупроғида кам ва ўрта даражада шўрланиш учрайди. Алоҳида участкалар тупроқ таркибида токсик металлардан - стронций 10 РЭЧУгача, кўрғошин 6 РЭЧУгача, мис 3 РЭЧУгача етади.

Воҳа худудининг аксарият қисмида сувда эрийдиган фтор концентрацияси РЭЧУдан юқори эмас (2,8 мг/кг гача). Асосан Сурхондарё яйловининг айлана қисмида ва Амударё қайирида юқори таркиби (6 РЭЧУгача) кузатилади. Бунда қуйидаги ҳолат кўзга ташланади. Яйловнинг шимолий қисмида (Денов, Сарийосиё, Узун ва Шаргун туманларида) ялпи фторнинг юқори таркибига сувда эрийдиган фторнинг юқори концентрацияси тўғри келади. Шерободдарё чиқиб кетиш конусида бундай ҳолатга дуч келмайсиз.

Сурхондарё вилоятининг суғориладиган худудида шунингдек «Ўзбекгидрогеология» ДГКнинг 1:200000 масштабда ТожаЗ эҳтимолий таъсири зонасида ер ости сувлари ҳолатининг доимий маҳсус геолого-экологик тадқиқотлари ҳам олиб борилди. Кузатувлар 203 кудуқ ва 11 булоқдан таркиб топган 145 пункт бўйича, шунингдек Сурхондарё вилояти ер ости сувларининг етгита (Шимолий Сурхондарё, Жанубий Сурхондарё, Шеробод, Амударё, Пашхурт, Кафирнигон ва Тоғли массив) манбасида жойлашган 25 гуруҳли сув олиш жойларида олиб борилди. Бунда минераллашув ва ер ости сувлари қаттиқлигини юқори кўрсаткичлари аниқланди, бу, асосан, Сурхондарё вилоятининг табиий шароитлари билан изоҳланади. Бироқ фторнинг юқори таркиби кузатилмади.

Сурхондарё вилояти, айниқса унинг жанубий қисми (Термиз, Шеробод, Ангор туманлари) ер усти сув оқимлари ва ҳавзаларига юқори минераллашув хос бўлиб, стронций, кадмий, бериллий, марганец, фенол билан ифлосланган. Сурхондарё вилояти худудида ер усти оқимлари сувида фторнинг таркиби тасдиқланган меъёр даражасида сақланади.

Кўриб чиқилаётган даврда алюминий ишлаб чиқаришида керакли унсур бўлган фторнинг ер ости сувлари таркибида мавжудлиги аниқланмади ёки унинг концентрацияси РЭЧУдан анча паст (0,7 мг/л) эди. Ер ости сувлари шаклланишининг манбалари - Тўполон, Қоратоғ, Обизаранг, Сангардак, Хўжаипак дарёларининг ер усти сув оқимларида фтор концентрацияси 0,17-0,3 мг/л дан ошмади.

2005 йил сўнгидан то ҳозирги вақтга қадар, тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда ТАЛКО ДУК таъсир зонасидаги агроф табиий мухит ифлосланишини ўрганиш давом эттирилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазилар Маҳкамаси хузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) тақдим этган маълумотларга қараганда, 2006 йил март ойидан то октябргача $0,051 \text{ мг/м}^3$, 2007 йил апрель ойидан то октябргача эса $0,049 \text{ мг/м}^3$ гача (меъёр $0,012 \text{ мг/м}^3$) ораликда атмосфера ҳавосида фторли водороднинг бир марталик юқори концентрациялари ошиш ҳолатлари қайд қилинган.

Бундан ташқари, кўрсатилган давр давомида, Сурхондарё вилоятида Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Республика давлат санитар-эпидемиологик назорати маркази (РДСЭНМ) ҳудудий бўлинмалари томонидан Узун, Сариосиё, Денов ва Жарқўрғон туманларида атмосфера ҳавосини тадқиқ қилиш амалга оширилди. 2006 йилда атмосфера ҳавосидан 1015 намуналар олинган. Бунда марталик РЭЧУ ошиши билан боғлиқ намуналар Сариосиё туманида кузатилди. Июнь ойидан бошлаб намуналарда атмосферада РЭЧУдан ортиқ бўлган фторли водород кўпайди ва июнда 26,79%, июлда 24,04%, августда 25,9%, сентябрда 30,6%, октябрда 35%, ноябрда 20% ва декабрда 20,8% тақил этди. Мазкур туманда фторли водород бор намуналар 29,2 фоиздан (март) 100 фоизгача (декабрь) ораликда тебранмоқда.

Узун, Денов туманларида аҳоли яшаш пунктлари атмосфера ҳавосида фторли водород сақланиши РЭЧУдан юқори бўлмаган. 2006 йил давомида, Жарқўрғон тумани атмосфера ҳавосида фторли водород аниқланмади.

2007 йил 9 оyi давомида атмосфера ҳавосидан 565 намуна олинган. Узун туманида аниқланган энг юқори марталик концентрация $0,014 \text{ мг/м}^3$ дан $0,078 \text{ мг/м}^3$ гача; Сариосиё туманида – $0,015 \text{ мг/м}^3$ дан $0,092 \text{ мг/м}^3$ гача тебранди. Гигиеник меъёрларга (марталик – $0,012 \text{ мг/м}^3$) мос намуналар улуши Сариосиё туманида 41,3 фоиздан 90 фоизгача, Узун туманида 33,3 фоиздан 93,3 фоизгача тебранган. Денов туманида фторли водород бўлиши марталик РЭЧУдан ошмаган, Жарқўрғон туманида эса, фторли водород аниқланмади.

ТАЛКО ДУК трансчегаравий ташламаларининг Сурхондарё вилоятининг айрим чегаравий туманлари аҳолисига салбий таъсирини камайтиришга йўналтирилган тадбирлар режасига кўра Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан:

- Узун, Сариосиё, Денов ва назоратдаги Жарқўрғон туманлари аҳолисининг даволаш-профилактика муассасаларига тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилишларининг ҳар чоракли ҳисоби юритилади;

- атроф-муҳитда фторли бирикмаларнинг бўлиши юзасидан, доимий изланишлар олиб борилади.

2006 йилда аҳоли касалланишининг таҳлили куйидагиларни аниқлади.

Сариосиё тумани бўйича 2006 йил сўнгига келиб, онкологик касалликлар бўйича аҳолининг мурожаатлари кескин кўпайди. 2006 йил биринчи чорагига нисбатан онкологик касалланишлар ўсиш суръатлари 445 фоизни ташкил қилди. 10 000 жон бошига интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда биринчи чоракдаги 27,5 га нисбатан тўртинчи чо-

ракда 149,8 бўлди. Эндокрин тизими (ўсиш 112% бўлди, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 1133,3 ва 2399,1), нафас олиш органлари (ўсиш 178%, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 556,2 ва 1546,1), овқат ҳазм қилиш органлари (ўсиш 156%, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 340 ва 871,9), флюороз (ўсиш 98,8%, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 538,8 ва 1071,3) касалликлари бўйича ҳам шунга ўхшаш ўсиш тамойили қайд қилинди.

Узун тумани бўйича онкологик (438%) ва эндокрин тизими (240%) касалликларининг кескин ўсиши кузатилди. Нафас олиш органлари ва флюороз касалликлари ўсиши Сариосиё туманига нисбатан паст ва тегишли равишда 90% ва 9,6%ни ташкил қилди. 14 ёшгача бўлган болалар орасида касалликларнинг тарқалиши барча 5 касаллик гуруҳлари бўйича ўсиши билан тавсифланди.

Денов тумани бўйича касалликлар бўйича шифокорларга аҳолининг мурожаат қилиши маълумотлари абсолют рақамлари кескин фарқ қилмоқда. Агар биринчи ва иккинчи чоракларда рўйхатга олинган онкологик касалликлар сони 100 дан ортмаган бўлса, учинчи ва тўртинчи чоракларда бу рақамлар 901 ва 1074 ни ташкил қилди. Рўйхатга олинган нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари, флюороз касалликлари сони бўйича ҳам худди шундай вазият кўзга ташланади. Демак, 5 касаллик гуруҳи бўйича умумий касалланишлар интенсив кўрсаткичлари биринчи ва иккинчи чоракка нисбатан учинчи ва тўртинчи чоракларда анча юқори. Умуман олганда, эндокрин тизими (10000 жон бошига 42,4) ва нафас олиш органлари (510,1) касалликлари тарқалишининг интенсив кўрсаткичлари Узун (тегишли равишда 212,3 ва 830,3) ва Сариосиё (тегишли равишда 2399,1 ва 1546,1) туманларига нисбатан паст. Флюороз тарқалиши (498,3) Сариосиё туманига (1071,3) нисбатан паст, лекин Узун туманига (105) нисбатан юқоридир.

Жарқўрғон тумани бўйича аҳоли орасида барча ёш гуруҳларида флюороз рўйхатга олинмади. 2006 йил учинчи чорагига нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари касалликларининг абсолют рақамлари 1, 2 ва 4 чоракларга нисбатан юқори. Тўртинчи чоракда биринчи чоракка нисбатан онкологик касалланишлар кўрсаткичлари 4,9 фоизга пасайганлиги билан изоҳланади. Нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари касалликлари тарқалишининг кўрсаткичларига келсак, тегишли равишда 82% ва 135%га ўсиш қайд қилинган.

2007 йилнинг 9 оyi давомида Сурхондарё вилояти аҳолиси саломатлиги ҳолатининг мониторинги Узун, Сариосиё, Денов ва Жарқўрғон туманларида барча ёш гуруҳларида (болалар 0-14 ёшгача; ўсмирлар 15-17 ёш; 18 ва ундан катта ёшдагилар) онкологик, нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари, эндокрин тизими касалликларини рўйхатга олиш давом этганлигини кўрсатди. Бирок, флюороз барча ёшдаги гуруҳларда фақат учта туманда (Узун, Сариосиё, Денов) рўйхатга олинди. Таъкидлаш жоизки, 0 дан 14 ёшгача бўлган болалар орасида онкологик касалланишларнинг камдан-кам ҳолатлари қайд қилинди.

Кўрсатилган туманларда нафас олиш органлари, эндокрин ва суяк тизими, онкологик касалликлар, овқат ҳазм қилиш органлари ва флюороз касалликлари борасида, аҳолининг тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилиш кўрсаткичлари камайиш томонга тавсифланмади.

Фтор таъсирида тупроқдаги жараёнларда жиддий ўзгаришлар қайд этилмоқда. ТАЛКО ДУК томонидан, Сурхондарё вилояти тупроқ қатламига салбий таъсир миқёсини аниқлаш бўйича илмий ишлар Давергеодезкадастр кўмитасининг Давлат тупроқшунослик ва агрохимё илмий-тадқиқот институти (ДТАИТИ) томонидан олиб борилмоқда. Вилоятнинг Сариосиё, Узун, Денов, Шўрчи, Қумқўрғон ва Жарқўрғон туманларида 18 та кузатув экологик майдончаси (КЭМ) ташкил этилган.

2006 йилда олиб борилган тадқиқотларда фторнинг сувда эрийдиган бирикмаларининг тупроқ, сув ва ўсимликларга сезиларли таъсири аниқланмади.

Тупроқда алюминийнинг токсик кўчма бирикмалари тўпланиши кузатилди. Тупроқнинг сувда эрийдиган фтор билан ифлосланиши ифлосланиш манбаидан 200 км радиусдаги, алмашинув алюминий бирикмалари билан ифлосланиши эса, заводдан 40-50 км радиусдаги ҳудудни юқори миқдорда қамраб олган. Ифлосланиш яқин қўшни туманлар ҳудудларинигина эмас, балки узоқ масофада жойлашган Шўрчи, Қумқўрғон ва Жарқўрғон туманлари ҳудудларини ҳам қамраган. Техноген ифлосланиш таъсирида бўлмаган тупроқларда ялпи алюминий таркиби тупроқнинг 150-600 мг/кг оралиғида, ТАЛКО ДУК таъсирида бўлган тупроқларда эса, 490-2700 мг/кг оралиқда бўлган. Алюминийнинг энг кўп миқдори шимоли-шарқий ва ғарбий йўналишларда заводдан 20-35 км масофада тўпланган (алмашинув алюминий 180-250 мг/кг).

Ўсимликлар ўзлаштира оладиган алюминий тупроқда учраши учун унинг кислоталилиги ёки ишқорийлиги юқори бўлиши керак. Мазкур ҳолатда тупроқ рН кўрсаткичи 7-7,5 дан ортиқ эмас, яъни ишқорийлиги жуда паст. Бунга асосланиб айтиш мумкинки, алюминий алмашинуви техноген равишда ҳосил бўлган бўлиб, минтақадаги кўплаб салбий ҳолатларга (аҳоли касалланиши, ўсимлик ҳамжамиятининг кўплаб турлари ўлиши, данаклилар йўқолиши, ҳайвонлар касалланишига) сабабчи бўлмоқда.

2006 йилда Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан аҳоли яшайдиган жойларнинг тупроғи ўрганилди. Узун, Сариосиё, Денов ва Жарқўрғон туманларида фторнинг ялпи таркиби бир хил 2,8-5,8 мг/кг оралиқда бўлди ва меъёрлардан ошмади. 2007 йилда 127 тупроқ намуналари ўрганилди. Тупроқда фторнинг энг юқори концентрацияси Сариосиё туманида 4,05-4,2 мг/кг; Узун туманида 3,03-4,2 мг/кг; Денов туманида 3,4-4,2 мг/кг; Жарқўрғон туманида 3,2-3,7 мг/кг бўлди ва гигиеник меъёрлардан ошмади.

«Ўзгидромет» маълумотларига кўра, 2006 йилда ва 2007 йил биринчи ярмида Амударё ҳавзасининг энг йирик дарёлари – Сурхондарё ва Қашқадарё да-

рёларида ўртамиёна ифлосланган. Ушбу даврда Сурхондарё ва Қоратоғ дарёларининг ифлосланиши куйидагича бўлди:

нитритлар бўйича 2006 йилда 0,1-3,4 РЭЧУ (0,001-0,068 мг/л), 2007 йилда 0,1-1,9 РЭЧУ (0,002-0,038 мг/л);

феноллар бўйича 2006 йилда 6 РЭЧУгача (0-0,006 мг/л), 2007 йилда эса 0,3 РЭЧУгача;

сульфатлар бўйича 2006 йилда 0,7-7 РЭЧУ (70,1-696 мг/л), 2007 йилда 0,9-2,9 РЭЧУ (87,4-292 мг/л);

минерал тузлар таркиби 2006 йилда 1,4 РЭЧУгача (1433 мг/л гача);

кўрғошин бирикмалари бўйича 2006 йилда 3,7 РЭЧУгача (3,5 мкг/л), 2007 йилда 0,8-4,2 РЭЧУ (0,8-4,2 мкг/л);

олти валентли хром бўйича 2006 йилда 1,5 РЭЧУгача (1,5 мкг/л гача);

нефть маҳсулотлари бўйича 2007 йилда 0,2-1,2 РЭЧУ (0,01-0,06 мг/л).

Қолган ингредиентлар мавжудлиги РЭЧУдан ошиқ бўлмади.

2006 йилда Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан ер усти сувларининг тадқиқотлари ўтказилди ва ҳавзалардан 429 сув намуналари олинди, шу жумладан, Узун туманида – 80, Сариосиё – 52, Денов – 82, Жарқўрғон – 215 намуна олинди. Ҳавзалар сувида фторнинг энг юқори концентрацияси 0,1 мг/дм³ни (Узун туманида – март ва июнда, Сариосиёда – январда, мартда, апрелда, майда) ташкил этди. Денов ва Жарқўрғон туманлари ичимлик сувларида фтор аниқланмади.

Ичимлик сувининг тадқиқ этилган намуналарининг умумий сони 1165 тани, хусусан, Узун туманида – 80 та, Сариосиё туманида – 52 та, Денов туманида – 82 та, Жарқўрғон туманида 215 тани ташкил қилди. Фтор Узун (февралдан май ойларигача) ва Сариосиё (апрель-май ойларида) туманлари ичимлик сувида 0,1 мг/дм³ концентрацияда топилди. Денов ва Жарқўрғон туманлари ичимлик сувида фтор аниқланмади.

2007 йил 9 ойида ер усти сувлари тадқиқотлари ўтказилди ва сув ҳавзаларидан 285 та намуналар, хусусан, Узун – 104 та, Сариосиё – 71 та, Денов – 55 та, Жарқўрғон туманларида – 55 та намуналар олинди. Узун, Сариосиё ва Жарқўрғон туманлари ер усти ҳавзаларининг сувида фтор аниқланмади. Денов туманида камдан-кам намуналарда РЭЧУдан паст миқдорда – 0,01-0,2 мг/дм³ топилди.

Ичимлик сувининг ўрганилган намуналарининг умумий миқдори 709 тани, хусусан, Узун – 324 та, Сариосиё – 332 та, Денов – 18 та, Жарқўрғон туманларида – 35 тани ташкил қилди. Фтор таркиби гигиеник меъёрлардан (0,7 мг/дм³) ошмади.

Ичимлик суви намуналари атмосфера ҳавоси сифатининг назорати ўтказилаётган аҳоли яшаш пунктларидан, муайян кўчалар, мактаблар, болалар боғчалари ва сув тайёрланишида олинди.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси «Ботаника» илмий-ишлаб чиқариш маркази (ИИЧМ) ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш

маркази 2006-2007 йилларда ифлослантирувчи моддалар ташланишининг флора ва ўсимликларга таъсирини ўрганиш ишларини давом эттирди.

Тадқиқотлар объектлари сифатида Сурхондарё вилоятининг Сариосиё, Узун, Денов, Шўрчи, Олтинсой ва Жарқўрғон назоратдаги туманларида кенг етиштирилаётган ўсимликлар навлари хизмат қилди.

Ўсимликлардаги, айниқса, зарarli ташламалар билан атмосфера ифлосланиши шароитларида алоҳида физиологик ва биокимёвий ўзгаришлар кам ўрганилганлиги эътиборга олиниб, ғўза уруғларида (Наманган-77 ва Юлдуз), оксиллар таркиби ўзгаришининг динамикаси тадқиқ этилди. Тадқиқотлар кўрсатишича, ғўзанинг оммавий гуллаши даврида мева элементларининг кўп тушиши кузатилди, натижада ҳосилдорлик 10-15 фоизга камайганлиги таъкидланди. Ғўза гулчанги оксилларининг ташламалар зарarli таъсирга берилувчанлигини тадқиқ этилиши кўрсатдики, зарarli ташламалар гулчанг оксиллари юкори молекуляр синтезни секинлаштирар экан.

Белгиландики, таъсир зонасида ҳатто кам ҳаражат билан ҳам, яъни минерал ва оксил алмашиниши бошқарилишида қатнашадиган биостимуляторлар (хусусан, хлорли кальций эритмалари) билан ўсимликлар уруғларига ишлов бериш орқали ҳам ўсимликларнинг зарarli ташламалар билан зарarlаниши даражасини камайтириш мумкин экан.

ТАЛКО ДУК таъсири зонасидаги бошқа ўсимликлар ҳолатини ўрганиш шуни кўрсатдики, ўрик, узум, чинор, туг, хурмо, олма, баъзида анорда морфологик белгилар ўзгаради ва барглар пластинкаси, айниқса, узумда зарarlанади, барглар нотабиий қизил рангга киради, сўнгра қуриб қолади. Хурмо, ипак, олма ва олхўри баргларида барглар пластинкасининг пигментацияси ўзгаради. Томатда барглар нафас олиши суръатининг ўзгариши кузатилди.

Кучли ифлосланиш зоналарида ўсимликларда 200 мг/кг дан ортиқ фторли водород тўпланади, ваҳоланки, барглардаги фторидларнинг салбий таъсир чегарасидаги даражаси қуруқ массага нисбатан 15-20 мг/кгдир. Сариосиё туманининг деярли барча хўжаликларида ўсимликлар баргларидаги фтор таркиби, айниқса, кузда меъёрдан 2-10 баравар ошади. Бунда ўсимликларга ТАЛКО ДУК ташламалари таъсири зонаси шамоллар йўналишида заводдан 40-45 км масофагача чўзилган.

Данакли экинлар ва хурмо алюминийнинг зарarli ташламаларига кўпроқ берилувчан, уларда вақтдан илгари барглари тушиб кетади.

Фанлар Академиясининг «Ботаника» ИИЧМ ва Ф.Н.Русанов номли ботаника боғи Сариосиё туманидаги маҳаллий ўсимликларни тадқиқ қилганда, бу ерда икки турдаги: «Taphrina» ва «Streckeria» замбуруғлар учрашини аниқлашди. Бу замбуруғлар халталилар оиласига кириб, барглар қуриб қолиши касалликлари тарқалишининг манбаи ҳисобланади. Кўрилган замбуруғлар «Дашнобод» ва «Ўзбекистон» хўжаликларида айниқса тарқалган, натижада олча ва шафтоли ҳосилдорлигининг 50 фоизгача камайиши юз беради.

Сариосиё туманида, шунингдек, «Russina graminis» оиласидаги замбуруғлар учрайди, улар

буғдойнинг касалланишига олиб келади. Жами аниқланишича, Сариосиё туманида 26 турдан ортиқ фитопатоген замбуруғлари, 24 турдаги тупроқ микромицетлари учрайди. Бу замбуруғлар тарқалиши натижасида ўсимликлар ҳолати ёмонлашади, яъни баргларда тўқ жигарранг доғлар, куйишлар намоён бўлади, ўсимликлар ҳосилдорлиги пасаяди.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш маркази маълумотларига қараганда, Сариосиё туманидаги «Дашнобод» хўжалигида ўсимликлардаги озукавий минерал элементлар 0,11 ни, назоратдаги Жарқўрғон туманидаги ўсимликларда 0,55 ни ташкил қилади.

Назоратдаги Жарқўрғон туманига нисбатан Сариосиё туманидаги ўсимликлар таркибида шакар миқдори 50 фоизга кам. Шакар миқдорининг умумий камайиши ТАЛКО ДУК ташламалари натижасида, ўсимликларда рўй бераётган биокимёвий ва физиологик бузилишлардан далолат беради. Ўсимликлар турли касалликларга янада берилувчан бўлмоқда.

Олиб борилган тадқиқотлар натижалари бўйича хулоса чиқариш мумкинки, ўсимликлар тузилмасидаги умумий ўзгаришлар фақат фойдали микрофлоранинг оғир металллар (Ni, Al, қисман Pb), шунингдек, ифлослантирувчи моддалар – азот оксиллари ва олтингугурт ташланмалари таъсирида зарarlаниши натижасида рўй беради, холос. Бу шароитларда фитопатогенлар жадал ривожланади, натижада ўсимликлар ҳосилдорлигининг пасайишига олиб келади.

Таҳлиллар натижалари кўрсатишича, В₁ витамини (5 мг/л) эритмаси билан тўйинтирилган турли қишлоқ хўжалиги уруғларини экишда илдиз тизимининг ривожланиши 5-10 фоизга кўпаяди. Хусусан, В₁ витамини (10-15 мг/л) эритмаси билан тўйинтирилган ғўза ва тоmat экишда илдиз тизимининг ривожланиши 25-35 фоизга, маккажўхори уруғларини экишда 34 фоизга кўпаяди.

Фторнинг тупроқ жараёнларини ўзгартириши ва фторли водороднинг атмосфера ҳавосига ташланиши қишлоқ хўжалигига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Ўсимликшуносликда ҳосилдорлик, чорвачиликда маҳсулдорлик кескин камайди. Узун туманида 1991 йилда узум ҳосилдорлиги 30,1 ц/га атрофида бўлди, 2002 йилда 2 баравар, Сариосиё туманида худди шу даврда 4 баравар камайди.

Аввал Сариосиё тумани йилига 400 т ипак етиштирар эди, ҳозирги вақтда бу фаолият тўхтатилган.

Сўнги ўн йилликда Сариосиё туманида йирик қорамол сони қарийб 80%га, Узунда – 50%га, сут ишлаб чиқариш тегишли равишда 51% ва 12%га камайди.

Тупроқда фторнинг ва атмосфера ҳавосида фторли водороднинг ортиқча таркиби сезиларли иктисодий зарар етказмоқда. Илмий-тадқиқот гидрометеорологик институти мутахассисларининг бошланғич ҳисоб-китобларига қараганда, алюминий заводи таъсирига берилган туманларнинг иктисодий зарари атиги тўрт йилда (1997, 1999, 2001, 2003 йилларда) 228,3 млн. АҚШ доллариди баҳоланмоқда.

Тожикистон билан чегарадош Сурхондарё вилояти худудига заводнинг салбий таъсирини олдини олиш учун Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг

килаётган барча ҳаракатларига қарамай, муаммо ечилмасдан қолмоқда. Қайд этилган муаммолар биргалликда мазкур вилоятнинг 570 мингдан ортиқ аҳоли яшайдиган чегараолди туманларида ташвишли ҳолатни вужудга келтирмоқда, аҳоли кайфиятига жуда салбий таъсир қилмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, алюминий заводи ташламаларининг Сурхондарё вилояти Денов, Узун ва Сарийосиё туманлари ҳудудларига салбий таъсирини юмшатиш учун махсус мақсадга йўналтирилган чоралар қабул қилиш лозим.

1. Экологик тоза ва ресурсларни тежайдиган технологияларни жорий қилиш асосида табиий ресурслардан оқилона ва комплекс фойдаланишни таъминлаш, кўриб чиқилаётган ҳудуд агроф табиий муҳитининг ифлосланиш даражасини санитар-гигиеник ва экологик меъёрларгача пасайтириш; турли даражадаги давлат органлари ва табиатдан фойдаланувчилар муносабатларини бошқаришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш ва жорий қилиш, қабул қилинаётган бошқарув қарорларининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашга экологик талабларни киритиш.

2. Агроф-муҳит ҳолатини башорат қилиш ва баҳолашга комплекс тизимли ёндашиш мақсадида ягона мониторинг, башоратлаш ва ахборот тизимини ташкил қилиш.

3. Давлат дастурлари, фундаментал ва қўшимча тадқиқотлар, шунингдек инновацион дастурларда алоҳида йўналиш сифатида умумдавлат экологик муаммоларни назарда тутиш.

4. Икки томонлама давлатлараро ишчи гуруҳини ташкил қилиш, яъни:

а) халқаро ташкилотлар молиявий маблағларини жалб этиш мақсадида, кўмаклашиш учун халқаро форум ташкил қилиш;

б) «Тожикистон алюминий компанияси» давлат унитар корхонасининг салбий таъсир зонасида экологик ҳолатни яхшилашда ҳамкорлик қилиш бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Тожикистон Республикаси ҳукумати ўртасидаги Битим»нинг янги лойиҳасини тайёрлаш;

в) минтақада экологик-гигиеник ҳолатни тузатиш чораларини ишлаб чиқиш мақсадида, Тожикистон ва Ўзбекистон ҳудудлари агроф-муҳити ва аҳолиси саломатлигига алюминий заводи зарарли ташламаларининг таъсири жараёнини чуқур ўрганиш бўйича махсус давлатлараро дастурни ишлаб чиқиши зарур.

5. Ўзбекистон Республикаси Трансчегаравий миқёсда агроф-муҳитга таъсирни баҳолаш бўйича Конвенцияга (Эспо, 1991 й.) қўшилиши керак.

6. Сурхондарё вилояти ҳокимлигига Халқ депутатлари кенгаши тегишли комиссиялари билан ҳамкорликда, маҳаллий фуқаролар йиғинларини жалб этган ҳолда, «Тожикистон алюминий компанияси» давлат унитар корхонасининг салбий таъсир зонасидаги оқибатларни юмшатиш бўйича махсус дастур ишлаб чиқиши лозим.

7. Жамиятнинг экологик маданиятини ва малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида, экологик таълим тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш зарур.

2.6. Иқлим ўзгариши

Иқлим ўзгариши бўйича экспертлар оғохлантиради: 2100 йилга келиб, Антарктида ва Гренландия музликларининг фаол эриши туфайли жаҳон океани сатҳи 18-59 сантиметрга кўпайиши мумкин, бу баъзи орол давлатлари ва соҳилбўйи шаҳарларининг ҳалокатли сув остида қолишига олиб келиши мумкин.

Жаҳоннинг 130 мамлакатидан 2,5 минг олимдан таркиб топган БМТ ҳукуматлараро комиссияси томонидан тайёрланган «Иқлим ўзгариши-2007» маърузаси 2007 йил 2 февралда Парижда агроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича халқаро конференцияда эълон қилинди. Маърузада инсон фаолияти натижасида рўй бераётган глобал иссиқлиқ шубҳасиз далиллар келтирилган. 100 йиллик Глобал башоратлар буғхона газлари (БГ) ташламаларини қисқартириш бўйича чоралар кўрилганида ҳароратнинг 1,4 дан 5,8°С гача кўтарилишини кўрсатмоқда.

Ҳозирги вақтда кузатилаётган иқлимнинг глобал ўзгариши агроф-муҳитнинг турли компонентлари ва уларнинг алоҳида хусусиятларига, ижтимоий-иқтисодий тармоқларга таъсир етказмоқда.

Ўзбекистон ҳудуди бўйича иқлим мониторинги маълумотлари XX ва XXI аср бошларида иссиқликнинг турғун тамойилини кўрсатмоқда, унинг суръати ўн йиллик учун 0,2°С дан ошади, бу шимолий яримшар бўйича иссиқликнинг ўртача суръатидан 40 фоизга ортиқдир. Иссиқ оқибатида минтақада Орол денгизи ҳавзасининг дарёларини таъминлайдиган қор-музлик ресурсларининг майдони таназзулга учрамоқда ва қисқармоқда. Сўнгги ярим асрда Марказий Осиё тоғли музликлари учдан бир қисмдан ортиққа қисқарди.

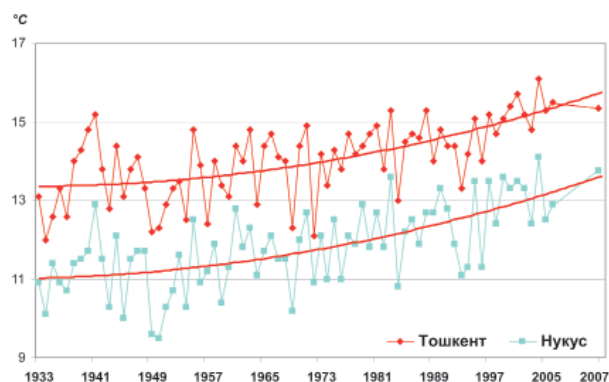
2.6.1. Ҳарорат ўзгариши

Ҳаво ҳарорати. Бу кўрсаткич кўплаб агроиклимий ва гидрофизик хусусиятларни ҳисоб-китоб қилиш учун қўлланилади. Термик шароитлар ўсимликлар маҳсулдорлигини, экиш муддатлари, ўсимлик ривожланиши босқичларининг давомийлигини аниқлайди. Йилнинг термик шароитларидан келиб чиқиб, иситиш даври давомийлиги ва ёнилғига эҳтиёж белгиланади.

Базавий иқлимий меъёрлардан чекланишларда акс этган ҳавонинг ҳарорати Ўзбекистонда рўй бераётган иқлим ўзгаришларини акс эттиради. Маълумотлар мамлакатда кузатилаётган иссиқ суръатларини, яъни атмосферада буғхона газлари концентрациясининг ошиши оқибатида рўй берган глобал иссиқлик минтақавий иқлимий тизимнинг реакциясини кўрсатади. Республика асосий метеорологик станциялари кўрсаткичлари асосида аниқланган тренд, минтақада йиллараро иқлимнинг кескин ўзгариши асосида рўй бераётган барқарор иссиқ тамойилини кўрсатмоқда (19-расмга қаранг).

2.6.2. Атмосфера ёғингарчиликлари

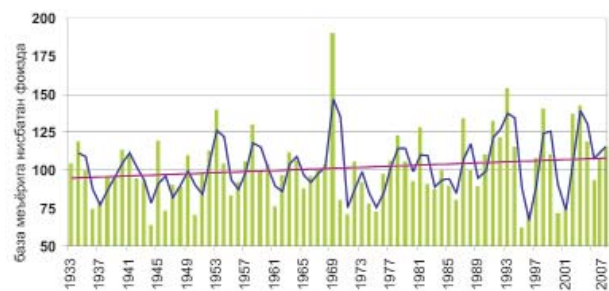
Ёғингарчиликлар, базавий иқлимий меъёрга (1961-1990 йиллар) нисбатан фоизларда акс этган «стандарт ёғингарчиликлар индекси» деб юритилади ва кишлоқ ҳўжалиги экинлари, яйловлар ва табиий экотизим-



19-расм. Ўзбекистон бўйича ўртача йиллик ҳаво ҳароратининг ўзгариши

лар учун энг хавфли ҳолатлардан бири – қурғоқчилик такрорланиши ва жадаллигини мониторинг қилиш учун қўлланилади. Қурғоқчилик даврида шўрланиш ва тупроқ эрозияси жараёнлари кучаяди, пульсловчи қўллар қуриydi. Ёғингарчиликлар фавқулодда кам бўлган йилларда бутун экотизимлар, масалан, соҳилбўйи ва дельта экотизимлари ҳалок бўлиши мумкин. Кучли қурғоқчилик (фавқулодда қурғоқчи йиллар) улкан ҳудудларни камрагани туфайли «стандарт ёғингарчиликлар индекси» шунингдек гидрологик цикл, хусусан, дарё оқимиға ҳам таъсир қўламини акс эттиради.

Кўп йиллик кўрсаткичлар қаторини таҳлил қилиш намгарчилик танқислиги такрорланиши ва жадаллигини баҳолаш имконини беради. 1933 йилдан 2007 йилгача амалдаги кўп йиллик маълумотлар кўрсатишича, сўнгги ўн йилликда минтақада жадал исиш негизда йиллараро ёғингарчиликлар тартиби ўзгаришининг кучаяётганлиги кўзга ташланмоқда, бунда уларнинг кўпайиш тамойили кузатилмоқда (20-расмга қаранг).



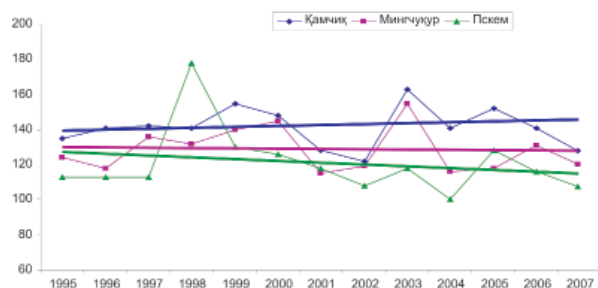
20-расм. Ўзбекистон бўйича стандартлаштирилган ёғингарчиликлар индексининг ўзгариши

Қор билан қопланган кунлар сони. Ўзбекистон шароитида турғун қор қопламнинг сақланиши фақат шимолий ва 1000 м дан баланд тоғли туманларда кузатилади. Ҳудуднинг қолган текислик қисмида ва тоғёнбағрида қорли қоплам фақат муайян йилларда сақланади ҳолос.

Бу маълумотлар бутун республика ҳудуди бўйича қорли қопламнинг маконли-вақтли тақсимланиши бўйича йилнинг совуқ даврини баҳолашда қўлланилади. Йилнинг совуқ даврида қор тўпланиши ва унинг сақланиши давомийлиги кўп жиҳатдан баҳорги-ёзги оқим катталигини белгилайди, яъни айнан қор захираси сув йиғимларига эриган

сувнинг асосий тўпланиши ва вегетация оқимининг эриган сув таркибини белгилаб беради. Минтақанинг кўплаб дарёлар ҳавзасида қор қопламли кунлар сони қисқараётганлиги тамойили қайд қилинмоқда, бу минтақа метеостанцияларида кузатиладиган ҳаво ҳарорати ўсиши тамойилиға мувофиқдир. Бу ахборот боқиладиган чорвачилик, лалми деҳқончилик ва сув хўжалиги ташкилотлари учун кўниқиш стратегиясини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг баъзи тоғли ҳудудлари учун 1995 йилдан 2007 йилгача қор қопламли кунлар сонининг динамикаси 21-расмда кўрсатилган.



21-расм. Баъзи тоғли ҳудудлар учун қор қопламли кунлар сонининг динамикаси

Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудлари бўйича қор қопламли кунлар сони кенг ораликда тебранади, бу турли ҳавзаларда қор тўпланиши шароитларининг яқка хусусиятлари билан белгиланади. Қор қопламли кунлар сони шимолий туманларда ва тоғларда жой баландлиги кўтарилгани сари кўпайиб боради.

2.6.3. Буғхона газлари (БГ) ташламалари

Асосий буғхона газларининг умумий ташламалари атроф-муҳитга антропоген таъсирни белгилайди, улар ташламаларини башорат қилиш эса, турли бошланғич шароитлар ва ташламаларни камайтириш бўйича қўлланилган чоралардан келиб чиқиб, бўлажак таъсирни баҳолайди.

Миллий даражада БГ ташламаларини ҳисоблаш мониторинг ва иқтисодиётнинг асосий тармоқларида антропоген ташламаларни қисқартириш бўйича тадбирларни режалаштириш имконини беради, бу Киото протоколи механизмларини қўллайдиган лойиҳаларни амалга ошириш доирасида халқаро кооперация учун асос яратади.

Биринчи миллий буғхона газлари инвентаризацияси 1990-1997 йиллар вақт оралиғини қамраб оларди ва «БМТ иқлим ўзгариши бўйича доирали Конвенцияға мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий хабарномаси», 1 ва 2-фаза-си лойиҳаларининг бир қисми сифатида амалга оширилди. 1990 (базали) йил ва 1994 йил учун маълумотлар батафсил тақдим этилди. Иккинчи инвентаризация ҳисоботиға аввал ҳисобланган ҳамда қайта кўриб чиқилган антропоген эмиссиялар ва 1990-2005 йиллар даврида Монреаль протоколи билан назорат қилинмайдиган буғхона газлари ютилишининг баҳолари, шунингдек аввал қамраб олинмаган бевосита буғхона эффектли эмиссиялар манбалари (углерод диоксида, метан, азот закиси) ва бавосита эф-

фектли газлар (углерод оксиди, азот оксиди, олтин-гугурт диоксиди, метансиз углеводородлар) киритилди. 1990-2005 йилларда Ўзбекистонда буғхона газлари эмиссиялари ўзгариши 5-жадвалда келтирилган.

5-жадвалдан кўриниб турибдики, жами кўриб чиқилаётган давр мобайнида 1990 йил даражасидан буғхона газлари умумий эмиссиясида кескин ўзгаришлар кузатилмади.

5-жадвал. Ўзбекистонда буғхона газлари эмиссиялари тенденцияси (млн. т CO₂ эквивалентида)

Газлар	1990 йил	1994 йил	2000 йил	2005 йил
CO ₂ ютилиши соф эмиссиялари	111,720	100,016	107,587	100,836
CO ₂ (ЕФЎХ* секторидан ташқари)	113,287	101,368	108,606	100,419
CH ₄	56,699	73,588	81,742	89,258
N ₂ O	12,914	12,041	10,812	9,973

* ЕФЎХ - Ердан фойдаланиш ва ўрмон хўжалигининг ўзгариши

Углерод диоксиди. CO₂ ташламаларининг асосий манбалари ёқилғи ёниши билан боғлиқ жараёнлар саналади. 2000 йилда CO₂ эмиссияси 108,6 млн. т ни ташкил қилди, Ердан фойдаланиш ва ўрмон хўжалигининг ўзгариши (ЕФЎХ) тармоғи бундан мустасно. Углерод диоксиди гази эмиссияси ва улушининг кузатилаётган пасайиши, биринчи навбатда, ўтган асрнинг 90-йилларида ишлаб чиқариш ҳажмларининг пасайиши ва сўнгги беш йилда республика иқтисодиёти тузилмасининг ўзгариши, яъни ноишлаб чиқариш секторлари улушининг ошиши билан боғлиқ.

Метан. Метан ташламаларининг асосий манбаи бу энергетикадир (нефть-газ тармоғи). Метан ташламаларининг кўпайиши табиий газ қазиб олиниши ва истеъмолнинг ортганлиги, йирик қорамол ва қўйлар миқдорининг кўпайганлиги ва аҳоли сонининг ўсганлиги билан боғлиқ.

Азот бижитқиси. Ишлов бериладиган ва суғориладиган тупроқлар азот бижитқиси ташламаларининг асосий манбаи саналади. Азот бижитқиси умумий эмиссияси пасаймоқда, бу азот ўғитларини қўллаш камаётганлиги билан боғлиқ.

Билвосита буғхона эффектли газлар ташламалари. Бу гуруҳдаги энг аҳамиятли газ – углерод оксиди миллион тоннадан ортик, қолган газлар ташламалари – 250-300 минг т ни ташкил қилади. Ташламаларнинг қисқараётганлиги кўп жиҳатдан мамлакат иқтисодиёти барча соҳаларида ёқилғи сифатида табиий газдан фойдаланиш улушини оширганлиги билан боғлиқ.

Буғхона газлари (БГ) ташламалари башорати

Биринчи миллий хабарномага мувофиқ, 2010 йилгача истиқболда БГ ташламаларини баҳолаш иқтисодиёт ривожланишининг учта сценарий варианти асосида қурилган:

1-вариант – ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кам ўсиши ва кейинчалик иқтисодиёт тараққиётининг пасайиши билан боғлиқ иқтисодиёт тараққиётининг инерцияли сценарийсида;

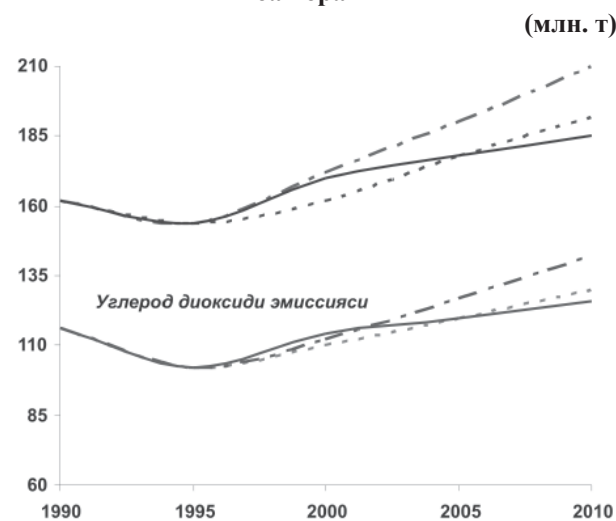
2-вариант – мобиллашган сценарийда (ЯИМ 6-8 фоизгача ўсиши билан боғлиқ) ва энергияни тежаш тадбирларини ҳисобга олмаганда;

3-вариант – мобиллашган сценарийда ва янги нефть конларини ўзлаштириш ва энергияни тежаш тадбирларини амалга оширишни ҳисобга олиб.

Тўртта алоҳида манба тоифалари: «Энергетика», «Саноат жараёнлари», «Қишлоқ хўжалиги» ва «Чиқиндилар» учун асосий БГ (CO₂, CH₄ ва N₂O) ташламалари башорати кўрсатишича, 2010 йилда иқтисодиёт ривожланиши вариантлари ва ташламаларни қисқартириш бўйича чораларни амалга оширишдан келиб чиқиб, БГ эмиссиялари ҳажмлари CO₂-эквивалентида 185,6 млн. т дан 209 млн. т гача, яъни 1990 йилга нисбатан 13,7-28 фоизгача ортиши мумкин.

Иқтисодиётнинг учта тараққиёт вариантыда ва ташламаларни қисқартириш бўйича чоралар қўлланилганида, 2010 йилгача буғхона газлари ташламалари башорати 22-расмда кўрсатилган.

22-расм. 2010 йилгача Ўзбекистон Республикасида буғхона газлари ташламалари башорати



Манбалар:

БМТ Иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси юзасидан Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий маърузаси, Тошкент, 1999 й.

БМТ Иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси юзасидан Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий маърузаси, 2 фаза, Тошкент, 2001 й..

БГ қисқариши истиқболлари ва ташламалар даражалари пасайишининг чоралари

Ўзбекистонда БГ эмиссияларини қисқартириш истиқболи (тикланадиган энергия манбалари истиқболлини ҳисобга олмаганда) CO₂ эквивалентининг 27,2 млн. т ни ташкил қилади. Ташламаларни қисқартиришнинг энг катта имкониятлари энергетикага– 25 млн. т, саноат жараёнлари, қишлоқ хўжалиги ва чиқиндиларга CO₂ эквивалентида 2,2 млн. т гача тўғри келади.

Атмосферага буғхона газлари ташламаларини қисқартиришнинг асосий йўналишлари қуйидагиларни қамраб олади:

ёқилги ва энергиядан фойдаланишдаги йўқотишларни қисқартириш ва технологияларини яхшилаш;

ишлаб чиқаришда энергияни тежайдиган ускуналарни такомиллаштириш ва жорий қилиш;

табiiй газ, иссиқлик, сув ва энергия истеъмоли ҳисобининг жиҳозларини жорий этиш;

биогаз ва тикланувчан энергия манбаларидан фойдаланиш;

экологик хавфсиз технологияларни олиш бўйича аҳборот тизимларини такомиллаштириш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқий меъёрларни ислоҳ қилиш;

аҳолини иқлим ўзгариши муаммолари, энергияни тежаш зарурлиги ва самарали технологиялардан фойдаланиш тўғрисида хабардор қилиш.

БМТ иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси юзасидан, Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий хабарномасига (2 босқич, 2001 й.) кўра, Ўзбекистон ҳудуди бўйича буғхона газлари ҳисобига иқлимнинг глобал ва минтақавий ўзгариши оқибатларини баҳолаш шуни кўрсатмоқдаки, 2030 йилга келиб, ўртача йиллик ҳароратнинг шимолий зонада икки-уч градусга, жанубий зона бўйича бир градусга кўтарилиши, тоғли туманларга таъсир камроқ бўлиши кутилмоқда.

Иқлимнинг ўзгариши сув устидан буғланиш ҳисобига 10-15% ва ўсимликлар транспирацияси ўсиши ҳисобига 10-20% сувнинг камайишига олиб келади, бу сувнинг тикланмас истеъмоли 18 фоизга ортишига сабаб бўлади, тегишли равишда сув олиниши ҳам ортади. Ҳароратлар йиғиндиси 5-10%га ортиши ва совуқ давр давомийлиги 5-15 кунга камайиши муносабати билан қишлоқ хўжалиги экинларини экишнинг агроиқлимий шароитлари ўзгаради.

Иқлим ўзгариши салбий оқибатларининг олдини олиш ва уларнинг иқтисодий таъсирини юмшатишга йўналтирилган мамлакат иқтисодийнинг технологик эҳтиёжларини идентификациялаш, аваламбор, миллий иқтисодий тараққиётга ёрдам беради. Бунда иқтисодий ўсишга эришиш ва уни қўллаб-қувватлаш экологик стандартлар ва устунликларга мос келиши даркор.

Иқлим ўзгаришининг салбий оқибатларини юмшатиш ва камайтиришга йўналтирилган технологияларни танлашда қуйидаги омиллар қўлланилади:

буғхона газлари (БГ) эмиссияларини қисқартириш мақсадида иқтисодий секторлар аҳамияти;

мавжуд технологияларни баҳолаш;

бошқа технологиялар билан мослашувчанлиги ва уйғунлиги;

эмиссиялар қисқариши ва лойиҳа амал қилиш муддатлари ўзгармаслиги;

технологияларни қўллашда олинadиган БГ эмиссияларининг миқдорий қисқариши;

технологияларни экологик ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти;

кейинчалик яхшилаш ва қўллашни қўпайтириш имкониятлари.

Ўзбекистон ва инвесторлар учун фойдали бўлган муҳим йўналишлар бу, тоза технологияларни (Куёш энергетикаси, кичик гидроэнергетика, биогаз), шунингдек энергия ресурсларини тежашга йўналтирилган тадбирларни (маиший истеъмоличлар учун газ, сув ҳисоби кўрсаткичларини жорий қилиш, иситиш тизимларини марказлаштиришдан воз кечишни) жорий этишдан иборат.

Республикада буғхона газлари эмиссияларини қисқартиришга йўналтирилган мақсадли сиёсат юритилмоқда. Киото протокли ва БМТ иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси (ИЎДК) бўйича халқаро мажбуриятларни амалга ошириш нуктаи назаридан тадбирлар мажмуаси ишлаб чиқилган. 2000-2010 йилларга Ўзбекистон Республикаси буғхона газлари эмиссиясини қисқартириш бўйича Миллий стратегиянинг асосий низомлари ва уни амалга ошириш тадбирлари қабул қилинган.

Асосий тадбирлар қуйидагиларни назарда тутати:

БГ ташламаларини техник назорат қилиш тизимини яратиш;

иссиқлик етказиб бериш ва коммунал хизматлар корхоналарини техник қайта жиҳозлаш;

энергия ишлаб чиқаришни буғгазли ва газтурбина курилмалари асосида ривожлантириш;

кичик энергетика имкониятларини ўзлаштириш;

табiiй газ, иссиқлик энергиясини ҳисоблаш асбобларини тадбиқ этиш;

оқилона тарифлар сиёсатини олиб бориш;

тикланадиган энергия манбаларини ўзлаштиришни кенгайтириш.

Ҳозирги вақтда, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тикланувчан энергия манбаларини (куёш коллекторлари ва куёшли сув-иситгичларни) ишлаб чиқиш ва жорий қилиш бўйича қатор лойиҳалар амалга оширилмоқда.

2006 йил 6 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Киото протоколининг мусавфо ривожланиш механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2007 йил 10 январда эса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Киото протоколи Тоza тараққиёт механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Барқарор тараққиётни таъминлаган ҳолда муҳим ташқи иқтисодий, экологик ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга қодир бўлган тоза тараққиёт механизми (ТТМ) бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш бўйича Идоралараро кенгаш ташкил қилинди.

ТТМ бўйича инвестиция лойиҳаларига қўлланиладиган барқарор тараққиётнинг (иқтисодий, экологик, ижтимоий) миллий омиллари мамлакатнинг барқарор тараққиётга қўмаклашиши керак.

Мамлакатнинг барқарор тараққиётини таъминлаш саноат қувватларини доимий модернизация қилиш, технологик базани такомиллаштириш, янги, асосан экологик тоза технологияларни жалб қилиш асосида табiiй

ресурслардан оқилона фойдаланишнинг энергетик самарадорлигини оширишни тақозо этади.

2.7. Атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилиниши устидан давлат назорати

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги Давлат назорати назорат қилувчи органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика кенгаши ва унинг ишчи ҳудудий комиссиялар руҳсатида биноан ўтказилади.

2000-2007 йиллар давомида 27773 та объектлар, шу жумладан, 22246 та саноат ва 5536 та транспорт корхоналари текширилди. Асбобий услуб билан 1003682 ифлослантирувчи манбалар текширилди, 121293 та белгиланган меъёрлар ва давлат стандартлардан ортиқ кўрсаткичлар билан ишлаётган манбалар аниқланди, 39531 та ифлослантирувчи манбаларнинг фаолияти вақтинча тўхтатилди. Ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтатилиши ҳисобига, 3,862 минг

тонна ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферага ортиқча ташланишининг олди олинди.

2000 йилга нисбатан 2007 йилда умумий текширишлар 3526 тага камайиши билан бирга, асбобий услуб билан текширилган стационар ва кўчма ифлослантириш манбалари сони умумий республика бўйича 8,7 баробарга ортди. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича давлат назоратини амалга ошириш 6-жадвалда келтирилган.

Ҳисобот даврида Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексида биноан, 18794 нафар мансабдор шахс ва фуқарога нисбатан чоралар қўлланилиб, 236788,687 минг сўм миқдоридаги жарима суммалари ундириб олинди. Шу билан бирга, 2007 йилда ундириб олинган жарима миқдори 76940,974 минг сўмни ва 2000 йилдаги нисбатан 15 баробар кўпроқни ташкил этди. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича кўрилган чоралар 7-жадвалда келтирилган.

6-жадвал. 2000-2007 йилларда Ўзбекистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича давлат назорати

Йил	Номи	Ҳисобот давридаги текширувлар сони	Асбоб усули билан текширилган манбалар (объектлар) сони		Тўхтатилган корхона, цех, агрегатлар, объектлар ва ҳ.к. сони, дона	Фаолияти тўхтатилиши натижасида қисқарган ташланмалар, минг т
			Жами	Давлат стандартлари ва меъёрлардан белгиланганидан юқорилиги аниқлангани		
2000	Жами:	5730	23360	3983	1664	0,100
	шу жумладан: Саноат корх.	4326	1915	505	41	0,062
	Транс. корх.	1404	21445	3478	1623	0,038
2001	Жами:	4686	39591	7291	1634	0,364
	шу жумладан: Саноат корх.	3800	1803	365	48	0,316
	Транс. корх.	886	37788	6926	1586	0,048
2002	Жами:	3722	47255	8169	1700	2,084
	шу жумладан: Саноат корх.	3095	2069	306	37	1,877
	Транс. корх.	627	45186	7863	1663	0,207
2003	Жами:	3756	81053	12381	1892	0,140
	шу жумладан: Саноат корх.	3033	3256	185	26	0,069
	Транс. корх.	732	77797	12196	1866	0,073
2004	Жами:	3431	180166	20672	7758	0,480
	шу жумладан: Саноат корх.	3053	2399	164	31	0,260
	Транс. корх.	378	177767	20508	7727	0,220
2005	Жами:	2335	220547	30168	16205	0,580
	шу жумладан: Саноат корх.	1917	2836	170	48	0,331
	Транс. корх.	418	217711	29998	16157	0,249

Йил	Номи	Ҳисобот дав- ридаги тек- ширувлар сони	Асбоб усули билан текши- рилган манбалар (объектлар) сони		Тўхтатилган корхона, цех, агрегатлар, объектлар ва х.к. сони, дона	Фаолияти тўхтатилиши натижаси- да қисқарган ташланмалар, минг т
			Жами	Давлат стандарт- лари ва меъёрлар- да белгилангани- дан юқорилиги аниқлангани		
2006	Жами:	1909	208451	19728	6794	0,043
	шу жумладан: Саноат корх.	1356	2894	124	3	0,006
	Транс. корх.	553	205557	19604	6791	0,037
2007	Жами:	2204	203259	18901	1884	0,070
	шу жумладан: Саноат корх.	1666	4311	237	12	0,032
	Транс. корх.	538	198948	18664	1872	0,038
2000- 2007	Жами:	27773	1003682	121293	39531	3,862
	шу жумладан: Саноат корх.	22246	21483	2056	246	2,953
	Транс. корх.	5536	982199	119237	39285	0,910

7-жадвал. Ўзбекистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича қонунбузарликлар учун қўлланилган чоралар

Йиллар	Номи	Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузилганлик учун қўрилган чоралар		
		Мансабдор шахслар ва фуқароларнинг маъмурий жавоб- гарликка тортилиши		Жиноий жавобгар- ликка тортиш учун тергов органлари- га юборилган ишлар, жами киши
		Жами киши	Ундирилган жари- ма, минг сум.	
2000	Ўзбекистон Республикаси	9508	22841,3	17
	шу жумладан: Атмосфера ҳавоси	1532	5036,56	
	шундан: Саноат корхоналари	1153	4113,74	
	Транспорт корхоналари	379	922,82	
2001	Ўзбекистон Республикаси	11165	38992,42	16
	шу жумладан: Атмосфера ҳавоси	1817	8930,518	
	шундан: Саноат корхоналари	1352	7058,453	
	Транспорт корхоналари	465	1872,065	
2002	Ўзбекистон Республикаси	11876	61821,532	17
	шу жумладан: Атмосфера ҳавоси	2472	16330,643	
	шундан: Саноат корхоналари	1757	12548,424	
	Транспорт корхоналари	715	3782,219	

Йиллар	Номи	Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузилганлик учун қўрилган чоралар		
		Мансабдор шахслар ва фуқароларнинг маъмурий жавобгарликка тортилиши		Жиний жавобгарликка тортиш учун тергов органларига юборилган ишлар, жами киши
		Жами киши	Ундирилган жарима, минг сум.	
2003	Ўзбекистон Республикаси шу жумладан:	13965	92645,837	21
	Атмосфера ҳавоси шундан:	2694	22783,18	
	Саноат корхоналари	2086	17917,97	
	Транспорт корхоналари	608	4865,21	
2004	Ўзбекистон Республикаси шу жумладан:	11797	86855,5	46
	Атмосфера ҳавоси шундан:	2272	25728,4	
	Саноат корхоналари	1894	21741,4	
	Транспорт корхоналари	378	3987	
2005	Ўзбекистон Республикаси шу жумладан:	12885	121611,018	37
	Атмосфера ҳавоси шундан:	2550	39545,723	
	Саноат корхоналари	2119	33761,009	
	Транспорт корхоналари	431	5784,714	
2006	Ўзбекистон Республикаси шу жумладан:	14425	153412,944	30
	Атмосфера ҳавоси шундан:	2293	41492,689	
	Саноат корхоналари	1815	32922,27	
	Транспорт корхоналари	478	8570,419	
2007	Ўзбекистон Республикаси шу жумладан:	18916	274446,928	63
	Атмосфера ҳавоси шундан:	3164	76940,974	
	Саноат корхоналари	2536	60772,540	
	Транспорт корхоналари	628	16168,214	
Жами 2000-2007 йиллар давомида	Ўзбекистон Республикаси шу жумладан:	104537	852627,479	247
	Атмосфера ҳавоси шундан:	18794	236788,687	
	Саноат корхоналари	12897	157913,536	
	Транспорт корхоналари	4082	45952,661	

III. Сув ресурслари

3.1. Сув ресурслари ҳолати

Ўрта Осиёнинг қуруқ иқлим шароитларида сув ресурслари табиий экотизимларнинг барқарор мувозанатини сақлаш ва минтақанинг аксарият қисми ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Чучук сув танқислиги долзарб экологик муаммолардан бири ҳисобланади. Минтақада тоза сувдан экстенсив фойдаланилиши натижасида, у аста-секинлик билан камайиб бормоқда.

Жамият ва табиий экотизимларнинг барқарор ўзаро боғлиқлигини сақлаб туришга йўналтирилган экологик бошқаришда ички ва ташқи дарёлар, кўллар ва бошқа сув экотизимларини ҳам «сув истеъмолчилари» деб тан олишни тақозо этади. Табиат сув ресурсларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқли шериклик бўлиши лозим. Экологик омилларсиз сув экотизимлари ўз аҳамиятини йўқотади. Қарорлар қабул қиладиган шахслар ва умуман жамият учун қуйидаги талаблар асосий устуворликка эга бўлиши лозим:

- сув ирмоқларида уларнинг барқарор ҳаётийлигини ёки ўз-ўзини тозалаш қобилиятини таъминлайдиган экологик сув сарфларига риоя қилиш;
- тошқин сув сарфлари ва дарё сувининг макбул сифатини ушлаб туриш;
- зарарли ингредиентларни аралаштириш учун санитария оқимларига риоя қилиш;
- дарёлар дельталари эҳтиёжларини кондириш ва бошқалар.

Сувга нисбатан экологик талабларга риоя қилиниши, ноёб эндемик турлар, ноёб биохилмаҳиллик, ноёб ландшафт, ўзига хос ижтимоий аҳамияти ва эстетик хусусиятларига эга бўлган сув экотизимларини ҳимоя қилишни ҳам назарда тутати. Кичик ва катта дарёлар нафақат табиий флораси ва фаунаси, балки бошланғич жозибдорлигини ҳам сақлаб қолиши муҳимдир.

Маҳаллий экотизимларни ҳимоя қилиш учун асосий эътибор қуйидаги тадбирларга қаратилиши лозим:

- фақат коллектор-дренаж сув манбаларидан тўйинадиган сув ҳавзалари оқимини таъминлаб туриш;
- балиқчилик хўжалиги аҳамиятига эга бўлган кўлларда сув минераллашуви даражасини 7 г/л дан юқори бўлмаган ва сув сатҳини 1,5 м дан паст бўлмаган даражада сақлаб туриш;
- увулдуруқ сочиш даврида сув сатҳини кескин пасайиши ва қишки даврда кескин кўтарилишининг олдини олиш;
- ўсимликлар ўсиши учун саёз сув зоналарини ва сув ҳавзаларининг гидробиологик режимини шакллантирувчи балиқ, қушлар ва бошқаларни озуқа билан таъминловчи кўллар ҳавзаларини сақлаб қолиш.

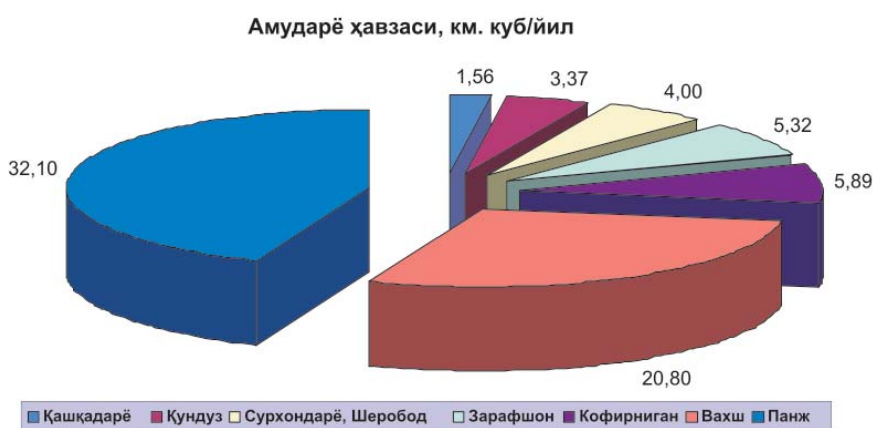
3.1.1. Орол денгизи ҳавзаси бўйича сув ресурсларининг тақсимланиши

Орол денгизи ҳавзасининг асосий гидрологик хусусияти ҳавза ҳудудининг 2 тенгсиз турли гидрологик функцияларга эга бўлган қисмга – тоғ ва текислик ҳудудига ажралганлигидадир. Тоғли қисми тармоқланган дарёлар оқимидан шаклланади, унинг майдони ҳавза умумий майдонининг тахминан 25%ини ташкил қилади, бунда ҳудуднинг 80% Амударё ва Сирдарё ҳавзаларига тўғри келади. Текислик ҳудудлари кам ёғингарчиликли ва ёғингарчиликлар миқдоридан бир неча барабар кўп парланиш хусусиятига эга бўлиб, оқим шаклланишида деярли қатнашмайди. Бундан ташқари, текислик ҳудудлари тоғли қисмлардан келадиган оқимларни парланиш ва фильтрацияланишига сарфлайди. Бу жараён инсоннинг хўжалик фаолияти билан кучаяди. Дарё ва сув омборларидан олинган сув каналлар бўйича далаларга берилади, бу ерда парланиш ва транспирацияга сарфланади ҳамда кам миқдорда яна қайта оқим кўринишида дарёларга қайтарилади. Тоғлардан текисликларга сув ҳаракатининг табиий гидрологик цикли бўйича сўнгги босқичи Орол денгизи ҳисобланади.

Сув ресурслари ўлчами сифатида одатда дарёларнинг оқим шаклланиш минтақасидан чиқиш жойидаги сўғоришга олинадиган асосий сув олиш нукталаридан юқорида шаклландиган дарё оқими катталиги қабул қилинади, чунки Ўрта Осиёнинг текислик қисмида дарё оқими истисно тариқасида, фақатгина серсув йилларда шаклланиши мумкин.

Орол денгизи ҳавзаси дарёлари сув ресурслари-

23-расм. Амударё ҳавзаси сув ресурсларининг кўп йиллик тавсифи

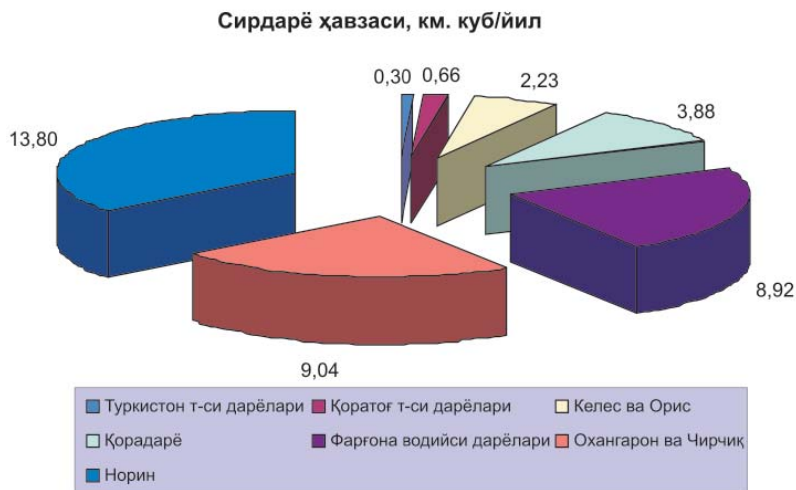


нинг кўп йиллик тавсифлари 23 ва 24-расмларда келтирилган.

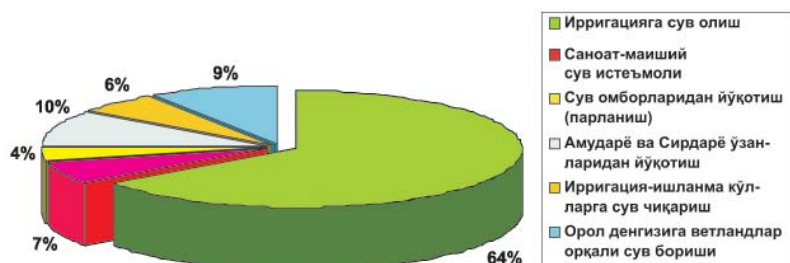
Орол денгизи ҳавзасининг сув ресурсларидан унинг ҳавзасида жойлашган давлатлар ҳамкорликда фойдаланади, бу сув хўжалиги муаммоларининг трансчегаравий тусда эканлигини билдиради.

Ўзбекистоннинг сув ресурслари Орол денгизи ҳавзасининг умумий сув ресурсларининг фақат бир қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси-

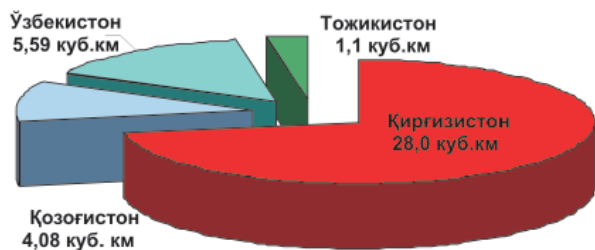
24-расм. Сирдарё хавзаси сув ресурсларининг кўп йиллик тавсифи



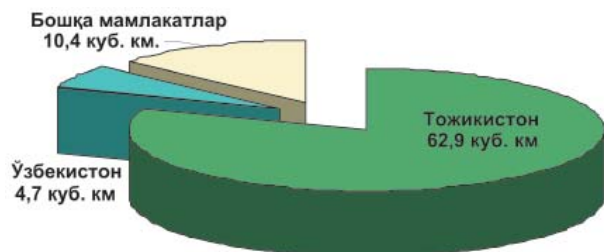
25-расм. Орол денгизи хавзасида сув истеъмоли асосий ҳажмларининг улуши



26-расм. Сирдарё хавзаси бўйича дарё оқимининг кўп йиллик ресурслари



27-расм. Амударё хавзаси бўйича дарё оқимининг кўп йиллик ресурслари



да ер усти сув ресурслари қўшни давлатлар тоғли худудларидан дарёлар бўйича келадиган ҳамда унинг худудида шаклланидиган сув ресурсларидан вужудга келади. Бундан ташқари дарё оқимининг бир қисми каналлар бўйича тушади. Ички сув ресурсларига, шунингдек, Ўзбекистон худудидаги кўллар сувлари ва музликлардаги сув захиралари киради. Орол денгизи хавзасида сув истеъмолининг асосий ҳажмларини нисбати 25-расмда акс эттирилган.

Сирдарё хавзаси бўйича дарё оқими ўртача кўп йиллик ресурслари йилига тахминан 38,8 км³ни ташкил қилади. Бунда кўп йиллик учун ўртача йилига Қирғизистонда 28 км³ (72,2%), Ўзбекистонда – 5,59 км³ (14,4%), Қозоғистонда – 4,08 км³ (10,5%) ва Тожикистонда 1,1 км³ (0,3%) сув шаклланади (26-расмга қаранг).

Амударё хавзаси бўйича дарё оқими ўртача кўп йиллик ресурслари йилига 78 км³дан ортиқни ташкил қилади, шундан 62,9% (80%дан ортиғи) Тожикистонда шаклланади, Ўзбекистон улушига 4,7 км³ (6%) тўғри келади (27-расмга қаранг).

3.1.2. Дарёлар, сув омборлари, кўллар, хавзалар, ер ости сувлари

Жами республика бўйича 17 мингдан ортиқ табиий сув оқими мавжуд. Амударё хавзасида улар 9,9, Сирдарё хавзасида 4,9 ва ушбу дарёлар оралиғида 2,9 мингта. Бироқ уларнинг асосий қисми унча катта бўлмаган кичик сойлар – 10 км дан ортмаган узунликдаги сув оқимларидир, булар айниқса Амударё ва Сирдарё оралиғига тааллуқли, улар асосан, йил давомида қурийдиган дарёчалардир, ҳатто 10 км дан узунликда бўлган сув оқимларида ҳам ҳар йили сув оқим бўлавермайди.

Ҳозирги пайтда республикада, асосан ирригация мақсадида 51 та сув омборларидан фойдаланилади. Уларнинг тўлиқ лойиҳавий ҳажми 18,8 км³, фойдали ҳажми – 14,8 км³ни ташкил қилади. Энг йириқлари Туямуюн, Чорвоқ, Тўдакўл, Каттакўрғон сув омборларидир. Ўзбекистоннинг энг йириқ сув омборлари комплекс ишлатилади, улар асосан ирригация, энергетика ва саноат мақсадларига мўлжалланган. Сув омборларидан узоқ муддатли фойдаланиши ҳамда уларнинг ишида рўй берган ўзгаришлар кескин лойқаланишга олиб келди. Ҳозирги пайтда 11 та миллий сув омбори лойқадан тозаланишга муҳтож, 5 та сув омборида лойқаланиш сув чиқиш чегарасига етиб қолган.

Ўзбекистон Республикасининг сув омборлари

Амударё ва Сирдарё хавзаси сув омборлари ҳажмлари бўйича маълумотлар 28 ва 29-расмларда келтирилган.

Рўй бераётган тезкор лойқаланиш жараёнини қискартириш бўйича тегишли чоралар кўриш ва компенсацион сув хавзалари қуришни талаб этади.

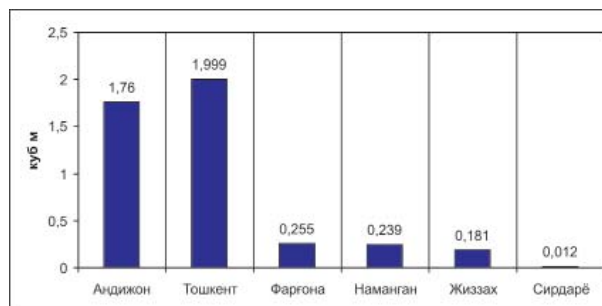
Ўзбекистон Республикаси сув хавзалари (сув омборлари, кўллар) рўйхати 8-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистон худудидаги табиий кўллар кам сонли, жуда нотекис тарқалган ва катта ҳажмларга эга эмас. Тоғли худудларда энг кўп кўллар сони 2000-3000 м баландликда жойлашган. Генезиси бўйича Ўзбекистон кўллари тектоник, морен ва қулаш на-

28-расм. Амударё хавзаси сув омборлари ҳажми



29-расм. Сирдарё хавзаси сув омборлари ҳажми



8-жадвал

Ўзбекистон Республикаси кўллари ва сув омборлари

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдони, км ²	01.01.2007 й.да ҳажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да ҳажми, млн. м ³
Қорақалпоғистон Республикаси					
	Кўллар				
1.	Сариқамиш (траншег.)**		3000	168,5	158,59
2.	Судочье*		353	18,6	17,48
3.	Жалтибарс**		337,1	17,3	16,26
4.	Дауткўл **		56	1,8	1,669
5.	Аязкала *		33	10,1	9,5
6.	Коптенкуль*		8,6	1,5	1,4
7.	Думалоқ кўллар тизими **		29	9,6	8,92
8.	Қоражар *		12	4,8	4,46
9.	Акистки **		20	7,8	7,33
10.	Каратерень **		4,2	4,4	4,14
11.	Ахчакўл *		28,5	8,8	8,18
12.	Ботокўл кўллар тизими **		7,2	1,3	1,21
13.	Жаунгыркуль *		5,8	1,1	1
14.	Шегекўл *		16,6	6,8	6,39
15.	Коксу *		44,5	2,4	2,21
16.	Кеусер *		20	7,8	7
17.	Ильмекўл *		18	5,8	5,39
18.	Макпалкўл кўллар тизими *		30	8,86	8,15
19.	Восточный Каратерень**		21,6	10,1	9,29
20.	Отакўл кўллар тизими**		1,6	0,88	0,8
21.	Ташпенкўл **		1,9	1,4	1,3
22.	Хўжақўл *		18	7,4	7
23.	Муйноқ кўрфази **		36	10,2	9,08
24.	Сарибас **		25	2,8	2,49
25.	Сойкўл **		8	2,8	2,46
26.	Закиркўл *		3,3	1,2	1,06
27.	Ориқбалиқ *		8,8	0,24	0,2
28.	Шилимкол *		0,6	0,3	0,28
	Жами:		4148,3	324,58	303,239

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдони, км ²	01.01.2007 й.да ҳажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да ҳажми, млн. м ³
Андижон вилояти					
	Сув омборлари				
29.	Отчопар/қуйиладиган	Андижонсой, к-р Қатортол	0,91	0,15	0,15
30.	Асакаадир/қуйиладиган	Шаҳрихонсой	0,29	0,5	0,5
31.	Андижон/ўзанли	Қорадарё	55,2	685	625
	Жами:		56,4	685,65	625,65
Бухоро вилояти					
	Кўллар				
32.	Денгизкўл	Параллель к-р	336	1,75	1,37
33.	Қорақир	Шимолий к-р	44,5	68,5	62,3
34.	Ҳадича	Қоровулбозор к-р	113	210,8	183,2
35.	Аякагитма	Зарафшон	17,51	2,2	1,8
36.	Тузкан	ЦБК	57	63	56
37.	Маданкўл	ГВСТ	19,3	-	-
	Сув омборлари				
38.	Шоркўл/қуйиладиган	Амударё, Зарафшон	42,2	72,5	64,5
	Жами:		629,51	418,75	369,17
Жиззах вилояти					
39.	Кўллар Арнасой кўллар тизими	Сирдарё	3508	-	40360
	Сув омборлари				
40.	Жиззах/қуйиладиган	Сангзар, Зарафшон	12,4	63	9,29
41.	Зомин/ўзанли	Зомин	1,1	20	3,75
42.	Қоровултепа/қуйиладиган	Зарафшон	4,07	3	11,98
43.	Науки сел омбори	Булоқлар	6	0,4	0,4
44.	Арнасой сув омб.	Сирдарё	140	393	468
45.	Хужамушкент сел-сув омбори	Булоқлар	8	3,8	3,8
	Жами:		3679,57	483,2	497,22
Қашқадарё вилояти					
	Кўллар				
46.	Сечанкўл	Южный коллектор (Жанубий коллектор)	7,37	815	765
47.	Аланкўл	Южный коллектор (Жанубий коллектор)	2,5	39,6	39,6
48.	Ачинкўл	К-3	2,8	44,5	44,5

III. Сув ресурслари

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдони, км ²	01.01.2007 й.да хажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да хажми, млн. м ³
	Сув омборлари				
49.	Қамаши/қуйиладиган	Яккабоғ ва Қорабоғдарё	3,82	4,518	4,505
50.	Қорабоғ/аралаш	Яккабоғдарё, к-л Қорабоғ	0,75	2,03	1,318
51.	Лангар/селсув омбори	Лангарсой	0,7	1,216	1,578
52.	Нугайли/қуйиладиган	Яккабоғдарё, Қашқадарё	0,587	0,56	0
53.	Ташлаксой/қуйиладиган	Танхаздарё	5,4	0,28	0
54.	Янгикўрғон/қуйиладиган	Яккабоғдарё	1,5	1,62	0,792
55.	Шўробсой/аралаш	Шурабсой и к-л Анхор	0,38	0,76	0,76
56.	Калкамин/ўзанли	Қумдарё	1,5	1,17	1,856
57.	Толлимаржон/қуйиладиган	КМК (Амударё)	77,35	428,62	223,33
58.	Чимқўрғон	Қашқадарё	49,2	38,34	22,97
59.	Пачкамар	Ғузардарё	12,4	19,24	4,82
60.	Ҳисорак	Оқсув	4,2	9,88	1,65
61.	Қизилсув	Турнабулоқ	1,5	0,122	0,373
62.	Дехконобод	Кичик Ўрадарё	1,4	5,021	3,425
	Жами:		173,357	1412,477	1116,477
Навоий вилояти					
	Сув омборлари				
63.	Қуйимозор/қуйиладиган	Амударё, Зарафшон	0,15	-	700
64.	Тўдакўл/қуйиладиган	Амударё	2,17	1600	1600
65.	Шоркўл/қуйиладиган	Зарафшон, Амударё,	0,24	200	200
	Кўллар				
66.	Арнасой кўллар тизими	Ирриг. ташланма	37	6	6
67.	Айдаркўл				
	Жами:		39,56	1806	2506
Наманган вилояти					
	Сув омборлари				
68.	Қорасув/ўзанли	Исфаранд-Шаванд	0,3	0,65	0,74
69.	Эскиер/қуйиладиган	Намангансой	1,72	4,18	2,38
70.	Жидалисой/қуйиладиган	Чодаксой	0,23	0,36	0,545
71.	Заркент/қуйиладиган	Падшатасой	0,9	0	0
72.	Резаксой	Катта Наманган канали, Резаксой			115
73.	Кўксараксой/селсув омб. қуйиладиган	Кўксараксой	0,64	0,85	0,72

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдони, км ²	01.01.2007 й.да ҳажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да ҳажми, млн. м ³
74.	Варзик/қуйиладиган	Ғовасой	1,17	0,45	0,05
75.	Қорамурод/қуйиладиган	Хўжа-Шуркент	0,26	0	0
76.	Шорсуй/ўзанли	Аччиксув	0,85		
77.	Косонсой/ўзанли	Косонсой	8,4	7,2	42,5
78.	Чортоқ/ўзанли селсув омб.	Чортоқсой	2,1	13,01	6,41
79.	Ергикон	Гирвонсой	1,25	0	0
80.	Гирвонсой	Гирвонсой	0,864	0	0
81.	Кенгкўл	Кенккўлсой	0,32	0	0
82.	Қандиён	Кандиенсой	0,37	0	0
83.	Косон	Намангансой	0,16	0	0
84.	Бештол	Бештолсой	0,12	0	0
85.	Сассиксой	Сассиксой	1,01		0
	Жами:		20,664	26,7	168,345
Самарқанд вилояти					
	Сув омборлари				
86.	Карасуй/ўзанли	Қорасув	4,1	1,87	0,92
87.	Сабирсой/қуйиладиган	Собирсой	3	5,14	4,61
88.	Кагтақўрғон/қуйиладиган	Зарафшан	82	70,4	94,2
89.	Оқдарё/русое	Оқдарё	9	24,33	18,2
90.	Қоратепасой/ўзанли	Қоратепасой	2	2,04	1,86
91.	Тусунсой/ўзанли	Турсунсой	2,7	6,63	7,45
	Жами:		102,8	110,41	127,24
Сурхондарё вилояти					
	Кўллар				
92.	Учкўл	Амударё	10	20	20
93.	Ахматкўл	Сурхондарё	0,1	0,2	0,2
94.	Жаркўрғон т-ни, Т. Шоби- ров СФУ худуди	Сурхондарё	0,05	0,05	0,05
95.	Шўрчи т-ни, Далварзин кўллари	Тўполанг	0,05	0,1	0,1
96.	Хамкон кўли	Хамкон	0,23	11,5	11,5
97.	Термиз т-ни, Учқизил кўллар	Амударё	0,4	2	2
	Сув омборлари				
98.	Тўполанг/ўзанли	Тўполанг	10,8	7	30,2
99.	Жанубий Сурхон/ўзанли	Сурхондарё	6,5	168,5	120,5
100.	Оқтепа/қуйиладиган	Амударё	11,5	31	47,5

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдони, км ²	01.01.2007 й.да хажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да хажми, млн. м ³
101.	Учқизил/қуйиладиган	Амударё	10	133,2	100,3
102.	Дегрес/қуйиладиган	Тўпаланг	2,75	0,02	0,02
	Жами:		42,38	353,57	312,37
Сирдарё вилояти					
	Кўллар				
103.	Мирзообод т-ни, Журав- ленное кўли	Сирдарё	0,41	0,533	0,41
104.	Сайхунобод т-ни, Соленое кўли	Сирдарё	1,5	2,25	2,1
105.	Соленое-обетованное кўли	Сирдарё	1	1,5	1,4
106.	Қолган кўли	Сирдарё	0,9	1,35	1,35
107.	Сирдарё т-ни, Нижний Колгансир кўли	Сирдарё	2	3	3
	Жами:		5,81	8,633	8,26
Тошкент вилояти					
	Кўллар				
108.	Ҳайбаткўл	Сирдарё	3	45	45
109.	Коронкўл	Сирдарё	2	30	30
	Сув омборлари				
110.	Чорвок/ўзанли	Чотқол, Пском	36,71	329,18	334,28
111.	Тошкент/ўзанли	Оҳангарон	64	150	130
112.	Оҳангарон/ўзанли	Оҳангарон	30,6	114,8	33
113.	Хожикент/ўзанли	Чирчиқ	2,5	30,9	29,8
114.	Ғазалкент/ўзанли	Чирчиқ	1,86		16,4
	Жами:		140,67	699,88	618,48
Фарғона вилояти					
	Сув омборлари				
115.	Каркидон/аралаш	Кувасой, Қорадарё, Жанубий Фарғона ка- нали	9,533	8,382	38,8
116.	Кўрғонтепа/қуйиладиган	Арабтепасой, Кенгкўлсой	6,05	7,181	8,737
117.	Шўрсув/сел омбори	Аччиқсу	20	-	-
118.	Қизилбел/сел омбори	Аччиқсу	16	-	-
	Жами:		51,583	15,563	47,537
Хоразм вилояти					
	Кўллар				
119.	Денгизульди		0,5	0,85	0,85
120.	Сардоба		1,2	2,16	2,16
121.	Аэропорт		0,9	1,35	1,35

Т/р	Кўл номи	Дарё хавзаси	Майдони, км ²	01.01.2007 й.да ҳажми, млн. м ³	01.01.2008 й.да ҳажми, млн. м ³
122.	Бозиргон		1,6	2,4	2,4
123.	Эчкиер		6,5	11,7	11,7
124.	Мешикли		5	8	8
125.	Корпкўл		1	1,6	1,6
126.	Улли-Шоркўл		17	25,5	25,5
127.	Буриятоғ		0,3	0,45	0,45
128.	Қирмизкўл		0,3	0,45	0,45
129.	Қамишўр		0,15	0,225	0,225
130.	Эшон-Равот		0,7	1,12	1,12
131.	Қорақўл		0,6	0,96	0,96
132.	Йилғинли		0,6	0,96	0,96
133.	Гоуккўл		1	1,6	1,6
134.	Памидин кўллар тизими		20	30	30
135.	Балиққилдирган		0,42	0,672	0,672
136.	Эшонсув		0,15	0,225	0,225
137.	Узункўл		0,6	0,96	0,96
138.	Тузлок		0,3	0,45	0,45
139.	Совго		0,3	0,45	0,45
140.	Назаройдин		0,55	0,88	0,88
141.	Хўжакўл		0,15	0,225	0,225
142.	Атов кўллар тизими		2,2	3,52	3,52
143.	Пурси		0,3	0,45	0,45
144.	Кичик кўл		0,3	0,45	0,45
145.	Гажли		0,2	0,3	0,3
146.	Узункўл		0,3	0,45	0,45
147.	Курванакўл		0,3	0,45	0,45
148.	Юмаланди		0,7	1,12	1,12
149.	Ялдиоровуқ		0,6	0,96	0,96
150.	Найман		0,15	0,225	0,225
151.	Капак кўл		0,2	0,3	0,3
152.	Пурсанг		0,1	0,17	0,17
153.	Шўркўл		0,6	0,96	0,96
154.	Бўстон кўллар тизими		1	1,6	1,6
155.	Соҳибкор		0,3	0,45	0,45
156.	Хитойкўл		0,15	0,225	0,225
157.	Амударё дельтаси кўллари		3,12	5,28	5,28
158.	Зейкўл кўллар тизими		1,23	1,968	1,968

159.	Вил. қўллар тизими		2,82	4,794	4,794
	Сув омборлари				
160	Туямуюн/ўзанли ва 3 та қуйиладиган	Амударё	20	30	30
	Жами:		93,89	146,009	146,009
163	Жами республика бўйича		9184,494	6491,422	6845,997

* - оқимли, ** - оқимсиз

тижасида келиб чиққан. 1000-2000 м баландлик оралиғида қўллар сони анча камдир.

Маҳаллий дарёлар яйловларида табиий қайир ва дельта қўллари жойлашган. Тоғли қўллар одатда қулаш ёки музлик-морен натижасида келиб чиққан бўлиб, сув захираси тахминан 50 км³. Ўзбекистонда 500 дан сал кўпроқ қўл бўлиб, асосан, 1 км²дан кам майдонли кичик сув хавзалари ва 10 км²дан ортик майдонли 32 та қўллар мавжуд.

XX аср иккинчи ярмида минтақа дарёларидан сув олинишининг ортиши сув оқимларида сув сатҳининг пасайишига, тошқинлар даврида сув босиши мумкин бўлган майдонларининг камайишига, дарёлар билан гидравлик боғлиқ бўлган қўллар майдонларининг қисқаришига, мавжуд сув ва суволди экотизимлари майдонларининг умумий қисқариши ва таназулга учрашига олиб келди. Дарё ўзани ва дельталарининг қатта ҳудудларида гумид ландшафтларнинг арид ландшафтларига ўзгариши рўй берди.

Ўзбекистон ҳудудидаги **ботқоқликлар**, асосан, текислик ҳудудларда учрайди. Улар йирик дарёлар қайирларида, сув чиқиши конуси атрофида, рельеф пастлаган ерларда жойлашган. Кўпинча ботқоқликни қўлдан ажратиш мушкул, чунки йилнинг қуруқ даврида баъзи қўллар ботқоқ участкаларига айланади. Ботқоқликлар ўлчами турлича бўлиб, бир неча юз квадрат километргача боради. Тоғли ҳудудларда ботқоқликлар кам учрайди, уларнинг майдони ҳам катта эмас. Улар аксарият ҳолларда ер ости сувлари олинадиган участкаларда бўлиб, «созлар» деб номланади.

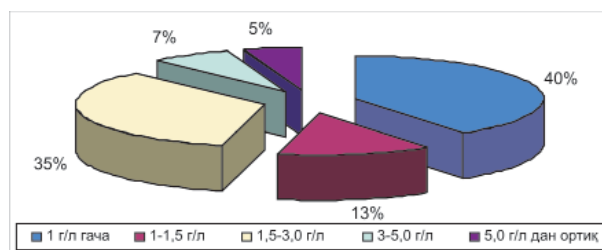
Сунъий қўллар инсон фаолияти натижасида ташкил қилинган. Дарё сувларидан тўйинадиган қўллар таназулга учраши ва йўқолиши билан бирга суғориладиган ерлар атрофларида, асосан, коллектор-дренаж сувларидан тўйинадиган қўллар ва ветландлар пайдо бўла бошлади. Уларнинг умумий майдони 1967 йилдаги 0,6 минг км²дан 1975 йилда 3,8 минг км²гача ва 1980 йилда 5,4 минг км²гача етди. 1985 йилга келиб ирригация-ташлама қўллари Орол денгизи хавзасининг текислик ҳудудида, хусусан, Ўзбекистонда асосий сув хавзаларига айланди. Уларга ташланган сувларни қабул қилишда фойдаланиладиган Хоразм оазиси атрофидаги қўллар занжири, мамлакат шимоли-ғарби ва Қизилқумдаги кўп сонли қўллар қиради. Амударёнинг ўртacha ва пастки оқимида умумий майдони 739 км бўлган сув билан тўла 269 та қўл ва чўл ботқоқликлари бор. Қўлларнинг

бир қисми бирор жойга оқиб кетиш имконига эга бўлмаган хавзалардир, бошқалари (Сичанқўл, Денгизқўл, Соленое, Аязқўл ва Қоратерен) Амударё ва бошқа қўллар билан уланган ҳолда мавсумий бошқариш мумкин. Сирдарё ўрта оқимида жойлашган Арнасой Ўзбекистондаги энг йирик қўллар тизими ҳисобланади. У Айдарқўл, Тузкон ва Юқори Арнасой қўлларини бирлаштиради.

Ирригация-ташланма қўлларнинг сув ресурслари асосан шўрланган. Улардаги сув минераллашуви 4-15 г/дм³ оралиғида ўзгаради.

Ўзбекистон ҳудудида 95 та ер ости сувлари қони мавжуд. Умуман Ўзбекистон Республикаси бўйича чучук ва шўрланган ер ости сувларининг табиий ресурслари 2007 йилда 75580,56 м³/сут (874,8 м³/с)ни ташкил қилади. Бу минераллашуви 1 г/л гача, 1-5 г/л ва 5 г/л дан ортик бўлган ер ости сувларидир (30-расмга қаранг).

30-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича чучук ва камшўрли ер ости сувларининг минтақавий эксплуатацион захиралари минераллашуви

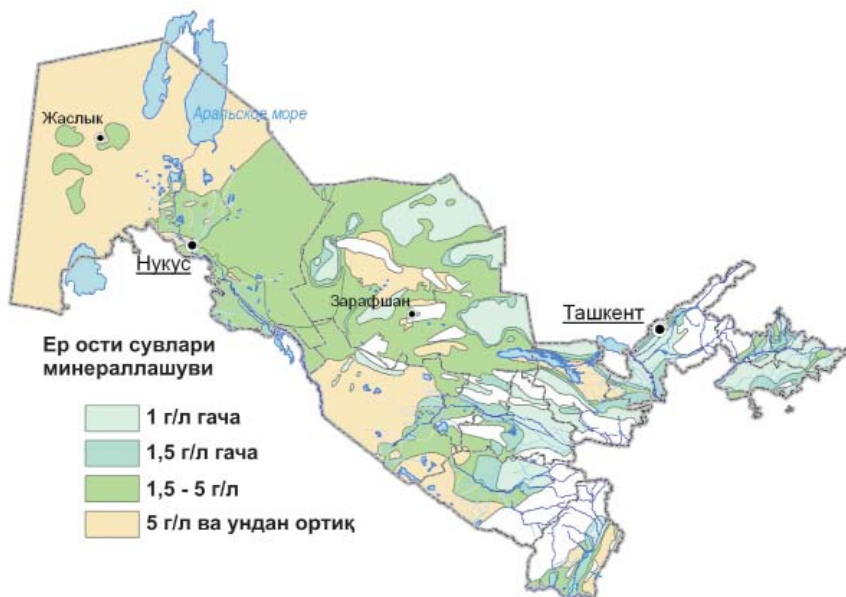


Чучук ер ости сув манбаларининг энг кўп миқдори Тошкент (7375,19 минг м³/сут), Самарқанд (3547,58 минг м³/сут), Сурхондарё (3373,75 минг м³/сут), Наманган (3312,58 минг м³/сут), Андижон (3184,7 минг м³/сут) вилоятларида мужассам. Бухоро (64,8 минг м³/сут) ва Навоий (72,58 минг м³/сут – 0,84 м³/с) вилоятлари чучук ер ости сувлари билан кам таъминланган.

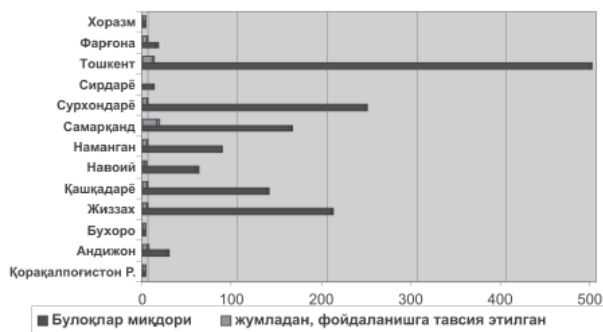
Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида ҳозирги пайтда чучук ер ости сувлари умуман қуриб қолган. Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйича ер ости сувларини асосий қонларидаги сувнинг минераллашуви кўрсаткичлари 31-расмда келтирилган.

Булоқлар. Ўзбекистон ҳудудида чучук сувли ва сув сарфи 1л/с бўлган 1448 та булоқ қайд қилинган,

31-расм. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ер ости сувлари асосий манбалари сувларининг минераллашуви



32-расм. Булоқлар сони, шу жумладан, фойдаланиш учун тавсия этилганлари



улар асосан тоғли ва тоғолди туманларида жойлашган (32-расмга қаранг). Келажакда 106 юқори дебитли булоқлардан 44 тасини ишлатиш мумкин.

Булоқларнинг аксарият қисми ўрта ва паст тоғли зоналарда жойлашган. Булоқ оқимини шакллантирадиган ер ости сувлари ёрикли, ёриқ-карстли, ёриқ-жинсли, ёриқ-ковакли ва кам миқдорда коваклидир. Энг юқори дебитли булоқлар ёриқ-карстли сувлар билан боғлиқ. Таркиби бўйича булоқ сувлари асосан карбонат-кальцийли, ўртамиёна чучук ва ўртача қаттиқ. Кўпчилик булоқларнинг дебитлари 1,5-5 л/с ташкил қилади, баъзилари бўйича эса секундига ўнлаб ва юзлаб литрларга етади.

Булоқлар табиий жиҳатдан қадрли бўлибгина қолмай, тарихий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир булоқ билан Ўзбекистон тарихида муайян ривоят мавжуд. Баъзи булоқларнинг суви даволаш хусусиятларига эга ва маҳаллий аҳоли томонидан фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги (Сурхондарё, Қашқадарё, Пском каби) қатор дарёларнинг юқори қисмида 525 та тоғли музликлар мавжуд, уларнинг умумий музлик майдони 54,2 км², яъни музликлар асосан кичик шаклга эга, битта музликнинг ўртача майдони атиги 0,293 км²ни ташкил қилади.

Қайтиш сувлари асосан коллектор-дренаж оқими ва ташланма сувлар ҳисобига шаклланади. Улар сув ресурсларига нисбатан катта улушни ташкил қилади ва шу билан бир вақтда жиддий ифлосланиш манбаи ҳисобланади. 1988-2007 йиллар даврида ўртача республика доирасида қайтиш сувларининг умумий ҳажми 16 км³дан (сув кам бўлган 2002 йилда) 1992 йилда 35,5 км³гача оралиқда ўзгарди. Қайтиш оқими ушбу ҳажмидан тахминан 10-19 км³ Сирдарё ҳавзасида ва тахминан 9-16 км³ Амударё ҳавзасида шаклланди.

Қайтиш сувларининг катта ҳажмлари (50-51%) дарёларга, қолган қисмининг тахминан 33% пастликларга ташланади ва атиги 16% кишлок хўжалиги экинларини суғориш учун такроран ишлатилади. Қайтиш сувларининг пастликларга ташланиши натижасида кўп сонли ирригация-ташлама кўллари пайдо бўлди.

Ўзбекистон Республикаси суғориладиган ерлари ҳудудида қайтиш сувларини шаклланиш хусусияти, миқдори ва сифати бўйича шартли равишда 3 та зонага ажратиш мумкин:

Юқори – суғориладиган деҳқончилик ривожланиши тоғолди ва пасттоғли туманлари (Фарғона водийси, Сурхондарё ва бошқалар);

Ўртача оқим (Бухоро, Навоий, Жиззах, Сирдарё вилоятлари);

Қуйи оқим - оқимнинг тарқалиш зонаси (Қорақалпоғистон, Хоразм вилояти).

Одатда юқори зона – сув билан анча яхши таъминланган, ерлар яхши табиий дренажлангани ҳолда суғориш ва сизот сувларининг минераллашуви паст бўлган ҳудудлардир. Қайтма сувлари нисбатан кам минераллашган, сифати бўйича ҳам бошқа минтақалардан юқоридир (сув олинишида СОК улуши 80 фоизга етади). Сув минераллашуви куруқ қолдиғи бўйича 1,1-3,7 г/л оралиғида. Бу сувлар (тупроқ ҳолатини назорат қилганда) тузга бардошли бўлиб, кишлок хўжалиги экинларини суғоришга яроқли.

Иккинчи зона дренаж сувлари таркибида тузлар миқдори нисбатан юқори ва тупроғи юқори шўрланганлиги билан фарқланади. Бу ҳудудларда барча турлар, жумладан тузга бардошли экинларни суғориш учун дренаж сувларидан фойдаланиш нуктаи назаридан хатарли ҳисобланади. Қайтма сувларининг улуши олинган сув ҳажмидан 10-50%ни ташкил қилади, Сирдарё вилоятида эса 68 фоизгача етади. Бухоро, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида янги ўзлаштириш зонасида баъзи йилларда қайтма сув оқими минераллашуви куруқ қолдиқ бўйича 8 г/л гача етиши мумкин.

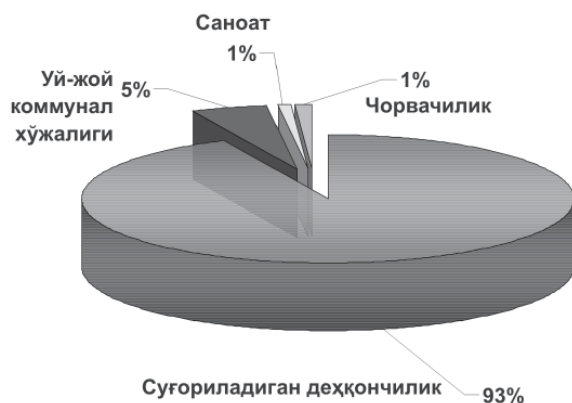
Куйи оқим – Амударё пастки қисми, яъни Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти. Хоразм вилояти – қайтма оқими нисбатан яхши сифатли (коллектор сувлари минераллашуви 2,2-3,7 г/л оралиғида) бўлган эски суғориш зонаси ҳисобланади, Қорақалпоғистонда эса сизот сувлари юқори минераллашган, тегишли равишда қайтма сувлари минераллашуви 2,9-5 г/ оралиғидадир.

Орол денгизи ҳавзаси сув ресурслари деярли тўлиқ ишлатилади. Сув кам бўлган йилларда Сирдарё ҳавзаси оқимидан сув олиш коэффициентининг бирдан юқори бўлиши суғоришга дренаж ва ташланма сувларининг тақроран ишлатилишидан дарак беради. Ўзбекистон сув ресурслари танқислигини ҳис этмоқда. Сўнгги ўн йилликда республикада лимитланган сув истеъмолига ўтилди.

3.2. Сув ресурсларининг ифлосланиш манбалари

Сув ресурсларининг антропоген ифлосланиши куйидаги тарзда таққослаш мумкин (33-расмга қаранг):

33-расм. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари томонидан сув объектларига ифлослантирувчи моддалар ташланиши улуши



- қишлоқ хўжалиги фаолияти натижасидаги ифлосланиш;
- саноат фаолияти натижасидаги ифлосланиш;
- шаҳар ва қишлоқ жойларидаги маиший ифлосланиш манбалари.

Агрокимёвий моддаларни қўллаш, бевосита ташлаш ёки сизот сувларига таъсир қилиш йўли билан қишлоқ хўжалиги ерлари, сув ресурсларини ифлосланганлик даражасини белгилайди. Қишлоқ хўжалиги фаолияти натижасидаги ифлосланиш ўсимликлар, тупроқ, сув ва ҳаво намуналарида пестицид, азот ва фосфатларни таҳлил қилиш йўли билан аниқланади.

Атроф-муҳит муҳофазаси нуқтаи назаридан, қишлоқ хўжалиги далаларидан минерал ўғитларнинг ва ўсимликларни химоя қилиш кимёвий воситаларининг суғорма сувлар билан чиқиши, шунингдек чорвачилик комплексларидан ифлосланган оқаваларнинг ер усти ва сизот сувларига тушиши алоҳида хавф уйғотади.

Коллектор-дренаж сувлари билан энг кўп ифлосланганлик кичик дарёлар ва Амударё дарёсининг куйи қисмларида кузатилади.

Танлама асосда ўтказилган тадқиқотлар ташланадиган токсик моддалар умумий миқдори бўйича

сувнинг ифлосланишига Қашқадарё, Фарғона ва Хоразм вилоятларидаги хўжаликлар энг катта ҳисса қўшишини кўрсатди.

Асосий саноат ифлослантирувчилари куйидагилар ҳисобланади:

- қон-қазиб олиш ва металлургия саноати, металлларни гальваник қайта ишлаш ва бошқалар ташланмаларидаги оғир металллар (токсинлар);
- ихтисослашган саноат тармоқларидан (токсинлар ва нотоксинлар) тушадиган азот, цианид каби ва бошқа органик моддалар;
- нотоксик органик моддалар (БПК, ХПК), масалан, озик-овқат ва енгил саноати ташланмалари;
- ҳар хил саноат корхоналари турлари, жумладан, кимё саноати ташланмаларининг токсик органик қисмлари, масалан, нефть компонентлари, қоришмалар ва ҳоказо.

Маиший ифлослантирувчилар (канализацияланмаган аҳоли қисми) фекал ва маиший оқаваларни ариқ ва коллектор-дренаж тармоқлари ёки ўраларга ташлашлари сизот сувлари сифатига таъсир қилади.

Канализацияланган аҳоли қисмидан коммунал тозалаш иншоотлари орқали тозаланган оқава сувларини сув объектлари ва қумликларга оқизилади. Тозалаш иншоотларининг самарасиз ишлаши, уларнинг лойихавий қувватидан ортиқ қувват билан ишлаши оқаваларнинг етарлича тозаланмаслигига ва атроф-муҳит ифлосланишига олиб келади.

3.3. Сув ресурсларининг сифати ва трансчегаравий таъсири

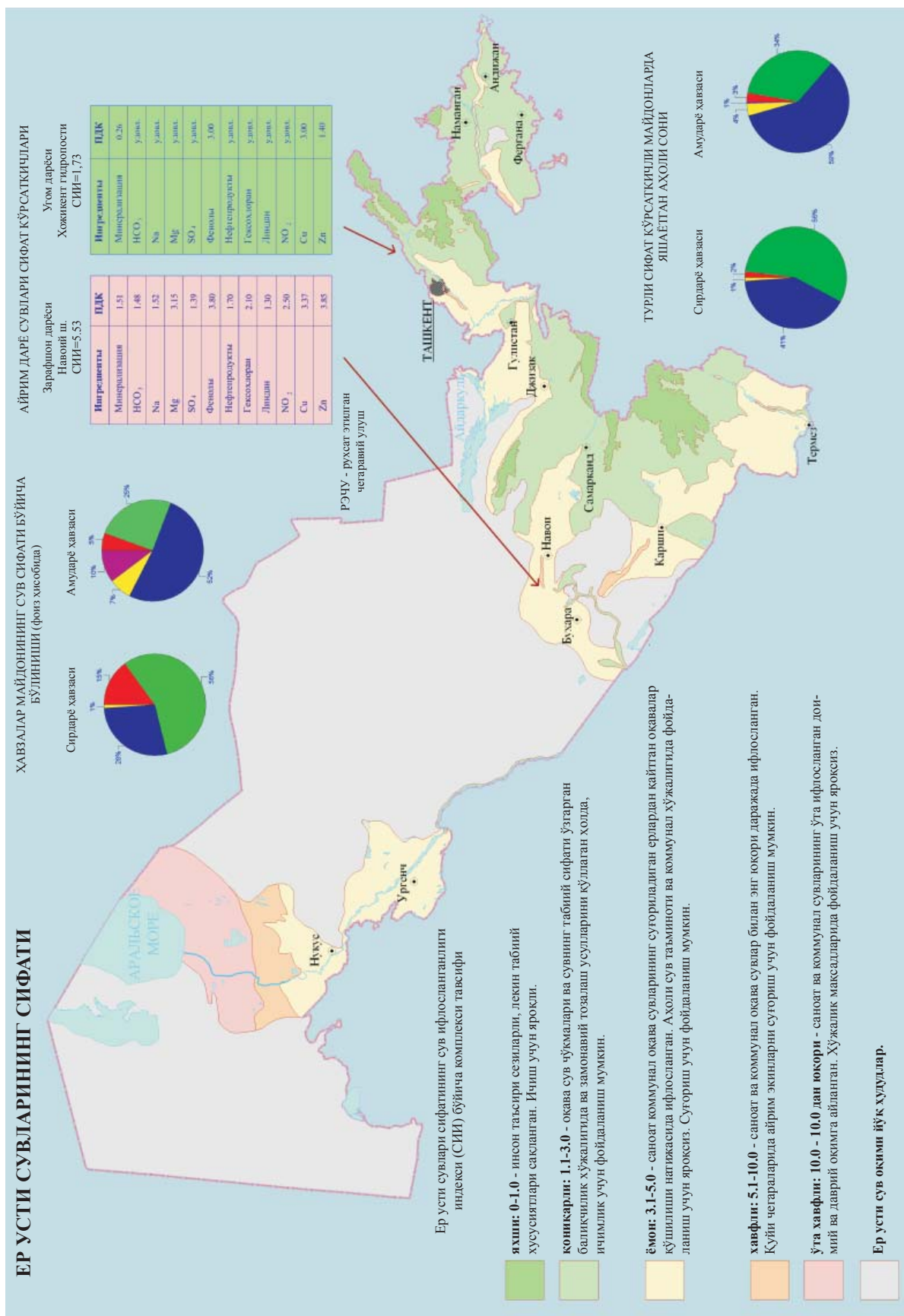
Тоғли ҳудудлардан шаклланиб келадиган дарё сувларининг сифати (Ўзбекистон Республикаси ҳудудида) жуда юқори – бу сувлар деярли ҳеч нарса билан ифлосланмаган ва уларнинг минераллашуви жуда кам. Бироқ пастга ҳаракатлангани сари сувнинг сифати кескин ёмонлашади. Минтақанинг аксарият дарёларига сувнинг ўртача оқимда 1-1,5 г/л, пастки оқимда 2 г/л ва ундан юқори минераллашуви ҳосдир (34-расмга қаранг).

Республиканинг аксарият сув ирмоқларидаги сувнинг сифати қабул қилинган таснифланишига кўра ўрта меъёр ифлосланган ва ифлосланган сувлар тоифасига киради. Қорақалпоғистон Республикаси ва Фарғона водийсининг коллектор-дренаж сувлари ҳамда Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятининг айрим сув оқимлари кучли ифлосланган.

Ўзбекистон Республикасининг барча асосий сув оқимлари бўйича сўнгги 20 йилда сув сифати яхшиланиши динамикаси кузатилмоқда.

Амударёнинг Туямуён ўзанида (ўзан Ўзбекистоннинг Туркменистон билан чегарасида дарёнинг ифлосланиши даражасини тавсифлаб бериши мумкин) нефть маҳсулотлари, азот аммонийси, минераллашуви, мис, альфа ГХЦГ ва гамма ГХЦГ бўйича концентрацияси РЭЧУдан юқоридир.

Ҳавзанинг асосий дарёси - Амударё сувининг кимёвий таркиби ва ифлосланиши, кўп жиҳатдан, Туркменистон ва Ўзбекистон ҳудудларидан дарёга ташланадиган қишлоқ хўжалик оқавалари таъсири остида шаклланади.



34-расм. Ер усти сувларининг сифати

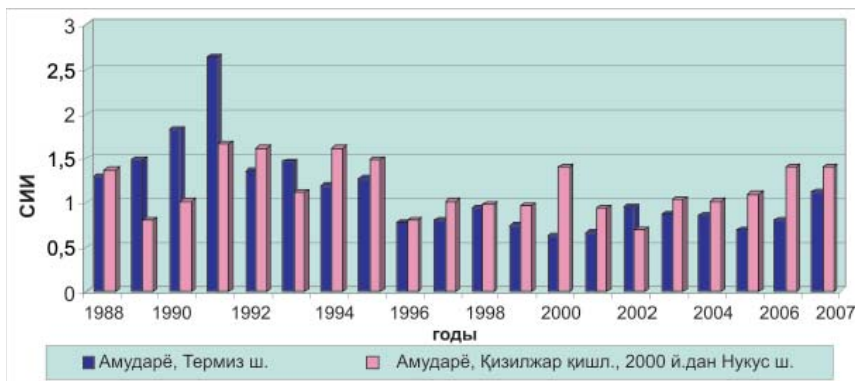
Сувларнинг ифлосланганлик индекси (СИИ) кўрсаткичи бўйича Амударё суви Термиз створида 1996 йилдан бошлаб II – тоза сувлар тоифаси даражасида, қолган бошқа створларда III – ўрта меъёр ифлосланган тоифа даражасида сақланиб турибди, баъзи (1989, 1991, 1996, 2001 ва 2002) йилларда эса II тоифага тўғри келган. Ўзбекистон Республикаси асосий дарёлари бўйича сувлар ифлосланганлик индексининг ўзгариш динамикаси 35-41-расмларда кўрсатилган.

Сурхондарё дарёси сувлари қисман Тожикистон ҳудудида шаклланади. Дарё сувининг кимёвий таркиби Денов, Термиз шаҳарлари ва Шўрчи шаҳар поселкаси саноат ва коммунал объектларидан чиқариб ташланган оқава сувлар ва қишлоқ хўжалиги оқаваларига боғлиқ. Дарё Ўзбекистон ҳудудида Амударёга қуйилади. Сурхондарё сувининг сифати СИИ кўрсаткичи бўйича, дарёнинг бошидан қуйи оқимигача II-тоза сувлар тоифасидан III-ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасигача ўзгаради, бу эса сувнинг 1996 йилдаги сифатига тўғри келади. 2000-2001 йилларда Термиз шаҳри ўзанида дарё сувининг сифати II тоифа – тоза сувлар даражасига мансуб бўлган.

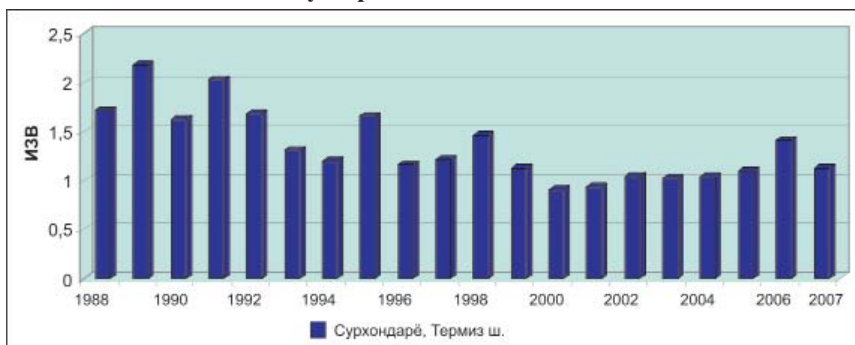
Қашқадарё дарёси ҳавзасида 3 мингдан ортиқ сув оқими мавжуд, улардан атиги 33 та дарёнинг узунлиги 20 км дан ортиқ. Қашқадарё ва унинг irmoқлари деярли тўлиқ суғоришга сарфланади. Ҳавзанинг ер усти сув ресурслари 42,4 м³/с ни ташкил қилади. Ҳавзада шаклланидиган сув ресурслари етмайди ва Қашқадарё вилоятига Қарши магистрал канали (ҚМК) бўйича Амударё ва Зарафшон дарёларидан сув берилади ва Толимаржон сув омбори орқали бошқарилади. Истеъмол қилинадиган сув миқдорининг 80% сув оқимининг ҳавзалараро ташланишига тўғри келади.

Тоғли ҳудудлардан келади-ган ер усти сувларининг сифати асосан қоникарли. Дарёлар пастки участкалари гидрологик тартиби хўжалик фаолияти натижасида ўзгариши.

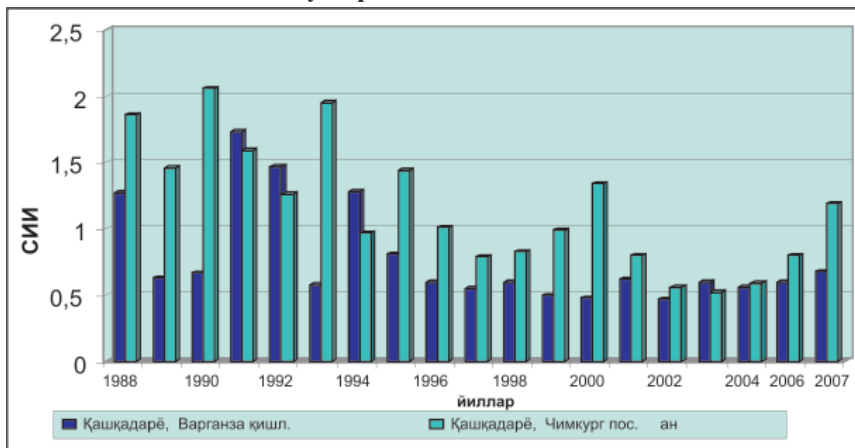
35-расм. Амударё бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



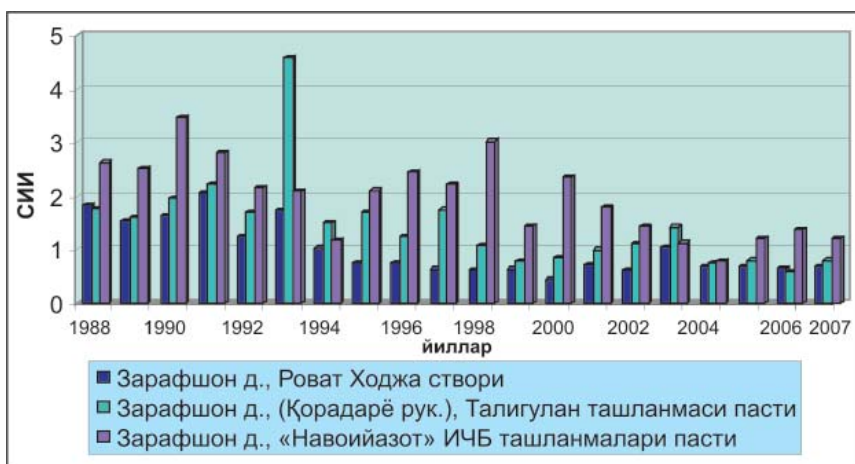
36-расм. Сурхондарё бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



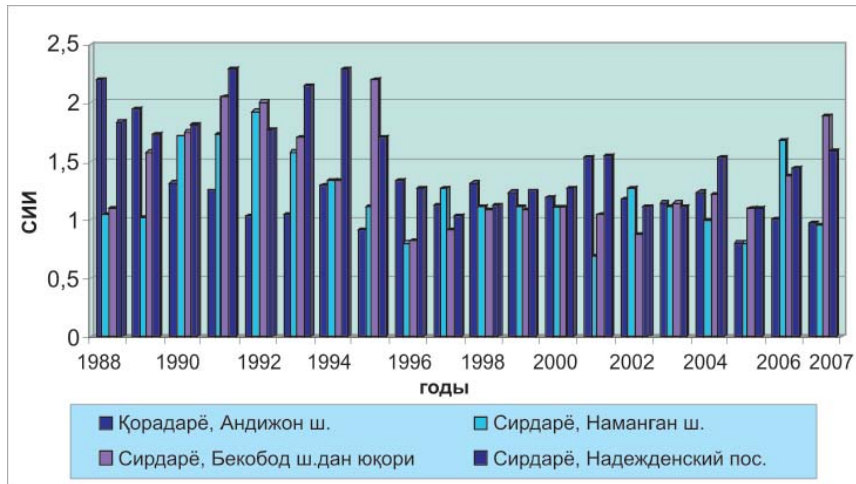
37-расм. Қашқадарё бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



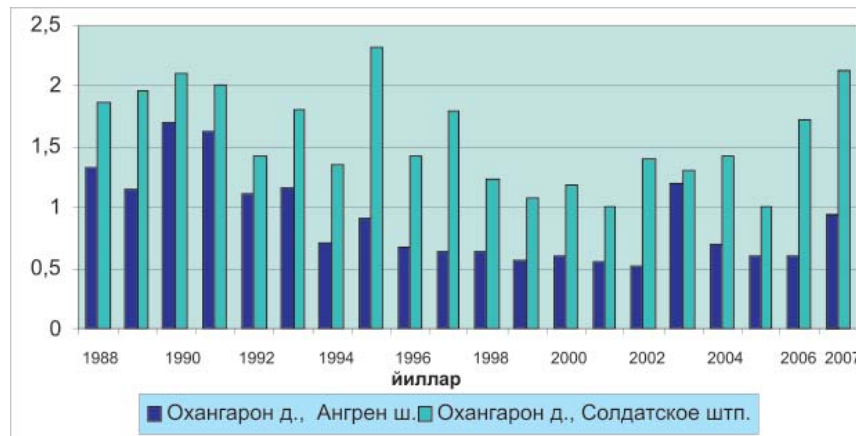
38-расм. Зарафшон бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



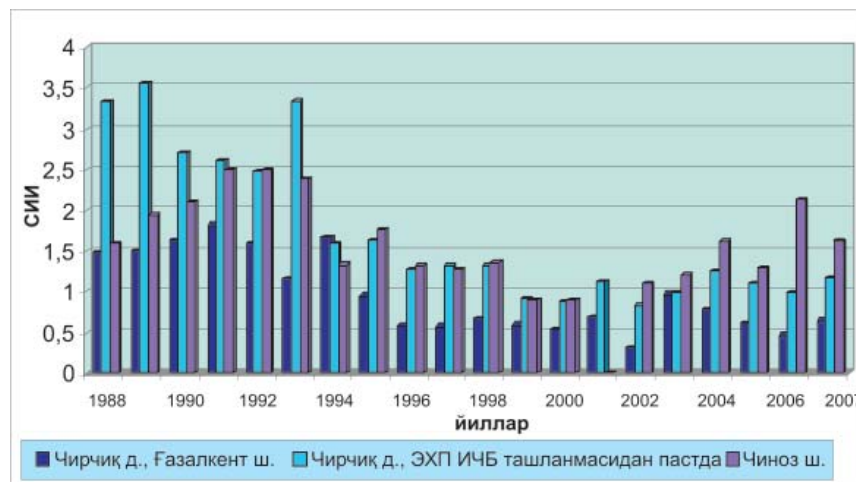
39-расм. Сирдарё ва Қорадарё бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



40-расм. Охангарон дарёси бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



41-расм. Чирчиқ дарёси бўйича сув ифлосланиши индексининг (СИИ) ўзгариш динамикаси



Қашқадарё дарёси сувининг сифати бошланишидан пастга қараб ёмонлашиб боради. Чимкўрғон ўзанидаги сув ифлосланганлик индексининг йиллик кўрсаткичи 1997 йилдан бошлаб II тоифа тоза сувларга мувофиқ, 2000 ва 2006 йиллар бундан мустасно, чунки бу йилларда сув сифати III тоифа ўртача ифлосланган сувларга мос бўлган.

Зарафшон дарёси кўпрак трансчегаравий таъсир остида бўлади. Дарё сувининг шаклланиш ҳудудида

дарё сувини токсик металллар, сурьма, симоб моддалари билан ифлослантурувчи Тожикистон Республикаси тоғ-кон комбинати объектлари жойлашган. 2002 йилдан бошлаб алоҳида ингредиентлар (сурьма, симоб, кадмий, стронций ва бошқа) устидан мониторинг ташкил қилинган. Ўзбекистон ҳудудида Самарқанд, Каттакўрғон, Навоий шаҳарлари sanoat қорхоналари ва қишлоқ хўжалик оқова сувлари дарёга ташланади.

Дарё ҳавзасида ер усти сув оқимларига антропоген таъсирни пасайтириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Сув таркибидаги зарарли моддалар миқдори мунтазам камайиб бормоқда. 2000 йилгача Роватхўжа постидаги Зарафшон дарёси сувининг ифлосланганлик индекси 0,63-2,07 оралиғида ва ўртача ифлосланган сувларга мувофиқ эди, 2000 йилдан кейин сув сифатининг яхшиланиши ва тоза сувлар тоифасига ўтиши кузатилмоқда.

Навоий шаҳридан куйида дарё суви сифати ҳам сувнинг ифлосланганлик индекси бўйича ўзгарди, IV тоифадан 2001, 2002, 2003 ва 2005 йилларда III тоифа ўртача ифлосланган сувларга, 2004 йилда эса ҳатто II тоифа тоза сувлар тоифасига етди.

Сирдарё дарёси ҳавзаси кўплаб дарёлар сувларидан ҳосил бўлади, улардан асосийлари Сирдарё, Норин, Қорадарё, Чирчиқ, Охангарон дарёлари ҳисобланади.

Чирчиқ ва Охангарон дарёлари гина трансчегаравий сув объекти бўлиб ҳисобланмайди. Қолган бошқа дарёлар сувларининг барчаси (Фарғона водийси кичик дарёлари, Чирчиқ дарёсига куйиладиган ирмоқлар билан бирга) кўшни давлатлар ҳудудларида шаклланади. Сирдарё дарёси икки қисмда Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтади: юқори қисми - Норин ва Қорадарёларнинг қўшилишида ва ўрта оқимдаги қисми - Охангарон ва Чирчиқ дарёлари куйилиши оралиғида.

Сирдарё дарёси суви сифати СИИ бўйича барча створларда III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасига тўғри келади. Бекобод шаҳридан юқоридаги створ бўйича 2000 ва 2002 йилларда II - тоза сувлар тоифасидан, 2001, 2003 ва 2004 йилларда III - ўрта меъёр

ифлосланган сувлар тоифасига ўтган. Сирдарё дарёси сувида Тожикистондан қўшилган сувлар таркибидаги альфа ГХЦГ ва гамма ГХЦГ Ўзбекистон худудидан ўтиш жараёнида камайиши кузатилади.

Қорадарё Сирдарё дарёсини ҳосил қилувчилардан бири бўлиб, охириги уч йил давомида сув сифати Ўзбекистон худудига СИИ бўйича II- тоза сувлар тоифасида оқиб келди. Республика худудига Андижон, Асака, Хонобод шаҳарлари оқова сувлари ташламалари ҳамда коллектор-зовур сувлари дарё суви сифатини ёмонлаштиради ва у СИИ III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифасига мос бўлади.

Фарғона водийсининг кичик сув оқимларининг деярли барчаси Ўзбекистон худудига СИИ бўйича II - тоза сувлар тоифаси сифати билан оқиб келади ва суғоришга олинади.

Оҳангарон дарёси сувининг сифати тоғлардан тушишда 1994 йилдан бери II-тоза сувлар тоифасига киради, фақат 2003 йилда ўрта меъёр ифлосланган сувларгача ёмонлашди. Оҳангарон дарёси бошланишидаги сув ифлосланиши индекси кузатилган давр мобайнида III - ўрта меъёр ифлосланган сувлар тоифаси доирасида сақланди.

Чирчиқ дарёси сувининг ифлосланиш индекси:

1995 йилдан бери Ғазалкент шаҳри атрофида – II-тоза сувлар тоифасига, Чирчиқ шаҳри чегарасида 1994 йилгача – III ва IV тоифаларга (ўрта меъёр ифлосланган ва ифлосланган сувлар), 1994 йилдан кейин эса II тоифага ва муайян йилларда III тоифага, дарё этагида эса қатор кузатувлар давомида – III тоифага хос бўлган.

Йирик саноат корхоналари жойлашган ерларда оқим суви сифатининг локал ёмонлашуви кузатилади. 1988 йилда Тошкент ва Фарғона саноат туманларидаги ер ости сувлари энг ифлосланган ҳисобланарди.

Кўп йиллар давомида Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёси ўртacha оқимида сув олинимида ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражаси қайд қилинган (3-6,3 РЭЧУ). «Электркимёсаноат» ИЧБ, Ўзбекистон қийин эрийдиган иссиққа чидамли металллар комбинати (ЎҚЭИЧМК), норуда материаллари карьерлари ва бошқалар ифлосланиш объектлари бўлган.

Оҳангарон дарёси ҳавзасида ер ости сувлари минераллашуви (1,2-1,6 РЭЧУ), қаттиқлиги (1,2-1,7 РЭЧУ), таркибидаги кадмий (2 РЭЧУ) ва селен (2 РЭЧУ) миқдори бўйича белгиланган салбий таъсир чегарасидан ортиши кузатилган.

Фарғона вилояти Тошлоқ туманида сизот сувлари усти 3 мм гача қалинликда нефть қатлами билан қопланган, нефть маҳсулотлари тарқалиши майдони қарийб 10 км²ни ташкил қилган, бу ичимлик ва техник сув билан таъминлаш қудуқларига жиддий хавф солди, уларнинг бир қисми ҳатто ишдан ҳам чиққан. Янги Қўқон кимё заводи, Фарғона фуран бирикмалари кимё заводи жойлашган ерларида ҳам ер ости сувларининг ифлосланиши кузатилган.

Зарафшон дарёси водийсида ер ости сувлари ифлосланиши минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар бўйича 10 дан 100 баравагача ортган.

«Гидроингео институти» ДҚнинг 2006 йил охиридаги кузатувлари маълумотларига қараганда, Қорақалпоғистон Республикасида чу-

чук ер ости сувлари (1 г/л гача) умуман қуриб қолди. Қорақалпоғистоннинг бутун худуди бўйича ичимлик суви минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар ва хлоридлар бўйича сифати ёмонлашиши қайд қилинмоқда.

Ер ости сувларининг ифлосланиши Паст Амударё (Ўнг соҳили) ва Қорақалпоғистон Паст Амударё (Чап соҳили) ер ости сув манбалари бўйича хўжалик-истеъмол мақсадидаги гуруҳли сув олиш иншоотларида ўрганилди. Бу ерда барча жойларда минераллашуви 1,08-2,1 г/л ва умумий қаттиқлиги 7,6-21,5 мг-экв/л бўлган ер ости сувлари тарқалган, улардаги сульфатлар таркиби 510-660 мг/л, хлоридлар таркиби 358-710 мг/лни ташкил қилди.

Андижон вилоятида ер ости сувларининг ифлосланиши 6 та ер ости сувлари ҳосил бўладиган худудлар бўйича ўрганилди.

Андижон-Шаҳрихон ер ости суви ҳосил бўлиш манбасида, асосан, унинг ўртacha ва шимоли-шарқий қисмида (Андижон, Шаҳрихон, Асака шаҳарларида) ер ости сувлари минераллашуви, умумий қаттиқлиги ва нефть маҳсулотлари таркиби 1-1,2 РЭЧУ оралиғида. Манбанинг жануби-шарқий қисми Асака адирлари бўйлаб ер ости сувлари минераллашуви, қаттиқлиги ва сульфатлар таркиби 1,1-1,3 РЭЧУни ташкил қилди.

Ош-Аравон ер ости суви ҳосил бўлиш манбаси «Мархамат» участкаси чегарасида ер ости сувларининг минераллашуви - 1,2-2,5 мг/л ва умумий қаттиқлиги - 21,9-33,5 мг-экв/л бўлиб, вазият чуқур ер ости сувларига нисбатан қониқарсизлигича қолмоқда, «Ўхчи» сув олиними участкаси бундан мустасно. Сув ҳосил бўлиш манбаларининг ўрта қисми (Аравансой дарёсининг чиқиш конусида) ер ости сувларида минераллашув ва қаттиқлик 1,8-3,1; 12,9-33,2 мг-экв/л оралиғида сақланмоқда.

Сув ҳосил бўлиш манбасининг шарқий қисмидаги ер ости сувлари яхши сифати билан тавсифланади ва О'zDSt 950:2000 «Ичимлик суви» талабларига жавоб беради, минераллашуви, умумий қаттиқлиги ва сульфатлар бўйича 1,5 РЭЧУгача нуқтали ошишлар кузатилган, холос.

Норин ер ости сув манбасида, 25 м гача чуқурликдаги сизот сувлари ифлосланган, уларнинг минераллашуви ва қаттиқлиги 1,5 РЭЧУгача, шунингдек нефть маҳсулотлари ва феноллар таркиби юқорилиги таъкидланган, бироқ эксплуатация горизонтлари (80-300 м) қатта қумоқ қатламлари билан ҳимояланган ва ер ости суви О'zDSt 950:2000 «Ичимлик суви» талабларига жавоб беради.

Бухоро вилоятида ер ости сувлари минераллашуви (1,7-3,2 г/л), умумий қаттиқлиги (11,2-23,5 мг/л) ва сульфатлар (625-1619 мг/л) бўйича О'zDSt 950:2000га мувофиқ келмайди. Бу кўрсаткичлар, асосан, Бухоро ва Қоракўл манбалари (Бухоро, Шофиркон, Гиждувон, Ромитан ва Жондор туманлари) бўйича тарқалган.

Жиззах вилоятида деярли барча текширилган сув олиш иншоотларидаги ер ости сувларининг қаттиқлиги О'zDSt 950:2000 «Ичимлик суви»га жавоб бермайди.

Қашқадарё вилоятида Китоб-Шаҳрисабз ер ости сув ҳосил бўлиш манбаси бўйича ер ости сувлари умумий қаттиқлиги ортганлиги кузатилди – 9-12 мг-

экв/л; Ўнг сохил манбалари бўйича 10-12 мг-экв/л; Чап сохил манбалари бўйича ер ости сувлари минераллашуви 2,5-3 г/лни, умумий қаттиқлиги 35-44 мг-экв/л; Ғарбий Қашқадарё бўйича 18-50 мг-экв/л; Гузар – 35-40 мг-экв/л ва Лангар бўйича 10-11 мг-экв/л ни ташкил қилди.

Навоий вилоятида 2006 йил учун суғориладиган ҳудудлардаги сув олиш иншоотларида ер ости сувларининг сифати ошди ва фақат баъзи сув олиш участкаларида ёмонлашуви кузатилди. Минераллашуви 1-1,2 г/л ва қаттиқлиги бўйича 11-12 мг-экв/л энг кичик кўрсаткичлар Хатирчи ва Зармитон сув олиш иншоотларида, минераллашув – 1,2-1,4 г/л ва қаттиқлик – 14-17 мг-экв/л бўйича энг катта кўрсаткичлар эса Қизилтепа сув олиш иншоотида кузатилди. Суғориладиган зонада ер ости сувлари ифлосланиши, асосан, коллектор-дренаж сувлари ҳамда магистрал каналлар ва Зарафшон дарёсига ташланадиган саноат-хўжалик оқавалари (тахминан 5-6 м³/с) ҳисобига рўй беради. Зарафшон дарёси ўрта қисмидаги вазият яна Навоий саноат зонаси корхоналари (ГМЗ-1, «Навоийазот» ИЧБ, Навоий электр-кимё заводи ва бошқалар) таъсирида ёмонлашади. Мазкур корхоналар ҳудудларида ер ости сувларида сульфатлар, минераллашуви, умумий қаттиқликнинг юқори таркиби кузатилади. Чўл зонасида жойлашган сув олиниш участкаларида ер ости сувларининг сифати нисбатан яхши: минераллашуви 0,7-1,2 г/л, қаттиқлиги 3-9 мг/л, нитратлар таркиби 24-37 мг/л, NH₄ 0,7-1 мг/л. Чўл зоналарида ер ости сувларининг ифлосланиш манбалари Учқудук тумани Шимолий руда бошқармасининг (ГМЗ-2, ГМЗ-3 ва РУ-5 ишқорли тозалаш участкаси) саноат оқавалари саналади.

Наманган вилоятида ер ости сувлари ифлосланиши фақат Олмос-Варзик ер ости сув манбасининг шимолий қисмида (Шаян-Баймак чуқурлиги – сув минераллашуви 1,5 г/лгача, умумий қаттиқлиги 8,4-10,5 мг-экв/л, чекка қисмида нефть маҳсулотлари 1,2 РЭЧУгача оралиқда), Косонсой манбасининг жанубий ва жануби-шарқий қисмларида (сув минераллашуви 1,2 г/лгача, умумий қаттиқлиги 8,9-11,5 мг-экв/л, ғарбий қисмида нефть маҳсулотлари 1-2 РЭЧУгача), Исковат-Пишқаран (Чортоқ ва Наманган дарёси пастлари – умумий қаттиқлиги 7,5-14,2 мг-экв/л), Наманган (Наманган ва Чортоқ шаҳарлари атрофида – сув минераллашуви 1,52,1 г/л гача, умумий қаттиқлиги 9,4-25,1 мг-экв/л) манбаларида аниқланди.

Самарқанд вилоятида Зарафшон ер ости сув манбаси бўйича (Оқдарё водийсининг марказий-шимолий қисми) ер ости сувларининг минераллашуви ва умумий қаттиқлиги бўйича юқори кўрсаткичлар ҳосдир. Шимолий тоғ олди манбаси бўйича ер ости суви минераллашуви тоғдан узоқлашгани сари ортиб боради ва 1,8 г/лгача, умумий қаттиқлиги 9,5-13,2 мг-экв/л гачани ташкил қилади. Ғарбий Қашқадарё манбалари ер ости сувлари 1,2-1,4 г/л минераллашувга ва 9,2-11 мг-экв/л умумий қаттиқликка эга, фтор таркиби 0,8-1,19 мг/л.

Сурхондарё вилоятида суғориладиган майдонлардан коллектор-дренаж тармоғи орқали ҳамда агро-саноат комплекси ишлаб чиқариш корхоналарининг саноат оқавалари ва бошқа ифлосланган сувлар таш-

ланадиган ер усти сув оқимлари ва ҳавзалари ер ости сувлари ифлосланишининг манбалари ҳисобланади.

Шимолий Сурхондарё ер ости сув манбаси бўйича, асосан, алоҳида локал участкалари марказий ва жанубий қисмларида ер ости сувлари минераллашуви 1,6 г/лга, умумий қаттиқлиги – 18 мг-экв/л, нитратлар – 47 мг/л, феноллар – 0,002-0,003 мг/л га етади.

Жанубий Сурхондарё манбаси бўйича шимолий ва жанубий қисмлари локал участкалар бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1,4-1,8 г/л-ни, умумий қаттиқлиги 15,3-25 мг-экв/л ни ташкил қилади.

Шеробод ер ости суви манбаси О'zDSt 950:2000га мувофиқ келмайди, ва ичимлик сув таъминоти учун яроқсиз. Ер ости сувлари минераллашуви 2,4 г/л, умумий қаттиқлиги 12-16,5 мг-экв/л, нитратлар – 47 мг/л, аммоний – 3,12-6 мг/лга етади. «Янгиобод», «Шеробод», «Музробод» ва «Ангор» сув олиш иншоотлари бўйича минераллашув 1,5-2,36 г/л, умумий қаттиқлик – 15,7-21 мг-экв/л қайд қилинган, сульфатлар 475-663 мг/л, хлоридлар 425 мг/л миқдорини ташкил қилди.

Сирдарё вилоятида Дўстлик, Ховос ер ости сув манбаси ва Юқори плиоцен манбалари ғарбий қисми бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1,4-1,8 г/л, умумий қаттиқлиги 10,8-17,5 мг-экв/л, сульфатлар таркиби 570-980 мг/л ни ташкил қилди.

Тошкент вилояти бўйича ер ости сувлари Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари ҳудудларида (Чирчиқ, Тошкент, Янгийўл, Ангрен, Олмалик шаҳарларида) жамланган саноат объектлари, шунингдек иккала дарё оралиғидаги ҳудудларининг пастки қисмида жойлашган кўп сонли агросаноат, коммунал ва бошқа объектлар таъсирида ифлосланганди.

Чирчиқ манбаси чегарасида ер ости сувларининг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши локал участкаларда кўринади, ифлосланиш даражаси 1,5 дан 1,7 РЭЧУгача ўзгарди (Кўйлик, Пахтачи нефть базалари, темир йўл участкалари, ЁММ алоҳида омборлари, автоювиш жойлари, ЁҚШ, Чкалов номли Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, ТТЗ, Тошметрополитен ДАЖлари ва бошқалар).

Оҳангарон манбаси бўйича «Кўмир» АЖ қолдиқ тупроқлари ва чиқиндиларни сақлаш майдонлари жойлашган Тешик-Тошдан Қондир створиғача бўлган участкада ер ости сувлари минераллашуви 1,4 г/лга, умумий қаттиқлиги 15,6 мг-экв/лга, сульфатлар миқдори 695 мг/лга етади.

Телов қишлоғидан Олмалик шаҳригача бўлган участкада ер ости сувлари минераллашуви 1,3-1,5 г/лга, умумий қаттиқлиги 12,6-15 мг-экв/лга (менеж даври) етди. Ер ости сувларининг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши кўп эмас ва 0,006-0,05 мг/л оралиғида, феноллар миқдори кам (локал участкаларда) учрайди ва 0,0004-0,0025 мг/лни ташкил қилди.

Пскент манбаси бўйича Пскент шаҳри ҳудудида сизот сувларининг минераллашуви 1,2-1,3 г/л, умумий қаттиқлиги – 12,3-18 мг-экв/л, сульфатлар – 765 мг/л, нефть маҳсулотлари 0,12 мг/лни ташкил қилди. Манбанинг марказий қисмида фойдаланиш горизонтларида ер ости сувлари сифати яхши бўлиб, О'zDSt 950:2000 га мувофиқ келади.

Кўкорол манбаси бўйича ер ости сувлари, асосан, 1-1,5 г/лдан 1,5-3,5 г/лгача ва ундан юқори минераллашувга эга. Худуднинг учдан бир қисмига 1 г/лгача минераллашув хосдир. Ер ости сувлари ифлосланишининг асосий манбаси шимоли-шарқий қисмда жойлашган ОКМК бирлашган чиқиндиларни сақлаш майдони ҳисобланади. Хлор ва аммоний бўйича ифлосланиш вақтинчалик тусга эга. Манбанинг жанубий ва жануби-шарқий қисмида ер ости сувлари минераллашуви 1,6-1,8 г/л, сульфатлар – 476 мг/л, нитратлар – 15-25 мг/л. Бу ерда ифлосланиш ерларни суғориш билан боғлиқ. Фойдаланиш горизонтида ер ости сувларининг сифати O'zDSt 950:2000га мувофиқ келади.

Далварзин манбаси ер ости сувлари камшўрли, минераллашуви 1,1-1,5 дан 3 г/л гача, умумий қаттиқлиги 10,6-21,95 мг/л. Бу ерларни суғориш учун Сирдарёнинг дарёсининг шўрланган сувлари ишлатилиши ва Тожикистон Республикаси худудидан суғориш ва дренаж сувлари ташланиши билан боғлиқ.

Бекобод шаҳри сув олиш иншоотлари бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1,02-1,82 г/л, умумий қаттиқлиги 11,8-19,45 мг-экв/л, сульфатлар – 680-960 мг/лни ташкил қилди.

Фарғона вилояти бўйича ер ости сувларининг минтақавий ва локал ифлосланишининг асосий омиллари ерларни суғориш ҳисобланади. Исфара манбаси бўйича Исфара дарёсининг чиқиш конуси бошланғич қисмидаги асосий фойдаланиладиган сув чиқиш горизонтлари ер ости сувлари ифлосланишининг чегараларида ер ости сувлари минераллашуви – 1,2 г/л, умумий қаттиқлигининг – 13 мг-экв/л энг юқори кўрсаткичига эга («Юқори» сув олиш иншооти). Чиқиш конуси шарқий секторининг юқори қисмида («Ропқон» сув олиш иншооти участкасида) ер ости сувлари минераллашуви 1,4 г/л, умумий қаттиқлиги 14 мг-экв/л. Юқори (50 м гача) қатлами кесимидан ташқари манбанинг қолган майдонида O'zDSt 950:2000 «Ичимлик суви»га мос ер ости сувлари тарқалган.

Сўх ер ости сув манбаси чиқиш конуси бўйича ғарбий секторида («Яйпан» участкасида) ер ости сувлари ифлосланишининг асосий омиллари Аччиқсув дарёси ер усти оқими ҳисобланади. Ер ости сувлари энг юқори минераллашув кўрсаткичи 1,5-3 г/л, умумий қаттиқлик кўрсаткичи – 20-35,4 мг-экв/лни ташкил қилади. Сўх дарёсидан чиқиш конуси шарқий секторида (Боғдод участкаси) ер ости сувларига юқори минераллашув (2 г/лгача) ва умумий қаттиқлик (29,45 мг-экв/лгача) хосдир, бу асосан чиқиш конусининг адир массивлари, тоғ олди текисликлари ва бошланғич қисмларини ўзлаштириш ва суғориш билан боғлиқ. Ифлосланиш чегараси умумий майдони 252 км², манбаларнинг қолган барча майдонида фойдаланиш сув олиш горизонтларининг ер ости сувлари O'zDSt 950:2000га мос келади.

Олтиариқ-Бешолиш ер ости сув манбаси бўйича («Кува» участкаси) асосан Мирзачўл қисми ва Тошкент сув ҳосил бўлиш комплекслари юқори қисми кузатувлар билан камраб олинган, ер ости сувлари

энг юқори минераллашуви – 1,4 г/л, умумий қаттиқлиги – 14,25 мг-экв, сульфатлар – 600 мг/л. Аниқланган ифлосланиш чегара майдони 72,8 км²ни ташкил қилади.

«Тошлок» участкасида ер ости сувлари минераллашувининг энг юқори кўрсаткичи 1,7 г/л, умумий қаттиқлиги – 20,05 мг-экв/л, сульфатлар – 1000 мг/лни ташкил қилди. Ифлосланиш чегара майдони 77,6 км². Нефть маҳсулотлари билан ифлосланиш эса тўлиқ йўқотилди.

Ёрмозор ер ости сув манбаси қишлоқ хўжалиги ва саноат ифлосланиши таъсирига учраган ва ҳамма ерда умумий қаттиқлик, ғарбий қисмида эса минераллашув ва сульфатларнинг ортиши билан тавсифланади. Минераллашув ва умумий қаттиқликнинг энг юқори кўрсаткичлари тегишли равишда 1,3 г/л ва 15 мг-экв/лни, сульфатлар бўйича – 700 мг/лни ташкил қилди. Умуман олганда манба бўйича гидрохимёвий вазият мураккаблигича қолмоқда.

Чимён-Оввал ер ости суви ҳосил бўлиш манбаси Фарғона ва Марғилон шаҳарларининг энг йирик ва истиқболли хўжалик истеъмол сув таъминоти манбаси саналади. Ер ости сувлари ифлосланиши даражаси ортиқча умумий қаттиқлик, баъзи жойларда эса минераллашув ва сульфатлар билан тавсифланади. Энг юқори минераллашув кўрсаткичи - 1,1 г/л, умумий қаттиқлик кўрсаткичи – 13,7 мг-экв/л ни ташкил этади.

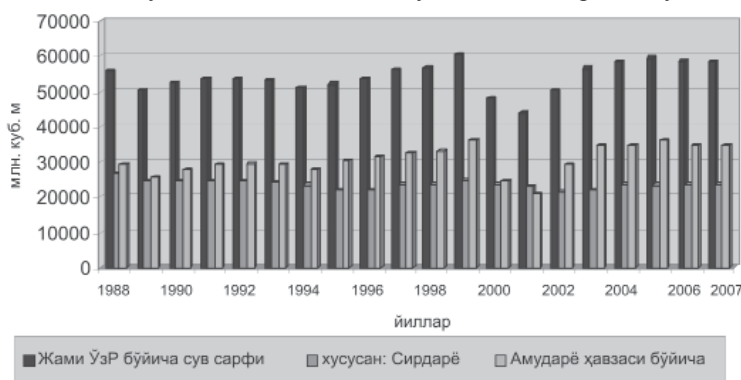
Хоразм вилоятида ҳозирги вақтда чучук ер ости сувлари (1 г/л гача) умуман қуриган. Бутун вилоят худуди бўйича ичимлик сувининг минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар ва хлоридлар бўйича сифати ёмонлашиши кузатилмоқда. Манбалар бўйича ер ости сувлари минераллашуви 1-2,5 г/л, умумий қаттиқлиги 12-20 мг-экв/лни ташкил қилади. Ер ости сувларининг нисбатан қониқарли сифати алоҳида канал бўйи линзаларда кузатилади, минераллашув - 1,5 г/л гача, умумий қаттиқлик – 12-15 мг-экв/лни ташкил қилади.

Кўп йиллик кесмада ер ости сувлари таркибида азот бирикмаларининг камайиши кузатилмоқда.

3.4. Умумий сув таъминоти ва сувни чиқариш.

Ифлосланган оқава сувлар

Умуман олганда Ўзбекистон Республикасида 1988-2007 йиллар мобайнида табиий манбалардан сув олиниши йилнинг сувлигига қараб – сув кам



42-расм. Ўзбекистон Республикаси, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича майдаланилган сув микдорининг ўзгариши динамикаси

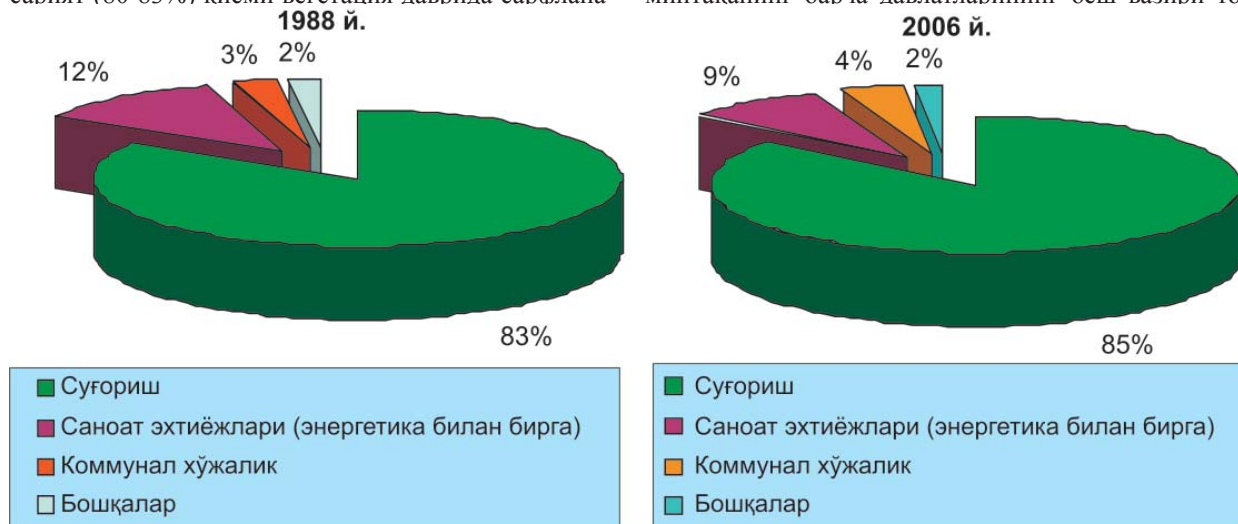
бўлган 2001 йилда 44 км³дан, 1999 йилда 60,7 км³гача ўзгариб турди. Шундан 1999 йилда Сирдарё ҳавзаси бўйича сув олинishi 41%, Амударё ҳавзаси бўйича 59%, 2001 йилда тегишли равишда 52 ва 47,6% бўлди. Ўртача сув олинishi Сирдарё ҳавзаси бўйича 21-26 км³, Амударё ҳавзаси бўйича 21-36 км³ оралиғида сақланди (42-расмга қаранг).

Энг кўп сув миқдори – 85% қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларига ишлатилади, яъни қишлоқ хўжалиги асосий сув истеъмолчиси ҳисобланади. Сувнинг аксарият (80-83%) қисми вегетация даврида сарфлана-

дарё ва Сирдарё ҳавзалари сувидан фойдаланиши 44-расмда кўрсатилган.

Иссиқлик электр станцияларининг техник сув таъминоти учун сув олинishi 1988 йилда 4,81 км³дан 2007 йилда 4,44 км³гача ҳажмда бўлди (45-расмга қаранг).

Республикалараро сув тақсими томайилларига мувофиқ сув олинishi ҳисоб-китоб лимитларининг белгиланган улушлари Марказий Осиё суверен давлатлари томонидан ҳалигача тан олинди, бу 1992 йил 18 февралда Олма-ота шаҳрида минтақанинг барча давлатларининг беш вазир то-



43-расм. Қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш даражаси

ди. Вегетация бўлмаган даврда сувдан кузги экинларни суғориш, заҳирали ва нам сақлаш суғоришлари ва шўрланган ерларни ювиш учун фойдаланилади (43-расмга қаранг).

Қишлоқ хўжалигида сувдан фойдаланиш даражаси ирригация тизимлари фойдали иш коэффициенти (ФИК) билан баҳоланади, у ҳозирги пайтда қуйидаги кўрсаткичда барқарорлашди: магистраль ва хўжаликлараро тармоқлар бўйича – 0,86, ички хўжалик тармоғи бўйича – 0,77 (1990 йилда ўртача республика бўйича ФИК 0,64 бўлган), бу хўжаликлараро тармоқларни қайта таъмирлаш ва ички хўжалик тармоқларини қайта қуриш ишларининг суъратларидан далолат беради.

Комплекс гектарга солиштирма сув сарфи 1988 йилдаги 15,1 минг м³/га дан 2007 йилда 12,2 минг м³/га гача камайди.

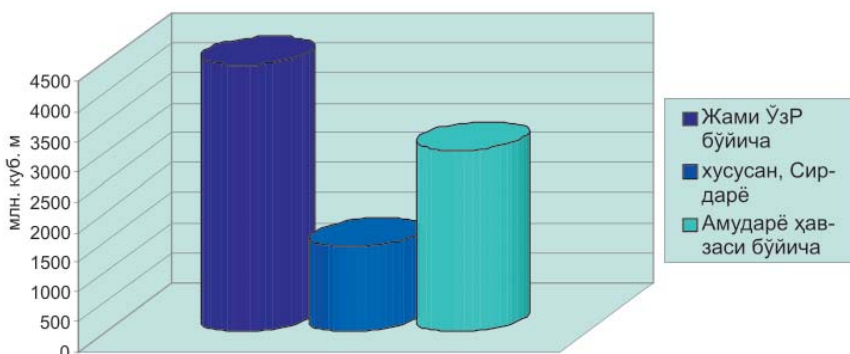
Сувдан фойдаланиш коэффициенти (СФК) 1988 йилда республика бўйича 0,8 бўлган бўлса, ҳозир эса 1,1 га тенг.

Техник ҳолати бўйича суғориш тармоқларининг 68,1% носоз, 50,2% қайта тикланишга ва 17,9% таъмирга муҳтож.

Саноат, коммунал ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига 15% сув ишлатилади. 2006 йил учун иқтисодиёт тармоқларининг (иссиқлик энергетикасидан ташқари) Аму-



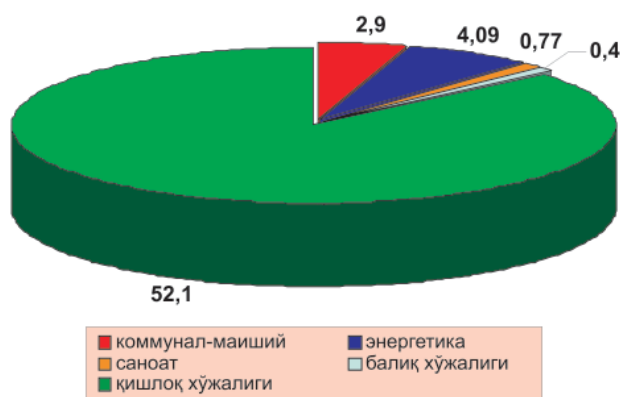
44-расм. 2007 йил учун иқтисодиёт тармоқлари томонидан (иссиқлик энергетикасидан ташқари) Амударё ва Сирдарё ҳавзалари сувидан фойдаланиш



45-расм. Иссиқлик электр станцияларининг техник сув таъминоти

монидан имзоланган «Давлатлараро манбалар сув ресурсларини ҳамкорликда бошқариш, ишлатиш ва муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисидаги битим» билан тасдиқланган. Минтақа давлатлари сув тақсимоти улушларини сақлаган ҳолда ҳозирги вақтда ҳақиқатда мавжуд бўлган сув ресурслари ҳажмларининг абсолют катталигини аниқлаштириш зарурлигини тан олишмоқда. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон фойдаланиши мумкин бўлган мавжуд сув ресурсларининг миқдори аниқланган бўлиб, 67 км³ни, хусусан, дарё оқимидан 55,1 км³, ер ости сувларидан 7,8 км³, қайтиш сувларидан 4,1 км³ни ташкил этади.

Ҳисоб-китоб қилинган сув ресурслари ҳажмидан келиб чиқиб, республикада иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича қуйидаги лимитлар мавжуд (46-расмга қаранг).



46-расм. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича сув олиниши лимитлари

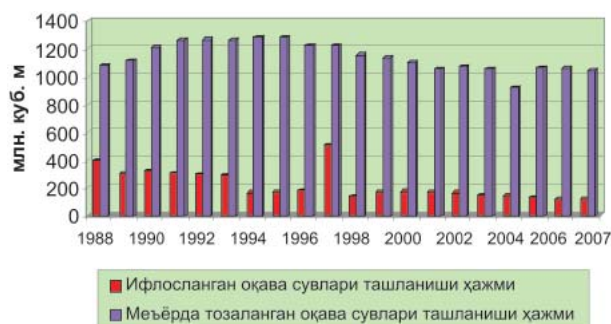
Тоza сув олиниши динамикаси ва йилнинг сувлигига мувофиқ сувни ажратиш 2001й. кам сувли йилда 16,6 км³дан 1992 йилда 35,5 км³гача ўзгарди.

Республиканинг ер усти сув оқимлари ва сув ҳавзаларига 500 дан ортиқ сувдан фойдаланувчи объектлар (коллектор-дренаж сувларидан ташқари) оқаваларини ташлайди, сув ташлаш умумий ҳажми 1988 йилда 6,3 км³ ва 2005 йилда 6,1 км³ бўлган. Ўзбекистон Республикаси бўйича, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича сув ташлаш умумий ҳажмидаги ўзгаришлар 47-расмда кўрсатилган.



47-расм. Ўзбекистон Республикаси, хусусан, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйича сув ташлаш умумий ҳажмининг ўзгариш динамикаси

1988 йилда ифлосланган саноат оқава сувлари ҳажми 300 млн. м³ни ташкил этган, жумладан, ер усти сув оқимларига тоzаланмасдан 230 млн. м³ оқавалар ташланган. Ер усти сув оқимларига ифлосланган ва меъёрда тоzаланган оқава сувларнинг ташланиши динамикаси 48-расмда келтирилган.



48-расм. 1988-2007 йилларда ифлосланган ва меъёрда тоzаланган оқава сувларининг ер усти сув оқимларига ташланиши динамикаси

Сув объектларига саноатдан оқава сувлар билан бирга оғир металллар, фторидлар, феноллар, капролактан, ацетон, нефть маҳсулотлари ҳамда кора ва рангли металлургия, кимё ва нефть кимёси саноати, минерал ўғитлар ва ишлаб чиқариш корхоналари учун хос бўлган бошқа зарарли моддалар ҳам тушган. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича сув ташлаш улуши 49-расмда кўрсатилган.



49-расм. Иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича сувни ташлаш миқдори, фоизда

Сув манбаларининг гидрокимёвий ва гидробиологик таркибига иссиқлик энергетикасининг юқори минераллашган оқавалари жиддий таъсир кўрсатади.

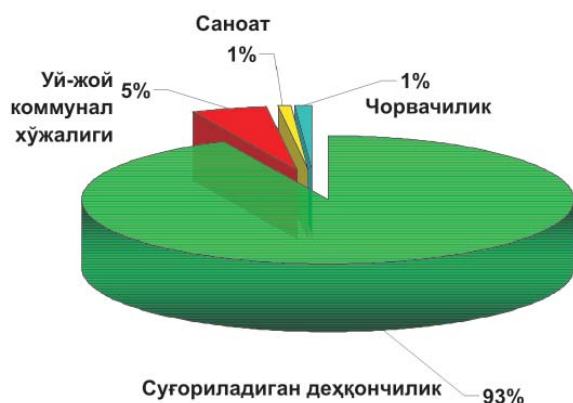
Ташланган саноат оқава сувларининг 60%дан ортиғи тоzаланиш талаб қилинмайдиган меъёрда тоza оқаваларга киради. Бу электр станцияларини совутишдан, балиқ ховузларидан тушган оқавалар, корхоналар ҳудудларида сизот сувлари сатҳини пайсатириш учун тортиладиган дренаж сувлари ва бошқалардир. Қолган 40% тоzаланмаган ва тоzаланганидан кейин ташланадиган ифлосланган сувлар тоифасига киради.

Сув сифатига (ташланадиган моддалар зарарлигини ҳисобга олмаган ҳолда) таъсир этишда саноат корхоналарининг улуши 20 фоиздан камини ташкил қилади, лекин улар маҳаллий ифлосланиш ўчоқларини вужудга келтиради ҳамда сув ҳавзаларида тўпланиш хусусиятига эга бўлган оғир

металлар ва бошқа захарли моддаларнинг асосий манбалари ҳисобланади. Сувни ифлослантурувчилар умумий ҳажмининг 80 фоиздан ортигини Тошкент, Фарғона, Навоий ва Самарқанд вилоятлари саноати ташлайди.

1990 йилдан бошлаб ифлосланган саноат оқаваларининг қисқариб бориш мойиллиги кузатилмоқда, бунинг асосий сабаблари - баъзи ишлаб чиқариш корхоналарининг тўла қувват билан ишламаётганлиги ҳамда табиатни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг натижаси ҳисобланади. 2007 йилда ноирригация секторидан ифлосланган оқава сувлари ташланиши 119 млн. м³ ни ташкил қилди, барча оқавалар тозалаш иншоотларида етарлича тозаланмаган оқавалар тоифасига киритилган. Ифлосланишнинг асосий манбалари: Самарқанд вилоятида – Бойназар ва Фарҳод тозалаш иншоотлари, Тошкент вилоятида – Чирчиқ «Электромеханоат» ОАЖ Янгийўл шаҳри ва Янгийўл «Биокимё» АЖ тозалаш иншоотлари ҳисобланади.

Тозаланмасдан сув объектларига оқава сувларини ташлаш умуман бартараф этилди. Халқ хўжалигининг асосий тармоқларидан ер усти сув оқимларига ташланадиган ифлослантурувчи моддалар улуши 50-расмда кўрсатилган.



50-расм. Халқ хўжалиги асосий тармоқларидан ер усти сув оқимларига ташланадиган ифлослантурувчи моддалар улуши, фоизда

Ер усти ва ер ости сувларига қишлоқ хўжалиги худудлари, чорвачилик комплексларидан ташланаётган оқава сувлар катта таъсир кўрсатмоқда. Аввал коллектор-дренаж сувларига мелиорация нуқтаи назардан, ерларнинг мелиорация ҳолатини яхшилаш натижаси сифатида қаралар эди. Бироқ, бу сувлар дарё ва сув ҳавзаларига тушганида сувнинг минераллашувини оширибгина қолмай, уларни захарли кимёвий моддалар ва ўғитлар қолдиқлари билан ҳам ифлослантиради. Янги ерларни жадал ўзлаштириш, коллектор-дренаж сувлари ва суғориш далаларидан ташланма сувларнинг қўшимча ташланиши, саноат корхоналаридан ҳавзаларга оқаваларнинг ташланиши оқибатида ер усти ва улар билан боғлиқ ер ости сувларининг (бир неча баравар) минераллашувига олиб келди.

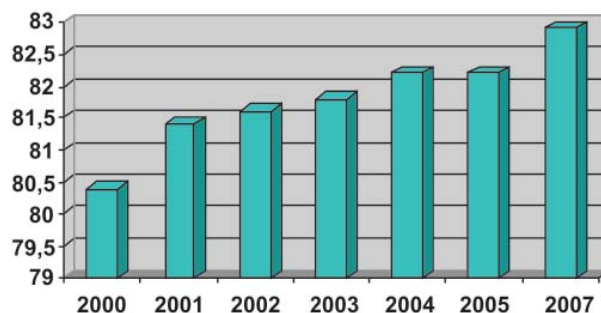
Ҳозирги вақтда минерал ўғитлар, захарли кимёвий моддалардан фойдаланишнинг қисқартирилиши, органик ўғитларнинг жорий қилиниши уларнинг

коллектор-дренаж сувлари ва тегишли равишда сув объектлари таркибидаги микдорини камайтирди.

Шаҳар коммунал хўжалигидан оқава сувлар тушиши ҳажмлари коллектор-дренаж сувларидан анча кам. Улар асосан маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида аниқ кўзга ташланади, мазкур вилоятлар Ўзбекистон бўйича умумий ташланмаларнинг 50 фоиздан ортигини беради.

3.5. Маиший ва коммунал хўжалигида сувдан фойдаланиш

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида 265 та шаҳар, шаҳар типигаги посёлкалар ва туман марказларида, шу жумладан 61 та идоравий, умумий сони 11844 (93,1%) та бўлган қишлоқ аҳоли яшаш пунктларидан 8647 (9213) тасида сув ўтказгич тармоқлари мавжуд (1989-2003 йиллар), қолган 7% қишлоқ кўрғонлари - сойлар, канал, булоқ, қудуқлардан олинган ёки узокдан келтирилган сувдан истеъмол суви сифатида фойдаланади. Ўзбекистон Республикасида аҳолининг сув билан таъминланганлиги 51-расмда кўрсатилган.



51-расм. Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг сув билан таъминланганлиги, фоизда

Сув қувурларининг қуввати 8,5 млн. м³/суткани ташкил қилади (1989 йилда – 6,7 млн. м³/сутка эди). Сув қувурларидан фойдаланишнинг қувватлари паст бўлганлиги сабабли сувнинг катта қисми 26,4% (1 млн. м³/сутка сув оқиб кетиши ва носозлиқлар туфайли йўқотилади) самарасиз сарфланади.

Шаҳар аҳолисининг сув узатиш қувурлари билан қамраб олинганлиги 1989 йилда 84%, 2007 йилда 93,1%ни ташкил этди. Қишлоқ аҳолисининг марказлашган сув таъминоти билан қамраб олинганлиги тегишли равишда 52,1% ва 79,1%га тенг.

Бугунги кунда мавжуд 10197 км магистраль сув қувурларидан атиги 32,6% коммунал секторга тегишли. 43025 км сув қувурлари тармоғидан 14178 км ёки 32,9% алмаштиришга муҳтож, бундан ташқари 14281 км янги сув қувурлари тармоғини қуриш талаб этилади.

Сув таъминоти ер усти ва асосан, ер ости сувларига асосланади. Чучук ер ости сувлари захиралари бир текисда тақсимланмаганлиги сабабли республиканинг ғарбий туманларида (Қорақалпоғистон, Хоразм ва Бухоро вилоятларида, Самарқанд, Қашқадарё, Жиззах, Сурхондарё вилоятларининг ғарбий туманларида) ичимлик сувининг жиддий тақчиллиги сезилади. Авваллари (15-20 йил олдин) мазкур ту-

манларнинг ер ости сувлари ичимлик манбаларга қўйиладиган талабларга жавоб берарди. Лекин, янги ерларнинг жадал ўзлаштирилиши, коллектор-дренаж ва суғориш далаларидан ташланма оқаваларнинг қўшимча ташланиши, саноат корхоналаридан ҳавзаларга сув чиқарилиши ер усти ва улар билан боғлиқ ер ости сувлари минераллашувининг (кескин) ошишига олиб келди.

Ичимлик суви таъминотининг мавжуд 10762 та кудуғидан 3500 таси ёки 33%, 12886 та насосдан 2815 таси ёки 22% ишламайди. Аҳолига сувнинг узликсиз берилиши учун 2800 та янги кудуқ қазилиши, эскирган насослар ўрнига 6120 та янги насос ўрнатилиши зарур.

Мавжуд номуносибликни йўқотиш ва ичимлик суви сифатини ошириш мақсадида, 1995 йилда «2010 йилгача даврда аниқлаштирилган ўлчамлар бўйича Ўзбекистон Республикаси шаҳарлари, шаҳар қўрғонлари ва туман марказларида сув таъминоти ва канализациянинг минтақавий ва маҳаллий тизимлари схемаси» ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 1 июндаги 278-сон «Қишлоқ аҳоли пунктларини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминланишини янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Натижада Зарафшон чучук ер ости сувларидан (Самарқанд вилоятидаги) сув олиниб, Дамхўжа сув қувурлари тизимини ишга тушириш ҳисобига Бухоро ва Навоий вилоятлари ҳамда Самарқанд вилоятининг муайян туманларида сув таъминоти яхшиланди. Туямуён ва Капараск сув омборларидан ер усти сувлари олиниб, Туямуён-Урганч ва Туямуён-Нукус сув қувурлари қурилиши ҳисобига Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти аҳолисига берилаётган ичимлик сувининг сифати яхшиланди. Қашқадарё вилоятида Деҳқонобод ва Китоб-Шаҳрисабз, Наманган вилоятида Учқўрғон-Наманган, Андижон вилоятида Хонобод-Андижон, Жиззах вилоятида Зомин минтақавий сув қувурлари қурилди.

Бироқ, 4508 та қишлоқ аҳоли шохобчасини, шундан 903 та етиб бориш қийин бўлган ва узок қишлоқ аҳоли пунктларини, 2010 йилга келиб эса 3605 та қишлоқ аҳоли пунктларини қўшимча сув билан таъминлаш талаб этилади.

Сув қувурлари қувватлари, умуман олганда, етарлича ишлатилмайди (63%), баъзи вилоятларда ҳатто 42-62% ишлатилади, холос. Сув қувурлари қувватларининг бундай паст даражада ишлатилишида сувнинг жиддий йўқотилиши кузатилади ва шаҳар сув таъминотида 37%гачани ёки 1 млн. м³/суткани, Қорақалпоғистон Республикасида 60%гача, Жиззах ва Хоразм вилоятларида 40%дан, Тошкент ва Фарғона вилоятларида 35%дан ортиқроқни ташкил қилади.

Сув таъминотини яхшилаш учун Жаҳон банки, Осие Тараққиёт банки, Қувайт ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт фонди, Европа Тикланиш ва Тараққиёт банки, АҚШ Халқаро Тараққиёт агентлиги, Хитой Халқ Республикаси ҳукумати, Испания Қироллиги, Франция ва Швейцария томонидан тақдим этилаётган хорижий инвестицияларни жалб

қилиш йўли билан ичимлик сув таъминоти тизимларини такомиллаштириш лойиҳалари кенг амалга оширилмоқда.

Ажратилган кредитлар ҳисобига Оролбўйи минтақасида, Бухоро, Қашқадарё, Навоий вилоятлари, Самарқанд, Бухоро, Гулистон, Жиззах, Қарши шаҳарларида ичимлик суви таъминоти лойиҳалари бажарилмоқда.

78 та шаҳар (шаҳарлар умумий миқдорининг 65% марказлаштирилган сув таъминоти билан қамраб олинган), 39 та шаҳар типидagi қўрғон (34,8%) ва 105 та (1,1%) қишлоқ аҳоли шохобчалари марказлаштирилган канализация тармоқлари тизими билан таъминланган. Бундан ташқари Бухоро, Навоий ва Тошкент вилоятларининг 6 та шаҳарларида идоровий канализация тизимлари мавжуд. Қолган шаҳарлар ва шаҳар қўрғонларида канализация тизимлари мавжуд эмас. Қишлоқ аҳоли шохобчалари эса марказлаштирилган канализация тизимларига эга эмас.

Шаҳар ва шаҳар қўрғонларида аҳолининг канализация тизимлари билан қамраб олинганлиги 2007 йилда – 51,5%, 1988 йилда – 46,6%ни ташкил этган. Умуман Ўзбекистон бўйича марказлаштирилган канализация билан аҳолининг 14,1% қамраб олинган.

Канализация оқаваларини тозалаш иншоотларининг умумий қуввати 2007 йилда - 3,9 млн. м³/сутка, 1990 йилда – 3,49 млн. м³/сутка, 1985 йилда – 2,69 млн. м³/суткани ташкил этган.

Мавжуд тозалаш қурилмалари ўз таркибида механик (қум ушлагичлар ва тиндиргичлар) ва биологик (аэротенклар) тозалаш, оқаваларни зарарсизлантириш (хлорлаш) ва қолдиқларни қисман қайта ишлаш (аэроб барқарорлаштириш ва лойкани қуритиш майдонлари) қурилмаларига эга.

Канализация тармоқларида ишлаётган оқаваларни тозалаш иншоотлари, асосан, ўтган асрнинг 70-80-йилларида қурилган ва сўнгги 15 йилда деярли қайта тикланмаган ва капитал таъмирланмаган. Алоҳида темир-бетон ва металл конструкциялар ва труба қувурлари ярқоқсиз ҳолга келган. Тозалаш қурилмаларидаги эскирган усқуналар самарасиз ишламоқда ёки ишдан чиққан, маблағ йўқлиги сабабли улар алмаштирилмаган.

1995 йилда ишлаб чиқилган «2010 йилгача даврда Ўзбекистон Республикасида янги ва технологик асосдаги сув таъминотини ривожлантириш аниқлаштирилган схемаси» эскирган, чунки собиқ совет давридаги амал қилган меъёрлар асосида ишлаб чиқилган эди. Маблағ етишмаслиги сабабли асосий ишлар сув таъминоти компоненти бўйича олиб борилган ва канализация бўйича ишлар тўхтатилган.

Ҳозирги вақтда Швейцария гранти ва Франция займи ҳисобига Нукус ва Самарқанд шаҳарларида канализация насос станцияларини тиклаш бўйича ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 2008 йилга Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастури таркибида Долзарб инвестиция таклифлари йиғма рўйхати белгиланган бўлиб, унда алоҳида канализация тизимларини тиклаш ҳамда канализация тозалаш қурилмаларини тиклаш ва кенгайтириш назарда тутилди.

3.6. Ичимлик сувидан фойдаланиш

Чучук ва камшўрли ер ости сувлари хўжалик-истеъмоли ва техник сув таъминоти учун, шунингдек ерларни суғориш учун ишлатилади. Мақсадли фойдаланиш бўйича ер ости сувлари ХИ - хўжалик-ичимлик сув таъминоти, ИТ – ишлаб чиқариш-техник сув таъминоти, ЕС - ерларни суғориш, ТЗ - тик зовур (вертикал дренаж), ЯС - яйловларни сувлаштириш, ШС - шахталардан сувларни чиқариб ташлашга тақсимланади.

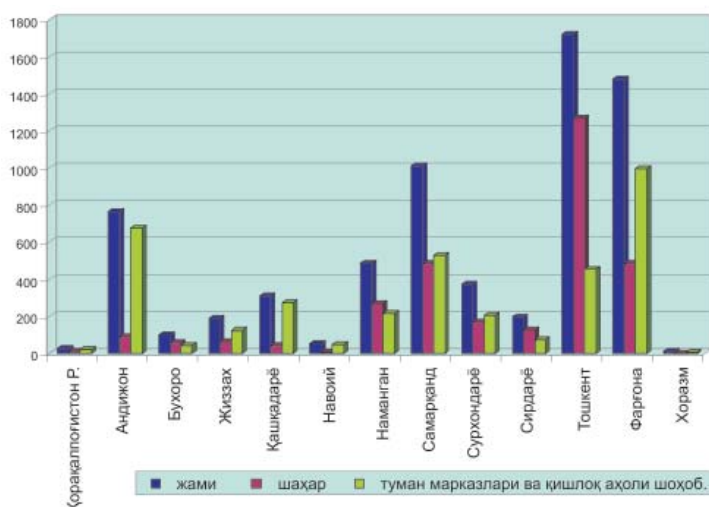
Тасдиқланган захиралардан келиб чиқиб, иқтисодиёт тармоқлари эҳтиёжларига ер ости сувлари олинishi 52-расмда кўрсатилган.



52-расм. Иқтисодиёт тармоқлари эҳтиёжларига тасдиқланган захиралардан ер ости сувларининг олинishi



53-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича ер ости сувларининг умумий олинishi



54-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича олинган ер ости сувларининг умумий хўжалик-ичимлик мақсадлари учун вилоятлар бўйича тақсимланиши

Хўжалик-ичимлик эҳтиёжларга ер ости сувларини энг кўп олиш 1989 йилда кузатилган (9,8 млн. м³/сутка). 1996 йилдан бери хўжалик-ичимлик эҳтиёжларига ер ости сувлари олиншининг қисқариши тамойили кузатилди ва 2006 йил охирида 6,7 млн. м³/суткани ташкил қилди (53-расмга қаранг).

Республика ҳудуди бўйича хўжалик-ичимлик мақсадида ер ости сувлари умумий олиншининг шаҳарлар, туман марказлари ва аҳоли шохобчалари бўйича тақсимланиши жуда номутаносиб (54-расмга қаранг).

Ақсарият ҳолларда сув қувуридаги сув (айниқса йилнинг ёзги мавсумида) гигиеник меъёрларга жавоб бერмайди. Мамлакат аҳолисининг учдан бири давлат стандартига мос келмайдиган ичимлик сувини истеъмоқ қилади. Сув қувуридаги сув сифатида сув қувурларининг санитар-техник ҳолати таъсир қилади, ваҳоланки, уларнинг асосий қисми 30-50 йилдан бери ишлатилади (55-расмга қаранг).

3.7. Сувдан такроран фойдаланиш ва айланма ишлатиш

Умуман республика бўйича айланма ва такроран кетма-кет сув таъминотида 1989 йилда 7454 млн. м³дан 1996 йилдан бошлаб 4000 млн. м³гача сув ишлатилган (56-расмга қаранг).

Саноат секторида ишлаб чиқариш қувватларининг пасайишидан кейин сувни тежаш тадбирлари оқибатида йилига атиги 4000 млн. м³дан ортиқ сув тежалмоқда. Бироқ корхоналарни қуришда, тиклаш ёки кенгайтиришда улар давлат экологик экспертизасидан ўтаётганида сувни тежаш тадбирлари жорий этилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

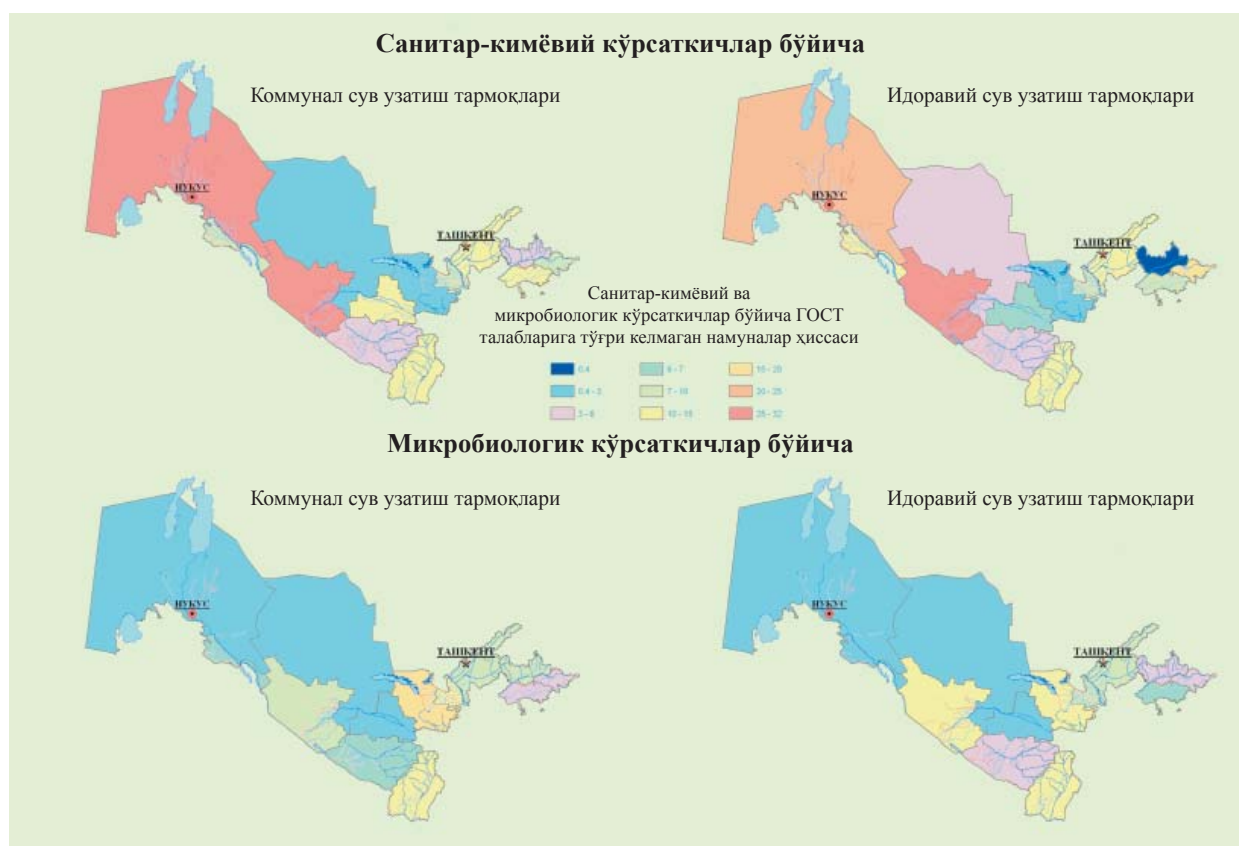
Коллектор-дренаж сувларидан такрор фойдаланиш йилнинг сув билан таъминланганлигига қараб 700 млн. м³дан 1700 млн. м³гача ораллигига бўлмоқда.

3.8. Айдар-Арнасой қўллар тизимидаги (ААКТ) экологик вазият

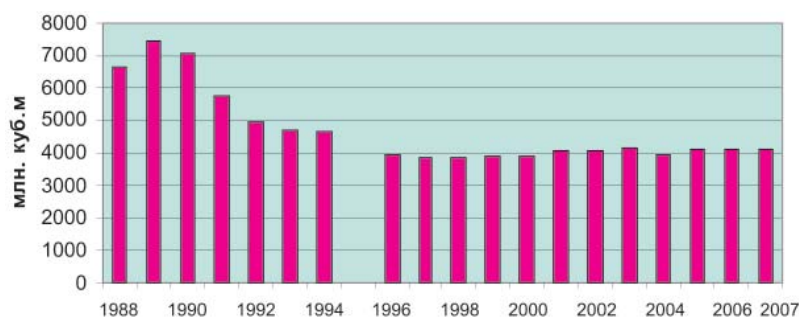
Шардара-Арнасой қўллар тизими, фалокатли сув кўп бўлган 1969 йилда Шардара сув омборидан 21 км³ сувни ташлаш натижасида шаклланди, бу Сирдарёнинг пастки оқимида Қозоғистон ҳудудида қатта талафотларнинг олдини олиш имконини берди.

Вақт ўтиши билан сув келиш натижасида бутун қўллар тизими шаклланди: Арнасой, Айдарқўл ва Тузқон, уларнинг ҳажми 22 км³ ва майдони қарийб 2500 км² бўлган Айдар-Арнасой қўллар тизимини (ААКТ) ташкил қилди (57-расмга қаранг).

ААКТ кўплаб қуш ва ҳайвонлар уялаш жойига айланди, бу ерда овчилик ва балиқчилик жадал ривожланди. Минтақавий аҳамиятга эга экотизим шаклланди. Аввал Тузқон кўлида сув минераллашуви бир литрга тўрт грамм эди, янги - ҳавзанинг ғарбий қисмида атиги икки грамм. Кейинчалик ботқоқланиш, сув пар-



55-расм. Водопровод сувининг сифати



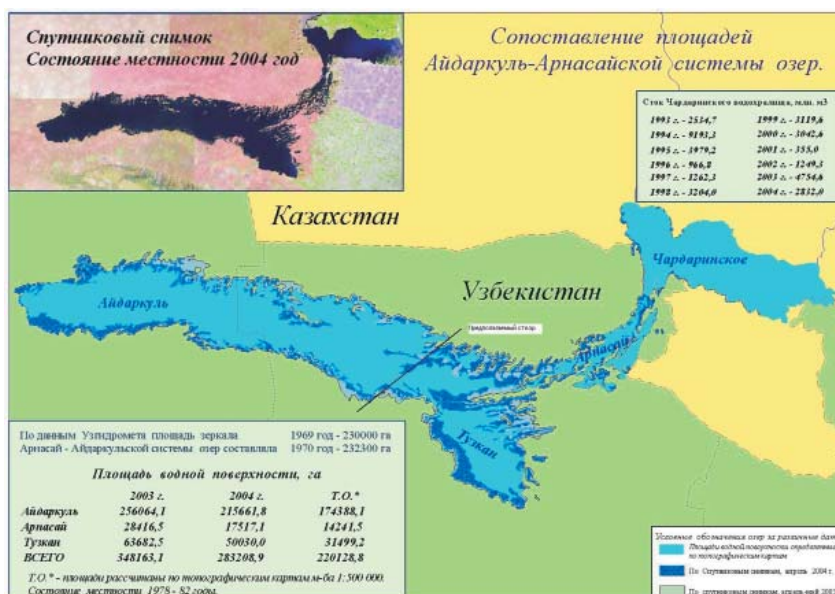
56-расм. Айланма ва такрор сув таъминоти ҳажмларининг динамикаси

ланиши, унинг сифати ёмонлашиши ва сатҳи пасайиши рўй берди. Қайд қилинган минераллашувни сақлаб қолиш учун янги чучук сувлари куйилиши талаб этилади.

1993 йилдан бошлаб Қирғизистон Республикаси Токтогул сув омборидан фойдаланишнинг ирригация тартибидан энергетик тартибига ўтилди. Қишки ёғингарчиликлар олдинма-кегин рўй берди ва 1994 йилда Арнасой паслигига 9 км³ дан ортиқ сув ташланди. Оқибатда яйловларни (120 минг га), кудук, дам олиш зоналари, балиқ тутиш жойларини сув босди, Арнасой оқими бўйича кўприк бузилди, Айдаркўл ва Тузкон ора-

сидаги туташ йўл сув остида қолди.

Сўнгги 10 йил давомида Айдаркўл соҳилбўйи зонасида уч марта (1998, 2003, 2005 йилларда) фавқулодда вазият рўй берди, бу соҳилларни мустаҳкамлаш, одамлар, чорва ва моддий бойликларни хавфсиз жойларга вақтинчалик кўчириш ишларига катта молиявий харажатларни талаб этди. Ташланмалар шунга олиб келдики, 2005 йилда ААКТ энг юқори ҳажми

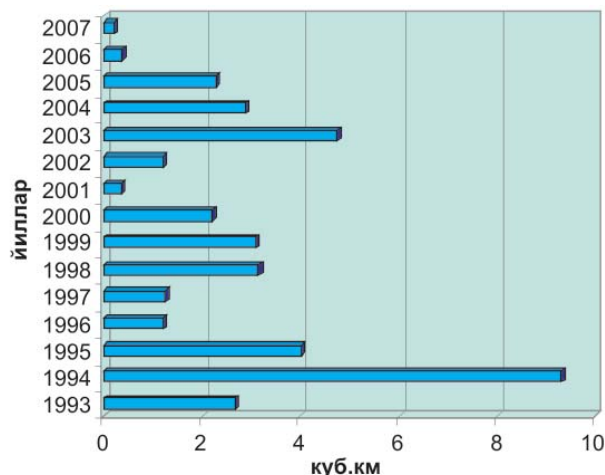


57-расм. Айдар-Арнасой қўллар тизими

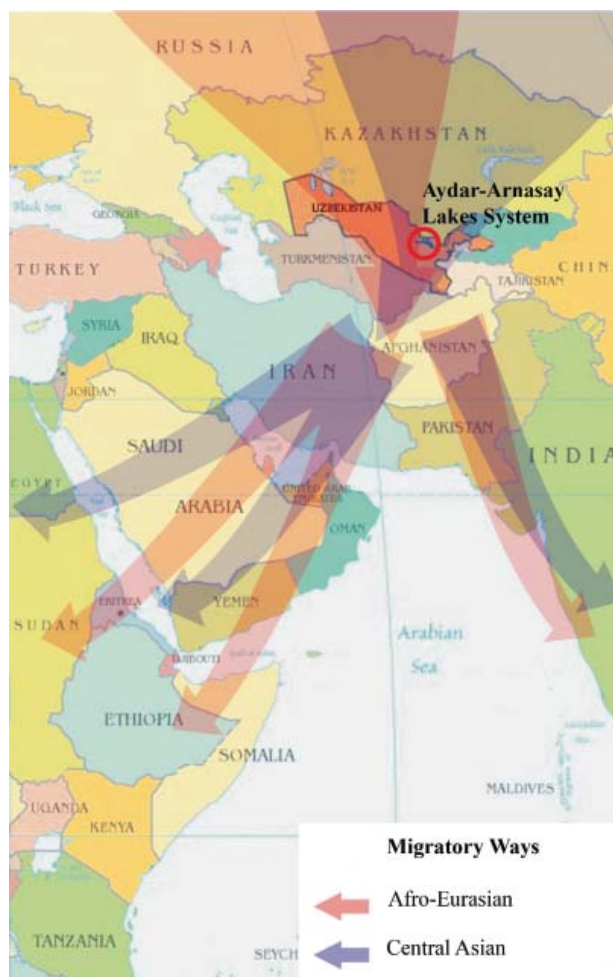
– 44,19 км³га етиб, ҳажми бўйича икки буюк дарё хавзасидаги учинчи кўлга айланди.

1993 йилдан 2006 йилгача Арнасой пастлигига 38,635 км³ чучук Сирдарё суви ташланди (58-расм-га қаранг).

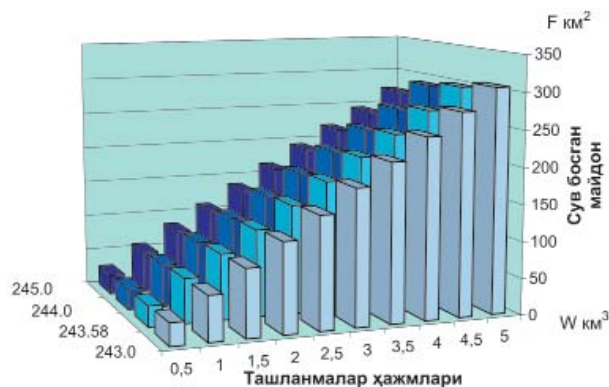
Ҳозирги кунда Айдар-Арнасой кўллар тизими Халқаро Қизил Китобга ва Ўзбекистон Қизил китобига киритилган кўллаб ноёб ва йўқолиб бораётган қуш турлари (жингалак ва пушти саккоқуш, қорабузов, кичик окқутон, вишилдоқ окқуш, олақанот ва бошқалар) уялаш, учиб ўтиш ва қишлаш учун фойдаланмоқда (59-расмга қаранг).



58-расм. 1993-2007 йилларда Айдар-Арнасой кўллар тизимига сув ташланиши динамикаси



59-расм. Қушларнинг миграция йўллари



60-расм. Майдонларни сув босишининг турли даражаларда сув ташлаш ҳажмига боғлиқлиги

2006 йилда Шардарадан пастда Сирдарё ўзанининг сув ўтказиш қобилиятини ошириш бўйича ишлар якунланди, эндиликда Қозоғистон Республикаси Арнасойга сув ташламай, пастки оқимга етарлича сув ҳажмларини ўтказиши мумкин.

2006 йил мартдан бошлаб Шардара сув омборидан Арнасойга сув ташланиши тўхтатилди ва Арнасой сув омборидан ААКТга сув ташланмади. 2006 йил охирида кўллар тизими сувининг минераллашуви 7,4 г/л ни ташкил этди. 2007 йилда Арнасойга умумий сув ташланиши қарийб 200 млн. м³ бўлган.

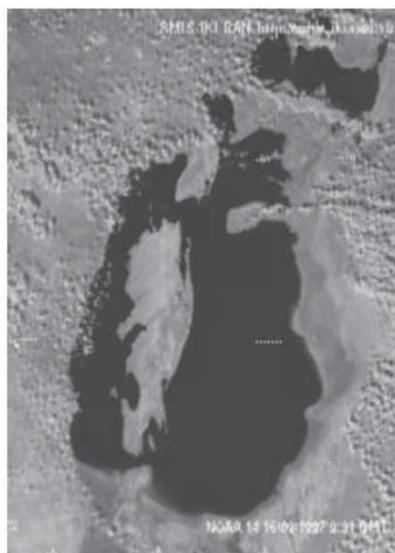
Тегишли чоралар кўрилмаса, мавжуд вазият салбий оқибатларга олиб келади. Шардара сув омборидан сув ташланиши йилига 1,5 км³дан кам бўлиши кўл тизимининг секин-аста қисқаришига олиб келади. Сув омборидан сув ташланиши бўлмаса, дастлабки уч йил давомида кўллардаги сув сатҳи йилига 0,4-0,6 м га пасаяди. Йилига ўртача 1250 мм бўлган сув парланиши балансининг асосий сарф компоненти бўлганлиги сабабли оқимсиз сув минераллашуви ортади ва кейинчалик йилига ўртача тахминан 300 мг/лга етиши мумкин.

Кўлга тушаётган коллектор-дренаж оқими ҳажми йилдан-йилга 1,8-2,4 км³/йил оралиғида ўзгаради. Қуриган тубнинг умумий майдони тахминан 1100 км²ни ташкил этади. Орол денгизи фалокатидан фарқли равишда ААКТ бўйича сатҳ пасайганида иккиламчи ифлосланиш жараёнлари фаоллашади, чунки туб чўкиндиларида кўлга аввал тушган ифлослантирувчи моддалар жамланган. Сув сатҳи пасайиши билан сув массасининг туб чўкиндилари билан алмашиниши ортади.

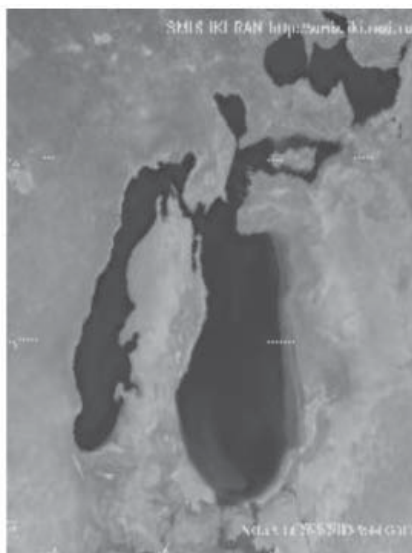
Шу билан бир вақтда, 4 км³дан ортиқ сув ташланиши сув сатҳининг камида 0,5 м (250 м гача) кўтарилишига ва 200 км²гача майдонни сув босишига олиб келиши мумкин. Асосий сув босиш ҳудудлари – Тузкон ва Айдарнинг шимоли-шарқий қисми. ААКТ сув сатҳини 245 м гача кўрсаткич даражасида сақлаб туриш энг мақбул ҳисобланади (60-расмга қаранг).

Ҳозирги даврда давлатлар ўртасида хавзанинг тақсимланиши собиқ Иттифоқ даврида қабул қилинган схема бўйича амалга оширилмоқда, унда ААКТни сақлаб қолиш учун сув берилиши назарда тутилмаган эди.

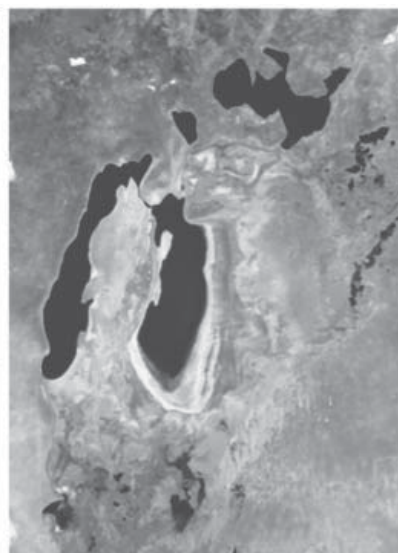
Таъкидланган омиллар ААКТда экологик танг вазиятни вужудга келтиради, бу минтақанинг катта ҳудудига салбий таъсир кўрсатади.



16.09.1997



26.09.2003



4.10.2007

Мухим табиий-иктисодий объект сифатида ААКТнинг алоҳида ўрнини ҳисобга олган ҳолда республикада ААКТга алоҳида мақом бериш, уни, асосан, сувда сузувчи қушлар яшаш жойи сифатида минтақавий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган ноёб экологик объект сифатида сув-ботқоқлик ерлари ҳақидаги Рамсар конвенцияси рўйхатида киритиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда (Ўзбекистон 2001 йилдан бери конвенция иштирокчиси ҳисобланади).

Бундан ташқари, экологик муаммоларни ҳал этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан «2008-2015 йиллар даврида Ўзбекистон Республикаси Айдар-Арнасой кўллар тизими (ААКТ) экологик ҳолатини барқарорлаштириш ва фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш бўйича ҳаракатлар Дастури» ишлаб чиқилди ва қабул қилинди.

3.9. Орол денгизи ва Оролбўйидаги экологик вазият

Орол денгизини Марказий Осиёнинг икки буюк дарёси – Амударё ва Сирдарё тўйинтиради. Собиқ совет даврида пахта далаларининг кенгайтирилиши ирригация учун иккала дарёнинг сувларидан кенг миқёсда фойдаланишни тақозо этди. Фақат, Ўзбекистонда пахта далалари майдонлари 1913 йилдаги 441600 га дан 1940 йилда 1 млн. га гача, 1960 йилда 1,4 млн. га дан 1987 йилда 2,1 млн. га гача кенгайди. Сувни олиш ва исрофгарчилик билан фойдаланиш натижасида денгизга кам ҳажмда сув келди, натижада у қурий бошлади. Ўтган асрнинг тўрт ўн йиллигида Орол денгизининг устки қатлами икки баравар (66900 дан 36500 кв. км гача), сув ҳажми эса учдан икки қисмига (1090 дан 310 км³гача) камайди. Баъзи маълумотларга қараганда, 90-йиллар охирига келиб денгиз ўз ҳажмининг 90%ни йўқотди.

Ўз вақтида дунёда ички денгизлар орасида катталиги бўйича тўртинчи ўринда турган Орол денгизининг қуриши атроф минтақа иқлими ва биохилмаҳиллиги учун узоқ муддатли салбий оқибатларга олиб келди. Чўл шамоллари қум ва тузни катта масофаларга учирди, ҳавзанинг бутун худуди майдонларида миллионлаб тонна (кўпинча ифлосланган) туз тўпланди, баъзи маълумотларга кўра, бу ден-

гиздан анча узоқдаги тоғли тизмалар музликларига ҳам таъсир кўрсатди. Дренаж тизимлари етарли эмаслиги туфайли тупроқ ва сувнинг ботқоқланиши ва шўрланиши рўй беради. Минтақада экологик вазият ёмонлашиши бир вақтлар аҳоли зич яшайдиган, мисол учун, Қорақалпоғистон Республикаси (Ўзбекистон) ва Қизил Ўрда вилоятини (Қозоғистон) яшаш учун ноқулай ерларга айлантиради. Қашшоқлик, аҳоли саломатлигининг ёмонлашуви ва атроф-муҳитнинг таназзули мавжуд, танглик аҳволни янада мураккаблаштирмоқда. Кейинги бугланиш ва дарё сувининг етарлича келмаслиги Орол денгизини майда ҳавзаларга бўлиб юбормоқда ва барча балиқ популяцияси ҳалок бўлиб, шўр денгизга айланмоқда.

Орол экологик фалокати эпицентрида бўлган Амударё ўзани йирик сув ҳўжалиги муаммоларига дуч келмоқда. Бу ерда жойлашган Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси худудлари 776 минг га суғориладиган ер ва 3 млн. аҳоли яшайдиган худудни камраб олган. Кўрилган чоралар ва халқаро ёрдамга қарамай, ҳозирча Ўзбекистоннинг бу худудида ҳали сув сифатини яхшилаш, экологик вазиятни юмшатиш ва аҳоли барқарор яшаш шароитларини таъминлашнинг имкони бўлмапти. Бетақрор тўқай ўсимликлари ва машҳур бой ҳайвонот оламига эга Оролбўйи табиий ландшафти зонаси таниб бўлмас даражада таназзулга учраб, ҳаётий жозибadorлиги ва табиий қадриятини йўқотди.

Баъзи йилларда дарё оқимининг тўлиқ йўқотилиши натижасида авваллари 350 минг га ерни эгаллаган дельта кўлларида деярли ҳеч нарса қолмапти. Минтақа атроф-муҳитига, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётига улкан зарар етказилди, Оролбўйи аҳолиси олган маънавий жароҳат жуда каттадир. Денгиз сатҳининг пасайиши ва дарёлар ёрдамида тўйинмаслиги, юқоридан келаётган сувнинг камайиши натижасида аҳолининг истеъмол эҳтиёжлари учун яроқли ер ости сувлари 10-15 метрга пасаймоқда ва аҳоли улардан фойдаланиш имконидан маҳрум бўлмоқда. Нафақат денгизнинг собиқ туби, балки Қизилқум ва Устюрт платосининг улкан худудларининг устки қисми шамолда тўлиқ очилиб, уларнинг юмшоқ тупроғини ҳеч нарса ушлаб

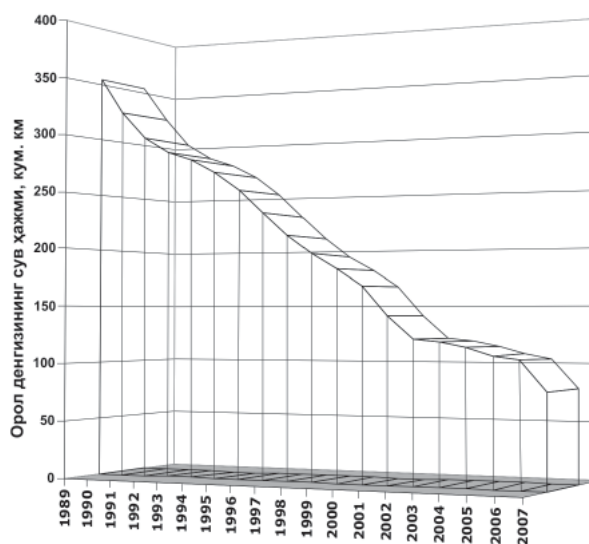
кололмай улар аста-секинлик билан жонсиз саҳрога айланмоқда.

Амударё Орол денгизига куйиладиган Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида экологик муаммолар айниқса кескин кўзга ташланмоқда. Ўзбекистон ва Туркменистон ҳудудида 75% жойлашган қурғоқчил экин ерларини суғориш учун Амударё сувидан ҳаддан ташқари кўп фойдаланиш натижасида Орол денгизи сатҳининг пасайиши экологик фалокатга ва «Орол ҳалокати зонасида» жиддий гуманитар муаммоларга олиб келганлиги учун халқаро эътиборни ўзига тортиди. Қорақалпоғистонда вақти-вақти билан рўй берадиган қурғоқчилик ва чўллашиш жараёнлари билан биргаликда дарё оқимининг ҳаддан ташқари пасайиши тоза сувнинг сурункали танқислигига олиб келмоқда (ер усти сувлари минтақага етиб келганида ҳам улар ўта шўрланган). Орол денгизи қуришининг қутилмаган ноқулай оқибатлари, хусусан, Орол денгизининг пестицидлар билан ифлосланган собиқ тубида рўй бераётган захарли чанг тўзонлари, денгиз сатҳининг пасайиб кетиши билан боғлиқ иқтисодий тангликнинг кескинлашиши ва сизот сувлари сатҳининг нотурғунлиги натижасида муаммолар янада чуқурлашмоқда.

Барқарор сув таъминоти муаммоларини ҳал қилишга интилиш ўтган асрнинг 70-80-йилларида бошланган. Аввал сув ҳажмларини тўплаш ва қайта тақсимлаш ҳисобига кўп йиллик даврда дарё ўзанларини сув билан бир маромда таъминлаш учун кўп йиллик бошқариладиган йирик сув омборларининг қурилиши бошлаб юборилган. Лекин амалиётнинг кўрсатишича, Сирдарё ва Амударё куйи оқимларига сув оқимини ўтказиш тартиблари бузилди, кўплаб ерлар сув остида қолди, тўғонларни ювиб кетиш ва фалокатли кўп ҳажмда сув ташланиши хавфи вужудга келди, Орол денгизига сув бериш тартиби бузилди.

Ҳозирги даврда асосий долзарб амалий муаммо – Орол денгизидан деҳқончилик, хўжалик истеъмол сув таъминоти, sanoat ишлаб чиқариши, энергетик истеъмоли учун фойдаланишда истеъмолчилар ўртасида бир келишувга эришиш, экология ва рекреация эҳтиёжлари, ер усти ва ер ости манбаларида яхши сифатли сув эҳтиёжлари учун, мавжуд аҳоли ўсиши суръатларини ҳисобга олиб, бўлажак авлодлар учун қулай шароитлар барча омилларини сақлаб қолган ҳолда, сув ресурсларини самарали тақсимлаш механизмлари ва тадбирларини ишлаб чиқиш муаммоси вужудга келмоқда.

Ўтмишда Орол денгизи 5 ёки 6 марта трансгрессияга – кенгайиш ва кейинчалик қуриб қолишга учраган, ҳозирги пайтда денгиз янги қуриш жараёнини бошдан кечирмоқда. 1961 йилдан бери Орол денгизи тартибига фаол антропоген таъсир қилиш даври бошланди. Оқимнинг қайтармай олинишининг кескин ошиши, дарёларни тиклаш имкониятларининг йўқотилиши, 1960 ва 80-ўн йилликларнинг табиий камсувлилиги, сув ва туз баланси мутаносиблигининг бузилишига олиб келди. 1961-2007 йилларда парлашишдан келаётган сув миқдорининг кескин ошиши ўзига хосдир. Дарё сувларининг денгизга келиши мунтазам камайиб борди, алоҳида камсув-



61-расм. 1989-2007 йилларда Орол денгизига сув ҳажмининг ўзгариши динамикаси

ли йилларда Амударё ва Сирдарё оқими денгизга деярли етиб бормади (61-расмга қаранг).

2007 йилга келиб Орол денгизи сатҳи 29 метрга пасайди, акватория майдони 5,8 баравар камайди, сув ҳажми 1064 дан 80 км³гача ва ундан ортиқ пасайди, сув шўрлиги ғарбий қисмда 110-112 г/л, шарқий чуқурликда эса 280 г/лга етди. Денгиз соҳилдан 120-200 км га узоклашди ва орқасида собиқ денгиз тубида 45 минг км² дан ортиқ тузли чўл қолдирди.

Доимо шамол эсадиган ва циклон тўфонлари бўладиган Оролнинг қуриган тубидан ҳар йили 75 млн. тонна қум, шунингдек 65 млн. тонна юпка дисперсион чанг ва туз кўтарилади, бу яйловлар маҳсулдорлиги ва экиладиган экинлар ҳосилдорлигининг пасайишига олиб келди. Амударё ва Сирдарё пастларидаги суғориладиган ерларга ҳар йили 100 млн. тонна туз ва қум тушади. Балиқчилик



ва овчилик ҳўжаликларига улкан иктисодий зарар етказилди.

Тикланиш яримороли ҳудуди ва Орол денгизи акваториясида атмосфера ҳавосида олтингугурт водороди ва аммиак салбий таъсир чегарасидаги концентрацияси меъёрларининг ошиши қайд қилинди. Бу омиллар бутун Орол бўйи минтақаси учун хос бўлиб, органик моддалар парчаланиши ва оксидланиш жараёнлари билан боғлиқдир.

Натижада ҳайвонот ва ўсимлик олами турлари таркиби қисқармоқда, Орол бўйида санитар ва экологик вазият ёмонлашмоқда, чўллашиш жараёнлари жадаллашиб, суғориладиган ерлар қисқармоқда, юқумли ва бошқа касалликлар кўпайишига олиб келмоқда.

Ўртача ва пастки дарё оқимларида юқори минераллашган ташланма ва дренаж сувлари улушининг кўпайиши дарё сувлари минераллашуви ортиши ва санитар ҳолати ёмонлашишига олиб келди. Камсувли йилларда ўзанга тушаётган Амударё сувларининг ўртача йиллик минераллашуви 0,8-1,6 г/л, Сирдарёда - 1,5-2 г/лга етади. Алоҳида мавсумларда уларнинг янада юқори кўрсаткичлари қайд қилинган. Минераллашув ортиши билан бирга сув массаси ионли таркиби ҳам табиий сув тартибидаги давр учун хос бўлган гидрокарбонат-кальцийдан сульфат-натрийгача ўзгарган.

Ер усти сувлари таркибида органик моддалар (ХПК, бензол, ксилол ва фенол) ва оғир металллар (никель, кўргошин, симоб ва рух) миқдори ортанлиги кузатилди. Алоҳида участкалар бўйича ванадий, мис, кадмий, хромнинг юқори таркиби ва метанолнинг мавжудлиги аниқланди.

Ер ости сувлари минераллашуви 10 дан 46 г/л гача кенг ораликда ўзгаради. Сувларда бензолнинг юқори миқдори, ксилол, метанол, шунингдек ҳар ерда кадмийнинг юқори миқдори кузатилди. Айрим ҳолатларда сувда стронций ва симоб мавжудлиги аниқланди.

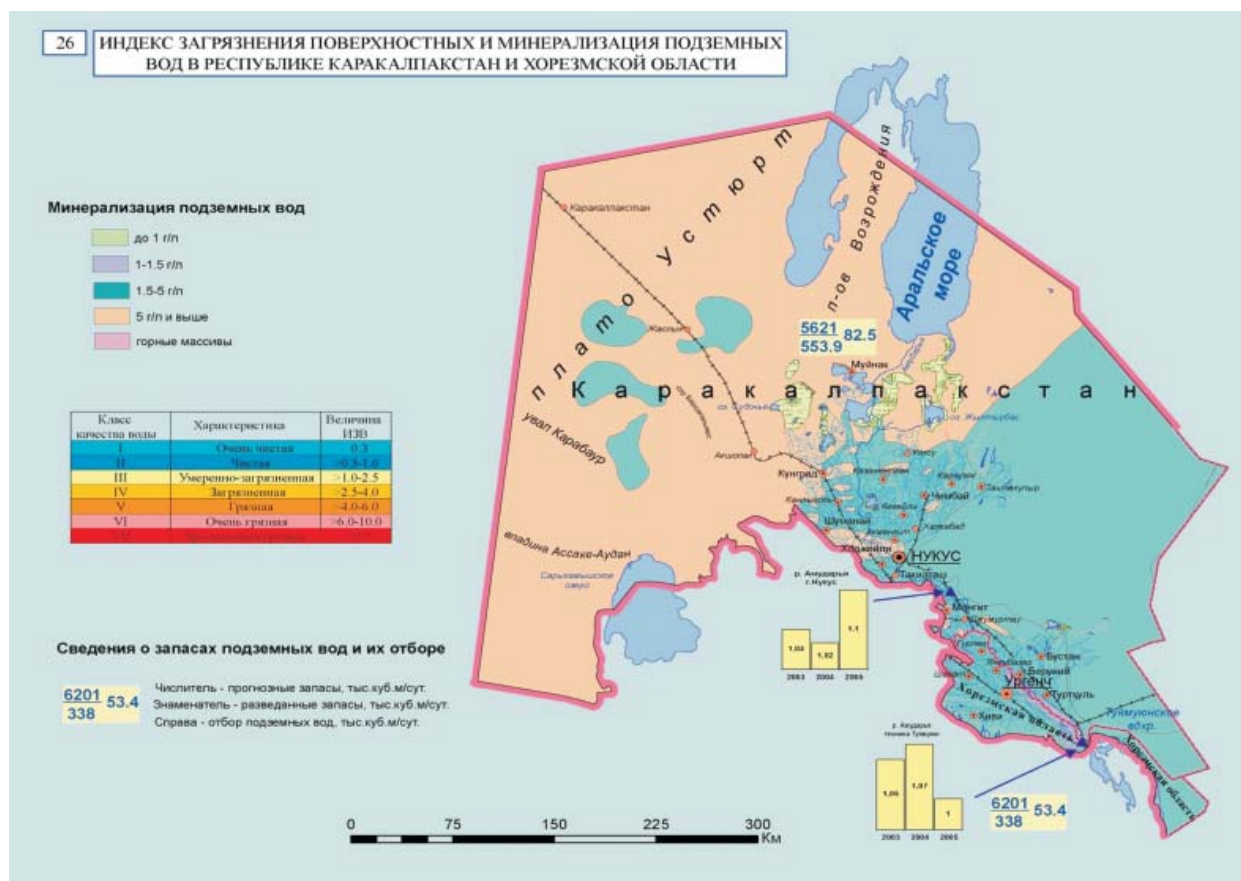
Дарё сувининг минераллашуви ўсиши ва сифати ёмонлашиши сув ресурслари биологик самараси имкониятларининг пасайишига кўшимча сабаб бўлди. Орол денгизи таназзулини ҳисобга олган ҳолда те-кислик ҳудуди ер усти кўлларининг умумий майдони 20 баравардан ортиққа қисқарди.

Оролбўйи бутун ҳудуди бўйича ичимлик сувининг минераллашуви, умумий қаттиқлиги, сульфатлар ва хлоридлар бўйича сифати ёмонлашгани қайд қилинди. Қорақалпоғистон Республикаси сув оқимларидаги санитар-кимёвий меъёрлар бўйича талабга жавоб бермайдиган сув намунаси улуши 55,9%, Хоразм вилоятида 60,8%, микробиологик меъёрлар бўйича тегишли равишда 16,2% ва 2,7%ни ташкил қилади (62-расмга қаранг).

Ўсиб бораётган сув танқислиги ва унинг сифатини ёмонлашиши тупроқ ва ўсимлик қопламанинг таназзулга учраши, флора ва фаунадаги кескин ўзгаришлар, ондатрачилик, балиқчилик, балиқни қайта ишлаш тармоғининг инқирозини келтириб чиқарди:

23 турдаги ёввойи ҳолда ўсадиган ўсимликлар йўқолди. Боялиш, қандим, эфедра, мятлик каби турлар умуман йўқолиш арафасида турибди. Баъзи жойларда ўтсимон ўсимликлар умуман йўқ бўлди, сизот тупроқларининг шўрланиши кескин органик туфайли дарахт-бутасимон турлар бир йиллик шўралар билан алмашди;

62-расм. Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг ҳолати



кўллар сув юзаси 100 минг га дан 45-50 минг га гача;

камишзорлар 1200 минг га дан 15-20 минг га гача, тўқайлар 300 минг га дан 125 минг га гача;

туташ ҳудудлардаги табиий яйловлар 348 минг га дан 125 минг га гача қисқарди.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидан 498 турдаги умуртқали ҳайвонлар: жумладан, сутэмизувчиларнинг – 68, қушларнинг – 307 (шундан уя қурадиганлари – 141, қишлоқчилари – 20, учиб ўтадиганлари - 146), судралиб юривчиларнинг – 33, амфибияларнинг – 2, балиқларнинг – 49 тури рўйхатга олинган.

Амударё ўзанида 2005-2006 йилларда 23 турдаги судралиб юривчилар, 186 турдаги қушлар қайд қилинган, шундан судралиб юривчиларнинг барча турлари ва қушларнинг 15 тури Қизил китобга киритилган.

Орол инқирози оқибатлари Устюрт платоси биохилма-хиллигининг ўзгаришига ҳам олиб келди. Сўнгги йилларда минтақада атиги 35 турдаги сутэмизувчи рўйхатга олинган, шундан 4 тури: жайрон, манул, ҳинд асалхўри ва қорақулоқ Қизил китобга киритилган.

Сўнгги вақтгача Амударё ўзанида минглаб тўнғиз, ўн минглаб сайғок, юз минглаб ондатра ва ундан кўп сувда сузувчи қушлар яшарди. Бироқ денгиз тубининг қуриб бориши, кўлларнинг йўқолиши ёввойи ҳайвонлар сони қисқаришига сабаб бўлди. Ҳозир оммавий дам олишга тўхташ жойлари Бухоро вилояти ҳавзаларига кўчди. Устюрт сайғоқлар популяцияси 10 баравардан ортиққа қисқарди.

1979 йилга келиб денгиз кемачилиги тўхтатилди, 1984 йилда эса денгиз овчилик аҳамиятини тўлиқ йўқотди. Яқин ўтмишда йилига ўртача 25-27 минг тонна қимматли балиқ турлари овланган, 2 млн. донагача ондатра мўйнаси тайёрланган, балиқ консерваларини ишлаб чиқариш ўртача 18-20 млн. шартли банкани ташкил этган.

Ҳозирги вақтда балиқ овланиши фақат Оролбўйи кўлларида амалга оширилмоқда, бу ерда аввал йилига 4000 тонна балиқ тутилар эди, 2006 йилга келиб 600 тоннагача камайди. 90-йиллар бошларида Қорақалпоғистон ҳавзалари овида илонбош, чўртан, зоғорабалиқ, оқ сла, товонбалиқ, дўнг пешона ва оқ амур каби турлар кўпчилик бўлиб, улар муайян йилларда умумий овланган балиқ сонининг 90%ини ташкил этган. 2007 йилга келиб овланган балиқлар орасида зоғорабалиқ, оқ сла, дўнг пешона ва оқ амур кўп бўлди, улар умумий овланган балиқларнинг тахминан 80%ини ташкил қилди.

Куриган денгиз ҳудудидан кумнинг Шимоли-Ғарбий Қизилкум денгизбўйи ҳудудига кўчиши ва тепалик кумларга кўтарилиши бошланмоқда. Нагжада табиий ўсимлик қатлами йўқотилмоқда, кўчма кум ўчоқлари вужудга келмоқда.

Табиий ўрмонлар давлат ўрмон фонди умумий майдонининг тахминан 20%ини эгаллайди. Табиий ўрмонлар эгаллаган энг катта майдонлар Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий ва Бухоро вилоятларига тўғри келади.

Орол муаммолари бўйича Германия, Франция билан ҳамкорлик қилинмоқда, Туркия билан музокаралар олиб борилмоқда. Асосий бажарилаётган

лойиҳалар сирасига Орол денгизининг қуриган тубида ўрмон ҳимоя дарахтлари уруғ ва кўчатларини экиш қиради.

Сўнгги 12 йил мобайнида Оролнинг қуриган тубида кумлоқ ерларга мўлжалланган саксовул ва бошқа ўсимликлардан 200 минг гектардан ортиқ майдонда ҳимоя дарахтлари экилди. Оролни кутқариш халқаро жамғармаси томонидан амалга оширилаётган экологик лойиҳалар ҳисобига акваторияси қарийб 100-120 минг гектарга тенг бўлган сув ҳавзалари яратилди.

Орол денгизи ҳавзасида экологик талабларни ҳисобга олган ҳолда, сув таъминотининг барқарорлигига эришиш учун кўплаб масалаларни ҳал қилиш талаб қилинади:

- ер усти ва ер ости сувларининг кучли ифлосланганлиги ва шўрланганлиги;

- сув оқими ва сувни истеъмол қилиш ҳажмлари ва режимининг номуносиблиги;

- ишлаб чиқариш комплекси тармоқлари ва айниқса қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида сув истеъмоли танқислиги;

- экологик, рекреацион ва санитар-эпидемиологик эҳтиёжларни таъминлаш учун сув ресурсларининг етишмаслиги;

Орол денгизини 1960 йил даражасигача тиклаш имконияти йўқлигини инobatга олган ҳолда денгизнинг мавжуд ҳажмлари ва акваториясини сақлаб қолиш учун ҳам сувнинг етишмаслиги;

Оролбўйи гидроэнергетикаси, ирригацияси ва бузилган экогизимларни соғломлаштириш учун трансчегаравий дарёлар оқимларидан фойдаланиш динамикасида тўлақонли келишувчанликнинг мавжуд эмаслиги;

ирригация, ифлосланган ва шўрланган коллектор-дренаж сувлари ва оқава сувлар тизимларида сувдан фойдаланиш технологиясининг паст даражада эканлиги ва бу сувни дарё ўзанлари ва сув ҳавзаларига қайтаришга тўғри келиши;

хўжалик истеъмоли сув таъминотида сув сифатининг ёмонлиги; аҳоли ўсиш суръатларининг сув ресурслари заҳиралари ўсишидан юқорилиги ва ҳоказо.

Атроф-мухитга салбий таъсир даражасини янада пасайтириш учун қуйидаги чоралар кўрилиши зарур:

1. Ҳар бир ҳудуднинг тупроқ-иқлимий шароитларини ҳисобга олган ҳолда, қишлоқ хўжалигида авваламбор ерлардан оқилона ва самарали фойдаланишга йўналтирилган ердан фойдаланишнинг самарали тизимини жорий қилиш.

2. Қишлоқ хўжалигида сувдан пулли фойдаланишни жорий этиш, суғориладиган ерларни муҳандислик планировкаси(бир нишабда текислаш) ни амалга ошириш, суғориладиган деҳқончиликда ёмғирлатиб, томчилаб суғориш каби илғор сувни тежовчи технологияларни жорий этиш йўли билан сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш.

3. Коллектор-дренаж тизимлари барча турларини тозалаш, қайта тиклаш ва қуриш йўли билан уларнинг ишини яхшилаш.

4. Ҳар бир дала харитаси атрофида ўрмонни ҳимояловчи ҳудудлар барпо этиш ва кенгайтириш, республиканинг йирик дарёлари қирғоқбўйи полосаларида эса, ерларнинг шамол ва сув эрози-

ясига учрашининг олдини олиш учун қирғоқни мустақкамлайдиган ўрмон-мелиоратив ишларни амалга ошириш.

5. Ўсимлик ва ҳайвонот олами генофондининг сақланишини таъминлаш, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимларини шакллантириш ва ривожлантириш.

6. Трансчегаравий дарёлар ҳавзаларида янги гидротехник объектларнинг техник-иқтисодий асосланишининг (ТИА) экспертизасини объектив амалга ошириш.

7. Экологик бехатар услуб ва биоматериалларнинг янада кенг қўлланилишини таъминлаш.

8. Ерларни рекультивациялаш.

9. Орол денгизи дельтаси ва қуриган тубида қўллар, ветландлар ва намланган зоналар ташкил қилиш, Орол денгизининг ғарбий қисми экотизимининг биомаҳсулдорлигини барқарорлаштириш.

10. Оролбўйи ҳудудида табиий муҳит ва ижтимоий омилларни мониторинг қилиш бўйича ГАТ-тузилмасини яратиш ва ривожлантириш.

11. Иқтисодий механизмни такомиллаштириш: чиқиндиларни селектив тўплашни ва рециклингни рағбатлантириш, улар ҳосил бўлишини минималлаштириш, барча турдаги чиқиндиларни хўжалик айланмасига имкон даражасида жалб қилиш, мамлакат ичида ва экспорт йўналишида хом ашё материаллари оқимини мақбуллаштириш.

12. Жамоатчиликни Орол денгизи ва Оролбўйининг барча экологик муаммоларини ҳал қилишга кенг жалб этган ҳолда, улар билан кенг тушунтириш ва ўқитиш ишларини амалга ошириш.

13. Орол денгизи ҳавзаси трансчегаравий сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича биргаликдаги бошқарувни такомиллаштириш:

а) Амударё ҳавзаси трансчегаравий сув ирмоқларида вужудга келган сувни қўйиб юбориш тартибини ўзгартирадиган, ГЭСлар ва бошқа гидротехник объектлар ва иншоотларни қуриш бўйича кўзланаётган лойиҳаларни келишиш бўйича ҳуқуқий ҳужжатлар тўпламини қўшимча ишлаш ва имзолаш ишларини фаоллаштириш;

б) Амударё ҳавзаси трансчегаравий сув ресурслари, шу жумладан Зарафшон дарёсидан фойдаланиш бўйича Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида Давлатлараро битим лойиҳасини ишлаб чиқиш;

в) Амударё ҳавзаси трансчегаравий сувларини муҳофаза қилиш, сувларнинг трансчегаравий ифлосланишига йўл қўймаслик ва бунинг олдини олиш, улар сифатини назорат қилиш ва экологик барқарорлигини таъминлаш қодалари бўйича давлатлараро дастурни ишлаб чиқишни давом эттириш ва амалга ошириш;

г) трансчегаравий таъсир қилмайдиган ва бошқа давлатлар ёки миллий юрисдикция таъсиридан ташқаридаги ҳудудлар атроф-муҳитига зарар етказмайдиган миллий юрисдикция ва назорат фаолиятини амалга ошириш.

14. Оролбўйи ва Орол денгизи сув экотизимларининг эҳтиёжларини таъминлаш:

а) минимал эҳтиёжларни таъминлаш учун

тасдиқланган йилига 14,5 км³дан кам бўлмаган, шундан Амударё бўйича йилига 10 км³ ва Сирдарё бўйича йилига 4,5 км³ ҳажмда сув олиниши лимитига мувофиқ трансчегаравий сув оқимларидан Оролбўйи ва Орол денгизига ҳар йиллик сув берилишини таъминлаш зарур. Лимитдан тўлиқ фойдаланиш йилнинг сувлилиги ва сувдан фойдаланувчилар томонидан сувдан оқилона фойдаланиш бўйича эксплуатациявий тадбирлар бажарилишига боғлиқ бўлган техник чекловларга боғлиқдир;

б) дельта ва денгизбўйи экотизимларининг бузилиш хатаридан ҳимоялаш учун Жанубий Оролбўйида (Қорақалпоғистон) ўрмон-мелиоратив тадбирларини ўтказиш билан бирга собиқ денгизбўйи, дельта қўллари ва денгиз кўрфазлари ўрнида сунъий бошқариладиган сув ҳавзаларини яратиш режалаштирилган. Бу мақсадларда сувлилиги ўртача бўлган йилларда мамлакатга тегишли лимитдан Амударёдан Қизилжар створидан пастроқда ҳар йиллик 3 км³гача сувни чиқариш назарда тутилган.

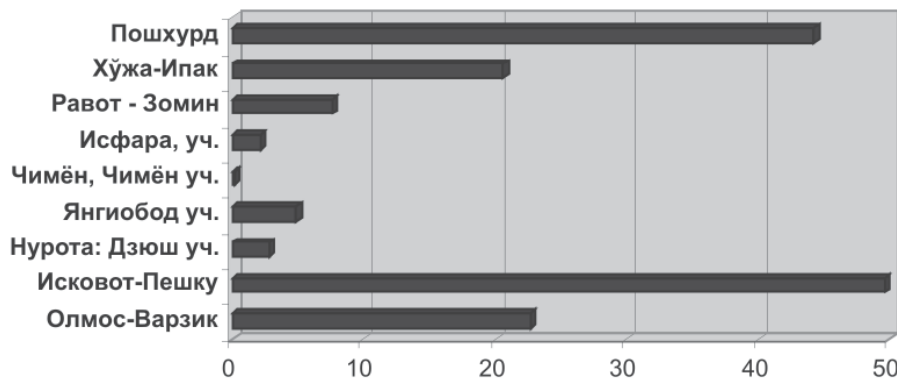
3.10. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар (сув объектлари ва чучук ер ости сувлари шаклланиш минтақалари)

2002-2007 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан республика ҳамда вилоятлар аҳамиятига эга бўлган чучук ер ости сувлари ҳосил бўладиган ҳудудларга муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар (МТХ) мақомини бериш ва дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш минтақалари қирғоқбўйи полосаларини белгилаш бўйича қатга ишлар амалга оширилди.

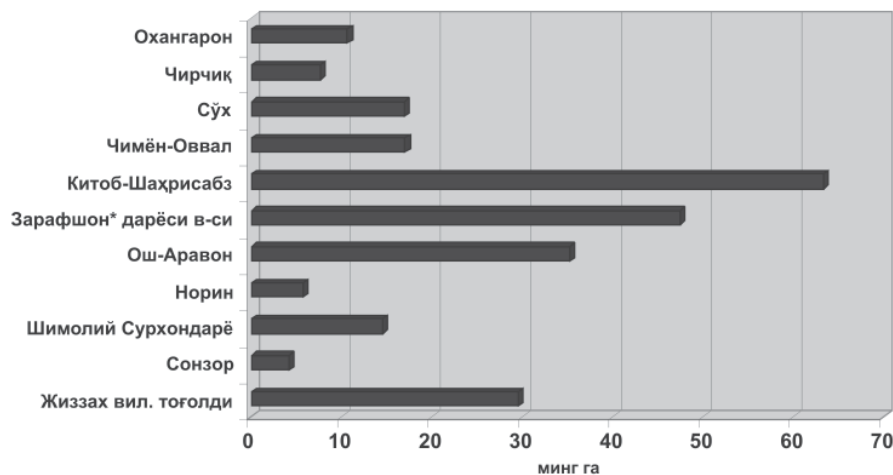
Чучук ер ости сувлари манбаларининг шаклланиш зоналари бўйича 11 та республика ва 8 та вилоят аҳамиятидаги манбаларига алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар (АМЭХ) мақомини бериш бўйича ишлар амалга оширилди. Мазкур ишларни бажариш натижасида чучук ер ости сувлари ифлосланиши хавфини келтириб чиқарадиган эҳтимолий экологик хатар манбалари аниқланди. Табиатни муҳофаза қилиш давлат

Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси чегарасида сувни муҳофаза қилиш зоналари ва дарёлар соҳилбўйи полосаларининг белгиланган майдонлари тўғрисидаги қарорлари

Т/р	Дарёлар номи	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари
1.	Қашқадарё	№80, 06.03.02 й.
2.	Зарафшон	№303, 26.08.02 й.
3.	Чирчиқ	№471, 29.10.03 й.
4.	Сурхондарё	№15, 12.01.04 й.
5.	Қорадарё	№178, 13.04.04 й.
6.	Норин	№179, 13.04.04 й.
7.	Амударё	№ 27, 07.02.07 й.
8.	Сирдарё	№ 29, 09.02.07 й.
	Жами	8 та қарор



63-расм. Вилоят аҳамиятидаги чучук ер ости сувлари манбалари



64-расм. Республика аҳамиятидаги чучук ер ости сувлари манбалари

қўмитаси томонидан Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва Давлат геология қўмитаси мутахассислари билан биргаликда чучук ер ости сувлари шаклланиш зоналарида экологик хавфсизликни таъминлаш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилди ва улар ижроси устидан назорат ўрнатилди (63 ва 64-расмларга қаранг).

Ўзбекистон Ҳукумати томонидан Зарафшон дарёси ҳавзасида экологик ва санитар-эпидемиологик вазиятни яхшилаш мақсадида махсус қарор қабул қилинди, унда қуйидагилар назарда тутилган: Зарафшон дарёси сувни муҳофаза қилиш зонасини белгилаш ва ундан экологик хавфли объектларни чиқариш; чучук ер ости сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш; Тожикистон Республикаси билан чегара ҳудудида сув сифатини гидрокимёвий лабораторияли автоматик назорат қилиш постини ташкил этиш, гидрокимёвий лабораторияларни махсус ингредиентларни (селен, стронций, кобальт, сурьма, симоб ва бошқаларни) қўшимча аниқлаш учун янги асбоблар билан жиҳозлаш. Вазирлар Маҳкамаси томонидан Қашқадарё, Чирчиқ, Сурхондарё, Норин ва Қорадарё дарёлари учун ҳам тегишли қарорлар қабул қилинган. Мазкур 6 та дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш зоналарида жойлашган 152 та экологик потенциал хавфли объектлардан 129 таси қўчирилган.

2007 йилда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Амударё ва Сирдарёнинг сувни муҳофаза қилиш зоналари ва қирғоқбўйи полосалари белгиланди (65-расмга қаранг).

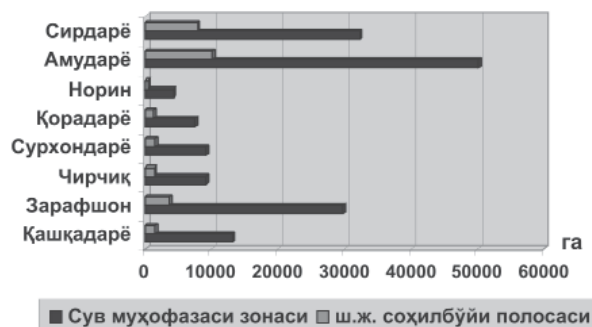
3.11. Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати

1989 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибида сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини тегишли Бош бошқарма (Бошсувназорат) амалга оширган бўлиб, унинг бошқарув аппарати 8 штат бирлигидан иборат бўлган. Қатор ўзгаришлардан кейин 2007 йилга келиб Ер ва сув назорати Бош бошқармаси ташкил этилди ва атиги 2 нафар мутахассис ер усти ва ер ости сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш сектори бўйича ишларни амалга оширмоқда.

Ер-сув ресурслари, кенг тарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳамда чиқиндиларни бошқариш Бош бошқармаси (Ер ва сув назорати Бош бошқармаси) агроф-

мухит муҳофазаси ва ер-сув ресурсларидан фойдаланиш соҳасида давлат назорати ва тармоқлараро бошқаруви сиёсатини амалга оширади, агроф табиий мухит ҳолати ва ер-сув ресурсларидан фойдаланиш устидан назорат қилиш бўйича тегишли инспекциявий хизматларни бошқаради, шунингдек ер-сув ресурслари соҳасида мувофиқлаштирув вазифаларини бажаради, услубий қўмак беради, соҳага оид меъёрий ва ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқади.

Давлат сув инспекторлари томонидан корхоналар ва ташкилотларда ифлосланган оқава сувларини ташлашни қисқартириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича бир қатор ишлар бажарилди. Масалан, Чирчиқ шаҳридаги «Электромимёсаноат» ИЧБда тозалаш қурилмаларини қуриш



65-расм. Ўзбекистон Республикаси чегарасида сув муҳофазаси ва сохилбўйи полосаларининг белгиланган майдонлари

хисобига ифлосланган оқава сувларини Чирчиқ дарёсига ташлаш тўхтатилди ва унинг сифати яхшиланди. Бироқ уларнинг етарлича тозаланмаган оқавалар ҳажми республика умумий ҳажмининг асосий ҳиссаси бўлиб ҳисобланмоқда (80%дан ортиқ). Тошкент вилоятида ер усти сувларини ифлослантирувчи маҳаллий манбалар бўлган толали саноат корхоналари тугатилди. Андижон гидролиз заводи, Фарғона ТЭЦ, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи, Янгийўл ёғ-мой комбинати ва бошқаларда оқава сувлар оқизилиши тугатилди. Тошкент шаҳри бўйича умумий ҳажми йилига 25,2 млн. м³ бўлган каналларга 43 та оқава сувлар ташлаш объекти тугатилди («Ўзқабель» ҚК, «Тоштўқимачи» АЖ, «Тошкент-текстиль» АЖ, 18-Автосарой, «Тошқишлоқмаш» АЖ ва бошқ.). Ўнлаб айланма сув таъминоти тизимлари жорий этилди, қатор маҳаллий тозалаш қурилмалари қурилди.

Сув ва ер ресурсларини ифлослантириш манбалари бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгаши билан келишилган ва тасдиқлаган рўйхатлар бўйича танлов асосида текшириш ва назорат ишлари амалга оширилмоқда. Корхоналарда сувни муҳофаза қилиш фаолиятининг назорати бўйича 1989 йилда 11034 та сув истеъмолчилари объекти, 2007 йилда 2031 та объекти бўйича назорат ишлари ўтказилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунининг ижроси устидан давлат назоратини ўтказиш жараёнида қонунбузарликлар аниқланмоқда, хусусан:

- сув фойдаланувчилари олинган ер ости сувлари сифатини кузатишмайди, олинган сувнинг ҳисоботи йўлга қўйилмаган. Аксарият ҳолларда санитар муҳофаза зоналари СпИП талабларига жавоб бермайди;

- сувни сув объектлари ва маҳаллий ерлар рельефига оқизилишнинг тасдиқланган шартларига риоя этилмайди, кўпинча оқава сувларидаги ифлослантирувчи моддалар концентрациялари салбий таъсир чегарасидаги ташланмалардан (СТЧТ) ортиқча;

- Урганч, Каттақўрғон (Бойназар) шаҳридаги, Тошкент шаҳрида Бектемир тозалаш қурилмалари ва бошқалар самарасиз ишламоқда;

- сув фойдаланувчилари томонидан ўз ифлослантирувчи манбалари мониторингини тўлиқ ҳажмда юритилмайди.

Сув қонунларини бузган-

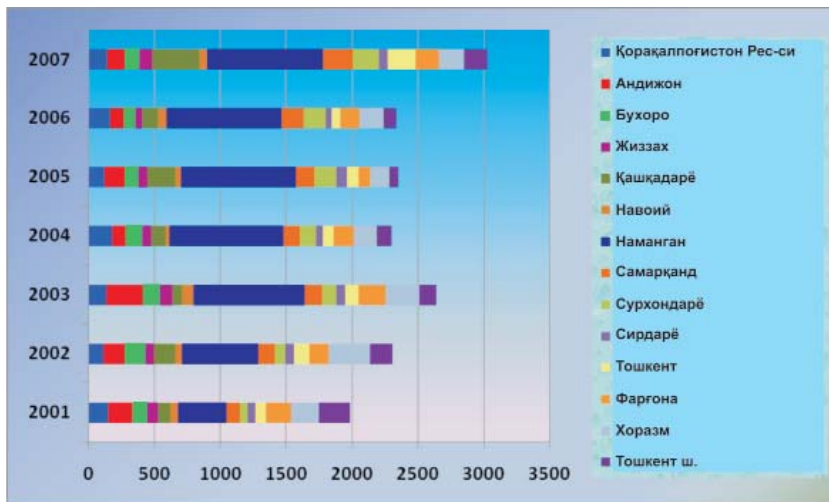
лик учун 1989 йилда 3049 нафар ва 2007 йилда 3031 нафар шахслар маъмурий жавобгарликка тортилди. 1989 йилда 74,1 млн. сўм ва 2007 йилда 31,2 млн. сўмлик жарималар ундирилди (66 ва 67-расмларга қаранг).

Ифлослантирувчи оқава сувлар фалокатли ташланмалари билан атроф табиий муҳитга зарар етказганлиги учун 1989 йилда 32 даъводан 144 млн. сўм ва 2007 йилда 92 даъводан 11,57 млн. сўм ундирилди. 1989 йилда 174 та ва 2007 йилда 5 та корхона (участка, цех) фаолиятлари умуман тўхтатилди.

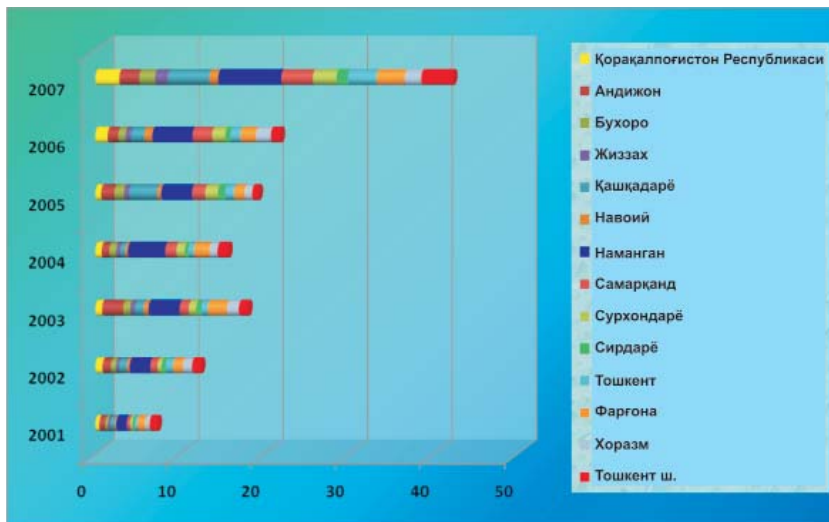
1989 йилда Ўзбекистон Республикаси асосий дарёлари экологик вазият бўйича «Экология-89» экспедицион текшириш ўтказилди, бунинг натижасида 53 та сувдан фойдаланувчи объект тўхтатилди ёки тугатилди, 20 та объектни дарё бўйидан ташқарига чиқариш талаб қилинди. Бунинг натижасида сув оқимларининг сувни муҳофаза қилиш зоналарини ва қирғоқбўйи полосаларини белгилаш зарурати тўғрисида асосланувчи материаллар тайёрланди ва сўнгра Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари қабул қилинди.

Бажарилган ишлар натижасида баъзи сув оқимлари ва ер ости сувларида сувнинг сифати яхшиланди ва барқарорлашди.

66-расм. Сув қонунчилигини бузганлик учун маъмурий жавобгарликка тортилган мансабдор шахслар ва фуқаролар



67-расм. Сувни муҳофаза қилиш қонунларини бузганлик учун олинган жарималар



IV. Ер ресурслари

4.1. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва унинг ҳолати

Ўзбекистонда миллий иқтисодиётнинг ислоҳати иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларида нодавлат сектори пайдо бўлиши ва бозор жараёнини ривожланиши билан боғлиқ бўлган ўта мураккаб сиёсий ва иқтисодий шароитда кечмоқдаки, у давлат бошқарувининг аниқ ва самарали механизмини яратилишини талаб этади. Ушбу масала ер ресурсларини бошқариш соҳасида, бир томондан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий манбаи, иморатлар, иншоотлар, йўллар, кўкаламзорлаштириш учун майдончалар бўлса, бошқа томондан кўчмас мулкни солиққа тортиш, инвестиция объекти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш воситаси, миллий бойликнинг бир қисми сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси агросаноати комплекси барқарор ривожланишни таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини кенгайтиришнинг асосий шартлари қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг ҳосилдор қатламини сақлаш, қайта тиклаш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳисобланади. Ерларнинг тупроқ унумдорлиги бошқа табиий омиллар билан биргаликда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш самарадорлиги ва унинг таннархига таъсир этувчи ишлаб чиқариш салоҳияти асосини ташкил этади.

Хўжалик фаолиятида, ерларнинг унумдорлигини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш, катта аҳамият касб этади. У дехқончиликни ривожлантиришнинг табиий шarti бўлиб, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосилнинг кўпайишига ёрдам беради, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг нафақат ишлаб чиқариш

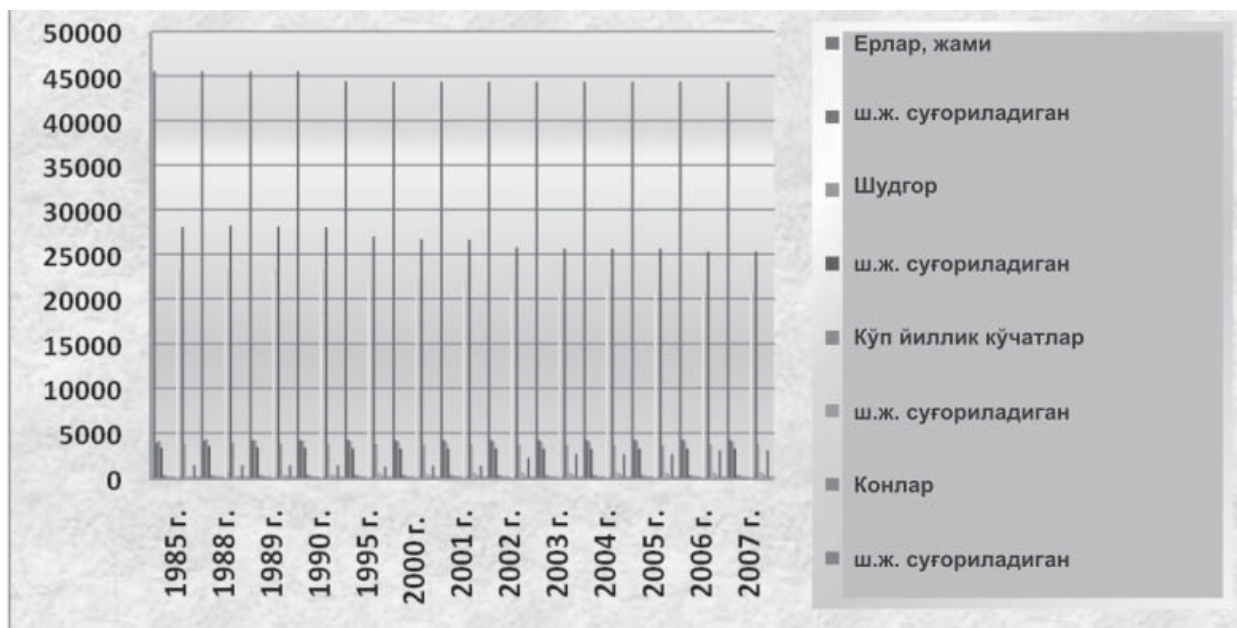
объекти сифатида, балки биосферанинг ташкилий бир бўлаги сифатида ҳам қадрини оширади.

Суғоришга яроқли бўлган ер ресурслари, турли ҳисоб-китобларга кўра 7 дан 10 млн. гектаргачани ташкил этади. Жумладан, ўтлоқли бўз тупроқлар 16%, ўтлоқлар 44%, бўз тупроқ 30%, тақирсимон-ўтлоқ 10% ерларни ташкил этади. Таъкидлаш жоизки, суғориладиган ер майдонларининг жадал суратда кенгайиши 1970 йилдан 1985 йилларга тўғри келади. Ушбу давр мобайнида Республикадаги суғориладиган ер майдонлари 2,8 дан 4,0 млн. гектаргача ёки 43% га ошди. Янги ерларни ёппасига ўзлаштириш, бир томондан, мавжуд сув ресурсларидан тўлиқ фойдаланишга олиб келган бўлиб, Орол денгизи мисолида намён бўлган бўлса, иккинчи томондан эса иқтисодиётга демографик юкни юмшатиш имконини яратди ҳамда озик-овқат ва бошқа масалаларни ҳал қилишни енгиллаштирди (9-жадвалга ва 68-расмга қаранг).

Ҳозирги вақтда, жойларда ердан оқилона ва самарали фойдаланиш ишлари олиб борилмоқда. Жумладан, қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни экологик ва агрокимёвий, агротехник ҳолатини ва суғориш ишларини яхшилаш мақсадида, суғориш тизимини такомиллаштириш, ўсимликларни иқлим, тупроқ ҳолатини ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш ва юқори ҳосилдорликни таъминлаш, ер ҳолатини сақлаш ва ер ҳосилдорлигини ошириш ишлари амалга оширилмоқда.

Шунга қарамай, республикада ер ҳосилдорлигининг камайиши ва умумий экологик ҳолатининг ёмонлашуви тамойили сақланиб қолмоқда, жумладан, айрим ҳудудларда қуйидаги салбий жараёнлар кузатилмоқда:

- суғориладиган ерларнинг майдони камайиши, мелиоратив ҳолатининг ёмонлашуви ва хўжаликда фойдаланиш;



68-расм. Ўзбекистон Республикасининг барча тоифадаги хўжаликларида фойдаланиладиган ерлар

9-жадвал. Ўзбекистон Республикасининг барча тоифадаги хўжаликларда фойдаланиладиган ерлар

(минг га)

	1985 й.	1988 й.	1989 й.	1990 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
Ерлар, жами	45585	45585	45585	45585	44457,9	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3	44410,3
ш.ж. суғориладиган	3976,6	4205,5	4225,2	4221,8	4297,9	4273,3	4278,8	4278	4275,3	4279	4295,3	4303	4305,3
Шудгор	4203,5	4370,5	4248,1	4176,5	4092,8	4056,6	4056,6	4052,7	4042,7	4049	4057,2	4064,2	4068,6
ш.ж. суғориладиган	3406,2	3592,5	3475,2	3407,3	3339,4	3308,3	3309,4	3307,4	3297,7	3296,3	3303,6	3308,5	3310,7
Кўп йиллик кўчатлар	325,7	337,1	351,6	366,8	374,5	346,9	342,6	336,4	337	338,8	335,8	339	342,3
ш.ж. суғориладиган	317,5	324,8	333,4	354,5	361	332,3	328,1	323,1	323,5	325,3	322,7	325,5	329
Бўз ерлар	46,8	52,6	60,4	62,1	96,2	82,8	85,6	85	84,5	83,9	83,6	82,6	82,5
ш.ж. суғориладиган	2,2	12,9	21	25,9	36	48,4	48,9	48,4	48,3	48,1	48,4	48,3	48,3
Пичанзорлар	119,5	112,5	112,4	112,7	109,4	112,3	111,2	101,3	101,3	101,6	101,7	106,6	
ш.ж. суғориладиган	30,5	27,4	27,4	27,6	25	27,6	27,6	27,1	27,1	27,1	27,1	27,1	
Яйловлар	23423,7	23404	23393,6	23362,3	22393,3	22134,1	22098,5	21265,7	21115,8	21595,5	21105,7	20751,4	20872,2
ш.ж. суғориладиган	34,4	704	8,3	9,7	17	16,7	16,7	16,8	16,8	16,8	16,3	16,2	43,1
Қишлоқ хўжалиги мақсадидаги ерлар	28119,2	28277	28166,1	28080,4	27039,1	26734,5	26694,1	25841,1	25681,3	25687,4	25683,9	25343,8	25365,6
ш.ж. суғориладиган	3762,9	3965	3865,3	3825	3778,4	3733,3	3730,7	3722,8	3713,4	3713,4	3718,1	3725,6	3731,1
Томорка, боғлар ва сабзавот-чиллик	225,5	257	382,5	451,3	601,5	649,2	665,6	675,4	682,1	687,4	698,8	699,3	693,3
ш.ж. суғориладиган	184,9	211	315	365,5	471,2	408,9	501,4	508	514,2	517,6	528,4	527,7	518,3
Мелиоратив ҳолатда бўлган ерлар	149,4	131,6	101,6	103,7	75,3	82,8	80,3	79,5	79,5	78,7	78,6	77,1	
Ўрмонлар	1415,4	1402,4	1409	1410	1254,7	1373,1	1374,3	2259,8	2703,3	2693,8	2697	3104,4	3105,8
ш.ж. суғориладиган	28,8	29,5	30,3	31,3	39,2	46	46,7	47,2	47,7	47,8	48,8	49,7	49,5

- шўрланган ва эрозияга учраган ерларнинг кўпайиши;

- суғорма ерларнинг ҳайдаладиган қатламлари ости зичланиши;

- ҳайдаладиган ерларда гумус ва озуқа элементлари мувозанатининг салбий томонига ошиб бориши.

Кўрсатиб ўтилган салбий жараёнлар, қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган ерлар майдонининг камайишига, ернинг кимёвий, сув-физикавий, физик-кимёвий ҳолати бузилиб, ҳосилдорлигининг камайишига олиб келади. Табиий тизимининг экологик барқарорлиги кўрсатилган жараёнлар натижасида кескин пасаяди.

4.2. Ер ресурсларинининг мелиоратив ҳолати

Амударё ва Сирдарё ҳавзалари текис майдони умумий паст-текисликни ташкил этиб, дренаж сувларини куйилиш эҳтимоли кам, иқлимнинг қуруқлиги, атмосфера ёғингарчилигининг камлиги ҳамда юқори парланиш ернинг юқори горизонтидаги тез эрувчан тузларнинг йиғилишига олиб келади. Шунинг учун, тоғ олди куйи қисмидан бошлаб, суғориладиган ерлардан фойдаланишда, тўшама тупроқларнинг ҳозирги ва қадимий шўрланганлигини, иккиламчи шўрланиш хавфини инобатга олиш керак.

Сўнгги 3-4 йиллар мобайнида комплекс тадбирларни жорий қилиш йўли билан суғорма ерлар унмдорлигининг жадал суръатлар билан барқарор ўсиш тенденцияси кузатилмоқда, қишлоқ хўжалиги экинларининг ўсиши ва ривожланишига салбий таъсир этувчи объектив ва субъектив сабабларни баҳолаш, гидромелиоратив тизимларини реконструкциялаш ва қуриш ишлари олиб борилмоқда, уларнинг техник ҳолати яхшиланмоқда. Бунда катта эътибор хўжаликлараро бўлгани каби ички хўжалик дренаж тармоқларини ҳам тозалашга қаратилмоқда, ҳар йили шўрланган ерлар ювилиб, тақчил суғориш суви тежамкорона ишлатилмоқда.

Бироқ шунга қарамай, суғориладиган ерларда туз тўпланиши ва иккиламчи шўрланиш хавфи бартараф бўлмапти, тупроқ захарли тузларининг таъсиридан унмдорлигини йўқотишда давом этмоқда, шўрланишга қарши чора-тадбирлар етарлича бўлмаганлиги сабабли, суғориладиган ерларнинг қишлоқ хўжалиги айланмасидан чиқиш ҳолатлари кузатилмоқда. (10-жадвалга қаранг).

Ўзбекистон Республикасидаги суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 29 октябрдаги «Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-3932-сонли Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 31 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фонди жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги ПҚ-718-сонли қарори қабул қилинган. Уларнинг амалга оширилишини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 19 мартдаги «2008-2012 йил-

лар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат Дастури тўғрисида»ги ПҚ-817-сонли қарори қабул қилинган бўлиб, унда 2008 йилдаги мелиорация ишларга давлат бюджетидан 75 млрд.сўм ажратиш кўзда тутилган.

4.3. Ерларнинг таназзули

Ўзбекистонда шўрланган ерлар суғориладиган ерларнинг 50,7% (2170,7 минг.га.)ни ташкил этади, шундан кучсиз шўрланган ерлар -31,4%ни, ўртача шўрланган ерлар -15,5% ни, кучли шўрланган ерлар -3,8% ни ташкил этади. Яйловлар майдони -20,8 млн.га, шундан -18,7 млн.га. суғориладиган, 1,6 млн.га - дегрессияга учраган ерлар, 15,1 млн.гектардан зиёд ерлар хўжалик мақсадларида фойдаланилмади (қияликлар, уюмлар, полигонлар, қумликлар, чиқиндихона ва бошқалар).

Суғориладиган ерларнинг 20% дан 40% гача майдони дефляцияга учраган, 2,8 млн.га. яйловлар суғоришга муҳтож, 160 минг гектардан ортиқ майдон техноген таъсирга учраган. Марказий Осиёда содир бўладиган сел тошқинларининг 75% Ўзбекистон худудига тўғри келади.

Ерлар таназзулга учрашининг асосий шакллари бу - табиий-иқлимий омиллар ва инсон фаолияти ерларни чўлланишига ва таназзулига олиб келади. Булар жумласига:

- чўлланиш, ўрмонсизлашиш ва бошқалар;
- суғорма деҳқончилик шароитларида ернинг иккиламчи шўрланиши, сув босиши ва зах босиши;
- тоғ ва тоғ олди ҳудудларидаги тупроқларнинг сув ва ирригация эрозиясига учраши;
- интенсив кўчма чорвачилик ҳудудларида яйловларни дегрессия ва дефляцияга учраши;
- ерларнинг қишлоқ хўжалиги ва саноатда ўзлаштиришдаги техноген чўлланиши;
- агрокимёвий воситалар қўлланилиши, саноат ва маиший чиқиндилар ташланиши ва зироатчиликдаги яккахокимлик натижасида тупроқнинг ифлосланиши ва ҳосилдорликнинг йўқотилиши;
- Орол денгизининг қуриши ва туз-чанг тўзонлари, аэрозол ва бошқаларнинг тупроқ юзасига ўтириши ҳисобига тупроқларнинг шўрланиши.

4.4. Ерларнинг шўрланиши

Ерларнинг ортиқча шўрланиши шўрланмаган ерларга нисбатан кам ҳосил беради. Юқори ҳосил олишда, давлат ва ердан фойдаланувчилардан катта меҳнат ва етарлича маблағ талаб этилади. Шунинг учун ердан тўғри, унумли фойдаланиш, доимо ернинг ҳосилдорлигини ошириш, давлат сиёсатининг минтақавий, ҳудудий ва маҳаллий ҳамда мамлакат ва ҳар бир хўжаликнинг иқтисодий ягона тизимини ривожлантиришга режаларининг бир бўлими сифатида қараш лозим.

Ҳозирги вақтда республиканинг 2170,7 минг гектардан зиёд суғориладиган ерлари турли даражада шўрланган бўлиб, шундан 17,5 минг га - шўри ювиладиган ерлар, 1344,6 минг.га - кучсиз шўрланган, 663,5 минг.га - ўртача шўрланган ва 162,6 минг.га - кучли шўрланган ерларни ташкил этади (10-жадвалга қаранг).

10-жадвал. 2000-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси ва вилоятлар бўйича суғориладиган майдонларнинг шўрланиш даражаси

№	Худуд номи	йиллар	Жами суғориладиган майдон, минг га	Шўрланганлик даражаси									
				шўрланмаган майдон		Жами шўрланган майдон (%)	кам шўрланган		ўртача шўрланган		Кучли шўрланган		
				минг га	%		минг га	%	минг га	%	минг га	%	
1	Республика бўйича	2000	4245,7	1944,6	45,8	54,2	1263,3	29,8	847,6	20	190,1	4,5	
		2001	4252,6	1928	45,3	54,7	1212,9	28,5	893,3	21	218,4	5,1	
		2002	4253,8	2030	47,7	52,3	1241,9	29,2	784,4	18,4	197,5	4,6	
		2003	4261,8	2048,6	48,1	51,9	1282,9	30,1	752	17,6	178,2	4,2	
		2004	4266,2	2079,7	48,7	51,3	1271,8	29,8	740	17,3	174,7	4,1	
		2005	4273,6	2093,3	49	51	1323,7	31	695,4	16,3	161,3	3,8	
		2006	4280,4	2109,1	49,3	50,7	1344,6	31,4	663,5	15,5	162,6	3,8	
		2007	4297,1	2125,4	49,5	50,5	1344,6	31,3	664,4	15,5	162,7	3,8	
2	Қорақалпоғистон Республикаси	2000	500,1	47,5	9,5	90,5	246,11	49,2	158,73	31,7	47,73	9,5	
		2001	500,2	50	10	90	215,8	43,1	172,1	34,4	62,3	12,5	
		2002	500,2	73,8	14,8	85,2	169,7	33,9	192,2	38,4	64,5	12,9	
		2003	500,3	78,7	15,7	84,3	173,4	34,7	190,7	38,1	57,5	11,5	
		2004	500,1	93,1	18,6	81,4	179,5	35,9	170,8	34,1	56,7	11,3	
		2005	500,1	103,1	20,6	79,4	168,4	33,7	172	34,4	56,6	11,3	
		2006	500,4	105,1	21	79	158,4	31,7	175,9	35,2	61	12,2	
		2007	500,4	105,1	21	79	158,4	31,7	175,9	35,2	61	12,2	
3	Анджон вилояти	2000	264,5	245,9	93	7	10,5	4	8,1	3,1	0	0	
		2001	264,3	240,6	91	9	12	4,5	11,7	4,4	0	0	
		2002	263,9	245,7	93,1	6,9	8	3	10,2	3,9	0	0	
		2003	263,9	248,4	94,1	5,9	9,2	3,5	6,3	2,4	0	0	
		2004	263,8	247,9	94	6	9,7	3,7	6,3	2,4	0	0	
		2005	265,3	249	93,9	6,1	10,3	3,9	6	2,3	0	0	
		2006	265,8	250,8	94,4	5,6	10,2	3,8	4,7	1,8	0	0	
		2007	273,2	258,3	94,5	5,5	10,2	3,7	4,7	1,7	0	0	

4	Бухоро вилояти	2000	273,8	10,2	3,7	96,3	142,5	52	89,2	32,6	31,9	11,7
		2001	274,2	11,2	4,1	95,9	131,4	47,9	94,8	34,6	36,8	13,4
		2002	274,2	16,1	5,9	94,1	140,8	51,3	85,7	31,3	31,6	11,5
		2003	273,7	25,2	9,2	90,8	148,8	54,4	76,8	28,1	22,9	8,4
		2004	273,7	22,9	8,4	91,6	151,2	55,2	77	28,1	22,6	8,3
		2005	274,6	26,3	9,6	90,4	156,1	56,8	74,4	27,1	17,8	6,5
		2006	274,9	26,7	9,7	90,2	159,5	58	72,6	26,4	15,8	5,7
		2007	274,9	27	9,8	90,2	159,5	58	72,6	26,4	15,8	5,7
5	Жиззах вилояти	2000	300,6	43	14,3	85,7	137,8	45,9	115,4	38,4	4,3	1,4
		2001	301,5	45,6	15,1	84,9	125,1	41,5	122,6	40,7	8,2	2,7
		2002	301,3	45,9	15,2	84,8	143,8	47,7	103,9	34,5	7,7	2,6
		2003	301,2	50	16,6	83,4	142,4	47,3	101,1	33,6	7,7	2,6
		2004	301	45,9	15,3	84,8	148,9	49,5	98,8	32,8	7,3	2,4
		2005	299,8	43,3	14,4	85,6	156,6	52,2	92,4	30,8	7,5	2,5
		2006	299,8	43,8	14,6	85,4	161,6	53,9	87,2	29,1	7,2	2,4
		2007	299,6	43,6	14,6	85,4	161,6	53,9	87,2	29,1	7,2	2,4
6	Қашқадарё вилояти	2000	497,7	254,9	51,2	48,8	164,1	33	60,5	12,2	18,2	3,6
		2001	498,6	250	50,1	49,9	166,4	33,4	62,7	12,6	19,5	3,9
		2002	498,6	252	50,5	49,5	170	34,1	60,4	12,1	16,2	3,2
		2003	505,4	253,2	50,1	49,9	177,1	35	59,6	11,8	15,4	3,1
		2004	505,4	260,3	51,5	48,5	170,1	33,7	59,6	11,8	15,4	3
		2005	505,4	263,3	52,1	47,9	171	33,8	56,6	11,2	14,5	2,9
		2006	505,8	264,4	52,3	47,7	175,5	34,7	51,7	10,2	14,3	2,8
		2007	512,6	271,1	52,9	47,1	175,5	34,2	51,7	10,1	14,3	2,8
7	Навобий вилояти	2000	127,4	16,8	13,2	86,8	65,6	51,5	37,2	29,2	7,8	6,1
		2001	125,9	16,8	13,3	86,7	62,3	49,5	34,3	27,2	12,5	9,9
		2002	125,4	16,8	13,4	86,6	67,8	54,1	29,3	23,4	11,5	9,2
		2003	127,2	16,8	13,2	86,8	72,9	57,3	27,4	21,5	10,1	7,9
		2004	131,8	16,8	12,7	87,3	78,7	59,7	26,9	20,4	9,4	7,1
		2005	131,8	16,8	12,7	87,3	80,2	60,8	25,8	19,6	9	6,8
		2006	131,8	16,8	12,7	87,3	83,1	63,1	23,2	17,6	8,7	6,6
		2007	123,8	8,8	7,1	92,9	83,1	67,1	23,2	18,7	8,7	7

8	Наманган вилояти	2000	278,2	235,8	84,8	15,2	27,5	9,9	13	4,7	1,9	0,7
		2001	278,5	244,5	87,8	12,2	22,7	8,2	10	3,6	1,3	0,5
		2002	279	242,9	87,1	12,9	20,3	7,3	13,2	4,7	2,6	0,9
		2003	279,5	246,8	88,3	11,7	17,8	6,4	12,6	4,5	2,3	0,8
		2004	279,4	248,8	89	11	18,7	6,7	9,8	3,5	2,2	0,8
		2005	278,9	251,7	90,2	9,7	17,1	6,1	8,9	3,2	1,2	0,4
		2006	281,6	254,9	90,5	9,4	17,4	6,2	8,1	2,9	1	0,4
9	Самарқанд вилояти	2007	282,6	256,1	90,6	9,4	17,4	6,2	8,1	2,9	1	0,4
		2000	373,2	359,8	96,4	3,6	8,6	2,3	4	1,1	0,8	0,2
		2001	376,1	367,4	97,7	2,3	6,8	1,8	1,9	0,5		0
		2002	376,5	371,4	98,6	1,4	4,6	1,2	0,5	0,1		0
		2003	376,4	371	98,6	1,4	4,8	1,3	0,6	0,2		0
		2004	376,6	368,4	97,8	2,2	7,3	1,9	0,8	0,2	0,2	0
		2005	376,4	367,9	97,7	2,3	8	2,1	0,4	0,1	0,2	0
10	Сурхондарё вилояти	2006	376,8	366,7	97,3	2,7	9,7	2,6	0,4	0,1	0,03	0
		2007	377,9	367,8	97,3	2,7	9,7	2,6	0,4	0,1	0,03	0
		2000	324,6	205,4	63,3	36,7	55,1	17	58,1	17,9	6	1,8
		2001	324,6	195,5	60,2	39,8	65,4	20,1	60	18,5	3,7	1,1
		2002	326,6	208,8	63,9	36,1	74	22,7	41,2	12,6	2,6	0,8
		2003	326,1	223,6	68,6	31,4	67,9	20,8	33	10,1	1,6	0,5
		2004	326	220,5	67,6	32,4	58,9	18,1	44	13,5	2,7	0,8
11	Сирдарё вилояти	2005	325,7	202,6	62,2	37,8	70,1	21,5	50,7	15,6	2,3	0,7
		2006	325,7	208,9	64,1	35,9	65,2	20	49,8	15,3	1,8	0,5
		2007	325,7	208,9	64,1	35,9	65,2	20	49,8	15,3	1,8	0,5
		2000	289,3	3,8	1,3	98,7	150,3	51,9	112	38,7	23,2	8
		2001	291,6	3,3	1,1	98,9	157,2	53,9	104,4	35,8	26,7	9,2
		2002	290,7	8,7	3	97	178,6	61,4	85,4	29,4	18	6,2
		2003	290,7	7,7	2,6	97,4	176,6	60,7	87,4	30,1	19	6,5
2004	290,7	6,4	2,2	97,8	177,8	61,2	93,1	32	13,4	4,6		
2005	290,5	7,3	2,5	97,5	211,8	72,9	61,6	21,2	9,8	3,4		
2006	290,7	7,9	2,7	97,3	219,5	75,5	54,8	18,8	8,5	2,9		
2007	292,2	9,4	3,2	96,8	219,5	75,1	54,8	18,8	8,5	2,9		

12	Тошкент вилояти	2000	385,2	370,1	96,1	3,9	12,6	3,3	1,8	0,5	0,8	0,2
		2001	383,7	373	97,2	2,8	5,9	1,5	3,7	1	1,1	0,3
		2002	382,4	371	97	3	6,5	1,7	3,8	1	1,1	0,3
		2003	382,4	367,1	96	4	10	2,6	4,4	1,2	0,9	0,2
		2004	383	367	95,8	4,2	8,4	2,2	5,3	1,4	2,3	0,6
		2005	389	378,9	97,4	2,6	6	1,5	3,7	1	0,4	0,1
		2006	389	378,6	97,3	2,7	8,4	2,2	2	0,5	0	0
		2007	394,2	383,8	97,4	2,6	8,4	2,1	2	0,5	0	0
13	Фарғона вилояти	2000	355,1	151,3	42,6	57,4	119,8	33,7	72,7	20,5	11,3	3,2
		2001	357,4	130,1	36,4	63,6	112,2	31,4	101,6	28,4	13,5	3,8
		2002	358,7	176,9	49,3	50,7	117	32,6	55,7	15,5	90,1	2,5
		2003	358,7	160,1	44,6	55,4	135,4	37,7	54,8	15,3	8,4	2,3
		2004	357,4	181,8	50,9	49,1	109,7	30,7	55,2	15,4	10,7	3
		2005	358,8	183,1	51	49	109,9	30,6	56,5	15,7	9,3	2,6
		2006	358,8	184,5	51,4	48,6	126,2	35,2	40,2	11,2	7,8	2,2
		2007	359,8	185,6	51,6	48,4	126,2	35,1	40,2	11,2	7,8	2,2
14	Хоразм вилояти	2000	276		0	100	122,8	44,5	116,9	42,4	36,2	13,1
		2001	276		0	100	129,7	47	113,5	41,1	32,8	11,9
		2002	276,3		0	100	140,8	51	102,9	37,2	32,6	11,8
		2003	276,3		0	100	146,6	63,1	97,3	35,2	32,4	11,7
		2004	277,4		0	100	152,9	55,1	92,6	33,4	31,9	11,5
		2005	277,3		0	100	158,2	57,1	86,4	31,2	32,7	11,8
		2006	279,3		0	100	149,8	53,6	93	33,3	36,5	13,1
		2007	280,2		0	100	149,8	53,5	93,9	33,5	36,5	13

4.5. Ерларнинг эрозияси

Тупрокнинг унумдорлигига салбий таъсир этувчи асосий жараёнлардан бири - сув ва ирригация эрозиясидир. Иригация эрозиясига асосан суғорма оч ва тўқ тусли бўз тупроқли ерлар мойил бўлади. Бу майдонларнинг ярмига яқини бўлакланган рельефли жойлар ва уларда ирригация эрозияси ривожланиш эҳтимоли чўл худудларидагига нисбатдан кўпроқдир. Тупроқларнинг ювилиши қиялик 1-2⁰га етганда бошланиб, қиялик ошган сари эрозия жараёни жадаллашади.

Энг хавотирлиси шундаки, ирригация эрозияси натижасида тупроқлардан гумус ва озиклантирувчи моддалари йўқолади. Бунинг оқибатида, қишлоқ хўжалиги ер айланмасидан қимматбаҳо суғориладиган ерлар чиқмоқда. Бундан ташқари, тупроқларга солинадиган ўғит ва захарли кимёвий моддаларнинг учдан бир қисми тупроқдан ювилиб, сув хавзаларида йиғилиб, атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

Республиканинг 643,2 минг га суғориладиган ерлари ирригация эрозиясига дучор бўлган. Қашқадарё (159,7 минг га) Тошкент (138,6 минг га), Самарқанд (121,9 минг га), вилоятларининг суғориладиган ерлари ирригация эрозиясига кўпроқ дучор бўлган. Сув эрозиясига (жами 746,4 минг га) Қашқадарё, Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё ва Фарғона вилоятларидаги лалми ерлари учраган. Шунинг учун, ушбу ерларда эрозияга қарши, аниқ мақсадли чора-тадбирлар амалга оширилиши лозим.

Ўзбекистонда, шамол таъсири остидаги тупроқ дефляцияси 50% ортиқ чўл ва бўз тупроқ минтақаларини қамраб олган. Фарғона водийсининг ғарбий ва марказий қисми, Бухоро воҳаси, Мирзачўлнинг шимолий-ғарбий чўли, Карши ва Шеробод чўллари, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятининг суғориладиган ерлари, шамол таъсири остида кўпроқ дефляциясига учраган. Тупроқнинг учурилиши натижасида экилган қишлоқ хўжалиги экинларининг нобуд бўлиши, Фарғона водийси ва Бухоро воҳасида содир бўлмоқда. Шамол таъсири остида емирилишга, енгил механик таркибли қумлоқ, қум тупроқ, енгил қумлоқ тупроқ бўлган ерларга учрамоқда. 2007 йили Фарғона вилоятининг Ёзёвон туманидаги 75 км узунликдаги латок ва ариқлар, шамол таъсиридаги дефляция оқибатида кўмилиб қолди.

Шундай қилиб, республика худудидида барча турдаги тупроқ эрозиялари ва дефляциялар тарқалган. Бунда эрозия жараёнларининг жадаллиги ва эрозияга учраган тупроқларнинг тарқалиши шимолдан жанубга қараб ўсиб боради. Зарафшон, Амударё сув оқимлари лойқалилиги Чирчиқ ва Ангрэн дарёларига нисбатан юқорилиги бунга мисол бўла олади.

4.6. Ерларнинг пестицидлар билан ифлосланиши.

Минерал, органик ўғитлар ва пестицидларнинг чиқарилиши

Ўзбекистон Республикаси – қишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакатдир. У қишлоқ хўжалигига мўлжалланган 25 млн. 736 минг га ерга эга. Бундан

суғориладиган ерлар майдони 4,2 млн. га бўлиб, шу жумладан 3,30 млн. гектари шудгорли, суғориладиган майдонлардир. Айнан ана шу суғориладиган ерлардан, республика қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 97% дан ортиғи олинади. Сув тақчиллиги сабабли, суғориладиган ер майдонларини кенгайтириш деярли мумкин эмас. Қишлоқ хўжалиги ялпи ички маҳсулотнинг 25%ини беради. Ўзбекистон, пахта етиштириш бўйича дунёда бешинчи ўринни эгаллайди. Республика 2007 йилда 6 млн. тонна бошоқли дон экинларини етиштириб, ўзининг дон мустақиллигини таъминлади. Ўзбекистон аҳолиси ҳозирги вақтда 27,4 млн. кишини ташкил этади, улардан 36,4% - шаҳарларда ва 63,6% - қишлоқ жойларда яшайди. Аҳолининг табиий ўсиши 2006 йилда 400 минг кишини ташкил қилган. Ҳайдаладиган суғорма ерлар жон бошига ҳисобланганда камайиб бормоқда. Масалан, 1970 йилда ҳар бир кишига 0,22 га суғориладиган ер тўғри келган бўлса, ҳозирда ушбу кўрсаткич 0,14 га гача камайган. Мазкур шароитларда ўсиб бораётган мамлакат аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлашда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни жадаллаштириш, шу жумладан, кимёлаштириш эвазига амалга оширилиши мумкин.

Ҳар бир тонна минерал ўғит, 5-6 нафар аҳолини озиқ-овқатга бўлган йиллик талабини қондириш мақсадида ишлатилмоқда. Ўғитларни ишлаб чиқариш ва қўллашга қилинган харажатлар қўшимча қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қиймати билан 2-3 бараварига қопланади. Минерал ўғитлар қўлланилиши ҳисобига, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилининг ўртача 40-50% га ўсишига имкон беради. Минерал ўғитларни ва ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларининг қўллашдаги самараси нафақат ҳосилдорликни ошириш ва маҳсулотни сақлаб қолинишида, балки қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини сезиларли ўсишида намоён бўлади. Бу куйидаги мисолларда кўринади. Сайёрада 1900-1940 йиллар орасида қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги 60% га ўсган бўлса, кейинги 40 йил мобайнида, яъни 1980 йилда, кимёвий воситалардан кенг фойдаланилиши натижасида бу кўрсаткич 11 мартага ортди.

Ўғитларнинг қўлланилиши ҳосилдорлик ўсиши ва қишлоқ хўжалиги самарадорлиги ошишининг бош омилларидан бири ҳисобланади.

Кўп йиллик тажриба шуни кўрсатадики, ўғитлар қўлланилиши ҳисобига мамлакат қишлоқ хўжалиги экинлари ялпи ҳосилининг 45-50%ни олади. Улар оқилона қўлланилганда кўпчилик фермер (деҳқон) хўжаликларида олинган қўшимча ҳосил тупроқнинг табиий имкониятидан 2-3 баравар кўпдир. Айти вақтда, минерал ва органик ўғитларни палапартиш, ношудлик билан ишлатилиши ҳосилдорликни сезиларли даражада пасайишига ва атроф-муҳитни ифлосланишига олиб келади. Энергия манбаларининг нархи шиддат билан ўсиши сабабли, ўғитларнинг баҳоси дунё миқёсида, шунингдек ички бозорда ҳам кўтарилмоқда ва харажатларни оқлаш йўллари излашни талаб этади. Бунга қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлигини ошириш орқали эришиш мумкин.

11-жадвал. Республика суғориладиган ерларнинг тўйинтирувчи моддалар билан таъминланганлиги (умумий майдоннинг фоизи миқдориди)

Тўйинтирувчи моддалар (харакатчан шакллар, мг/кг)	1982 йил	2001 йил
А З О Т		
<20	5,7	9,5
20-30	27,6	38,6
30-50	32,0	35,7
50-60	19,1	13,1
>60	4,7	2,3
Ф О С Ф О Р		
0-30	61,0	67,9
31-45	27,5	29,0
>46	11,5	3,6
К А Л И Й		
0-200	27,6	37,0
200-300	31,8	18,0
>300	40,6	26,9

Ўғит қийматининг ҳосил билан қопланиши кўп жиҳатдан уларни қўллаш меъёрлари, муддатлари ва уларни ҳар бир қишлоқ хўжалик экинларига солиш усуллари-га боғлиқ. Бунда тупроқнинг ўзига ҳос хусусиятлари, уларнинг маданийлаштирилганлиги, тупроқларни озиклантирувчи моддалар билан таъминланганлиги, механик таркиби, шўрланиш даражаси ва бошқа омилларга боғлиқлигини ҳисобга олиш лозим (11-жадвалга қаранг).

Ўғитларни қўллаш меъёрлари ҳисоб-китоби фермер хўжалигига:
- режалаштирилган ҳосил даражасига нисбатан, экин майдонларига ўғитларни тўғри тақсимлашда (алоҳида ишлов берилган ерларга), тупроқнинг унумдорлиги, озиклантирувчи моддаларни ҳаракатланиш ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда;

- алоҳида ишлов берилган майдонларга озиклантирувчи моддаларнинг бир хилда тарқалиши ва серҳосиллик даражасини ошириш;

- режалаштирилган ҳосилни олиш учун, ўсимликларни озиклантиришнинг қулай шароитини таъминлаш;

- минерал ва органик ўғитларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имконини беради.

Ўза ривожланиши турли даврларида, турлича озиклантиришни, ҳарорат, тупроқ намлиги ва ёруғликка этибор беришни талаб этади. Шу омилларни тартибга сола туриб, пахта толаси миқдори ва сифатига мақсадли, йўналтирилган таъсир кўрсатиш мумкин. Ўзанинг униб чиқишидан то ғунчалаш давригача 3-5% азот ва фосфор, 2-4% калий умумий моддаларини, бутун ўсиш даврида, гуллашдан то ёппасига гуллаш давригача 25-30% азот, 15-20% фосфор ва калий ҳамда ёппасига гуллаш давридан то чаноқлар етилгунга қадар 65-70% азот ва 75-80% фосфор ва калий ўғитларини истеъмол қилади. Ўзбекистон пахтачилик илмий-текшириш институтида ўза ўғитларсиз 10-12 ц/га, 200-250 кг азот, 140-175 кг фосфор ва 100-125 кг калий ўғитлари қўлланилганда гектаридан 30-35 центнердан қафолатланган пахта хом-ашёси олиниши аллақачон кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистонда, қишлоқ хўжалигини асосий экинлари учун минерал ўғитларнинг илмий асосланган ўртача меъёрлари белгиланган (12-жадвалга қаранг).

Турли қишлоқ хўжалиги экинларига ишлатиладиган минерал ўғитларнинг меъёрлари ва уларни солиш муддатлари белгиланган (13-жадвалга қаранг).

12-жадвал. Асосий қишлоқ хўжалиги экинлари учун ўртача илмий асосланган минерал ўғитлар меъёрлари (100% тўйинтирувчи моддаларга кг/га)

Қишлоқ хўжалиги экинлари	Азотли (N)	Фосфорли (P)	Калийли (K)
Донли бошоқли:			
суғоришда	180-200	100-120	60-70
лалмикор	50-60	40-50	-
Маккажухори донга	180-220	120-140	85-90
Шоли	200-220	140-145	150-180
Пахта			
ўрта толали	200-240	140-165	100-120
ингичка толали	230-250	160-175	110-125
Кенаф	160-180	130-140	80-90
Тамаки	120-150	80-100	40-45
Картошка	120-150	85-100	60-75
Сабзавотлар	145-200	100-110	70-75
Полиз	50-75	100-110	45-50
Илдизмевалар ем учун	220	90	60
Маккажўхори силосга	200	90	60
Ўтган йиллардаги беда	100	90-100	50-60
Мева берувчи боғлар	120-130	85-90	65
Мева берувчи тоқзорлар	135-140	90-95	70
Тут плантациялари	100	60	40

Илмий асосланган меъёрлар асосида, республика қишлоқ хўжалигида минерал ўғитларга бўлган талаб аниқланган (14-жадвалга қаранг).

Мисол учун, минерал ўғитлардаги талаб таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг азот (N), фосфор (P) ва калий (K) ўғитларига бўлган талаби азот бўйича 761,82 минг т, фосфор (P₂O₅) бўйича 518,27 минг т ва калий (K₂O₅) бўйича 278,12 минг тоннани ташкил этади. Бунда ушбу ўғитларни

амалда етказиб берилиши етарли эмас (15-жадвал, 69-расмга қаранг).

2006 йилда Ўзбекистон кимё саноати корхоналари 812,3 минг т азот, 128,6 минг т фосфорли ўғитлар (100% азот ва P_2O_5 ҳисобидан). 5,4 минг тонна хлорат магний дефолианти, (Фарғона «Азот» ОАЖ) ва 0,263 минг тонна ўсимликларни химоя қилиш воситалари (амалдаги 100% моддалардан) ишлаб чиқарган. Агар азотли ўғитлар ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги талабларидан ортиб кетган бўлса, фосфорли ўғит ишлаб чиқариш талаб меъеридан анча кам. 25 минг. т калийли ўғитни Россиядан сотиб олинмоқда, бу ҳам талаблар меъеридан анча йироқ. Республикада бир гектар суғориладиган шудгор ерга 218 кг азотли ўғит, 34,4 кг фосфорли, 6,7 кг – калийли ўғитлар ва 0,07 кг ўсимликларни кимёвий химоялаш воситалари тўғри келади. Бу жуда ҳам кам. Фосфорли ўғитнинг етишмаслиги ва калийли ўғитнинг амалда йўқлиги шунга олиб келдики, 2006 йилда ғўзанинг ўртача ҳосилдорлиги бор йўғи 26 ц/га ташкил этган.

Аниқланишича, ўсимликлар тупроқдан минералларни олиб чиқиши, ўртача толали ғўза навининг бир тонна ҳосили учун тупроқдан 55-60 кг – азот, 20-25 кг – фосфор ва 50-60 кг – калийни ташкил этади, ингичка толали ғўза нави учун эса 15% кўп. Шунингдек, кузда экилган буғдойнинг бир тонна ҳосилини етиштиришда

13-жадвал. Минерал ўғитлар йиллик меъерининг агротехник киритиш муддати бўйича тақсимланиши (йиллик меъернинг фоизи микдориди)

Экин	Ўғит тури	Киритиш муддати					
		Ер ҳайдаш учун	Экишдан олдин	Кўчат билан бирга	Қўшимча равишда		
					1	2	3
Ѓўза	N	-	25	5	20	25	25
	P	60-70	-	15-20	-	-	15-20
	K	50	-	-	-	50	-
Каноп	N	-	25	-	35	40	-
	P	50	-	-	-	50	-
	K	50	-	-	-	50	-
Тамаки	N	-	-	-	35	35	30
	P	50	-	-	-	25	25
	K	50	-	-	25	25	-
Донли бошоқлилар	N	-	15	-	40	45	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Маккажўхори ва жувари	N	-	30	-	35	35	-
	P	50	-	-	-	50	-
	K	50	-	-	50	-	-
Шоли	N	-	30	-	40	30	-
	P	-	70	-	-	30	-
	K	-	50	-	-	50	-
Маккажўхори ва жувари силосга	N	-	30	-	35	35	-
	P	50	15	-	-	35	-
	K	50	-	-	50	-	-
Судан ўти	N	-	-	-	100	-	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Жорий йилдаги беда бошоқлилар қоплами билан	N	50	-	50	-	-	-
	P	80	-	20	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Жорий йилдаги беда қопламсиз	N	-	-	-	-	-	-
	P	80	-	20	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Ўтган йилдаги беда	N	-	-	-	100	-	-
	P	-	-	-	100	-	-
	K	-	-	-	100	-	-
Илдиз мевали ем экинлари	N	-	-	-	50	50	-
	P	75	-	-	25	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Сабзавотлар	N	-	30	-	35	35	-
	P	75	-	25	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Томатлилар	N	-	15-20	-	45-40	40	-
	P	70-75	-	-	25-30	-	-
	K	50	-	-	25	25	-

Экин	Ўғит тури	Кириштириш муддати					
		Ер ҳайдаш учун	Экишдан олдин	Кўчат билан бирга	Қўшимча равишда		
					1	2	3
Карам эртанги ва кечки	N	-	15-20	-	45-40	40	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	50	-	-	25	25	-
Сабзи	N	-	-	-	50	0	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Пиёз	N	-	-	-	50	50	-
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Бодринг	N	-	15-20	-	35-30	25	25
	P	70-75	25-30	-	-	-	-
	K	50	-	-	-	-	50
Полиз экинлари	N	-	-	50	-	50	-
	P	75	-	25	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Картошка	N	-	-	20	30	50	-
	P	75	-	25	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Мевали боғлар	N	-	-	-	50	50	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-
Мевали токзорлар	N	50	-	-	25	25	-
	P	50	-	-	25	25	-
	K	50	-	-	25	25	-
Ипак плантациялари	N	-	-	-	-	-	-
	P	80	-	-	20	-	-
	K	60	-	-	40	-	-
Мевасиз боғ ва токзорлар	N	-	-	-	50	50	-
	P	100	-	-	-	-	-
	K	100	-	-	-	-	-

туپроқдан ўртача 35-40 кг азот, 13-15 кг фосфор ва 23-25 кг калий тортиб олинади.

3,6 млн. т пахта ва 6,0 млн. т буғдойнинг ялпи ҳосили бир йилда туپроқдан 348,5 минг т азот, 106 минг т фосфор ва 281,4 минг т калийни тортиб олади. Бошқа ўсимликлар ҳам туپроқдан кўпгина озиклантирувчи минералларни тортиб олади. Уларнинг туپроқ таркибидаги ўрнини тўлдириш зарур. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Ўзбекистонда минерал ўғитларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш керак. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, ўсимликлар учун асосий озуқа минераллари бу - азот, фосфор, калий, олтингургурт, кальций ва магнийдир. Бунда; мис, рух, молибден, марганец, кобальт ва бўр каби микроэлементлар ҳам катта аҳамият касб этади. Шунинг учун, олтингургурт аралашмани ва микроэлементли ўғитларни ишлаб чиқаришни йўлга қўймоқ лозим. Қудратли рангли металлургия sanoatига эга бўлган Ўзбекистон учун бунинг имкони бор. Муаммо шундаки, ўсимликларни озиклантиришда

туپроқдаги гумус аралашмаси билан боғлиқ. Туپроқдаги гумус унинг физик, физико-механик, гидро ва термофизик, агротехник, биологик хусусиятларини ва пировард натижада ҳосилдорлигини белгилайди. Ўзбекистон туپроқлари, ушбу муҳим элемент таркибига кўра, кам таъминланган туپроқлар сирасига киради. Шунга қарамай, туپроқда дегумификация жараёни кечмоқда, яъни гумуснинг парчаланиши ва йўқ бўлиши содир бўлмоқда. Туپроқдаги гумуснинг 1% йўқолиши, кишлок хўжалиги экинлари ва буғдой дони бошоғини ҳосилдорлигини гектарига 2-3 центнер пасайишига олиб келади. Туپроқни дегумификация бўлиш сабаби, кўп йиллик дуккакли ўтларни алмашлаб экишда майдонларнинг қисқариши ва органик ўғитларнинг етишмаслигидадир. Дехқончиликда, гумусни тақрорий ишлаб чиқарувчи манбаи бўлган, органик ашёлар – бу чорвачилик чиқиндиси бўлмиш гўнғидир. Лекин, Ўзбекистонда гўнғ манбалари ҳозирча кўп эмас, бори ҳам фақат умумий

минераллардан фойдаланиш жуда паст даражада. Азотли, калийли минерал ўғитлардан фойдаланиш 40-45% азот ва калий, бир йилда солинган фосфорли ўғитлардан 16-20% ва сўнгги 2-3 йилда тахминан 25% фойдаланилган. Фосфорли ўғитнинг йил давомида кам ишлатилиши сабаби - туپроқда фосфор аралашмаси ҳаракатсиз ёки ниҳоятда кам ҳаракат ҳолатида мавжуд бўлиб, ўсимлик илдизи батамом ўзлаштира олмайди. Шунинг учун, ўсимлик ҳосилдорлигини оширишда, кўзланган ҳосилни олиш учун туپроқдан олиб чиқилган фосфорли ўғитни ҳисобга олган ҳолда, 4-5 мартадан зиёд солиш керак. Шунинг учун минерал, айниқса фосфорли ўғитларнинг фойдали таъсир коэффициентини оширишга қаратилган ишлар ўта долзарб ҳисобланади.

Кишлоқ хўжалигида, махсулот ишлаб чиқаришдаги асосий муаммо, ҳар қандай туپроқ ҳосилдорлигини оши-

суғориладиган, шудгорли майдонларни ҳар йиллик ўғитлашда учдан бирига тўғри келади. Бу миқдор, 3,7 т га тўғри келади, аслида энг мақбул меъёр 20-30 т га ни ташкил этиши керак. Пахта экиладиган минтақаларда органик ўғит сифатида, гўнгдан ташқари, Шакар лавлаги ўсимликлардан чиққан чикитлар (ўсимлик поясидан, пахта кўсаги чанокларидан ва бошқа ўсимликлардан), санот чикитлари (пахта тозалашдан, гидролиздан, шолидан, ёғочга ишлов беришдан, тамакидан ва бошқалардан), шунингдек, қаттиқ майший чикиндилар - нажас, гўнгдан фойдаланиш зарур. Аммо органик ўғитлар ичида юқори самаралиси бу - парранда гўнгидир.

Ўзбекистонда, хозирги вақтда 50 дан ортиқ, паррандачилик фермалари фаолият кўрсатмоқда ва ҳар бир фермадан бир сут-

14-жадвал. 2005 йилда Ўзбекистоннинг минерал ўғитларга эҳтиёжи

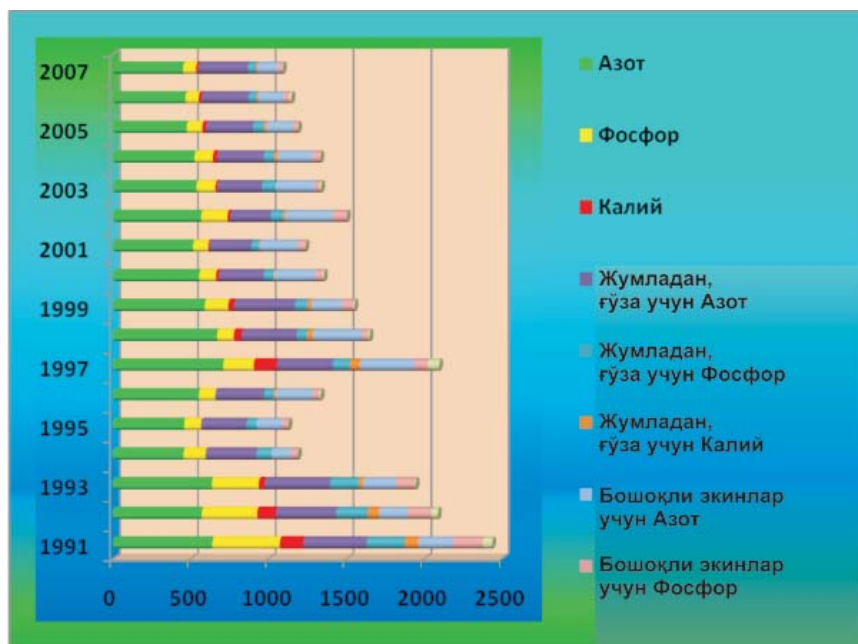
Қишлоқ хўжалиги экинлари	Экинлар майдони, минг га	Ҳосил, ц/га	Ўғитлар, амалдаги модданинг минг т		
			N	P ₂ O ₅	K ₂ O
Пахта	1362,3	26,4	288,32	194,38	128,65
Дон суғоришда	1083,0	40,5	217,35	147,99	56,10
Дон лалмида	290,0	10,0	11,6	11,6	0
Шоли	81,0	34,5	17,62	11,01	8,18
Ем дони	51,0	45,0	12,53	8,25	5,39
Шакар лавлаги	10,0	220,0	1,47	0,95	0,85
Картошка	21,6	144,3	2,66	1,83	1,18
Сабзавотлар	48,8	173,5	5,05	3,45	1,73
Маккажўхори силосда	192,2	118,0	7,11	4,56	3,10
Беда	130,0	67,0	6,58	3,17	2,75
Беда	125,3	48,0	2,51	7,27	1,61
Ем лавлаги	16,07	400,0	2,48	1,67	1,03
Полиз экинлари	21,3	140,0	1,69	1,62	0,54
Техник экинлар	49,8	30,0	11,31	7,21	2,73
Уруғли экинлар	4,9		0,95	0,60	0,35
Бошқа бошоқлилар	12,6	31,0	1,97	1,22	0,82
ЖАМИ:	3209,87		579,60	395,18	218,03
Боғлар	148,3	67,0	16,41	11,25	7,72
Токзорлар	96,8	85,0	17,15	7,63	5,00
Мева кўчатлари	6,8		0,67	0,33	0,20
Тутзорлар	67,2		6,72	3,36	2,02
Такрор ем экинлари	250	130,0	17,04	15,65	7,6
Такрор сабзавот экинлари	220	283,5	25,43	17,37	9,6
ЖАМИ:	3998,97		657,02	450,77	250,17
Дехқон хўжаликлари экинлари	634,6		93,2	55,9	28,0
ЖАМИ республика бўйича	4633,57		761,82	518,27	278,12

15-жадвал. 1991-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича қишлоқ хўжалиги экинлари учун минерал ўғитлар етказиб бериш (амалдаги моддалар 100% ҳисобида), минг т

Йил	Азот	Фосфор	Калий	Жумладан ғўзага			Бошоқли экинларга		
				Азот	Фосфор	Калий	Азот	Фосфор	Калий
1991	635,2	436,8	147	410,06	244,8	86,92	225,14	192	60,08
1992	568,1	358	118,5	388,4	201,42	74,89	179,7	156,58	43,61
1993	633,1	303,5	35,7	420,8	182,6	29,6	212,3	120,9	6,1
1994	450,5	143,1	0,7	326,3	96,28	0,62	124,2	46,82	0,06
1995	453,6	110,6	0	292,62	64,66	0	160,98	45,94	0
1996	549	107	22,4	314,59	62,19	13,62	234,41	44,81	8,78
1997	705,4	199,4	143,8	361,75	109,68	66,58	343,65	89,72	77,22
1998	666,2	109,8	48,4	353,09	67,63	38,4	313,11	42,17	10
1999	586,7	154	35	391,46	79,94	26,13	195,27	74,06	8,87
2000	551,2	110,6	15,3	290	62,01	6,5	261,2	48,59	8,8
2001	511,5	100,1	6,7	269,14	50,62	4,51	242,36	49,48	2,19
2002	563,5	172,15	15,3	260,98	79,86	15,32	302,54	92,29	0
2003	533,2	125,48	10,3	287,91	89,48	0	245,3	36	10,27
2004	520,6	120,6	24,97	300,71	67,132	22,875	219,89	53,468	2,095
2005	470,1	103,71	20,43	304,34	68,18	16,96	165,76	35,53	3,47
2006	462,45	88,12	15,64	303,63	52,19	12,58	158,82	39,92	12,58
2007	447,51	86,52	11,77	319,85	54,07	8,47	127,64	32,55	3,3

**69-расм. 1991-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича
қишлоқ хўжалиги экинлари учун минерал ўғитлар етказиб бериш**

минг т



када 150 тоннагача парранда гўнги ташилади. Азот, фосфор, калий ўғитларига нисбатан ҳисоблаганда, ҳар бир паррандачилик фермасидан 3750 кг азот, 2500 кг фосфор, 1500 кг га яқин калий чикитини чиқаради. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, ўсимликларнинг озука элементлари йўқотилиши ҳамма паррандачилик фермаларида азот - 54750 т, фосфор - 37230 т, калий - 21900 т бўлиб, бу нисбатан ҳисобланганда 1,1 млн. т органик ўғитга тўғри келади. Органик ўғитлари захирасининг сезиларли салоҳияти бу - қаттиқ маиший чиқиндилар ва шаҳар оқава сувлари чўқиндилари компостларидир. Қаттиқ маиший чиқиндиларни қайта ишлаш, биринчи навбатда аҳолиси 300 минг кишидан ортиқ шаҳарларда мақсадга мувофиқдир. Бундай шаҳарларда, ахлат чикитлари йилига 14 млн. тоннани ташкил этади, уларнинг 9 млн. тоннадан компост тайёрлаш мумкин. Ҳар йили Ўзбекистонда 21,0 млн.т шундай компост тайёрлаш мумкин. Бу ҳар йили 700 минг га майдоннинг ҳар гектарига 30 тоннадан органик ўғит чиқаришга етади. Органик ўғитлардан унумдор фойдаланишга эришишда, фақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига янги технология жараёнларини ва механизация воситаларини кетма-кет тадбиқ этишга боғлиқ.

Яна бир муаммо – бу зараркундалар ва ўсимликларнинг касалликларидир. Республикада экин майдонларида 300 дан ортиқ зараркундалар, гўза касаллигининг 20 тури, ёввойи ўтларнинг 100 дан ортиқ хили рўйхатга олинган. Агар ушбу касалликларга қарши курашилмаса, унда 220 минг т пахта-толосини, 170 минг т ғалла, 200 минг т шоли, 300 минг т сабзавот, 80 минг т картошка, 90 минг т мева ва 120 минг т узумни йўқотиш мумкин. 2006 йилда, Навоий «Электрокимёсаноат» ОАЖ 263 тонна ўсимликларни химоя қилиш кимёвий воситаларини ишлаб чиқарган бўлиб, бу жуда ҳам камдир. Республикада,

уруғларни зарарсизлантирадиган дориларга бўлган талаб 1995 йилда 940 т ни, инсектицидларга – 9379 т, гербицидларга – 3040 т, фунгицидларга – 4525 т, дефолиантларга – 30065 т, ўсиш суръатини тезлаштирувчи ва бошқарувчи воситаларга бўлган талаб 925 т ни ташкил этган. Уларни хориждан сотиб олиш учун 102 млн. АҚШ доллари ажратилган. Афсуски, республикада дефолиантлардан ташқари, бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш ривожланмапти.

4.7. Яйловлар дегрессияси

Ўзбекистонда, яйлов майдонлари 20,8 млн. гектарни (мамлакат умумий майдонининг ярмига тенг) эгаллайди, шундан 17,4 млн.гектари – чўл минтақасига тўғри келади. Сўнги 15-20 йилларда,

кўчма чорвачиликда яйловлардан меъёрда фойдаланмаслик, эрозия, молларни яйловларда ортиқча боқиш ва бошқа антропоген таъсирлар натижасида озука ҳажмининг йўқолиши – дегрессияси содир бўлди. 20,8 млн. га яйловлардан 16,4 млн. гектари (78%) дегрессияга учраган бўлиб, ундан: 9,3 млн. га майдондаги ем-хашак озуқаси 20-30%; 5 млн. га майдондаги 30-40%; 2,1 млн. га ёки 40%дан ортиқ майдондаги ем-хашак озуқаси дегрессияга учраган. Яйловлар дегрессияси, асосан Жиззах, Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси худудларида кузатилмоқда. 70%дан ортиқ майдон, шу жумладан, унинг учдан бир қисми кучли даражада дегрессияга учраган. Барча ерда тоғ яйловларидан ҳаддан ташқари жадал фойдаланиш ўз навбатида ўсимликлар деградациясига олиб келмоқда ва бунинг оқибатида жала оқимлари кўпайишига ва селлар такрорланишининг ортишига олиб келади. Шунинг учун, Ўзбекистонда селларнинг ҳосил бўлиш жараёнлари кучли ривожланган.

4.8. Ерларни сув босиши

Ўзбекистон худудининг 20%дан зиёдроқ майдонини сув босган. Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Навоий вилоятларида суғориладиган ерларнинг 40%дан кўпроғи, Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятларида 30-40%, Тошкент, Сирдарё, Жиззах ва Бухоро вилоятларида 20-30% сув босишга учраган. Кўпчилик суғориш массивларидаги сув босишларга юқори рельефли ерларнинг ўзлаштирилиши ва суғорилиши сабаб бўлмоқда.

Сув босиш жараёнининг олдини олиш учун сизот сувлари сатҳини пасайтириш;

- коллектор-дренаж тармоқлари зичлигини ошириш;

- гидротехник иншоотларни лойкалардан тозалаш, агротехник тадбирларга риоя этиш;
- сув ва ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни амалга ошириш лозим.

4.9. Давлат ер кадастрини ташкил этиш ва юритиш

Ер кадастрини олиб бориш ишлари «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 31 декабридаги «Ўзбекистон Республикасида давлат ер кадастрини олиб бориш тўғрисида»ги қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 15 октябрдаги ПФ-3502-сонли Фармонида мувофиқ, ерлар ва кўчмас мулк давлат кадастрларини юритиш Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасига юклатилган.

Ер участкаларини тўлиқ маълумот билан таъминлаш мақсадида, «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 19 октябрдаги 483-сонли қарорига мувофиқ, Ергеодезкадастр давлат қўмитаси томонидан давлат кадастрлари ягона тизимига киритилган маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш, тизимлаштириш, сақлаш, тармоқлар кадастрлари маълумотларини янгилаш ишлари амалга оширилмоқда.

Давлат кадастрларининг ягона тизими бу – ўз ичига барча давлат кадастрлари, кадастр объектларига алоқадор бўлган бошқа маълумотларни, шунингдек тегишли ҳудуднинг табиий-иктисодий салоҳиятини комплекс баҳолаш учун зарур бўлган бошқа маълумотларни қамраб олувчи кўп мақсадли географик ахборот тизимидир.

Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 19 октябридаги 483-сонли ва 2005 йил 16 февралдаги қарорларига мувофиқ, давлат кадастрлари ягона тизимини яратиш ва олиб бориш, шунингдек давлат кадастрлари ягона тизимига киритилган маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш, тизимлаштириш, сақлаш, тармоқлар кадастрлари маълумотларини янгилаш ишлари Ергеодезкадастр давлат қўмитасига юклатилган.

Ўтган давр мобайнида, бир қатор кадастрларни (ерга оид, бино ва иншоотлар, қонлар, фойдали қазилмалар, техноген ҳосилалар, сув манбалари, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, алоқа ва энергетика объектлари) юритиш борасида идоравий меъёрий ҳужжатлар (йўриқнома, кўрсатмалар) ишлаб чиқилди. Шу қаторда, ер кадастри, бино ва иншоотлар кадастрлари, фойдали қазилмалар, техноген ҳосилалар, сув кадастри, алоқа ва энергетика объектлари кадастрлари бўйича меъёрий ҳужжатлар тўлиқ ишлаб чиқилган.

Давлат кадастрлари ва давлат кадастрлари ягона тизимини олиб бориш учун харита асосини яратиш борасида, Ергеодезкадастр давлат қўмитаси тармоқлар дастурларига мувофиқ, мунтазам равишда масштаблар қаторининг харита асослари янгилашиб

турибди, шунингдек 1:1000000, 1:500000, 1:200000 масштабларда давлат кадастрлари ягона тизимининг геоахборот тизимини олиб бориш учун рақамли харита асоси яратилди.

Тегишли вазирлик ва идоралар билан биргаликда, қуйидаги мавзудаги маълумотлар шакллантирилди:

- давлат кадастрлари ягона тизимининг 1:200000 масштабдаги рақамли харитавий асоси: рельеф, гидрография, ўсимликлар, аҳоли яшаш жойлари;

- манбалар, фойдали қазилмалар ва техноген ҳосилалар жойлари, сув ресурслари, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, маданий мерос объектлари, автомобиль йўллари, энергетика объектлари, чиқиндиларни кўмиш ва утиллаштириш жойлари, табиий хавфлиги юқори бўлган минтақалар (хавфли геологик жараёнлар бўлими) кадастр маълумотлари;

- давлат ер кадастрини юритиш учун режали асосда 1:10000 масштабдаги рақамли топографик асос яратилмоқда.

4.10. Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг биологик усули

Пестицидларни кенг ва кўпинча назоратсиз қўлланилиши жиддий салбий оқибатларга олиб келди, прератларга бардошли, улар билан курашиб бўлмайдиган зарарли организм ва популяциялар пайдо бўлди. Баъзи ҳолларда табиий тартибга солувчи омиллар фаолияти йўққа чиқарилган эди. Айрим пестицид концентрацияларининг озуқа сифатидаги, фойдаланиладиган препаратларнинг инсонга ва фойдали ҳайвонларга токсик ва метатоксик таъсири, шунингдек пестицидларнинг экотизимнинг турли элементларига назорат қилиб бўлмас таъсирлари ҳақидаги маълумотлар мавжуд.

Бундан ташқари, ўсимликларни кимёвий ҳимоялаш воситаларининг кенг қўлланилиши кўпгина мамлакатларда сув ресурслари, атмосферанинг ифлосланишига, кимёвий моддаларнинг озик-овқат маҳсулотларида қолдиқлари йиғилиб қолишига, ёввойи ҳайвонларга керакли бўлмаган таъсирга олиб келди. Пестицидларнинг тирик организмлардаги модалар алмашинуви, асаб ва эндокрин тизимига, кўпайиш жараёнлари ва ҳоказоларга салбий таъсири белгиланган.

Кимёвий моддалардан фойдаланишнинг салбий оқибатларидан бири бу - жадал равишда ишлов бериладиган экин ҳисобланган ғўзада пестицидларга бардошли зараркунандалар популяциясининг пайдо бўлганлигидир.

Бирок, зикр этилган тадбирлар атроф-муҳит муҳофазаси ва фойдали бўғиноёқлиларни сақлаб қолиш муаммоларини тўлиқ ҳал қила олмайди. Уни фақатгина ноқимёвий курашиш усули билан ҳал этиш мумкин.

Биологик усулнинг қўлланилиши бир йўла икки-та муаммони: ҳосилни зараркунандалардан ҳимоялаш ва энг асосийси – атроф-муҳитнинг хавфли кимёвий моддалар билан ифлосланишидан ҳимоялашни ҳал қилади.

Зараркунанда хашаротларга қарши биологик курашиш усуллари дунёнинг барча мамлакатларида жадал равишда ишлаб чиқилмоқда.

Мамлакатимизда ўсимликларни биологик химоялаш усулининг амалиётда қўлланилиши 70 йилдан аввал бошланган. Сўнгги йилларда, биоусулларни фермер ва деҳқон хўжаликлари амалиётга бевосита жорий қилиш билан шўғулланадиган, биологик институтлар ва лабораториялар тармоғи яратилди.

Биологик усул – бу зараркунандаларга қарши тирик организмлар ва улар ҳаёт фаолияти маҳсулотларидан фойдаланиш усулидир.

Улар билан биологик курашда зараркунандаларнинг табиий душманларидан фойдаланишнинг асосий усули бўлиб энтомофаглarning маҳаллий турларини мавсумий колонизациялаш учун хизмат қилади.

Републикада, биологик усулга қатта эътибор ўтган асрнинг 70 йиллари охиридан берилга бошланди. Ўн йил ичида 300 дан ортиқ биолобараториялар ташкил этилди. Ушбу биолобараториялардан бир мавсумда 10 тоннагача трихограмма, бир миллиарддан ортиқ бракон ва олтинкўз олинмоқда. Бунинг эвазига, биологик усул 90%дан ортиқ умумий пахта майдонларида ва бошқа кишлок хўжалиги экинларида қўлланилмоқда (16-19-жадвалларга қаранг).

Республика Ҳукумати томонидан, ўсимликларни химоя қилишнинг биологик усулини ривожлантириш борасида барча чоралар қўрилмоқда.

2007 йилда, 13 та биолобараторияларни ташкил қилиш учун етарли маблағ ажратилди ва ушбу лабораториялар трихограмма, бракон ва олтинкўзларни кўпайтириш бўйича замонавий автоматлаштирилган линиялар билан жиҳозланади.

4.11. Ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан давлат назорати

Табиий бойликлар мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда асосий ўринни эгаллайди ва ер манбалари биринчи ўринда туради, чунки ер кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришининг асоси ҳисобланади.

Ер муносабатларини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари тизимида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосий қонун ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар, умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», деб ёзилган.

Ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати, Давлат ҳокимиятининг

16-жадвал. 2004-2007 йилларда ғўза ва бошоқли экинларнинг зараркунандалари ва касалликларига қарши ишлов бериш, минг га

Вилоят номи	2004 йил		2005 йил		2006 йил		2007 йил	
	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий
Қорақалпоғистон Республикаси	778,7	28,7	1136,3	3,6	1430,5	4,7	1098,2	1,9
Андижон	2174,1	236,4	2529,5	176,5	2858	115,8	2393	45,3
Бухоро	691,3	13	1006,6	14,1	1035,2	8,2	1146,8	8,6
Жиззах	815,7	36,2	1404,4	27,5	1763,9	43,5	1654,7	55
Қашқадарё	678,5	15	1650,8	66,9	1611,9	60,4	1658,5	83,2
Навоий	178,4	10,2	291,3	13	266,3	6,9	242,8	7,4
Наманган	2531,7	173,7	2683,1	136,4	2478,7	83,3	1829	68,3
Самарқанд	247,6	96,9	630	70,6	435,8	76,1	585,2	103,1
Сурхондарё	770	20,7	1051,7	25	1046,2	62	1065,2	43,7
Сирдарё	829,8	35,9	965	53,7	1168,6	43,9	1158,7	37,6
Тошкент	620,9	54,4	1319,8	49,8	1092,1	104,6	890,8	114,7
Фарғона	2089,7	169,9	1967,5	46,4	2673,1	93,2	1906,7	58,2
Хоразм	2071,1	49,5	2113,5	27,7	1954,8	11,8	1190,7	10,5
Жами:	14477,5	940,5	18749,5	711,2	19815,1	714,4	16820,3	637,5

17-жадвал. 2004-2007 йилларда ғўзанинг зараркундалари ва касалликларига қарши ишлов бериш
(минг га)

Вилоят номи	2004 йил		2005 йил		2006 йил		2007 йил	
	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий
Қорақалпоғистон Республикаси	763,5	23,1	1119,1	2,7	1377,5	0,3	1098,2	0
Андижон	2121,9	193,2	2462,5	120,3	2732,3	69,9	2342,4	10,6
Бухоро	606	11,8	915,2	5,6	941,5	0,9	1029,1	0,5
Жиззах	815,7		1404,2		1763,4		1548,1	0
Қашқадарё	678,5	3,5	1650,6	21,2	1611,6	1,9	1597,7	1
Навоий	177,8	10,1	284,7	8,5	253,9	1,6	229,2	2,4
Наманган	2506,1	85,4	2626,4	65,2	2382,6	21,7	16,95,5	15,6
Самарқанд	220,5	24,3	573,8	14,7	379,3	8,4	582,2	17,7
Сурхондарё	704,8	11,1	964,4	10,8	951	32,5	1039	20,5
Сирдарё	827,5	11,9	960,4	24	987,6	3	1024,4	1,8
Тошкент	562,5	19,6	1219,8	9,2	918,1	6	797,5	10,6
Фарғона	1977,4	143,4	1833,3	28,4	2527,1	40,1	1811,9	4,7
Хоразм	1971,1	37,2	1973,7	23,6	1814,2	0,6	1117,8	0
Жами:	13933,3	574,6	17988,1	334,2	18640,1	186,9	14217,5	85,4

18-жадвал. 2004-2007 йилларда бошоқли экинларнинг зараркундалари ва касалликларига қарши ишлов бериш

(минг га)

Вилоят номи	2004 йил		2005 йил		2006 йил		2007 йил	
	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий	Биологик	Кимёвий
Қорақалпоғистон Республикаси	15,2	5,6	17,2	0,9	53	4,4	0	1,9
Андижон	52,2	43,2	67	56,2	125,7	45,9	50,6	34,7
Бухоро	85,3	1,2	91,4	8,5	93,7	7,3	117,7	8,2
Жиззах	0	36,2	0,2	27,5	0,5	43,5	106,6	55
Қашқадарё	0	11,6	0,2	45,7	0,3	58,5	60,8	82,2
Навоий	0,6	0,1	6,6	4,5	12,4	5,3	13,6	5
Наманган	25,6	88,3	56,7	71,2	96,1	61,6	133,5	52,7
Самарқанд	27,1	72,1	56,2	5,9	56,5	67,7	3	85,4
Сурхондарё	65,2	9,6	87,3	14,2	95,2	29,5	26,2	23,2
Сирдарё	2,3	24	4,6	29,7	181	40,9	134,3	35,7
Тошкент	58,4	34,8	100	40,6	174	98,6	93,3	104,1
Фарғона	112,3	26,4	134,2	18	146	53,1	94,8	53,5
Хоразм	100	12,3	139,8	4,1	140,6	11,2	72,9	10,5
Жами:	544,2	365,4	761,4	327	1175	527,5	907,3	552,1

19-жадвал. 2004-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси бўйича биологик материаллар ишлаб чиқариш

	Биолабораториялар сони		Трихограммалар, кг			Бракон, млн. дона			Олтинқўз, млн. дона		
	жами	фаолият юрит.	йиллик			йиллик			йиллик		
			режа	амал	%	режа	амал	%	режа	амал	%
Қорақалпоғистон Республикаси	64	64	589	807,1	137	180	204,1	113,4	150	223,2	148,8
Анджон	127	127	703,5	1616,8	229,8	192,6	384,7	199,7	160,5	568,5	354,2
Бухоро	60	60	820	835	101,8	207,7	214,4	103,2	173,1	191	110,3
Жиззах	45	45	510	765,6	150,1	191,5	287,7	150,2	159,6	312,9	196,1
Қашқадарё	90	90	800	814,2	101,8	295,2	315	106,7	246	249,2	101,3
Навоий	12	10	153,8	154,1	100,2	70,9	27,1	38,2	59,1	55,8	94,4
Наманган	25	25	787,8	1083,4	137,5	169,6	172,8	101,9	141,3	409,4	289,7
Самарқанд	31	31	500,7	470,8	94	186,1	173,6	93,3	155,1	150,7	97,2
Сурхондарё	85	85	535	535,6	100,1	221,4	225,6	101,9	184,5	209,4	113,5
Сирдарё	50	50	519	470	90,6	207,5	212	102,2	173	180,7	104,5
Тошкент	40	40	611,2	614,1	100,5	194,3	198	101,9	162	194,7	120,2
Фарғона	115	115	755	961,9	127,4	207,5	214,3	103,3	173	198,7	114,9
Хоразм	120	120	765	824,9	107,8	180	185,5	103,1	150	218,8	145,9
Жами: 2007 йил	864	862	8050	9953,5	123,6	2504,3	2814,8	112,4	2087,2	3162,9	151,5
2004 йил	726	726	7035	7328,9	104,2	1820,2	2034,4	111,8	2001,6	4148,5	207,3
2005 йил	809	809	10868	9779,2	90	3172,1	2671,3	84,2	1669,3	2102,8	126
2006 йил	896	896	11864	12084	101,9	3998,2	4098	102,5	2999,8	3694	123,1

маҳаллий органлари, шунингдек махсус ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Мамлакатда, сўнгги ўн йилликда, суғориладиган ерлардан оқилона фойдаланиш ва ер махсулдорлигини оширишга қаратилган, чора-тадбирлар амалга оширишга муҳим аҳамият берилмоқда.

Ерлардан фойдаланиш махсулдорлигини ошириш, фермер ва деҳқон хўжалиklarини ривожлантириш билан бевосита боғлиқ. Қишлоқ хўжалиги ислохотининг негизида, қишлоқларда фермер ва деҳқон хўжалиklarини шакллантириш, жамиятга мулкчиликнинг янги муносабатларини олиб кириш масаласи турибди.

2004 йилнинг 19 октябрда Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси ташкил этилиши муносабати билан, унинг жойлардаги бўлинмалари томонидан, Ер кодекси ва «Фермер хўжалиklари тўғрисида»ги Қонун талаблари асосида, 2007 йилда 71619 гектар (2003 йилда – 2039085 га) умумий майдонда ердан фойдаланиш борасида 1254 та (2003 йилда – 3216 та) текширувлар ўтказилди.

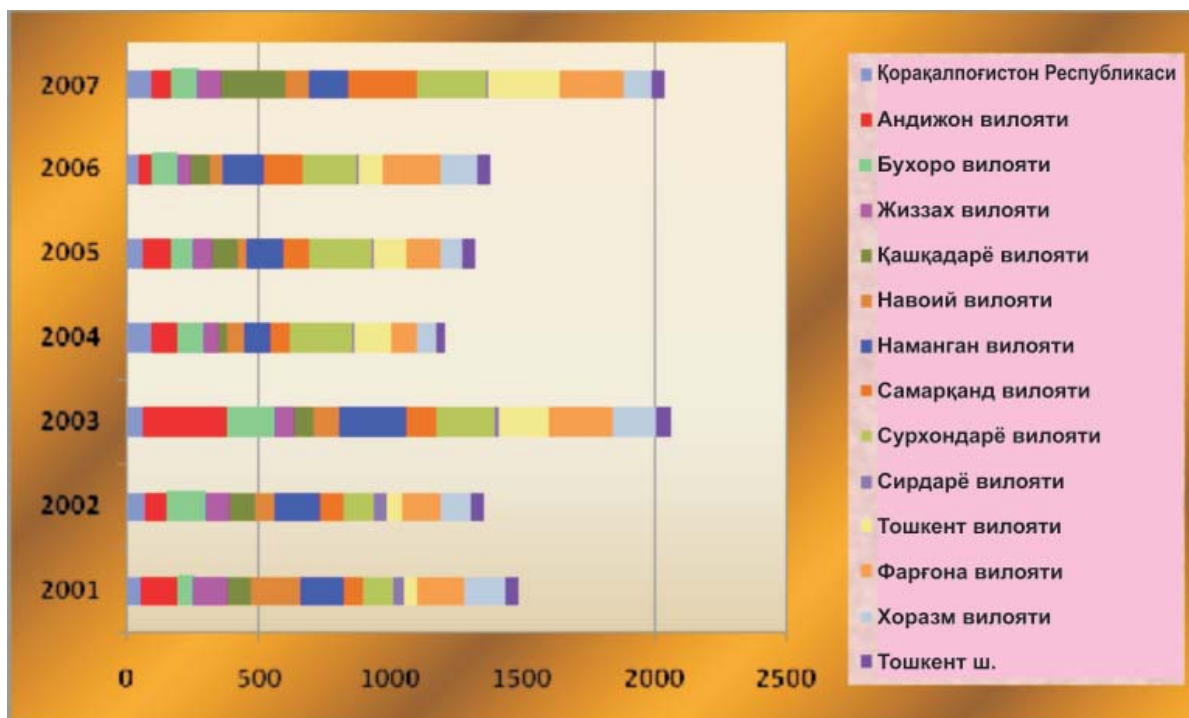
Ушбу текширувлар натижасида 15171 гектар майдонда, 1217 та ер қонунчилигининг бузилиш ҳолатлари аниқланган (2003 йилда – 2985 та).

396 гектар ер майдонда аниқланган 5 та (2003 йили – 322 та) қонунбузарлик ҳолатлари бўйича те-

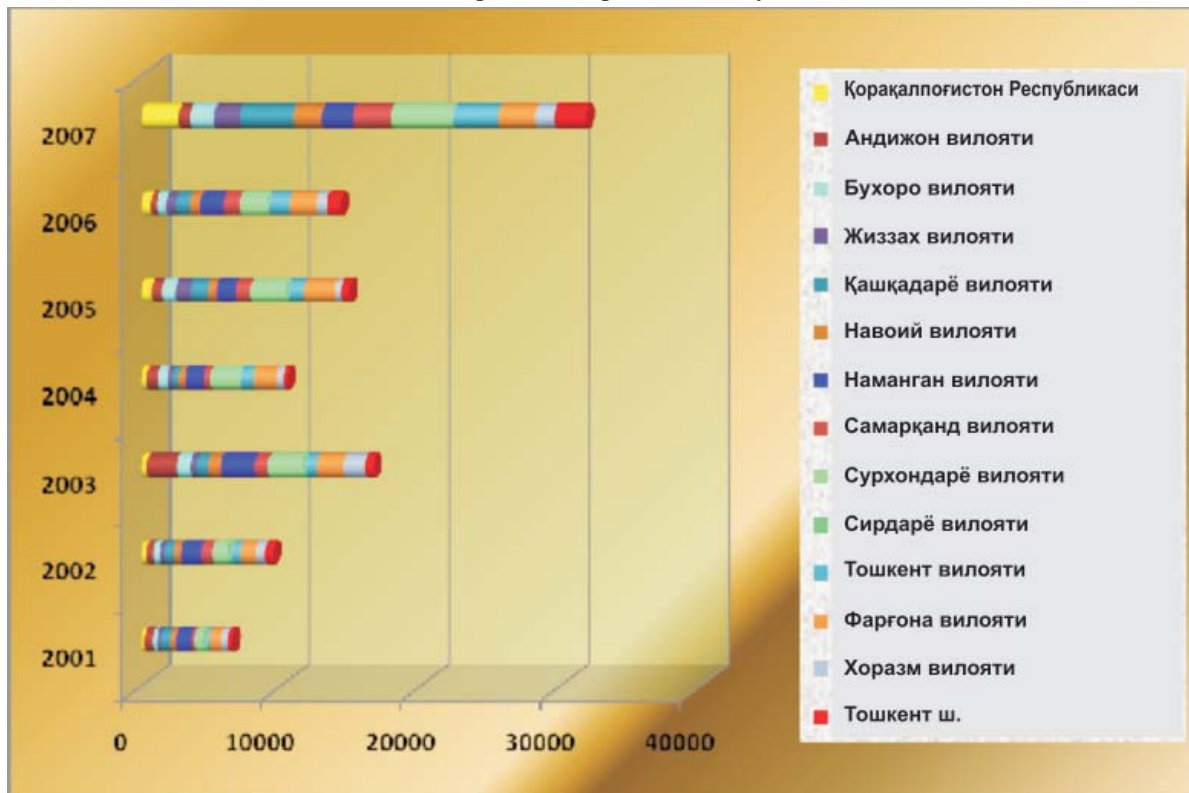
гишли далолатномалар тузилган бўлиб, кўриб чиқиш учун улар ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларга оширилган. Текширув ҳужжатларига кўра 1145 (2003 йилда – 2717) нафар қонунбузарлар (фуқаролар ва раҳбар ходимлар), умумий миқдори 29,37 млн.сўм бўлган жаримага тортилган (2003 йилда – 26,64 млн. сўм). Қоидабузарликлар хусусиятларига кўра, 48% дан ортиқ (2003 йилда – 23%) қонунбузарлик, ерлардан хўжасизларча фойдаланиш билан боғлиқ бўлса, 3,7% эса (2003 йилда – 9%) – ерлардан белгиланган мақсадга зид равишда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган. Ер қонунчилигининг қишлоқ хўжалик ерларини яроқсиз ҳолга келтириш, ерларни яхшилаш бўйича мажбурий тадбирларни бажармаганлик билан боғлиқ талаблари бузилиши борасида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари томонидан аниқланган ҳолатлар бўйича кўрилган чоралар 70-расмда келтирилган.

Ергеодезкадастр давлат қўмитасининг маҳаллий ҳокимлик органларига йўллаган тегишли тақдимномаларига кўра, ер қонунчилиги талабларига риоя этмаганликлари, шудгорга яроқли ерлардан фойдаланмаганликлари, экин майдонларини ҳисобдан яширганликлари учун бир қатор вилоятлар Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармалари, қишлоқ хўжалик корхоналарининг айрим раҳбарлари ва мутахассисларига турли жавобгарлик чоралари кўрилган.

Маъмурий жавобгарликка тортилган мансабдор шахслар ва фуқаролар, киши



Ундирилган жарима, минг сўм



70-расм. 2001-2007 йилларда Ўзбекистон Республикасида ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш бўйича қонунларини бузганлик учун кўрилган чоралар

V. Чиқиндилар

5.1. Чиқиндиларни бошқариш

Атроф-муҳитни ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларидан муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона ва комплекс фойдаланиш ҳамда экологик тоза технологияларни амалиётга татбиқ этиш муаммолари билан узвий боғлиқдир. Энергетика, рангли ва қора металлургия, кимё саноати ва қурилиш индустрияси объектлари чиқиндиларни ҳосил қилувчи, атроф-муҳитни ифлослантирувчи асосий манбалар ҳисобланади. Шу билан бир вақтда чиқиндилар таркибида кўпинча фойдаланишга яроқли иккиламчи ресурсларнинг юқори улуши мавжуд бўлади.

Ўзбекистонда БМТнинг Тараққиёт Дастури ҳамкорлигида чиқиндиларни бошқариш бўйича Миллий стратегия ва Ҳаракатлар режаси ишлаб чиқилган. Мазкур ҳужжат чиқиндилар бўйича муаммоларни ҳал этишда амалга ошириладиган ишларнинг стратегик йўналиши ва мувофиқлаштирувчи асоси бўлиб хизмат қилади. Стратегия, аввало, чиқиндиларни бошқариш соҳасидаги давлат сиёсатини ва ҳаракатлар самарадорлигини оширишга ва уларни қисқартиришга, имкон даражасида улардан қайта фойдаланиш ва иккиламчи қайта ишлашга қаратилган.

Кўрилаётган чора-тадбирлар чиқиндилар билан бирга қимматли модда ва материалларнинг йўқ бўлиб кетишига йўл қўймаслик, атроф-муҳитнинг токсик саноат ва тиббиёт чиқиндилари билан ифлосланишининг олдини олиш, қаттиқ машиный чиқиндиларнинг йиғилиши ва утилизация қилиш муаммоларини ҳал этишга қаратилган. Стратегияда назарда тутилган масалаларнинг босқичма-босқич рўёбга чиқарилиши, мамлакатнинг халқаро мажбуриятларини, шунингдек ички хусусиятларни ҳам ҳисобга олувчи ҳаракатлар Миллий режаси кўмагида амалга оширилади.

Шаҳар аҳолисининг ўсиши, чекланган ҳудудда саноатнинг тўпланиши аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларда, айниқса йирик шаҳарларда экологик шароитларнинг ёмонлашувига сабаб бўлмоқда. Шаҳарларда қаттиқ машиный чиқиндилар (ҚМЧ) ва катта ўлчамли ахлатлар (КЎА) йиғилмоқдаки, улар ўз вақтида ва тўғри олиб чиқилмаса ҳамда зарарсизлантирилмаса, атроф табиий муҳитни жиддий ифлослантириши мумкин. Шаҳарларнинг ҳар ерларида пайдо бўладиган, ёмон ташкил этилган, баъзан эса бетартиб равишда ҳосил бўлган ахлатхоналар атроф-муҳит ифлосланишининг жиддий манбаи бўлиб қолмоқда.

Ривожланган мамлакатларда қаттиқ машиный чиқиндилар (ҚМЧ)га бўлган муносабат таҳлиллари шуни кўрсатмоқдаки, мазкур соҳада ҚМЧ ни кўмиш полигонларининг камайиш тенденциялари кузатишмоқда ва чиқиндиларнинг кўп қисми иккиламчи хом ашё сифатида қайта ишлаши саноати учун

МАЪЛУМОТ

Маиший ва бошқа чиқиндиларни шаҳар миқёсида қайта ишлашни илк бора қадимги юнонистонликлар бошлаб беришган. Эрамиздан 500 йил муқаддам Афинада турли кўринишдаги чиқиндиларни, шаҳар кўчаларига ташлашни таъқиқловчи ҳамда кўчаларни тозаловчи фаррошларга чиқиндиларни шаҳардан узоқроқ, шаҳар ташқарисидида махсус ажратилган жойларга олиб чиқиб ташлаш мажбуриятини юқловчи фармон қабул қилинган. Лекин вақт ўтиши билан ўрта асрларда мазкур юнон тажрибаси унутилди ва шаҳар аҳолиси ахлатларни кўчага улоқтирар, ювиндиларни деразалардан ташқарига сепар эдилар, бу эса ўз навбатида шаҳарда вабо касалини тарқатувчилар - каламуш, сичқонларнинг кўпайишига олиб келган. Шаҳарлар ролининг ортиб бориши ва товар ишлаб чиқаришнинг ўсиши чиқиндилар миқдорининг янада кўпайишига сабаб бўлди. Бироқ ўша вақтларда мавжуд бўлган ресурсларнинг қимматлиги тадбиркорларни қайта ишлашга яроқли бўлган барча чиқиндиларни утилизациялаш, яъни фойдали равишда ишлатишга мажбур этарди. Шу билан бир вақтда чиқинди тўпланадиган ҳудудлар борган сари кенгайверган. Мазкур муаммо ҳукумат даражасидаги кенг қамровли ечимини топишни тақозо этар эди. 1874 йилга келиб, Буюк Британиянинг Ноттингем шаҳрида экологик тараққиётнинг ўзига хос рамзи бўлмиш дунёдаги биринчи чиқинди ёқиладиган завод қурилган.

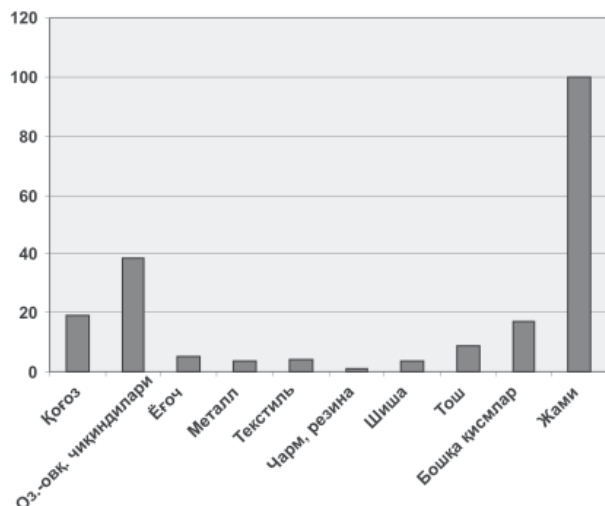
фойдаланилади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, маиший чиқиндилар ҳажмининг ўсиши офатли аломатларни эгаллади. Дунёнинг деярли барча мамлакатларида қаттиқ машиный чиқиндилар аҳоли жон бошига ҳар 10 йилда 10 фоизга ошмоқда. Ҳозирда дунё бўйича маиший чиқиндиларнинг ҳар йилги массаси

20-жадвал

Қаттиқ машиный чиқиндиларнинг ўртача морфологик таркиби

Фракциялар	Ўртача йиллик массаси %
Қоғоз	18.9
Озиқ-овқат чиқиндилари	38.4
Дарахт	4.9
Металл	3.4
Газлама чиқиндилари	3.9
Резина ва тери чиқиндилари	0.8
Ойна	3.7
Тошлар	8.9
Ҳоказо қисмлар	17.1
Жами	100

71-расм. Қаттиқ маиший чикиндиларнинг ўртача морфологик таркиби



400 млн. тоннани ташкил қилиб, шулардан 80 фоизи ҚМЧ ҳар хил турдаги – мураккаб тизимлардан, оддий чикиндихона полигонларида кўмиш билан зарарсизлантирилади. МДХ мамлакатларида, жумладан Украина мисолида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин, маиший чикиндилар, яъни «ахлат Эверести» тахминан 10 млн. тоннага ўсади. Ахлатлар 700 дан ортиқ йирик қонуний ва 1000 та кичикроқ ҚМЧ полигонларида, лекин руҳсатсиз тўпланади. Қаттиқ маиший чикиндиларнинг ўртача морфологик таркиби 20-жадвалда ва 71-расмда келтирилган.

Шаҳар қаттиқ маиший чикиндилари кўмирга нисбатан камроқ олтингугурт бирикмаларига эга (умумий массасининг 0,12 %). Шаҳар қаттиқ маиший чикиндиларига берилган бундай тавсиф уларнинг энергетика қозонларида ёқиш учун ёнилғи ҳамда иссиқлик генератори сифатида фойдаланиш бораси-

21- жадвал. Дунё мамлакатлари бўйича маиший чикиндиларни утилизация қилиш такқосий (ёки нисбий) кўрсаткичи, %

Мамлакат	Куйдириш	Чикиндихонага чиқариш	Компострлаш	Бошқалар
Швейцария	80	18	2	-
Япония	72	24.5	1.5	2
Швеция	56	34	9.9	0.1
Бельгия	47	44	9	-
Нидерландлар	40	44	15	1
Франция	36	47	8	9
Дания	32	64	4	-
ГФР	28	69	2	1
Италия	18.5	35	5.5	41
АҚШ	8	82	-	10
Канада	6	93	-	1
Испания	5	76	19	-
Буюк Британия	2	2	98	-
Россия ва МДХ	5	95	-	-

даги масалаларини ҳам кўриб чиқиш имконини беради.

Қаттиқ маиший чикиндиларнинг асосий қисми - органик келиб чиқиш хусусиятига эга. Термик деструкция (у ёки бу тизимнинг бузилиши) натижасида уларнинг базасида кичик молекуляр моддалар – пироконденсат ва пирогаз ҳосил бўлиб, мазкур молекуляр моддаларни мустақил, шунингдек, энергия ташувчиларга кўшимча сифатида фойдаланиш мумкин.

Қаттиқ маиший чикиндиларнинг аралашмаси кўп ҳолларда ўта намланган ҳолатда бўлади. Массасидаги намлик миқдори 20-25 фоизни ташкил қилади. ҚМЧни термик қайта ишлашда энергиянинг кўп миқдори аввалдан қуритиш жараёнларига сарфланади. Сўнг ҚМЧ ни қайта ишлаш температураси (харорати) 800°C га кўтарилади. Шу билан термик деструкция ҳамда қисман органик молекулаларнинг буғли конверсия жараёнлари бошланади.

Қаттиқ маиший чикиндиларнинг суюқ органик ҳолатга айланиши учун турли технологиялар қўлланилади: гидрогенизация, ёпиқ тизимда куйдириш, пиролиз ва биологик конверсия.

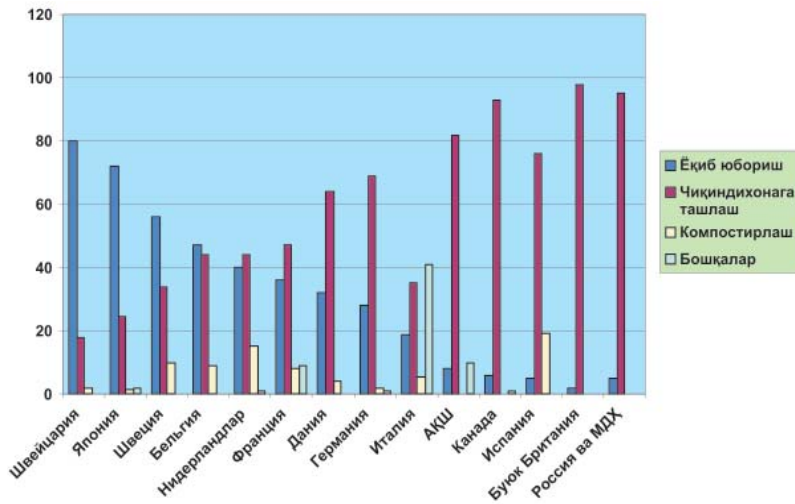
Чикиндиларни бошқариш бўйича дунёнинг 14 та мамлақатида юзага келган вазият мазкур масалани ҳал қилишга қандай стратегик йўллар билан ёндошилганлиги билан тавсифланади. Демак, бир қатор мамлакатларда чикиндиларни утилизация қилишда – куйдириш, бошқаларида эса полигонларга кўмиш ёки йиғиш, шунингдек компостлаш технологиялари билан амалга оширилади. Мазкур мамлакатлар ичида чикиндиларни куйдириш технологияларини қўллаш ўртача кўрсаткичи – 31%, чикиндихоналарга чиқариш -53,9%, компостлаш – 5,4% ни ташкил қилади (21-жадвал ва 72-расмга қаранг).

5.2. Чикиндиларнинг ҳосил бўлиши. Ҳолати ва классификацияси, утилизация ҳамда улардан қайта фойдаланиш. Чикиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш жойлари давлат кадастри

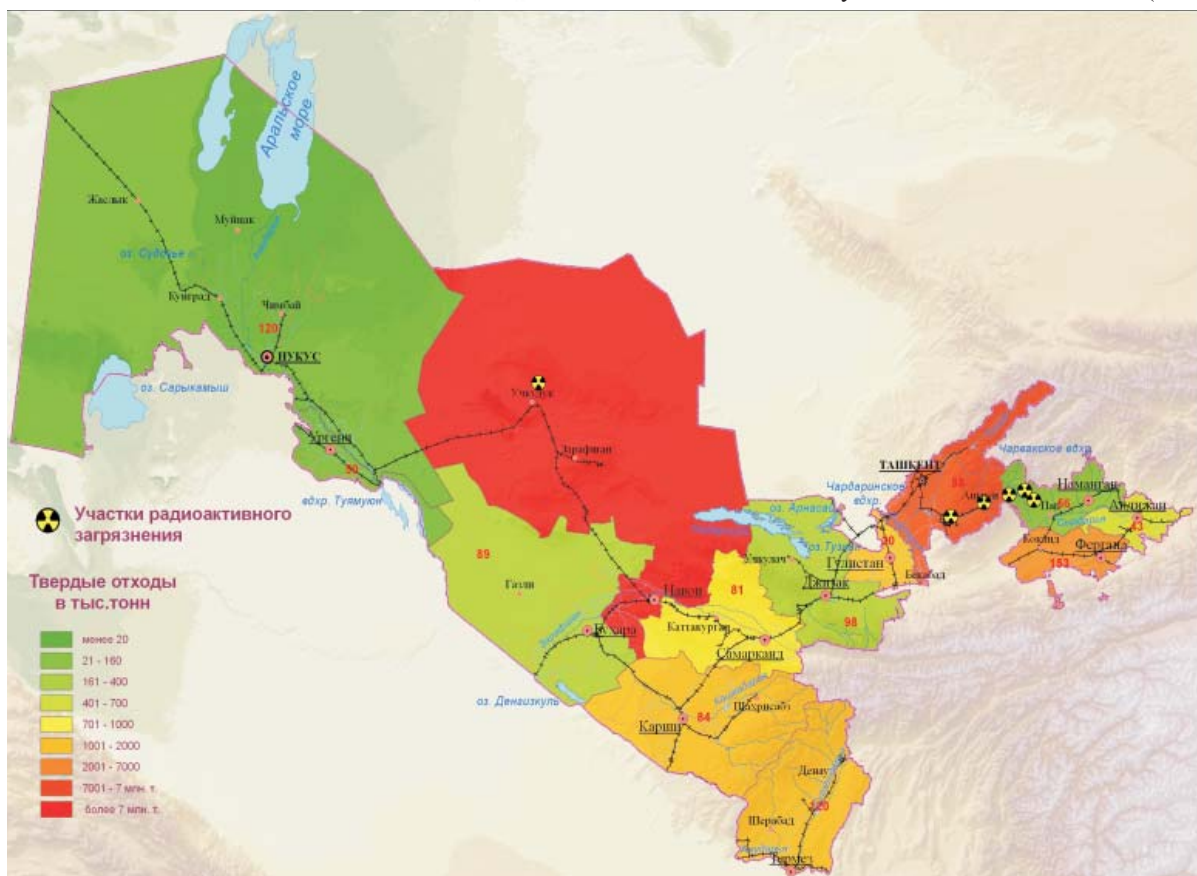
Саноат чикиндилари

Ўзбекистонда ҳар йили 100 млн. тоннадан ортиқ саноат чикиндилари ҳосил бўлади, улардан 14 % атрофидаги токсик (заҳарли) тоифага мансуб ҳисобланади. Чикиндиларнинг кўп қисми тоғ-кон қазиб олиш ва тоғ-кон қайта ишлаш саноат корхоналари жойлашган Навоий, Тошкент ва Фарғона вилоятларида ҳосил бўлади (73-расмга қаранг). Ҳосил бўладиган қаттиқ саноат чикиндиларнинг жами 0,2% гина иккиламчи хом ашё сифатида фойдаланилади, қолган қисми чикинди тўпланадиган жойларга йиғилади. Республикада саноат чикиндилари тўпланадиган чикиндихоналар 10 минг гектарга яқин ерни банд қилган. Чикинди ҳосил бўладиган корхоналари устидан давлат назоратини «Чикиндилар тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси амалга оширади, чикиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш жойлари давлат кадастри-

72-расм. Дунё мамлакатлари бўйича маиший чиқиндиларни утилизация қилиш, %

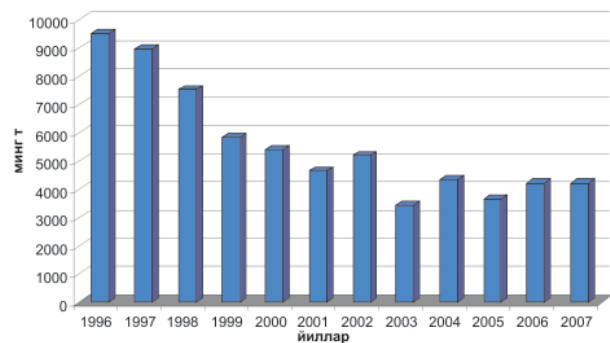


лим, савдо, офис), бозор, кўча тозалашлардан йиғиладиган чиқиндилар ва ярми шаҳар ҳамда кишлоқ чиқиндиҳоналарида тўпланадиган IV тоифали (класс) саноат чиқиндилари кирди (республикада рўйхатдан ўтган чиқиндиҳоналарнинг умумий сони – 175 та). Бунда маиший чиқиндиларнинг ҳар миллион тоннасида 360 минг тонна озик-овқат чиқиндилари, 160 минг тонна қоғоз ва картон, 55 минг тоннагача текстиль, 45 минг тоннагача пластмасса ва бошқа кўплаб қайта ишлашга керак бўладиган фойдали компонентлар йўқолади. Маиший чиқиндиларнинг ҳосил бўлиш кўп йиллик динамикасида (саноат



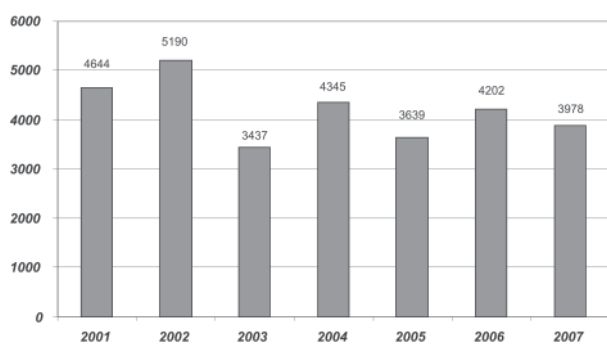
73-расм. 2007 йилда қаттиқ саноат чиқиндилари ҳажмларининг Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича тақсимланиши.

ни олиб боради, илмий-тадқиқот, технологик ишланмалар ва лойиҳа-смета ҳужжатларини давлат экологик экспертизасидан ўтказилади. Экологик индикаторлар базаси тўпламида йиғилган маълумотларга кўра, республикада сўнгги йиллар мобайнида қаттиқ саноат чиқиндиларининг йиллик ҳажмининг камайиш тенденциялари кузатилмоқда (74-расмга қаранг). Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, мутасадди вазирликлар ва муассасалар маълумотларига кўра, республикада 30 млн. м³ маиший чиқиндилар ҳосил бўлади. Мазкур чиқиндилар таркибига уй ҳўжалиги, муассасалар (тиббийёт, таъ-



74-расм. Қаттиқ саноат чиқиндилари ҳосил бўлиш ҳажмларининг динамикаси

чикиндиларидан фаркли равишда) салбий тенденциялар йўқ. Уларнинг миқдори йиллик 3437-5190 минг/тонна диапазонда ўзгаради (75-расмга қаранг).



75-расм. Маиший чикиндиларнинг ҳосил бўлиши (йилга минг т)

Қаттиқ маиший чикиндиларнинг кўп қисми Фарғона, Самарқанд вилоятларида ва Тошкент шаҳрида ҳосил бўлади.

2007 йилга келиб асосий сақлаш жойларида 2 млрд. тоннага яқин саноат ва маиший чикиндилар тўпланган. Чикиндиларнинг атроф-муҳит ва аҳоли саломатлигига таъсир даражаси кўпгина ҳудудларда етарли баҳоланмаган. Ҳавонинг юқори температураси органик моддаларнинг тез парчаланишига, микрофлораларнинг ҳамда патоген микроорганизмларнинг тез ривожланишига олиб келади. Буларнинг барчаси ҚМЧнинг сақлаш муддатини қисқартиришни талаб этади. Қаттиқ маиший чикиндиларни чиқариш, утилизация ва қайта ишлаш ҳудудларда ечилмаган муаммо бўлиб қолмоқда. Баъзи бир вилоят ва туман марказларида қаттиқ маиший чикиндиларнинг руҳсат этилмаган ерларга жойлаштириш ҳолатлари учрамоқда.

Сўнгги вақтларда қаттиқ маиший чикиндиларни қайта ишлаш соҳаси бўйича хусусий тадбиркорлик ривожланмоқда. Хусусан, 2007 йилда Тошкент вилояти Янгийўл шаҳридаги «Авесто Шамс» ва «Ўткир» МЧЖлари мос равишда 700 тонна ва 300 тонна, Қибрай туманидаги «Турсунмурод-ота» МЧЖ 205 тонна қаттиқ маиший чикиндиларни ҳамда Бухоро шаҳридаги «МААН» МЧЖ 41 тонна полиэтилен плёнкаларни қайта ишлади.

Чикиндиларни йўқ қилиш

Шаҳар аҳолисининг сони ҚМЧларни йиғиш, йўқ қилиш ишларининг ҳажмини аниқлашда, шунингдек, уларни зарарсизлантиришнинг оптимал вариантларини танлашда асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ҳозирги вақтда, асосан қишлоқ аҳолисининг ҳисобига шаҳар аҳолисининг сони ўсиши агломерация марказларида хаддан ташқари аҳоли зичлашуви-га олиб келмоқда.

Шунинг учун ҚМЧларни йиғиш ва ташиш, шунингдек, чикиндиларни зарарсизлантириш ва қайта ишлаш, чикинди юклаш марказларида кўп юк кўтариш қувватига эга транспорт воситаларидан фойдаланиш орқали йирик шаҳарларда тизим ташкил этилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Қаттиқ маиший чикиндилар мураккаб кўп компонентли таркибга эга (76-расмга қаранг). Қаттиқ маиший ва йирик ҳажмдаги чикиндиларни зарарсизлан-

тиришнинг ҳудудларда асосий тарқалган усуллари-дан бири – бу чикиндихоналарда тупроқга кўмишдир. Республикада фаолият кўрсатаётган 175 та ҚМЧ чикиндихоналари 2 минг гектарга яқин ерни эгаллаб, уларнинг 90 фоиздан ошиғи қониқарсиз ҳолатда. Улар муҳандислик чоралари талабларисиз ташкил этилган. Уларнинг атроф-муҳитга таъсирини назорат қилиб бориш керакли даражада олиб борилмайди. Шу билан бир қаторда, чикиндиларнинг кўпайиб бориши махсус машиналарнинг техник базаси томонидан ишларни тўлиқ бажара олмаслигига олиб келиб, бу ўз навбатида чикиндиларнинг тўпланиб қолишига ва тўлиқ олиб чиқиб кетилишига тўғридан-тўғри таъсир этмоқда.

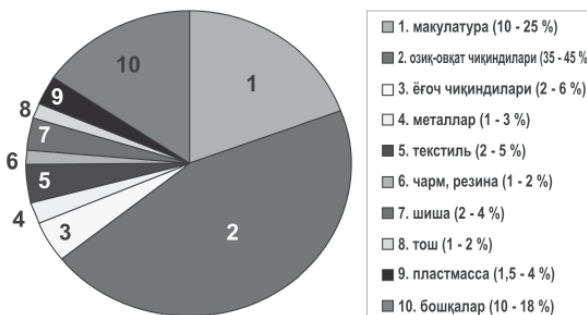
Экологик нуқтаи назардан ҚМЧнинг чикиндихоналарда тўпланиб қолиши, чангларнинг ҳосил бўлишига ва ёқимсиз ҳидларнинг тарқалишига олиб келади. Чикиндихоналар ҳудудларида фильтрация эвазига ер ости сувларининг ифлосланиши билан бир қаторда, атмосферага ҳавонинг ифлосланишига олиб келувчи метан ва бошқа захарли газлар ташланади. Шу билан бирга, ҚМЧ тўплаш ва кўмиш вақтида барча қимматли моддалар ва компонентлар йўқотилади.

Муниципал чикиндиларни йиғиш ва ташишда юзага келадиган қийинчиликлар ва етишмовчиликларга қуйидагилар киради:

- чикиндиларни олиб кетадиган махсус автомобилларнинг етишмаслиги, автотранспорт воситалари парklarининг эскирганлиги;
- контейнерлар билан етарли даражада таъминланмаганлик;
- корхоналар ва аҳоли томонидан чикиндиларни мўлжалланмаган ҳудудларга ноқонуний олиб чиқиш ва йиғиш;
- қаттиқ маиший чикиндиларнинг ҳосил бўлиш меъёрларининг эскирганлиги;
- чикиндиларни олиб чиқиб кетишга кам маблағ сарфланиб, чикиндиларни олиб чиқиб кетиш тарифига тўғри келмаслиги, чикиндиларни ташиш махсус транспорт ва техника воситаларини янгилаш имконини бермаепти;
- аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларда чикиндихоналарнинг тартибсиз кўпайиши, уларни йўқ қилиш эса катта молиявий маблағни талаб этади.

Қаттиқ маиший чикиндиларни сақлашнинг асосий муаммолари:

- кўпгина полигон-чикиндихоналар майдонларидан лойиха муддатларидан кўпроқ фойдаланилади;



76-расм. Қаттиқ маиший чикиндилар таркиби

- чиқиндиларнинг кўпи техник ва санитар хавфсизлик қоидаларига риоя этилмаган ҳолда қурилган;

- полигонларда эски махсус техникалар ишлатилиб, техника етишмайди;

- чиқиндиларни утилизация қилиш ва полигонларнинг техник ҳолатини сақлаш учун етарли миқдорда маблағ ажратилмаслиги.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг «Ер тўғрисида»ги Қонуни лойиҳасининг янги таҳририда ер солиғининг аниқ қиймати ҳамда ер ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик ҳолатларида – солиқ ставкаларини ошириш (жарима) масалалари кўриб чиқилмоқда.

Заҳарли чиқиндилар

Заҳарли чиқиндиларга, таркибда мишьяк, оғир металллар, аҳоли ўртасида ўткир ёки узок муддат давом этадиган касалликларни келтириб чиқарадиган пестицидлар, тез аланга оладиган моддалар, хусусан, органик ва суюқ ёғли эритувчилар, шу жумладан, бўёқ қолдиқлари; коррозия келтириб чиқарувчи (рН 2 дан кам, 12,5 дан юқори) металл контейнерларни ва жонли тўқималарнинг бузилишига олиб келадиган чиқиндилар киради. Кимёвий фаол чиқиндиларга муддати тугаган препаратлар ва кислоталар кириб, мазкур препарат ва кислоталар ҳаво ва сувдаги мавжуд моддалар билан бирга кимёвий реакцияга киришиб портлаш ёки заҳарли моддаларнинг ҳосил бўлишига сабаб бўлади. Шунингдек, радиоактив ёки патоген микроорганизмлар билан зарарланган касалхона чиқиндилари аҳоли саломатлигига жиддий хавф солиши сабабли сўнгги йилларда мазкур



77-расм. Ўзбекистон Республикаси бўйича 2004 йилда заҳарли чиқиндилар ҳосил бўлиши, ишлатилиши ва сақланиши ҳажми, млн. т

22-жадвал. Хавфли чиқиндилар ҳосил бўлиши динамикаси (минг т)

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
1-синф	0,4	0,2	0,2	1,7	1,1	4,9	1,6	0,2	0,1	1,2
2-синф	6,0	5,2	5,7	5,7	8,4	7,6	2,8	4,2	3,6	9,9
3-синф	667,8	706,8	371,9	693,8	689,6	806,2	1416,3	6872,0	6875,33	37633,1
4-синф	25764,7	26272,9	14068,9	27009,1	30666,2	32288,7	34306,8	33445,0	35320,1	2616,2
Жами	26438,9	26985,1	14446,7	27710,3	31365,3	33107,4	35727,5	40321,4	42199,1	40260,4

Изоҳ: **1-синф** - гальваника ишлаб чиқариши чиқиндилари, симоб, хлороорганика, 6 валентли хром; **2-синф** - нефть маҳсулотлари чиқиндилари, мишьяк, сульфат кислотаси; **3-синф** - нефть-шлам чиқиндилари, мис, рух; **4-синф** - асбест чиқиндилари, фтор, фосфор ва бошқалар.

муаммога алоҳида эътибор қаратилмоқда. Заҳарли чиқиндиларни қайта ишлаш экологик асосий муаммолардан бирига айланди.

Экологик индикаторлар маълумотлар базаси тўпламидан олинган ахборотга кўра, асосий хавфли чиқиндиларнинг ҳажми ўсмоқда (22-жадвал), лекин уларнинг озгина қисмигина зарарсизлантирилади ва қайта фойдаланилади (77-расмга қаранг).

Заҳарли чиқиндиларнинг кўп қисми Навоий, Тошкент, Жиззах вилоятларида ҳосил бўлади. Ушбу чиқиндиларнинг асосий қисми тўплаш учун мўлжалланган жойларга дастлаб қайта ишланмасдан юборилади.

Янги-Ангрен ИЭС (62,4 млн. т), Ангрен ИЭС (4.3 млн. т) саноат чиқиндилари полигонларида ҳосил бўладиган кул-шлак чиқиндилари йиғилиб қолган бўлиб, мазкур чиқиндилар йил сайин 0,5 млн. тоннага кўпайиб, ушбу ҳудудда маълум экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Шу билан бирга, Ангрен, Янги-Ангрен ИЭС ларида ҳосил бўладиган чиқиндилари таркибига: Al_2O_3 - 7,5 %, TiO_2 - 0,5 %, SiO_2 - 64,3 %, MgO - 3,3 %, Fe_2O_3 - 2,8 %, Ba - 0,2 %, K_2O - 2,4 %, CaO - 8,4 %, Mn - 7,7 %, Na_2O - 4,0 % киради.

Кул-шлак чиқиндилари таркибидаги келтирилган компонентлардан кўриниб турибдики, ушбу чиқиндиларни қайта ишлаганда иккиламчи ресурсларни олиш учун юқори потенциалга эга. Энергетика, машинасозлик, озик ва энгил саноат каби иқтисодиёт тармоқларида ҳосил бўладиган чиқиндилар турли таркибга ва хавфлилик синфига эга.

Сўнгги йиллар мобайнида кул-шлак чиқиндиларидан цемент ишлаб чиқаришда фаол қўшимча сифатида оз миқдорда фойдаланилаёпти. Тошкент вилояти Ангрен шаҳрида жойлашган «Ecoecycling» ЁАЖ, «Ўзқурилишматериаллари» АКлари бир неча йиллар мобайнида Ангрен ва Янги-Ангрен ИЭСларида ҳосил бўлган кул-шлак чиқиндиларнинг утилизацияси билан шуғулланиб келади. «Ecoecycling» ЁАЖ Навоий, Қувасой ва Бекобод цемент заводларига 2003 йилда 102 минг тонна кул-шлак чиқиндиларини етказиб берди (2004 йил - 115 минг тонна, 2006 йил - 125 минг тонна, 2007 йил - 156 минг тонна). Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда «Ўзбекистон темир йўллари» ДТАК (ГАЖК) «Ecoecycling» ЁАЖга кул-шлак чиқиндиларининг утилизациясида амалий ёрдам кўрсатиб келмоқда.

«Аммофос» ОАЖ ишлаб чиқаришидан ҳосил бўладиган асосий чиқиндилар фосфо-

гипс ҳисобланади. Ушбу чикиндилар шлам-тўплагичларнинг 1, 2, 3, 4 навбатларда жойлаштирилган. Шламтўплагичларнинг умумий майдони 254,61 гектар ерни ташкил этади. Шламтўплагичлар жойлашган ҳудуд сувнинг шимилишига қарши экран билан ҳимояланган. Шламтўплагичларда йиғилган фосфо-гипснинг умумий миқдори 1.10.2007 йил ҳолатига 62,5 млн. тоннани ташкил этади.

Фосфо-гипснинг йиллик ҳосил бўлиш даражаси ўсмоқда, бу эса унинг шламтўплагичларда тўпланиб қолишига олиб келади. 2005 йилнинг ўзиде 504,0 минг тоннадан ортиқ, 2006 йилда 604,2 минг тоннадан ортиқ, 2007 йил 9 ойда 499,1 минг тонна фосфо-гипс ҳосил бўлган.

Заҳарли химикатларнинг сақланиш ҳолати

1988-1989 йилларда кишлок хўжалик аэродромлари ва пахта далаларида 2,7 минг тонна атрофида эгасиз пестицидлар, минерал ўғитлар ҳамда 200 минг дона заҳарли моддалар идишлари мавжудлиги аниқланган. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг саъй-ҳаракатлари билан бугунги кунда мазкур пестицидлар ва заҳарли химикатлар жойлардаги 13 та заҳарли химикатлар қабристониде сақланмоқда. Заҳарли моддалар кўмиш жойлари устидан давлат кадастри олиб борилади. Республика бўйича заҳарли моддалар кўмиш жойларида утилизация қилиш масалалари ҳал этилмаган, 14,3 минг тонна тақиқланган ва фойдаланиш муддати тугаган заҳарли химикатлар, 176,2 минг дона заҳарли моддалар идишлари сақланмоқда.

Бугунги кунда заҳарли химикатлар қабристонлари санитар меъёр ва қоидаларга жавоб бермайди. Мазкур объектлар «Кишлоқхўжалиқимё» ҳудудий акционерлик жамиятларига бириктирилган. Хоразм вилояти, Янгиариқ туманидаги заҳарли кимёвий моддалар қабристони яқинидан олинган тузроқ намуналари таҳлиллари ўтказилганда, мазкур таҳлиллар қудуқ сувларида, «Озерний» коллекториде дихлордифенил-трихлорметилметан ва гексахлоран изомерларининг мавжудлигини кўратмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 25 апрель 06/1-282-сонли топшириғига асосан, «Ўзкимёсаноат» давлат акционерлик компанияси Хоразм вилояти Янгиариқ туманидаги заҳарли кимёвий моддалар қабристонини 812,7 млн. сўмлик реконструкция қилиш лойиҳаси ишлаб чиқилган, Давлат архитектура, Фавқулудда вазиятлар вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги экспертизасидан ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг давлат экоэкспертизасидан ўтказилган. Реконструкция қилиш ишларини бошлаши учун молиялаштириш манбасини аниқлаш талаб этилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган ифлослантирувчи манбалар мониторинги Дастурига асосан, заҳарли кимёвий моддалар кўмиш жойлари ва кишлок хўжалик аэродромлари атрофида доимий мониторинг олиб борилмоқда.

Симобли лампа ва ускуналарни утилизация қилиш

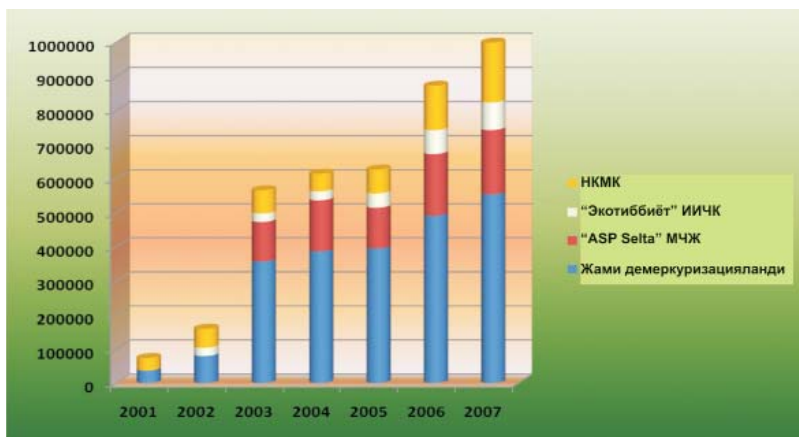
Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан заҳарли чикиндилардан ҳисобланган симобли лампа ва ускуналарни утилизация қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу мақсадда Вазирлар Маҳкамасининг «Таркибида симоб моддаси бўлган лампалар ва приборлардан фойдаланиш ва уларни фойдали равишда ишлатиш корхоналари фаолиятини тартибга солиш тўғрисида»ги 2000 йил 23 октябрда 405-сонли қарори қабул қилинган. Мазкур қарорнинг бажарилиши давомида Андижон, Фарғона, Навоий, Бухоро вилоятларида ва Тошкент шаҳрида симобли лампа ва ускуналарни утилизация қилиш корхоналари қурилган ва бугунги кунда фаолият олиб бормоқда. Сурхондарё вилоятида «Фартозаҳаво» илмий-ишлаб чиқариш корхонасининг симобли лампа ва ускуналарни утилизация қилиш шаҳобчаси очилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Чикиндилар тўғрисида»ги Қонунининг заҳарли чикиндиларни утилизация қилиш қисмига асосан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг бевосита назорати ва мувофиқлаштируви билан 2007

23-жадвал. Ўзбекистон Республикаси бўйича таркибида симоб бўлган лампа ва ускуналарни демеркуризациялаш (дона)

Йил	Жами демеркуризацияланди	Ҳусусан		
		«ASP Selta» МЧЖ	«Экотиббиёт» ИИЧК	НКМК
2001	36817			36817
2002	79622		24000	55622
2003	356435	117063	25000	67626
2004	386080	150803	26244	51489
2005	394451	120748	42000	69905
2006	491525	181298	70000	130000
2007	554081	188765	81000	175222

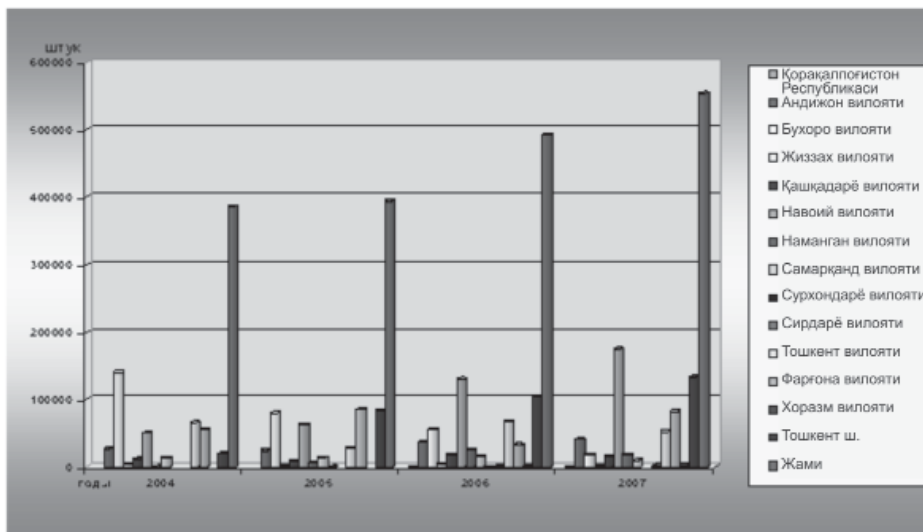
78-расм. Таркибида симоб бўлган лампа ва ускуналарни утилизациялаш



24-жадвал. Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича таркибда симоб бўлган лампа ва ускуналарни демеркузациялаш (дона)

Вилоят номи	2004	2005	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси			58	204
Андижон	26244	24589	36442	41152
Бухоро	14000	80304	55056	18100
Жиззах	4186	1796	4019	1600
Қашқадарё	1120	9400	18027	15900
Навоий	50233	62405	130000	175222
Наманган	592	6010	25012	18748
Самарқанд	13155	13616	15594	10134
Сурхондарё		625	150	
Сирдарё			1559	1963
Тошкент	65500	27880	66828	52334
Фарғона	55217	84760	32460	82259
Хоразм			1784	3500
Тошкент ш.	19833	83066	104536	132965
Жами	386080	394451	491525	554081

79-расм. 2004-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича таркибда симоб бўлган лампа ва ускуналарни демеркузациялаш (дона)



йилда «ASP Selta» (Тошкент шаҳри), «Эжотиббейт» (Андижон шаҳри), «Фартозаҳаво» илмий-ишлаб чиқариш корхоналари, «Сетора» текстиль комбинати (Бухоро шаҳри), Навоий тоғ-кон металлургия комбинат (Навоий) ларида 554,1 минг дона ишдан чиққан симобли лампа ва ускуналарнинг демеркузацияси олиб борилди.

Тошкент шаҳрида «ASP Selta» ОАЖ маълумотларига кўра 2003 йилда демеркузация учун 117,1 минг дона симобли лампа (ЛБ, ЛД, ДРЛ) ва ускуналар, 2004 йил – 150,8 минг дона, 2005 йил – 120,8 минг дона, 2006 йил – 181,3 минг дона, Андижон шаҳридаги «Эжотиббейт» илмий-ишлаб чиқариш корхонаси берган маълумотларига кўра эса, 2002 йилда демеркузация учун 24,0 минг дона симобли лампа ва ускуналар олиб келинган бўлса, 2003 йил – 25,0 минг дона, 2004 йил – 26,2 минг дона, 2005 йил

– 42,0 минг дона, 2006 йил – 70,0 минг дона ва 2007 йил – 81 минг дона олиб келинган.

Ҳозирда Қорақалпоғистон Республикасида саноат юқори суратларда ривожланаётганлиги сабабли мазкур ҳудудда симобли лампалар ва ускуналарни демеркузация қилиш корхонасини ташкил этиш масалаларини ҳал этишни тезлаштириш зарур. «ASP Selta» МЧЖ техник кўрсаткичларига кўра, яқин ва узоқ хориж мамлакатларидаги ўхшаш корхоналардан юқори ўринда туради. У Ўзбекистон Республикаси патентига эга. Бу ерда яратилган технология 1998 йил Манилада ўтган «Умумсаломатлик» биринчи бутунжаҳон кўргазмасида олтин медални қўлга киритган. 1999 йилда эса Болгария пойтахти Софияда бўлиб ўтган «Шарк-Ғарб-Евроинтелект» кўргазмасида олтин медалга лойиқ деб топилган.

Республикада шифохона, поликлиника, институт, коллеж, академик лицей, мактаб, болалар боғчаси ва бошқа бюджет ташкилотлари фаолият юритади. Уларда ҳам симобли лампа ва ускуналарни утилизация қилиш бўйича зарур муаммолар ҳал этиш лозим.

Тиббиёт чиқиндилари

Тиббиёт чиқиндилари ўздан қатор жиддий муаммоларни келтириб чиқаради. Мазкур чиқиндиларнинг ҳажми йирик бўлмасанда (2005 йилда тахминан 21,4 минг тоннага яқин чиқиндилар ҳосил бўлган), аммо инфекцияларнинг тез тарқалишига, эпидемиологик ҳолатнинг ёмонлашувига, ўз навбатида атроф-мухитнинг ифлосланишига муҳим омил бўладиган жиддий

хавф-хатарни юзага келтиради. Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти 1979 йилнинг ўзидаёқ тиббиёт чиқиндиларини хавфли чиқиндилар гуруҳига киритиб, уларни қайта ишлаш учун махсус хизматлар ташкил этиш заруриятини кун тартибига қўйди. 1992 йилдаги Базель конвенциясига мувофиқ 45 турдаги хавфли чиқиндилар ажратилган бўлиб, чиқиндилар рўйхатини клиник чиқиндилар очади.

Ўзбекистонда тиббиёт чиқиндиларини йиғиш, ажратиш, зарарсизлантириш, ташиш ва қайта ишлаш муаммолари бўйича схема ва йўриқномаларни ишлаб чиқиш босқичида турибди. 2007 йил 1 январь ҳолатига кўра 3406 та чиқиндиларни ёқиш печлари мавжуд бўлиб, улардан фаолият кўрсатадиган сил касаллигини даволаш жойларидан иккитасида Тошкент ва

25-жадвал. 2004-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси даволаш-профилактика муассасаларидан тиббий чикиндиларнинг олиб чиқилиши

Худуд номи	Амбулатория ва поликлиникалар сони				Стационарлар сони				Олиб чиқилган чикиндилар ҳажмлари миқдори (тонна)				Муфель печлари сони (бирл.)			
	2004	2005	2006	2007	2004	2005	2006	2007	2004	2005	2006	2007	2004	2005	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	284	273	276	276	87	72	72	72	2163,4	2231,1	2292,6	2186,5	116	123	145	237
Андижон вилояти	394	428	465	465	74	73	73	73	2813,6	2996,9	309,4	2485,6	261	284	381	390
Бухоро вилояти	388	396	401	409	38	37	35	45	1567,6	1573,5	1584,9	1368	29	32	42	317
Жиззах вилояти	180	185	183	202	68	59	59	68	200,9	205,9	203,9	200,8	76	140	193	235
Қашқадарё вилояти	791	791	791	374	93	93	93	87	359,2	367,2	375,6	256,2	708	740	763	461
Навоий вилояти	42	42	34	210	28	33	16	53	2333,6	2868,3	2479,9	535,4	35	38	50	212
Наманган вилояти	242	252	265	265	102	106	109	114	435,5	489,1	439,7	473,8	295	337	374	172
Самарқанд вилояти	336	361	380	416	98	98	98	99	101,2	108,2	117,4	119,8	335	378	406	432
Сурхондарё вилояти	280	281	290	295	76	76	75	96	584,6	595,7	651,7	1214,8	233	278	345	327
Сирдарё вилояти	158	165	168	173	36	38	38	34	1270,5	1257,5	1257,5	1294	133	160	194	137
Тошкент вилояти	111	111	111	111	104	104	104	104	767	793	806	1020,5	5	8	12	13
Фарғона вилояти	353	391	421	434	99	99	103	100	2163,2	2213,6	2252,3	2831,2	198	221	301	405
Хоразм вилояти	192	196	202	185	49	49	49	60	2825,9	3199,6	3254,2	1387,5	142	179	200	162
Тошкент ш.	168	157	131	242	53	52	48	29	2521,1	2468,2	2222,4	2272,5				
Жами	3919	4029	4118	4057	1005	989	972	1034	20107,3	21367,8	18247,5	17646,6	2566	2918	3406	3500

Нукус шаҳарларида факат печлар жихозланган (25-жадвалга ва 80-расмга қаранг).

Республика ҳудудида саноат, маиший ва тиббиёт чикиндилари билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги чикиндилари ҳосил бўлиб, уларнинг қаторига пахтачилик (ғўзапоя, шрот, ўсимлик массаси қолдиқлари) ва чорвачилик (гўнг, озиқ массасидан қолган қолдиқлар ва тўшамма материаллар) чикиндиларини келтириш мумкин.

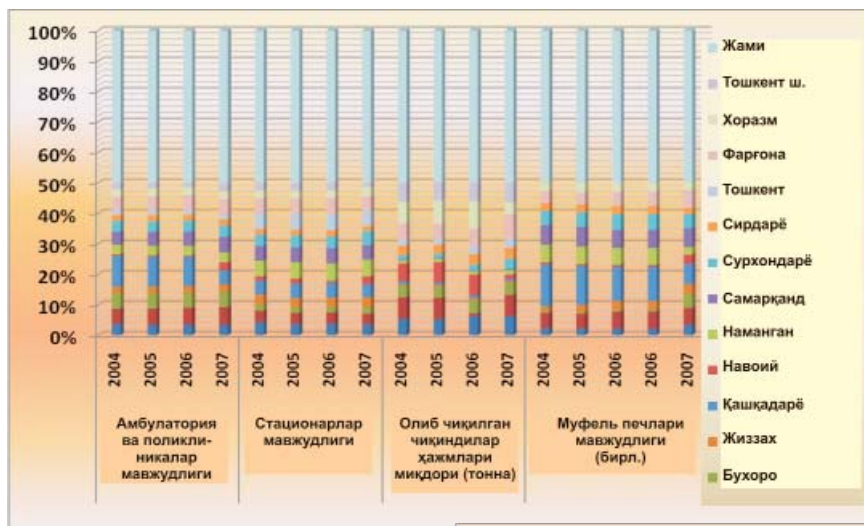
Саноат, тиббий-биологик ва аграр чикиндиларни кўмиш полигонларининг мавжуд эмаслиги асосий муаммолардан бири бўлиб, улардан ҳосил бўладиган чикиндиларнинг бир қисми ноқонуний тарзда ҚМЧ тўпланадиган полигонларга кўмилади. Шу билан бирга, у ерда чикиндиларнинг атроф-муҳитга таъсири мониторинги ўтказилмайди ҳамда уларни кўмиш ва зарарсизлантириш технологияларига риоя этилмайди.

Ўзбекистон Республикасида қаттиқ маиший чикиндиларни йиғиш ва пологонларига олиб боришни санитар тозалаш ва ташиш қорхоналари амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича қаттиқ маиший чикиндиларни тўплаш ва олиб чиқиш ҳақидаги маълумот 1996-2006 йиллар учун 26-жадвал ҳамда 81-расмда келтирилган.

Чикиндиларни қайта ишлаш ва утилизация қилиш соҳаси бўйича долзарб илмий-тадқиқот ишларини молиялаштириш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан амалга оширилади. Хусусан, 2007 йилда илмий-тадқиқот ишлари қуйидаги мавзулар бўйича олиб борилди:

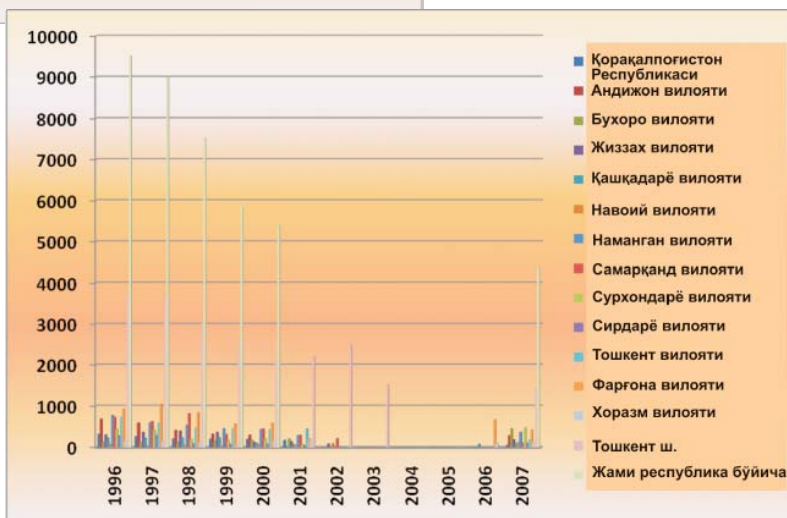
- цемент чангини мажмуавий ўғитга қайта ишлаш технологияларини ишлаб чиқиш;
- газли чикиндиларни кул ва шлакли чикиндилар ёрдамида олтингургурт диоксидидан кимёвий-каталитик-адсорбцияли тозалаш;
- конверсион фосфор қуқунини корбонат ангидрид газига утилизация қилиш.

80-расм. 2004-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси даволаш-профилактика муассасаларидан тиббий чиқиндиларни олиб чиқиш



Чиқиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш жойлари давлат кадастри

Чиқиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш жойлари давлат кадастри Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги, «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги Қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 16 февралдаги 66-сонли қарори билан тасдиқланган «Давлат кадастрларининг ягона тизимини ташкил қилиш (тузиш) ва юритиш тартиби тўғрисида»ги Низом, шунингдек, 2005 йил 15 ноябрдаги 250-сон-



26-жадвал. 1996-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси вилоятларида санитар тозалаш ва ташиш корхоналари томонидан қаттиқ маиший чиқиндиларни тўплаш ва олиб чиқилиши

(минг м³)

Вилоят номи	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	315	257	201	201	192	169	103.1	148.5	118.8	98.0	50.4	57,9
Андижон	689	593	413	319	296	249.5	459.8	280.5	213.2	232.0	260.9	280,1
Бухоро	136	116	125	152	166	200	184.2	145.6	182.8	201.0	656.5	450,4
Жиззах	300	365	395	365	130	138	85	150.3	220.0	198.0	14,5	180,2
Қашқадарё	224	222	232	228	100	78	84.7	33.4	36.6	54.0	84	96,6
Навоий	78	38	59	39	78	58	95	14,6	54.9	51.0	123.6	131,3
Наманган	777	596	535	456	437	289	623.4	178.8	133.0	214.0	359.5	362,9
Самарқанд	730	627	815	309	443	293	212	134.4	295.3	159.0	66.8	115,8
Сурхондарё	445	415	192	163	200	80	126.1	124.4	98.6	136.0	450.5	469,6
Сирдарё	277	285	91	79	80	49	50.9	60.9	257.1	76.0	66.9	108,1
Тошкент	730	584	457	444	431	450	190.6	289.8	596.1	289.0	112.1	176,5
Фарғона	929	1043	838	564	584	207	356.9	294.1	275.3	351.0	675	417,3
Хоразм	169	147	141	65	167	185	127.95	66.3	159.3	123.0	106	121
Тошкент ш.	3711	3691	3025	2458	2088	2198	2490	1515	1703.6	1457.0	1175.1	1397,4
Жами республика бўйича	9510	8979	7519	5842	5392	4643.5	5189.65	3436.6	4344.5	3639	4201.8	4365,1

27-жадвал. Ўзбекистон Республикасида чикиндилар кўмиладиган жойлар бўйича маълумот (01.01.2008 йил ҳолати бўйича)

	Қаттиқ маиший чикин- дихона- лар сони	Шламо- тўпла- гичлар сони	Кул- шлак тўпла- гичлар	Чикин- диларни тўплаш по- лигонлари	Захарли хими- катлар қабрис- тонлари
Қорақалпоғистон Республикаси	17				1
Андижон	14			1	1
Бухоро	14	1		1	1
Жиззах	10			1	1
Қашқадарё	17			1	1
Навоий	9	2		10	1
Наманган	12	2		1	1
Самарқанд	13	2		1	1
Сурхандарё	17	6			1
Сирдарё	9				1
Тошкент в.	19	4	2	4	1
Фарғона	15	4	2	2	1
Хоразм	9				1
Жами	175	21	4	22	13

кўмиш ва утилизация қилиш жойлари давлат кадастрини юритувчи ваколатли орган хисобланади. 2007 йил давлат кадастрини юритиш натижаларига кўра қаттиқ маиший чикиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш жойлари сони – 175 та, шламтўплагичлар – 21 та, кул-шлактўплагичлар – 4 та, маъданларни қайта ишлаш жараёнида ҳосил бўладиган чикиндилар тўпланадиган жойлар (хвостохранилищ) ва полигонлар – 22 та, захарли кимёвий воситалар кўмиш жойлари – 13 та (27-жадвал).

5.3 Чикиндиларнинг ҳосил бўлиши, жойлаштирилиши, утилизацияси ва қайта ишлаш жараёнларида табиий ресурслардан фойдаланишнинг меъёр ва қондаларга риоя этилиши устидан давлат назорати

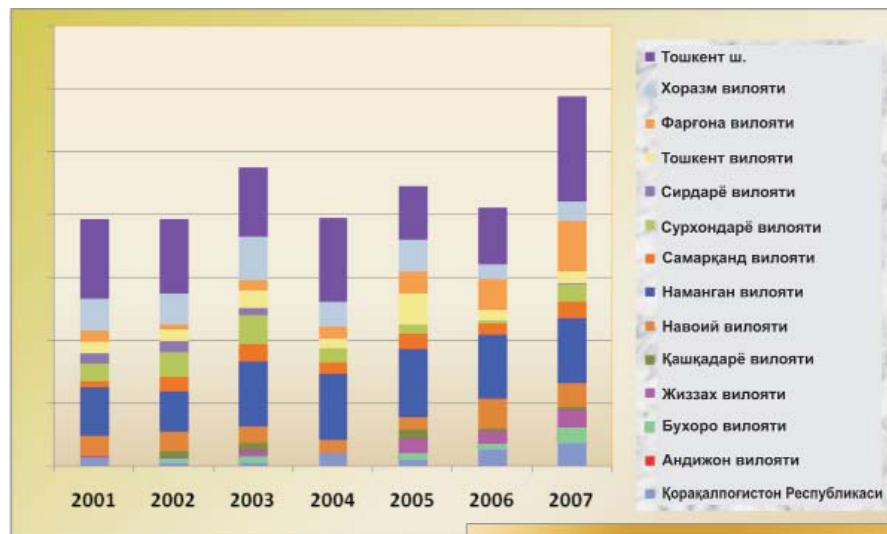
Чикиндиларнинг ҳосил бўлиши, жойлаштирилиши, утилизацияси ва

28-жадвал. 2001-2007 йилларда Ўзбекистон Республикасида маиший чикиндиларни бошқариш бўйича давлат назорати

Вилоят номи	Жавобгарликка тортилган мансабдор шахслар ва фуқаролар, нафар							Жарима ундирилди, минг сўм						
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	85	105	98	63	79	90	73	214,9	392,4	426,4	442,9	566,8	691,8	751,8
Андижон	134	117	192	168	123	97	118	339,9	769,2	1564	1286	1205,6	1206,8	1805,5
Бухоро	156	123	152	135	140	60	110	524,6	551,4	893,6	1177	1581,2	835	2120,7
Жиззах	79	69	64	45	93	72	247	185,4	337	334,4	247,1	654,7	730,4	4141,3
Қашқадарё	68	71	24	37	104	53	217	319,6	381,4	123,4	266,5	798,7	701,2	2258,3
Навоий	10	19	45	15	20	103	105	27,4	90,46	290,5	153,1	189,4	969,6	1440,6
Наманган	65	160	389	301	320	323	325	203,5	335,8	706,5	756	778,1	909,4	2279
Самарқанд	11	34	23	71	59	131	139	33,5	171,7	197,3	524,7	563,9	1485,6	2234
Сурхондарё	24	35	83	194	240	263	223	88,5	223,4	630,3	1326	2137,8	2838,2	3452,1
Сирдарё	-	-	1	52	33	22	24	-	-	5,4	466,4	308,2	280,9	394,6
Тошкент	-	-	4	24	-	39	215	-	-	14,51	141,4	-	384,5	2908,2
Фарғона	47	29	65	94	102	163	372	146,2	157	521,9	572,7	838,8	550,3	1720,3
Хоразм	26	46	21	35	32	54	39	39,7	79,73	43,65	80,22	89,4	218	212,5
Тошкент ш.	90	26	40	49	102	103	184	146,7	59,69	76,19	107,5	291,8	387	1048,5
Жами:	795	834	1201	1283	1447	1573	2391	2270	3549,2	5828,1	7547,5	10004	12189	26767

29-жадвал. 2001-2007 йилларда Ўзбекистон Республикасида саноат чиқиндиларини бошқариш бўйича давлат назорати

Вилоят номи	Жавобгарликка тортилган мансабдор шахслар ва фуқаролар, нафар							Жарима ундирилди, минг сўм						
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	25	14	13	38	22	55	76	74	70,51	62,58	147,9	155,4	663,7	1828,5
Андижон	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Бухоро	-	10	18	-	16	15	45	-	-	116,9	99,01	112,3	157	711
Жиззах	3	1	18	-	48	40	56	9,8	-	4,53	145,8	557,8	583,4	1117,8
Қашқадарё	-	22	24	-	28	8	10	5,5	-	117,8	260,8	381,7	208,8	350,9
Навоий	68	62	53	45	41	94	75	247,9	391,9	383,3	407	486,4	1843,6	1829,3
Наманган	155	129	205	209	217	206	208	847,5	1085	1924	1799	2067	2862	2441,5
Самарқанд	17	45	57	35	48	36	53	108,4	425,8	644,2	471,5	865,9	733,2	1293,1
Сурхондарё	57	79	92	47	29	11	59	193,2	494,2	847,7	502,6	330,4	165,4	1273
Сирдарё	34	36	23	-	-	-	1	115,1	171,1	170,7	-	-	-	12,4
Тошкент	34	35	55	31	101	31	36	70,2	192,9	464	302,2	1279,8	425,3	879,2
Фарғона	36	18	34	38	69	99	160	111,3	97,11	313,7	372	740	1505,4	1565
Хоразм	103	98	136	78	102	45	62	336,1	510,3	1063	569,3	760,1	503	1065,2
Тошкент ш.	255	235	221	267	171	180	337	780,1	1273	1630	2128	1767,9	2787,2	6851,2
Жами:	787	784	949	788	892	820	1178	2899	4711,8	7742,4	7205,1	9505	12438	21218



82-расм. Жавобгарликка тортилган мансабдор шахслар ва фуқаролар, нафар

қайта ишлаш жараёнларида табиати муҳофаза қилиш қончилигини, меъёр ва қоидаларни бузганлик учун 2001-2007 йилларда 795 нафардан 2391 нафаргача мансабдор шахслар ва фуқаролар маъмурий жавобгарликка тортилган. Мазкур йиллар давомида улардан 2369,8 минг сўмдан 26767,5 минг сўмгача миқдорида жарима ундирилган (28, 29-жадваллар ва 82, 83-расмлар).

83-расм. Ундирилган жарималар



VI. Минерал-хом ашё ресурсларидан фойдаланиш ва ер ости бойликларини муҳофаза қилиш

6.1. Ўзбекистон Республикаси минерал-хом ашё базаси

Хукуматнинг қўллаб-қувватлаши ва геологларнинг саъй-ҳаракатлари билан мамлакатда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти тараққиётининг негизига айланган ўзига хос минерал-хом ашё базаси яратилди. Бугунги кунда Ўзбекистонда 1800 дан ортиқ кон ҳамда тахминан 1000 га яқин истиқболли қазилма бойликлари ҳосил бўлган, 118 турдаги минерал хом ашё мавжуд бўлиб, шундан 65 тури ўзлаштирилмоқда. 1500 дан ортиқ кон разведка қилинди, шу жумладан, 188 та нефть, газ ва конденсат; 48 та нодир металл, 43 та рангли, ноёб ва радиоактив металл; 5 та кора металл; 3 та кўмир; 37 та тоғ-кон рудаси, 22 та тоғ-кон кимё ва 30 та рангдор тош хом ашёси; 525 та турли хилдаги қурилиш материаллари ҳамда 357 та чуқук ва минерал ер ости сувлари манбалари мавжуд. Разведка қилинган конларнинг 40 фоизидан ортиғи ўзлаштиришга жалб қилинган.

Республикада 400 дан ортиқ руда, шахта, карьер ва нефтьгазсаноати ва бошқа корхоналар, 450 та атрофида сув чиқариш корхоналари, бальнеологик шифохона ва касалхоналар, шифобахш ва шифобахш-истеъмол сувларини қуйиш цехлари ва заводлари фаолият юритади. Нодир, рангли металллар, уран ва ноёб элементлар рудаларини қазиб олиш бўйича республикадаги етакчи корхоналар – Навоий ва Олмалик кон-металлургия комбинатлари саналади. Ишлаб чиқаришга тайёрланган минерал хом ашё захиралари ҳатто иш қувватлари оширилган тақдирда ҳам мавжуд комплексларни узоқ муддатларга иш билан таъминлаш имконини беради. Разведка қилинган конларнинг аксарият қисми рудаларни бойитишнинг нисбатан оддий технологиясини қўллаган ҳолда очиқ усулда ишланиши ва жаҳон бозорида юксак талабга эга бўлган фойдали компонентлари кўп даражада ажратиб олинishi имконини беради. Нодир, рангли ва бошқа металллар рудаларида кўшимча компонентлар сифатида конлар қимматини анча оширадиган ноёб ва кам учрайдиган элементлар катта захиралари жамланган.

Олтиннинг тасдиқланган захиралари бўйича республика дунёда биринчи бешталикка киради, қазиб олиш даражаси бўйича эса тўққизинчи ўринни эгаллайди. Учта тоғ-кон иқтисодий худуди – Қизилқум (Мурунтоғ, Мутенбой, Триада, Басапантоғ, Амайтайтоғ, Кокпатас, Доугизтоғ ва бошқалар), Нурота (Зармитон, Гужумсой, Сармиш, Биран, Маржонбулоқ ва бошқалар) ва Тошкентбўйи (Кочбулоқ, Қайрағоч, Қизилолмасой, Каулди, Пирмироб, Гузаксой ва бошқалар)да жойлашган туб конлар асосий аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг келажакдаги истиқболлари – разведка қилинган конлар билан чекланмайди – республиканинг башорат қилинган ресурслари разведка қилинган захиралардан икки

баравар кўпроқдир. Тармоқнинг олтин излашга қаратилган геология-қидирув ишлари ҳажмининг (60 фоиздан кўпроқ) оширилиши унинг захираларини камайиш-ўсиш суръатларини тўхтатиш имконини берди. 2000 йилдан бошлаб улар ўсиб борди ва ҳозир қазиб даражасига етказилди.

Ўзбекистонда башорат-қидирув ва геология разведка ишларини 2015 йилдан бошлаб, олтин захиралари ўсишини таъминлайдиган 40 та янги истиқболли майдонларни ўрганиш ҳисобига кенгайтириш мўлжалланган. Бутун дунёга машҳур Мурунтоғ штокверк олтин-кварц кони Евроосиё материғидаги энг йирик кон ҳисобланади. Мурунтоғ карьерни улкан объект бўлиб, унда Ўзбекистон олтинининг қарийб 80 фоизи қазиб олинади. Карьер ишлаган йиллар давомида бу ерда 300 млн. тоннадан ортиқ таркибда меъёрда олтин бўлган минераллашган масса ҳосил бўлиб, у сўнгги 10 йил давомида зич ишқорли ювиш орқали қайта ишланди. Худди шундай яна бир комплекс Марказий Қизилқумдаги Кокпатас кони негизда ишламоқда, бу ерда 40 тоннадан ортиқ олтин ишлаб чиқилди. Марказий Қизилқумдаги Даугизтоғ ва Амантайтоғ олтин-сульфид конларининг тасдиқланган олтин захираси 300 тоннага етади. «Амантайтоғ Голдфилдс» ҚК ҳар йили 4 тоннагача олтин ишлаб чиқаради. Навоий вилоятида Ажибугут нураш қатламида ноанъанавий турдаги олтин руда кони разведка қилинди ва очилди. Саноат олтин кони 20 дан 75 м гача чуқурликда оксидлаш худудида жойлашган. Объект захиралари ўнлаб тонна олтинни ўз ичига олган. Зармитан, Гужумсой ва янги объект – худди ўша руда майдони олтин-кварц конлари, шунингдек Қизилолмасой ва Кочбулоқ олтин-сульфид-кварц конлари истиқболлари кўпаймоқда. Сўнгги йилларда Қизилқумда захиралари ўнлаб тоннани ташкил қиладиган Булуткон, Балпантоғ, Аристантоғ, Турбой конлари аниқланди ва ўрганилмоқда.

Республика худудида кумуш захираси 26 та конда ҳисобга олинди. Захиранинг асосий миқдори (80,4 фоизи) Қалмақир ва Дальнее (32,9%), Учқулоч (8,6%), Хондиза (12,2%) комплекс конлари, Кочбулоқ (3,3%), Қизилолмасой (5,3%), Мурунтоғ олтин руда конлари ва бошқа объектлар (18,2%) ҳамда Високовольное (11,5%), Косманачи (6,1%), Окжетпес (2%) бевосита кумуш конларига тўғри келади. Уран захираси ва қазиб олинishi бўйича Ўзбекистон дунёнинг етакчи ўнлигига киради. Ўзлаштирилган захираларни қайта ишлаш самарали экологик ер остини ишқорли ювиш усулида амалга оширилади. Уран билан кўшимча равишда рений, скандий, селен, ноёб ер элементлари қазиб олинishi мумкин. Умумий миқдори 100 минг тоннага етган ураниннинг тайёрланган захираси ва катта истиқболлар, шунингдек қўлланилаётган илғор технологиялар кон-металлургия комплекси ишини

камида 20 йиллик иш билан таъминлайди. Республикада рангли, ноёб ва тарқоқ металллар йирик базаси ташкил қилинди, булар бевосита ва комплекс конларни қамраб олади. Миснинг катта захиралари (17 млн. тоннадан ортиқ) Олмалиқ кон-руда комплекси мис-порфирсимон конларида жамланган. 50 йилдан ортиқ даврда ер остидан барча захираларнинг атиги 20%га яқини қазиб олинган. Фаолият юритаётган карьер, ишлаб чиқариш қуввати йилига 30 млн. тонна руда бўлган бойитиш фабрикаси, металлургия заводини қамраб олган барча зарур инфратузилманинг мавжудлиги рудани ишлаб чиқаришни анча кўпайтириш имконини беради. Олмалиқ конларида мисдан ташқари олтин, кумуш, олтингурут, теллур, селен, ренийнинг йирик захиралари жамланган, бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ялпи қийматининг 40%дан ортигини ташкил қилади. Республика худудида маълум бўлган (Лангар, Ингичка, Қайтош, Яхтон, Саргардон ва бошқа) вольфрам рудаси конларидан ташқари Сиритоғ ва Саутбой конлари ҳам аниқланган. Вольфрамни Мурунтоғ ва унинг қўшни манбаларидан ажратиб олиш, шунингдек Саутбой ва Саритоғ, Турбой, Олтинтоғ, Ауминза-Белтоғ руда туманларидаги конларда башорат қилиш ва изланган ишларни кучайтириш орқали вольфрам хом ашё базасини мустаҳкамлаш мумкин.

Кўрғошин ва рух конлари учта саноат турида тақдим қилинган: карбонат жинсларида кўрғошин-рух стратиформ тури (Учқулоч, Кўлчўлок), вулконли жинсларида скарн-кўрғошин-рух (Кўрғошинкон, Кумушкон) ва вулкон жинсли колчедан-полиметалл (Хандиза ва бошқалар) турлари. Кўрғошин ва рухнинг ўзлаштирилган захиралари Учқулоч (3 млн. тоннадан ортиқ) ва Хандиза (700 минг тоннадан ортиқ) конларида жамланган. Хандиза конида кўрғошин ва рух билан бирга мис, кумуш, кадмий, селен, олтин, индий топилган. Тошкент вилояти Шавазсой литий кўмир туфоалевролит вулконли конида 120 минг тоннадан ортиқ ҳажмда литий икки оксиди топилиб, ундан литий ажратиб олиш мумкин. Унга қўшимча компонентлар сифатида 3,2 минг тонна цезий оксиди ва 8,9 минг тонна рубидий оксиди аниқланган. Конни карьер усулида қайта ишлаш мумкин. Рудаларни қайта ишлаб, 78% литий тузи ажратиб олиш ва бунга қўшимча равишда калий ва натрий сульфатлари ишлаб чиқариш ҳамда ишлаб чиқарилган цементни қолдиқлар билан бойитиш йўли орқали деярли чикитсиз технология ишлаб чиқилган. Мамлакатда ўнлаб темир руда конлари топилган. Қорақалпоғистон габброидларидаги Тебирбулоқ титанмагнетит кони Уралдаги Качканар конига ўхшаш. Унинг захираси 68 млн. тонна металлга баҳоланди. Жиззах вилоятидаги Темиркон гематит-магнетит ва магнетит рудалари темир вулконли-қолдиқ конининг ҳисобланган захираси 35,5 минг т темир-га тенг. Тошкент вилоятидаги захираси қарийб 25,3 млн. тонна темир бўлган Суренотин скарн-магнетит кони ўрганилмоқда. Республика худудида марганецнинг кўп сонли манбалари топилган. Умумий ресурслари миқдори 15 млн. тонна дан ортиқ бўлган Даутош, Қизилбайроқ, Тахтақарача ва бошқа пласт конлари энг кўп ўрганилган. Зарафшон ва Ҳисор тизма-

ларидаги марганец полосасини охиригача ўрганиш керак. Қизилқумда нураш қатламида (Алисой, Оксой ва бошқалар) марганец конининг мамлакатимиз учун янги тури аниқланди. Ёнувчан сланецлар нефть маҳсулотлари ва қатор рангли ва ноёб металллар олиш учун хом ашё бўлиши мумкин. Уларни ўрганиш даврида Сирдарё ва Амударё икки ҳавзасида сланец манбаларини башоратлаш амалга оширилган, уларнинг чегараси қўшни давлатлар – Тожикистон, Туркманистон, Қозоғистонга бориб тақалади, бу улкан ресурслар мавжудлигидан далолат беради, дастлабки баҳоларга қараганда захира 93 млрд. тоннага тенг, шундан 47 млрд. тоннаси Ўзбекистонга тегишли, бу ҳисоб-китоблар 350 м чуқурликкача олиб борилди. Жанубий ва Ғарбий Ўзбекистон худудида Бойсун, Жом, Ўртабулоқ, Сангрунтоғ, Октоғ, Учқир, Кулбеш-как конлари захиралари баҳоланган.

Республика **нометалл фойдали қазилмалар**-нинг катта ресурсларига эга. Бу мамлакат фойдали қазилмаларининг кенг ва хилма-хил гуруҳи бўлиб, улардан Ўзбекистон иктисодиётида кенг қўлланилади. Буларга (70 турдан ортиқ), асосан, кон-руда ва кон-кимё хом ашёси, агрорудалар, шиша-сопол хом ашёси, қурилиш материаллари конлари киради. Хом ашёси турли саноат ва озиқ-овқат маҳсулотларини тозалаш учун сорбент сифатида ишлатиладиган кўп сонли конлар, шунингдек абразив материаллар манбалари мавжуд. Безатувчи, яримқиммат ва кам учрайдиган қимматбаҳо тошларнинг турли хиллари учрайди. Минераллашган ер ости сувлари, шу жумладан қўшимча газ-нефть манбаларидан олинадиган гидроминерал хом ашё (йод, бром ва бошқалар) ҳам кейинчалик ўрганиб чиқилиши керак. Мисол тариқасида баъзи хом ашё турлари конларининг қисқача тавсифини келтираемиз.

Марказий Қизилқумда, Мароқаш турига яқин бўлган қатор фосфоритлар конлари очилган. Жерой-Сардор конининг тахминан 88 млн. т ни ташкил қиладиган фосфор ангидриди захиралари ишланмоқда, коннинг башорат қилинган ресурслари – 100 млн. т га тенг. Фосфор ангидридининг умумий захираси 33,5 млн. т бўлган Қоракатин ва Шимоллий Джетимтау конлари аниқланган ва турли даражада тадқиқ қилинган.

Графит. Ўзбекистонда графитнинг 30 дан ортиқ кўриниши топилди. Навоий вилоятида тадқиқ қилинган захираси 2,3 млн. т бўлган Тасказган кони саноат жиҳатидан эътиборга молик. Республика таркибида калий бўлган ўғитлар ишлаб чиқариш учун хом ашё базасига эга – бу Тубегатан калий тузлари конидир. Унинг ўрганилган захиралари 686 млн. т ни ташкил қилади, таркибидаги хлорли калий миқдори 36,8 фоизга тенг. 96-97 фоизли хлорли калий концентратини ажратиб олиш ва бунга қўшимча равишда ош тузи олиш имкони мавжуд. Тошли туз кони захиралари (Жанубий Ўзбекистондаги Хўжакин, Тубегатан, Байбичекан, Қорақалпоғистон Республикасидаги Окқалъа конлари) 90 млрд. т га баҳоланган. Борсақелмас туз кони ва Жамансой охактош кони негизда 270 минг т кальцийлаштирилган ва 100 минг т каустик сода ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган Кўнғирот сода заводи фаолият юритмоқда. Карма-

на кварц-полевошпат кумлари конининг захираси 45 млн. т, ресурслари 35 млн. т бўлиб, бу бутун Ўрта Осиё минтақасидаги барча чинни, шиша ва кулолчилик корхоналарини олий навли хом ашё билан таъминлаш имконини беради. Республикада бетонит, таркибида бетонит бўлган гил, глауконитни ўрганиш ва қўллаш бўйича геология-тадқиқот ва илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Бу моддаларни қўллаш тупроқ ҳосилдорлигини оширади. Топилган (Арабдашт, Хаудаг, Азкамар ва бошқа) хом ашё конларининг ресурслари жуда катта.

Қурилиш материаллари. Ўзбекистон худудида ғишт, цемент, керамзит хом ашёси, кесиладиган тош, гипс, охақтош, бетонни тўлдирувчи ва бошқаларнинг 500 дан ортиқ кони мавжуд бўлиб, улар негизда бетонни енгил тўлдирувчи, иссиқликни сақловчи, боғловчи, том ёпиш материаллари ишлаб чиқариш бўйича корхоналар, шунингдек кулолчилик комбинатлари ва шиша, асбоцемент трубалар ишлаб чиқарадиган заводлар ишламоқда. Мамлакат ва хорижда ўзбек безаш ва қоплаш тошлари – гранит, габбро, мрамар кенг танилган. Ўзбекистон иқтисодиёти қурилиш материаллари баланс захиралари билан етарлича таъминланган.

Рангдор тошлар хом ашёси. Республикада турли хил кам учрайдиган, баъзида эса ноёб рангдор тошлар, минераллар ва тоғ жинслари кенг тарқалган. Рангдор тошларнинг 50 дан ортиқ тури: рубин, топаз, турмалин (шерл, индиголит, верделит, дравит), берилл, аквамарин, аметист, тоғ биллури, раухтопаз, цитрин, морион, пушти кварц, гранатнинг деярли барча турлари (пироп, альмандин, андрадит, проссуляр, спессарит), шунингдек заргарлик-безатувчи тошлар: андалузит, феруза, опал, кахолонг, нефрит, амазонит, родонит, азуригит, лазуригит, дюмортъерит, содалит, агат, халседон, яшма, агальматолит, листовенит, змеевик, обсидиан, хиастолит, алунигит, гематит-кровоавик, мрамар оникс, тошга айланган дарахт, жадеит, серпентин ва бошқалар руда конлари ва минераллашуви нуқталарининг 400 дан ортиқ манбалари мавжуд. Ўзбекистоннинг коллекцион нусхалари бутун дунёга машҳур.

Мавжуд геология маълумотлари янги - Ўрта Осиё олмос худуди ҳақида сўз юритиш имконини беради. Бу худудда турли хил олмос некимберлит жинслари (лампроитлар, лампрофирлар, ишқорли базальтоидлар, пикритлар, гипербазитлар, меланкрат карбонатитлар) аниқланган. Бугунги кунда республикада тахминан 20 та қувурсимон фойдали қазилма ётқизиғи топилган, шундан уртаси саноатлаштириш аҳамиятига эга.

Гидроминерал хом ашё Ўзбекистон учун ҳозирча ноанъанавий ҳисобланади. Бухоро-Қарши, Сурхондарё, Устюрт ва Фарғона артезиан ҳавзаларининг ер ости сувларини тадқиқ қилиш натижасида йод, бром, литий, рубидий, цезий, стронций ва бошқаларнинг саноат концентрацияси топилди. Ушбу ҳавзалар чуқур горизонтларидаги ер ости сувларида углеводородлар манбалари учрайди, уларни комплекс ўзлаштириш табиий газ, нефть ва конденсатни қазиб олиш билан бирга катта иқтисодий самара берибгина қолмай, атроф-муҳитга техноген таъсирни камайти-

ради. Ер ости сувлари мамлакат сув ресурсларининг катта қисмини ташкил қилади, истеъмол ва қишлоқ хўжалигини сув билан таъминлашда уларнинг аҳамияти беқиёс. Чучук ер ости сувларига эга асосий манбалар улкан қувватлар – 100 м ва ундан кўпроққа эга. Фарғона водийси, Охангарон, Чирчик, Зарафшон, Китоб-Шаҳрисабз ҳавзасида, Тўполанг ва Сангардак дарёлари чиқиш конусларида энг йирик қуввати кузатилади. Шу ернинг ўзида республиканинг шарқий ва жанубий минтақаларини сув билан таъминлайдиган йирик сув олиш манбалари жойлашган. Ер ости сувлари табиий ресурслари умуман Ўзбекистон бўйича 24,35 км³ни ташкил қилса, шундан 8,95 км³ чучук сувлар улушига тўғри келади. Ҳозирги пайтда умумий захираси 0,021 км³/сут бўлган 357 та чучук ер ости сувлари манбаси (минерал ва термал манбалар бундан мустасно) ўрганилган, шундан 0,01 км³/сут истеъмол мақсадларига мўлжалланган. Умумий ўрганилган манбаларнинг 90 тасидан фойдаланилмапти, бу истеъмол сув таъминотини ривожлантириш учун захира бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат геология қўмитаси тизимида иккита ихтисослаштирилган илмий-тадқиқот институти, Геология музейи ва Китоб геология қўриқхонаси фаолият юритади. Минерал ресурслар институти мамлакатимиздаги руда ва норуда фойдали қазилмалар геологияси соҳасидаги ягона илмий муассаса ҳисобланади. Геология-тадқиқот тармоғининг илмий-услубий, технологик ва тажриба-конструкторлик муаммолари кенг мажмуасини ҳал қилиш институт фаолиятининг асосий йўналиши ҳисобланади. Гидрогеология ва муҳандислик геологияси институти ер ости қазилмаларини гидрогеологик ўрганиш бўйича ишлар самарадорлигини оширишга йўналтирилган комплекс илмий-тадқиқот ва тажриба-услубий тадқиқотларни амалга оширади, у республика худуди бўйича ер ости сувлари мониторингини ўтказади. Геология музейи фаолиятининг нисбатан қисқа даврида (1986 йилдан буён) илмий ва ўқув маркази сифатида шаклланди, у тадқиқот ишлари билан бирга республика минтақаларида геологик қидирувларни ҳам бажаради. Музейнинг кўرғазма залларида Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги қазилма ишларида аниқланган асосий фойдали қазилмалар ва минерал хом ашё турларини қамраб олган турли геологик экспозициялар намоиш этилади. Геология фондида ҳам қатор хорижий конларнинг ноёб намуна нусхалари учрайди. Халқаро мақомга эга Китоб геология қўриқхонаси геологиянинг фундаментал масалалари ва қўшни соҳалардаги тадқиқотлар учун синов майдони бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақиллиги йилларида геология тармоғи давлат тузилмаси сифатида сақланибгина қолмай, муваффақиятли ривожланмоқда. Бу даврда турли фойдали қазилма бойликларининг 200 дан ортиқ захираси аниқланди ва тасдиқланди. Чучук ер ости сувлари захиралари аҳолининг хўжалик ва истеъмол мақсадларидаги сувга эҳтиёжини тўлиқ қондиради. Ўзбекистон қазилма бойликлари катта имкониятларга ва улкан истиқболларга эгаллигини таъкидлаш жоиз, чунки ҳозирги вақтга қадар очилган конлар палеозой фундаментининг юқорига чиққан

чегараларида жойлашган, республиканинг асосий ресурслар имконияти эса туташган худудлар билан боғлиқ.

Юқорида қайд этилганлар Ўзбекистон минерал-хом ашё базасининг миқёслари катталиги ва имкониятларининг кенглигини кўрсатади. Мамлакат кудратли кон-қазиб ва қайта ишлаш ишлаб чиқаришга, тараққий этган инфратузилмага эга. Кўплаб конларнинг комплекслиги ва кўшимча элементлар ажратиб олиш имконияти уларнинг баҳосини оширади. Бу афзалликларни амалга ошириш учун геологик объектларни башоратлаш, излаш ва баҳолашнинг илмий-услубий асосларини ривожлантириш, фойдали қазилмаларни тадқиқ қилиш ва қайта ишлашнинг замонавий технологияларини қўллаш зарур.

2007 йил 17 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Геология-тадқиқот ишларини ташкил қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори эълон қилинди, унда ташкилий тузилмани, геология-тадқиқот ишларини бошқариш ва башоратлаш тизимини тубдан такомиллаштириш, углеводород хом ашёси, нодир, рангли, ноёб ер ости металлари ва уран, шунингдек ер ости чучук ҳамда минерал сувларини излаш ва тадқиқ қилиш самарадорлигини ошириш назарда тутилган. Қарорни бажариш мақсадида 2007 йил давомида Ўзбекистон Республикаси Давлат геология қўмитаси тизимида «Нодир ва рангли металллар геологияси», «Уран ва ноёб ер ости металлари геологияси» ва «Гидроминерал ресурслар геологияси» илмий-ишлаб чиқариш марказлари ташкил қилинди.

Марказлар ер ости бойликларини геологик ўрганишнинг аниқ йўналишларига ихтисослашган бўлиб, ўз тузилмасида илмий ва ишлаб чиқариш бўлинмаларини бирлаштиради, бу геология-тадқиқот ишларининг ўрта ва узоқ муддатлари дастурлари асосида ер ости бойликларини комплекс тадқиқ қилиш, манбаларни излаш, баҳолаш ва ўрганиш ишларини мувофиқлаштириш имконини беради.

6.2. Минерал-хом ашё ресурсларининг умумий ҳолати ва улардан фойдаланиш

Саноат ишлаб чиқариши тараққиётининг бутун жараёнини белгилаб берадиган халқ иқтисодиётининг асосий тармоқларидан бири кон-қазиб олиш комплекси ҳисобланади. Валюта тўпланиши манбаи бўлган саноат учун хом ашё – қора, ноёб, рангли ва нодир металлларга эҳтиёж мунтазам ошиб бормоқда. Мамлакат суверенитети мустаҳкамлангани сари бу тамайил сакланиб қолади.

Ўзбекистон Республикаси худуди иқтисодиётда қўлланиладиган минерал хом ашёнинг ҳар хил турларини ўз ичига олган турли фойдали қазилмаларга бой. Ҳозирги пайтга келиб, нодир, рангли, ноёб, радиоактив ва қора металллар, ёнилғи-энергетика, кон-руда, кимё ва рангдор тошлар хом ашёси, қурилиш материаллари, чучук, минерал ҳамда термал ер ости сувларининг 2500 дан ортиқ манбаи аниқланган. Ўзбекистон олтин, қумуш, плавикли шпат, мис захиралари бўйича дунёда биринчи ўнлик давлат-

лари қаторига кириди. МДХда Ўзбекистон олтин захираси ва қазиб олинishi бўйича иккинчи ўрин, қумуш, мис, плавикли шпат, табиий газ бўйича учинчи ўринни эгаллайди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда тахминан 900 та кон очилган, уларда минерал хом ашёнинг қарийб 100 тури қазиб олинади, шундан 60 турдан ортиги саноатда ўзлаштирилган ва ишлатилади. Нефть, газ ва конденсатнинг 142 та, кўмирнинг – 6 та, нодир металлнинг – 34 та, қора металлнинг – 7 та, рангли ва ноёб металлнинг – 54 та, кон-руданинг – 49 та, тош-рангдор тошнинг – 19 та, кимё хом ашёсининг – 37 та, қурилиш материалларининг – 372 та ва ер ости сувларининг 172 та манбаи мавжуд.

Нефть, газ ва конденсат, кўмир, олтин, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молибден, плавикли шпат, графит, оловга чидамли материаллар, табиий тузлар, цемент ва гишт хом ашёси ва бошқа қурилиш материаллари, ер ости сувларининг очилган захиралари негизда 500 дан ортиқ газ-нефть саноати, шахта, кон, карьер ва разрез, тахминан 300 та минерал сув қуйиш бўйича завод ва цех учун сув йиғиш жойлари фаолият юритади. Улар орасида Олмалик ва Навоий кон-металлургия комбинати, Ангрен кўмир разрези ва Шарғун шахта бошқармаси, Газли ва Шўртан газ саноати, Муборак газни қайта ишлаш заводи, Охангарон ва Навоий цемент заводлари, Ғазалкент ҳамда Олмалик тош қазиб олиш комбинатлари ва бошқалар мавжуд.

Республикада очилган минерал-хом ашё ресурсларининг умумий иқтисодий баҳоси 300 млрд. АҚШ доллари миқдорида баҳоланади. Ҳар йиллик ўсиш 9,1 млрд. АҚШ долларини ташкил қилади. Фойдали қазилмаларни қазиб олиш 4,3 млрд. АҚШ доллари миқдорида баҳоланади.

Кон-қазиб олиш комплекси минерал-хом ашё базасининг замонавий ҳолати узоқ истикболга унинг барқарор ишлашини таъминлабгина қолмай, қувватларини ошириш ва янги тармоқлар яратиш учун ҳаққоний асослар беради.

Норуда фойдали қазилмалар, шу жумладан, қурилиш материаллари минерал-хом ашё базаси мамлакатда кескин ривожланди. Цемент хом ашёсининг 2 та манбаи (оҳактош компоненти – 824 млн. тонна, гил компоненти – 520 млн. тонна) бешта фаолият юритаётган (Охангарон, Навоий, Қувасой, Бекобод, Ангрен) ва учта лойиҳалаштириляётган (Беруний, Шеробод ва Жиззах) цемент заводлари учун хом ашё базаси ҳисобланади. Қоплаш тоши конлари (72847 минг м³ ли 31 та кон) фаолият юритаётган тошни қайта ишлаш корхоналарини 100 йилдан ортиқ даврга таъминлаши мумкин. Шу билан бирга мамлакатда юқори безаш хусусиятига эга бўлган қоплаш тошлари етишмаяпти.

Керамзит хом ашёси 10 та очилган конда, асосан, Жанубий Ўзбекистон, Фарғона ва Қорақалпоғистонда жамланган (122,4 млн. м³).

Гишт хом ашёсининг 160 дан ортиқ (захираси 412308 минг м³), қум-шағал материалларининг 66 та (830888 минг м³), оҳактош ишлаб чиқариш учун оҳактошнинг 21 та (209442 минг тонна), қурилиш тошининг 36 та (367402 минг м³), бетон ва сили-

кат буюмлари учун кумнинг 20 та (186676 минг м³) ва бошқаларнинг конлари қурилиш материалларини ишлаб чиқаришнинг нисбатан юқори даражасини таъминлайди. Бироқ уларни ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг ошиб бораётган эҳтиёжларидан ҳозирда ортда қолмоқда.

«Ўзқурилишматериаллари» давлат концернига тегишли фаолият юритаётган тошни қайта ишлаш корхоналари билан бир вақтда ҳозирги пайтда санатнинг бошқа тармоқларида тошни қазиб олиш ва қайта ишлаш бўйича янги ишлаб чиқаришлар, шунингдек хусусий корхоналар ташкил қилинмоқда. Уларнинг жорий қилиниши яқин йилларда қоплаш плиталарини ишлаб чиқаришни ва хилма-хиллигини бир неча барабар кўпайтириш имконини беради.

Қатор йиллар давомида қазилма манбаларини комплекс ўрганиш муҳим иқтисодий натижаларга олиб келди. Аниқланишича, қатор конлардаги қўшимча компонентлар, қазилма жинслари, қолдиқли бойитиш, кондициясиз рудалар қолдиқларини ҳам ишлатиш, улардан олинган маҳсулотлар конларни ўзлаштириш рентабеллигини бир мунча оширди.

Минерал-хом ашё базаси тизимли равишда қайта тикланишни, аниқлашган ва ўзлаштирилган захираларнинг сифатини ошириш, уларни жойлаштириш тузилмаларини яхшилашни талаб қилади. Суверенитет ва бозор муносабатлари шароитида Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва уларни қайта ишлашнинг юқори даражаси муҳим аҳамиятга эга бўлади. Қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра мамлакат бўйича минерал хом ашёни қазиб олиш ва қайта ишлаш географияси нотекис тарқалган, бу унинг катта ҳажмларда ва узоқ масофаларга ташиш заруратини келтириб чиқаради. Республикадаги кўплаб корхоналар муайян сабабларга кўра импорт қилинадиган қимматли хом ашё билан ишлайди. Шу билан бир вақтда келтириладиган хом ашёнинг бир қисми республика ҳудудида ҳам етарлича учрайди ва унинг сифати баъзи ҳолларда келтириладиган хом ашёдан ҳам юқори бўлади. Шунинг учун импорт қилинадиган хом ашёнинг ўрнини босиш учун минерал-хом ашё базасини яратиш ва маҳаллий хом ашёни саноатда қайта ишланишига жалб қилиш самарадорлигининг комплекс геологик-иқтисодий асосланишини амалга ошириш бирламчи вазифалардан бири саналади. Бозор иқтисодиёти шароитида бу сезиларли иқтисодий самара беради ва ношлаб чиқариш харажатларини камайтиради, бундан ташқари бошқа иқтисодий вазифаларини ҳал қилиш учун анчагина валюта маблағларини тежаб қолади.

Ғишт-черепица ва аглопорит хом ашёси. 01.01.2006 йилдаги ҳолатга кўра, Ўзбекистон Республикаси бўйича 199 жойда ғишт ва аглопорит ишлаб чиқариши учун тоғ жинслари захиралари аниқланган, уларнинг баланс захиралари 466908,5 минг м³ни, жумладан, сариқ тупроқли жинслар 383876,9 минг м³; гил – 62140,6 минг м³, аглопорит ишлаб чиқариши учун сариқ тупроқли жинслар – 5284 минг м³, шу жумладан, суглинка – 32 минг м³, қум – 10288 минг м³ ва бошқаларни ташкил қилади. Баланс захираси 174049,5 минг м³ (манбалар умумий сонининг 37,8%,

захиралар умумий миқдорининг 37,3%) бўлган 75 та манба «ўзлаштирилаётган» манбалар сирасига кирди, шундан сариқ тупроқли жинслар – 70 (аглопорит ишлаб чиқариши учун 1 та манба), гил – 4 та манба. «Захирали ўзлаштирилган» манбалар гуруҳини умумий захираси 292859,0 минг м³ бўлган 124 та манба, шундан сариқ тупроқли жинслар – 105 манбани (аглопорит ишлаб чиқариши учун 1 та манба), гил 10 та манбани ташкил қилади. 2006 йилда Давлат баланси томонидан биринчи марта Тойқарши гил манбаси ҳисобга олинди.

Керамзит хом ашёси. 01.01.2006 йилдаги ҳолатга кўра, Фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида умумий захираси 47091 минг м³ бўлган 14 та конда керамзит хом ашёси захиралари ҳисобга олинган. Балансдан ташқари захиралар – 20894 минг м³.

Дағал керамика учун гил. Ўзбекистон Республикаси захиралар Давлат баланси томонидан 2006 йил 1 январдаги ҳолатга кўра дағал керамика (дренаж трубалари) ишлаб чиқариш учун гил захиралари учта кон – Қамишбоши (Фарғона вилояти), Қўнғиртоғ («ўртacha қатлам») ва Каттақўрғон (Самарқанд вилояти) ва суглинка битта кон – Қўнғиртоғ II (Самарқанд вилояти) бўйича ҳисобга олинган. Гил хом ашёси умумий захираси 13128 минг м³ни ташкил қилади.

Бундан ташқари, Қўнғиртоғ конининг Жанубий участкаси (1984 йилда биринчи марта ўрганилган) ўртacha қатламида учрайдиган гилдан дренаж трубалари, паст ва юқори қатламларидаги гилдан эса керамзит ва қоплаш ғишти ишлаб чиқариш учун хом ашё сифатида ишлатишнинг принципиал имконияти аниқланди.

Ерларни рекультивациялаш учун сариқ тупроқли суглинка. Инсон хўжалик фаолияти натижасида бузилган ерларни рекультивациялаш (тиклаш), шунингдек камунумли (шағалли, тошли ва бошқа) ерларнинг ҳосилдорлигини ошириш учун хом ашё сифатида сариқ тупроқли суглинка ва тупроқ-ўсимликли қатлам қўлланилиши мумкин.

01.01.2006 йил ҳолатига кўра, фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси томонидан Тошкент вилоятида жойлашган 3 та кон – Ангрен, Дальнее (Марказий ва Шимоли-Ғарбий Балиқти участкалари), Шавазсой (Левобережний участкаси) ерларни рекультивациялаш учун яроқли суглинка захиралари ҳисобга олинган. Суглинкалар умумий балансидаги захиралари 50875 минг м³ни ташкил қилади. Ангрен конидаги суглинкалар захираси «Ўзбекқўмир» ОАЖ томонидан, Дальнее ва Шавазсой (Левобережний участкаси) конлари тегишли равишда «Олмалиқ КМК»нинг захира хом ашё базаси саналади.

Ангрен кони бўйича суглинкаларни (тупроқ-ўсимлик қатламини) қазиб олиш 2000-2002 ва 2004-2005 йилларда амалга оширилмади, 2003 йилда эса 3 минг м³ қазиб олинди.

Бўрсимон жинслар. 01.01.2006 йил ҳолатига кўра, бўрсимон жинслар захиралари баланси 3 та кон: Навоий вилоятидаги Меловое, Самарқанд вилоятидаги Каттақўрғон, Қашқадарё вилоятидаги

Дехқонобод конларида ҳисобга олинган. Умумий захиралар 5411,1 минг тоннани ташкил қилади.

Дехқонобод доломит кони 1955 йилдан бери девор тоши учун ишланган, 2002 йилдан бошлаб доломит казиб олиш вақтинчалик тўхтатилди.

Меловое кони. 1999 йилдан бери ишлаб келмоқда, бўрсимон жинслар захиралари шимолий ва шарқий томонга кўпайиши мумкин. Хом ашёга талаб паст бўлганлиги сабабли 1999-2005 йилларда 0,9 минг тонна, хусусан, 2005 йилда – 0,1 минг тонна бўрсимон жинс казиб олинди. Бўрсимон жинслар (доломит) курилиш бўри ишлаб чиқаришда қўлланилади.

Каттақўрғон кони захира учун ўрганилган, бўрсимон жинслар захиралари 1647 минг тонна миқдорида белгиланган. Бўрсимон жинслар (доломитлаштирилган оҳақтош) табиий кўринишда ММ-3 туркумига, бойитилганидан сўнг эса ММ-2 туркумига хос, табиий бўр ўрнига ишлатилиши мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда табиий бўрнинг ўрнига Қашқадарё вилоятидаги Кўнғиртоғ ва Косантоғ бўрсимон жинс моддалари хом ашё сифатида қўлланилиши мумкин. Кўнғиртоғ ва Косантоғдаги бундай жинслар умумий захираси ва башорат қилинган ресурслари 6,8 млн. тоннани ташкил қилади.

Оҳақ қуйдириш учун оҳақтош. Оҳақтош ишлаб чиқариш учун минерал хом ашё сифатида оҳақтош ва доломит қўлланилади. 01.01.2006 йилдаги ҳолатга кўра, Давлат баланси томонидан республика ҳудудида 213758 минг тонна миқдоридаги 23 та кондаги оҳақ қуйдириш учун оҳақтош захиралари ҳисобга олинган.

Бундан ташқари, баланс томонидан сода ишлаб чиқариш учун карбонат компоненти сифатида 75644,0 минг тонна миқдоридаги битта кон (Қорақалпоғистон Республикасидаги Жамансай кони) бўйича оҳақтош захиралари ҳисобланган.

Қум-шағал материаллари. Қум-шағал материаллари оддий ва гидротехник бетон учун тўлдирувчи (йириги – шағал ва майда тош, майдаси - кум), асфальт-бетон ва битум-минерал қоришмалари, автомобиль йўллари курилиши учун асос ва темир йўллари учун балластировка учун, темир-бетон курилмалари ишлаб чиқариш учун, штакатурка ва қоплаш қоришмалари (кум) ва бошқа мақсадларда қўлланилади.

Қум-шағал материаллари конлари, асосан, дарёлар қайирлари ва қайирусти террасалари, дарё чиқиш конуслари ва муваққат сув оқимлари билан боғлиқ бўлиб, республика ҳудудида деярли ҳамма ерда учрайди. Хом ашё билан фақат Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси таъминланмаган, уларнинг эҳтиёжлари қўшни вилоятлар ресурслари ҳисобига кондирилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат баланси томонидан 01.01.2006 йил ҳолатига кўра, 768913 минг м³ миқдорида 76 кон (шу жумладан, захиралари ишлатиб бўлинган 2 та кон) бўйича қум-шағал қоришмаси захиралари ҳисобга олинган, балансдан ташқари захиралар 443 минг м³ ни ташкил қилади.

Ҳозирги пайтда республика ҳудудида 53 та кон бўйича қум-шағал қоришмаси захиралари қайта

ишланмоқда, жумладан, уларнинг иккитаси – Майлу-Суу (Андижон вилояти) ва Қашқадарё (Қашқадарё вилояти) конларида тасдиқланган захиралар ишлатиб бўлинган. Ушбу конлар бўйича хом ашё олиш ишлатиб бўлинган кум-шағал материалларини тозалаш ҳисобига амалга оширилмоқда. Чиноз кони 2-сон участкасида (Тошкент вилояти) ҳам хом ашёни худди шундай усулда олиш йўлга қўйилган. Аблик кони (Тошкент вилояти) бўйича 1999 йилдан бери кум-шағал қоришмаси олинмади.

Курилиш тошлари. Ўзбекистон Республикаси курилиш тошларининг катта захираларига эга, улар физик-механик хусусиятларига кўра турли мақсаддаги бетонни тўлдирувчи майда тош, харсангтош, темир йўллари балластлаштириш учун майда тош, тротуар ва соҳилбўйига ётқизиладиган донали тошлар учун ишлатилиши мумкин.

01.01.2006 йил ҳолатига кўра, республика ҳудудида захираси 450398,0 минг м³ бўлган 48 та курилиш тошлари кони ҳисобга олинган, балансдан ташқари захиралар 15170 минг м³ни, хусусан, карбонат жинслари – 232401,3 минг м³, метаморфли сланецлар – 97 минг м³; отилиб чиққан жинслар – 215873,7 минг м³ ва балансдан ташқари 10235 минг м³ни ташкил қилади.

Ўзлаштирилаётганлар сирасига 19 та кон: карбонат жинсларининг 11 та кони, сланецларнинг 2 та кони, отилиб чиққан жинсларнинг 6 та кони киради. 29 та кон: карбонат жинсларининг 23 та ва отилиб чиққан жинсларнинг 6 та кони захирали (ўрганилган) конларга ажратилган.

Курилиш ишлари ва силикат ишлари учун қум. 01.01.2006 йил ҳолатига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида курилиш ишлари (бетон ва курилиш қоришмалари) ва силикат буюмлари ишлаб чиқариш учун 25 та қум кони захиралари ҳисобга олинган, шундан:

силикат буюмлари ишлаб чиқариш учун қум – 59690 минг м³;

силикат буюмлари ишлаб чиқариш учун сариқ тупроқли жинслар – 3545 минг м³;

курилиш ишлари (бетон ва курилиш қоришмалари) учун қум – 123738 минг м³ни ташкил қилади.

6 та кон: силикат буюмлари ишлаб чиқариш учун 4 та кон, курилиш ишлари (бетон ва курилиш қоришмалари) учун қумнинг 2 та кони – казиб олинмаётганлар сирасига киради. Захиралари ўрганилган конлар сирасига 18 та кон: силикат буюмлари ишлаб чиқариш учун 8 та қум кони ва курилиш ишлари (бетон ва курилиш қоришмалари) учун 10 та кон ажратилган. Силикат буюмлари ишлаб чиқариш учун сариқ тупроқли жинсларнинг битта кони фаолияти тўхтатилган конлар сирасига киради.

6.3. Умумтарқалган фойдали қазилмалар: уларнинг ҳолати ва ишлатилиши

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди, иқтисодиётда ишлатиладиган минерал хом ашё турларини ўз ичига олган ҳар хил фойдали қазилмаларга бой (30 ва 31-жадвалларга қаранг). Энг йирик кон казиб олувчи корхоналарга рудали конлар бўйича Олмалик ва Наво-

30-жадвал. 01.01.2008 йил ҳолатига Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича умумтарқалган фойдали қазилмалардан фойдаланиш ва уларнинг захираси

Худуд номи	туپроқ қарьерлари				қум қарьерлари				шағал қарьерлари						
	дона	га	2007 г.		дона	га	2007 г.		дона	га	2007 г.				
			лойихавий захира, млн. метр куб	режа амал			лойихавий захира, млн. метр куб	режа амал			лойихавий захира, млн. метр куб	режа амал			
Қорақалпоғистон Республикаси	5	80	19,8	0,049	0,035	3	12	0,35	0,12	0,06	3	94	10	0,015	0,012
Андижон	14	74,4	23,43	0,016	0,011	3	19,5	0,459	0,14	0,1	4	205,5	0,805	0,177	0,135
Бухоро	2	27	14	0,05	0,05	5	701,9	304,9	0,03	0,03	1	10	120	13	12,5
Жиззах	3	10	2,6	0,16	0,94	1	3	Эксперт. синовлари	0,03	0,16	1	1	тажриба-саннат. ишланмаси	0,03	0,017
Қашқадарё	8	103,2	2,2	0,007	0,062	22	708,7	20,4	0,07	0,06					
Навоий	1	14,5	6,275	0,015	0,008	3	46,5	15,216	0,22	0,1	17	113	3,653	0,165	0,065
Наманган	20	48,9	20,1	0,055	0,4	1	3	75	0,17	0,13	17	39,9	22,97	0,3	0,2
Самарқанд	16	90,87	13,046	0,15	0,18	3	35	11,252	0,35	0,23	11	393,5	28,7	0,25	0,21
Сурхондарё	14	82,5	9,8	0,047	0,036	10	219,6	5,3	0,05	0,03	10	679,5	60,9	21,56	15,051
Сирдарё	1	21	18	0,01	0,01	6	5	0,15	0,15	0,15	1	7,5	14,5	0,2	0,2
Тошкент	43	1773	50,8	35	30	3	93,3	0,8	0,85	0,85	24	1637	4	0,239	0,215
Фарғона	14	125,1	26,353	3,2	2,42	4	108	101,6	2	0,9	23	198,9	663,2	53,2	47,2
Хоразм	1	200	12,1	0,52	0,52	2	482	25,4	0,03	0,03					
Жами	142	2650	218,504	39,279	34,672	66	2438	560,827	4,2	2,84	112	3380	928,728	89,13	75,805

31-жадвал. 01.01.2008 йил ҳолатига Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича умумтарқалган фойдаланиш ва улар захиралари

Худуд номи	бутели тош карьерлари				оҳактош карьерлари				рақушлик карьерлари						
	дона	га	лойихавий захира, млн. метр куб	2007 г.		дона	га	лойихавий захира, млн. метр куб	2007 г.		дона	га	лойихавий захира, млн. метр куб	2007 г.	
				режа	амал				режа	амал				режа	амал
Қорақалпоғистон Республикаси					5	28,5	22,1	0,063	0,06						
Андижон					1	100	25	0,071	0,051						
Бухоро					1	89,2	12401,4	0,01	0,01						
Жиззах	1	5	не утвржд	0,001											
Қашқадарё	2	35	1,1	0,008											
Навоий					3	402,4	101,037	1,865	0,879						
Наманган	1	5	10	1	2	2	0,5	0,1	0,1	3	10,2	18,1	2	2	
Самарқанд	2	18,2	14,211		3	21	16,001	0,107	0,105						
Сурхондарё	2	28		0,1	1	60	15,8	0,098	0,093						
Сирдарё															
Тошкент					2	1033,3	5	0,4	0,35	3	627	24,1	0,5	0,45	
Фарғона					1	30	1,1	0,03	0,03	2	14	1,1	0,09	0,09	
Жами	8	91,2	25,311	1,108	19	1766,4	12587,938	2,744	1,678	8	651,2	43,3	2,59	2,54	

ий кон-металлургия комбинатлари, кўмир бўйича «Ўзбеккўмир» ОАЖ, қурилиш материаллари бўйича «Ўзқурилишматериаллари» АК ва бошқа корхоналар қиради.

1995 йилдан 2007 йилгача даврда рудали ва норуда конлар бўйича фойдали қазилмаларни қазиб олиш 3,5 баравар ошди.

1998 дан 2007 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.06.2007 йилдаги фойдали қазилмалар конларини ишлаб чиқиш ҳуқуқини берадиган «Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензияларни бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-649-сон Қарори чиққунга қадар «Саноатконтехназорат» давлат инспекцияси томонидан 564 та тоғ ажратмаси берилиб, рўйхатга олинди (32-жадвал ва 84-расмга қаранг).

«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонун талабларини бузган ҳолда фойдали қазилмаларни қазиб олаётган корхоналар, айниқса, хусусий корхоналар, шунингдек тадқиқ қилинмаган ер ости участкаларида ишлаётган корхоналар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензияларни бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-649-сон Қарори лойихаси, «Ер ости участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини бериш тартиби ва шартлари тўғрисида»ги Низом ва Ўзбекистон Республикасида умумтарқалган фойдали қазилмалари рўйхатини ишлаб чиқишда иштирок этди.

Ҳозирги пайтда республика бўйича мавжуд умумтарқалган фойдали қазилмалар конлари: тупроқ карьерлари – 142 та; қум карьерлари – 66 та; шағал – 112 та; харсангтош карьерлари – 8 та; оҳактош карьерлари – 19 та; чиғаноқ карьерлари – 8 та ҳисобга олинган.

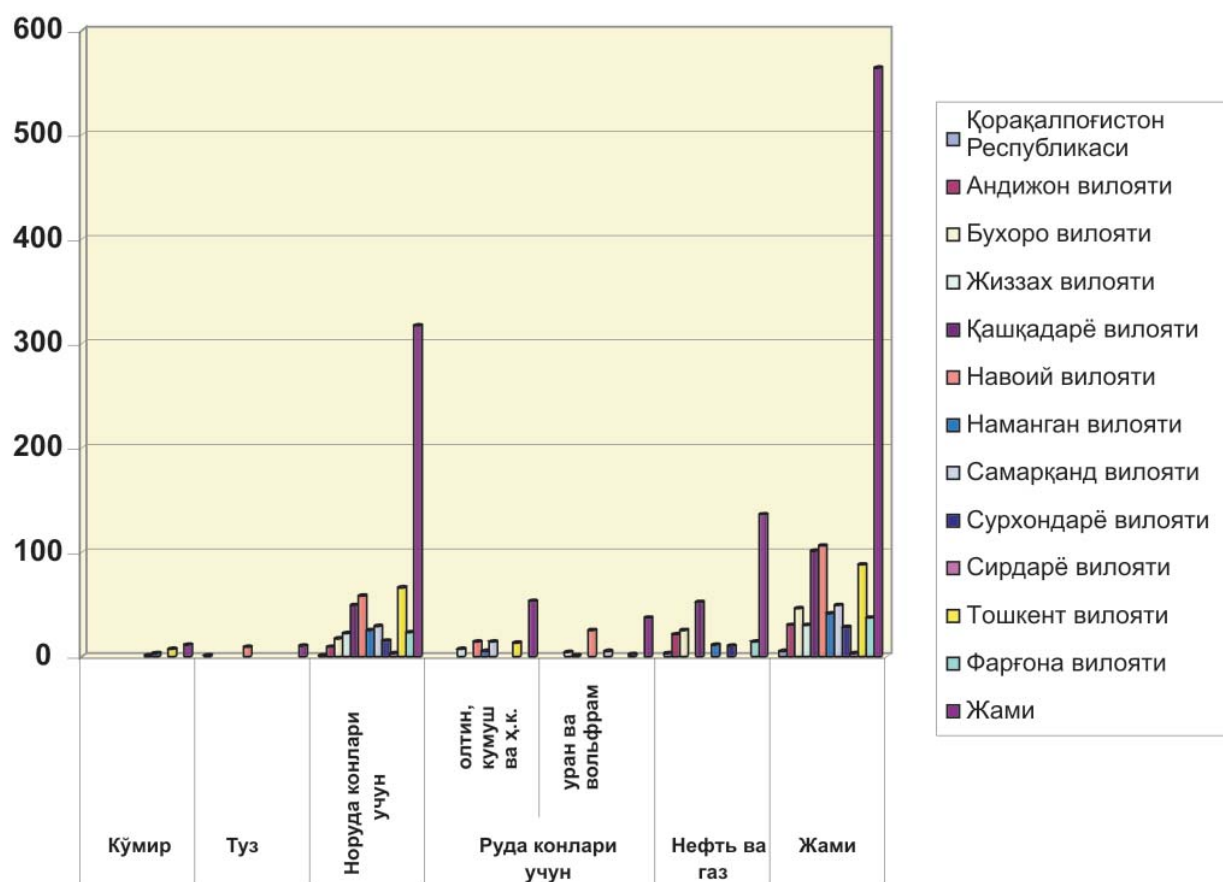
6.4. Ўзбекистон Республикасида инвесторларнинг кафолатлари ва ҳуқуқлари

Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвестиция-

32-жадвал. 1988-2008 йиллар даврида Ўзбекистон Республикаси «Саноатконтехназорат» давлат инспекцияси томонидан ер ости бойликлари ажратиш учун берилган далолатномалар

Вилоят номи	Кўмир	Туз	Норуда конлари учун	Руда конлари учун		Нефть ва газ	Жами
				олтин, кумуш ва ҳ.к.	уран ва вольфрам		
Қорақалпоғистон Республикаси		1	1			3	5
Андижон			9			21	30
Бухоро			17		4	25	46
Жиззах			22	7	1		30
Қашқадарё			49			52	101
Навоий		9	58	14	25		106
Наманган			25	5		11	41
Самарқанд	1		29	14	5		49
Сурхондарё	3		15			10	28
Сирдарё			3				3
Тошкент	7		66	13	2		88
Фарғона			23			14	37
Жами	11	10	317	53	37	136	564

84-расм. 1988-2008 йиллар даврида Ўзбекистон Республикаси «Саноатконтехназорат» давлат инспекцияси томонидан ер ости бойликлари ажратиш учун берилган далолатномалар



лар тўғрисида»ги ва «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари ва чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қонунлари қабул қилинган, улар мамлакат ҳудудида хорижий инвестицияларни амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари ва тартибини, инвестиция фаолиятини юритаётган хорижий инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини белгилаб беради.

Хорижий инвесторларга қуйидаги кафолат ва ҳуқуқлар берилган: миллийлаштиришдан кафолатлаш; Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий инвесторлар томонидан инвестициялар юритишдан олинган даромад кўринишидаги пул маблағларини қўллаш ва эркин ўтказиш кафолатлари; олинган маҳсулотга (ёки тузилган битимларга мувофиқ унинг бир улушига) эгаллик қилиш ҳуқуқи; инвестиция фаолияти тугаллангани туфайли хорижий инвестицияларни қайтариш кафолати; очиқ ахборот олиш имкониятидан фойдаланиш; низоларни халқаро арбитраж судида ҳал қилиш имконияти; инвестицияларни амалга оширишнинг (хорижий инвестицияли корхона ташкил қилиш, концессиялар харид қилиш, маҳсулотни таксимлаш ҳақида битим имзолаш ва бошқа) шакллари эркин танлаш.

Ўзбекистон Республикасининг кейинги қонунчилиги инвестициялаш шартларини ёмонлаштирган тақдирда, хорижий инвесторларга нисбатан инвестициялаш пайтидан бошлаб ўн йил давомида инвестициялаш санасида амал қилган қонунлар қўлланилади.

Хорижий инвестор ўз хоҳишига қараб янги қонунларнинг унинг инвестициялаш шартларини яхшилайдиган моддаларини қўллаш ҳуқуқи берилади.

Инвестициялаш шартларининг ёмонлашишига қуйидагилар қиради:

Ўзбекистон Республикаси қонунларига хорижий инвесторга тўланадиган дивидентлар кўринишидаги даромадларга солиқ (ставкаси) миқдорининг кўпайишини назарда тутадиган ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиши ёки янги қонун ҳужжатлари қабул қилиниши;

репатриациялаш жараёнини мураккаблаштирадиган ёки Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқилаётган хорижий инвесторнинг даромадлари (фойдаси) миқдорини камайтирадиган қўшимча талабларнинг жорий этилиши, ваколатли давлат органи томонидан хорижий инвестицияли корхоналар тўловга ноқобил бўлиши ёки банкротлиги, кредиторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, хорижий инвестор – жисмоний шахс томонидан қўл урилган жиноят ёки маъмурий қонунбузарлик ёхуд суд ва арбитраж қарорига мувофиқ тўхтатиб туриш зарур бўлган ҳолларда қонун ҳужжатларини дискриминацион қўлламаган шартларда хорижий инвесторнинг маблағларини репатриациялашни тўхтатиб туриш ҳоллари бундан мустасно;

инвестициялаш ҳажмларига миқдорий чекловлар ва инвестициялаш миқдори бўйича бошқа қўшимча талаблар, хусусан, хорижий инвестицияли корхоналарда хорижий инвестициялар энг кам миқдорини ошириш кўринишидаги талабларнинг жорий этилиши;

корхоналар устав фондларидаги (устав сармояларидаги) хорижий инвесторнинг улушли иштироки бўйича чекловлар жорий этилиши;

хорижий инвесторлар – жисмоний шахслар визаларини расмийлаштириш ва муддатини чўзиш бўйича, шунингдек хорижий инвестицияларни амалга ошириш бўйича бошқа қўшимча талаблар жорий қилиниши.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида умумий моддалар билан бир қаторда хорижий инвесторларга қўшимча кафолатлар ва ҳимоя чора-тадбирлари тақдим қилиниши мумкин.

Хорижий инвесторларга қўшимча кафолатлар ва ҳимоя чора-тадбирлари Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг кафолатларини тақдим қилиш, инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда қўмаклашиш, махсус солиқ ва тўлов тартибини яратиш, лойиҳаларни амалга оширишнинг давлат мониторингини ўтказиш ва бошқа тадбирларни қамраб олиши мумкин.

Хорижий инвесторларга қўшимча кафолат ва чора-тадбирлар ҳар бир аниқ ҳолатда қуйидагиларни инвестициялашда қўлланилиши мумкин: барқарор иқтисодий ўсиш, мамлакат иқтисодиётида жадал тузилмавий ўзгаришларни таъминлайдиган етакчи тармоқларга; республика экспорт имкониятларининг мустаҳкамланиши ва кенгайиши, унинг жаҳон хўжалик алоқаларига интеграциясини таъминлайдиган етакчи лойиҳаларга; кичик тадбиркорлик соҳасидаги лойиҳаларга, буларни амалга ошириш хом ашё ва материалларни қайта ишлаш, истеъмол товарлари ва хизматларини ишлаб чиқариш, аҳоли бандлигини таъминлашга йўналтирилади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида шунингдек республикадаги корхоналар ва хорижий инвестицияли корхоналар фойдаланиши мумкин бўлган қуйидаги солиқ ва божхона имтиёзлари белгиланган. Экспортчи корхоналар учун ишлаб чиқарган товарлар (ишлар, хизматлар) эркин айирбошланадиган валютага (ЭАВга) экспортининг умумий сотув ҳажмидаги улушидан келиб чиқиб, даромад ва мулк солиғи бўйича камаювчи шкаласи сақланиб қолинган. Экспорт улуши умумий сотув ҳажмининг 15 дан 30%гача қисмини ташкил қилса – кўрсатилган солиқлар 30%га, 30% ва ундан ортик бўлса – 50%га камаяди. Янги ташкил қилинган корхоналар рўйхатга олинган пайтдан бошлаб икки йил давомида мулк солиғидан озод қилинади.

Қуйидагилар божхона божини тўлашдан озод этилади:

- хорижий инвестицияли корхоналар устав фондидаги улуши 33%дан кам бўлмаган хорижий инвесторлар ва корхоналар томонидан Ўзбекистон Республикасига ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун олиб кирилатган мол-мулк;

- хорижий инвесторлар ҳамда хорижий инвесторлар билан тузилган меҳнат шартномаларига мувофиқ мамлакатда яшаётган чет эл фуқаролари шахсий эҳтиёжлари учун олиб кирилатган мол-мулк;

- Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига 50 млн. АҚШ долларидан кўп суммага бевосита инвестиция ажратган хорижий юридик шахслар олиб ки-

раётган товарлар, олиб кирилатган товарларни уларнинг ўзлари ишлаб чиқарган бўлишлари керак;

- лойиҳа ҳужжатларига кўра маҳсулотни тақсимлаш ҳақидаги битим бўйича ишларни амалга ошириш учун мўлжалланган, инвестор ёки унинг оператори олиб кираётган товарлар, ишлар ва хизматлар, шунингдек инвестор томонидан олиб чиқилаётган ва маҳсулот тақсимоти битимига (МТБ) кўра унга тегишли бўлган маҳсулот;

- хорижий инвесторлар томонидан хорижий инвестицияли корхоналар устав сармоясига улуш сифатида олиб кирилатган технологик жиҳозлар;

- янги ишлаб чиқаришларни ташкил қилиш ҳамда фаолият юритаётган ишлаб чиқаришларни замонавийлаштириш ва техник қайта жиҳозлаш учун белгиланган тартибда тасдиқланган лойиҳаларга мувофиқ, олиб кирилатган технологик жиҳозлар, ваколатли банк тасдиғи мавжуд бўлганида.

Хорижий инвестицияли корхоналарга солиқлар, божхона ва мажбурий тўловларни тўлаш бўйича қўшимча имтиёзлар фақат аниқ белгиланган даврга берилади ва муддатсиз бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан хорижий инвесторга қонунларда қайд қилинганига қўшимча равишда кафолатлар ва химоя чоратадбирлари (имтиёз ва преференциялар) тақдим этилганида ҳукумат номидан Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо-сотик вазирлиги ҳамда хорижий инвестор ўртасида инвестиция шартномаси тузилади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 1 январидан жорий этилган янги Солиқ кодексига мувофиқ ер ости қазилмаларидан фойдаланувчи имзолаш ва тижорат аниқлаш бонусларини тўлайди. Имзолаш бонуси ер ости қазилмаларидан фойдаланувчининг тегишли лицензия асосида фойдали қазилмаларни излаш, ўрганиш ва қазиб олиш бўйича фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқини берадиган бир марталик қатъий белгиланган тўловидир.

Имзолаш бонуси лицензия олинган вақтдан бошлаб 30 кундан кечикмай тўловчи томонидан бюджетга тўланади. Тижорат аниқлаш бонуси тегишли лицензияда кўрсатилган ер ости участкасида ҳар бир фойдали қазилмани тижорат йўлида топганлиги, шу билан бирга қонни қўшимча ўрганиш пайтида фойдали қазилмаларни топганлиги ва натижада аввал белгиланган қазиб олинган захиралар кўпайганлиги учун тўланади. Тижорат аниқлаш бонусини тўлаш ваколатли давлат органи томонидан қондан қазиб олинган фойдали қазилмалар ҳажми тасдиқланган кундан бошлаб 90 кундан кечикмай амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ер ости бойликларидан фойдаланиш масалаларини бошқарадиган асосий қонун 2002 йил 13 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонун ҳисобланади. Қонун ер ости бойликларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва қўллаш, ер ости бойликларидан фойдаланишда ер ости бойликлари, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иш хавфсизлиги муносабатларини тартибга солиди. Қонунга мувофиқ ер ости бойликлари давлат мулки бўлишига қарамай,

ер ости бойликларини ишлаш жараёнида топилган фойдали қазилмалар уларни қазиб олиш билан шуғулланган юридик ва жисмоний шахслар мулки ҳисобланади.

Ер ости бойликларини геологик ўрганиш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости қурилмаларини қуриш ва улардан фойдаланиш, рангдор тош хом ашёси, палеонтологик қолдиқлар ва бошқа геологик коллекция материаллари намуналарини йиғиш ва ҳоказоларга берилиши мумкин.

Лицензия ер ости участкасидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлишига асос бўлади.

Қонун ер остини геологик ўрганиш ишларини молиялаштирган юридик ва жисмоний шахсларга тадқиқ қилинган фойдали қазилма қонига ишлов бериш учун лицензияни олишга фавқулодда ҳуқуқ беради.

Ер ости участкасидан фойдаланиш ҳуқуқига лицензияни бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 7 июндаги ПҚ-649-сон «Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензияларни бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори билан бошқарилади.

«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳририга мувофиқ ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари анча кенгайган. Ер ости бойликларидан фойдаланувчига қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- ер ости участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни юритиш технологияси масалалари бўйича қарорларни мустақил қабул қилиш;

- қон ишлари техник лойиҳалари, тараққиёт режаларига белгиланган тартибда ўзгартишлар киритиш;

- фойдали қазилмалар қонларига ишлов бериш жараёнида эксплуатацион кондицияларни қўллаш;

- тоғ айирмаси ва белгиланган тартибда тақдим этилган ер участкалари чегараларида ишларни юритиш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа объектларини қуриш;

- объектлар ва умумий фойдаланиш коммуникацияларидан шартнома асосида фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонуни «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Геодезия ва картография тўғрисида»ги, «Экологик экспертиза тўғрисида»ги, «Чиқиндилар тўғрисида»ги, «Муҳофаза этиладиган ҳудудлар тўғрисида»ги қонунлари, Ер кодекси ва бошқа ҳужжатлар билан ўзаро боғлиқ равишда амал қилади.

6.5. Умумтарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати

Умумтарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги давлат назорати Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари томонидан амалга оширилади. 2007 йилда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси инспекторлари томонидан 14 та ка-

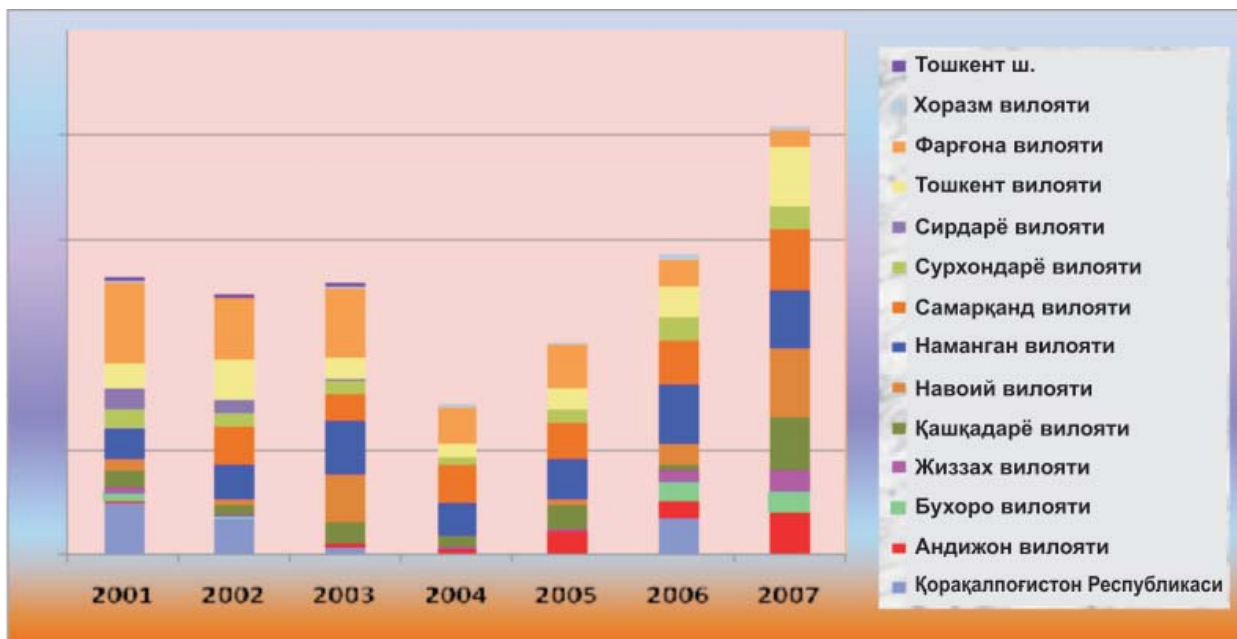
рърни текшириш натижаларига кўра умумтарқалган фойдали қазилмаларни казиб олиш қондаларини бузганликлари учун жами 1346,8 минг сўмлик жарима солинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 7 июндаги ПҚ-649-сон «Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензияларни бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори чиққанидан кейин фойдали

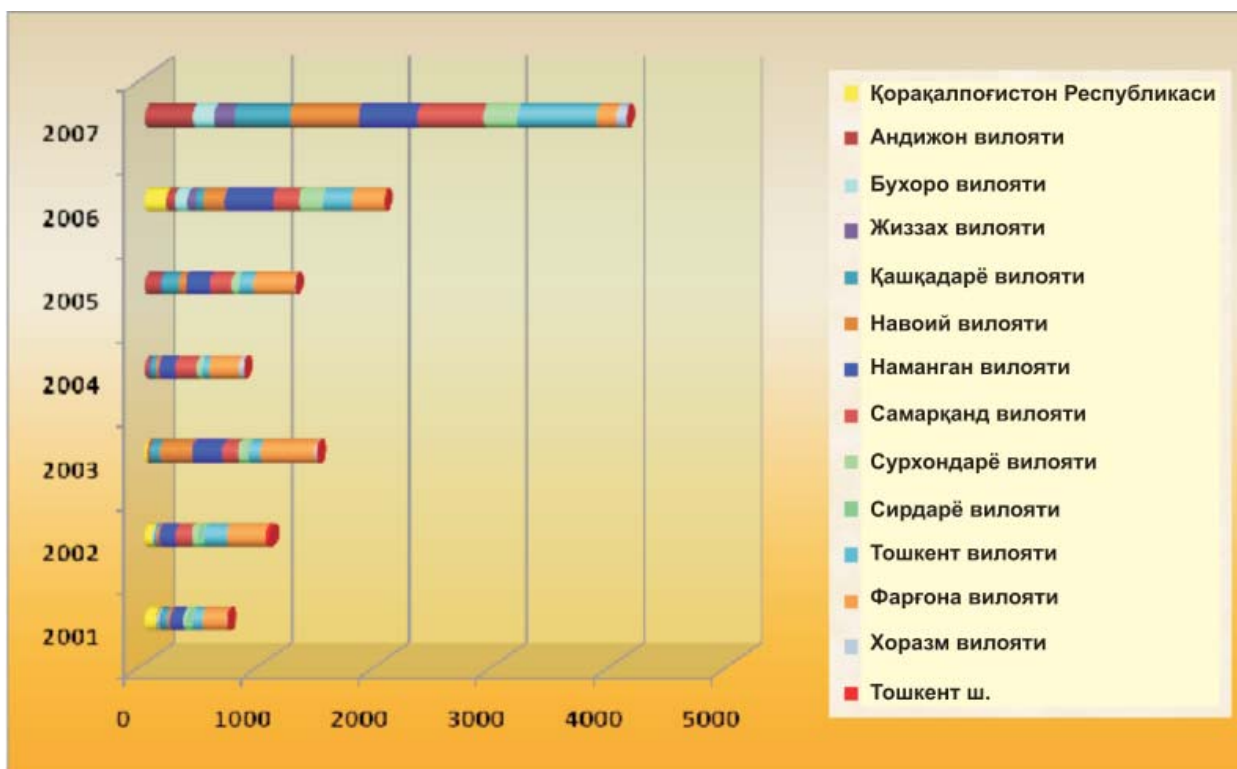
қазилмаларни ўзбошимчалик билан казиб олганлик ҳолатлар юзасидан кўриладиган чоралар кучайтирилди.

2001-2007 йилларда амалга оширилган давлат назорати натижалари ҳамда умумтарқалган фойдали қазилмаларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузганлик учун кўрилган чоралар 85 ва 86-расмларда берилган.

85-расм. 2001-2007 йилларда маъмурий жавобгарликка тортилган мансабдор шахслар ва фуқаролар, нафар



86-расм. 2001-2007 йилларда маъмурий жавобгарликка тортилган шахслардан ундирилган жарималар, минг сўм



VII. Биохилма-хиллик

7.1. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар (қўриқхоналар, табиий ва миллий боғлар, буюртмахоналар, табиат ёдгорликлари)

Барқарор таракқиёти учун табиатни муҳофаза қилиш ва биологик хилма-хиллик ресурсларини сақлаб қолиш катта аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли Ўзбекистон Республикаси 1995 йилда Халқаро биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенцияга (CBD, Рио-де-Жанейро) қўшилди.

1998 йилда ҳукумат томонидан Ўзбекистон Республикасида Биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича Миллий стратегия ва Ҳаракатлар режасининг тасдиқланиши биохилма-хилликни сақлаб қолиш йўлидаги биринчи қадам бўлди. Бу стратегиянинг асосий вазифаларидан бири мамлакат умумий майдонининг 10%гача қисмини қамраб олувчи муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барқарор тизимини ташкил қилиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида биохилма-хилликни муҳофаза қилиш айнан муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда тўлақонли амалга оширилмоқда. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил қилиш, муҳофаза этиш ва фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви ҳукумат, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари, шунингдек махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари – Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Давлат геология қўмитаси томонидан амалга оширилади.

Халқаро даражада муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимининг таракқиёти Умумжаҳон табиатни муҳофаза этиш уюшмаси, хусусан, Умумжаҳон муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар комиссияси (WCPA) томонидан мувофиқлаштирилади. Бироқ муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар бутлиги ва самарали менежментини давлат миқёсида таъминлаш муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни бошқаришнинг биринчи даражали вазифаси ҳисобланади.

Муҳофаза этиладиган ҳудуд – бу биологик хилма-хилликни ҳамда табиий ресурслар ва улар билан боғлиқ маданият элементларини сақлаб қолиш учун мўлжалланган, бундай мақсадга хос бўлган қонуний ва маъмурий бошқарув тартибига бўйсунган қуруқлик ва/ёки денгиз қисми (IUCN 1994).

Ўзбекистон Республикаси томонидан Бонн Конвенцияси (CMS, Бонн, 1998), Рамсар Конвенцияси (Ramsar, Convention on Wetland), Йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ёввойи фауна ва флора турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисидаги Конвенция (CITES, Вашингтон, 1997), яқин ва узоқ хориз давлатлар билан табиатни муҳофаза қилиш масалалари бўйича халқаро битимлар имзоланган.

1972 йилда ЮНЕСКО томонидан «Умумжаҳон маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Конвенция қабул қилинди, унда бирин-

чи марта жаҳон халқларининг «Умумжаҳон мероси»ни ташкил қиладиган универсал қадриятга эга бўлган баъзи табиий ва маданий бойликларни ҳимоя қилиш ва сақлаш масъулияти белгилаб берилди. 1975 йилда ушбу конвенцияни 21 давлат ратификация қилди, ҳозирги пайтда конвенция томонларига айланган давлатлар умумий сони 180 га етди. Ўзбекистон Республикаси бу конвенцияга 13.01.93 йилда қўшилди.

«Умумжаҳон мероси» рўйхатига тақдим этилган объект маданият ёки табиат бойлиги мероси, маданий ландшафт бўлиши мумкин. Табиат бойликлари – бу юксак эстетик ёки илмий қадриятга эга бўлган табиий (жисмоний ёки биологик) тузилмадир.

Ўзбекистон бўйича «Умумжаҳон мероси» рўйхатига 4 та (маданий, тарихий) объект киритилган: булар Хивадаги Ичан қалъа (1990), Бухоро (1993) ва Шахрисабзнинг тарихий марказлари (2000), Самарқанд – маданиятлар чорраҳаси (2001).

Ҳозирги пайтда Давлат биологик назорати (Давбионазорат) томонидан Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ва ЮНЕСКО ишлари бўйича миллий комиссия иштирокида Ўзбекистон Республикасининг табиат бойликлари мероси дастлабки рўйхати тайёрланди ҳамда «Умумжаҳон мероси» қўмитасига тақдим этилди. «Умумжаҳон мероси» рўйхатига 6 та (табиий) объект: Тоғли Ҳисор, Чотқол биосфера қўриқхонаси, Зомин тоғлари (Зомин қўриқхонаси ва Зомин миллий боғи), Шохимардон, Бойсун тумани (қўшма сайт) ва Сармишсой (қўшма сайт) киритилди.

Объектнинг мазкур рўйхатга расман киритилиши унинг халқаро нуфузини ошириб, кейинчалик уни сақлаб қолиш бўйича долзарб масалаларни ҳал қилиш учун маблағ олиш имконини беради. Объект расмий сертификат олади ва ўз номи, чегара ва ахборот нашрлари ва ҳоказоларда мазкур расмий нишонни жойлаштириш имкониятига эга бўлади.

Асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари тўғрисидаги Конвенция (Рамсар конвенцияси) 1971 йилда Рамсар (Эрон) шаҳрида имзоланди. Унинг асосий мақсади сув-ботқоқ жойлари (кўллар, дарё водийлари, ботқоқлашган ҳудудлар, денгиз кўлтиқлари) ва сувда сузувчи қушларни аниқлаш ва сақлаб қолишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси 2001 йилда Рамсар конвенциясига қўшилди. Ўзбекистон ҳудудида сувда сузувчи ва сув атрофида яшайдиган қушлар тўпланадиган жойлар сифатида жуда муҳим, сув организмлари катта захирасига эга, муҳофаза қилиниши ва тўғри барқарор фойдаланилишини талаб қиладиган тахминан 10 та сув ҳавзаси (асосийлари – Денгизкўл, Судочье, Арнасой, Тўдакўл, Ачин кўлоблари, Қорақир) мавжуд. Рўйхатга халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари, масалан, Денгизкўл киритилган. Ҳозирги пайтда рўйхатга ки-

ритишга номзод сифатида Судочье кўлини киритиш режалаштирилган.

Аввалги қонунчилик асоси табиатни муҳофаза қилиш ҳудудий шаклининг ривожланишини етарлича таъминламас эди. Янги қонун қабул қилиниши билан уни янгилаш ва такомиллаштириш режалаштирилган. Республикада муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар яхлит бир тизимдан иборат бўлади, у охир-оқибат биохилма-хилликни узоқ вақт сақлаб қолишни таъминловчи узлуксиз экологик занжирга айланади.

2004 йил декабрида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан янги «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди, у муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Ушбу қонунга мувофиқ муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар уларнинг мақсад ва тартибларидан келиб чиқиб, қуйидаги тоифаларга бўлинади:

- 1) давлат қўриқхоналари;
- 2) мажмуа (ландшафт) буюртмаҳоналари;
- 3) табиий боғлар (миллий боғлар, маҳаллий миллий боғлар);
- 4) давлат табиат ёдгорликлари;
- 5) алоҳида табиат объектлари ва комплексларини муҳофаза қилиш, қайта ташкил қилиш ва тиклаш учун ҳудудлар (буюртмаҳоналар, табиий питомниклар, балиқ хўжалиги зоналари);
- 6) муҳофаза этиладиган ландшафтлар (курорт зоналари, рекреацион зоналар, сувни муҳофаза қилиш зоналари, соҳилбўйи полосалари, сув объектларини санитар муҳофаза қилиш зоналари, ер усти ва ер ости сувларининг шаклланиш зоналари);
- 7) алоҳида табиий ресурсларни бошқариш учун ҳудудлар (ўрмон хўжаликлари, овчилик хўжаликлари).

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар (МЭТХ) янги классификацияси Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқининг тавсияларини ҳисобга олади ва иктисодий ҳамда экологик манфаатлар бирлигини таъминловчи қўриқланадиган ҳудудлар турли режимлари ягона экологик тизимини яратиш имконини беради.

«Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунда «Биологик хилма-хиллик тўғрисида»ги, «Кўчиб юрувчи ёввойи ҳайвонлар турларини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга сув-ботқоқ жойлар тўғрисида»ги ва яна бир қатор конвенциялар бўйича Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларини амалга ошириш бўйича йўналиш кучайтирилди.

Янги қонуннинг асосий фарқ қилиш белгиларига куйидагилар қиради:

- муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг халқаро классификацияланиши;
- муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга фуқаролар киришларининг асосий шартлари белгиланган;
- фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат, нотижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза

қилишни ва фойдаланишни ташкил этишда иштирок этишларининг қоидалари кўзда тутилган;

- муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд паспорти ва бошқариш режаси тўғрисида талабларни киритиш;

- мажмуа (ландшафт) буюртмаҳоналари алоҳида I b категориясига киритилган, қонунчиликда бу аввал бўлмаган;

- икки турдаги табиий боғларни яратиш мумкинлиги кўзда тутилган: республика аҳамиятидаги миллий табиий боғлар ва маҳаллий аҳамиятдаги табиий боғлар ҳамда хусусий буюртмаҳоналар ва табиат питомниклари;

- табиат давлат ёдгорликлари классификацияси киритилди;

- табиат питомникларини, ўрмонларни ҳимоялаш маълум категориялари билан ҳудудларни ва овчилик хўжаликларининг тан олиниши;

- давлат биосфера резерватлари тушунчасининг киритилиши;

- давлатлараро муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни яратиш мумкинлиги кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасида муҳофаза этиладиган ҳудудларининг тоифалари ва турлари, уларни зоналаштириш 34-жадвалда, МЭТХ тузилмаси 33-жадвалда келтирилган.

Мазкур янгиланган шу билан ҳам изоҳланадики, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларларни ташкил қилиш, муҳофаза қилиш ва фойдаланиш масалалари фақат муҳофаза этиладиган табиий ҳудудда яшовчи аҳолининг ҳаётий манфаатлари билангина эмас, балки мамлакат барча фуқароларининг рекреацион, маданий, соғломлаштириш ва маърифий манфаатлари билан боғлиқдир. Шунинг учун фуқароларнинг МЭТХ алоҳида категорияларига киришларининг шартлари ҳамда уларни муҳофаза қилиш мақсадида бундай киришни чегаралаш кўзда тутилган. Мажмуа (ландшафт) буюртмаҳоналари, ресурсларни бошқариш мақсадида МЭТХ учун муҳофаза қилишнинг янги категориялари ва турлари киритилди. Бу категориялар МЭТХ объектлари ва комплекслари вазифаларига фуқаролар ва мана шу ҳудудларда хўжалик юритувчи субъектлар манфаатларига жавоб берадиган муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг турларини яратишга имкон беради. Бу муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар майдонини бир мунча оширишга ва мана шу кўрсаткич бўйича муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни мазкур институт мавжуд бўлган ривожланган илғор мамлакатлар кўрсаткичларига яқинлаштириш имконини беради.

Давлат биосфера резервати тушунчасини киритилиши алоҳида аҳамиятга эга. Давлат биосфера резервати умумдавлат аҳамиятига молик ер усти ва сувли экологик тизимга ёки уларнинг комбинациясига эга бўлган, биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш, барқарор табиатдан фойдаланиш ва ижтимоий-иктисодий ривожлантириш, тегишли маданий бойликларни муҳофаза қилиш учун мўлжалланган муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд ҳисобланади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни молиявий таъминлаш тўғрисида меъёрлар ҳам белгиланган. Бундай табиат ҳудудларининг баъзи тоифалари-

ни қисман ўзини-ўзи молиявий маблаг билан таъминлаш кўзда тутилган, бу экологик туризм, рекреация ташкил этиш, табиат ресурсларидан фойдаланишга рухсатнома беришдан тушган фойда ҳисобига амалга оширилади.

«Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, биринчи бор хусусий буюртмаҳоналар ва парваришхоналар яратиш мумкинлиги қонуний таъминланди. Бу муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни хусусийлаштиришни аниқлашди. Ер майдонлари ва бошқа табиат объектлари юридик ва жисмоний шахсларга фақат фойдаланишга берилди. Бу нодавлат юридик ва жисмоний шахслар маблағларини жалб этишга имкон беради, шу жумладан табиат объектлари ва муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни сақлаш, қайта тиклаш ва қайта ишлаб чиқаришни таъминлаш учун турли миллий ва чет эллик табиатни муҳофаза қилиш ташкилотларини жалб этишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасида ҳозир иккита хусусий питомник ташкил этилди:

Бухоро вилоятида (Пешку тумани) йўрғатувалокни кўпайтириш бўйича «Emirates Birds Breeding» МЧЖ питомниги (2007 й.);

Навоий вилоятида (Кармана) йўрғатувалокни кўпайтириш бўйича «Emirates Centre for Conservation of Houbaga» МЧЖ питомниги (2008 й.).

«Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонун қабул қилингандан кейин кўп сонли объектларга - ўрмон хўжалик корхоналари ва овчилик хўжаликларига муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақоми берилмоқда. Бу биохилма-хилликни муҳофаза қилишнинг ҳудудий жиҳатдан камраб олинган майдонларни анча кўпайтириш имконини беради.

Қўриқхоналар тўртта турли идорага бўйсунгани туфайли «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳақидаги Низомга мувофиқ Давбионазорат давлат қўриқхоналарида табиатни муҳофаза қилиш қонунларига риоя этилишини назорат қилиши мумкин, холос. Бундай текширувлар Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этилгандан кейин дарҳол бошланди, кейинчалик мунтазам ўтказиб турилди ва сўнгиси 2002 йилда амалга оширилди. Уларнинг барчасида жиддий қонунбузарликларни аниқлаб, давлат қўриқхоналарини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимига бериш заруратини тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этилишининг максадларидан бири давлат қўриқхоналарини бошқариш бўйича ягона орган тузиш эди. Ҳукуматнинг Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этиш ҳақидаги қарориди (05.04.88 йил 134-сонли) барча давлат қўриқхоналарини унинг тизимига бериш вазифаси белгиланган эди. Лекин кейинчалик бу қарор бекор қилинди.

Давбионазорат Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ихтиёрида бўлган

муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар – Ҳисор давлат қўриқхонаси ва «Жайрон» экомаркази фаолияти устидан услубий раҳбарлик ва назоратни амалга оширади.

Ҳисор давлат қўриқхонаси ЎзССР КП МҚ ва Вазирлар Кенгашининг 21.12.88 й.даги 474-сонли «ЎзССР КП МҚ ва Министрлар Кенгашининг 1988 й. 5 апрелдаги Қарори 10-бандига ўзгартириш киритиш тўғрисида»ги қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этилгандан сўнг 1989 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибига берилди. Ҳисор давлат қўриқхонаси ҳақидаги Низом Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раиси томонидан тасдиқланган.

Ҳисор давлат қўриқхонаси Ўзбекистондаги энг йирик қўриқхона бўлиб (майdonи 80986,1 га), Ўзбекистон жанубидаги тоғларнинг ноёб ландшафтларини муҳофаза қилади, ўсимлик ва ҳайвонот оламини ўрганади. Давбионазорати қўриқхона ишини назорат қилади, услубий, техник ҳамда табиатни муҳофаза қилиш фонди билан ҳамкорликда молиявий ёрдам кўрсатади. Давбионазорати томонидан қўриқхона учун махсус инспекция иши, илмий ишлар, инспекциянинг тузилмалар билан ўзаро муносабатлари бўйича йўриқномалар ишлаб чиқилган ҳамда тасдиқланган.

Қўриқхонада метеорологик ҳолатни кузатиш учун метеостанция мавжуд. Ушбу кузатишлар бўйича ҳисобот Табиат солномасига қиради. Давбионазорат қўриқхонадаги тартиб ва илмий ишлар бўйича ҳисоботлар олади. Илмий ишлар бўйича ҳисоботлар Фанлар академиясида тақриздан ўтади ва Давбионазоратда сақланади.

Қўриқхона республика ва хорижий илмий ташкилотлар билан яхши илмий алоқаларга эга, Халқаро илвирс фонди ишида иштирок этади. Ҳар йили қўриқхона маҳаллий аҳоли билан, шунингдек мактаб, ҳокимиятларда экологик тарғибот ишларини ўтказилади.

Ҳисор давлат қўриқхонасидаги ҳайвонларнинг асосий турлари сони 33-жадвалда келтирилган.

33-жадвал. Ҳисор давлат қўриқхонасидаги ҳайвонларнинг асосий турлари миқдори

№	Тур номи	Сони (2007 й.)
1	Сибирь тоғ кўзиси	2371
2	Оқтирноқ айик	169
3	Туркистон силовсини	114
4	Илвирс	24
5	Тўнғиз	625
6	Қуён	2798
7	Бургут	137
8	Болтаютар	100
9	Улар	669
10	Каклик	37550

Ҳисор давлат қўриқхонаси худудида ўз ходимлари ва жалб қилинган мутахассислар томонидан кўп учрайдиган, ноёб ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ҳозирги ҳолати ҳамда миқдори бўйича тадқиқотлар ўтказилади.

1988 йилдан 2008 йилгача бўлган даврда Ҳисор давлат қўриқхонаси фаолияти ва ривожланиши учун Шахрисабз шаҳрида маъмурий бино, 4 та кордон, ишчи отлар учун 3 та отхона, 2 та кўприк қурилди, табиат музейи қўшимча биноси таъмирланди, кордонларда 3 та станция (шундан иккитаси қуёш батареясида ишлайди), 1 та мини гидростанция ва 1 та душ учун иситиш қозони ўрнатилди. Ёнғинга қарши жиҳозлар, дори-дармон воситалари, ишчи отлар учун анжомлар ва ем харид қилинди. Инспекторлар таркиби ишчи отлар, қурол, кийим-кечак ва дала анжомлари билан таъминланган, автотрактор техникаси мавжуд. Маъмурият ташкилий техника билан жиҳозланган. Илмий бўлим, илмий ишларни амалга ошириш учун лаборатория жиҳозлари ва турли асбоб-ускуналарга эга.

«Жайрон» экомаркази ноёб ва йўқолиб кетиш хавфи остидаги ҳайвон турларини сақлаб қолиш ва кўпайтиришга ихтисослашган жаҳон миқёсида ўзига хос бўлган объект ҳисобланади.

1977 йилда ташкил этилганида экомарказ «Бухоро жайронларни кўпайтиришга ихтисослашган питомник» деб номланарди ва унда 42 та жайрон, 4 та қулон ва сайғоқлар боқиларди. Кейинчалик унда халқаро ва миллий Қизил китобларга киритилган хонгул (бухоро бугуси), гепард, йўрға-тувалоқ ҳам боқилди. Питомникнинг олдига жайронларни кўпайтириш, улар биологиясини ўрганиш ва популяцияси ресурсларидан оқилана фойдаланиш вазифаси қўйилди. Кейинчалик ижобий натижалар олинганидан кейин питомник бошқа ноёб турлар – қулон, Пржевальский оти, йўрға-тувалоқни кўпайтириш билан шуғулланди, бу ерда сайғоқлар подаси ҳам бор эди. Фаолиятини кенгайтириш ва ҳайвонларни кўпайтириш соҳасидаги муваффақиятлари туфайли 26.12.98 йилда Вазирлар Кенгашининг фармойиши билан питомник «Жайрон» экомарказига айлан-тирилди.

Экомарказ майдони 7153 га бўлиб, шундан 5145 га браконьерлар ва йиртқичлардан ҳимояланиш учун металл тўсиқ билан тўсилган. Питомникда тутқунлик шароитида ҳайвонларни ўрганиш ва зарурат туғилганида ҳайвонлар болаларини қўлда овқатлантириш имконини берадиган вольерлар тизими қурилган. Ҳозирги пайтда 2007 йилдаги ҳисобга кўра жайронлар миқдори 549 бош, Пржевальский отлари 35 бошгача, Ўзбекистон табиатида йўқолиб кетган қулонлар 55 бошгача етган.

Жайронни вольерда кўпайтириш соҳасидаги ишлар энг муваффақиятли кетмоқда. Экомарказ фаолият юритган вақт давомида тутқунликда кўпайтирилган ҳайвонларнинг 30 та авлодини олишга муваффақ бўлинди. Бунда ҳайвонот боғлари ва хусусий коллекцияларга 200 дан ортиқ жайрон, 5 та Пржевальский оти сотилган, 822 бош жайрон тарқатилган, овчилик маҳсулотли (жайрон) 128 бошни ташкил қилди.

Экомарказда бажарилаётган тадқиқотлар натижалари илмий ва даврий матбуотда, шунингдек кўп сонли республика ва хорижий нашрларда чоп этилган, мажлис ва конгрессларда маъруза тариқасида тақдим қилинган. Экомарказ бўйича илмий библиография мақолалари 200 тага етиб қолди.

Экомарказ ходимлари билан бирга Россия, Франция, АҚШ ва бошқа мамлакатларнинг мутахассислари томонидан ноёб илмий ишлар ўтказилди. Экомарказнинг илмий ҳисоботлари Фанлар Академиясида тақриздан ўтади ва Давбионазоратда сақланади.

Ҳар йили Пржевальский оти популяциясининг ҳолати ҳақидаги ахборот Халқаро отлар насли китобини юритиш учун Халқаро Пржевальский оти фондига жўнатилади. Бухородаги Пржевальский оти популяцияси сони ва кўпайтириш салоҳияти бўйича жаҳондаги бешликка киради.

Экомарказда ҳайвонлар бош суякларининг ноёб тўплами мавжуд. 2007 йилда унда 937 нусха, шундан жайронлар бош суяги 918 нусха мавжуд эди. Коллекция материалининг кадрлилиги шубҳасиз, тўплам Ўзбекистон илмий ва маданий фондлар миллий рўйхатида киритилган.

Ҳозирги пайтда Экомарказ жайрон, қулон, Пржевальский оти, Бухоро тоғли қўйини кўпайтириш билан шуғулланмоқда. 2007 йилда келтирилган бир жуфт Бухоро қўйдан 2 та кўзичоқ туғилди. Сўнгра яна 2 та Бухоро қўйи кўзичоғи ва 1 та морхўр улоқчаси келтирилди. Жорий пайтдаги умумий сони 6 бош Бухоро қўйи ва 1 та морхўрдан иборат.

Мақоми бўйича «Жайрон» экомаркази илмий-ишлаб чиқариш ташкилоти ҳисобланади. Штати 33 киши, 12 кишидан иборат илмий бўлими бор. Илмий бўлим кучи билан жайрон, қулон, Пржевальский оти бўйича мониторинг тадқиқотлари ўтказилмоқда. Бундан ташқари алоҳида мавзулар бўйича қўшма ишланмалар, бошқа ташкилотларнинг яқка тартибдаги тадқиқотлари ҳам мавжуд.

Ҳисор давлат қўриқхонаси ва «Жайрон» экомаркази тараққиётини яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Давбионазорати ва мазкур муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ходимлари билан биргаликда «2006-2010 йилларга Ҳисор давлат қўриқхонасини ривожлантириш режаси» ва «2006-2010 йилларда «Жайрон» экомарказини ривожлантириш бўйича илмий-тадқиқот ва ташкилий-техник ишлар дастури» ишлаб чиқилди.

Давбионазорати ходимлари томонидан БМТТД лойиҳаси ва Ҳисор давлат қўриқхонаси ходимлари билан биргаликда «Ҳисор давлат қўриқхонасини бошқариш режаси» лойиҳаси ишлаб чиқилди. Лойиҳа қайта ишлаш жараёнидадир.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда илмий тадқиқотларни ўтказишга алоҳида эътибор қаратилади. Шундай қилиб, «Жайрон» экомарказида 1988 йилдан бошлаб «Жайронларни муҳофаза қилиш, тиклаш ва хўжаликда қўллаш шакллари-ни ишлаб чиқиш» мавзусида илмий иш олиб борила бошланди. Кейинчалик «Ўзбекистонда жекнинг биологик асосларини ва тикланишини ишлаб чиқиш»,

«Гепардни кўпайтириш ва уни табиатга реинтродукция қилиш усулларини ишлаб чиқиш» мавзуларида тадқиқотлар олиб борилди. Бу билан бир вақтда «Жайроннинг сахро ўсимлик қопламга таъсири» мавзусида ботаник ишлар бажарилди. Экомарказга Пржевальский отлари келтирилганида «Пржевальский отларини Ўрта Осиёнинг қуруқ иқлим шароитига мослаштириш» мавзусида илмий тадқиқотлар бошланди. Жайрон бўйича ишлар давом эттирилди - «Жайронларнинг питомник шароитида кўпайиш даврида социал ўзини тутиши», «Сахро экотизимларида қушларнинг қўниши тузилмаси ва мавсумий динамикаси» мавзусида қушлар ўрганилди.

Ҳисор давлат қўриқхонаси ташкил этилган пайтдан бошлаб «Табиат солномаси», фенологик кузатувлар мунтазам олиб борилади. Қўриқхонанинг илмий ходимлари томонидан «Ҳисор тизмаси шимоли-ғарбий тармоқларида ноёб ва йўқолиб кетаётган ҳайвонлар турлари биологияси», «Арчали комплексларда табиий тикланишни ўрганиш», «Ноёб ва йўқолиб кетаётган ўсимлик турлари популяциялари, уларнинг тарқалиш қонуниятлари ва генетик банкларни ташкил қилиш имкониятлари» мавзуларида тадқиқотлар олиб борилмоқда. М.Улуғбек номли Ўзбекистон Миллий Университети олимлари томонидан «Ҳисор давлат қўриқхонаси ер усти умуртқасиз ўсимликлар ҳамжамияти фаунаси» иши бажарилди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Зоология институти «Ҳисор давлат қўриқхонаси ҳайвонот олами инвентаризацияси», «Ҳисор давлат қўриқхонаси ҳайвонот ва ўсимликларининг ноёб турлари инвентаризацияси», «Ҳисор қўриқхонаси асосий эктомокомплекслари ҳолати ва фаолиятининг шарҳи» мавзуларида тадқиқот ўтказди. Ўзбекистон Республикаси ФА «Ботаника» ИИЧМ «Ҳисор давлат қўриқхонаси ўсимлик қопламининг геоботаник хариталаштириш» мавзусида ишлар олиб борди. Қўриқхона ўсимликларининг батафсил харитаси берилди. Қўриқхона тўғрисида газеталарда мақолалар чоп этилди, ҳужжатли фильм суратга олинди. Мониторинг ва илмий ишлар олиб борилди. Директорнинг фан бўйича ўринбосари Б.Оромовнинг 1999 йилда илвирси сақлаб қолиш бўйича Покистонда, 2001 йилда экотуризмни ривожлантириш бўйича Германияда ва 2006 йилда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни бошқариш бўйича АҚШда бўлиб ўтган семинарларга сафари ташкил қилинди. Силовсин, илвирс, бошқа ҳайвон турлари биологияси бўйича 12 та мақола чоп этилди. Учта мақола Покистон, Германия ва АҚШда, қолгани «Труды заповедников Узбекистана» китобида эълон қилинди.

Республика қўриқхоналари афсуски ягона тизимни ташкил қилмай, тўртта турли идорага бўйсунди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ихтиёрида 1 та – Ҳисор; Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг ўрмон хўжалиги бош бошқармасида 6 та – Бадай-тўқай, Зомин, Зарафшон, Қизилқум, Нурота, Сурхон; Давлат геология қўмитаси ихтиёрида 1 та – Китоб; Тошкент вилояти ҳокимлигида 1 та – Чотқол қўриқхоналари мавжуд. Чотқол биосфера қўриқхонаси 2000 йилда хавфсизлик

нуктаи назаридан Тошкент вилояти ҳокимлигига берилди. Бу ерда 1993 йилдан бери «Чотқол қўриқхонаси туёқлиларининг популяция экологияси» мавзусида илмий тадқиқотлар ўтказилади, «Табиат солномаси» мунтазам олиб борилади, ҳайвонларнинг ҳар йиллик ҳисоби юритилади.

1995 йилда «Чотқол биосфера қўриқхонасида орнитомониторинг» доимий илмий иши олиб борилди. 1996 йилда «Ўзгидромет» марказининг гидробиология лабораторияси томонидан «Чотқол қўриқхонасидаги Бошқизилсой ҳавзаси сув оқимларини экспедицияли гидробиологик тадқиқ қилиш ҳақида» ишлар ўтказилди.

1999 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан вазирликлар, идоралар ва ташкилотлар билан ҳамкорликда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 26.10.99 йил 469-сонли «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Миллий ҳаракатлар Дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори ишлаб чиқилди ва тасдиқланди. Биохилма-хилликни сақлаш бўйича ҳаракатлар режаси мазкур ҳужжатга таркибий қисм сифатида киритилди.

Амалий жиҳатдан Марказий Қизилқум давлат қўриқхонаси, Нурота-Қизилқум биосфера резервати, «Сармиш» миллий боғи, «Оқтепа» табиий боғини ташкил қилиш бўйича ишлар бажарилди.

Марказий Қизилқум қўриқхонаси бўйича ер танланди, туман ва Навоий вилояти ҳокимликларининг қарорлари қабул қилинди, 2003 йилда эса қўриқхонани ташкил қилиш ҳақидаги қарор лойиҳаси Вазирлар Маҳкамасига киритилди. Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ерларни ажратиш масалаларида иштирок этди.

Миллий Стратегия ва Ҳаракатлар Режасининг «Намойиш ва нишона лойиҳалари» бўлими ГЭФ маблағларини жалб қилиш ҳисобига Нурота-Қизилқум биосфера резерватини ташкил қилиш қисмини амалга ошириш бошланди. Давбионазоратда хона ажратилиб, лойиҳа гуруҳи жамланди, вазирликлар ва идоралар, шунингдек, Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси, Жиззах, Навоий ва Самарқанд вилоятлари вакиллари таркибидаги лойиҳанинг Мувофиқлаштирув Кенгаши тузилди. Лойиҳанинг Миллий Координатори ва Мувофиқлаштирув Кенгаши раиси этиб Давбионазорат бошлиғи тайинланди. Бўлажак биосфера резерватининг лойиҳавий ҳудуди 1 млн. га дан кўпроқни ташкил қилади.

Лойиҳа томонидан биосфера резерватини ташкил қилиш учун илмий ва услубий база яратилди. Биохилма-хиллик ҳолати бўйича бутун лойиҳавий ҳудуд тадқиқ ва таҳлил этилди. Тадқиқотлар натижалари ДАТ асосида электрон ахборотлар базасига айлантирилди. Мувофиқлаштирув Кенгашида биосфера резерватининг ҳудуди ва чегаралари ҳам белгилашиб тасдиқланди. Биосфера резерватига фойдаланишга бериладиган мутлоқ муҳофаза тартибли биринчи зона ерлари бўйича вилоят ҳокимликларининг ерларни танлаш бўйича қарорлари қабул қилинди. Биосфера резерватини ташкил этиш бўйича лойиҳа

тайёрланди ва 2006 йилда Вазирлар Маҳкамасига жўнатилди. Лойиҳа ҳудудида Фориш туманининг туман маркази – Янгиқошлоқда лойиҳанинг дала офиси (Ташриф маркази) ташкил қилинди, бу ерда лойиҳани бошқариш амалга оширилди ва ташкил этилган биосфера резерватининг бошқарувини жойлаштириш режалаштирилди. Вазирлар Маҳкамасининг Нурота-Қизилқум биосфера резерватини ташкил қилиш тўғрисидаги қарорининг қабул қилиниши лойиҳавий ҳудудда биохилма-хилликдан барқарор фойдаланиш бўйича ишларни янги босқичга кўтариш ва Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари учун бу йўналишда реал моделларни беришни тезлаштириш имконини берар эди. Ҳозирги вақтда лойиҳа Вазирлар Маҳкамасида кўриб чиқилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган ҳудудлари тизимини такомиллаштириш доирасида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ГЭФ маблағларини жалб этган ҳолда Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари билан биргаликда Трансчегаравий лойиҳа амалга оширилди. Мазкур Ғарбий Тянь-Шань биохилма-хиллигини сақлаб қолиш бўйича Марказий Осиё Трансчегаравий лойиҳасининг асосий мақсади учта давлат – Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистоннинг минтақадаги таъсирчан ва ноёб биологик муҳитини сақлаб қолиш бўйича уларнинг интилишларини қўллаб-қувватлаш, биохилма-хилликни сақлаб қолиш соҳасидаги миллий сиёсат, меъёрий база ва институционал тараққиётни кучайтириш ва мувофиқлаштиришга қўмаклашишдан иборат бўлди. Лойиҳа Аксу-Жабағли (Қозоғистон), Сари-Челак ва Беш-Арал (Қирғизистон) ҳамда Чотқол (Ўзбекистон) кўриқхоналарини ўз ичига олган Ғарбий Тянь-Шань минтақасини қамраб олганди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасида лойиҳани амалга ошириш учун ихтисослаштирилган бўлим ташкил қилинди. Давбионазорат лойиҳага қўмаклашиб, унинг ишида табиатни муҳофаза қилиш қонунларига риоя этилишини назорат қилди.

«Сармиш» миллий боғини Навоий вилоятидаги вилоят аҳамиятга эга бўлган буюртмахона негизида ташкил қилиш режалаштирилган. Ҳудуд сахро пасттоғликларини, уларнинг флора ва фаунасини муҳофаза қилади. Бу ерда 3000 дан ортиқ қояга туширилган расмлар – петроглифлар мавжуд, бу жаҳон миқёсида ҳам жуда ноёб ҳисобланади ва турли мамлакатлардан олимлар ва шинавандаларда катта қизиқиш уйғотади. Ташкил қилиш бўйича барча ҳужжатлар тайёрланди ва экспертларнинг хулосалари тўпланди. Боғ Навоий вилояти ҳокимлигининг 21.04.97 йилдаги қарори билан маҳаллий даражада ташкил қилинди. Унинг майдони 5000 га ни ташкил қилади ва Навоий вилояти Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси назорати остидадир.

2005 йилда Сурхондарё вилояти ҳудудида «Оқтепа» табиий боғи ташкил қилинди. Уни ташкил қилиш тўғрисидаги 151-сонли қарор 29.08.2005 йилда Сурхондарё вилояти ҳокими томонидан қабул қилинди. Мазкур маҳаллий аҳамиятдаги табиий боғ Оқтепа сув омборининг ғарбий соҳилида 1034 га

майдонда жойлашган. Ҳудуд тўқай ўрмони ва қисман қумли сахро билан қопланган. Генофондни сақлаш ва табиатга реинтродукция қилиш, шунингдек эко-туризм ва саёхатлар уюштириш мақсадида боғда ёв-войи ноёб туёқликлар – хонгул, Бухоро кўйи, жайрон ва морхўр кўпайтириш режалаштирилган.

Давлат кўриқхоналари – муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг энг қатъий тартибли тури бўлиб, муайян ўсимлик, ҳайвон турлари ва экогизимларни ҳимоялаш учун ташкил қилинган доимий амал қиладиган муҳофаза этиладиган зоналар ҳисобланади. Уларда ҳар қандай хўжалик фаолияти тақиқланган (назорат этиладиган илмий тадқиқотлар бундан мустасно). Улар Халқаро табиатни муҳофаза қилиш уюшмаси (IUCN) муҳофаза этиладиган зоналари таснифининг I тоифасига тўғри келади. Республика кўриқхоналарида кўплаб Қизил китобга кирган ҳайвон турлари: хонгул, морхўр, северцов кўйи, кўк суғур, Туркистон силовсини, йирик йиртқич қушлар, ҳашаротлар муҳофаза қилинади.

Ўзбекистон Республикасида қуйидаги кўриқхоналар мавжуд:

Чотқол;
Бадай-тўқай;
Ҳисор;
Зомин;
Зарафшон;
Қизилқум;
Нурота;
Сурхон;
Китоб.

1. Чотқол биосфера кўриқхонаси 1947 йилда ташкил қилинган. Угом-Чотқол табиий миллий боғи таркибига кириб, Тошкентдан шарқда ва Ангрендан шимолда жойлашган. Умумий майдони 35724 га, шундан ўрмонлар 6586 га, далалар 7047 га, ховузлар 81 га ни ташкил қилади. Кўриқхона Тошкент вилояти ҳудудида Чотқол тизмасининг ғарбий қисмида жойлашган. Кўриқхонанинг мақсади Ғарбий Тянь-Шаннинг тоғли экотизимларини сақлаш ва агроф-мухит ҳолатининг экологик мониторингидан иборат. Чотқол кўриқхонаси флораси 1168 турга эга бўлиб, минтақа учун хосдир. Бу ерда Кўриқхона учун эндем бўлган 6 тур ўсади. Кўриқхона ўсимликларининг 28 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган. Бу ерда 44 турдаги сут эмизувчи, 230 дан ортиқ турдаги қуш, 16 турдаги судралиб юрувчи ва 2 турдаги сувда ва қуруқликда яшовчи, 3 мингдан ортиқ турдаги умуртқасизлар яшайди. Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига бир турдаги илон, 10 турдаги қуш ва уч турдаги сут эмизувчи кирган. ТМХР Қизил китобига йўқолиб кетиш хавфи остида илвирс (*Uncia uncia*), кўк суғур (*Marmota menzbieri*), ўрмон соңяси (*Dryomys nitedula*), кўршапалаклар – кичик ва катта такабурунлар (*Rhinolophus ferrumequinum*, *Rh. hipposideros*) ва уч рангли туншапалак (*Myotis emarginatus*); қушлардан: тасқара (*Aegypius manachus*), қуйқа (*Falco naumani*), қора қаптар (*Columba eversmanni*), оққанот қизилиштон (*Dendrocopos leucopterus*) киритилган.

Кўриқхона худудий маъмурий орган – Тошкент вилояти хокимлигига бўйсунди. ЮНЕСКО МАБ Дастури Халқаро Мувофиқлаштирув кенгашининг 9-қурултойида унга биосфера макоми берилди. 1993 йилда белгиланган тартибда халқаро биосфера резерватлари тармоғига киритилган, лекин унинг талабларига жавоб бермайди. Мақомини такомиллаштириш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

53 йил давомида кўриқхона муҳофаза этиладиган худуд мақомида табиий муҳитнинг бир қисми, кенг тарқалган ёки ноёб ландшафт шакллари ёки ўсимлик ва ҳайвонлар генетик ресурсларини сақлаш жойлари сифатида табиатни муҳофаза қилиш, илм-фан ва экологик таълим учун катта аҳамиятга эга бўлган табиий комплекслар (ер, ер ости бойликлари, сув, флора ва фауна)ни муҳофаза қилишга хизмат қилиб келмоқда.

2. Ҳисор давлат кўриқхонаси Қашқадарё вилоятида Ҳисор тизмасининг ғарбий ёнбағрида денгиз сатҳидан 1750 м дан 4349 м гача баландликда жойлашган. 1983 йилда икки давлат кўриқхонаси – Қизилсув ва Мирокин кўриқхоналарининг бирлашиши натижасида ташкил қилинган. Ҳозирги пайтда бу Ўзбекистондаги энг катта кўриқхонадир. Умумий майдони 80986 га ни ташкил қилади. Кўриқхонада ўрмон, дала экотизимлари ажралган; ўрмон билан қопланган майдони 56678,1 га; яйловлар мавжуд; дарё ва кўлларга 171 га тўғри келади; ботқоқликлар 511 га; қияликлар ва тоғ ёнбағридаги тўқилмалар 31819 га ни ташкил қилади; йўллар, шудгор ва қамишзор далалар мавжуд.

Кўриқхонанинг асосий ўрмон ҳосил қилувчи ўсимликлари зарафшон ва ярим шар шаклидаги арчалар ҳисобланади. Умуман олганда муҳофаза этиладиган худуддаги ўсимликлар Ўрта Осиё тоғлари учун одатий бўлиб, унинг катта қисми тор эндем ўсимликларидир. Баъзи ҳисобларга қараганда томирли ўсимлик турларининг умумий миқдори 800-900 дан кам эмас. Мураккабгулдошлар (Compositae), дуккаклилар (Leguminosae), бутгулдошлар (Cruciferae), донлилар (Gramineae), соябонлилар (Umbelliferae), лабгулдошлар (Labiatae) турлари кўплаб учрайди. Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган ноёб турлардан кўриқхона худудидида 32 турдан кам бўлмаган томирли ўсимлик тури ўсади.

Кўриқхонанинг ҳайвонот олами бой, турлитуман ва тоғли ўрмонларга хос бўлган деярли барча турларни қамраб олади. Кўриқхонада 2 турдаги балиқ, 19 турдаги амфибия ва рептилия, 103 турдаги уяли қушлар, 28 турдаги сут эмизувчи яшайди. Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига оқтирноқ айиқ, илвирс, Туркистон силовсини, Эрон кундузи, қушлардан: бургут, болтаютар, итолғи, қумой, кичик бургут киритилган.

Қизилсув участкасидаги Осмонталаш чўққиси энг юқори нуқта – денгиз сатҳидан 4000 м дан баланд, айнан шу ерда Сибирь кўзиси, илвирс, улар ва қизил суғур яшайди.

Судралиб юривчилардан сувилон, чипорилон, бушилон, кўлвор илон, туркистон ағамаси, Осиё илонқуйруғи ва бошқалар учрайди.

Тожикистон билан чегарада кўриқхонанинг энг йирик дарёларидан бири Оксув ҳавзасида энг юқори

чўққили Гилон участкаси жойлашган. Унинг баландлиги денгиз сатҳидан 2500 дан 4300 м гача ораликда. Бу участкада Ўзбекистондаги энг йирик Северцов музлиги мавжуд.

Ҳисор давлат кўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимига киради ва Давбионазорат томонидан бошқарилади.

3. Нурота давлат кўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси жануби-ғарбида Жиззах вилояти Фориш туманидаги Нурота тизмасининг марказий қисмида жойлашган. 1975 йилда ташкил қилинган. Кўриқхона майдони 17752 га, шундан 2529 га ўрмон билан қопланган. Ёнғокнинг қадрли турларини сақлаб қолиш ва Северцов қўйининг ноёб популяциясини ҳимоялаш кўриқхонанинг асосий мақсади ҳисобланади.

Помир-Олой тоғ тизими ва Қизилқум чўлининг оралиғида жойлашган кўриқхонада тоғли, чўлли ва бореал турлар, шунингдек, кўп миқдорда эндемикларни ўз ичига олган ўзига хос флора шаклланган. Асосий муҳофаза қилиш объектлари эндемиклар, реликт ва ноёб ўсимликлар ва ўсимлик ҳамжамятлари ҳисобланади. Умуман олганда кўриқхона флораси 600 дан ортиқ (27 эндемик) турни қамраб олган. Авваллари Нурота тизмаси арча ўрмонлари билан қопланганди, лекин улар ўтган асрдаёқ кесиб ташланган. Кўриқхонада атиги 30 га яқин арча қолган.

Кўриқхона фаунаси 183 турдан иборат, шундан 13 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

Нурота давлат кўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги хузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига киради ҳамда Кўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

4. Сурхон давлат кўриқхонаси Сурхондарё вилояти Шеробод туманининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, иккита мустақил худуд: Орол-Пайғамбар ва Қўхитонтоғ тизмаси шарқий ёнбағридан ташкил топган.

Умумий майдони 3092 га бўлган Орол-Пайғамбар худуди Халқаро Қизил китоб ва Ўзбекистон Қизил китобига кирган Бухоро бугуси (хонгул) ва яйловтўқай экотизимларини сақлаб қолиш мақсадида 1971 йилдаёқ кўриқхона сифатида ташкил топганди.

1987 йилда Қўхитон давлат кўриқхонаси Орол-Пайғамбар кўриқхонаси билан бирлаштирилди ва умумий майдони 24554 га бўлган Сурхон давлат кўриқхонасига қайта ташкил қилинди. Кўриқхонанинг Қўхитон худуди тоғ-ўрмон экотизим сифатида тавсифланади. Унинг худуди Помир-Олой тоғ тизими Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоқларида денгиз сатҳидан 1500 дан 3157 м гача баландликда жойлашган.

Кўриқхона худуди кўп сонли майда сойлардан таркиб топган яхши ривожланган гидрографик тизимни таъминлайдиган доимий ва муваққат оқадиган кўплаб сув оқимларига эга.

Ҳозирги пайтда Қўхитонда 269 тур ва 55 оилага мансуб 578 томирли ўсимликлар рўйхатга олинган,

шундан 23 турдаги томирли ўсимлик тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган. Ер усти (ўрмон, дала, адир) ўсимликлари билан банд майдон 16620 га (67,7%), тошли ёнбағир, тўқилма, қияликлар билан банд майдон 7839 га (31,9%). Ўрмонлар 9288 га ёки ҳудуднинг 37,8%ини ташкил қилади. Асосий ўрмон ҳосил қиладиган ўсимлик Зарафшон арчаси ҳисобланади.

Қўриқхонада умурткасизлар кўп миқдорда ва хилма-хил турларда тақдим қилинган, лекин мутахассислар йўқлиги туфайли ҳалигача ўрганилмаган. Ҳозирги пайтда Қўхитонда 1 турдаги балиқ, 2 турдаги амфибия, 26 турдаги рептилия, 74 турдаги қуш ва 23 турдаги сутэмизувчи аниқланган.

Сурхон давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига қиради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

5. «Бадай-тўқай» давлат қўриқхонаси 1971 йил октябрь ойида тўқай ландшафтини ва унинг ҳайвонот оламини сақлаб қолиш мақсадида, Ўзбекистон ҳудудида олтинчи ва Қорақалпоғистонда биринчи қўриқхона сифатида ташкил топган. Майдони 6462 га, хусусан, ўрмон билан қопланган ери 3975 га. Беруний ва Кегайли туманлари ҳудудида Амударё паст оқимида жойлашган.

Тўқай чангалзорлари майдоннинг 70 фоизини эгаллайди. Ҳайвонот олами 91 турдан ортиқ қуш, 15 турдаги сутэмизувчи ва 15 турдаги балиқни ўз ичига олади.

«Бадай-тўқай» давлат қўриқхонаси ТМХР Қизил китоби, Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби, СИТЕС II Иловасига киритилган Бухоро буғусини (хонгулни) иқлимлаштириш билан шуғулланади.

«Бадай-тўқай» давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига қиради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

6. Зарафшон давлат қўриқхонаси 1975 йилда ташкил этилган, Самарқанд вилоятида жойлашган. Унинг ҳудуди Чўпонота чўққиларидан бошланади ва тор тизма бўлиб Зарафшон дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб 47 км га чўзилган. Ўрмон ерининг кенлиги 300 дан 1500 м гача. Қўриқхона майдони 2352 га, шундан 680 га ўрмон билан қопланган. Қўриқхонани ташкил қилишдан мақсад йўқолиб бораётган чиройли Зарафшон кирғовулини, қимматли доривор бутаси – чаканда (облепиха), тўқай чангалзорини тиклаш ва сақлаш, илмий тадқиқотлар олиб боришдан иборат.

Қўриқхонанинг нисбатан кичик ҳудудида қарийб 300 турдаги ўсимлик ўсади. Қўриқхонада 59 турдаги доривор ва 23 турдаги техник ўсимлик аниқланган.

Қўриқхонанинг фаунаси 359 тур билан тақдим қилинган, шундан амфибиялар – 2, судралиб юрۇвчилар – 8, қушлар – 206, сутэмизувчилар – 24 турни ташкил қилади. Ноёб ва йўқолиб кетаётган турлар 32 та.

1995 йилдан бери Зарафшон давлат қўриқхонасида хонгулни кўпайтириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. 1996 йилда Зарафшон давлат қўриқхонасига «Бадай-тўқай» қўриқхонасидан 6 бош Бухоро буғуси келтирилган. Ҳозирги пайтда қўриқхона ҳудудида 27 бош хонгул яшайди.

Зарафшон давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига қиради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

7. Қизилқум давлат қўриқхонаси 1971 йилда ташкил топган, Бухоро вилоятида жойлашган. Қўриқхона майдони 10311 га ни ташкил қилади, шундан 5144 га ўрмон билан қопланган, 6964 га қумли зонада ва 3177 га Амударё бўйида жойлашган.

Қўриқхона ҳудудида 250 турдаги ҳайвон мавжуд, шундан 10 дан ортиқ тури ТМХР Қизил китоби ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига кирган; 160 турдаги ўсимлик учрайди, шундан 2 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига кирган.

Бухоро буғуси алоҳида эътиборга молик, унинг сони 1991 йилдан бери 200 бошгача кўпайди.

Қизилқум давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига қиради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

8. Зомин давлат қўриқхонаси 1960 йилда ташкил этилган, Жиззах вилоятининг Зомин ва Бахмал туманларида 26840 га майдонда жойлашган, шундан 11322 га ўрмон билан қопланган.

Денгиз сатҳидан 1760-3500 м баландликдаги тоғ-арча экотизимлари муҳофаза қилинади. 700 дан ортиқ турдаги ўсимлик мавжуд, шундан Зарафшон, яримшарсимон ва Туркистон арчалари ўрмон ҳосил қилади.

Қўриқхона ҳудудида ҳайвонлар 152 турни ташкил этади, шундан 16 тури Халқаро Қизил китоб ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

Зомин давлат қўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси тизимига қиради ҳамда Қўриқхоналар, миллий табиий боғлар ва овчилик хўжаликлари бошқармаси томонидан бошқарилади.

9. Китоб давлат қўриқхонаси 1979 йилда 3938 га майдонда ташкил топган. Қўриқхона Қашқадарё вилоятида Зарафшон тизмасининг жануби-ғарбий тармоқларида жойлашган, баландлиги 1300 дан 2650 м гача ораликда.

Қўриқхона ҳудудида 168 турдаги ҳайвон мавжуд (қушлар – 128, сутэмизувчилар – 21, судралиб юрۇвчилар – 14, балиқлар – 3 турдан иборат) билан тақдим қилинган, шундан 10 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига кирган, 800 турдаги ўсимлик ўсади, шундан 23 тури Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига кирган.

Китоб давлат кўриқхонаси Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар кўмитасига бўйсунди, Китоб геология экспедицияси томонидан бошқарилади.

Угом-Чотқол давлат табиат миллий боғи

1990 йилда Тошкент вилоятида Ғарбий Тянь-Шаннинг тоғли тармоқларида 574,6 минг га майдонда ташкил этилган. Боғ табиатни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган. Боғнинг улкан майдони денгиз сатҳидан 900 дан 4000 м гача оралиқдаги баландликда жойлашган, турли ер тоифаларини ўз ичига олади. Бу ерга Чотқол биосфера кўриқхонасининг 2 участкаси киради, бу ерда тўлиқ осойишталик ҳукмрон. Охангарон ва Бричмулла ўрмон хўжаликлари ерларида ўрмонни тиклаш фаолияти олиб борилмоқда, чорва молларини боқиш чекланган, ёз фаслининг уч ойидагина катта баландликдаги яйловларда боқилади.

Боғ ўсимлик оламига бой, олимлар минглаб турдаги ўсимликларни аниқлашган, улардан ўнлаб турлари Қизил китобга киритилган, бир неча тури эса шунчалик кичик ареалга эгаки, боғдан бошқа дунёнинг ҳеч бир ерида учрамайди. Боғнинг ҳудудида ўсадиган қатор ўсимлик турлари дориворлар сирасига киради.

Хайвонот олами ҳам турли-туманлиги билан ажралиб туради. Қизил китобга кирганларидан айиқ, ил-вирс, кўк суғур учрайди. Бу ерда 200 турдаги қушни учратиш мумкин.

Боғ ҳудудий маъмурий орган – Тошкент вилояти ҳокимлигига бўйсунди.

Давлат буюртмахоналари. «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ давлат буюртмахоналари (ТМХР 4-тоифаси) ва табиат ёдгорликлари (ТМХР 5-тоифаси) муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар сирасига киритилган.

1988 йилда Ўзбекистонда 6 та буюртмахона фаолият юритади:

- Арнасой – Жиззах вилояти;
- Денгизкўл – Бухоро вилояти;
- Кўхитон – Сурхондарё вилояти;
- Сангардак – Сурхондарё вилояти;
- «Эфа» - Сурхондарё вилояти;
- Гурлан – Хоразм вилояти.

Бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида 10 та фаолият юритаётган буюртмахона мавжуд.

«Денгизкўл» давлат орнитологик буюртмахонаси ЎзССР Вазирлар Кенгашининг 1973 йилдаги 530-сонли қарори билан ташкил қилинган, фаолияти муддати Бухоро вилояти ижрокўмининг 26.06.90 йилдаги 157-11-сонли қарори билан (муддатсизга) узайтирилди. Буюртмахона майдони 50 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – учиб ўтадиган сувда сузувчи қушларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш, қишлоқ ерларини, яшаш муҳитини сақлаб қолишдир. Буюртмахонани муҳофаза қилиш давлат табиатни муҳофаза қилиш инспекцияси томонидан амалга оширилади. Муҳофаза доимий эмас, оператив рейдлар орқали юритилади.

«Қорақир» давлат буюртмахонаси Бухоро вилояти ижрокўмининг 25.01.92 й.даги 15-1-сонли қарори билан ташкил қилинган. Буюртмахонанинг муддати чекланмаган. Майдони 30 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – учиб ўтадиган қушлар ва бошқа хайвонларни, улар яшаш ва кўпайиш ерларини муҳофаза қилишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ихтиёрида. Буюртмахона ҳудудини муҳофаза қилиш давлат табиатни муҳофаза қилиш инспекцияси томонидан амалга оширилади. Буюртмахона ўз соқчиларига эга эмас.

Арнасой орнитологик буюртмахонаси Жиззах вилояти Фориш туманидаги Тузкон кўлида ЎзССР Вазирлар Кенгашининг 9.09.83 й.даги 521-сонли қарори билан ташкил қилинган. Буюртмахона майдони 63,3 минг га. Буюртмахона муддати чекланмаган. Ташкил қилишдан мақсад – учиб ўтадиган ва уя қурадиган қушларни муҳофаза қилишдир. Буюртмахонани Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси – Жиззах вилояти табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси ва Давбионазоратнинг Арнасой инспекциялари муҳофаза қилади.

«Сайгачий» давлат буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 29.11.91 й.даги 311/42-сонли қарори билан ташкил қилинган. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 11.02.2001 й.даги 33/1-сонли қарори билан буюртмахона тартибининг амал қилиш муддати 2010 йилгача узайтирилди. Буюртмахона майдони 1 млн. га. Буюртмахона сайғоқлар (*Saiga tatarica*) CITES II ва улар яшаш жойлари – миграция йўллари, қишлоқ ва кўпайиш ерлари, шунингдек, бошқа, биринчи навбатда, Қизил китобга киритилган хайвонлар – тувалоқ (*Ovis Tarda*) UzRDB RL, йўрға-тувалоқ (*Chlamydotis undulata*) UzRDB RL кабиларни муҳофаза қилиш мақсадида ташкил қилинган. Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасига бўйсунди.

«Судочье» давлат орнитологик буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 29.11.91 йилдаги 311/42-сонли қарорига мувофиқ ташкил қилинган. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 11.02.2001 йилдаги 33/1-сонли қарорига мувофиқ буюртмахона тартибининг амал қилиш муддати 2010 йилгача узайтирилди. Буюртмахона майдони 50 минг га. Орнитологик буюртмахонасини ташкил қилишдан мақсад – Амурдарё соҳил бўйидаги сув-ботқоқлик жойлари биологик комплексини сақлаб қолиш, учиб ўтадиган қушларни, улар кўпайиши ва дам олиши жойларини муҳофаза қилишдан иборат. Ҳар йили кўлда юз минглаб сувда сузувчи ва сув яқинида яшайдиган қушлар дам олади ва кўпаяди. Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасига бўйсунди.

«Муборак» давлат буюртмахонаси Қашқадарё вилояти ҳокимиятининг 5.12.98 й.даги Х-344/12-сонли қарори билан ташкил қилинган (муддати чек-

ланмаган). Буюртмахона майдони ўзгартирилган – 219534 га. Ташкил қилишдан мақсад – йўрғатувалок (*Chlamydotis undulata*), унинг яшаш жойлари ва бошқа ёввойи ҳайвонлар яшаш жойларини сақлаб қолишдан иборат. Қашқадарё вилояти Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

«Оқтоғ» давлат буюртмахонаси Навоий вилояти ҳокимиятининг 21.04.97 й.даги К-113-сонли қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Навоий вилояти Нурота туманидаги Оқтоғ тизмасида жойлашган. Буюртмахона майдони 15420 га. Ташкил қилишдан мақсад - «Оқтоғ» тоғли мавзеси табиий комплексини сақлаб қолиш. Навоий вилояти Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

«Қарнабчўл» давлат буюртмахонаси Навоий вилояти ҳокимлигининг 9.07.98 йилдаги Ф-90-сонли қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони 25 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – биринчи навбатда, йўрғатувалок (*Chlamydotis undulata*) ва унинг яшаш жойлари, шунингдек бутун Қарнабчўл биологик комплексини сақлаб қолиш. Буюртмахона йўрғатувалок кўплаб учиб ўтадиган йўлда жойлашган. Навоий вилояти Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

«Кўшрабод» давлат буюртмахонаси Самарқанд вилояти ижроқўмининг 8.07.92 й.даги 86-к-сонли қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони 16 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – Қизил китобга киритилган ҳайвонлар – йиртқич қушлар, Нурота кўриқхонасидан буюртмахона ҳудудига кирадиган Северцов кўйини (*Ovis ammon severtzovi*) муҳофаза қилишдир. Самарқанд вилояти Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

«Нуробод» давлат буюртмахонаси Самарқанд вилояти ижроқўмининг 8.07.92 й.даги 86-к-сонли қарори билан ташкил қилинган (муддати чекланмаган). Буюртмахона майдони 40 минг га. Ташкил қилишдан мақсад – ёввойи ҳайвонлар, жумладан, йўрғатувалок (*Chlamydotis undulata*) ва унинг яшаш жойлари, бутун табиий чўл комплексини муҳофаза қилишдир. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси – Самарқанд вилояти табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ихтиёрида.

Давлат табиий ёдгорликлари (Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонуни 26-моддасига мувофиқ Давлат табиий ёдгорликлари III тоифадаги МЭТХга киради):

Варданзи Навоий вилояти ҳокимлигининг 21.04.97 й.даги К-113-сонли қарорига мувофиқ тузилган (ССРИ даврида кўриқхона мақомига эга бўлган), майдони 320 га ни ташкил қилади.

«Мингбулок» табиат ёдгорлиги Наманган вилояти ҳокимлигининг 28.12.91 йилдаги 164/14-сонли қарорига мувофиқ тузилган, майдони 1000 га ни ташкил қилади.

«Чуст» табиат ёдгорлиги Ўрта Осиё ўсимликларни ҳимоялаш ИТИ ташаббуси билан Наманган вилояти ҳокимлигининг 19.08.90 йилдаги 65/5-сонли қарорига мувофиқ (шунингдек, Наманган вилоя-

ти Чуст тумани Халқ депутатлари кенгашининг 1990 й. 30 августдаги П-5/12-сонли қарорига) мувофиқ тузилган, майдони 1000 га ни ташкил қилади.

«Ёзёвон» табиат ёдгорлиги Фарғона вилояти ҳокимлигининг 23.05.94 йилдаги 164-сонли қарорига мувофиқ тузилган, майдони 1842 га ни ташкил қилади.

«Марказий Фарғона» табиат ёдгорлиги Фарғона вилояти Халқ депутатлари кенгаши Охунбобоев тумани ижроия қўмитасининг 1986 йил 2 августдаги қарорига мувофиқ «Солижонобод» хўжалиги ерларида тузилган, майдони 142,5 га ни ташкил қилади.

«Янгибозор» табиат ёдгорлиги Хоразм вилояти Янгибозор тумани ҳокимлигининг (10.05.03 йилдаги 738-сонли, 4.02.04 йилдаги 819-сонли, 7.08.04 йилдаги 853-сонли, 17.04.04 йилдаги 1155-сонли) қарорларига мувофиқ тузилган. Майдони ўзгариб турган ва тегишли равишда 136 га, 113,2 га, 120 га, 121 га ни ташкил қилган, ҳозирги пайтда 490,3 га.

«Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» бўлими томонидан «Ўсимлик оламини муҳофаза қилиш» бўлими билан биргаликда 100 ёш ва ундан катта дарахларни ҳисобга олиш ва уларга «Давлат табиат ёдгорлиги» мақомини бериш учун вилоят табиатни муҳофаза қилиш қўмиталаридан келган ахборотни жамлаш ва умумлаштириш бўйича ишлар амалга оширилди. Мазкур маълумотлар асосида умумлаштирилган жадвал тузилди ва барча дарахлар ҳисобга олинди.

Ўзбекистон Республикасидаги сув омборлари ва бошқа ҳовузлар, дарёлар ва магистраль каналлар, шунингдек истеъмол ва маиший сув таъминоти, доривор ва маданий-соғломлаштириш сув манбалари ҳақидаги Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 07.04.92 й.даги 174-сонли қарори билан тасдиқланган. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қатор қарорлари билан «Чирчиқ, Охангарон, Сурхондарё, Чимён-Оввал ер ости чучук сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида»ги, «Зарафшон дарёси замонавий водийси, Ош-Аравон, Норин, Китоб-Шахрисабз ер ости чучук сувлари манбаларининг шаклланиш зоналарига алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида»ги, шунингдек, Қашқадарё вилоятидаги Қашқадарё; Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳридаги Чирчиқ; Сурхондарё вилоятидаги Сурхондарё; Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятидаги Зарафшон; Андижон ва Наманган вилоятидаги Қорадарё; Сурхондарё, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидаги Амударё; Андижон, Наманган, Сирдарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларидаги Сирдарё дарёлари сувни муҳофаза қилиш зоналари ва соҳил бўйи полосасини белгилаш ҳақидаги низомлар тасдиқланди.

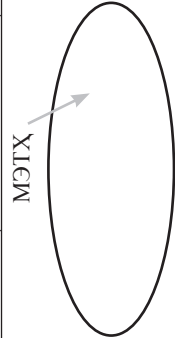
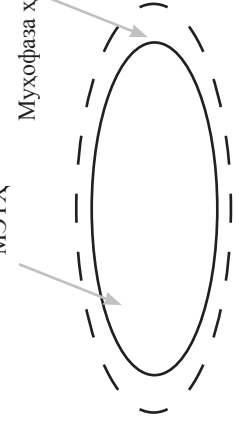
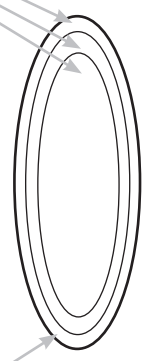
Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари рўйхати, тузилмаси, тоифалари, бўлинмалари ва уларнинг мақсадли йўналиши 34, 35 ва 36-жадвалларда келтирилган.

**34-жадвал. Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари
(1.02.2008 йил ҳолатига)**

	Расмий номи ва ташкил этилган йили	Жойлашган ери	Майдони км²	ТМХР тоифаси	Тасарруфи
Давлат қўриқхоналари					
1	Чотқол тоғ ўрмонзорлари биосфера қўриқхонаси, 1947 йил	Тошкент вилояти Охангарон ва Паркент туманлари	451,6	I	Тошкент вилояти ҳокимияти
2	Ҳисор тоғ арчазорлари қўриқхонаси, 1983 йил	Қашқадарё вилояти Яккабоғ ва Шаҳрисабз туманлари	814,3	I	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
3	Зомин тоғ арчазорлари қўриқхонаси, 1926 йил, 1960 йил	Жиззах вилояти Зомин ва Бахмал туманлари	268,4	I	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
4	Бадай-тўқай яланглик тўқайзорлари қўриқхонаси, 1971 йил	Қорақалпоғистон Республикаси Беруний тумани	64,6	I	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
5	Қизилкум тўқай кумликлар қўриқхонаси, 1971 йил	Бухоро вилояти Ромитан тумани, Хоразм вилояти	101,4	I	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
6	Зарафшон яйлов-тўқайзорлар қўриқхонаси, 1979 йил	Самарқанд вилояти Булунғур ва Жамбой туманлари	23,5	I	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
7	Нурота тоғ ёнғоқзорлари давлат қўриқхонаси, 1975 йил	Жиззах вилояти Фориш тумани	177,5	I	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
8	Сурхон тоғ ўрмонзорлари қўриқхонаси, 1987 йил	Сурхондарё вилояти Термиз ва Шеробод туманлари	276,7	I	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
9	Китоб геология қўриқхонаси, 1979 йил	Қашқадарё вилояти Китоб тумани	53,7	I	Давлат геология қўмитаси
			2274		
Давлат миллий боғлари					
1	Зомин миллий боғи, 1976 йил	Жиззах вилояти Зомин тумани	241,1	II	Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси
2	Угом-Чотқол давлат-табиат миллий боғи, 1990 йил	Тошкент вилояти Бўстонлик, Паркент, Охангарон туманлари	5745,9	II	Тошкент вилояти ҳокимияти
			5987		
Табиий питомниклар					
1	«Жайрон» экомаркази ноёб ҳайвонларни парваришlash бўйича республика маркази, 1976 йил	Бухоро вилояти Қоровулбозор тумани	51,4	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
2	«Emirates Birds Breeding» МЧЖ йўрға-тувалоқ парваришlash питомниги, 2007 йил	Бухоро вилояти Пешку тумани	0,1	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
3	«Emirates Centre for Conservation of Houbara» МЧЖ йўрға-тувалоқ парваришlash питомниги, 2008 йил	Навоий вилояти Кармана тумани	0,1	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси

Давлат буюртмаҳоналари					
1	Арнасой, 1983 йил	Жиззах вилояти	633	IV	«Ўзбалиқ», ҳозирги пайтда Та- биатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
2	Денгизқўл, 1973 йил	Бухоро вилояти	500	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
3	Қорақир, 1992 йил	Бухоро вилояти	300	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
4	Сайгачи, 1991 йил	Қорақалпоғистон Республикаси	10000	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
5	Судочье, 1991 йил	Қорақалпоғистон Республикаси	500	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
6	Муборак, 1998 йил	Қашқадарё вилояти	2195,3	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
7	Оқтоғ, 1997 йил	Навоий вилояти	154,2	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
8	Қарнобқўл, 1998 йил	Самарқанд вилояти	250	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
9	Қўшрабат, 1998 йил	Самарқанд вилояти	160	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
10	Нуробод, 1992 йил	Самарқанд вилояти	400	IV	Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси
			15092,5		
		Жами	23404,9		
Табиат ёдгорликлари					
1	Варданзи, 1997 йил	Бухоро вилояти	3,2	III	Шофиркон ўрмон хўжалиги
2	Мингбулоқ, 1991 йил	Наманган вилояти	10	III	Вилоят ҳокимияти
3	Чуст, 1990 йил	Наманган вилояти	1	III	Вилоят ҳокимияти
4	Ёзёвон, 1994 йил	Фарғона вилояти	18,4	III	Вилоят ҳокимияти
5	Янгибозор, 2003 йил	Хоразм вилояти	4,9	III	Вилоят ҳокимияти
			37,5		
	Жами 5 тоифаси бўйича		23442,6		
	Овчилик-балиқчилик хўжаликлари (45)		7529,4		Жамоатчилик бир- лашмалари
	Ўрмон-овчилик хўжаликлар (6)		30425350		Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси

35-жадвал. Ўзбекистон Республикасининг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари тизилмаси

1. Худудлаштиришсиз, муҳофаза ҳудуди мавжуд эмас		2. Худудлаштиришсиз, муҳофаза ҳудуди мавжуд		3. Худудлаштириш билан, муҳофаза ҳудуди мавжуд эмас	
МЭТХ номи	Индивидуал тавсифлари	МЭТХ номи	Индивидуал тавсифлари	МЭТХ номи	Индивидуал тавсифлари
1. Табиий пироминиклар	Қаъий чекловларсиз тартиб, аралашшга рухсат этилади	1. Давлаг кўриқхоналари	Кўшни ҳудудлар билан бирга аралашш чекланган	1. Табиий боғлар	
		2. Комплекс (ландшафт) бююртмахоналар		2. Курорг табиий ҳудудлар	
2. Ер усти ва ер ости сувлари шаклланадиган жой	Қаъий чекловларсиз тартиб, фойдаланишга рухсат этилади	3. Давлаг табияг ёдгорликлари	Кўшни ҳудудлар билан бирга кўрикланадиган объектга аралашш чекланган	3. Рекреацион ҳудудлар	Алоҳида ҳудудлар учун турли тартиб. Муҳофаза зонаси ўрнини ташқи зоналар ўтаиди
		4. Бююртмахоналар		4. Давлаг биосфера резерватлари	
3. Балик хўжалиги зоналари	Қаъий чекловларсиз тартиб, аралашшга рухсат этилади	5. Сохилбўйи полосаси	Кўшни ҳудудлар билан бирга алоҳида объект ва комплексларга аралашш чекланган	5. Сув муҳофаза ҳудудлари	Сохилбўйи ҳудудлари ва сув объектларини санитар муҳофаза қилиш ҳудудлари ўрнини ўтаиди
4. Ўрмон хўжаликлари	Қаъий чекловларсиз тартиб, аралашшга рухсат этилади	6. Сув объектларини санитар муҳофаза қилиш ҳудуди			
5. Овчилик хўжаликлари		Қаъий чекловларсиз тартиб, аралашшга рухсат этилади			
 <p>МЭТХ белгиланган чегарага эга бўлиб, ичида унинг тартиби амал қилади</p>			 <p>МЭТХ белгиланган чегарага эга бўлиб, ичида унинг тартиби амал қилади, атрофини эса муҳофаза ҳудуди қамрайди, унинг чегарасида кўшни ҳудудлардан чекланган тарзда аралашшадиган муҳофаза ҳудудининг энгил тартиби ишлайди</p>		 <p>МЭТХ белгиланган чегарага эга, унинг ичида бир неча ҳудуд чегаралари мавжуд бўлиб, хар бирида ўз тартиби амал қилади</p>

36-жадвал. «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонунга (03.12.2004 й.) мувофиқ муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тоифалари, тоифаларга бўлиниши ва уларнинг мақсадли белгиланиши

МЭТХ тоифаси	Тоифа бўлинмаси	Муҳофаза камрайдиган даража	Мақсади
1. Давлат қўриқхоналари	Ажратилмайди	Экотизим	Фан ва мониторинг учун типик экотизимларни мутлоқ тегилмаган ҳолда сақлаб қолиш
2. Давлат комплекс (ландшафт) буюртмаҳоналари	Ажратилмайди	Экотизим ёки унинг қисми	Табиий ҳолида сақлаш учун муҳофаза қилиш
3. Табиий боғлар	1. Миллий боғлар	Экотизим	Табиий ҳолда сақлаш, муҳофаза қилиш ва чекланган ҳолда фойдаланиш
	2. Маҳаллий табиий боғлар		
4. Табиат ёдгорликлари	Ажратилмайди	Ноёб объектлар	Ноёб объектни тегилмаган ҳолда сақлаб қолиш
5. Алоҳида табиий объектлар ва комплексларни сақлаш, кўпайтириш ва тиклаш учун ҳудудлар	1. Буюртмаҳоналар	Алоҳида турлар ва улар яшайдиган мухит	Турлар ва мухитни сақлаш ва тиклаш
	2. Табиий питомниклар		Турларни сақлаш ва кўпайтириш
	3. Балиқ хўжалиги зоналари		Сув организмларини сақлаш ва тиклаш
6. Муҳофаза этиладиган ландшафтлар	1. Курорт зоналари	Алоҳида ландшафтлар ва улар қисмлари	Ландшафтларни соғломлаштириш мақсадида сақлаш
	2. Рекреацион зоналар		Ландшафтларни тиклаш мақсадида сақлаш
	3. Сув муҳофаза зоналари		Сув ва соҳилбўйи ландшафтларини сувни муҳофаза қилиш мақсадида сақлаш
	4. Соҳилбўйи полосалари		
	5. Сув объектларининг санитар муҳофаза қилиш зоналари		
	6. Ер усти ва ер ости сувлари шаклланиш зоналари		
7. Алоҳида табиий ресурсларни бошқариш учун ҳудудлар	1. Ўрмон хўжаликлари	Алоҳида ресурслар	Ўрмон ресурсларини сақлаш ва улардан барқарор фойдаланиш
	2. Овчилик хўжаликлари		Овчилик ресурсларини сақлаш ва улардан барқарор фойдаланиш
Тоифадан ташқари			
Давлат биосфера резерватлари	Ажратилмайди	Барча ландшафт ва биологик хилма-хиллик	Мазкур ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти мақсадида биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш ва ундан барқарор фойдаланиш

7.2. Ўсимлик олами

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси «Ботаника» ИИЧМ маълумотларига қараганда, Ўзбекистон ўсимликлар дунёси таркибида ҳозирги кунда 4100 дан ортиқ ўсимлик турлари мавжуд. Улардан 3000 дан ортиқ турлари олий ёввойи ўсувчи ўсимликлар, уларнинг 9% - эндемиклардир. Бу Ўзбекистонда ўсимлик дунёсининг турлари бойлигини кўрсатади.

Бирок, ўсимлик дунёсини сақлаб қолишга маъсулиятсиз муносабатда бўлиш ва ундан нооқилона фойдаланиш, унинг камайишига олиб келди. Масалан, 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига 163 турдаги ўсимликлар кирган бўлса, 1999 йилда 301 турдаги, 2006 йилда эса 305 турдагилар киритилди. Ўсимликларнинг кўпчилик турлари ёввойи ҳолда ўсади, бу ўсимликлардан жадал суръатларда хом ашё тайёрлаш ёки манзарали турларини оммавий тўплаш ва тайёрлаш (лола, саллагул, зайцеғуб, эремурус) сабабли Қизил китобга тушиб қолди.

Ўзбекистонда ёввойи ҳолда ўсувчи ўсимликларга доривор ва озиқ-овқат хом ашёси сифатида эҳтиёж катта. 1992 йилгача доривор ва озуқабоп ёввойи ўсимликларини тайёрлаш билан бир неча давлат ташкилотлари, қўшма корхоналар ва жисмоний шахслар шуғулланар эди. Тайёрлаш ҳажми чеklangан эди. Йиғиб олиш ҳажмлари ресурсларни тежаш ва ўсимлик дунёсидаги экологик тенгликни сақлашни кўзда тутадиган илмий асослар билан таъминланмаган. Доривор ва озуқа хом ашёсини тайёрлаш ҳажмини ихтиёрий белгилаш қизилмия, андиз, зирк бутаси, сариқчай, чирмовгул, эфедра каби ва бошқа ўсимлик турлари захиралари кескин камайишига сабаб бўлди. Ўсимлик хом ашёсининг асосий тайёрловчиси - Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси қошидаги «Шифобахш» ишлаб чиқариш бирлашмаси (ИЧБ) ҳисобланади. «Шифобахш» ИЧБ қошида ёввойи ўсадиган ўсимликларни маданийлаштириб етиштириш билан шуғулланадиган кўплаб ихтисослаштирилган хўжаликлар ташкил қилинди. Ҳозирги пайтга қадар ёввойи ўсадиган ўсимликларни тайёрлаш Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси корхоналари орқали амалга оширилади.

1988 йилдан 1990 йилгача бўлган даврда доривор ва истеъмол ўсимликларини тайёрлаш қарийб икки баравар кўпайди ва 850 тоннага етди. Доривор ва истеъмол ўсимликларини тайёрлаш умумий ҳажмининг 85 фоиздан ортиғи «Шифобахш» ИЧБ ҳиссасига, қолган қисми эса - «Фармация», «Ўзбекбирлашув», «Ўзширкаттайёрлашавдо» РИБ ҳиссасига тўғри келади. Ўша пайтда республикада доривор, техник ва истеъмол ўсимликларининг 35 турдан ортиғи табиий жойлардан, 10 турдан ортиғи маданий плантациялардан олинар эди. 1991 йилда республика бўйича тайёрланган 799,6 тонна ўсимлик хом ашёсидан 588,9 тоннаси (73,7%) табиий ўсадиган ўсимлик ҳамжамиятларидан, 210,7 тоннаси (26,3%) маданий плантациялардан тайёрланган. Шундан 412,9 тоннаси (51,6%) доривор моддаларни ишлаб чиқариш учун хом ашё сифатида, 327,6 тоннаси (41%) озиқ-овқат саноати учун ва 59,1 тоннаси (7,4%) техник мақсадларда ишланган.

Биологик ресурсларни муҳофаза қилиш ва фойдаланиш соҳасидаги қонунчиликка амал қилган ҳолда 1993 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ҳайъатининг 26.10.92 йилдаги 9-сонли қарорига мувофиқ бутун йилга ўсимлик хом ашёсини тайёрлаш миқдори белгиланади. Квота миқдори Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Биохилма-хилликдан фойдаланиш идоралараро комиссиясининг тавсияларини ҳисобга олиб амалга оширилади. 1993 йилгача ўсимлик хом ашёсини тайёрлаш квотасиз олиб бориларди.

1995 йилдан бошлаб республикадаги ташкилотларнинг ёввойи ўсадиган доривор ва истеъмол ўсимликларини тўплаш, сақлаш, ҳисобини юритиш ва сотиш бўйича тайёрлаш фаолияти назоратга олинди. Тайёрловчи ташкилотлар фаолиятининг натижалари Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ҳайъати томонидан кўриб чиқилди ва баҳоланди. 1995 йилда Ўзбекистон Республикаси ФА «Ботаника» ИИЧМ билан биргалликда Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган етмакнинг Тошкент ва Жиззах вилоятларидаги ареали ва ресурсларини аниқлаш бўйича илмий иш олиб борилди.

Меъёрларни белгилаш Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси «Ботаника» ИИЧМ йиллик илмий асосларига қараб амалга оширилади. Ўсимлик хом ашёларини тайёрлаш ҳажмлари тўғрисидаги солиштирма маълумотлари 37-жадвалда келтирилган.

37-жадвал

Жами Ўзбекистон бўйича (йиллар):	Белгиланган меъёр (квота)	Амалда тайёрланган	%
1988 й.	меъёрсиз		
1989 й.	меъёрсиз		
1990 й.	меъёрсиз		
1991 й.	740	270,5	36,6
1992 й.	728	212,9	29,3
1993 й.	430	430,3	100,06
1994 й.	229,3	322,58	140,6
1995 й.	299	154,5	51,7
1996 й.	378,6	211,2	56
1997 й.	211,5	144,2	68,2
1998 й.	340,7	124,1	36,5
1999 й.	154,6	125,6	81,3
2000 й.	416,3	314,5	75,6
2001 й.	416,3	411,2	98,8
2002 й.	508,3	490,3	96,5
2003 й.	491,7	250,6	51,8
2004 й.	581,76	301,3	52
2005 й.	965,3	643,31	66,7
2006 й.	1052,92	819,13	77,8
2007 й.	1930,47	894,54	46,4

Бундан ташқари, 1988 йилда қўшимча квота бўйича 100 тонна эрманни тайёрлаш ишлари ўтказилди.

«Шифобахш» ИЧБ ва бошқа хусусий ва юридик тадбиркорлар ўсимлик хом ашёсини экиб етиштириш бошлаганлиги ҳисобига 90-йиллар охири ва 2000-йиллар бошларида ёввойи ўсадиган ўсимлик хом ашёси тайёрлаш ҳажмларини қисқартиришга эришилди. Бундан ташқари, 2007 йилдан бошлаб Навоий, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг давлат захира ер фонди ерларида табиатдан фойдаланувчилар томонидан 1000 кг уруғ миқдоридан (Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилмаган) ферула уруғини экиш босқичи бошланди.

2005 йилда, асосан, 18 турдаги ўсимлик, 2006 йилда эса 26 турдаги ўсимлик тайёрланган.

Баъзи ўсимлик турлари (қизилмия, кавил, ферула мойини олиш учун хом ашё) бўйича тайёрланиш ҳажмлари кўпайди. Бу турли тадбиркорларнинг фаолияти ва уларни қонунийлаштириш кенгайганлигидан далолат беради.

Муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланишни талаб этувчи ўсимлик дунёси объектлари ўрмон ўсимликлари ҳисобланади (дарахтлар ва бута ўсимликлари).

Республика барча ўрмонлари ягона давлат ўрмон фондини ташкил этади, у давлат аҳамиятидаги ҳамда ўрмон хўжалиги органлари тасарруфидан ўрмонлардан иборат. Ўрмонларнинг жуда кичик қисми бошқа идора ва юридик шахслар томонидан фойдаланилади.

Ўзбекистон ўрмонлари ўзининг табиий таркиби, маҳсулдорлиги ва бажарадиган вазифаси билан бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун, улар табиий ҳудудлар бўйича тоғ, дарё ёқалари ва водий ўрмонларига ажратилган.

XX аср бошларидан Ўзбекистон ўрмонлари майдони 4-5 барабар қисқарди. Қишлоқ хўжалиги дала-ларига айлантилган қайир ўрмонлари (тўқайлар) айниқса қатъий антропоген таъсирга учради. Бундай ҳаракатлар натижасида Амударё соҳил бўйидаги уларнинг майдони 150 минг га дан (1928 йилда) 22-24 минг га гача (1993 йилда) қисқарди.

Республика давлат ўрмон фондининг сўнгги ҳисоби 1988 йилда ерлар тўлиқ инвентаризацияси билан бирга ўтказилди. Мазкур маълумотлари-

га қараганда Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитаси ихтиёридаги давлат ўрмон фонди ерлари 4994 минг га ни, ўрмон билан қопланган майдон эса 1788 минг га ни ташкил қилган. Бошқа идора ва юридик шахслар ихтиёридаги ўрмон билан қопланган майдон тахминан 500 минг га бўлган. Ўзбекистоннинг ўрмон билан қопланган ерлари умумий ер майдонининг 5,1 фоизини ташкил қилган. 1.01.91 йилдаги 10-лх шаклидаги солиштирма ҳисоботга мувофиқ давлат ўрмон фонди 5467 минг га, ўрмон билан қопланган майдон эса 1819 минг га га тенг бўлган. Бошқа юридик шахсларга тегишли ўрмон билан қопланган майдон 546 минг га ни ташкил қилган. Ўзбекистоннинг ўрмон билан қопланган ерлари умумий ер майдонининг 6,2 фоизини ташкил қилган.

7.3. Ўрмондан фойдаланиш

Давлат ўрмон қўмитасининг ўрмон хўжалиги корхоналари томонидан 1946 дан 1995 йилгача ўрмонларни ташкил қилиш даврида 924 минг га экилиб, 298 минг га майдон ўрмон билан қопланди, зеро, шундан 281 минг га ёки 94 фоизи 1989 йилгача ўрмон билан қопланган майдонга ўтказилди. Ўрмон дарахтларининг қуриб қолиши катта фоизни ташкил қилаётгани ташвишга солади. Ўзбекистон Республикасидаги давлат ўрмон фонди ер майдонларининг тоифаларига кўра тақсимланиши 38-жадвалда келтирилган.

38-жадвалда келтирилган маълумотларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, 1988 дан 1995 йилгача даврда давлат ўрмон фонди умумий ер майдони, унга асосан ўрмон билан қопланмаган ерларнинг қўшилганлиги ҳисобига 3291,4 минг га кўпайган. Бу Қорақалпоғистон Республикаси (Устюрт платоси ва Оролнинг очилиб қолган туби) ва Навоий вилоятидаги ер захираларидир.

Давлат ўрмон фондининг 1988 дан 1995 йилгача бўлган даврда ўрмон билан қопланган майдони 157,2 минг гектарга кўпайди. Ўзбекистон Республикасида ўрмонлаштириш 0,35%га ошди ва ўртача йиллик ўрмонлаштиришнинг ўсиши 0,037% бўлди. 1988 дан 1997 йилгача Ўзбекистон Республикасида ўрмонлаштириш 0,17%га ошди, унинг йиллик ўсиши эса 0,019%ни ташкил қилди, яъни деярли аввалги даражада сақланиб қолди.

1.01.2003 йил ҳолатига кўра, ўрмон хўжалиги давлат ўрмон фондининг умумий ер майдони 8088,7 минг га, ўрмон билан қопланган майдон эса 2278,6

38-жадвал. Давлат ўрмон фонди ерлари майдонининг тоифалар бўйича тақсимланиши, минг га

Ҳисобга олинган йил	Давр-мон-фонди умумий майдони	Ўрмон майдони					Ўрмон-сиз майдон	
		Ўрмон билан қопланган		Ў/ўсимл. тоифа-сига ўтказилмаган	Ўрмон билан қопланмаган			
		жами	ш.ж. ў/ўсимл.		жами	шу жумладан, ў/ўсимл. фонди		
1.01.88 й.	4993,9	1788,4	190,6	81,4	1 1306,9	474,8	3651,5	1342,4
1.01.95 й.	8285,3	1945,6	306,0	176,0	1642,7	727,8	4492,1	7393,2
фарқ	3291,4	157,2	115,4	94,6	335,4	253,0	840,6	2450,8
1.01.96 й.	9119,0	2776,0	334,1	171,6	1635,5	700,8	5283,9	3835,1
фарқ	833,7	830,4	28,1	- 4,4	- 7,2	- 27,0	791,8	41,9

минг га ни ташкил қилди. 1996 йилга нисбатан (9 йил ичида) давлат ўрмон фондининг умумий ер майдони умуман Ўзбекистон Республикаси бўйича 1 млн. га дан ортиқ, ўрмонлаштириш эса 1 фоизга камайди. Тоғ зонаси ўрмонлари 311 минг га майдонни ёки ўрмон билан қопланган умумий майдоннинг 11 фоизини эгаллар эди. Улар эгаллаган майдон 204 минг га ёки Ўзбекистон барча ўрмонлари майдонининг 7 фоизига тенг. Қолган тоғ зонасидаги 107 минг га ўрмонларга кенг баргли ва дарахтсимон буталар турлари кенг доираси хосдир.

Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон қўмитасининг 1.01.95 йилдаги маълумотларига кўра, ўрмон хўжаликлари органларининг давлат ўрмон фонди умумий ер майдони 8285 минг га, ўрмон билан қопланган ер майдони эса 1946 минг га ни ташкил қилди. 1.01.96 йилда эса давлат ўрмон фонди умумий ер майдони 9119 минг га, ўрмон билан қопланган ер майдони эса 2776 минг га етди. Шу тариха йил давомида ўрмон хўжаликлари органларининг давлат ўрмон фонди умумий ер майдони 1,1 баравар, ўрмон билан қопланган ер майдони эса 1,4 баравар ошди. Республикада ўрмонлаштириши 6,2 фоизга тенг бўлди, яъни 1 фоизга кўпайди. Бироқ бу маълумотлар шубҳа уйғотади, чунки бир йилда ўрмон билан қопланган майдон 800 минг га дан кўпроқ ошиши мумкин эмас. Бу кўрсаткичлар бўйича давлат статистика ҳисоби давлат ҳисоботининг 10-лх шакли бўйича амалга оширилди, лекин 1997 йилдан бошлаб статистика органлари томонидан ҳисобот бекор қилинди.

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси маълумотларига қараганда, 1.01.2008 йил ҳолатига кўра ўрмон хўжалиги органларининг давлат ўрмон фонди умумий майдони 8178877 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 8082382 га эди)ни ташкил қилади. Шундан ўрмон билан қопланган майдони 2827537 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 2764710 га эди), табиий ўрмонлар 2120937 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 2120977 га эди), маданий ўрмон 594.883 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 643.733 га эди). Замоनावий ҳолатида тоғ зонаси ўрмонлари республиканиннг ўрмон билан қопланган майдонининг 874074 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 794613 га эди)ни эгаллайди. Ушбу ўрмонларнинг асосий ва устунлик қиладиган дарахти арчадир. Чўл зонаси ўрмонлари 7022557 га (1.01.2004 й. маълумотларига кўра 2,4 млн. га, 1.01.2007 й. маълумотларига кўра эса 7007112 га эди)ни ташкил қилади. Энг катта майдонни чўл зонаси ўрмонлари эгаллайди, бу зонага саксовулзор ва бошқа буталар – псаммофитлар хосдир. Тўқай ўрмони 106716 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 105693 га эди). Аввал эндем туронги теракларидан ўтиб бўлмайдиган тўқай чангалзорларини ташкил қилган қайир ўрмонлари қаттиқ антропоген таъсир (қайир ўрмонлари қишлоқ хўжалиги далаларига ажратиларди) туфайли бир фоиздан кам майдонда сақланиб қолди. Яйлов зонасидаги ўрмонларга республикага интродуцияланган дарахт турлари (плантациялари) хосдир. Мазкур сунъ-

ий ўрмонлар майдони 175530 га (1.01.2007 йил маълумотларига кўра 174964 га эди).

Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси давлат ўрмон фондининг умумий майдони республика умумий майдонининг 18,4 фоизини ташкил қилади. Республиканиннг географик жойлашувига кўра унинг ўрмон билан қопланганлиги паст бўлиб, тахминан 6,4%ни ташкил қилади. Ўрмон билан қопланган ерлардан нооқилона фойдаланиш натижасида ўрмонлашув даражаси пастлигига олиб келмоқда. Ҳаддан зиёд ва нотартиб чорва боқилиши, дарахтлар ва буталарни ноқонуний кесиш ўрмон фондига айниқса сезиларли салбий таъсир кўрсатади.

Ўрмон хўжалиги корхоналари ўрмон дарахтлари учун экиш материални вақтинчалик питомникларда етиштиради, бу уларни етиштириш учун зарур агротехника билан таъминлай олмайди. Мазкур етиштириш жараёнида илғор усуллар жорий этилмайди. Туплар етиштириш учун уруғ материалли, одатда, паст сифатли ва тасодифан танланган дарахтлардан тайёрланади, чунки ўрмон хўжаликларида дарахт уруғлари участкалари ташкил қилинмаган.

Ўрмон хўжалиги корхоналари фаолияти давомида ўрмон яратиш лойиҳаларига амал қилмайди, сўнгги вақтда эса ўрмон фондида ўрмон яратиш лойиҳалари ишлаб чиқилмаган. Бу Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармасига ҳисоб ва режали хўжалик юритиш имконини бермайди. Бундан ташқари, ўрмон фонди ерларида аввалгидек чорва боқиш тартиби бузилмоқда, шунингдек дарахтлар ва буталар ноқонуний кесилмоқда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузганлик учун ўрмон хўжаликларида тақдим этилган катта даъво суммалари бундан далолат беради. 20 йил давомида ўрмонни яратиш ишлари олиб борилмаганлиги туфайли давлат ўрмон фонди ва ўрмон билан қопланган майдон бўйича кўрсаткичлар ҳаққоний бўлмаслиги эҳтимоли бор.

Шунингдек, авваллари жамоа ва бошқа хўжаликлар ихтиёрида бўлган ўрмон фонди ҳолати ва ишлатилиши устидан ҳам назоратни кучайтириш лозим.

2007 йилда вилоятлар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият органлари томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги 100 ёшли дарахтлар рўйхатлари тайёрланди ва ҳокимликларнинг мазкур дарахтларга муҳофаза этиладиган табиат ёдгорликлари макомини бериш бўйича қарорлари қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 19.11.2007 йилдаги 119-сонли буйруғи тайёрланди ва тасдиқланди.

7.4. Ҳайвонот олами (шу жумладан, балиқ ресурслари). Қушлар. Асосий ҳайвонлар, шу жумладан, овчилик турларининг ҳолати

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг маълумотларига кўра, республика фаунаси 97 турдаги сутэмизувчи, 424 турдаги қуш, 58 турдаги рептилия ва 83 турдаги балиқларни ўз ичига ола-

ди. Шундан 24 турдаги сутэмизувчи, 48 турдаги куш, 16 турдаги рептилия ва 18 турдаги балиқ Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

Кўриб чиқилаётган давр давомида ҳайвонот оламида катта ўзгаришлар рўй берди. Сайғоқларнинг кўпайиши кескин қисқарди. Сайғоқнинг бутун ареалида – Қозоғистон, Россия, Туркменистон, Ўзбекистонда кузатилди. Барча популяциядаги сайғоқлар сони кескин қисқарди: Қозоғистонда 90-йиллардаги 800-900 минг бошдан 2001 йилда 89 минг бошгача; Қалмиқистонда 2001 йилда 17,2 минг бошгача; Устюртда – 30-65 минг бошдан 20-25 минг бошгача. Бундан келиб чиқиб, ареалга кирган мамлакатларда сайғоқни отиш тақиқланди. Қозоғистонда 2000 йилда 5 йилга, Россия Федерациясида 1994 йилда, Ўзбекистонда 1992 йилдан 10 йилга тақиқ эълон қилинди ва 2002 йилда яна 5 йилга узайтирилди.

Сайга антилопасини сақлаб қолиш, тиклаш ва барқарор фойдаланиш масаласида ўзаро англашув меморандуми қатнашчиларининг биринчи мажлисида (Олма-ота ш., 2006 й. сентябрь) таъкидланганидек, Қозоғистонда сайғоқнинг ҳолати бироз барқарорлашди ва республиканинг баъзи ерларида ҳайвоннинг кўпайиши кузатилмоқда. Қозоғистонда сайғоқни муҳофаза қилиш масаласи Давлат дастури ҳисобланади. Россияда ҳам муҳофаза тадбирлари туфайли сайғоқлар сони камайишининг олди олинди.

Ўзбекистонда сайғоқлар сонининг қисқариши давом этмоқда. 2006 йилда сайғоқларнинг юртимиз худудида кўпайиши қайд этилмади ва белгиланган пайтдан аввал тарқ этишди. Ҳайвонлар миқдори бир неча минг бошгача камайди. Бунга ҳақиқий муҳофаза ишларининг йўқлиги таъсир этмоқда. Яқин вақтгача инспекция 7 млн. га муҳофаза этиладиган майдонга 1 та эски автомашинага эга бўлган. 2008 йил бошида биологик ресурсларни муҳофаза қилиш Амударё инспекцияси ташкил этилиб, Устюрт платосида сайғоқларни муҳофаза қилиш вазифаси ҳам киритилди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан 2006 йил 23 майда имзоланган Сайга (*Saiga tatarica tatarica*) антилопасини сақлаб қолиш, уларнинг сонини тиклаш ва улардан барқарор фойдаланиш масаласида ўзаро англашув меморандуми талабларини таъминлаш учун инспекция иккита автомашина билан таъминланди, битта автомашина эса Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ихтиёрига топширилди.

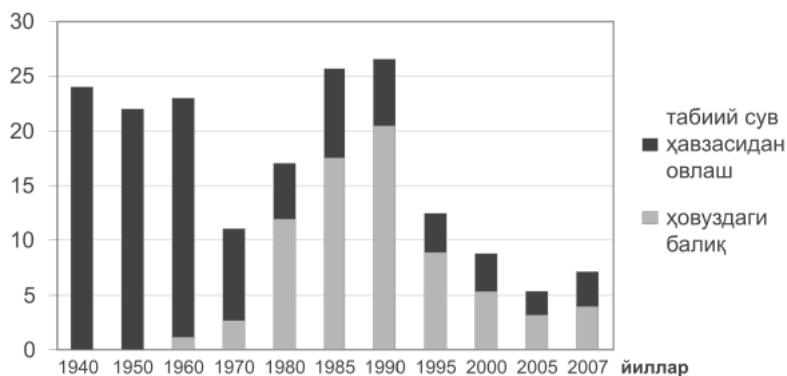
Табиий ҳовузлар балиқ ресурслари ҳолати ва улардан фойдаланиш

Ўзбекистон катта миқдордаги сув ресурсларига эга бўлиб, бу ерда балиқ хўжалигини ривожлантириш мумкин. Республиканинг балиқ хўжалигини юритиш учун фойдаланиш мумкин бўлган кўл ва сув омборлари майдони 800 минг га дан ортқни ташкил

қилади. Ўзбекистонда 500 дан сал кўпроқ кўл мавжуд. Бу, асосан, майдони кичик 100 га дан кам сув ҳавзаларидир. 1000 га дан ортқ майдонли кўллар 32 та. Уларнинг келиб чиқиши турлича. Тоғ кўллари одаг-да нураш ва музлик-морен натижасида ҳосил бўлади, текисликларда - қайирли, ирмоқли, ҳозирги пайтда асосан дренаж сувларидан тўйинадиган кўллардир. Ўзбекистондаги энг йирик кўл тизими – бу Айдар-Арнасой кўллар тизими бўлиб, унинг майдони тахминан 350 минг га, ҳажми эса қарийб 42 км³, бу барча сув омборлари ҳажмидан ортқидир. Ҳозирги пайтда республикада 51 та сув омборидан, асосан ирригация (суғориш) мақсадида фойдаланилади. Уларнинг тўлиқ лойиҳавий ҳажми 18,8 км³, фойдали ҳажми эса 14,8 км³. Энг йириклари – Туямуюн, Чорвоқ, Тўдакўл, Каттакўрғон. Улар дарё оқимларини йил давомида бошқариш, суғориш даври учун сув тўплаш, шунингдек фавқулодда тошқинларнинг олдини олиш мақсадида қурилган. Сув омборларидан фойдаланишда балиқ хўжалиги манфаатлари ҳисобга олинмаган.

Ўзбекистонда балиқчилик билан қадимдан шуғулланилган. XX аср биринчи ярмида балиқ овлашнинг асосий манбаи Орол денгизи бўлган. Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Орол денгизининг қуриб бориши натижасида табиий ҳавзалардан балиқ овлаш ҳажмлари камайиб борди, лекин шу йилларда ҳовузда балиқ етиштириш ривожлана бошланди. Кейинги йилларда табиий ҳавзалардан балиқ тутиш тинмай камайиб борди, ҳовуз балиқчилигида балиқ етиштириш эса кўпайди. Агар 40-50-йилларда табиий ҳавзаларда балиқ тутиш йилига 22-24 минг тоннани ташкил қилган бўлса, 1990 йилда атиги 6,1 минг тонна тутилди, ҳовуз хўжалиқларида эса 20,5 минг тонна балиқ етиштирилди (87-расмга қаранг).

87-расм. Ўзбекистонда балиқ овланиши ва ишлаб чиқарилиши динамикаси (минг т)



Орол денгизи таназзулга учраганидан кейин балиқ саноати асосан кўлларда ва кам миқдорда сув омборларида олиб борилмоқда, чунки сув омборларидан суғориш мақсадларида фойдаланилади ва баъзи йилларда сув энг паст даражагача олинади. Таъкидлаш жоизки, балиқ тутиладиган деярли барча кўллар сунъий ташкил этилган бўлиб, коллектор-дренаж сувлари ҳисобига тўйинади.

1990 йиллардан бошлаб республика балиқчилик тармоғи инқирозга юз тутди, бу балиқ тутишда ҳам, етиштиришда ҳам кузатилди. Сўнгги 20 йилда республиканинг табиий ҳавзалари бўйича балиқ тутили-

39-жадвал. 1988-2007 йиллар давомида республика вилоятлари бўйича балиқ овланиши

Вилоятлар	Балиқ овланиши, тоннада							
	1988	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	2340,6	2038,7	2092,8	1100,0	329,0	445,0	606,4	809,7
Хоразм	348,9	373,4	114,8	136,0	9,6	20,0	203,0	4,6
Бухоро	413,3	372,8	239,4	184,0	208,0	111,0	119,4	134,9
Навоий	617,1	575,1	469,2	789,0	807,0	877,4	1194,4	1171,3
Қашқадарё	39,3	97,4	110,1	135,0	6,2	27,0	15,4	14,4
Сурхондарё	41,9	85,2	20,2	25,0	5,5	13,0	0	8,1
Самарқанд	124,0	252,0	73,9	71,0	2,0	16,6	30,1	14,6
Жиззах	4220,0	2558,4	488,8	1033,0	570,0	590,0	730,3	1004,2
Тошкент	39,3	49,2	9,6	0	0	0	0	0
Жами Ўзбекистон бўйича	8184,4	6402,2	3611,6	3473,0	1937,0	2100,0	2901,1	3161,8

40-жадвал. 1988-2007 йилларда республика вилоятлари хавзаларида балиқ овланиши

Йиллар	ААКТ		ҚРК		Бошқа минтақалар		Жами	
	Овланди, т	%	Овланди, т	%	Овланди, т	%	Овланди, т	%
1988	4220,0	51,6	2340,6	28,6	1623,5	19,8	8184,4	100
1990	2823,9	44,1	2038,7	31,8	1539,6	24,1	6402,2	100
1995	604,5	16,7	2092,8	57,9	914,3	25,5	3611,6	100
2000	1622,2	46,7	1100,0	31,6	750,8	21,7	3473,0	100
2004	981,0	50,6	329,4	17,0	627,0	32,4	1937,0	100
2005	965,0	45,9	445,0	21,2	690,0	32,9	2100,0	100
2006	924,3	31,9	606,4	20,9	1370,4	47,2	2901,1	100
2007	1299,0	41,1	809,7	25,6	1053,1	33,3	3161,8	100

шининг статистик ҳисоботини таҳлил қилайлик. Хуллас, агар республикада 1988-1992 йилларда балиқ тутиш 6134,2 дан 8184,5 тоннагача, ўртача эса йилига 6389,2 тонна бўлган бўлса, 2001-2007 йилларда 1927,8 дан 3161,8 тонна, ўртача йилига 2550,7 тонна бўлди. Бундан кўриниб турибдики, статистик маълумотларга кўра ушбу даврда балиқ тутиш ҳажмлари икки ярим барабар қисқарди.

Саноат йўли балиқ тутиши Қорақалпоғистон Республикаси ва 7 та вилоят: Бухоро, Навоий, Жиззах, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд ва Хоразм вилоятлари хавзаларида амалга оширилади. Асосий балиқ овлаш ҳажми Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Жиззах ва Навоий вилоятларида жойлашган Айдар-Арнасой кўллари тизими (ААКТ) хавзаларига тўғри келади.

1988-2007 йилларда республика вилоятлари бўйича балиқ овлаш ҳажмлари 39-жадвалда келтирилган. 1988-2007 йилларда республика турли вилоятларидаги хавзаларда балиқ овлаш ҳажмлари 40-жадвалда келтирилган.

1988 йилдан 2007 йилгача бўлган даврда Қорақалпоғистон Республикаси хавзаларига умумреспублика йиллик балиқ овлаш ҳажмининг 57,9 фоизгача қисми, ўртача 29,3% тўғри келади.

2000-йиллар бошларида Амударёнинг пастки оқимларида бир неча йил давомида фавқулодда кам сув бўлганлиги туфайли балиқ овлаш кескин камайди, кўплаб кўллари умуман куриб қолди. 2002 йил охиридан бошлаб Амударёнинг пастки оқимларига сув кела бошлади ва ёш балиқлар ҳам кўпайди. Лекин мазкур кўллари маҳсулдорлигини тиклаш учун вақт ўтиши ва муайян тиклаш ишлари амалга оширилиши зарур. Таъкидлаш мумкинки, балиқ овлаш мунтазам кўпайиб бормоқда.

Айдар-Арнасой кўллари тизими бугунги кунда республикадаги энг йирик балиқ хўжалиги хавзаси ҳисобланади, унинг майдони 350 минг га дан ортиқ. Сўнгги йилларда мазкур кўллари тизимининг гидрологик тартиби катта ўзгаришларга дуч келди. Шундай қилиб, 1993 йилдан 2005 йилгача Чордара сув омборидан ААКТга 38 км³ дан ортиқ сув ташланди ва унинг майдони 1992 йилга нисбатан 1,7 барабар, ҳажми эса қарийб 2,5 барабар ошди. 1988 йилдан 2007 йилгача ушбу хавза улушига бутун республика бўйича балиқ овлаш ҳажмининг йиллик 51,6 фоизгача қисми, ўртача 41,1% тўғри келди.

Кўриб чиқилаётган даврда бошқа минтақалар хавзалари улушига умумреспублика балиқ овлаш ҳажмининг 47,2 фоизгача қисми, ўртача 29,6% тўғри келди. Энг юқори овлаш кўрсаткичлари Бухоро, Навоий ва Хоразм вилоятларида кўзга ташланди. Сўнгги йилларда Навоий вилояти бўйича овлаш кўрсаткичларининг ошиши Тўдакўл сув омборидан балиқ овлаш ҳажмининг кўпайганлиги ҳисобига юз берди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари бошларида Бухоро вилоятида балиқ овлаш қарийб йилига 500 тоннага етди, 2000-йилларда эса 100-200 т оралиғида бўлди. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида балиқ овлаш асосан сув омборларида амалга оширилади ва барқарор эмас, чунки сув омборларидан балиқ

41-жадвал. Қорақалпоғистон сув ҳавзалари бўйича овланадиган балиқ турлари

Йил	Жами овланди, т	шу жумладан, т											
		Зоғорабалиқ	Оқ сла	Оқ-қайроқ	Илонбош	Учарбалиқ	Оқ амур	Лаққа	Қизилкўз	Карась	Лешч	Чўртан	Бошқа турлар
1990	143,7	274,0	161,1	5,9	408,7	132,5	41,4	1,0	16,1	86,5	23,3	233,8	47,1
1997	1547,0	265,1	7,2	11,3	108,6	967,1	0	7,2	0	79,6	20,6	8,2	72,1
2000	1100,0	129,1	45,1	5,2	197,4	465,0	15,1	6,8	19,3	32,4	81,0	18,1	85,5
2004	329,4	87,2	7,6	0	104,6	100,8	16,8	1,4	2,3	6,8	1,9	0	0
2005	444,2	203,8	34,2	0	53,2	115,0	12,3	0,4	14,6	8,3	2,4	0	0
2006	606,4	237,1	106,0	1,1	50,1	112,5	12,0	0,4	46,8	33,1	7,2	0	0
2007	809,7	268,6	106,0	0	36,1	279,9	14,9	0,6	46,7	22,6	63,4	0	0

хўжалиги манфаатларини ҳисобга олмаган ҳолда фойдаланилади.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳавзаларида асосан илонбош, учарбалиқ ва оқ амур турлари овланади, улар баъзи йиллари овланган балиқ ҳажмининг 60 фоиздан ортигини ташкил қилади. Сўнгра аҳамиятлиги бўйича зоғорабалиқ ва оқ сла келади, баъзи йилларда умумий овланган балиқларнинг 50 фоиздан ортигини ташкил қилади. 90-йиллар бошларида тутилган балиқнинг асосий қисмини чўртанбалиқ ташкил қиларди, баъзи йилларда 40 фоиздан ортиқ тутилди. Сўнгги йилларда бу тур, шунингдек окқайроқ, шема, чехонь деярли овланмади (41-жадвалга қаранг).

Ўтган асрнинг 80-йиллари охирида ААКТ балиқ саноатининг асосини зоғорабалиқ, оқ сла, окқайроқ, учарбалиқ, лаққа каби қимматли саноат турлари ташкил қилар, улар баъзи йилларда бутун овланган балиқнинг 70 фоиздан ортигини ташкил қиларди. 2000-йиллар бошларида, статистик маълумотларга қараганда, қизилкўзнинг улуши кўпаймоқда, баъзи йилларда 84,5 фоизгача етмоқда. Сўнгги йилларда чехонь, шема, каби турлар учрамай қолди, окқайроқ, лаққа, лешч, чўртан жуда кам миқдорда учрамоқда (42-жадвалга қаранг).

Статистик маълумотларга қараганда, 2004-2007 йилларда ААКТда балиқ саноати 3-4 балиқ турига асосланган. Зеро, Жиззах вилоятида 2004 йилда

«бошқа турлар» устунда 172,2 т балиқ, 2007 йилда 307,6 т балиқ кўрсатилган. 2005 ва 2007 йилларда Жиззах вилояти бўйича ушбу ҳисоботларда оқ сла умуман кўрсатилмаган, аслида эса балиқчилар томонидан кўплаб овланган. Бу статистик ҳисоботни ўйламай-нетмай тўплаш, балиқ овловчи ижарачи корхоналар устидан назорат пастлигидан далолат беради.

1990 йилда Бухоро вилояти ҳавзаларидаги балиқ овида лешч (61,7%), сўнгра зоғорабалиқ (31,6%) улуши устунлик қилган. 2000 йилда эса қизилкўз (34,4%) ва зоғорабалиқ (27,3%) кўп тутилган. 2007 йилда қизилкўзнинг улуши ошди ва 81,4 фоизга етди, зоғорабалиқ эса 12,8% бўлди. Оқ сла, окқайроқ, лаққа, ўтхўр балиқлар кам миқдорда учрайди.

Қашқадарё вилояти ҳавзаларида 1990 йилда товонбалиқ кўп овланган – 87,9%. 2000 йилда овланган балиқларнинг асосини учарбалиқ (65,9%) ва лешч (19,5%) ташкил қилди. 2007 йилда асосан, лешч (84%) овланди, зоғорабалиқ ва оқ сла тегишли равишда 4,3% ва 8,7%ни ташкил қилди.

Балиқчиликни ташкил қилиш ва балиқчилик корхоналарини хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш ва бозор тамойилларини жорий этиш, балиқ тармоғида яққаоқимликнинг олдини олиш ва рақобатчилик муҳитини шакллантириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.08.2003 й.даги 350-сон-

42-жадвал. ААКТда овланадиган балиқ турлари

Йил	Жами овланди, т	шу жумладан, т											
		Зоғорабалиқ	Оқ сла	Оқ-қайроқ	Илонбош	Учарбалиқ	Оқ амур	Лаққа	Қизилкўз	Карась	Лешч	Чўртан	Бошқа турлар
1988	4220,0	1582,0	462,0	0	0	47,0	0	5,0	1988,0	90,0	46,0	0	0
1990	2823,9	889,3	226,7	6,0	0	46,6	0	3,5	1588,3	10,3	51,7	0	1,5
1995	604,5	193,4	105,0	34,7	0,6	22,5	0	0,3	166,1	76,5	4,8	0	0
2000	1622,0	418,3	43,9	24,1	1,0	0,3	0,3	1,3	957,2	150,4	20,2	5,2	0
2004	981,0	172,7	86,1	0	0	0	0	0	444,0	106,0	0	0	172,2
2005	963,9	123,1	22,8	0	0	0	0	0	627,0	111,2	0	0	79,8
2006	924,3	109,0	61,4	17,6	0	0	0	0	465,0	158,7	59,0	0	37,6
2007	1299,0	174,2	40,0	0	0	0	0	0	532,5	251,0	0	0	301,3

ли «Балиқчилик тармоғида монополиядан чиқариш ва хусусийлаштиришни чуқурлаштириш чоратadbирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Мазкур қарор билан қуйидагилар белгиланди:

табiiй балиқ хўжалиги хавзалари балиқчилик корхоналарига танлов асосида ижара шартлари асосида камида 10 йил муддатга бириктирилади;

табiiй хавзалардан фойдаланиш ҳуқуқини беврвчи ижара шартномаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ҳокимликлари ва балиқчилик корхоналари – танлов ғолиблари ўртасида тузилади;

табiiй хавзаларда балиқ овлаш балиқчилик корхоналари томонидан квотасиз асосда мавжуд биологик ресурслар ва шаклланаётган талабдан ҳамда зарур даражада балиқ ресурслари маҳсулдорлиги ва қайта тикланишини сақлаб қолган ҳолда амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоятлар ҳокимликлари ижарачи корхоналар билан шартномалар тузади, уларга хавзаларни (хавзанинг бир қисмини) бириктиради, балиқни овлашга рухсатнома беради ва ижарачилар томонидан шартнома мажбуриятларига риоя этилишини назорат қилишлари зарур.

Ушбу қарорга мувофиқ ҳар бир вилоятда аризалар қабул қиладиган ва танловда ғолиб бўлган ижарачига хавзалар ёки уларнинг бир қисмини тақсимлайдиган тендер комиссиялари ташкил қилинган. Шундай қилиб, 2004 йилда ижарага 552789 га, 2005 йилда 490170 га, 2007 йилда 415069 га хавза ижарага берилди (43-жадвалга қаранг).

43-жадвал. Вилоятларда ижарага берилган сув хавзалари майдонлари

Вилоятлар	Ижарага берилган майдонлар (га)		
	2004 й.	2005 й.	2007 й.
Қорақалпоғистон Республикаси	61488	75862	79438,5
Хоразм	2107	2107	2467
Бухоро	98757	99277	101321
Навоий	152489	117792	56189
Қашқадарё	10500	17183	10644
Сурхондарё	13609	13609	4966
Самарқанд	1239	1239	1274
Жиззах	212600	163100	162640
Жами Ўзбекистон бўйича	552789	490170	415069

Ўзбекистон Республикаси бўйича балиқ овлашнинг таҳлили овланган балиқ ҳажми тинмай пасаяётганлигини кўрсатмоқда. Балиқ овлаш ҳажмларининг пасайишига объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади. Бир томондан, бу Қорақалпоғистон, Хоразм сув хавзаларининг ва Айдар-Арносой кўллари тизими гидрологик тартиби сўнгги йилларда нобарқарорлигидан, балиқ овловчи корхоналар-

нинг ташкилий ва иқтисодий муаммолари, уларнинг сузиш воситалари ва овлаш асбоблари билан яхши жиҳозланмаганлигидан келиб чиқади. Иккинчи томондан, статистик ҳисобот балиқ овлашнинг на ҳажми, на турлар хилма-хиллиги бўйича аниқ ҳолатни акс эттирмайди.

Ҳозирги пайтда республика табiiй хавзаларида балиқ овлаш квотасиз асосда олиб борилмоқда ва балиқчилик корхоналари хавзалар биологик ресурсларидан фойдаланганлик учун ижарага олинган хавза майдони ва унинг балиқ маҳсулдорлигидан келиб чиқиб ижара ҳақи тўлайди. Балиқ маҳсулдорлиги сўнгги уч йилда овланган балиқнинг ўртача кўрсаткичини хавза майдонига бўлиш йўли билан аниқланади. Овланган балиқ ҳажми қанчалик юқори бўлса, балиқ унумдорлиги ва тегишли равишда ижара ҳақи шунчалик юқори бўлади. Ижарачиларга овланган балиқ ҳажмини ошириш даромадсиз бўлиб қолмоқда ёки улар ҳақиқий ҳажмларни яширишга интилишмоқда ва ҳисоботдаги кўрсаткичларини атайин пасайтиришмоқда. Шундай қилиб, расмий маълумотларга қараганда, Бухоро вилояти хавзаларида 2004 йилда 200 тоннадан ортиқ балиқ овланган, 2005 йилда эса бу кўрсаткич тахминан 100 тоннагача тушиб қолган.

Балиқ ресурсларини қайта тиклаш бўйича ишлар ёмон ташкил этилган, ваҳоланки, квотасиз асосда балиқ овланганида бу асосий омилга айланиши керак эди. Ўтган асрнинг 80-йилларида табiiй хавзаларни ҳар йили 15 млн. дан ортиқ миқдорда қимматли овланадиган майда балиқчалар билан балиқлантирилди, шундан 6 млн.га яқини сув омборларига, 7,5 млн.га яқини ААКТга тўғри келарди. 1990-йиллар охирида ҳар йиллик балиқлантириш 5-7,5 млн. дона даражасида бўлди. Сўнгги йилларда балиқлантириш деярли амалга оширилмапти. 2004 йилда атиги 3,9 млн. дона майда балиқча билан балиқлантирилди, шундан 3,8 млн. донаси Навоий вилоятидаги Тўдакўл сув омбори ва 0,04 млн. донаси Бухоро вилояти хавзаларига тўғри келади, 2005 йилда бу кўрсаткичлар тегишли равишда 4,3 ва 0,05 млн. дона бўлди. 2006 йилда атиги 3,4 млн. дона балиқлантирилди, шундан 3,0 млн. донаси Тўдакўл сув омборига, 0,35 млн. донаси Сурхондарё вилояти хавзаларига тўғри келди. Сўнгги йилларда балиқлантириш билан фақат 3-4 вилоят шуғулланмоқда, қолган вилоятларда бу иш умуман ўтказилмапти.

Захиралар камайиб кетмаслиги ва балиқ ресурсларидан оқилона фойдаланиш учун олимларнинг тавсиясига кўра ҳар йили хавзаларнинг камида 1 га майдонга 50 дона ҳисобидан балиқлаштириш лозим, бу республика бўйича йилига 25-30 млн. дона балиқча демакдир.

Республикадаги табiiй хавзаларда балиқ захираларининг таназзулга учраши, балиқ овлашининг камайиши, ижарачилар томонидан шартнома мажбуриятлари бажарилмаслигининг асосий сабаблари қуйидагилар:

ҳокимиятлар томонидан балиқчилик тармоғидаги ишлар устидан керакли назоратнинг йўқлиги; табiiй хавзаларда балиқ овлаш билан

шуғулланаётган хўжалик субъектлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.08.2003 йилдаги 350-сонли қарори ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида овчилик ва балиқчилик қондаларида белгиланган талабларга мувофиқ тўлиқ ҳажмда ва белгиланган муддатларда ўз шартномавий мажбуриятларининг бажарилмаслиги;

табиий ҳавзалардан ижарачилар томонидан овланаётган балиқларнинг турлар бўйича миқдори ҳақида ахборотнинг йўқлиги.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат статистика тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси томонидан 3 та ҳисобот шакли тасдиқланган:

шакл-1 фермер «Фермерлик хўжалиги фаолияти ҳақида ҳисобот» – мазкур ҳисобот шаклини (ходимлари миқдоридан қатъи назар) барча фермерлик хўжаликлари топширади. Ҳисобот бир йилда бир марта фақат овланган балиқнинг умумий миқдори ва уни сотишдан тушган нарх кўрсатилади;

шакл-1 МБ (СХ) «Микрофирмалар ва кичик корхоналар ҳисоботи» (ходимлар сони 1 дан 50 гача). Ҳисобот бир йилда бир марта фақат овланган балиқнинг умумий миқдори ва уни сотишдан тушган нарх кўрсатилади;

шакл-3-ПР «Балиқ овланиши ва табиий (балиқчилик) ҳавзаларида тиклаш тадбирларини ўтказганлик ҳақида ҳисобот» (ходимлар сони 51 ва ундан ортиқ). Ҳисобот йилига бир марта топширилади. Табиий ҳавзалардан овланган балиқнинг тури ва миқдорий таркиби, бажарилган тиклаш тадбирлари ва уларга сарфланган харажатлар кўрсатилади.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ижарачи сифатида балиқ овлаш билан шуғулланаётганларнинг 98 фоиздан ортигини фермер хўжаликлари, микрофирмалар, ходимлари сони 50 кишигача бўлган кичик корхоналар, бошқа ташкилот ва корхоналар ташкил қилади. Уларнинг барчаси 1 фермер ва 1-МБ (СХ) ҳисобот шаклларига тўғри келади. Улар томонидан табиий ҳавзаларда овланаётган барча балиқлар ҳақидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасига биттагина «балиқ» сўзи билан тақдим қилинади, унда балиқ миқдори ва уни сотиш нархи кўрсатилади, холос.

Табиий ҳавзалардан овланаётган балиқларнинг турлар бўйича миқдори ҳақида ахборотга эга бўлмай туриб, нафақат муайян ҳавза, балки бутун республика бўйича балиқ ресурсларини сақлаб қолиш ва тиклаш бўйича бирорга чора-тадбир кўришнинг иложи йўқ.

Балиқ овлаш квотасиз асосда ва илмий асосланган олиб борилмоқда, ижарачилар ушбу ҳавзада яшайдиган балиқнинг миқдори ва турлари ҳақида ахборотга эга эмас, ҳавзадан унинг захираларига салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда қанча балиқ овлаш мумкинлигини мустақил белгилай олмайди.

Балиқлаштириш бетартиб, ҳеч қандай илмий асосиз, асосан ўтхўр турлар (учарбалиқ, оқ амур) ва карп билан амалга оширилмоқда.

Ижарачилар томонидан ҳақиқатда овланган балиқ ҳажмларини яшириш ҳолатлари кўпайиб учрайди, ҳисобот ҳужжатларида балиқларнинг қимматли

турлари – зоғорабалиқ, оқ сла оддий турлар, масалан, кизилқўз ва товонбалиққа алмаштирилади. Табиатни муҳофаза қилиш органлари инспекторларининг ижарачилар томонидан овланаётган балиқ миқдори ва турлари ҳақида ахборотни олиш имкони йўқлиги туфайли бундай воқеалар содир бўлмоқда. Юқорида айтилганидек, Вазирлар Маҳкамасининг 13.08.2003 й.даги 350-сон қароридан табиатни муҳофаза қилиш органларига бундай ҳисоботнинг топширилиши назарда тутилмаган.

Жиззах вилояти Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси томонидан тақдим этилган маълумотларга кўра, 2006 йилда 54,6 т оқ сла овланган, 2007 йил учун ҳисоботларда эса оқ сла умуман кўрсатилмаган. Бундай устуннинг ўзи йўқ. 2006 йилдаги мавжуд маълумотларга кўра эса Жиззах вилоятида жойлашган «Foga Seafoods» хорижий корхонаси томонидан 200 т оқ сла, 2007 йил 9 ойи мобайнида эса икки хусусий тадбиркор томонидан 57 т оқ сла экспорт қилинган. Бу балиқларнинг ҳаммаси Айдар-Арнасой кўллари тизимида овланган, Жиззах вилоятининг 2007 йил учун статистик ҳисоботлари бўйича оқ сла умуман кўрсатилмаган, Навоий вилоятида эса ААКТда атиги 40 т оқ сла овланган, холос. Бу ҳисобот тўплаш усуллари тўлиқ ўйланмаганлиги, ҳокимиятлар томонидан балиқ овланиши устидан назорат етарли эмаслигидан далolat беради.

Ҳар йили ижара корхоналари миқдори ўзгармоқда, баъзилари фаолиятини тугатмоқда, бошқалари энди бошламоқда. Табиатни муҳофаза қилиш органлари бу маълумотларни вақтида олиш ва қонунларга мувофиқ улар фаолиятини оператив назорат қилиш имконига эга эмас.

Ҳокимиятлар томонидан ижара ҳақи ҳар доим тўғри ҳисобланмаяпти. Тўрт йилдан ортиқ вақт ўтганлигига қарамай, баъзи вилоятларда ҳали ҳам 1,5 коэффициенти қўлланилмоқда, Қорақалпоғистон Республикасида эса 2004 йилда белгиланган ижара ҳақида ҳали ҳам амал қилмоқда.

Республика ҳавзалари биологик ресурсларидан оқилона фойдаланиш мақсадида қуйидаги чораларни кўриш зарур:

1. Балиқни овлашни «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун ва Вазирлар Маҳкамасининг 28.10.2004 йилдаги «Биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан олиб чиқиш ва олиб кириш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ квотали асосга ўтказиш керак. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.08.2003 йилдаги 350-сонли «Балиқчилик тармоғида монополиядан чиқариш ва хусусийлаштиришни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш лозим.

2. Ҳокимликларга барча ижара корхоналари томонидан балиқ ресурсларини муҳофаза қилиш, тиклаш ва оқилона фойдаланиш бўйича шартномавий мажбуриятларига қатъий риоя қилиниши устидан назоратни кучайтириш керак.

3. Ҳокимликлар ва табиатни муҳофаза қилиш органларига ижара корхоналари томонидан таби-

атни муҳофаза қилиш қонунларига риоя этилиши устидан назоратни кучайтириш зарур. Ижарачилар овлаш журналларини юритиши, овлаш қуролларини тамғалаш, сузиш воситаларини рўйхатга олиши, овчилик ва балиқчилик қоидаларининг бошқа талабларига риоя этилишини таъминлаши шарт. Овланаётган балиқ миқдори ва турини зарур даражада назорат қилиш учун белгиланган намунадаги овлаш журналларининг ягона шаклини жорий этиш талаб қилинади.

4. Ҳокимликларга табиатни муҳофаза қилиш органлари билан биргаликда вилоятларда ҳар бир ижарачи корхона бўйича ишчилар сони, овлаш қуроллари, сузиш воситалари ва қайик моторлари миқдори ва турлари таркибининг мавжудлигини тўлиқ инвентаризация қилиш керак.

5. Балиқчилик корхоналарини сифатли овлаш қуроллари, сузиш воситалари ва моторлар билан таъминлаш зарур. Бунинг учун уларни марказлаштирилган тарзда келтириш керак. Бугунги кунда овлаш қуроллари республикага ноқонуний олиб келинади, тўрлар сифати жуда паст, бу ҳавзаларнинг лескадан ясалган тўрлар билан ифлослантириш хатарини бир неча баравар кўпайтиради.

6. Ходимлари сони 50 кишидан кам бўлган ижарачи корхоналар учун статистик ҳисобот шакллари қайта кўриб чиқиш талаб қилинади. Статистика ҳисоботида табиий ҳавзадан овланган балиқларнинг турлар бўйича миқдори, тиклаш учун бажарилган тадбирлар ва уларнинг харажатлари албатта кўрсатилиши шарт.

7. Табиий ҳавзаларни сифатли яшаб кетадиган балиқ болалари билан илмий асосланган меъёрларга кўра балиқлаштириш, бунда ҳар бир ҳавзада қандай балиқ овланаётган бўлса, шундай турлар кўпайтирилиши лозим.

8. Балиқ овланаётган вилоятлар ҳудудида балиқ хўжалиги ҳавзалари ва уларнинг биологик ресурслари ҳолатини мониторинг қилиш хизматини ташкил этиш зарур. Бу хизмат ҳавзаларнинг ихтиофаунаси, ем базаси, гидрологик ва гидрохимик тартибдаги ўзгаришларини аниқлаш, ҳолатини баҳолаш ва башорат қилиш мақсадида табиий ҳавзалар ҳолатини ва уларнинг биологик ресурсларидан оқилна фойдаланилишини доимий назорат қилиши керак.

9. Республика миқёсида барча балиқчилик ва балиқ овлаш корхоналарининг фаолиятини боғлайдиган ва мувофиқлаштирадиган тузилма ташкил қилиниши лозим. У балиқчилик ва балиқ овлаш корхоналари учун моддий-техник таъминот, сифатли балиқ тутиш материаллари билан таъминлаш масалалари билан шуғулланиши тақозо қилинади.

1999-2000 йилларда Қорақалпоғистон Республикасида содир бўлган қурғоқчилик туфайли юз минглаб қушлар учиб ўтиш даврида дам оладиган ҳавзалар қуриб

қолди ва учиб ўтадиган қушлар дислокациясида ўзгаришлар рўй берди. Кузда учиб ўтиш мавсумида сувда сузадиган қушлар оммавий равишда Бухоро ва Қашқадарё вилоятлари ҳавзаларига кўчишди. Ҳаёти сув билан боғлиқ бўлган тўнғиз, ондатра ва бошқа ҳайвон турларининг сони кескин қискарди.

Кўриб чиқилаётган даврда қирғовуллар сони анча кўпайди. Бошқа овчилик ҳайвонларининг миқдори табиий жараён чегарасида сақланиб қолди. 1988-2007 йилларда овланадиган ҳайвонлар сони ва турлари ҳақидаги маълумотлар 44-жадвалда келтирилган.

Сўнгги йиллардаги тўнғизлар миқдори бўйича кўрсаткичлар популяциясининг асл ҳолатини акс эттирмайди, чунки тўнғизлар яшайдиган асосий тоғли ерлар чегара тартиби ўрнатилганлиги сабабли ҳисобдан тушиб қолдирилди. Бироқ айтиш жоизки, тўнғизлар миқдоридаги ўзгаришлар мавжуд, бу яшаш муҳитининг ўзгариши билан боғлиқ. 1993 йилдан бери Айдар-Арнасой кўллари тизимида сув сатҳининг кўтарилиши тўнғизлар яшайдиган ороллар ва сохилбўйи тўқайларининг сув остида қолишига олиб келди. Чорванинг ҳаддан зиёд боқилиши, мевалар терилиши ва ўсимликлар кесилиши тоғ ерларининг таназзулга учрашига сабаб бўлмоқда. Тўнғизлар сони қисқаришига браконьерлик ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Қирғовулларнинг еми бўлмиш донли ўсимликларнинг кўплаб экилиши, шунингдек кимёвий захарли моддалар билан доимий ишланади-

44-жадвал. Овланадиган ҳайвонлар асосий турларининг сони ва овланган миқдори (сони/овланган)

йил	тўнғиз	каклик (мингта)	ўрдак (мингта)	қирғовул (мингта)
1988	4001 / 223	258.4 / 40.3	871. / 83.5	13.9 / 2.5
1989	3943 / 199	242.3 / 18.5	547.2 / 62.9	8.6 / 1.3
1990	3616 / 100	197.5 / 12.	390. / 42	8.2 / 1.6
1991	2871 / 65	194.5 / 11.9	200. / 32.4	7.1 / 1.3
1992	3320 / 107	207.6 / 3.5	788.1 / 12.2	6.6 / 1.1
1993	3000 / 66	150.8 / 3.6	411.8 / 22.6	6.2 / 1.2
1994	3479 / 60	208. / 3.3	598.2 / 26.3	16.3 / 0.23
1995	2750 / 25	201.9 / 3.2	482.9 / 25.9	14.8 / 0.21
1996	2227 / 12	282.4 / 1.6	706.2 / 37.1	11.8 / 0.21
1997	3520 / 16	202. / 3.2	804.4 / 30.	22.1 / 0.26
1998	2398 / 10	282.4 / 3.8	510.6 / 32.6	22.7 / 0.36
1999	2305 / 9	284.3 / 2.	1632.4 / 18.8	27.7 / 0.49
2000	3347 / 4	185.3 / 1.9	1520.6 / 19.4	35.8 / 0.09
2001	2621 / 7	192 / 1.9	636.3 / 15.	33.9 / 0.3
2002	1674 / 12	211.0 / 1.5	8094 / 15.9	51.2 / -
2003	1393 / 16	214.8 / 1.6	1065.2 / 17.7	53.5 / -
2004	1591 / 10	413.6 / 2.5	22879.7 / 27.7	97.5 / 3.0
2005	1716 / 7	253.8 / 3.0	2479.5 / 31.5	122.2 / 2.1
2006	1992 / 14	240.3 / 4.8	3175.1 / 25.8	125.1 / 1.5
2007	2937	346.4	2827.1	205.4

ган ғўза майдонларининг қисқариши туфайли ушбу қушларнинг сони 10 барабар кўпайди. Мазкур ҳолда браконьерлик омили жиддий таъсир кўрсатмади.

Какликларнинг миқдори, асосан, қиш қандай келишига қараб ўзгариб туради. Совуқ ва кўп қорли қиш келганда какликлар сони камаяди. Кичик шохли чорванинг ҳаддан зиёд боқилиши ҳам қатта аҳамият касб этади. Кўзилар барча ўсимликларни босиб ташлайди ва какликларнинг ем базасини йўқотади, какликлар уяларини босиб ташлайди.

Сувда сузадиган қушлар миқдори, одатда, инсон омилига боғлиқ эмас. 60 мингтагача қуш овланган йилларда ҳам бу учиб ўтаётган сувда сузувчи қушларнинг атиги 0,2 фоизини ташкил қилар эди. Ҳозирги пайтда 0,08-0,1 фоизгача қуш овланмоқда. Қушлар яшайдиган (учиб ўтаётганда дам оладиган) жойларнинг бузилиши қушларнинг бошқа қулай жойларга кўчишига олиб келади.

Бироқ шунга ҳам эътибор қаратиш лозимки, Ўзбекистон томонидан қатор Конвенция ва Битимлар имзоланганки, уларга кўра биз сувда сузувчи қушларнинг яшаш ва қишлаш жойларини сақлаб қолиш мажбуриятини олганмиз: Рамсар конвенцияси – асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари тўғрисида; Бонн конвенцияси (CMS) – ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрвчи турларини муҳофаза қилиш; Афро-Евроосиё кўчиб юрвчи сув-ботқоқлик қушларини муҳофаза қилиш бўйича Битим (AEWA); Сибирь турнаси ёки оқ турна бўйича Битим; Оқ турнани муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирларга нисбатан ҳамжиҳатлик ҳақида Меморандум.

50-йилларда Ўзбекистонда ондатра икклимлаштирилди. Иқлим шароитлари қулай бўлди ва у муваффақиятли кўпая бошлади. 60-йиллар охири ва 70-йиллар бошларида Қорақалпоғистонда ондатрани тайёрлаш юз минглаб мўйнагача етди. Сўнгра Қорақалпоғистон хавзаларининг қуриши ва браконьерлик туфайли ондатра сони қисқара бошлади ва тайёрлов ҳажмлари камайди. 1988 йилда 30,8 минг дона, 1989 йилда 17,5 минг дона, 1990 йилда 7,5 минг

дона, 1991 йилда 6,7 минг дона, 1992 йилда 9 минг дона, 1993 йилда 6 минг дона, 1994 йилда 5 минг дона, 1995 йилда 6 минг дона, 1997 йилда 1 минг дона, 1998 йилда 2,5 минг дона ондатра тайёрланди. Ондатрани тайёрлаш ишлари Қорақалпоғистон Республикасида мунтазам, Жиззах, Навоий ва Бухоро вилоятлари хавзаларида қисқа вақт давомида олиб борилди. Ҳозирги пайтда ондатрани овлаш тўхтатилган.

1991 йилдан бошлаб ёввойи ҳайвонлардан оқилона фойдаланиш мақсадида квота, яъни табиатдан ҳайвонларни олишнинг (камайтиришнинг) энг кам меъёри белгилана бошланди. Ёввойи ҳайвонларни овлаш квотаси ҳайвонот дунёси фойдаланувчилари аризаларидан келиб чиқиб шакллантирилади, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси билан келишилади ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси буйруғи билан тасдиқланади. Квота ҳайвонларнинг лицензияли, қатта миқдорда овланадиган, ноёб ва кам сонли турларига белгилайди.

Квота ҳеч қачон 100 фоизга ишлатилмаган. Масалан, 1995 йилда ўртача квота атиги 5,2%, 1998 йилда – 23,8%, 1999 йилда – 26,6%, 2000 йилда – 18,3%, 2001 йилда – 24,6%, 2004 йилда – 24,7% ишлатилган. Сўнгги бир неча йилдаги маълумотлар таҳлил этилганида ҳар йиллик белгиланадиган ёввойи ҳайвонларни овлаш квотаси ўртача атиги 25% ишлатилган (45-жадвалга қаранг).

Ҳар йили ўртача: тулки 94 %, тўнғиз 86%, кўён 54%, каптарсимонлар 74%, каклик 87%, сувда сузувчи қушлар 75%га кам овланади. Сабаби овчилар сонининг камайиши, овланаётган ҳайвонлар ҳисобини юритишнинг сифати пастлиги ва атайин кўп ёзишдир. Квотага аризалар овчилик жамиятининг барча аъзолари ов билан шуғулланади, деган ҳисобда берилади. Эътибор бериш лозимки, овчиликнинг камлиги, яъни квотадан фойдаланиш фоизининг пастлиги ҳайвонлар миқдорининг ёки ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш ҳолатининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилмайди. Ёввойи ҳайвонларни тайёрлаш

45-жадвал. 2003-2006 йилларда ёввойи ҳайвонларни овлашга белгиланган квота ва овлаш

Турлар	квота 2003 й.	овланди 2003 й.	квота 2004 й.	овланди 2004 й.	квота 2005 й.	овланди 2005 й.	квота 2006 й.	овланди 2006 й.
Тўнғиз	130	16	140	19	65	17	200	24
Эчки	20	7	30	5	5	-	36	8
Бўрсик	400	160	400	31	345	26	420	75
Тулки	1 000	250	1 500	32	1 800	33	1 700	20
Дикобраз	250	100	300	33	322	44	300	30
Кўён	2 500	1 000	4 000	3 600	9 900	3 600	8 000	3 200
Қирғовул	1 000	-	4 900	3 000	7 100	2 100	4 000	1 500
Каклик	6 000	1 700	10 000	3 100	54 800	3 700	33 000	5 300
Сувда сузувчилар	90 000	18 800	90 000	27 700	119 300	31 300	110 000	25 800
Каптарсимонлар	160 000	64 000	140 000	20 300	143 200	21 800	60 000	25 000
Фойдаланилган квота		33 %		19 %		18%		29 %

46-жадвал. 1988-1995 йилларда ёввойи ҳайвонларни тайёрлаш ҳажмлари (мингта бош)

Тур	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
қурбақа	143	95	95	20	60	10	5	0.670
чумчуқсимонлар	7.2	10	4.5	4	7	2	3.2	
заҳарсиз илонлар			0.1	0.2	0.12	0.2	1.5	0.73
қорақуртлар	23	45.4	30	60	2	20		
чаёнлар	37	31.2	10	80		1		
ўргимчаклар	115	43.8	16	35		32		
арилар	124	30		55				
тошбақалар	5.2	26	26	25	30	12	4	7
калтақесаклар	0.5	2.5	0.52	0.1		1.5	5	
гюрза	0.8	1	0.5	0.5	0.83	0.245	0.02	0.2

ҳажмлари бўйича маълумотлар 46-жадвалда келтирилган.

Авваллари биотехник тадбирларга катта маблағлар ажратиларди. Зеро, 1988 йилда биотехник тадбирларни ўтказишга овчилик-балиқчилик хўжалигини юритиш умумий харажатларининг 65% ажратилган. 90-йилларда иқтисодий шароитлар ўзгара бошлади, нархлар ошди. Овчилар сони қисқарди (1988 йилда овчилар ва балиқчилар жамиятида 42 минг аъзо бўлган бўлса, ҳозирги пайтда 23 минг киши аъзо, холос). Биотехник ишлар ҳажмлари кескин қисқарди ва 1998 йилда бу кўрсаткич 10 баравар камайди (6,5%), 2006 йилда эса атиги 4%ни ташкил қилди.

80-йиллар охирида Ўзбекистонда аслида овланадиган овчилик ҳайвонлари бўйича овчилик ерлари маҳсулдорлиги 38 млн. га овчилик ерларидан 14,3 рубль ёки 11,4 АҚШ долларини ташкил қилди – бу юқори кўрсаткич. 90-йилларда иқтисодий шароитлар ўзгарганидан кейин овчилик ерлари маҳсулдорлиги ҳам пасайди. Умуман Ўзбекистон бўйича 2003 йилда у 18 баравар қисқарди ва 0,62 АҚШ долларини ташкил қилди (инфляция муносабати билан, таққослаш қулай бўлиши учун маҳсулдорлик АҚШ долларидан берилмоқда). 2006 йилда маҳсулдорлик 0,44 АҚШ доллари бўлди.

90-йилларгача овчилар истеъмол ширкатига овланган мўйнаннинг (тулки, ёввойи мушук, чиябўри ва бошқалар) бир қисмини топширишар, топширилган бўри терисига мукофот берилган. 1991 йилдан кейин иқтисодий шароитлар ва ҳаёт даражаси ўзгаргач, мўйнани топшириш тўхтатилди.

7.5. Ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ноёб ва йўқолиб бораётган турлари

Ҳайвонларнинг биринчи «Қизил китоби» 1983 йилда чиққан. Кейингиси 1994 йилда чиқарилган бўлиб, 113 турлари киритилган. 2006 йилда янги «Қизил китоб» тузилди, унга 184 турдаги ҳайвонлар киритилиб, аввалгисидан 71та ҳайвонлар турига қўпайди. Ўсимликлар «Қизил китоби» биринчи бор 1979 йилда, иккинчиси 1984 йилда ва охиригиси 1998 йилда тузилди. Охиригиси китобда ўсимликлар 301 тури бўлиб, авалгисидан 138 турга қўп.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг 18.02.2006 й.даги 14-сонли буйруғи билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 9.03.1992 й.даги 109-сонли «Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби тўғрисида»ги қарорига мувофиқ Қизил китобга киритилган ҳайвон ва ўсимликлар рўйхати тасдиқланди. Унга 184 турдаги ҳайвон, шундан 47 тури умуман йўқолиб

кеттиш хавфи остида, 5 тури йўқолиб кетган; 305 турдаги ўсимлик киритилди.

Ҳайвонот олами давлат кадастрини юритиш ҳақидаги низомга мувофиқ Қизил китобга киритилган ҳайвонлар сонининг ҳисобини Фанлар Академияси юритиши керак. Бироқ ҳайвонлар миқдори ҳисобини юритиш қимматли иш бўлганлиги, Фанлар Академиясида эса маблағ йўқлиги сабабли уларнинг ҳисоби деярли юритилмаяпти. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунида назарда тутилган марказлаштирилган бюджет молиялаштирилиши амалда мавжуд эмас.

Ҳар йили йўрга-тувалоқнинг ҳисоби олиб борилади. Қўриқхоналар ва «Жайрон» экомарказида ҳайвонлар ҳисоби юритилади. Сўнгги вақтда қўнғир айиқ билан боғлиқ вазият барқарорлашди. Унинг миқдори кўпайиб, турнинг ҳолатидан ташвишланишга ҳожат йўқ.

Ўзбекистон ҳавзаларида ноёб қушлар турлари: кичик узунбурун, оқбош ўрдак, қизилтомоқ мунтазам пайдо бўла бошлади.

Ўзбекистон орқали турналарнинг учиб ўтиш йўли ўтади. Қулранг турналар галасида Сибирь оқ турналар ҳам учиб ўтади. Бу йўқолиб бораётган тур бўлиб, унинг популяцияси бир неча юз бошдан иборат, холос. Оқ турнани сақлаб қолиш мақсадида Ўзбекистон Сибирь турнаси ёки оқ турна бўйича Битим ва Оқ турнани муҳофаза қилиш чора-тадбирлари бўйича англашув ҳақида Меморандумни (7.07.96 й.) имзолади. 2004 ва 2007 йилларда оқ турналарни (10 та қушни) Бухоро вилоятидан учиб ўтаётганда кўришган. Олма-ота шаҳридаги Халқаро йиғилишида (2007 й.) турналар қўллаб қишлайдиган «Термиз» худуди мукофот олди. Қушларнинг бу ерда қишлаши бир неча йил олдин бошланди.

Кейинги вақт давомида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Давбионазорат тизимида ноёб ҳайвонлар: жайронлар, қулонлар, Пржевальский отларини қўпайтириш амалга оширилган. Лекин «Жайрон» экомарказидан ташқари Давбионазорат ва унинг раҳбарлигида бошқа ташкилотлар томонидан Ўзбекистон Қизил ки-

тобига ва CITES йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ёввойи фауна ва флоранинг турлари билан халқаро савдо қилиш ҳақидаги Конвенциянинг II Низомига киритилган итолғини тутқунликда кўпайтириш амалга оширилган. Табиатга ёввойи ҳайвон турларини интродукциялаш мақсадида, 1992 йилдан бошлаб «МИ-КРЕЛ» ҚК ва Тошкент ҳайвонот боғи, сўнгра «Хобара» ҚК ва «ЖиззахБиоСпектрум» ҚК итолғини сақлаш ва кўпайтириш билан шуғулланди.

Бухоро ва Навоий вилоятларида Бирлашган Араб Амирликлари «Emirates Cent for Conservation of Houbara» ва «Emirates Birds Breeding» фирмалари томонидан йўрға-тувалокни кўпайтириш бўйича ишлар муваффақиятли бошланди.

7.6. Ҳайвонлар миграцияси

Ўзбекистонда қушлар ва сайғоқлар кўчиб юрадиган турлар саналади. Қушлар учиб ўтишига, биринчи навбатда, об-ҳаво шароитлари таъсир кўрсатади. Лекин қушлар дам олиш ерларининг мавжудлиги ҳам таъсир кўрсатмай қолмайди. Юқорида айтилганидек, Қорақалпоғистонда 1999-2000 йилларда ҳавзаларнинг қуриб қолиши учиб ўтадиган қушларнинг оммавий дам олиш жойи Бухоро вилоятига кўчишига олиб келди.

Сайғоқ Устюрт платосида яшайди. У Қозоғистондан қишлоқ ва кўпайиш учун Қорақалпоғистоннинг Устюртига мавсумий кўчиб ўтади. Қушлардан фарқли равишда сайғоқлар ердан юриб кўчади ва муваффақиятли миграцияси учун бирорга тўсқинлик (машиналар тез юрадиган йўллар, каналлар, тўсиқлар ва ҳоказолар) бўлмаслиги керак. Ҳозирги пайтда Устюрт платоси нефть-газ компаниялари томонидан фаол ўзлаштирилмоқда. Одамлар ва техниканинг мавжудлиги миграция учун тўсқинлик қилмоқда.

Кўчиб юрадиган ҳайвон турларини сақлаб қолиш мақсадида, Ўзбекистон 1998 йилда Бонн конвенцияси (CMS) ва бу конвенция доирасида қатор битимлар ва меморандумлар имзолади. Сувда сузувчи қушлар яшаш жойларини муҳофаза қилиш (Рамсар) конвенцияси имзоланди. Бу Ўзбекистонга катта масъулият юклайди ва уларни бажариш бўйича аниқ чораларни қабул қилишни талаб қилади.

Масалан, Рамсар конвенциясига мувофиқ уни имзолаган тарафлар сув-ботқоқлик ерларини сақлаб қолиш бўйича чоралар кўришлари шарт. Амалда эса сув оқими чекланганлиги туфайли сувда сузувчи қушларнинг энг кўп қишлайдиган, Халқаро сув-ботқоқлик ерлари рўйхатига кирган Денгизкўл кўли қуримоқда. Бонн Конвенцияси ва Сайга (*Saiga tatarica tatarica*) антилопасини сақлаб қолиш, тиклаш ва барқарор фойдаланиш бўйича ҳамжиҳатлик ҳақидаги Меморандумга мувофиқ тарафлар сайғоқларни сақлаб қолиш бўйича чора-тадбирлар кўришга мажбурлар. Амалда эса муҳофаза бўлмаганлиги сабабли Устюртдаги сайғоқлар популяцияси деярли йўқолди.

7.7. Биологик ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назорати

Барча табиат ресурслари каби ҳайвонот ва ўсимлик олами ҳам давлат бойлиги ҳисобланади

ҳамда Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни – Конституцияга мувофиқ (50-модда), флора ва фауна энг муҳим таркибий қисмларидан бўлмиш атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мамлакатимизнинг ҳар бир фуқаросининг бурчидир.

Ҳайвонот ва ўсимлик оламини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш кўмиталари ва Давбионазоратнинг ҳавза инспекциялари амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузувчиларга қарши курашиш биохилма-хилликни сақлаб қолишнинг йўналишларидан биридир. 47-жадвалдан кўриниб турибдики, Давбионазорат маълумотлари таҳлил этилганида 2005 йилгача ҳар йили 4 минггача қонунбузарлик аниқланар эди, сўнгги йилларда эса улар миқдори 7 минггача ва ундан ортиқ кўпайди. Бирок, аниқланаётган қонунбузарликларнинг таркиби ўзгарди – зеро, 1989 йилда ҳайвонот олами (хусусан, балик ресурслари) бўйича аниқланаётган қонунбузарликлар 81,4%, 1990 йилда – 71,8%, 2000 йилда – 62,8%ни ташкил қилган бўлса, сўнгги йилларда аниқланаётган қонунбузарликларнинг асосий қисми ўсимлик оламига тўғри келмоқда: 2004 йилда – 52,3%, 2005 йилда – 57,5%, 2006 йилда – 59,4%, 2007 йилда – 65,6%.

Солинаётган жарима ва тақдим этилаётган даъволар суммалари, шунингдек, уларни ундириш фоизлари ҳар йили ошиб бормоқда (48 ва 49-жадвалларга қаранг). Агар 1989 йилда 64%, 1990 йилда – 71% жарималар ундирилган бўлса, 2000 йилда – 93%, 2001 ва 2002 йилларда – 96%, 2006 ва 2007 йилларда 98%дан жарима ундирилди. Ҳайвонот ва ўсимлик оламига кўрсатилган салбий таъсир учун тақдим этилган даъволарни ундириш билан ҳам вазият худди шундай. Зеро, 1989 йилда уларни ундириш атиги 10,5%, 2000 йилда – 29% бўлган бўлса, 2004 йилда у 89%ни ташкил қилди. Бирок, сўнгги йилларда даъволарни ундириш фоизи кескин қисқарди, чунки йирик суммалик даъволар суд-тергов органларига кўриб чиқиш учун жўнатилмоқда, улар юборилган ишларни кўриб чиқиш муддатини бир неча ой ва ҳатто йилга чўзиб юборишмоқда ва кўпинча бу даъволар уларни тақдим этилган йилда эмас, анча кеч ёки давлат фойдасига ўтказиш йўли билан ундирилмоқда. Таҳлил этилаётган даврда қонунбузарлардан олиб қўйилган милтиқлар миқдори бўйича кўрсаткичлар пасайиши тамойили кузатилмоқда (50-жадвалга қаранг). Бу ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш бўйича бажарилаётган ишлар эмас, балки муайян даражада овчилар сони кескин қисқарганлиги натижасидир.

Қорақалпоғистон Республикасида ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари билан ишлар яхши йўлга қўйилган – бу ерда табиатни муҳофаза қилиш прокуратураси фаолият юритади. Табиатни муҳофаза қилиш қонунларини бузганлик учун маъмурий жавобгарликка тортиш бўйича ишларнинг самарадорлиги табиатни муҳофаза қилиш прокуратуралари амал қилган жойларда анча юқори бўлиб, бу йўналишни республиканинг барча вилоятларида ривожлантириш тақозо этилади.

47-жадвал. 1989-2007 йилларда хайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш бўйича аниқланган қонунбузарликлар

Қонунбу- зарлик тури	Қорақал- поёстон Рё- спубликаси	Андижон вилояти	Бухоро вилояти	Жиззах вилояти	Қашқадарё вилояти	Навоий вилояти	Наманган вилояти	Самарқанд вилояти	Сурхондарё вилояти	Сирдарё вилояти	Тошкент ш. Тошкент	Фарғона вилояти	Хоразм вилояти	Давбоназо- рат
1989 й.														
Жами	376	121	426		201		261	234	177	489		180	493	112
овчилик	246	19	241		71		205	87	36	290		95	289	91
балиқчилик	88	14	140		11		53	71	78	150		70	156	18
ўсимл.дунёси	42	88	45		119		3	76	63	49		15	48	3
1990 й.														
Жами	623	673	640	524	249		291	244	211	259	174	306	511	243
Овчилик	427	19	349	159	89		148	87	54	104	2	44	128	126
балиқчилик	169	81	236	179	13		131	83	84	126		159	333	86
ўсимл.дунёси	27	573	55	186	147		12	74	73	29	172	103	50	31
1995 й.														
Жами	449	100	472	171	256	223	315	683	181	431	64	205	245	203
овчилик	124	13	53	14	12	19	82	44	4	32		12	51	60
балиқчилик	189	12	335	25	24	69	154	242	51	255	2	87	61	110
ўсимл.дунёси	136	75	84	132	220	135	79	397	126	144	62	106	133	33
2000 й.														
Жами	359	159	329	258		139	86	219	75	86		131	104	18
овчилик	36	18	33	7		13	11	5		1		2	26	13
балиқчилик	207	20	207	49		84	43	38	9	187		25	57	43
ўсимл.дунёси	116	121	89	202		42	32	176	66	67		104	21	62
2002 й.														
Жами	339	137	291	171	122	287	82	392	172	144	157	134	175	126
овчилик	33	12	35	2	7	25	16	4	7	10		8	21	23
балиқчилик	206	20	208	33	32	146	38	142	41	18	12	40	20	47
ўсимл.дунёси	100	105	48	136	83	116	28	246	124	86	145	86	134	56

Қонунбу- зарлик тури	Қорақал- поғистон Ре- спубликаси	Андижон вилояти	Бухоро вилояти	Жиззах вилояти	Қашқадарё вилояти	Навоий вилояти	Наманган вилояти	Самарқанд вилояти	Сурхондарё вилояти	Қирғиз вилояти	Тошкент ш. вилояти	Тошкент вилояти	Фарғона вилояти	Хоразм вилояти	Давонназо- рат
2003 й.															
Жами	532	184	217	19	78	262	91	312	298	115	149	97	179	110	1160
овчилик	76	16	22	11	4	16	24	18	2	10		2	25	22	107
балиқчилик	173	17	121	19	6	169	36	72	65	30		19	23	33	793
ўсимл.дунёси	283	151	74	89	68	77	31	222	231	75	149	79	131	55	260
2004 й.															
Жами	606	95	193	153	88	248	69	269	265	70	178	107	177	93	1226
овчилик	82	20	23	10	4	20	14	2	1	3		6	20	21	114
балиқчилик	179	13	140	31	16	138	28	40	48	11		19	29	17	779
ўсимл.дунёси	345	62	30	112	68	90	27	227	216	56	178	82	128	55	333
2005 й.															
Жами	855	92	156	124	174	213	104	340	207	100	127	139	161	87	1493
овчилик	66	23	36	14	5	9	11	6	2	7		4	25	16	91
балиқчилик	337	14	82	26	16	89	21	34	35	29	24	10	39	21	763
ўсимл.дунёси	452	55	38	84	153	115	72	300	170	64	103	125	97	50	639
2006 й.															
Жами	1005	123	250	107	181	331	123	475	281	188	163	168	263	118	2343
овчилик	112	24	45	6	4	29	27	26	5	15		24	45	8	99
балиқчилик	450	18	94	10	35	130	23	54	17	52	30	15	70	42	974
ўсимл.дунёси	443	81	111	91	142	172	73	395	259	121	133	129	148	68	1270
2007 й.															
Жами	1131	162	317	13	456	253	136	769	331	177	122	272	273	129	2636
овчилик	94	30	44	10	9	23	35	80	5	10		22	45	16	131
балиқчилик	506	5	133	14	35	86	25	79	51	35	11	43	57	41	825
ўсимл.дунёси	531	127	140	89	412	144	76	610	275	132	111	207	171	72	1680

48-жадвал. 1989-2007 йилларда хайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш бўйича қонунбузарликлар учун белгиланган ва ундирилган жарималар (минг сўм)

Қонунбу- зарлик тури	Қорақал- покистон Ре- спубликаси	Андижон вилояти	Бухоро вилояти	Жиззах вилояти	Қашқадарё вилояти	Навоий вилояти	Наманган вилояти	Самарқанд вилояти	Сурхондарё вилояти	Сирдарё вилояти	Тошкент ш. вилояти	Тошкент вилояти	Фарғона вилояти	Хоразм вилояти	Давонназо- рат	Жами
1989 йил																
Белгиланди	10,5	0,9	16,2		6,5		6,1	8,3	4,5	6,7		9,5	3,4	16,9	4,7	104,3
Ундирилди	8,7	0,6	16,2		0,7		4,5	5,0	1,7	9,5		2,8	1,5	12,7	2,8	67,1
1990 йил																
Белгиланди	18,2	5,8	1,5	14,8	9,7		6,8	9,2	5,1	7,8	1,5	8,8	,8	4,4	9,3	137,6
Ундирилди	13,9	3,4	21,5	9,7	3,0		5,5	6,8	2,2	5,5	0,2	4,3	4,2	11,5	6,3	97,9
1995 йил																
Белгиланди	33,8	29,5	59,1	14,1	30,2	25,8	19,4	38,6	28,4	32,1	16,2	36,6	16,1	16,6	99,7	496,2
Ундирилди	25,7	28,3	528,4	13,5	52,6	25,5	19,4	35,0	15,5	30,1	15,5	17,1	15,2	15,9	86,9	454,7
2000 йил																
Белгиланди	505,5	313,4	623,5	575,6		182,6	152,9	275,1	185,2	184,3		345,1	267,5	166,5	3005,8	6783,0
Ундирилди	455,8	302,8	621,8	442,8		167,2	152,9	252,0	151,8	184,3		303,3	139,6	157,5	3006,0	6327,8
2002 йил																
Белгиланди	820,5	698,3	1114,7	746,2	598,3	702,0	347,4	762,3	995,2	523,8	621,1	636,2	836,4	498,3	6105,3	16010,9
Ундирилди	708,5	671,6	1111,3	6953	623,5	702,0	347,4	694,9	908,3	505,7	621,1	629,3	713,2	506,6	6017,0	15460,7
2003 йил																
Белгиланди	2051,5	1683,7	1427,3	760,8	461,3	1190,5	524,8	1085,8	1972,1	715,6	946,1	571,9	1006,3	593,9	6828,5	21823,2
Ундирилди	1826,4	1632,6	1427,3	1165,5	454,5	1190,5	497,6	849,4	2004,9	673,9	946,1	1341,9	971,9	565,2	6701,6	22289,3
2004 йил																
Белгиланди	2208,2	770,4	1325,8	950,2	435,5	1176,7	410,7	964,9	1943,6	480,0	917,5	792,4	1058,3	514,5	6535,3	20483,9
Ундирилди	2126,5	738,1	1325,8	897,9	415,6	1170,1	364,3	881,0	1943,6	480,0	917,5	792,4	983,2	516,8	6498,5	20051,5

2005 йил																
Белгиланди	3795,3	982,1	1400,9	1178,9	1949,5	1089,4	466,5	1493,2	1730,6	842,1	651,9	1215,2	983,2	516,8	6498,5	26853,9
Ундирилди	3584,3	985,1	1377,4	1191,5	744,5	1089,4	460,3	1469,8	1677,8	842,1	651,9	1215,2	1261,9	615,6	8832,9	25324,5
2006 йил																
Белгиланди	6696,9	1557,7	2675,7	1407,6	1574,2	2356,9	1268,9	2808,4	2515,4	1801,5	978,1	1852,3	2490,5	1023,0	16193	47200,6
Ундирилди	6442,6	1556,5	2675,7	1195,2	1240,6	2236,1	1245,1	2747,6	2709,0	1801,5	978,1	1782,3	2386,0	975,2	16165	46435,8
2007 йил																
Белгиланди	10520	2425,9	4199,9	1755,3	4421,1	2259,6	1864,2	7262,7	3896,9	2089,9	1435,8	3816,7	3269,1	1653,4	23535	74406,4
Ундирилди	10520	2420,8	4199,9	1554,5	4281,5	2247,1	1769,5	7166,4	3872,1	2089,9	1435,8	3649,0	3159,9	1653,4	23479	73499,1

49-жадвал. 1989-2007 йилларда хайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш бўйича қонунбузарликлар учун тайинланган ва ундирилган даъволар суммаси (минг сўм)

	Қорақал- покистон Рё- спубликаси	Андижон вилояти	Бухоро вилояти	Жиззах вилояти	Кашкадарё вилояти	Навой вилояти	Наманган вилояти	Самарқанд вилояти	Сурхондарё вилояти	Сирдарё вилояти	Тошкент ш. вилояти	Тошкент вилояти	Фаргона вилояти	Хоразм вилояти	Давбичоназо- рат	Жами
Тайинланди	506,1	18,1	26,4		701,3		4,2	10,2	42,0	211,0		76,1	37,4	20,5	39,5	1792,7
Ундирилди	54,9	0,2	26,4		2,4		2,5	3,5	6,3	70,6		2,6	0,3	18,3	1,4	189,3
1990 йил																
Тайинланди	62,5	2,2	19,4	30,1	303,5		3,7	11,2	18,3	27,8	21,9	60,4	0,8	26,6	17,4	605,8
Ундирилди	50,7	2,2	17,6	7,4	134,1		3,7	6,1	6,4	17,4	0,1	11,9	2,9	13,2	9,4	283,1
1995 йил																
Тайинланди	85,9	36,7	202,5	29,5	418,9	51,9	25,8	12,2	51,8	1,3	1539,7	128,1	20,3	12,4	364,6	2981,9
Ундирилди	58,4	31,7	135,8	29,5	126,5	27,5	25,8	10,8	2,3	1,3	363,7	66,4	20,3	8,4	204,1	1112,7
2000 йил																
Тайинланди	806,5	591,1	21900	1840		2452,1	207,3	468,4	359,5	44,3		25000	732,9	3109	2476	59988,1
Ундирилди	719,1	897,3	2175,4	1313		230,1	207,3	456,4	4252,5	44,3		1196,1	349,5	3113	2476	17430,7

		2002 йил														
Тайинланди	1032,1	2518,3	2908,9	2127	856,1	317,6	2288,2	1552,3	6770,1	794,9	6146,9	69884	24962	410,2	6161,9	65832,0
Ундирилди	1040,1	2547,8	2766,5	4610	888,9	317,6	651,9	1037,1	7043,3	768,3	5664,3	8546,1	4797,4	486,1	4669,8	48835,9
		2003 йил														
Тайинланди	738,4	3370,6	4957,9	2392	973,9	583,1	3321,9	11117	32958	1253	10220	7868,4	45187	484,6	3661,9	129089
Ундирилди	683,4	2046,6	3914,2	2375	973,9	583,1	1571,3	2622,4	10497	10393	1180,6	8000,3	10141	412,6	3149,2	59587,8
		2004 йил														
Тайинланди	1508,3	2064,9	3914,2	673	5888,7	546,1	817,7	6414,9	6151,7	328,2	7531,8	20936	28283	213,1	34614,9	119896,4
Ундирилди	1477,5	947,9	3914,2	584	6456,3	510,2	1397,9	2862,7	20195	329,0	8706,6	14990	10818	269,1	33339,9	106798,9
		2005 йил														
Тайинланди	3044,7	230,6	6726,5	2970	5926,3	512,1	1195,3	6560,4	8028,8	2438	35000	15111	28829	578,5	44189,2	126341,2
Ундирилди	2915,6	455,6	3004,1	621	1236,5	512,7	2458,6	5630,3	12650	2438	34056	13937	10726	595,1	41608,4	96788,9
		2006 йил														
Тайинланди	12220	2406,3	7510,4	3287	4049,2	1834,4	3491,1	11253	5727,3	2440	12972	59767	23098	898,0	23990,5	173946,0
Ундирилди	11224	2106,3	6833,6	2035	2929,9	1812,8	1403,9	11172	8365,0	2440	9092,8	17112	12562	960,6	15783,0	106596,0
		2007 йил														
Тайинланди	64693	4063,3	10897	4886	29337	1883,1	3467,5	12627	4729,6	6207	17547	25751	29570	1900,5	25486,2	507027,2
Ундирилди	64693	4062,7	11297	672	13511	1744	4012,9	12884	7980,4	3697	17547	22542	14029	1900,5	25357,5	205932,3

50-жадвал. 1989-2007 йилларда қонунбузарлардан мусодара қилинган милтик ва тўр материаллари (дона)

	Қорақал- поғистон Республикаси	Анжион вилояти	Бухоро ви- лояти	Жиззах ви- лояти	Кашкадарё вилояти	Навоий ви- лояти	Наманган вилояти	Самарқанд вилояти	Сурхондарё вилояти	Сирдарё ви- лояти	Тошкент ш. Тошкент вилояти	Фарғона ви- лояти	Хоразм ви- лояти	Давноназо- рат	
1989 йил															
Милтик	162	16	178		46		125	41	27	58	111	80	181	52	1077
Тўр материаллари	50		98		12		343	35	96	32	13	36	225	12	1050
1990 йил															
Милтик	124	7	38	12	40		16	27	37	6	14	26	85	7	439
Тўр материаллари	138	35	88	14	13		40	27	58	27	34	30	221	56	781
1995 йил															
Милтик	47	7	31	5	6	13	8	14	4	8	3	42	22	9	219
Тўр материаллари	44		30	5	22	15	2	31	12	67	34	12	61	150	486
2000 йил															
Милтик	8	19	23			8	3		11	1		15	1	8	97
Тўр материаллари	15	39	8			32	42	8	3	28	12	2		651	840
2002 йил															
Милтик	11	17	24			8	8	1	4	2	2	2	2	20	101
Тўр материаллари	189	35	45		7	30	26	7	26	28	30	233	14	412	1082
2003 йил															
Милтик	8	19	21						1		1		2	49	101
Тўр материаллари	110	43	58		63	143			59	39	15		101	404	1035
2004 йил															
Милтик	9	17	23			3				1			2	29	84
Тўр материаллари	117	20	61		146	138			258	12		27	24	195	998
2005 йил															
Милтик	2	23	33	8	4	3	7	2		3		1	3	29	118
Тўр материаллари	57	14	11		39	44	15	34	47	61	20	42	40	120	544

2006 йил													
Милтик	13	24	22	7	23	30	3	1	4	17	34	63	241
Тўр материаллари	54	18	40	12	63	18	44	101	33	10	45	449	938
2007 йил													
Милтик	11	38	37	10	15	29	10			8	45	3	89
Тўр материаллари	82	5	39	24	38	19	48	160	35	30	22	66	583

7.8. Ўзбекистон Республикаси ўсимлик ва ҳайвонот олами объектларининг Давлат кадастрини юритиш

Ўзбекистон Республикасининг 15.12.2000 йилдаги «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 16.02.2005 йилдаги 66-сонли «Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси хузурида Давлат геодезия назорати инспекцияси тўғрисидаги, ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати тўғрисидаги, Давлат кадастрлари ягона тизими ни ташкил қилиш ва юритиш тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш тўғрисида»ги, 05.09.2000 йилдаги 343-сонли «Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёси объектларининг Давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни ва Ўзбекистон Республикаси ҳайвонот дунёси Давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорларини ижро этиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси олимлари ва мутахассислари билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси ҳайвонот ва ўсимлик дунёси давлат кадастрини ташкил қилиш бўйича ишлар бошлаб юборилди.

2006 йил август ойида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Давбионазоратида янги «Ҳайвонот ва ўсимлик дунёси кадастри ва мониторинги» бўлим ташкил қилинди, унинг асосий вазифаси Ўзбекистон Республикаси

публикаси табиий ерларининг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кадастрини тузиш учун ҳаққоний материал тўплаш ва мавжуд материални қайта ишлашдан иборат.

Ушбу бўлим фаолиятининг биринчи йўналишлари ҳайвонларнинг ноёб ва овланадиган турлари бўйича янги маълумотларни тўплаш учун далаларга мунтазам экспедицияларга чиқиш бўлди. Маълумотларни таҳлилий ишлаб чиқишда ўрганилган жойлар бўйича адабий маълумотлар қўлланилди.

Ҳайвонот дунёси. Ҳайвонот дунёси давлат кадастри Ўзбекистон Республикасининг 26.12.97 йилдаги «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунига ва юқорида қайд этилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ ёввойи ҳайвонлар сонини ҳисоблаш ва улардан фойдаланиш, уларни иқтисодий баҳолаш, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланишни ташкил қилиш мақсадида амалга оширилади.

Ўрганилаётган ҳудудларда давлат кадастри объектлари бўлиб табиий эркин ҳолда яшаётган ёввойи ҳайвонлар: сутэмизувчилар, қушлар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, рептилиялар, балиқлар ҳисобланади. Ҳайвонот дунёси давлат кадастри субъектлари бўлиб давлат кадастрини юритадиган органлар, шунингдек тайёрлов (хусусан, овчилик ва балиқчилик хўжаликлари, ўрмон хўжаликлари, ўрмон-овчилик хўжаликлари, ўрмон питомниклари ва ҳоказо), илмий, маданий-ташвиқот ва ўқув мақсадларида ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан ўсимлик ва ҳайвонларни табиий муҳитдан ажратиб ёки ажратмай фойдаланувчи турли юридик шахслар ҳисобланади.

Ҳайвонот дунёси давлат кадастри куйидаги турлар гуруҳларига бирлаштирилган ёввойи ҳайвонлар ҳар бир тури (кичик тури) бўйича маълумотларни сақлайди:

- ўрганилаётган ҳудудларда яшайдиган олий ҳайвонлар турлари; - балиқлар (овланадиган турлар).

Ҳар бир турлар гуруҳи куйидаги ахборотни сақлайди:

- тур (эхтимол кичик тур) мақоми;
- тарқалиши (ҳудудий тақсимланиши);
- аҳоли миқдори ёки зичлиги;
- тур популяцияси биологияси ва ҳолати;
- фойдаланилиши;
- иқтисодий баҳоси.

Ҳайвонот дунёси давлат кадастрини тузиш учун «Ўзбекистон ҳайвонлари генетик фонди китоби», дала тадқиқотлари маълумотлари ва бошқа манбалар ахборот манбаи бўлиб хизмат қилди.

2006 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Жиззах ва Навоий вилоятлари ҳавзаларида дала ишлари олиб борилди. Сувда сузувчи ва сув бўйида яшовчи қушлар, судралиб юривчилар ва сутэмизувчиларнинг сохилбўйи фаунасининг миқдори бўйича маълумотлар тўпланди. Жиззах ва Навоий вилоятлари сувботқоқлик ҳудудларининг ноёб ва овчилик ҳайвон

турларининг миқдори ва тарқалиши бўйича ҳисобот тайёрланди. 2007 йилда Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидаги муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда тадқиқотлар ўтказилди. Ноёб ва Қизил китобга киритилган қушлар ва сутэмизувчилар турларининг миқдори ва тарқалиши ҳақида ҳисобот тайёрланди. 2008 йилда ДАТ-технологияларни қўллаган ҳолда Жиззах, Навоий, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари тоғли туманларидаги ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг замонавий ҳолатининг кадастрини яратиш бўйича ишларни амалга ошириш режалаштирилган.

80-йиллар охири ва 90-йиллар бошларида сувда сузувчи қушларни ҳисобга олиш самолётдан амалга оширилди. Бу усул қишловчи қушлар миқдорини баҳолаш имконини берар, лекин турлар таркибини батафсил аниқлашнинг имкони эса йўқ эди. Иккинчи томони – авиаҳисоблар олиб борилганида камроқ миқдордаги сув ҳавзалари камраб олинди. Асосий ҳисоб ери Айдар-Арнасой кўллари тизими эди.

90-йиллар ўрталарида сувда сузувчи қушларнинг ҳисоби олиб борилмади, 2000 йилдан эса ердан ҳисоблаш усулига ўтилди. Ердан ҳисоблаш усули кўп миқдордаги сув ҳавзаларини камраб олиш ва қушлар турлари таркибини батафсил аниқлаш имконини берарди. Бироқ миқдори бўйича маълумотлар бироз англашилди. Шу билан бирга ердан ҳисоблаш кам моддий чиқимларни талаб қилгани учун ҳар йили ўтказиш мумкин эди.

2000 йилдан 2006 йилгача ҳар йили январь ойида Ўзбекистоннинг 22 та асосий сув ҳавзасида (Қорақалпоғистон Республикасидаги сув ҳавзалари бундан мустасно) учрайдиган сувда сузувчи қушларнинг ҳисоби олиб борилди. Бу маълумотлар қушлар миқдори ва шу билан бирга қишлоқ ерлари ва миграция йўналишларидаги ўзгаришларни кузатиш имконини берди. Барча ишлар сув-ботқоқ ерларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича халқаро конвенциялар: Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрвучи турларини муҳофаза қилиш (Бонн кон-

51-жадвал. 1988-2007 йилларда ҳар беш йиллик давр учун Ўзбекистоннинг 23 сув ҳавзасида қишловчи қушлар тўпланиши

Сув ҳавзалари	1988-1992	1993-1997	1998-2002	2003-2007
Тошкент вилояти				
Сирдарё	-	-	19456	225606
Туябугуз сув омб.	-	-	-	92114
Самарқанд вилояти				
Каттақўрғон сув омб.				28049
Ачин сув омб.	-	-	52737	204325
Жиззах вилояти				
ААКТ	299672	-	303995	157351
Навоий вилояти				
Қуйимозор и Тўдакўл	-	-	55345	505977
Оёқоғитма	-	-	23281	19753
Бухоро вилояти				
«Жайрон» экомаркази	-	-	-	11845
Деухона	-	-	5813	34688
Зекри	-	-	26663	148166
Денгизкўл	-	-	286634	117163
Шўркўл	-	-	13864	-
Гаванские разливы	-	-	8395	53629
Соленое ва Замонбобо	-	-	16379	-
Қорақир	-	-	85070	154466
Қашқадарё вилояти				
Талимаржан сув омб.	-	-	66698	53128
Чимқўрғон сув омб.	-	-	19254	-
Сичанкўл	-	-	7637	-
Сурхондарё вилояти				
Амударё	-	-	-	141758
Оқтепа	-	-	-	66012
Қумқўрғон сув омб.	-	-	-	86414
Учқизил	-	-	-	25648

венцияси); Асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари тўғрисидаги конвенциялар (Рамсар конвенцияси); Афро-Еврооосиё кўчиб юрвучи сув-ботқоқлик қушларини муҳофаза қилиш бўйича Битим (АЕWA) дастурлари доирасида амалга оширилди.

1988 йилдан 2007 йилгача беш йиллик давр учун Ўзбекистоннинг 22 сув ҳавзасида қишловчи қушлар тўпланиши ҳақидаги кўрсаткичлар 51-жадвалда келтирилган.

2005 йилдан 2008 йилгача глобал хавф остида бўлган, умуман йўқолиб кетган тур деб ҳисобланган ва Ўзбекистонда аниқланган кичик узунбуруннинг Оёқоғитма (Бухоро вилояти) кўлидаги баҳорги учиб ўтишининг мониторинги бўйича ишлар олиб борилмоқда. 2006 йил апрель ойида Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиё учун янги қуш тури бўлган - хинд илонбўйинининг Айдаркўл (Навоий вилояти) кўлида аниқланганини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

**52-жадвал. 1988-2007 йилларда ҳар беш йиллик давр учун
Ўзбекистоннинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларида
туёқлиларнинг ўртача миқдори**

Туёқлилар турлари	Беш йиллик даврлар бўйича ўртача кўрсаткич			
	1988-1992	1993-1997	1998-2002	2003-2007
Тўнғиз	2770	2087	1834	1430
Бухоро буғуси	570	640	720	1300
Жунгар марали	-	-	-	34
Сибирь буғуси	494	352	341	294
Сибирь тоғ эчкиси	4178	3758	2820	3190
Морхўр	78	69	71	74
Устюрт тоғ қўйи	45-50	-	-	-
Бухоро тоғ қўйи	9	8	9	6
Тяньшань тоғ қўйи	-	-	14	18
Қизилқум архари	1067	2042	1742	1668
Сайғоқ	-	-	-	4500
Жайрон	984	832	941	873
Кулон	32	37	26	49
Пржевальский оти	6	11	22	43

Туёқлилар энг қимматли ва кенг тарқалган спорт ва овчилик объектлари ҳисобланади. 1988-2007 йиллар даври учун муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардаги туёқлилар ўртача миқдори ҳақидаги маълумотлар 52-жадвалда келтирилган.

Тянь-Шань тоғ қўйи ва Жунгар марали Жаҳон банкининг Ғарбий Тянь-Шань биохилма-хиллигини сақлаб қолиш бўйича трансчегаравий лойиҳасининг тадқиқот ишлари доирасида мақоми ва миқдори белгиланган ҳолда Ўзбекистон фаунасига киритилган.

Умуман йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган Бухоро тоғ қўйи бўйича 2006 йилдан бошлаб Бухоро вилоятидаги «Жайрон» ноёб туёқлилар турларини кўпайтириш бўйича ихтисослаштирилган питомник негизида сақлаб қолиш ва дастлабки пода ташкил қилиш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Ҳозирги пайтда «Жайрон» экомарказида 6 бош қўй яшамоқда.

Сўнгги ўн йилликларда Устюрт тоғ қўйи бўйича асл маълумотлар келаётгани йўқ. Сўнгги маълумотлар Устюртнинг ғарбий қисмида Ассак-Аудан чуқурлиги атрофида тўпланган.

Ўсимликлар дунёси. Ўсимлик дунёси объектлари давлат кадастри Ўзбекистон Республикасининг 16.12.97 йилдаги «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг юқорида кайд этилган қарорларига мувофиқ ўтказилган.

Давлат кадастрини юритадиган органлар, шунингдек тайёрлаш, илмий, маданий-ташвиқот ва ўқув мақсадларида ўсимликни табиатдан ажратиб ёки ажратмай фойдаланадиган турли юридик шахслар ўсимлик дунёси давлат кадастрининг субъектлари ҳисобланади.

Ўсимлик дунёси давлат кадастри куйидаги турлар гуруҳларига бирлаштирилган ҳар бир ёввойи ўсадиган ўсимлик тури ҳақида маълумотни сақлайди:

ёввойи ўсадиган ноёб ва йўқолиш арафасида турган ўсимлик турлари;

техник мақсадларда қўлланиладиган ёввойи ўсадиган ўсимликлар.

Кадастрнинг ҳар бир объектлар гуруҳи куйидаги маълумотларни камраб олади:

турлар гуруҳлари (гуруҳлардаги турлар) мақоми;

ўсимлик ҳамжамятлари (яйлов турлари);

тарқалиши (худудий тақсимланиши);

маҳсулдорлиги;

иктисодий баҳоси;

қўлланилиши.

7.9. Қорақалпоғистон Республикаси муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларидаги ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси давлат кадастри

Ўсимлик дунёси давлат кадастрини тузиш учун Ўзбекистон флораси бўйича мавжуд таксономик адабиётдан фойдаланилди. Ахборотнинг катта қисми дала тадқиқотлари жараёнида тўпланди.

Устюрт платоси сув-ботқоқлик экотизимини тақдим этадиган Судочье қўли давлат буюртмахонасидан 11 оилага мансуб 14 та турдаги ҳамда Устюрт платоси сахро экотизимини тақдим этадиган «Сайгачи» буюртмахонасидан 7 оилага мансуб 9 та турдаги ноёб, эндем ва йўқолиб кетиш арафасидаги ўсимликлар тадқиқот объектлари бўлиб хизмат қилди. Улар табиий сабаблар (ксерофититация, чўллашиш, Орол денгизининг қуриши, ўсимликлар ўзгариши), шунингдек бу ерда катта миқёсда кўзга ташланаётган антропоген ва техноген омиллар (геолог-тадқиқот ишлари, янги ерларни ўзлаштириш ва бошқалар) таъсирида ноёб ва кам сонли ҳисобланади.

Ноёб ва йўқолиб кетаётган ўсимлик турлари давлат кадастрини тузиш учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Ботаника» ИИЧМ мутахассислари томонидан ишлаб чиқилган ноёб ва йўқолиб кетаётган турлар давлат кадастрини юритиш шакли қабул қилинди (Тожибоев, 2006). Мазкур шакл Тошкент вилоятидаги ноёб турлар кадастрини тузишда (2003-2005 й.) синондан ўтказилди ҳамда Жиззах ва Навоий вилоятлари ноёб турлари кадастрини тузишда (2006) тўлиқ қўлланилди ва «Ботаника» ИИЧМ Олимлар Кенгаши томонидан тасдиқланди. Шакл 12 банддан иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 05.09.2000 йилдаги 343-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёси объектларининг Давлат кадастрини олиб бориш тартиби тўғрисида»ги Низомнинг асосий моддалари негизида ҳамда ўсимлик дунёси кадастрини юритиш бўйича мавжуд адабиётларни таҳлил қилиб ишлаб чиқилган.

Ҳозирги пайтда ўрганилган турлар умумий ва минтақавий тарқалиши Ўрта Осиё ўсимликлари аниқлагичига мувофиқ берилади. Ҳайвонлар сони алоҳида ҳамжамиятлар доирасида берилди. Оилалар альфавит тартибда жойлаштирилди.

Тадқиқотлар жараёнида ва адабий маълумотлар асосида аниқландики, «Сайгачий» давлат буюртмахонаси учун 14 та тур ва Судочье кўли давлат буюртмахонаси учун 9 та тур ноёб ҳисобланади. Мазкур турларни сақлаб қолиш бўйича ўз вақтида чоралар кўрилиши учун уларнинг мазкур ҳудудда тарқалганлиги, популяция ҳолати ўрганилди ва ушбу турлар яшаши учун хатарлар баҳоланди. Ноёб турлар ва улар иштирокидаги ўсимликлар ҳамжамиятларининг тарқалиши геоботаниканинг классик усуллари: йўналишли-далали ва яримстационар усулларда ўрганилди (Биков, 1957, Геоботаника, 1959-1984).

Қорақалпоғистон Республикасида биринчи марта Ўзбекистоннинг етиб бориш мушкул бўлган ерларидан биридаги техник ўсимликлар кадастри ўтказилди. Мавжуд қоидаларга асосланиб, Устюрт платосидаги «Сайгачи» давлат буюртмахонасининг 8 техник тури (6 оилага мансуб) ҳамда «Судочье» давлат буюртмахонасининг 13 тури (8 оилага мансуб) учун кадастр маълумотлари тўпланди.

2007 йил май-октябрь ойларида йўналишли рекогносцировка тадқиқотлари ўтказилди. Репрезентатив флора таркиби, таркибида ноёб ва йўқолиб бораётган турлар ўсадиган асосий ўсимлик ҳамжамиятлари, ушбу ҳамжамиятларнинг турлар таркиби ўрганилди.

Ҳайвонлар миқдорининг ҳисоби А.Н.Формозов (1932), В.С.Смирнов (1964), Г.А.Новиков (1956), Р.Реймов (1972) услубиятлари бўйича ўтказилди. Бундан ташқари Қорақалпоғистон Республикаси Фанлар Академияси ва Қорақалпоғистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотларидан фойдаланилди.

Қорақалпоғистоннинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари. Қорақалпоғистон Республикасида майдони 6462 га бўлган «Бадай-тўқай» давлат кўриқхонаси ҳамда «Судочье» (50 минг га) ва «Сайгачи» (1 млн. га) давлат буюртмахоналари жойлашган. Қорақалпоғистон Республикасидаги муҳофаза этиладиган ҳудудлар умумий майдони 1056462 га ёки республика майдонининг 6,4 фоизини ташкил қилади.

«Судочье» давлат орнитологик буюртмахонаси. «Судочье» давлат орнитологик буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 29.11.91 йилдаги 311/42-сонли қарорига мувофиқ ташкил қилинган. Қорақалпоғистондаги Мўйноқ туманида жойлашган. 11.02.2001 йилдаги 33/1-сонли қарор билан буюртмахона тартибининг амал қилиш муддати 2010 йилгача узайтирилди.

Буюртмахонани ташкил қилишнинг мақсади – Амударё соҳилбўйи сув-ботқоқ ерларининг биологик комплексини сақлаб қолиш, учиб ўтувчи қушлар, уларнинг кўпайиш ва дам олиш ерларини муҳофаза қилишдир. Ҳар йили юз минглаб сувда сузувчи ва сув атрофида яшовчи қушлар кўлда дам олади ва кўпаяди. Қорақалпоғистон Республикаси табиатни муҳофаза

қилиш давлат кўмитасига бўйсунади. Буюртмахона Судочье кўли ва унга қўшни кўлларда жойлашган. Буюртмахонанинг шимолий чегараси Устюрт чинки остидан Урга чўққисидан (58°30'-43°35') шимолга (58°38'-43°35'), шарқий чегараси Судочье кўлининг шарқий соҳили бўйлаб (58°38'-43°22') Судочье кўлининг жанубий қирғоғидан Урга чўққисига қадар ўтади. Буюртмахонани Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси давлат инспекторлари муҳофаза қилади. Браконьерликка қарши ИИБ, прокуратура ва бошқалар билан биргаликда рейдлар ўтказилади. «Судочье» буюртмахонаси халқаро аҳамиятга молик, кўл Рамсар сув-ботқоқ ерларни муҳофаза қилиш конвенциясига кирган сув ҳавзалари рўйхатига киритиш учун тақдим қилинган. Кўл чуқур эмас, сув ўсимликларига бой, бу кўпайиш учун яхши шароит туғдиради ва ёввойи ҳайвонлар учун ажойиб озуқа базасидир. Буюртмахонада Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Қорақалпоғистон филиали томонидан кенг илмий тадқиқотлар ўтказилади. Буюртмахона Ўзбекистон Фанлар Академияси институтлари учун илмий база ҳисобланади.

Судочье ветланди энг кўп сақланиб қолган Амударё дельтаси экологик зоналаридан бири бўлиб, мазкур минтақа биологик хилма-хиллигини сақлаб қолиш ва кўллаб-қувватлаш ери ҳисобланади. Кўл кўплаб гидрофил турларнинг уя қуриш ҳамда Ғарбий Осиё миграция йўлидан миграция вақтида учиб ўтадиган қушларнинг тўхташ жойидир, бу қушлар орасида ноёб ва йўқолиб кетаётган турлари ҳам мавжуд. Ҳозирги пайтда Судочье кўп сонли кичик ва тўртта йирик (Акушпа, Каратерень, Бегдулла-Айдин ва Катта Судочье) сув ҳавзалари, шунингдек уларга қўшни ҳудудлардан таркиб топган. Акушпа кўлининг энг узун жойи 20 км га етади, кенлиги – 6,5 км, чуқурлиги 1,5-1,7 м дан ортмайди, кўл майдони 11600 га ни ташкил қилади. Кўлнинг жанубий ва Устюрт платоси чинкига таянган ғарбий соҳиллари текис соҳил линиясини ташкил қилади, шимолий ва шарқий соҳиллари қинғир ва ботқоқланган. Кўл ҳар томондан қамишзор билан ўралган бўлиб, уларнинг баландлиги ва зичлиги жанубий чегарасига бориб камаяди.

Кўлнинг энг саёз сувли жанубий томони очик плес ва катта кўрфазлар билан бой. Кўлнинг очик кўзгули юзаси унинг умумий майдонининг тахминан 60%ини ташкил қилади, қолган қисми қамишзорлар билан қопланган.

Каратерень кўли Устюрт платосининг Урга бурнидан оқиб ўтади. Кўлнинг энг узун жойи 6 кмни, кенлиги 1,25 км ни ташкил қилади; ўртача кенлиги 0,5 км га тенг; ўрта жойидаги чуқурлиги 1,8-2,2 м, ўртача чуқурлиги 1,0-1,2 м, сув кўзгу майдони 475 га. Устюрт платосига тегиб ўтадиган соҳилбўйи линияси камқинғир конфигурацияли, қарама-қарши томони, айниқса, шимолий қисми кучли қинғир ботқоқли соҳилбўйи линиясига эга. Кўлни ҳар томондан қамиш ва қўға чангалзорлари билан қопланган. Ҳавзанинг асосий плеси сув усти ўсимликларининг зич чангалзорларидан холи.

Бегдулла-Айдин кўли ветланднинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, ҳали ўрганилмаган. Бу сув хавзаси фақат қайиқларда ўрганилиши мумкин.

Катта Судочье кўли ветланднинг жануби-шарқий қисмида жойлашган. Кўл узун шаклга эга бўлиб, энг узун жойи 10 км, кенглиги 4,5 км ни ташкил қилади, чуқурлиги 1,2-1,4 м дан кўп эмас, майдони 5100 га дан иборат. Кўл, айниқса унинг жанубий ва шарқий қисми камқинғир соҳилбўйи линиясига эга, зич қамишзорлар билан ўсиб кетган. Кўлнинг асосий плесиди сув усти ўсимликлари чангалзорлари деярли йўқ, хавзанинг шимолий кўрфази қамишзорлар билан қопланган, улар кўпсонли ўсимлик оролчалари ташкил қилган, соҳилбўйи линиясининг қолган қисмида кўга чангалзорлари кўпроқ ўсган.

«Сайгачи» давлат буюртмахонаси. «Сайгачи» давлат буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 29.11.91 йилдаги 31/42-сонли қарорига мувофиқ ташкил этилган. Қорақалпоғистон Республикасининг Мўйноқ туманида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 11.02.2001 йилдаги 33/1-сонли қарори билан буюртмахона тартибининг амал қилиш муддати 2010 йилгача узайтирилди. Буюртмахона майдони 1 млн. га. Буюртмахона сайғоқлар (*Saiga tatarica*) CITES II ва улар яшаш-кўчиш йўллари, қишлар ва кўпайиш жойларини, шунингдек бошқа ҳайвонлар, биринчи навбатда, Қизил китобга кирган тўхта тувалоқ (*Ovis montanus*) UzRDB RL, йўрға-тувалоқ (*Chlamydotis undulata*) UZRDB RL ва бошқаларни муҳофаза қилиш мақсадида ташкил қилинган. Буюртмахона Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасига бўйсунди. «Сайгачи» давлат буюртмахонаси Устюрт платосининг шимоли-шарқий қисмида жойлашган. Буюртмахонани Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси давлат инспекторлари муҳофаза қилиш билан шуғулланишади.

Акпектин кўллар тизими. Орол денгизи тубидаги чексиз тузли сахро, ягона сувли артерияси кумларда йўқолиб кетадиган Кўкдарё дарёси. Дарё ўзани бўйида қатор тузли кўллар жойлашган. Улардан баъзилари анча чуқур (5-7 метр). Худуднинг умумий майдони 6000 га, шундан сувли массивларга 2000 га ажратилган. Ҳамма сувлар тўртта йирик кўл: Вурда, Акпекте, Ахшақўл, Аччиккўлдан иборат Акпектин кўллар тизимини ташкил қилади.

Чўл қисмида камдан-кам ўсимликлар учрайди. Гоҳида шўралар учрайди, сув хавзалари бўйида кўга чангалзорлари бор. Кўллар қамишзорли деворлар билан қопланган.

Жилдирбас кўли. Кўл Орол денгизининг собиқ кўрфазида, Қозоқдарё этагида жойлашган. Кўл кўп жиҳатдан чучуқлашган, лекин сувини истеъмол қилиб бўлмайди. Сув оқимидан ташқари термал кувурлардан сув билан бойитилади. Кўлни собиқ денгиздан ажратадиган катта ва кенг дамба қуриш бўйича ишлар фаол бажарилмоқда. Кўлда сув сатҳи энди кўп жиҳатдан барқарорлашди. Кўлда давлат ўрмон ва овчилик хўжалиги жойлашган, балиқ тутиш ва овчилик фаол амалга оширилади. Кўлга бориш нисбатан мураккаб, энг яқин аҳоли яшайдиган

шоҳобча – Қозоқдарё 30 км масофада жойлашган, лекин сув баланд тургани, айланиб ўтиш учун 80-90 км масофани босиб ўтишга тўғри келади. Кўл нисбатан саёз, юзлаб турли катталикдаги плеслардан ва катта қамишзорлардан иборат. Соҳилларида шўрхок ва кумли тупроқларда кўга чангалзорлари мавжуд.

Сариқамиш кўли. Сариқамиш кўли Туркменистон ва Қорақалпоғистон Республикаси орасида жойлашган. Худуднинг катта қисмини хўл шўра эгаллайди, баъзи жойлари оғир қумоқ тупроқли, ўртача шўрланган аллювиал тупроқнинг қалинлиги 60 дан 140 см гача. Табиий ўсимлик қоплами асосан галофил ва гипсофил ўсимликлардан шаклланган.

Устюрт платосидаги «Сайгачи» давлат буюртмахонаси ўсимлик қопламининг умумий тавсифи

«Сайгачи» буюртмахонаси худудининг табиий ўсимлик қоплами И.И.Гранатов (1949), И.Ф.Момотов (1953), Б.Сарибаев (1977-1983) ва бошқалар томонидан ўрганилган. Сўнгги ўттиз йилда ушбу минтақанинг ўсимлик қоплами ўрганилмаган.

Экологик шароитлар ўзгариши туфайли 2007 йилдан биз Давлат кадастрини тузиш учун табиий ўсимлик қопламининг шаклланиш қонуниятларини батафсил ўрганилди. Асосан, ўсимлик қоплами гипсофил ва галофил ўсимликлардан шаклланган. Ўрганилаётган геоботаник ерлар худуднинг қарийб 1,0 млн. га ни ташкил қилади.

Ўрганилаётган ерлар асосан платосимон, фақат яланглик ерлардан, баъзида тепаликлардан иборат. Тупроқ қопламининг асосий фонини кулранг-кўнғир шимолий тупроқлар икки аъзоли комплекслари, боялиш остидаги шўралар ташкил қилади. Мазкур ерларда атмосфера ёғингарчиликларининг миқдори 140-160 мм бўлиб, бу Устюртнинг жанубий қисмига қараганда 1,5 баравар кўпдир. Намлик коэффициенти 1,5-2 баравар юқори, лекин чўл шароитлари чегарасидан чиқмайди. Келтирилган маълумотлар кўрсатадики, Устюртнинг шимолий қисмида табиий намлик ҳолати яримчўл зонасига яқинлашмоқда. Мазкур минтақада ёғингарчиликларнинг катта қисми илиқ йилларда ёғади. Бу мўътадил кенгликлар зоналари учун хосдир.

Давлат «Сайгачи» буюртмахонаси шарқдан ғарбга, жанубда Оқтумшук қиялигидан шимолда Косбулоқ қудуғигача кенгайган.

Ўсимликлар қатламида *Salsola arbusculiformis*, *Atraphaxis spinosa* буталари ва *Artemisia terrae-albae*, *Anabasis salsa* ярим буталари катта эдификатор ролини бажаради. Табиий ўсимлик қатлами, асосан, биюргунлилар, шувоқлилар, боялишлилар ва чекланган миқдорда қора саксовуллилар ҳамжамиятидан таркиб топган. Мазкур геоботаник ерларда боялишлилар 20-25%, биюргунлилар 10-15%, қорасаксовуллилар 3-5% худудни эгаллайди, ўтсимон ўсимликлар алоҳида ҳамжамият ташкил қилмайди, боялишлилар ва шувоқлилар орасида чекланган миқдорда учрайди.

Биюргунлилар ҳамжамиятлари. Биюргунлилар ҳамжамияти, асосан, рельефнинг тепа ерларида, боялишник ва шувоқ ўртасида тарқалган. Бу

ерда биюргун бошқа геоботаник ерларига караганда баландроқ ўсган, кўп ҳолларда соф чангалзорлар ташкил қилади. Боялишлилар ҳамжамиятида биюргун учрамайди. Флора таркиби 5-23 турдаги олий ўсимликлардан таркиб топган, шундан 3-6 бутасимон ва кичик буталар, 2-4 кўп йиллик ўтсимонлар, 6-12 турда эфемер ва эфемероидлар. Ўтсимон ўсимликлардан эфемерлар энг кўп тури бўйича биринчи ўринни эгаллайди, лекин ўсимлик қопламида уларнинг аҳамияти сезиларли эмас.

Шувоқлилар ҳамжамияти. Мазкур геоботаник ерларда шувоқлилар ҳамжамияти боялиш ва биюргун ўртасида тарқалган. Бошқа ерларга нисбатан шувоқ популяцияси ривожланган ва баланддир. Шувоқларнинг 24,5% жуда яхши, 29,2% - яхши, 28,2% - қоникарли, 6,4% - қоникарсиз, 5,4% - жуда ёмон, 4,3% - қуриган (ўлик) ҳолда учрайди. Қулай йилларда ўсимликларнинг 90 фоиздан ортиғи мева беради, қуруқ йилларда 95 фоизи вегетатив ҳолатда қолади. Флора таркиби 11-42 турдаги олий ўсимликлардан таркиб топган.

Буталар ва кичик буталар 5,9-12,1%, яримбуталар 1,4-6,0%, ўтсимонлар, хусусан, эфемерлар 67,3-94,2%ни ташкил қилади. Лойихавий қопланганлиги 65-70%.

Баҳор мавсумининг қулай йилларида шувоқлилар формациясининг флора таркиби 42 турдаги, қуруқ йилларда 11 турдаги олий ўсимликлардан ташкил топади. Турлар таркибининг ўзгариши атмосфера ёғинларига бевосита боғлиқ. Қулай йилларда эфемерлар ҳисобига турлар миқдори кўпаяди, қуруқ йилларда эфемерлар йўқлиги туфайли 2,5-3 барабар камаяди.

Боялишлилар ҳамжамияти. Мазкур ерларда худуднинг 50 фоиздан ортиғини эгаллаган боялишлилар ҳамжамияти ҳукмронлик қилади. Ерлар майдонининг катта қисми соф боялиш формациялари билан банд.

Мазкур ҳамжамият флора таркибида кузги даврда 2 турдаги бута, 7 турдаги яримбута, 28 турдаги кўп йиллик, 19 турдаги бир йиллик ўтсимон ўсимликлардан ташкил топган 57 турдаги олий ўсимлик тури қайд қилинган. Баҳорги даврда турлар таркибида миқдори бўйича ўтсимонлар жиддий устунликка эга бўлса, кузги даврда яримбуталар ҳукмронлик қилади.

Боялишлилар ҳамжамияти Устюртнинг бутун йил давомида ишлатишга яроқли юқори ҳосилдор қимматли озуқа яйловлари ҳисобланади. Мазкур геоботаник ерларида ўсимлик қопламининг асосини боялиш формациялари эгаллайди. Баҳорги мавсумда бир йиллик ўсимликлар ҳосилдорлиги 0,39, кўп йилликники 14,1 ц/гани ташкил қилади. Ер усти қуруқ массасининг умумий ҳосилдорлиги тегишли равишда 15,42 ц/га га тенг. Сўнги йилларда тинимсиз техноген таъсирлар натижасида катта ерлар таназзулга учради. Устюрт шароитида фақат шимолий қисмида соф боялиш формациялари тарқалган.

Судочье кўли Амударё дельтаси жанубида жойлашган, шимолда Устюртнинг чинк полосаси билан, ғарб ва шарқда собиқ Орол денгизининг қуриган туби билан чегарадош. Ҳозирги пайтда кўл денгиз-

нинг қуриган тубидаги экологик мувозанатни сақлаб турган ягона зонасидир. Зонанинг сув сатҳи 20 минг га дан ортиқ. Соҳил линияси ва ороллар кўлда сунъий дамбани ташкил қиладиган зич қамишзорлар билан қопланган.

Кўл учиб ўтадиган ва уя қурадиган сувда сузувчи қушларнинг асосий яшаш жойи ҳисобланади. Сув кўзгусининг чуқурлиги 0,6-2,8 м, сув ўртача шўрланган. Кўлнинг шарқий қисми дамбалар билан тўсилган. Дамбалар ва кўл соҳили оралиғидаги масофа 1,2-27 м.

Судочье кўлининг соҳил линияси ўт ўриш жойи бўлиб, яхши яйлов ҳисобланади. Қамишзорлар ўртача ҳосилдорлиги 62,7-98,5 ц/га га тенг. Карабарака формацияси кенг тарқалган (денгиз қуриган тубининг шарқий қисми) ерларда фитомелиоратив ишларни амалга ошириш лозим. Бу ерда қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари учун ҳар йили бир неча минг тонна қимматли қамиш озуқасини тайёрлаш мумкин. Қамишзорлар бир ватқнинг ўзида ондатра, тўнғиз, қамиш мушуги, қушлар ва бошқа ҳайвонларнинг кўпайиш жойи ҳисобланади.

Лойихавий қопланганлиги 65-80%. Қора саксовул, шувоқ, оқ боялиш доминанта, қурчавка, горчак, жингил субдоминанта ҳисобланади. Эфемерлар – мортук, молколмия, дискурайна, эфемероидлар – мятлик козлец кенг тарқалган. Бу ўсимлик ҳамжамиятлари йил давомида фойдаланиш мумкин бўлган яхши яйловлар саналади. Табиий ўсимлик қоплами, айниқса қора саксовул, мятлик ва бошқаларнинг шаклланиши учун уларни муҳофаза қилиш даркор.

Сорали кўли соҳилбўйининг ўсимлик қоплами. Экспедиция даврида биз Қораузоқ тумани Акпетке кўл тизимида қирадиган Сорали кўлининг соҳилбўйи ўсимлик қопламини ўрганиб чиқдик. Кўлнинг сув манбаи КАС-3 ҳисобланади. Сув кўзгусининг чуқурлиги 0,7-3,2 м. Кўлнинг ўртасида кўпсонли купак ва баъзида кичик ороллар қузатилади. Кўл 3-7 м узунликдаги қамишзорлар билан қопланган. Қамишлар орасида жингил, рогоз, нам тупроқда солероснинг зич чангалзорлари учрайди. Сўнгра 7-70 м узунликдаги соҳил линияси – уст қатлами 0,3-0,8 см қалинликдаги шўрланган мустаҳкам қум чўзилган. Бу ерда, асосан, пастбўйли қамиш ва солянка, гоҳида – жингил тарқалган. Кейинги трансект – соҳил линияси (70-560 м) – қора саксовул ва қандим иштирокидаги чоколако-жингил ҳамжамиятлари. Сўнги трансект (соҳил линиясидан 560 м ва ундан нари) – ярим мустаҳкам бархан қумлари. Бу ерда қумли чўллар учун хос бўлган қора саксовул формациялари ҳукмронлик қилади.

Май ўртасида ўсимликнинг ўртача баландлиги 1,7-2 м ни ташкил қилади, вегетация охирида 4-6 м га етади, туриш зичлиги 1 м² га 42-96 донадан. Қамишнинг соҳилбўйи ва ички чангалзорларини ёзги даврда ҳайвонлар учун қўшимча озуқа тайёрлаш учун ўриб олиш, қишки даврда кашар, турар уйлар қурилиши ва бошқалар учун ишлатилиши мумкин.

Орол денгизи қуриган тубининг ўсимлик қоплами, асосан, Шимоли-ғарбий Қизилқум ва Амударё дельтасида шаклланган. Табиий ўсимлик

қопламанинг шаклланиши давом этмоқда. Худуднинг катта қисмида кўчувчи бархан қумлари ва ҳўл шўралар ҳукмронлик қилади. Агар техноген ва антропоген омиллар таъсирида янги шаклланган ўсимлик ҳамжамиятлари йўқолиб кетса, натижада шўра-чанг кўчиш ва кўчувчи бархан қумларининг иккинчи ўчоқлари пайдо бўлади. Шунинг учун ҳозирги пайтда денгиз қуриган тубининг ва қўллар, коллекторлар сохил линиясининг табиий ўсимлик қопламини шакллантираётган тупроқларни муҳофаза қилиш бўйича қатъий чоралар кўриш лозим.

Жалтирбас қўли соҳилбўйининг ўсимлик қоплами. Жалтирбас қўл тизими Мўйноқ тумани Қозоқдарё мавзесида Орол денгизининг собиқ кўрфазида жойлашган. У турли катталиқдаги қўплаб қўллардан ташкил топган. Сув ранги сариқсимон-кўк, кам шўрланган, истеъмол учун ярамайди.

Ҳозирги пайтда сув юзаси 2 минг га дан ортиқни ташкил қилади, ўртача сув чуқурлиги – 0,7-3,8 см. Қўлда зич қамишзорли купаклар қузатилган.

Қамишзорларнинг фитоценологик туси турли экологик омиллар, яъни ер усти сувларининг чуқурлиги ва минераллашув даражасидан келиб чиқиб ўзгариб туради. Мазкур ерларда қамишзорлар катта майдонларни эгаллайди ва саноат аҳамиятига эга. Ёзги даврда озуқа учун, саноат учун эса фақат қузғи-қишки даврда тайёрлаш мумкин.

Ушбу ерларда фақат сохил линиясидаги қамишзорларни озуқа учун ишлатиш мумкин, уларнинг ўртача ҳосилдорлиги 90-140 ц/га ни ташкил қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси ихтиофаунаси

Судочье ветланди¹ – Амударёнинг чап соҳилбўйи дельта зонасидаги аввал Орол денгизи билан уланган йирик қўл тизимидир. Амударё оқимининг 1963-1965 йиллардаги қамайиши дарёнинг пастки оқимида гидрорежимнинг тубдан ўзгариши ва дарё тошишининг қамайиши, дельта зонасидаги қўплаб қўллар йўқолишига олиб келди.

Судочье тизими бу даврда шунингдек кучли қурғоқчилик ва шўрлашишни бошидан кечирди. Акваторияни сақлаб қолиш учун 1966 йилда Қўнғирот, 1986 йилда эса Устюрт коллекторлари қазилди, улар Амударё чап соҳилбўйининг дренаж ва ташлама сувларининг аккумуляцияланишини таъминлади. Фақат баъзи кўп сувли йилларда унинг чучуклашишига ёрдам берадиган тошқинлар сувлари келиб қўшилди. Қўл тизимининг асосий сув таъминоти коллектор оқими ва суғориш сувларининг кичик қолдиқлари ҳисобига амалга оширилди.

Ветланд қўшни Хўжакўл-Қоражар қўллар ти-

¹ Ветланд (инглизча wetland - нам, ҳўл жой) деганда Рамсар конвенциясининг таърифига кўра, сув-ботқоқ худудлари (СБХ) ёки ботқоқлик, торфик, сунъий ёки табиий, доимий ёки вақтинчалик турғун ёки оқими, чучук, кам шўрланган ёки шўр, шунингдек, сув сатҳи қайтганда чуқурлиги 6 метрдан ошмайдиган денгиз акваториялари саёзликлари худудлари тушунилади.

зими билан бирга жанубий денгизбўйи зонасининг энг йирик балиқ овлаш, ондатра ва пичан ўрими ерлари сифатида ижтимоий-иқтисодий ва экологик аҳамиятга эга. Шу билан бирга Орол денгизи ва Марказий Осиёнинг йирик қўллари – Устюрт платоси ва Қизилқум билан қўшнилиги, шунингдек Амударё гидрографик тармоғи билан алоқалиги унинг биохилма-хиллиги даражаси юқориликдан далолат беради. Сибирь-Марказий Осиё учиб ўтиш йўли магистралининг марказий қисмидалиги қўл тизимини қушлар хилма-хиллиги ва кўплиги билан таъминлади, уларни муҳофаза қилиш учун 1991 йилдан бери бу ерда орнитологик буюртмахона фаолият юритмоқда.

1999-2002 йилларда биохилма-хилликни сақлаб қолиш ва кўпайтириш, маҳаллий аҳоли томонидан ветланднинг экологик ҳолатини яхшилаш ҳисобига барқарор даромадлар олинишини таъминлаш ва даромадлар миқдорини ошириш усулларини намоиш этиш мақсадида Судочье қўли сув-ботқоқлик ерларини тиклаш бўйича Глобал Экологик фонднинг нишона лойиҳаси амалга оширилди. Лойиҳа жараёнида ветланд зонасининг экологик ва ижтимоий-иқтисодий мониторинги, шунингдек ветланд дарё сувлари берилиши ҳажмини кўпайтириш ва қўллар оқимини ошириш (ҳар йили камида 300 млн. м³ ҳажмда сув оқими эришиш) ҳамда инфратузилмани яратиш учун муҳандислик-техник тадбирлар амалга оширилди. Оққум ариғида 36,8 км узунликдаги ва 1,5-2 м баландликдаги ерли дамба, шунингдек ветландга сув чиқариш ва ундан сув олиш бўйича қурилмалар: Устюрт коллектори бош участкасида 2 та шлюз ва Оққум ариғи дамбасида 55 м³/сек сув чиқарадиган бошқарувчи шлюзлар қурилди.

Дарё сувини чиқариш коллекторлар ва каналлар (Устюрт ва Суенли) тизими бўйича бажарилмоқда. Сув етмай қолган зоналарни йўқотиш ва сув алмашишини яхшилаш мақсадида, ветландда унинг акваторияси бўйича дарё сувини тақсимлайдиган экологик каналлар тизими яратилди. Муҳандислик-техник тадбирларни амалга ошириш натижасида 2002 йил қузида умуман ветланд бўйича сувнинг минераллашуви 0,95-6,35 г/л даражасида сақланди. Ветланднинг сувли майдони 20 минг га дан ошди, сув чуқурлиги 3-3,5 м гача ошди.

Ветланд ихтиофаунаси ҳозирги пайтда 24 тур ва кичик турдаги балиқлар билан тақдим қилинган. Ихтиофауна умумий таркибининг беш тури – амур чебачоги, востробрюшка, медака, каспий атериона ва амур бичоги кичик, овланмайдиган балиқлар гуруҳига киради, қолган барчаси овланади.

Судочье ветланди ихтиофаунасининг турлар хилма-хиллиги Орол-Амударё ҳавзаси абориген турлари ва Узоқ Шарқдан тасодифан ёки махсус ушбу ерларга олиб келинган турлардан шакллантирилган. Ихтиоценозни ташкил қиладиган аксарият турлар қўлларда доимий яшайди, фақат баъзи турлар тасодифан оқиб келаётган сувлар билан келиб қолади. Қўллар ихтиоценозининг ядросини Амударё фаунаси билан умумий турлар ташкил қилади. Бу одагий лимнофил ва кам даражада реофил турлардир. Уларнинг деярли барчаси минераллашуви 12 (г/л) гача бўлган

ҳавзаларда яшайдиган чучук сув-генератив балиқ шакллари бўлиб, фақат баъзилари (атерина, амур бичоги ва медака) сувнинг юқори – 30-35 гача минераллашувида яшай олади.

Судочье ветланди балиқлари ва асосий овланадиган балиқлар популяциясининг ўлчамларини ўрганиш алоҳида популяциялар ва умуман балиқ ҳамжамияти тузилмаси ва маҳсулдорлиги атроф-муҳитнинг кўплаб омилларига юксак даражада боғлиқлигини кўрсатди. Ветланднинг алоҳида участкаларидаги шароит ихтиоценоз таркиби ва тузилмасига катта шакллантирувчи таъсир кўрсатишини таъкидлаш жоиз. Кўнғирот коллектори ва суғориш каналларидан энг узокда жойлашган плеслар балиқлари тузилмаси унга кўшни зоналарга нисбатан анча қашшоқдир. Уларда реофиллар (учарбалиқ, оқ амур, оқ сла) устунлик қилади, ички кўл участкалари ихтиоценозининг ядросини эса асосан лимнофиллар ташкил қилади ва бу ерда илонбош, зоғорабалиқ, чўртан ва товонбалиқ кўпроқ учрайди. Барча кўллар учун фақат медака ва атерина умумий турлар саналади.

Судочье ветландида Ўзбекистон Қизил китоби-га киритилган икки турдаги балиқ – Орол қорақўзи (*Abramis sapa aralensis*) ва Туркистон муйлабдори (*Varbus capita conocephalus*) кузатилган. Иккала тур 2005-2007 йиллардаги тадқиқот ва овлаш учун тутилганида учраган.

1999-2002 йилларда дарё сувини чиқариш ҳажмини ошириш ва ҳавза оқимини кўпайтириш учун Глобал Экологик фонднинг нишона лойиҳаси доирасида амалга оширилган катта муҳандислик-техник тадбирларга қарамай, Судочье ветланди экотизими ҳали ҳам нобарқарор сув танқислиги тартиби ҳолатида сақланиб қолмоқда. Сув даражасининг мунтазам тебраниши, камсув жойлари қуриб қолиши ва ветланд майдонлари қисқариши балиқларга таъсир кўрсатмай қолмайди, бу, авваламбор, балиқлар кўчишининг чекланиши ва карпсимон балиқлар увулдуруқ сочадиган (нерестилище) майдонларининг қисқаришида кўзга ташланади. Айниқса баҳорда карпсимон балиқлар (зоғорабалиқ, қизилқўз, лешч) увулдуруқ сочадиган мавсумда сув сатҳининг тебраниши салбий таъсир қилади, чунки бу кўлнинг қуришига ҳамда саёз жойда – 0,5-0,7 м чуқурликда юмшоқ ўсимликларга увулдуруқ сочадиган ушбу одатий фитофилларнинг сочилган увулдуруғи ўлиб қолишига олиб келади. Натижада ветланд сув ҳавзаларида уларни кўпайтириш жараёни бузилган.

Ветландда балиқ кўпайтирилишининг бузилиши ва 2000-2001 йиллардаги қурғоқчилик даврида қуриб кетаётган кўлларнинг балиқ ресурслари бекор ўлиб кетишининг олдини олиш мақсадида кўплаб (тотал равишда) овланиши (олиниши) натижасида ветланднинг балиқ захиралари деярли умуман йўқолиб кетди. Ветланд сув ҳавзалари ҳалокатли даражада саёзлашди. Балиқлар сув билан таъминлайдиган коллекторларга оммавий кўчиб ўтди ва алоҳида плесларда йиғилиб қолди. Бунинг ҳисобига 2000-2001 йилларда ветланд ҳудудида овланган балиқ миқдори ва тегишли равишда Амударё куйи оқимларида – Қорақалпоғистонда овлан-

ган балиқларнинг миқдорида улуши кескин кўпайди. Шу тариқа балиқларнинг ялпи овланиши ва шу билан биргаликда толиққан балиқларнинг кўп сонли ихтиофаг-қушлар тўдалари томонидан оммавий еб кўйилиши Судочье ветландида овланадиган турларнинг кескин камайиши ва уларнинг қайта тикланишини камида 3-4 йилга бузилишига олиб келди.

2002 йил ёзида ветланд ҳудудига сувнинг келиши шарқий лешч, чехонь, чипор учарбалиқ, оқ сла, оқ амурнинг кўплаб популяциялари шаклланишига олиб келди. Шубҳасиз, ушбу балиқларнинг катта қисми ҳалокатга учраган ветландни қўллаб-қувватлаш учун Амударё сувининг юборилиши натижасида Туямуён сув омбори ва Амударёнинг юқорида жойлашган участкаларидан ёш балиқларнинг оқиб келиши натижасида пайдо бўлди. Тегишли равишда овланадиган балиқларнинг янги шаклланаётган популяциялари тузилмаси ўша йилда овлаш ёшига ва жинсий балоғатга етмаган камёшли балиқ гуруҳларининг кўплиги билан тавсифланади, булар асосан шу йилда туғилган балиқлардир. 2002 йилда балиқ ресурслари популяцияларини шакллантириш ва қайта тиклаш мақсадида Амударё пастки оқимларидаги барча сув ҳавзаларида овлашни чеклаш зарурлиги ҳақидаги олимларнинг тавсияларига қарамай, балиқ овлайдиган ташкилотлар кўлларда сув ва балиқнинг пайдо бўлиши захоти овлашни бошлаб юбордилар. Ушбу йилда овланган балиқнинг умумий ҳажмида «майда» балиқлар гуруҳи (расмий статистика маълумотларига кўра) 80%, шу жумладан, ветланддаги балиқ овида 73,7%ини ташкил қилди.

Ветланднинг янги шароитлари ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг бошланғич турлар биохилма-хиллиги ва улар маҳсулдорлигини тиклашга ёрдам беради. Сув ҳавзалари минераллашувининг турли даражадалиги чучук сувли ва шўр сувли экотизимлар ҳаёт шакллариининг турлар хилма-хиллигини тиклаш учун шароитлар яратди. Ветланд ва соҳилбўйи тошқинлари акваториясининг ўсиши асосий пичан ўриш ерлари ва овчилик қушларининг тикланишини таъминлади.

Дарё сувларининг оқиб келиши ветландга баҳор ва ёз бошланиши даврида балиқ болалари тушиши учун қулай шароит яратди, табиий тикланиш ҳисобига эса кўплаб овланадиган балиқ турларининг популяциялари тикланмоқда. 2004 йилдан бошлаб Судочье ветландининг баъзи участкалари ва кўллари балиқ овлаш ташкилотларига ижарага берилди ва ветландда балиқ хўжалиги фаолиятининг фаоллашгани таъкидланди. Қорақалпоғистонда овланган балиқ миқдори бўйича Судочье ветланди 2004-2006 йилларда биринчи учликдан ўрин эгаллади ва Жилтирбас кўрфази овидан ортда қолади, холос. 2007 йилда Судочье ветланди ҳудудида 7 та балиқ овлаш хўжалиги фаолият юритди, улар 15844 га (20,3%) ерни ижарага олишган.

Бирок айтиб ўтиш жоизки, 1999-2002 йиллардаги қурғоқчиликдан кейин тикланаётган ветланднинг улкан акваториясининг имкониятлари ва унинг ресурсларидан балиқ хўжалигида тўлиқ меъёрда фойдаланилаётгани йўқ. Аквакультуранинг табиий ем базаси-

да яйлов балиқчилиги, рекреацион балиқчилик каби турли технологияларни жорий этиш, сув етказиб берадиган каналлар бўйида питомник хўжаликлари тармоғини ташкил қилиш балиқ ресурслари ва овлаш ҳажмларини камида 10-12 барабар кўпайтириш, шунингдек сохилбўйи ҳудудидаги аҳоли бандлиги ва даромадлари ошишини таъминлаш имконини беради.

Янги дала тадқиқотлари жараёнида ва адабий маълумотлар асосида аниқландики, ҳозирги пайтда «Сайгачи» давлат буюртмахонаси учун 14 тур ва Судочье кўли давлат буюртмахонаси учун 9 тур ноёб ҳисобланади. Ушбу ноёб турлар миқдори ва тарқалиш майдони аниқланди. Локал популяцияларнинг замонавий (регрессив, нормал, прогрессив) ҳолати баҳоланди, ҳар бир тур учун ҳатар омиллари кўрсатилди ва якка тартибдаги муҳофаза қилиш чоралари тақдим этилди. «Сайгачи» ва «Судочье» давлат буюртмахоналари кадастри бўйича натижалар Ўзбекистон Қизил китобининг кейинги нашрларида қўлланилиши мумкин.

Устюртдаги иккита муҳофаза этиладиган ҳудудларда ёввойи ҳолда ўсадиган техник ўсимликлар кадастрини юритиш асосида «Судочье» давлат буюртмахонасининг 8 оилага мансуб 13 та тур ҳамда «Сайгачи» давлат буюртмахонасининг 6 оилага мансуб 8 та техник тур бўйича маълумотлар олинди. Бундай иш Қорақалпоғистон шароитида биринчи марта бажарилди.

Мазкур тадқиқотлар туфайли Қорақалпоғистон олимларида Ўрта Осиёнинг етиб бориш мушкул бўлган, лекин (табiiй сабаблари – денгиз қуриши, чўллашиш ва географик жойлашганлиги сабабли) қизиқарли ўсимлик участкаларидан бирини ўзига хос кўшимча равишда ўрганиш имконияти пайдо бўлди.

Устюртдаги ноёб ва йўқолиб кетаётган ўсимлик турларини муҳофаза этиш учун қуйидагилар зарур:

а) Устюрт платоси йўқолиб кетаётган турларини янада кўпайтириш учун уруғчилик питомниги ташкил қилиш;

б) яйлов массивлари (йўлсизлик)да уларнинг таназзулга учрашининг олдини олиш мақсадида автомашина ва бошқа техниканинг юришини тақиқлаш;

в) таназзулга учраган ҳудудлар ва паст ҳосилдор яйловларда фитомелиоратив ишларни ўтказиш, яйлов майдони бирлигига чорвани ўртача чиқариш меъёрларига риоя қилиш, яйлов участкаларидан турли йилларда алмаштириб фойдаланиш муддатларини белгилаш. Шунингдек, барча муҳофаза этиладиган ҳудудларда саксовулни тайёрлашни тақиқлаш.

Судочье ветландини Марказий Осиёнинг энг муҳим орнитологик ҳудуди (ИВА), шунингдек, кўчиш пайтида ҳар йили жуда кўп миқдорда гидро-

фил турдаги қушлар уя қурадиган ва тўхтайдиган, йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган қатор қуш турларини сақлаб қолиш учун халқаро аҳамиятга эга бўлган ҳудуд сифатида тавсия этиш мумкин. Бундан ташқари, Судочье ветланди зонасини Рамсар конвенцияси низомларига мувофиқ муҳофаза этилиши лозим бўлган объект сифатида таснифлаш ҳам асослидир.

Устюрт ҳудудида сайғоқлар миқдорини сақлаб қолиш ва кўпайтириш учун қуйидагилар зарур:

уларнинг муҳофазасини кучайтириш ва йил давомида назорат қилиш. Бунинг учун таркибида камида 5-6 киши иборат махсус егерлик хизматини ташкил қилиш, уни тез юрадиган транспорт ва бошқа жиҳозлар билан таъминлаш, айниқса, қузғи-қишқибакхорги даврда оммавий қўлландиган жойларида муҳофазасини янада кучайтириш керак;

мазкур ноёб ҳайвон турини сақлаб қолиш ҳақида ойига бир марта намойиш этиладиган телерадиокўрсатув ташкил қилиш. Маҳаллий аҳоли ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориш, браконьерларни қатъий жазолаш;

сайғоқлар кўпайиш жойларида (Геранкудук, Чуруқ, Белеули, Аллан, Аироболда) «осойишталик зонаси»ни ташкил қилиш, бу ерда камида бир ой давомида 15 майдан 15 июнгача транспортнинг ҳар қандай ҳаракатини тақиқлаш, сайғоқлар сув ичиши учун сардобалар қуриш;

киш кўп бўладиган йилларда ҳайвонларни ем билан таъминлаш.

Ҳозирги пайтда иккала буюртмахона ҳудуди бўйича геология-тадқиқот ишлари фаол олиб борилмоқда. Техноген таъсир натижасида тупроқнинг устки юпка (0,2-1,2 см) шўрланган қатлами бузилмоқда. Битта машина ёки тракторнинг юриши устки қатламини тўлиқ бузади ва кучли тузланган қумли-қинғир горизонтни очиб ташлайди. Очiq жойларда енгил шамолда ҳам тузли чанг ҳавога кўтарилади, натижада туз-чанг кўчишининг янги ўчоқлари пайдо бўлади. Янги шаклланаётган устки тупроқ қатламида техноген таназзул жараёнларининг олдини олиш учун маҳаллий қурилиш материалларидан геология-тадқиқот минораларини ўзаро боғлайдиган йўллари қуриш лозим. Туз-чанг кўчишининг янги ўчоқлари вужудга келмаслиги учун миноралар атрофини (7-10 см қалинликда) оғир қўнғир тупроқ билан қоплаш зарур. Мазкур табиатни муҳофаза қилиш ишлари геологлар томонидан бажарилиши лозим, шу билан биргаликда Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ходимлари томонидан назоратни кучайтириш кераклигини ҳам таъкидлаш жоиз.

VIII. Атроф муҳит ва саломатлик

8.1. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши билан боғлиқ соғлиқни сақлашнинг асосий муаммолари

Сўнгги 200 йилда инсоният илмий-техника тараққиёти, тиббиёт ютуқлари, яшаш шароитларини сезиларли даражада яхшиланиши туфайли ҳаёт давомийлигини анча оширишга эришди.

Сўнгги ўн йилликда ичтерлама, ўткир ичак юқумли касалликлари, дизентерия, вирусли гепатит ва бошқа баъзи юқумли касалликлар билан касалланишлар сони камаётганлиги кўзга ташланмоқда.

Мамлакатда полиомиелит умуман тугаганлиги Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (БССТ) махсус комиссиясининг қарори билан тасдиқланган.

Оммавий юқумли касалликларнинг ривожланиши хавфи пасайгани сари касалликлар ва бевақт ўлим тузилмасида юқумсиз, асосан сурункали касалликлар олдинги ўринларни эгаллай бошлади. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг «Саломатлик» («Здоровье») институтининг расмий статистик маълумотларига кўра, касалликлар умумий тузилмасида юқумли касалликларга - 2,94%, жароҳатлар, захарланишлар ва ташқи таъсирининг бошқа айрим оқибатларига - 3,62%, юқумсиз касалликлар улушига эса - 70 фоиздан кўпроқ қисми тўғри келмоқда.

Бутунжаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти-нинг Европа Минтақавий Бюроси (БССТ ЕМБ) маълумотларига қараганда, Европа минтақасида (ЕМ) ўлимнинг 8,1 миллион ҳолатига (барча ўлимларнинг 85,8%) ва 115,3 миллион DALYs¹га (умумий касалликлар оғирлигининг 76,7%) юқумсиз касалликлар сабаб бўлган. ЕМда юрак-томир касалликлари ва саратон касаллиги етакчи юқумсиз касалликлардир, сўнгра нисбатан кичик гуруҳлар: респиратор касалликлари, овқат ҳазм қилиш тизими касалликлари ва нейробиологик толиқишлар келади.

Кўп ҳолларда ўлимлар\хатар омиллари умумий сонидан ҳар бир сабаб улушини (ҳаётнинг соғлом йилларини йўқотишнинг 10 та етакчи сабабидан етти-тасини) пасайтиришнинг иложи мавжуд, чунки улар хулқдан келиб чиқади. Етти етакчи хавф омилнинг (юқори артериал босим, тамаки истеъмол қилиш, алкогольни ҳаддан зиёд истеъмол қилиш, қондаги холестерин даражасининг юқорилиги, ортиқча тана оғирлиги, сабзавот ва меваларни етарлича истеъмол қилмаслик, жисмоний фаолликнинг етарли эмаслиги) улушига 59,6% тўғри келади.

Популяция даражада одамлар аҳволига атроф-муҳит омилларининг таъсирини акс эттирувчи номахсус кўрсаткичлардан бири, ку-

¹ DALYs – соғлом ҳаётнинг йўқотилган йиллар индекси; «Глобал касаллик оғирлиги» лойиҳаси доирасида БССТ Европа минтақаларининг барча мамлакатлари учун ҳисобланган, соғлом ҳаёт йилларининг йўқотилиши сабаб бўлиб хизмат қиладиган нозологик шакл ва аниқ хатарлиқ омиллари кўрсатмалари; БССТ ушбу кўрсаткичларни энг яхши кўрсаткичлар деб қарашни тавсия қилади.

тилган ҳаёт давомийлиги (КХД) кўрсаткичи бўлиб, у ҳаёт давомийлигининг стандарт солиштирма кўрсаткичи ҳисобланади (53-жадвалга қаранг).

53-жадвалдан кўришиб турибдики, Ўзбекистонда кутилган ҳаёт давомийлиги 1990 йил даражасига-ча тикланди. Шунга қарамай, ЕХ мамлакатларидаги ҳаёт давомийлигига ета олмади, бу ерда мазкур кўрсаткичлар анча юқори (79 ва ундан ортиқ). Туғилаётганда кутилган ҳаёт давомийлигини ошириш ўлим ҳолатларини бирламчи ва иккиламчи профилактика қилиш ёрдамида эришилади. Бу кўрсаткич аҳоли саломатлигининг солиштирма индекси саналади.

КХД ошганлиги, аҳоли саломатлиги яхшиланишидан далolat беради, лекин атроф-муҳитга антропоген таъсирнинг нотекис тақсимланганлиги туфайли алоҳида аҳоли гуруҳлари (масалан, шаҳар ва қишлоқ аҳли) ўртасида саломатлик ҳолатида фарқ мавжуд бўлиши мумкин. Барча ёшдаги одамларда соғлиқни сақлаб қолиш учун барча хатар омилларини вақтида баҳолаш зарур.

Мамлакат меҳнат салоҳиятини йўқотишнинг асосий сабабларидан бири юртдошларимизнинг ўлимидир. Юрак-томир тизими касалликлари касалланиш ва ўлим сабаблари тузилмасида алоҳида ўрин тутаяди. Барча ўлим сабабларининг 50 фоиздан ортиғи ушбу касалликлар гуруҳига тўғри келади, ваҳоланки, барча даволаш-профилактика муассасаларига мурожаат қилганларнинг 5,67 фоиздан (2000 й.) 5,4 фоизгача (2006 й.) касалликлар ҳисобга олинган. Турғун меҳнатга лаёқатлигини йўқотган ҳар бешинчи ногирон юрак-томир касалликлари билан касалланган².

Ҳозирги пайтда «бирламчи профилактика» ва «иккиламчи профилактика» тушунчалари белгиланган. Бирламчи профилактика – одамларнинг хулқ-атвори ва малакаси хатар омилларига таъсирчанлигини камайтириш имконини беради. Иккиламчи профилактика касалланиш ҳолатларини олдиндан аниқлаш ва кейинчалик тегишли даволаш имкони-

² Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги РАТМ маълумотлари

53-жадвал. Туғилганда эҳтимолий ҳаёт давомийлиги (ёш)

Мамлакат номи	Йил		
	1990	1995	Маълумот мавжуд бўлган сўнгги йил
Ўзбекистон	69,7	67,88	70,54 (2005)
Россия Федерацияси	69,3	64,7	65,37 (2005)
Қирғизистон	68,8	65,5	67,72(2004)
Қозоғистон	68,8	64,7	65,89 (2005)
Тожикистон	70,0	68,0	68,0 (2003)
Туркменистон	66,6	65,24	66,1 (1998)

Манба: Европада соғлиқни сақлаш ҳолати тўғрисидаги маъруза, 2005 й., БССТ ЕРБ.

54-жадвал. Бирламчи ва иккиламчи профилактика ёрдамида олди олинадиган ўлимлар: 1998-2002 йилларда Ўзбекистонда 100 000 аҳолига нисбатан ўртача ўлимлар сони

Ўлим сабаблари	Бирламчи профилактика ёрдамида олди олинадиган ўлимлар
Йўл-транспорт жароҳатлари	8,7
Юрак-томир касалликлари	47,0
Жигарнинг сурункали касалланиши ва цирроз	30,7
Жигар саратони	Маълумотлар йўқ
Юқори нафас олиш йўллари ва овқат ҳазм қилиш тракти саратори	6,7
Ўпка саратони	7,4

Ўлим сабаблари	Иккиламчи профилактика ёрдамида олди олинадиган ўлимлар
Тери меланомаси	0,4
Сут беzi саратони	8,5
Бачадон бўйни саратони	3,9
Бачадоннинг бошқа қисмлари саратони	2,3
Манба: Доклад о состоянии здравоохранения в Европе, 2005 г., ЕРБ ВОЗ	

ни берадиган чоралардир. БССТ ЕМБ маълумотларида кўрсатиб ўтилганидек, бирламчи ва иккиламчи профилактика чораларини самарали қўллаш орқали қатор сабабларга боғлиқ, ўлим кўрсаткичларини камайитришда жиддий натижаларга эришиш мумкин.

Шу тарика, юқорида 54-жадвалда кўрсатилган мисоллар ўлимдан бирламчи ва иккиламчи профилактиканинг қанчалик муҳимлигидан далолат беради.

БССТ экспертлари фикрича (1997 й.), саратон билан боғлиқ барча касалликларнинг 23% ва ҳолатларнинг 25% атроф-муҳит омилларининг таъсири билан изоҳланади. Ҳар йили республикада онкологик касалликлар билан касалланганлар кўплаб рўйхатга олинади. Фақатгина 2006 йилда, республикада турли локациядаги хавфли шишларнинг 18133 ҳолати (100 минг жон бошига 68,5 киши) қайд қилинди. Қорақалпоғистон Республикаси (66,9) ва Хоразм вилоятида (60,2) онкологик касалланишлар кўрсаткичи Тошкент ш. (124,5) ва умуман республика бўйича (68,5) кўрсаткичдан пастдир. Шунга қарамай, овқат ҳазм қилиш органларининг хавфли шишлар билан касалланиши Қорақалпоғистонда ўртача республика кўрсаткичидан юқори. Масалан, овқат ҳазм бўлиши саратони 12,9 (республикада 4,0), ошқозон саратони 8,9 (республикада 6,5), жигар саратони 5,1 (республикада 3,3). Амалда касаллик ривожланишига бирорта омилнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш жуда мураккаб вазифа бўлиб, «атроф-муҳит - саломатлик»нинг ўзаро боғлиқлиги кўп томонлама атроф-муҳит ифлосланиши шароитларида жуда мураккаб тусга эга.

Шубҳасиз, атроф-муҳит омилларининг турли таъсири ва характери (ижтимоий, иқтисодий, биологик, табиий-иқлимий, кимёвий, физик ва бошқ.) аҳоли саломатлиги ҳолатига салбий таъсирининг ривожланишига сабаб бўлади.

Олимларнинг кўп сонли тадқиқотлари далолат берадики, бронх астмаси, қандли диабет, сут беzi саратони, ошқозон ва ўн икки бармоқли ичакнинг яра касаллиги, юракнинг ишемик касаллиги ва бошқа кўп омилли касалликлар, яъни генетик, муҳит ва тасодифий омиллар умумийлигида шаклландиган ка-

салликларга киради.

Шу тарика жамиятнинг ҳозирги тараққиёти босқичида ноқулай экологик омил аҳоли популяцион саломатлигининг шаклланишига таъсир кўрсатиши шубҳа уйғотмайдиган ва илмий тасдиқланган ҳақиқатдир, айниқса, янги синтезландиган кимёвий бирикмалар вужудга келяптики, инсон улар билан бевосита алоқага киришади, зеро, эволюцион нуқтаи назардан уларга кўникмаган.

Ўзбекистонда шундай вазият рўй бердики, аҳоли яшаш пунктларининг (шаҳар ва қишлоқлар) атмосфера ҳавосини ифлослантитувчилар ҳудудларнинг экологик ҳолатини сезиларли ёмонлаштирамоқда, экотизимнинг барча табиий компонентлари кимёвий таркибининг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Буларнинг барчаси аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ўзбекистон гигиенистлари томонидан 1992-1996 йилларда, турли шаҳарларда (Тошкент, Олмалик, Чирчиқ, Фарғона, Навоий, Ангрен) ўтказилган кўп сонли тадқиқотлар атмосфера ҳавоси ифлосланиши ва аҳоли касалланиши даражаси ўртасида миқдорий боғлиқлик борлигини тасдиқлади. Юқорида кўрсатилган шаҳарларда атмосфера ҳавосининг ифлосланиш даражаси «фавқулодда»дан «кучли»гача оралиқда тебранади. Шубҳасиз, атмосфера ҳавоси ифлосланишининг бундай даражалари аҳоли саломатлигига яқин (ўткир респираторли касалликлар) ва узоқ (турли сурункали касалликлар ривожланиши) муддатли хавф туғдиради. Бундан ташқари, аҳоли яшаш пунктлари атмосфера ҳавосининг санитар-эпидемиологик хизмати органлари томонидан ўтказиландиган тадқиқотларининг ҳар йиллик натижалари шундан далолат берадики, шаҳар атмосфера ҳавосининг ифлосланиши аҳоли саломатлиги учун хавфлилигича қолмоқда. Ўрганилган атмосфера ҳавосининг гигиеник меъёрларга мувофиқ келмайдиган улуши (тадқиқ қилинганлар умумий сонидан) Тошкент шаҳрида 31% ва 20,8%, Фарғона вилоятида 14,4% ва 17,7%, Андижон вилоятида 25,6% ва 25,3%, Бухоро вилоятида 14,9% ва 15,7%, Самарқанд вилоятида 16,3% ва 12,9%, Сурхондарё вилоятида 14,7% ва 19,2% (респу-

блика бўйича 20,6% ва 16,8%)ни ташкил қилди.

Сўнгги 10 йилда аҳолининг даволаш-профилактика муассасаларига мурожаат қилиши маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатдики, умумий касалланиш тузилмаси фарқланади. Шундай қилиб, нафас олиш йўллари касалликларининг энг кўп тарқалиши Тошкент ш. (27,3%), Қашқадарё (26,7%), Навоий (27,4%), Фарғона (29,1%), Наманган (31,7%) ва Тошкент (29,1%) вилоятларида, овқат ҳазм қилиш касалликлари эса, Хоразм вилоятида (20,5%) энг кўп тарқалган. Қон ва қон ҳосил бўлиши органлари касалликлари (анемия) деярли барча вилоятларда етакчи ўринни эгаллайди, энг катта солиштирма кўрсаткичи Қорақалпоғистон Республикаси (38,8%), Наманган (24,1%), Навоий (26,1%), Андижон (21,4%), Бухоро (20,5%) ва Жиззах (24,8%) вилоятларига тўғри келади. БССТ ЕМБ маълумотларига қараганда, анемия йўқотилган соғлом ҳаёт йилларининг 10 та асосий сабабларига киритилган (умумий сонининг 2,0%, DALYs индекси).

Турли кимёвий моддалар ва чангнинг юқори концентрацияси инсон организмни ҳимоялаш механизмларининг ҳимояловчи вазибалари бузилишига туртки беради, бу иммунитет танқислиги ҳолатлари тарқалишининг ошиши, аллергия реакцияларига таъсирчанлик, ўткир ва сурункали касалликлар ривожланишининг кескин кучайишига олиб келади.

Сурхондарё вилояти аҳолисининг алоҳида гуруҳлари соғлигининг шаклланишига табиий ва антропоген омиллари таъсири улушининг таҳлили инсон атрофидаги мухитда йод танқислиги, фторли водород концентрациясининг юқорилиги сезиларли таъсир етказётганлигини кўрсатди. Атмосфера ҳавоси, озик-овқат маҳсулотларида фторли водород, олтингугурт диоксидининг таркиби турли йилларда (Тожикистон алюминий заводи ишга туширилганидан кейин) анча ўзгариб турар ва Сариосиё туманида салбий таъсир чегарасидаги концентрациядан 4 барабар ошиб кетар эди.

Сурхондарё вилоятининг Сариосиё, Узун, Денов туманларидаги мавжуд мураккаб экологик вазият муайян даражада Тожикистон алюминий заводининг зарарли ташламаларининг ўзига хос салбий таъсири билан изоҳланади. Ўтган асрнинг 80-йиллари ва 90-йиллар бошларидаёқ олтингугурт диоксида ва фторли водороднинг Сариосиё тумани аҳолисининг саломатлигига ҳар томонлама таъсири аниқланган.

Тожикистон алюминий заводи ишга туширилган вақтдан бошлаб, Сурхондарё вилоятининг кўрсатиб ўтилган туманларида болалар ва катталарнинг эндокрин тизими (эндем буқоқ) касалликлари билан оғриши, янги туғилган болаларда патологик бузилишлар тез-тез учраши, аёллар репродуктив функцияларининг бузилиши, флюорозга учраши ўртача вилоят кўрсаткичидан 1,5-3 барабар кўпайди. Сўнгги 10 йил давомида, хавfli янги ўсмалар нозологик шакллари доираси хавfli лимфомалар, овқат ҳазм бўлиши органлари саратони, ошқозон саратони, суяк-мушак тизими хавfli шишлари каби нозологик шакллар солиштирма улушининг энг юқорилиги билан тавсифланади. Хавfli лимфомалар Узун, Сариосиё ва Де-

нов туманларида хавfli янги ўсмалар умумий тузилмасида етакчи ўринни эгаллайди. Батафсил эпидемиологик тадқиқотларсиз хавfli шишларнинг бунчалик тарқалганлигининг асл сабабини аниқлаш жуда мушкул. Бугунги кунда биз Узун, Сариосиё, Денов ва Жарқўрғон туманларида юқорида кўрсатилган хавfli янги ўсмалар ривожланганлигини таъкидлаш билан кифояланмаяпмиз (88-расмга қаранг). Бундан ташқари биринчи марта тасдиқланган I-II даражали эндемик буқоқ ташҳиси билан касалланган беморларнинг сони ҳам йил сайин кўпаймоқда. Сурхондарё вилоятида 2005 йилда Эндокринология ИТИ мутахассислари томонидан ўтказилган йод танқислиги ҳолатининг стратифицир-кластер тадқиқотлари (сийдикдаги йодни аниқлаш) натижалари шундан далolat берадики, 300 та сийдик намунасида атиги 59,7 фоизда йод таркиби меъёрга мос келган (100-300 мкг/л).

Оролбўйи минтақасида атмосферанинг асосий ифлослантирувчиси – қаттиқ зарраларга (қуриган Орол денгизи тубидан туз-чанг кўтарилиши натижасида атмосфера ифлосланишига) алоҳида тўхташ даркор. Илмий тадқиқотлар маълумотларининг кўрсатишича, аҳоли яшаш пунктларида яшайдиганлар дуч келадиган экспозиция катталикларида кўтарилган туз-чанг зарралари аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатади.

Оролбўйи минтақасида нафас олиш органлари касалликлари динамикасини ретроспектив батафсил баҳолаш аллергия ринити (полиноз), бронх астмаси ва астматик мавқели беморлар, шунингдек, юқори нафас олиш йўллари сурункали касалликлари ҳолатларининг ўсиши тамойилини аниқлади (89 ва 90-расмларга қаранг).

Бронх астмаси ва астматик статусли касалликларнинг ўсиш суръати (2003 йилга нисбатан 2006 йилда) Қорақалпоғистон Республикасида энг жадалдир – 182%, Хоразм вилоятида – 98,68%, аллергия ринитники эса, Хоразм вилоятида – 69,1%.

Гигиена ва тиббий экология тадқиқотчиларига маълумки, «яшаш мухити - инсон» тизимидаги сабаб-оқибат муносабатларини аниқлаш ва айниқса

88-расм. 1995-2004 йилларда эндокрин тизими, овқатланиш ва моддалар алмашинуви бузилиши билан боғлиқ касалликларнинг тарқалиши (10000 кишига интенсив кўрсаткичлар)



89-расм. Бронхиал астма билан касалланиш кўрсаткичлари



90-расм. Аллергик ринит (полиноз) билан касалланиш кўрсаткичлари



ўлчаш, ҳатто саломатликка битта омилнинг таъсирини ўрганиш узоқ давр мобайнидаги кенг миқёсли тадқиқотларни талаб қилади. Қатор омилларнинг соғлиққа ҳар томонлама таъсирида эса, бу вазифа кўп марта қийинлашади ва янада кўпроқ чораларни тақозо этади. Ҳозирги босқичда бу қийинчиликлар белгиланган:

атроф-муҳитнинг организмга кўп омилли таъсири;

жавоб реакцияларининг кўп омиллилиги; ноаддитив самара ва ўзаро боғлиқликнинг тизимсизлиги;

таъсирларнинг кўпинча ўртача тусга эгаллиги; бир неча омиллар таъсиридаги синергизм; мўлжал-организмнинг индивидуал хусусиятлари: омиллар таъсирига турлича таъсирчанлик;

экологик йўналишдаги маълумотларни тўплаш ва уларни қайта ишлашни ташкил қилиш билан боғлиқ услубий қийинчиликлар.

Атроф-муҳит гигиенаси соҳасидаги муаммоларни тартиблаштириш шунинг учун ҳам муҳимки, жамоатчилик онгида «экологик хатарлар» ҳақида қатор турғун афсоналар шаклланган, ваҳоланки, ҳақиқатда улар ҳаққоний хавфлар ва устуворликни акс эттирмайди.

Касаллик даражасининг ташқи муҳитнинг салбий омилларига боғлиқлигини аниқлаш, соғлиқни сақлаш ва табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини ташкил қилишда қатор бошқарув қарорларини қўллашни тақозо этади. Бундан ташқари, ҳукумат даражасида қабул қилинаётган турли сиёсий-иқтисодий қарорларни баҳолашни объективлаштириш учун иқтисодий ёндашув ҳам талаб қилинади.

8.2. Тоza истеъмол сувидан ва канализациядан фойдаланиш

Инсоният учун чучук сувнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда ва унинг дунё миқёсида танқис ресурслар тоифасига ўтиши кузатилаётганда. Ўзбекистон ҳам бундан истисно эмас. Шубҳасиз, замонавий шароитда аҳолини сифатли ичимлик суви билан таъминлаш республикада тобора долзарб тус олмақда. Аҳолининг хавфсиз ичимлик сувидан фойдаланиши минг йиллик тараққиётнинг мақсадларидан бирига айланган. Шундай қилиб, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида 265 шаҳар, шаҳар қўرғонлари ва туман марказларида сув узатиш қувурлари мавжуд.

Ўзбекистон Рио-де-Жанейро декларацияси ва XXI асрга Глобал Кун Тартиби тамойилларини қўллаб-қувватлаган ҳолда мамлакат аҳолисини сифатли ичимлик суви билан таъминлашнинг асосий йўналишларини миллий-дастур ҳужжатларида: 2000-2010 йиллар даврида қишлоқ аҳолисини ичимлик суви билан таъминлаш давлат дастури, Ғарбий Ўзбекистонда (Қорақалпоғистон ва Хоразм вилоятида) қишлоқ сув таъминотини ривожлантириш лойиҳаси, Бухоро, Гулистон, Жиззах, Нукус, Самарқанд, Хива шаҳарлари ва бошқа вилоят марказларида локал даражада шаҳар сув таъминотини яхшилаш бўйича Дастурда белгилаб берди. Кўрсатилган миллий дастурлар ва лойиҳалар республикада Осиё Тараққиёт Банки (ОТБ), Жаҳон Банки (ЖБ), БМТТД, ЮНИСЕФ каби халқаро ташкилотлар ҳамда Бельгия, Корея Республикаси, АҚШ ва бошқа алоҳида давлатлар қўллаб-қувватловида амалга оширилмоқда. ОТБ томонидан берилаётган тезкор ёрдам Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятидаги қарийб 700 минг қишлоқ аҳолининг сув таъминотини яхшилаётган.

Ичимлик сувининг сифати кўплаб омиллар: сув таъминоти манбалари табиати, ер ости жинслари ва минералларнинг минтақавий хусусиятлари, тозалаш ва зарарсизлантириш самарадорлиги, антропоген таъсир даражаси, аҳолига сувни бериш тартиби ва бошқалар билан белгиланади. 2000 йилдан бошлаб республикада ГОСТ 951:2000 «Марказлаштирилган хўжалик-ичимлик сув таъминоти манбалари» миллий стандартига амал қилмоқда. Стандарт марказлаштирилган сув таъминоти учун танланган манбаларига гигиеник ва санитар-техник талабларни белгилайди. Бунда энг муҳими, албатта, уларни танлаш мезони сифатида аҳоли саломатлиги ҳисобга олинади. Ичимлик суви сифатини белгилайдиган кўплаб омилларни ҳисобга олган ҳолда «хавфсиз» сув таъминотини бешта асосий сўзлар: сифат, миқдор, узлуксизлик, камров ва нарх сўзлари билан хулосалаш мумкин.

Сувни тайёрлашнинг амалда қўлланиладиган технологик схемаларини республикада қуйидаги асосий белгилар: реагентлар қўллаш шартлари бўйича, тиндириш самараси бўйича, технологик жараёнлар ва сувга ишлов беришнинг босқичлари ишланадиган сув ҳаракатининг кўрсаткичлари бўйича таснифлаш мумкин. Реагентларни қўллаган ҳолда сувни қайта ишлаш жараёнлари йирик сув узатиш қурилмаларида амалга оширилади. Кичик шаҳарлар, шаҳар тусидаги қишлоқлардаги бош сув узатиш қурилмаларида

сувни тайёрлаш одатда реагентларни қўлламаган ҳолда амалга оширилади (сувни олиш, тиндириш, зарарсизлантириш, сиғимларда сақлаш ва тармоққа сувни узатиш).

Қорақалпоғистон Республикасида турли конструкциядаги чучуклаштириш қурилмалари қўлланилади. Буларга Франциянинг СФЕК фирмасининг «ЭКОС-150» айланма осмос қурилмалари ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Санитария, гигиена ва касб касалликлари илмий-тадқиқот институти (СГКК ИТИ) томонидан ўтказилган гигиеник тадқиқотларнинг далолат беришича, электродиализ қурилмалари иш самарадорлиги қуйидагиларга боғлиқ:

келадиган сув таркиби ва хусусиятлари;

технологик жараёнларнинг хусусиятлари;

уларда қўлланиладиган материаллар ва иш тартиби хусусиятлари.

Ўзбекистон шароитларида электродиализ чучуклаштириш қурилмаларидан фойдаланишни кузатиш сувнинг ноқулай органолептик хусусиятлари (ёқимсиз ҳид ва таъм, физиологик ёқимсиз туз ва микроэлементлар таркиби) пайдо бўлишини кўрсатди. Бундан ташқари, фойдаланиш тартиби ва муддатларининг бузилиши натижасида сувнинг иккиламчи ифлосланиши хавфи юқоридир: микроорганизмлар кўпайиши учун қулай мухит бўлган мембраналарда органик моддалар қолдиқларининг тўпланиши сабабли микроб контаминацияси ортиши мумкин.

Аҳолига берилаятган сув сифатини баҳолаш учун Ўзбекистон Республикасида 2000 йилда ГОСТ 950:2000 «Ичимлик суви» стандарти жорий этилди, унда ичимлик суви сифатининг назорат қилинадиган кўрсаткичлари таркиби, ичимлик сувини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга бериш жараёнида мазкур кўрсаткичлар белгиланган талабларга мослигини назорат қилиш тартиби ва қоидалари белгиланган. Республика санитар-эпидемиологик хизмати мазкур ГОСТдан келиб чиқиб, коммунал ва идора водопроводлари томонидан аҳолига берилаятган ичимлик сувининг сифатини доимий назорат қилиб боради. Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда умуман республика бўйича ичимлик сувининг кимёвий ва микробиологик кўрсаткичлар бўйича сифати яхшиланди (91 ва 92-расмларга қаранг).

Минераллашуви ва умумий қаттиқлиги (кимёвий кўрсаткичлари) даражаси бўйича миллий стандартдан асосий четланишлар кузатилмоқда. Ҳар йили Бухоро ва Хоразм вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикасида ичимлик суви минераллашуви ва умумий қаттиқлигининг юқори даражалари, республиканинг барча вилоятларида ичимлик суви таркибида фтор этишмаслиги кузатилади. Кимёвий кўрсаткичлари бўйича гигиеник талабларга мос келмайдиган комму-

91-расм. Ўзбекистон Республикасида ичимлик сувининг сифати (микробиологик кўрсаткичлари бўйича ГОСТ 050:2000 талабларига мос келмайдиган ичимлик суви пробасининг улуши)



91-расм. Ўзбекистон Республикасида ичимлик сувининг сифати (кимёвий кўрсаткичлари бўйича ГОСТ 950:2000 талабларига мос келмайдиган ичимлик суви намуналарининг улуши)



нал водопроводлари ичимлик сувининг намуналари солиштирма кўрсаткичлари Қорақалпоғистон Республикасида 1997 йилдаги 74,8%га нисбатан 2006 йилда 23%, Бухоро вилоятида тегишли равишда 50,7% (1997 й.) ва 43,3% (2006 й.), Хоразм вилоятида 45,7% (1997 й.) ва 13,4% (2006 й.) бўлди.

Бироқ, микробиологик кўрсаткичлари бўйича қатор вилоятларда аҳолининг хавфсиз ичимлик суви билан таъминланиши билан боғлиқ ҳолат аввалгидек жиддий ташвишга солади. Энг кўп четланишлар Сирдарё (1997 йилдаги 14,3%га нисбатан 2006 йилда 21,7%), Сурхондарё (тегишли равишда 6,4% ва 13,5%), Жиззах (8% ва 11,3%), Бухоро (3,8% ва 9,9%), Наманган (7,3% ва 9,9%) вилоятларида аниқланган. Республиканинг кўплаб минтақаларида ичимлик сувини соатлаб бериш амалиёти унинг микробиологик кўрсаткичлари бўйича сифати ўзгаришига олиб келади. Бундан ташқари водопровод тармоқларида авария ҳолатлари кўплаб учрайди.

Қишлоқ ерларда марказлаштирилган водопровод йўқлиги сабабли аҳоли марказлаштирилмаган сув таъминоти манбаларидан (шахта ва қувурли кудуқлардан) фойдаланади. Шубҳасиз, бундай манбаларда кўп жиҳатдан ичимлик сувининг сифати, айниқса, микробиологик кўрсаткичлар бўйича гигиеник талабларга жавоб бермайди. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида стандартга жавоб бермайдиган намуналар 30%га етади.

8.3. Агроф-муҳит ҳолати ва озиқ-овқатлар сифати

Озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги ҳозирги вақтда дастлабки ишлаб чиқариш жараёнлари ва ем ишлаб чиқаришидан тортиб, охирида истеъмолчига етказиб беришгача бўлган тармоқлараро ҳамкорликни тақозо этади. Бундай умумлашган ҳаракатларнинг зарурати агроф-муҳитнинг ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида озиқ-овқат маҳсулотлари сифатига таъсир кўрсатиши мумкинлиги билан изоҳланади. Озиқ-овқат маҳсулотлари сифатининг ёмонлашув хавфи куйидагилар натижасида ортади:

а) авария ва фалокат офатлари натижасида, кимёвий ва биологик ифлослантувчиларнинг тушиши;

б) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёнида турли кимёвий бирикмалардан (пестицидлар ва бошқа агрокимёвий моддалардан) ҳаддан зиёд фойдаланиш;

в) ерларнинг таназзулга учраши;

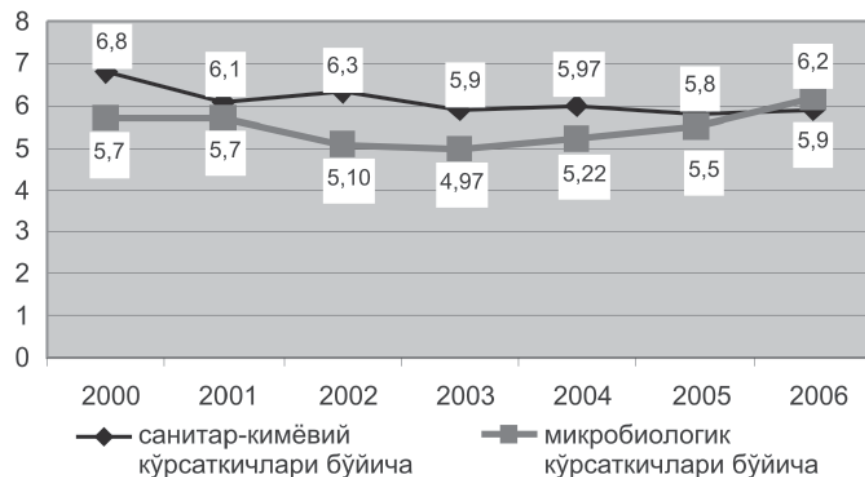
г) ер усти сув хавзаларига тозаланмаган оқава сувларнинг тушиши;

д) агроф-муҳитда макро ва микроэлементлар балансининг бузилиши ва бошқалар.

Қарийб ўттиз йил давомида, суғориш учун сувдан пахта яккахокимлигида фойдаланиш ва пестицидлар, айниқса, хлорорганик пестицидларни қўллаш нафақат экологик ва иқтисодий нобарқарорликка олиб келди, балки аҳоли саломатлиги учун сезиларли хавфга ҳам олиб келди. Шу вақтга қадар, ўсимлик етиштириладиган ерларида гигиеник меъёрлардан ортиқ миқдорда ГХЦГ ва ДДТ метаболитлари аниқланмоқда (табiiй муҳит ифлосланиши мониторинги ва санитар-эпидемиологик хизмати органлари маълумотлари).

Чегарасиз шифокорлар ташкилоти томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида ўтказилган синов тадқиқотлари, кўкрак сути синовлари ва қатор турли хил озиқ-овқат маҳсулотларида (қўй гўшти ва товук ёғи, тухум ва пахта ёғида) хлорорганик, бир турдаги ўзига хос диоксинлар, фуран ва полихлор бифенилларни БССТ тавсия этган меъёрлардан ортиқ миқдорда мавжудлигини аниқлади.

93-расм. Ўзбекистон Республикасида санитар-кимёвий кўрсаткичлари бўйича гигиеник талабларга жавоб бермайдиган намуналар улуши (%)



Бирок, агроф-муҳитнинг ушбу бирикмалар билан ифлосланиши мониторингининг мураккаблиги тадқиқотларнинг ўзи жуда қimmatлигида. Бундан ташқари, уларни барча муҳитда: атмосфера, сув, озиқ-овқат маҳсулотларида аниқлаш услубиятларни ишлаб чиқиш бўйича ишлар якунланмаган.

Озиқ-овқат маҳсулотлари таъминоти занжирига қирадиган қатор бошқа кимёвий моддалар инсон саломатлиги учун ўта жиддий хавф уйғотиши мумкин. Хавфли кимёвий ифлослантувчилар сирасига захарли металллар: кўрғошин, симоб, кадмий қиритилган.

Йод, А витамини, фолий кислотаси, темир каби озиқлантувчи элементлар етишмаслиги билан боғлиқ хавф ҳам жуда муҳимдир. Мазкур микроэлементлар билан организмни етарлича таъминлаш мақсадида, Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотларини улар билан бойитиш (ош тузини йодлаштириш, урни фортификациялаш) кенг қўлланилади.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг бошқа хавфли контаминантлари, табиий равишда ҳосил бўладиган захарли моддалар озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, ҳосил йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш, тарқатиш ва тайёрлашнинг турли босқичларида пайдо бўлиши мумкин.

Шу тариқа, озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати учун барча манфаатдор томонлар: ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчи масъул ҳисобланади.

Озиқ-овқатлар туфайли келиб чиқадиган касалликлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари ифлосланиши устидан назорат санитар-эпидемиологик хизматининг овқатланиш гигиенаси бўйича асосий фаолияти ҳисобланади.

Гигиеник меъёрларга жавоб бермайдиган озиқ-овқат маҳсулотлари намуналарининг солиштирма бирлиги 2000-2007 йиллар давомида микробиологик кўрсаткичлар бўйича 6,8-6,2%, санитар-кимёвий кўрсаткичлар бўйича 5,7-5,9% оралиғида ўзгарди (93-расмга қarang).

Гигиеник меъёрлардан четланишлар органолептик кўрсаткичлари (кислоталилиги, равшанлиги, чўкмалар) бўйича 10%, шунингдек, таркибида захарли элементлар (кўрғошин, кадмий, рух) бўлиши – 0,2%, озиқ-овқатлар энергетик қуввати – 34%, ош тузи таркибидаги йод миқдори – 30%, ичимликлардаги органик чўкмалар – 10%, ўсимлик маҳсулотлар таркибида нитратлар борлиги – 3%, бошқа кўрсаткичлар – 12,8% бўйича кузатилди.

Умуман олганда, озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги устидан назорат соҳасида амалга оширилган тадбирлар республикада ўткир ичак юкумли касалликлари ва овқатланишдан захарланишлар кескин кўпайишининг олдини олиш имконини берди.

IX. Радиациявий хавфсизлик

9.1. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги радиациявий ҳолат ҳақида

Атроф-муҳитнинг радиациявий хавфсизлигини таъминлаш муаммосига республикада катта эътибор берилади, чунки радиацион хавфли объектлар, радиоактив моддалар ва чиқиндилар, ионлаштирувчи нурланиши манбалари билан боғлиқ фавқулодда вазиятлар узоқ муддатли оқибатларга эга ва аҳолининг саломатлигига жиддий хавф туғдиради.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бир қатор радиациявий хавфли объектлар ва улар ишлаб чиқарган техноген ўзгарувчан фонли чиқиндилар мавжуд, улар нисбатан кичик (локал) ҳудудларни ифлослантиради. Уларга уран рудалари ва фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва бирламчи қайта ишлаш корхоналари киради. Уларнинг фаолияти натижасида нафақат табиий муҳит, балки аҳолига ҳам сезиларли таъсир киладиган муайян миқдордаги радиацион чиқиндилар миқдори тўпланди. Табиий ҳодисалар (ёмғир, шамол, кўчки жараёнлари, селлар) таъсирида уюмлар, қолдиқ омборлари бузилади, бу атроф табиий муҳитнинг радиоактив ифлосланиши тарқалишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикасида уран рудаларини қазиб олиш ва бирламчи ишлов бериш билан Навоий тоғ-металлургия комбинати (НТМК) шуғулланади, унинг таркибида уран рудалари қазиб олиш ва қайта ишлаш билан шуғулланадиган қатор корхоналар фаолият юритади, уларнинг қолдиқ омборлари, балансдан ташқари руда уюмлари муайян радиацион хавф туғдиради.

Радиациявий хавфсизликни таъминлаш мақсадида Навоий тоғ-металлургия комбинатининг махсус хизматлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳудудий органлари билан келишилган ҳолда ушбу объектларда радиациявий ҳолат устидан жиҳозли назорат олиб борилади ва қатор табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари бажарилади. Қолдиқ омборлари ерларида экологик зиддиятни пасайтириш мақсадида НТМК томонидан сўнгги йилларда қуйидаги табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари амалга оширилди:

ер ости сувлари ифлосланишининг тарқалишини барқарорлаштириш мақсадида гидрогеологик сув тортиш қудуқларидан таркиб топган дренаж сувни четга чиқариш тизими ишламоқда;

қолдиқ омборлари ва рудали уюмлар жойлашиш майдонларида атмосфера хавосидаги цианидлар концентралари, кузатув қудуқлари бўйича ер ости сувларининг кимёвий таркиби ўзгаришлари устидан доимий мониторинг кузатувлари олиб борилмоқда;

дамба қурилмалари бутлиги ва сақланганлиги, қолдиқ омборларининг кузатув қудуқлари ҳолати устидан назорат ўрнатилган.

Табиий муҳитни эҳтимолий радиациявий ифлослантиришнинг яна бир жиддий объекти Янгиобод (Тошкент вилояти) қўрғонига яқин ерда жойлашган радиоактив чиқиндилар бўлиши мумкин. Балансдан ташқари рудалар чиқиндилари кўчки қиялигида жойлашганлиги сабабли аҳоли учун хавф уйғотади.

Янгиобод шаҳри ҳудудида 40 йилдан ортиқ вақт давомида қазиб олинган радиоактив материаллар ишлаб чиқаришининг радиоактив чиқиндилари жой-

лашган. Улар балансдан ташқари рудалар уюмлари ва тоғ ишланмаларидан (шахта, штольня) чиқарилган жинсларидан иборат.

Янгиобод ҳудудини экологик соғломлаштириш мақсадида, 1994 йилдан радиоактив чиқиндилар билан ифлосланган ҳудудларни рекультивациялаш ишлари бошланган.

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сон «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар Дастури тўғрисида»ги қарорига мувофиқ саноат майдончаси ва рельсбўйи базасидаги радиоактив тупроқни радиоактив чиқиндиларни кўмиш шохобчасига олиб чиқиш бўйича ишлар амалга оширилди. «Каттасой», «Жекиндек», «Алатанга» конлари кон ишланмаларини тугатиш бўйича ишлар якунланди, лекин селли ёғингарчилик пайтида ифлосланган тупроқнинг бир қисми ювилган.

Мазкур объектнинг экологик хавфлигини ва мўлжалланган табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари мунтазам маблағ билан таъминланмаётганини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси маблағлари ҳисобига 2006 йилдан радиоактив ифлосланиш даражаси белгиланган меъёрлардан 12-14 баравар юқори бўлган 1 ва 2-сон рельсбўйи базасининг ифлосланган участкаларини ажратиш бўйича лойиҳавий ва қурилиш-монтаж ишларини молиялаштиришни бошлади. 2008 йил учун тасдиқланган республика Инвестиция дастурида ишларни давом эттириш назарда тутилган.

Фарғона водийси чегарасида Наманган вилоятининг Поп туманида «Чоркесар-23» 2 ва 3-сонли уран кони манбаини қайта ишлаш натижасида вужудга келган радиоактив чиқиндилар жойлаштирилган. Республиканинг назорат қилувчи органлари томонидан ўтказилган тадқиқотлар аниқлашча, радиоактив материаллар нейтрал тупроқ билан кўмилган омборларда сақланмоқда. Кўмилган жойлари қисман атмосфера ёғинлари билан бузилган, консервацияланган шахталардан таркибида радионуклидлар (уран, радий, радон) ва бошқа қатор захарли унсурлар юқори бўлган сув оқиб чиққан. Оқава сувлар қўрғондаги кичик сойга қуйилган ҳамда аҳоли томонидан сув суғоришга ва чорва учун ичимлик суви сифатида ишлатилган.

2003-2004 йилларда БМТТД гранти ҳисобига коллектор ва КС кузатув қудуқларини ўз ичига олган дренаж тармоғига уланган канализация тармоғи ўтказилди. Барча захарланган шахта суви тутилиб, сув ютиш қудуғига юборилган. 2006-2007 йилларда кузатув қудуқлари маҳаллий аҳоли томонидан тоғ жинслари билан тўлдириб ташланган ва КС-9дан сув ер устига сизиб чиқа бошлаган. Тоғ уюми материалдан қурилган ва мазкур ҳудуднинг қаттиқ ва кумли материални қўллаган ҳолда сувоқланган уйларда одамларнинг яшаши ҳам катта хавф туғдиради.

«Чоркесар-23» собиқ уран конининг майдонини ва унга қўшни ҳудудларни экологик соғломлаштириш мақсадида республика бюджети, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси маблағлари, шунингдек БМТ Тараққиёт Дастури маблағларидан молиявий ресурслар ажратилди. Нати-

жада қатор участкалардаги қолдиқни нейтрал тупроқ билан кўмиш тадбирлари, манба ҳудудини тўсиб қўйиш бўйича қурилиш ишлари тугалланди, радиациявий хавф тўғрисида огоҳлантирувчи белгилар ўрнатилди ва ҳоказо. Қолдиқларни рекультивациялаш ишлари ҳозирги пайтда давом эттирилмоқда.

Республика билан трансчегаравий ҳудудларда жойлашган радиоактив чиқиндилар Ўзбекистон Республикаси атроф-муҳити ва аҳолиси учун катта радиациявий хатар уйғотади.

Марказий Осиё давлатлари трансчегаравий ҳудудларидаги радиоэкологик ҳолат зиддиятини пайсатириш мақсадида қуйидагилар қабул қилинган:

Қозғистон Республикаси ҳукумати, Қирғизистон Республикаси ҳукумати ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ўртасида трансчегаравий таъсир кўрсатадиган қолдиқ омборлари ва тоғ жинслари уюмларининг реабилитация майдонлари бўйича ҳамкорликдаги ишлар ҳақидаги Битим (Ўзбекистон, Тошкент ш., 1996 йил 5 апрель);

Марказий Осиё Иқтисодий Ҳамкорлик (МОИХ) давлатлари трансчегаравий ҳудудларида қолдиқ омборлари ва тоғ жинслари уюмларини реабилитация қилиш бўйича ҳамкорликда ишларни амалга ошириш бўйича ҳаракатлар Дастури ҳақида Қарор (Қирғизистон, Бишкек ш., 1999 йил 17 июль);

трансчегаравий таъсир кўрсатадиган қолдиқ омборлари ва тоғ жинслари уюмлари майдонларини реабилитация қилиш бўйича давлатлараро мувофиқлаштирув ишчи гуруҳи ҳақидаги Қарор (Тожикистон, Душанбе ш., 1999 йил 17 декабрь).

Ҳозирги пайтда Майлуу-Суу дарёси водийсида реабилитация ишлари давом этмоқда. Майлуу-Суу дарёси хавзасида радиоактив чиқиндилар қолдиқ омборлари ва қатор балансдан ташқари рудали тупроқ уюмлари мавжуд. Фавқулодда сел-кўчки вазияти рўй берса, Майлуу-Суу дарёси зонасида қолдиқ омборлари ва балансдан ташқари тупроқнинг ювилиши ҳамда радионуклидларнинг Майлуу-Суу дарёси сувларига ташланиши эҳтимоли бор, бу эса қўшни Ўзбекистон Республикаси Андижон вилояти туманларининг экологик хавфсизлигига салбий таъсир кўрсатади.

9.2. Собиқ уранли объектларни реабилитация қилиш муаммоси билан боғлиқ минтақавий муаммолар

Ўзбекистон Республикаси қирқ йилдан ортиқ вақтдан бери собиқ Совет Иттифоқи уран саноати-

нинг асосий хом ашё базаларидан бири саналган. Бу ерда, Сирдарё ва Амударё оралиғида таркибида 0,02% дан 12,8-18,3% гача уран бўлган катта миқдорда йирик уран конлари аниқланган. Ҳаммаси бўлиб республика ҳудудида 24 та уран кони аниқланган ва ўзлаштирилган. Асосий конлар Учқудук, Зарафшон, Зафаробод, Нуробод, Ангрен, Чоркесар ва Янгиобод аҳоли шохобчалари яқинида жойлашган.

Манбалар фаол ишлаган даврларда рудалар қазиб олинди, сараланар, сўнгра Навоий шахридаги Навоий тоғ-металлургия комбинати (Ўзбекистон) ва Ленинобод тоғ-кимёвий комбинати (ҳозирги пайтда «Востокредмет» ДК, Хўжакент шахрида жойлашган, Тожикистон) цехларига қайта ишлаш учун жўнатилган. Саралашдан қолган чиқиндиларнинг асосий қисми қазиб олинган ерларда, хусусан, Янгиобод кўрғонидан тортиб Ангрен шахригача дарё ўзани тоғ ёнбағирларида тўпланарди. Бошқа қазиб олиш ерларида ҳам худди шундай манзара кузатиладди. Таркибида уран рудалари бўлган қазилма объектларининг бир қисми ер ости тоғ ишланмаларига кўмилган. Асосан балансдан ташқари рудалар Марказий Қизилқум минтақасида бирламчи қазилган ерлардан Учқудук шахри атрофларига келтирилган ва омборларга тўпланган ва ҳозирги пайтгача шу ерда сақланмоқда.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда уран қазиб олиш фақат ер ости кимёвий ишқор билан ювиб чиқариш йўли билан амалга оширилмоқда. Шу тариқа уран қазиб олиш ва қайта ишлаш объектларида таркибида уран, торий ва улар парчаланиши натижасида вужудга келган моддалар бўлган балансдан ташқари рудалар ва чиқиндининг катта қисми аввалги фаолият жараёнида тўпланган. Бошқарув назорати ва атроф-муҳитни комплекс мониторинг қилиш тизимини ривожлантириш, шунингдек асосли реабилитация фаолияти талаб қилинадиган энг муҳим объектлар Навоий шахри атрофидаги қолдиқ омборлари, Учқудук шахри, Чоркесар кўрғони шахталари ва балансдан ташқари рудалар қолдиқлари, шунингдек Ангрен ва Янгиобод кўрғонлари ҳудудларидаги чиқиндилар жамланган зоналар ҳисобланади (55-жадвалга қараганг).

Ёпиқ манбалар ва тоғли қазилмалардаги кўплаб эски шахталарни ҳозирги пайтда сув босган. Таркибида уран-торий қаторидаги радионуклидлар ва оғир металллар юқори бўлган сув штольнялардан оқиб, қолдиқли тупроқ ва қолдиқ омборларининг

55-жадвал. Ўзбекистонда таркибида уран бўлган рудаларни қазиб олиш ва қайта ишлашнинг фаолият юритаётган ва собиқ объектлари чиқиндиларини тўплаш жойларининг баъзи тавсифлари

Объект	Чиқиндилар тури	Тавсифлар
Навоий ш.	Уран ишлаб чиқариш чиқиндилари. ТМЗ-1	620 га, 60 млн. тонн
Учқудук ш. ва унинг атрофи	Балансдан ташқари рудалар	23,4 га. 2,25 млн. т
Учқудук, Зафаробод ва Нуробод шахарлари атрофидаги руда конлари ЕИ (ер ости ишқорлаш) участкалари	Ишчи коришмалар оқизиши натижасида тупроқ ифлосланиши	2150 га, шундан 690 га рекультивацияланди
Ангрен ш., Чоркесар ва Янгиобод кўрғ. атрофи	Балансдан ташқари уран рудалари уюмлари, ифлосланган жихозлар, бинолар ва иншоотлар, шахта сувлари зовурлари	74 га дан ортиқ, тахминан 3 млн. т.

устки тупроғи қиялик оқими остида ювилиб агроф худудларни ифлослантирмоқда. Устки тупроқ бузилган участкаларда радон ажратмаларининг юкори оқимлари кузатилмоқда. Шу тарика собиқ уран объектларининг агроф худудларида яшайдиган аҳолига таъсир қилиш зонаси кенгаймоқда. Таъкидлаш жозики, сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг баъзи ерлари, асосан, тоғли, яёв чиқиш қийин бўлмаган жойларда (масалан, Янгиободда) туризмни ривожлантириш ва тиклашга қизиқиш ортмоқда. Бу собиқ уран объектлари саноат зоналарини реабилитация қилиш ва худудларни тозалаш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Марказий Осиё мамлакатларида мазкур лойиҳа нуктаи назаридан трансчегаравий ўтиш масалалари собиқ уран объектларининг қўшни мамлакатлар чегараларига яқинлигини, шунингдек мазкур манбаларни назорат қилишнинг баъзи муаммоларини трансчегаравий муаммоларга киритиш имконини берадиган шартлар ёки омиллар (ифлосланиш манбаларининг сув ёки ҳаво оқимларига таъсирчанлиги) мавжудлигини ҳисобга олиши даркор.

Худудларнинг чўзилганлиги, объектлар мамлакат ичида жойлашганлиги, ҳаво ва техноген оқимлар чекланганлиги, шунингдек қуруқ минтақавий иқлимни ҳисобга олиб, собиқ уран объектлари билан боғлиқ трансчегаравий муаммолар нуктаи назаридан ифлослантيرувчи моддаларнинг сув оқимлари билан кўчиши муаммолари долзарб ҳисобланади. Собиқ уран ишлаб чиқариши ва қолдиқ омборлари таъсирида Сирдарёнинг эҳтимолий ифлосланиши ҳолати ва манбаларини ўрганиш муаммолари минтақадаги трансчегаравий ҳамкорлик учун хос бўлган объектдир. Сирдарё дарёси Қирғизистон Республикасининг тоғли ерларида бошланиб, бутун Фарғона водийси орқали оқиб ўтади ҳамда амалда кўплаб уран ишлаб чиқариши жойлашган худудларининг катта майдонларидан сувни жамловчи дрена ролини бажаради.

Демак, Сирдарё сувининг сифати муаммоси Фарғона водийсидаги барча мамлакатларига таъсир қилади. Тегишли равишда, дарё ҳавзасида собиқ уран қазиб олиш корхоналари ва қолдиқ омборлари жойлашганлиги туфайли радионуклидлар ва кимёвий унсурлар билан ифлосланишининг мажмуавий мониторинги халқаро аҳамиятга молик долзарб муаммодир.

АҚШ Энергетика департаменти томонидан мувофиқлаштирилган ҳамда Сирдарё ва минтақадаги бошқа дарёлар сувлари таркибида радионуклидлар ва бошқа трассер унсурларининг борлигини баҳолашга бағишланган «Наврўз» лойиҳаси (Navruz transboundary river monitoring project) бу минтақадаги муваффақиятли халқаро ҳамкорликка мисол бўлиши мумкин. «Наврўз» лойиҳаси қуйидаги вазифаларни ҳал қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган: (1) сув ресурслари сифатини бошқариш имкониятларини яшиллашда техник ёрдам кўрсатиш; (2) минтақада ядро технологияларидан фойдаланишни илмий-техник қўллаб-қувватлаш ва оидинлигини таъминлаш, шунингдек ядроли материаллар тарқалмаслигига кўмаклашиш; (3) Марказий Осиёнинг мазкур минтақа давлатларида собиқ ва фаолият юритаётган уран са-

ноати объектлари ва бошқа омиллар таъсири билан боғлиқ сув ресурсларининг етишмаслиги ва сифатсизлиги туфайли вужудга келадиган низоларни ҳал қилишга ёрдам бериш. Қозоғистон Фанлар Академиясининг Ядро физикаси институти, Физика институти, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Ядро физикаси институти ҳамда АҚШ Санди миллий лабораториялари лойиҳа иштирокчилари бўлишди.

Агроф-мухит трансчегаравий мониторинги муаммоларининг ўзига хос жиҳатлари минтақанинг ҳар бир мамлакатига ҳисобга олиниши керак. Масалан, Хўжанд шаҳри яқинидаги Моготау тоғи ёнбағридаги собиқ шахталар дренажларидан шахта сувлари оқавалари оқимлари ирмоқлар орқали Сирдарёга тушмоқда. Дегмай қолдиқ омборининг ифлосланган ер ости сувлари ҳам чиқишда Сирдарёга қуйилиши мумкин, лекин мазкур ҳолни тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган кузатув маълумотлари амалда мавжуд эмас.

Шу тарика Сирдарё дарёсининг суви сифати минтақанинг мониторинг дастурлари эътиборида бўлиши лозим, бунда минераллашув, сувдаги сульфатлар, нитратлар ва карбонатлар, баъзи хусусиятли трассер унсурлар, масалан, маргимуш ва бошқа, шунингдек уран изотоплари ва уран-торий қаторида бошқа радионуклидлар борлигини кузатиш диққат-эътиборда бўлиши зарур. Сирдарё суви суғориш мақсадларида фаол ишлатилганлиги сабабли ҳам бундай кузатувларни кенгайтириш жуда муҳимдир. Бу ҳол сув йўналишида вужудга келадиган қолдиқ омборлари чиқиндиларининг локализация жойлари кенгайтириши натижасида қўшни давлатлар, биринчи навбатда, Ўзбекистон аҳолиси учун эҳтимолий экологик хавфни ўрганишни долзарб вазифага айлантиради.

Тожикистон Республикаси Сўғд вилояти худудида минтақадаги энг йирик сув омборларидан бири – Қайрақум жойлашган. Сув омборига Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикаларидан дренаждан сўнг оқиб келган сув тўпланади, бу ерларда қатор собиқ уран қазиб олиш ва кон қайта ишлаш саноати объектлари жойлашган. Сув омбори ва унинг чегарасидаги оқимларни доимий кузатиш мазкур минтақадаги ижтимоий зиддиятни йўқотиш ва табиий мухит ҳолати ҳақидаги ахборотни оидинлаштириш имконини беради.

Токсик унсурлар, жумладан табиий радионуклидларнинг катта қисми ортиқча концентрацияда гил минераллари парчаларида жамланган ҳолда дарё орқали кўчганлиги сабабли Қайрақум сув омборида йиғилади. Тубдаги чўкиндилар ифлосланишининг вертикал тузилмасини таҳлил қилиш маълумотларига кўра дарё оқими бўйича юкорида жойлашган мамлакатлар худудларидан (масалан, Қирғизистон Республикасидаги Майлу-Суу дарёсидан) сув омборига уран ва радийнинг келиб тушиши хронологиясини тиклаш мумкин. Уран изотопи (234 ва 238), шунингдек Ra, U, Pb изотоплари нисбатларини таҳлил қилиш натижаларига кўра, техноген ифлосланиши манбалари ва табиий ифлосланиш даражаларининг ҳиссасини кузатиш мумкин. Шу тарика, Қайрақум сув омборидаги туб чўкиндиларининг тузилмаси ва ифлосланиш шакллари ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Х. Атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш мониторинги

Ўтган асрнинг 80-йиллари охирида Ўзбекистонда экологик ахборот соҳасидаги асосий муаммолардан бири идоровий тарқоқлик, атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиш ва назорат қилиш идоровий хизматларининг жиҳозлар-дастурий ва услубий уйғунсизлиги эди. Атроф-муҳит ҳолатини кузатиш бўйича мавжуд идоровий хизматлар табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги бошқарув вазифаларига мўлжалланмаган эди.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунларига мувофиқ ҳамда атроф табиий муҳитни кузатиш, баҳолаш, ифлосланиш даражасини башорат қилиш бўйича Ўзбекистонда мавжуд идоровий хизматлар фаолиятини уйғунлаштириш ва атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида давлат назоратини доимий ахборот билан таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2002 йил 4 апрелда 111-сонли «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги (АТМДМ) тизими Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари, Ўзгидромет, Давлат геология кўмитаси, Даввергеодезкадастр кўмитаси ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси атроф-муҳит ифлосланишини кузатиш хизматларини ўз ичига олган табиий муҳит мониторингининг мавжуд идоровий хизматлари асосида ташкил этилган. Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси зиммасига вазирликлар, идоралар, хўжалик бошқаруви органларининг атроф табиий муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг давлат мониторинг тизими-га амал қилишини таъминлаш бўйича фаолиятларини мувофиқлаштириш вазифаси юкланган (АТМДМ ташкилий тизими-га қаранг). Атроф табиий муҳит давлат мониторинги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган дастурлар бўйича амалга оширилади.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 январдаги 16-сонли ва 2006 йил 16 мартдаги 48-сонли қарорлари билан 2003-2005 ва 2006-2010 йилларга Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурлари тасдиқланган, улар-

да вазирликлар ва идораларнинг мониторинг турлари бўйича асосий ишлари, уларнинг ўзаро алоқалари ва ахборот алмашилиши назарда тутилган. Бунда табиатдан фойдаланишни бошқариш, табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва экологик назоратни амалга ошириш учун ахборот билан таъминлашга, шунингдек экологик ҳолат ҳақида кенг жамоатчиликни ҳабардор қилишга асосий эътибор қаратилган.

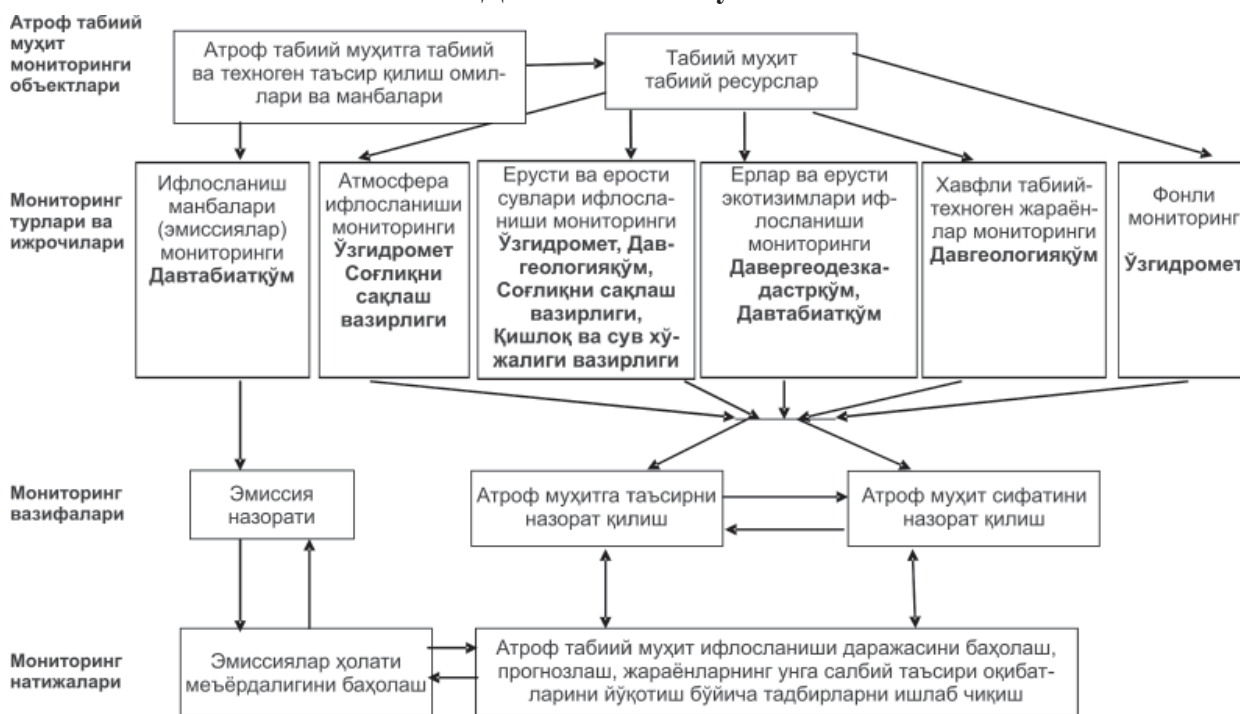
Тадқиқотлар натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан тегишли вазирлик ва идораларнинг экспертлари билан ҳамкорликда 2003-2005 ва 2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурларига мувофиқ «2002-2004 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза» ва «2005-2006 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза» нашр этилди ва мутассадди вазирликлар, кўмиталар ва жамоатчиликка тарқатилди.

Мазкур маърузаларда ваколатли вазирлик ва идораларнинг кузатувлари, ҳисоб-китоблари ва илмий тадқиқотларини таҳлил қилиш асосида 2002-2004 йиллар ва 2005-2006 йиллар мобайнида атроф табиий муҳит ва унинг таркибий қисмлари – атмосфера ҳавоси, ер усти ва ер ости сувлари, ерлар, шунингдек уларни ифлослантирувчи манбалар ҳолатини баҳолаш бўйича умумлаштирилган ахборот келтирилган; ер-сув ресурсларининг ҳозирги ҳолати ва улардан фойдаланишга тасниф ҳамда улардан оқилона фойдаланиш ҳамда суғориладиган ерларнинг таназзулга учрашини камайтириш бўйича тавсиялар берилган; Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари бўйича экологик ҳолатни ва унинг аҳоли саломатлигига таъсири-ни комплекс баҳолашга ёндашувлар кўриб чиқилган.

2003-2005 йилларда бажарилган Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастури ҳамда 2006-2010 йилларга амалга оширилаётган Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастури натижаларига кўра, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва бартараф этиш ҳамда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги давлат назоратини таъминлаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди ва керакли чора-тадбирлар кўрилди.

Шу билан бир қаторда, мавжуд мониторинг тизимида назорат қилинадиган кўрсаткичлар миқдорининг ҳаддан ташқари кўплиги, мониторинг-ни юритиш жараёнида органларнинг ўзаро етарлича

АТМДМ ташкилий тузилмаси



алоқада эмаслиги ва мониторинг ахбороти билан тезкор алмашилишининг йўқлиги каби айрим камчиликлар таъкидланди.

Атроф-муҳит ҳолати мониторинги тизимини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва БМТТДнинг «Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолатининг мониторинги учун экологик индикаторлар» лойиҳаси бажарилди. Мазкур лойиҳа икки босқичдан иборат бўлди:

I босқич (2004-2005 йиллар) – экологик индикаторларни танлаш ва асослашга йўналтирилди. Ишлар БМТ Европа Экологик сиёсати қўмитасининг тавсияларига мувофиқ амалга оширилди. Натижада 52 экологик индикатор танланди ва ишлангани жорий этиш учун республиканинг тегишли хизматларига жўнатилди.

II босқич (2006-2007 йиллар) - Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолатини мониторинг қилиш учун Географик ахборот тизимини (ГАТ) қўллаган ҳолда экологик индикаторлар маълумотлар базасини такомиллаштириш ва ривожлантириш масалаларига бағишланди.

Лойиҳани амалга ошириш натижасида картографик материаллар кўринишида экологик мониторинг маълумотларини таҳлил қилиш ва экологик ҳисобот сифатини ошириш учун тизим яратилди. Лойиҳани амалга ошириш жараёнида экологик индикаторлар асосида Ўзбекистон Экологик Атласи ва Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолати ҳақидаги ахборотнома тайёрланди.

Ўзбекистонда атроф табиий муҳит ҳолати давлат мониторингини янада ривожлантириш куйидагиларга йўналтирилади:

- АТМДМ доирасида табиий муҳит ҳолатини кузатиш ҳажмлари ва экологик муҳим кўрсаткичлариндикаторларни танлашни муқобил ҳолга келтириш;

- халқаро конвенция ва баённомаларга мувофиқ мониторинг услубиятини такомиллаштириш;

- мониторинг жараёнида иштирок этадиган таҳлилий лабораториялар мустақиллигини мустаҳкамлаш, замонавий таҳлилий асбоб ва ускуналар билан таъминлаш;

- давлат бюджети, маҳаллий фондлар ва бошқа ресурслардан (инвестициялар ва бошқалар) фойдаланиш асосида етарлича молиялаштиришни таъминлаш;

- табиий муҳит сифати стандартлари ва саноат корхоналари эмиссияларини қайта кўриб чиқиш;

- қарорлар қабул қилиш ва жамоатчиликни хабардор қилиш мақсадида, мониторинг маълумотлари билан танишиш имкониятини ошириш учун табиий муҳит мониторингини электрон бошқариш ва ахборот алмашилиш тизимини ривожлантириш.

10.1. Атроф-муҳитни ифлослантирувчи манбалар мониторинги

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ифлослантирувчи манбаларнинг ҳолати ва атроф-муҳитга таъсири мониторинги Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари аналитик назоратга ихтисослашган инспекциялари томонидан табиий муҳитни ифлослантирувчи манбалар мониторинги дастури асосида амалга оширилади. Ҳаво муҳити мониторинги ягона тизимини яратиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 4 апрелдаги 111-сонли «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги, 2003 йил 13 январдаги 16-сонли ва 2006 йил 16 мартдаги 48-сонли тегишли равишда «2003-2005 ва 2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурларини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорларига мувофиқ амалга оширилади.

56-жадвал. 1998-2007 йилларда асбобий назорат натижалари бўйича РЭЧЧ меъёрларининг энг кўп ошиши

Вилоят, АНИИ	Корхона номи	Меъёр ошган сана	Ингредиентлар	Ташлаш манбаи №	Ташланма амалдаги микдори, г/с	РЭЧЧ, г/с	Ошган, марта	
Андижон вилояти	Андижон кўприкқурилиш	1998 й.	Азот оксиди	2	0,184	0,042	4,38	
	Асака дон маҳсулот	2002 й.	Дон чанги	29	0,33	0,084	3,9	
Бухоро вилояти	ППП Бухоро ЭЛУ АБЦ	1998 й.	Ноорг. чанг	42	4,284	0,217	19,7	
	Бухоро қурилиш маҳсулотлари	1998 й.	Углерод оксиди	53а	0,318	0,018	21,2	
	Ғишт заводи	1998 й.	Азот оксиди	36	0,251	0,064	3,9	
	КП «Бухороғишт»		1999 й.	Азот оксиди	36	0,3607	0,0642	5,6
				Азот оксиди	36	0,545	0,0642	8,4
	Бухородонмаҳсулотлари х/ж	1999 й.	Ноорг. чанг	5	0,11	0,027	4,0	
	Когон ХОЗ	1999 й.	Ноорг. чанг	9	0,143	0,03	4,7	
	«Когонёғ»	2001 й.	Ноорг. чанг	44	0,081	0,009	9,0	
	«Бухороёғ» АЖ	2002 й.	Ноорг. чанг	28	1,648	0,2426	6,79	
	Когонёғ	2002 й.	Ноорг. чанг	44	0,075	0,009	8,3	
	БНҚИЗ	2005 й.	Углерод оксиди	123	0,871	0,142	6,1	
Жиззах вилояти	«Охак» АЖ	2005 й.	Азот оксиди	2	2,706	0,651	4,15	
Қашқадарё вилояти	Муборек ГҚИЗ	1998 й.	Азот оксиди	27	0,165	0,040	4,1	
	Қарши қурилиш сопол корхонаси	1998 й.	Азот оксиди	2	0,365	0,018	20,3	
	Қарши пахта заводи	1998 й.	Чанг	10	0,652	0,010	65,2	
	ГПУ «Шўртангаз»	1998 й.	Олтингургурт диоксиди	15	0,00104	0,0001	9,5	
	«Вилоят иссиқлик манбаи»	2002 й.	Азот оксиди	10	14,6	2,5	5,85	
	Шўртангаз УШК	2004 й.	Олтингургурт диоксиди	22	0,017	0,0039	4,4	
	Косонсой МЭЗ		2004 й.	Чанг	26	0,076	0,015	3,0
				Чанг	27	0,096	0,026	3,7
				Азот оксиди	22	1,51	0,2	7,5
	«Шўртаннефтегаз» УШК	2005 й.	Олтингургурт диоксиди	16	0,00072	0,0002	3,6	
	«Муборақгаз» УШК	2006 й.	Азот оксиди	120	0,0083	0,0019	4,4	
	«МГҚИЗ» УШК	2006 й.	Олтингургурт диоксиди	65	0,495	0,091	5,4	
	«Шўртаннефтегаз» УШК		2006 й.	Углерод оксиди	14	0,0012	0,0002	6,2
				Олтингургурт диоксиди	17	0,0011	0,0002	5,4
		2006 й.	Олтингургурт диоксиди	14	0,0007	0,0002	3,7	
		Олтингургурт диоксиди	17	0,0049	0,0002	23,8		
«Шўртан газ кимё мажмуаси»	2006 й.	Олтингургурт диоксиди	36	0,0304	0,0025	12,1		
Талимаржон ИЭС	2006 й.	Олтингургурт диоксиди	6	2,946	0,697	4,2		
Наманган вилояти	Намангантекстиль	1999 й.	Олтингургурт диоксиди	379	59,815	3,621	16,52	

Вилоят, АНИИ	Корхона номи	Меъёр ошган сана	Ингредиентлар	Ташлаш манбаи №	Ташланма амалдаги микдори, г/с	РЭЧЧ, г/с	Ошган, марта
Навоий вилояти	Қизилқум фосфат комбинат	2002 й.	Чанг Чанг	412 413	11,05 1,25	1,548 0,204	7,2 6,1
	Навоий ИЭС	1998 й.	Азот оксиди	2	400,7	100,1	3,96
	Навоийпахта	2004 й.	Ноорг. чанг	12	0,56	0,114	4,9
	«Навоийазот» АЖ	2005 й.	Азот оксиди	83	20,27	4,47	4,5
	ТМЗ-3 (НТМК)	2002 й.	Ноорг. чанг	05102	0,332	0,08	4,15
			Ноорг. чанг	05204	0,268	0,0739	3,6
			Ноорг. чанг	05205	0,29	0,0739	4,0
		2005 й.	Ноорг. чанг	05204	0,2575	0,074	3,48
			Оҳак чанги	05402	0,0935	0,0198	4,47
			Оҳак чанги	05404	0,1895	0,0394	4,8
		2005 й.	Оҳак чанги	05402	0,0636	0,0198	3,34
		2005 й.	Ноорг. чанг	05402	0,070	0,0198	3,50
	2005 й.	Ноорг. чанг	05402	0,078	0,0199	3,92	
	«Навоий ГРЭС» ОАЖ	2002 й.	Азот оксиди	2	280,56	10,13	27,2
			Азот оксиди	3	210,8	12,4	17,0
			Азот оксиди	4	48,63	8,73	5,5
		2004 й.	Азот оксиди	4	58,0	12,4	4,68
			Азот оксиди	4	156,70	28,714	5,46
			Азот оксиди	5	46,17	13,0	3,55
		2005 й.	Азот оксиди	4	100,24	28,72	3,49
		2005 й.	Азот оксиди	4	113,83	28,72	3,97
		2005 й.	Азот оксиди	5	293,12	74,67	3,92
		2005 й.	Азот оксиди	4	109,50	28,72	3,80
	2007 й.	Азот оксиди	4	149,4	28,714	5,2	
	ТМЗ-2 (НТМК)	2005 й.	Руда чанги	9	0,660	0,139	4,74
		2007 й.	Чанг	8	1,449	0,181	7,9
	«Навоийазот» АЖ	2004 й.	Азот оксиди	67	34,19	9,68	3,54
		2006 й.	Азот оксиди	83	21,67	4,47	4,84
		2007 й.	Азот оксиди	83	15,0	4,47	3,35
	ГМЗ-3 (НКМК)	2006 й.	Ноорг. чанг	05404	0,150	0,0394	3,81
		2006 й.	Ноорг. чанг	05404	0,168	0,0394	4,26
	«Зарафшан-Ньюмонт» ҚК	2006 й.	Ноорг. чанг	12	333,34	14,25	23,4
	НМЗ (НТМК)	2006 й.	Ноорг. чанг	229	1,584	0,156	10,15
ТМЗ-2 (НТМК)	2006 й.	Кон чанги	8	0,766	0,181	4,23	
		Кон чанги	8	1,964	0,181	10,85	
	2006 й.	Кон чанги	8	0,844	0,181	4,66	
		Кон чанги	9	0,941	0,139	6,77	
	2006 й.	Кон чанги	8	1,719	0,181	9,5	
		Кон чанги	9	0,583	0,139	4,2	
	2006 й.	Кон чанги	8	0,802	0,181	4,43	
		Кон чанги	9	1,293	0,139	9,3	
Аммиак		17	1,50	0,17	8,8		
2006 й.	Сульфат кислота	17	1,50	0,073	20,5		
2006 й.	Оҳак чанги	15	2,256	0,462	4,87		
Самарқанд вилояти	Жамбой ун комбинати	1998 й.	Ун чанги	59	0,582	0,059	9,86
	«Алпомиш» АЖ	2005 й.	Чанг	16	0,60	0,10	6,0

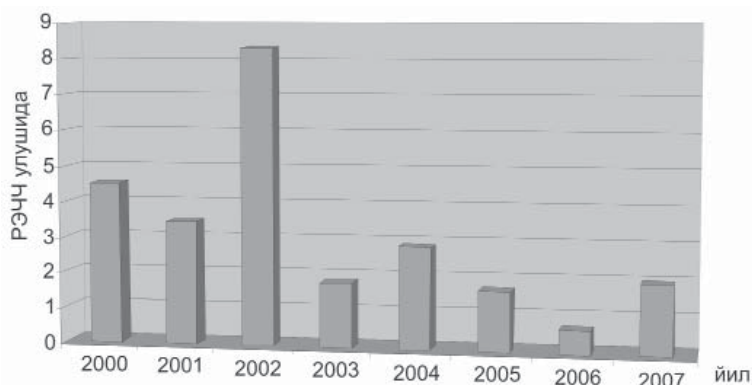
Вилоят, АНИИ	Корхона номи	Меъёр ошган сана	Ингредиентлар	Ташлаш манбаи №	Ташланма амалдаги микдори, г/с	РЭЧЧ, г/с	Ошган, марта
Наманган вилояти	Наманган ш. МЭЗ	1998 й.	Чанг	8	0,525	0,103	5,0
	Кугай пахта заводи	1998 й.	Чанг	17	0,597	0,126	4,7
	Чодак кони	2002 й.	Ноорг. чанг	2	0,065	0,007	9,2
	«Учкўрғонёғ» АЖ	2007 й.	Чанг	8	0,023	0,004	5,7
Сурхондарё вилояти	«Ободончилик»	1998 й.	Азот оксиди	1	0,409	0,016	25,5
			Олтинг. диоксид	1	0,024	0,006	4,0
			Чанг	1	3,617	0,895	4,0
	Жаркўрғон ЖБИ	1998 й.	Сажа	5	3,904	0,035	111,5
	Денов ш. АБЗ	1998 й.	Углерод оксиди	4	3,23	0,035	92,2
	Ангор пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	4	0,11	0,003	36,6
			Пахта чанги	6	3,99	0,042	94,4
	Термез пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	4	2,887	0,032	88,9
Пахта чанги			1	1,93	0,213	9,06	
Пахта чанги			2	3,405	0,197	17,28	
Шўрчи пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	7	2,780	0,091	30,3	
Сариосиё пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	1	2,705	0,062	43,6	
		Пахта чанги	2	6,10	0,069	88,4	
Сирдарё вилояти	Бахт пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	7	8,9	0,6	14,0
	Оқ олтин пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	21	218,4	10,47	21,0
			Пахта чанги	15	18,9	0,27	70,0
	«Малёк» АЖ	1998 й.	Пахта чанги	11	63,1	4,1	15,0
			Пахта чанги	9	288,2	1,6	130,0
	Боёвут пахта заводи	1998 й.	Пахта чанги	4	8,08	1,2	6,5
				8	2,3	0,2	10,1
	Боёвут ХЗ	2002 й.	Пахта чанги	10	1,14	0,02	57,0
	Сирдарё АБЦ	2002 й.	Олтингугурт диоксиди	1	2,04	0,045	45,33
	МСПМК-397	2002 й.	Олтингугурт диоксиди	1	1,83	0,033	55,5
				1	0,07	0,003	23,3
			Углерод оксиди	1	0,048	0,0006	80,0
«Оқ олтиндон» АЖ	2005 й.	Чанг	58	0,13	0,015	8,6	
	2005 й.	Чанг	58	0,11	0,15	7,3	
МСПМК - 397	2005 й.	Углерод оксиди	1	0,009	0,003	3,0	
Янгиер УАД	2005 й.	Азот оксиди	1	1,07	0,293	3,65	
Тошкент вилояти	«Охангаронцемент» АЖ	1998 й.	Ноорг. чанг	24	1736,9	92,69	18,7
			Азот оксиди	24	112,6	15,1	7,5
			Азот оксиди	23	83,0	18,5	4,5
		1999 й.	Чанг	24	807,2	18,04	10,34
			Чанг	24	795,1	18,04	10,2
	Ангрэн ИЭС	1998 й.	Кул	4	334,3	66,2	5,0
			Олтингугурт диоксиди	4	199,7	20,6	9,7
		1999 й.	Кул	1	2522,4	352,0	7,2
	2000 й.	Олтингугурт диоксиди	2	634,0	42,4	14,9	
		Олтингугурт диоксиди	3	476,7	61,7	7,7	
Бекобод цемкомбинат	1998 й.	Ноорг. чанг	21	3,4	0,178	19,1	

Вилоят, АНИИ	Корхона номи	Меъёр ошган сана	Ингредиентлар	Ташлаш манбаи №	Ташланма амалдаги микдори, г/с	РЭЧЧ, г/с	Ошган, марта
Тошкент вилояти	АПО «УМК»	2007 й.	Чанг	31	56,05	12,123	4,6
			Чанг	31	53,8	12,123	4,4
			Чанг	31	47,65	12,123	3,9
			Чанг	31	50,25	12,123	4,1
			Чанг	31	48,34	12,123	4,0
	«Охангаронцемент» АЖ	2005 й.	Чанг	48	6,28	1,221	5,1
	«Электркимёсаноат» ИЧБ	1998 й.	Аммиак	82	0,084	0,013	8,6
			Азот оксиди	82	3,26	0,18	17,0
			Азот оксиди	67	55,25	5,8	9,5
			Углерод оксиди	84	440,64	57,6	7,65
	«ЭХП» ИЧБ	2002 й.	Азот оксиди Аммиак	83 184	3,3 4,73	0,36 0,21	9,16 22,5
	«Ўзбеккимёмаш» ОТАЖ	2002 й.	Чанг	40	0,13	0,019	6,8
			Чанг	11	0,57	0,0664	8,5
	«Донмахсулотлари» АЖ	2002 й.	Чанг	4	0,25	0,19	13,2
			Чанг	7	0,167	0,0145	11,5
	«ЭКС» ОАЖ	2005 й.	Аммиак	254	79,6	6,32	12,6
	«Капралактам» заводи	2005 й.	Олтингугурт диоксиди	165	74,22	14,74	5,0
		2005 й.	Олтингугурт диоксиди	165	88,60	14,74	6,0
	«ЎЗКТЖМ» ОАЖ	2007 й.	Азот оксиди	123	7,192	2,270	3,2
	«Янгийўл» агрофирмаси	2005 й.	Азот оксиди	1	1,875	0,198	9,47
«Янгийўлғемой» ОАЖ	2005 й.	Пахта чанги	9	0,033	0,011	3,0	
«Охангаронцемент» АЖ	2006 й.	Чанг	48	8,65	1,221	7,08	
«Хамкор-керамик»	2006 й.	Олтингугурт диоксиди	5	0,0448	0,0087	5,2	
«ЭКС» ОАЖ	2006 й.	Азот оксиди	83	8,69	1,072	8,3	
«Капралактам» заводи	2006 й.	Олтингугурт диоксиди	165	14,14	2,948	4,8	
«ЧСМ» ОАЖ	2006 й.	Ноорг. чанг	83	0,521	0,150	3,5	
«Ўзбеккимёмаш» ОТАЖ	2006 й.	Ноорг. чанг	11	0,253	0,0664	3,8	
«Янгийўл» агрофирмаси	2006 й.	Азот оксиди	1	0,786	0,198	3,82	
«Янгийўлғемой» ОАЖ	2006 й.	Пахта чанги	9	0,05	0,0105	4,76	
Фарғона вилояти	«Кувасойцемент» АЖ	1998 й.	Ноорг. чанг	3	23,44	3,054	7,7
			Азот оксиди	37	0,0538	0,0025	21,5
			Олтингугурт диоксиди	37	0,0171	0,0025	6,84
			Олтингугурт диоксиди	2	0,972	0,105	9,26
		2001 й.	Азот оксиди	3	2,302	0,704	3,2
	Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи	1998 й.	Углерод оксиди	4	2,37	0,221	10,72
1999 й.		Углерод оксиди Углерод оксиди	1 4	1,045 14,424	0,070 0,2217	14,9 65,0	

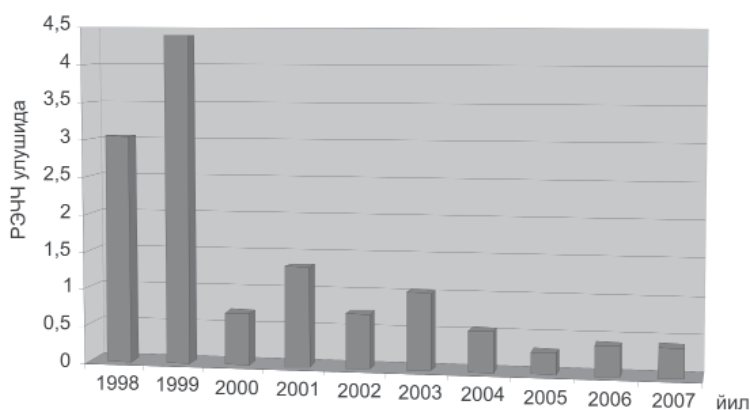
Вилоят, АНИИ	Корхона номи	Меъёр ошган сана	Ингредиентлар	Ташлаш манбаи №	Ташланма амалдаги микдори, г/с	РЭЧЧ, г/с	Ошган, марта
Фарғона вилояти	«Азот» ИЧЖ	1998 й.	Олтингугурт диоксиди	146	171,69	35,4	4,8
		1999 й.	Олтингугурт диоксиди	146	107,798	0,95	113,47
	«Ўзнефтқайтаишлаш»	2002 й.	Азот оксиди	5	0,690	0,076	9,08
	«Кварц» АЖ	2003 й.	Углерод оксиди	63	0,04	0,0059	6,8
	«Кувасойцемент» АЖ	1999 й.	Олтингугурт диоксиди	37	0,047	0,0025	18,8
			Олтингугурт диоксиди	4	0,94	0,046	20,4
	Фарғона АБЦ	2003 й.	Чанг	33	10,22	1,17	8,7
			Чанг	34	11,03	1,52	7,2
	Фарғона АБЦ	2003 й.	Ноорг. чанг	1	29,75	3,109	9,6
	ФНҚИЗ	2005 й.	Азот оксиди	70	0,05	0,01	5,0
	«Кувасойцемент» АЖ	2005 й.	Цемент чанги	71	0,171	0,018	9,50
		2005 й.	Ноорг. чанг	111	2,086	0,177	11,78
	Фарғона АБЦ	2005 й.	Ноорг. чанг	1	1,38	0,016	86,0
			Ноорг. чанг	2	1,36	0,016	85,0
			Ноорг. чанг	3	1,85	0,024	77,0
	Фарғона АБЦ	2005 й.	Ноорг. чанг	1	16,5	3,109	5,3
		2005 й.	Ноорг. чанг	1	8,65	3,109	3,78
	«ТЖМ Деларос» ҚК	2006 й.	Ноорг. чанг	3	0,59	0,080	7,37
	«Фарғонадон» АЖ	2005 й.	Ун чанги	55	0,312	0,1013	3,1
	Фарғона фуран бирик-малари заводи	2006 й.	Азот оксиди	76	2,54	0,349	7,2
		2006 й.	Азот оксиди	76	1,56	0,349	4,5
	«Фарғона туман йўл хўжалик пудрат таъмир фойдаланиш корхонаси»	2006 й.	Чанг	1	13,8	3,109	4,4
	«Кўқон ЁМК» АЖ	2006 й.	Чанг	21	0,027	0,012	22
	«Кува дон маҳсулотлари»	2006 й.	Чанг	25	0,24	0,01	24,0
		2006 й.	Чанг	23	1,21	0,071	17,0
	Фарғона АБЦ	2007 й.	Чанг	1	6,1	3,109	3,1
	«Кувадон»	2007 й.	Чанг	19	0,03	0,01	3,0
Тошкент ш.	«СовпластИтал» ҚК	1998 й.	Углерод оксиди	110	0,052	0,0006	80,0
			Фенол	110	0,0009	0,00003	30,7
			Уксус к-таси	110	0,0084	0,0008	9,4
	«Лок колор синтез» ҚК	1998 й.	Углеводородлар	1	1,261	0,085	14,8
			Углеводородлар	4	0,390	0,028	13,8
	«Кўйлик АБЗ» АЖ	1998 й.	Азот оксиди	41	0,359	0,025	14,1
		1999 й.	Чанг	41	1,858	0,0456	40,7
	Азот оксиди		41	0,116	0,00025	465	
	Чанг		42	0,672	0,0331	20,3	
	Азот оксиди		42	0,072	0,00034	211,7	
	Чанг		43	1,393	0,4851	18,6	
	Азот оксиди		43	0,123	0,0063	122,8	
	Чанг		41	2,4278	0,0456	53,2	
	Азот оксиди		41	0,055	0,00025	220,0	
Чанг	42		0,864	0,2108	29,14		
Азот оксиди	43		0,0372	0,0023	109,5		
Чанг	41	1,9346	0,0456	42,4			
Азот оксиди	41	0,0328	0,0016	131,37			

Вилоят, АНИИ	Корхона номи	Меъёр ошган сана	Ингредиентлар	Ташлаш манбаи №	Ташланма амалдаги микдори, г/с	РЭЧЧ, г/с	Ошган, марта
Тошкент ш.	«ТашКСМ» ОТАЖ	1998 й.	Азот оксиди	30	0,066	0,0016	36,7
		1999 й.	Азот оксиди	35	0,2167	0,0445	4,87
			Азот оксиди	35	0,1949	0,0445	4,38
		2001 й.	Азот оксиди	34	0,2765	0,0445	6,2
	Углерод оксиди		35	0,3511	0,0445	7,9	
	2002 й.	Азот оксиди	35	0,8187	0,0445	18,4	
	«Ўзиккиламчи-ранглиметалл» ОАЖ	2001 й.	Азот оксиди	9	0,0477	0,0094	5,07
			Азот оксиди	9	0,0561	0,0094	5,9
			Чанг	48	0,0116	0,0003	38,5
	«Ғалла-Алтег» ОАЖ	1999 й.	Чанг	62	0,4129	0,276	37,5
			Чанг	62	0,4088	0,276	37,2
			Чанг	62	0,32	0,276	29,1
			Чанг	62	0,218	0,276	19,8
			Чанг	62	0,1483	0,276	13,5
2001 й.		Чанг	62	0,3160	0,011	28,7	
		Чанг	62	0,1157	0,011	10,52	
		Чанг	62	0,0897	0,011	8,0	
2002 й.		Чанг	62	0,0371	0,0028	13,25	
		Чанг	86	0,0304	0,0028	10,8	
2007 й.	Чанг	28	0,0986	0,0053	18,5		
	Чанг	39	0,5835	0,0022	259		
	Чанг	42	0,1068	0,0113	9,4		

94-расм. 2000-2007 йилларда «Навоий ГРЭС» ОАЖда азот оксиди ташланмаларининг динамикаси (ўртача йиллик, РЭЧЧ улушида, 4-сонли манба)



95-расм. 1998-2007 йилларда «Охангаронцемент» АЖда ноорганик чанг ташланмаларининг динамикаси (ўртача йиллик, РЭЧЧ улушида, 24-сонли манба)

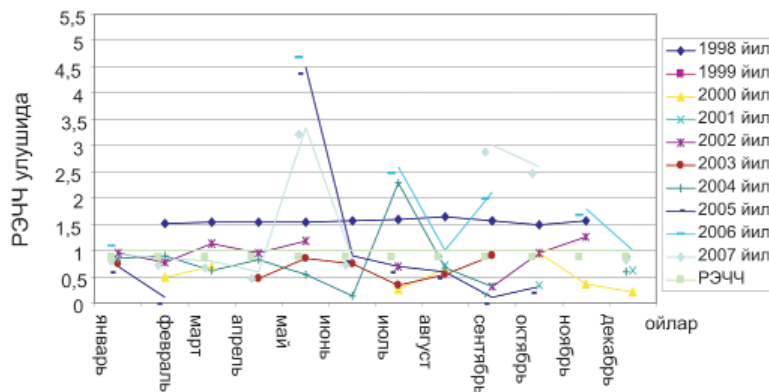


10.1.1. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар мониторинги

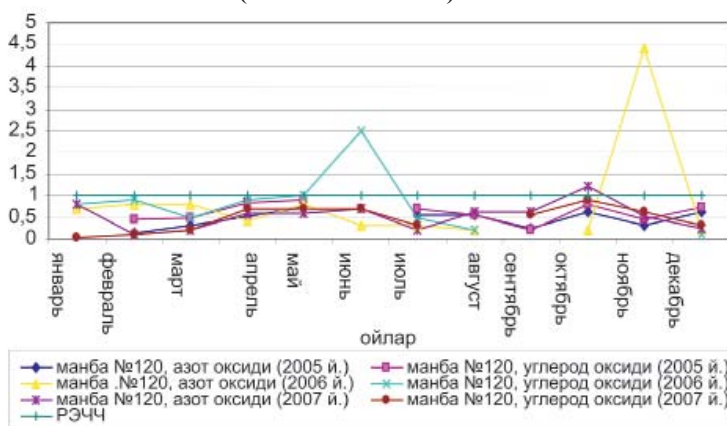
Табиий мухитни ифлослантирувчи манбалар мониторинги дастурига (ИММ) мувофиқ назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика Кенгаши билан келишилган (10.11.2004 йилдаги 4-сонли баённома ва 26.05.2006 йилдаги 2-сонли ўзгаришлар билан) ҳолда корхоналар рўйхатига киритилган агроф табиий мухитга ифлослантирувчи моддаларни чиқарувчи асосий (энг хавфли) манбаларнинг экологик ҳолати асбобий усуллар ёрдамида текширилди.

Ўзбекистон Республикасида етмиш мингдан ортиқ стационар ифлослантирувчи манбаларга эга бўлган икки мингга яқин йирик ва ўрта саноат корхоналари фаолият юритиб, атмосферага 150 дан ортиқ турдаги зарarli моддалар чиқаради. Ташланмалар ҳажми бўйича тахминан 50 та ифлослантирувчи модда асосий ҳисобланади. Бу биринчи навбатда асосий саноат ифлослантирувчилари – азот оксиди, олтингургурт диоксиди, углерод оксиди, чанг, шунингдек ўзига хос ифлослантирувчилар – аммиак, органик эритувчилар, углеводородлар, олтингургуртли водород, фенол, оғир металллар ва бошқалар.

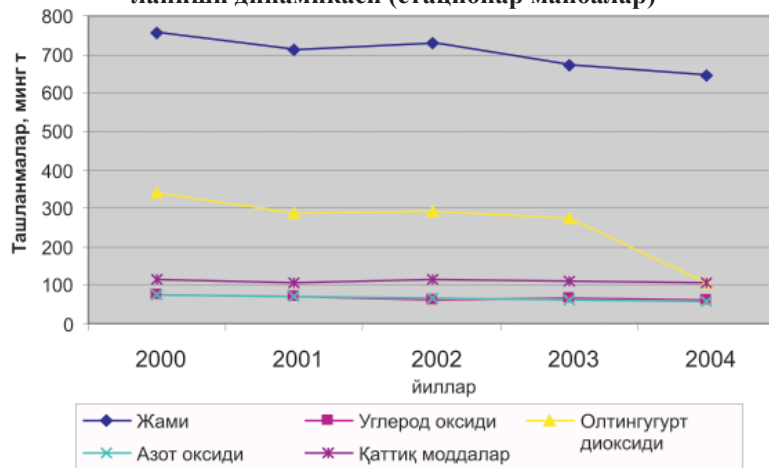
96-расм. 1998-2007 йилларда «Навоийазот» АЖда азот оксиди ташланмаларининг динамикаси (83-сонли манба)



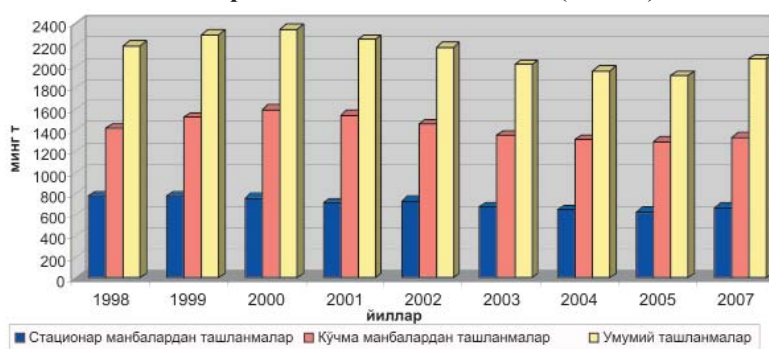
97-расм. 2005-2007 йилларда «Муборақгаз» УШКда азот оксиди ва углерод оксиди ташланмаларининг динамикаси (120-сонли манба)



98-расм. 2000-2004 йилларда ифлослантирувчи моддалар ташланиши динамикаси (стационар манбалар)



99-расм. 1998-2005 йилларда атмосферага ифлослантирувчи моддалар ташланиши динамикаси (минг т)



Ифлослантирувчи манбалар мониторингини бажариш натижаларига кўра аниқландики, асосий ифлослантирувчи манбаларга «Ўзбекэнерго» ДАК таркибига кирувчи корхоналар – Навоий ИЭС, Ангрэн ИЭС, Тош-ИЭС, қора ва рангли металлургия корхоналари - «Олмалиқ КМК» ОАЖ, «Ўзметкомбинат» АИЧБ, қурилиш металлургияси корхоналари – «Охангаронцемент» АЖ, «Қувасойцемент» АЖ, Фарғона АБЦ, кимё саноати объектлари - «Навоийазот» АЖ, «Фарғона фуран бирикмалари кимё заводи», «ЭКС» ОАЖ, нефтгазни қайта ишлаш корхоналари - «Шўртаннефтгаз» УШК, «Муборак ГҚИЗ» УШК ва «Поп пахтасаноат» корхоналари киради.

Ифлослантирувчи моддаларнинг саноат ташланмалари умумий ҳажмидаги асосий улуш углерод оксиди (қурилиш комплекси), олтингугурт диоксида («Ўзбекэнерго» ДАК корхоналари, қора ва рангли металлургия), углеводородлар (нефтгаз саноати), азот оксиди (кимё комплекси) ва чангга (қурилиш комплекси) тўғри келади.

Углерод оксиди, азот оксиди, олтингугурт диоксида ва чанг бўйича СТЧТ меъёрларининг доимий ошиши Тошкент, Қашқадарё, Фарғона ва Навоий вилоятларига, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасига тўғри келади. Асосан, ушбу вилоятлар шаҳарларида атмосфера ҳавосига санаб ўтилган ингредиентларнинг салбий таъсир чегарасидаги концентрациялари меъёрларининг ошганлиги кузатилмоқда.

1998 йилдан 2007 йилгача даврда атмосферага салбий таъсир чегарасидаги ташланмалар меъёрларининг энг кўп ошиши кўрсаткичлари 56-жадвалда келтирилган.

1998-2007 йиллар даврида «Ўзбекэнерго» ДАК корхоналари, қурилиш саноати, кимё саноати объектлари, нефтгазни қайта ишлаш корхоналарида асосий саноат ифлослантирувчилар (азот оксиди, углерод оксиди, чанг) ташланмалари динамикаси 94-97-расмларда келтирилган.

1999 йилдан кейинги даврда муқим манбалардан асосий ифлослантирувчи моддалар ташланишининг камайиши кузатилмоқда. Асосий ифлослантирувчи моддалар ташланишининг ўзгариши 98-расмда акс этган.

1998 йилдан бошлаб саноат, энергетика ва кўчма манбалардан ифлослантирувчи моддаларнинг ташлани-

ши умумий ҳажми қисқарди (57-жадвал ва 99-расмга қаранг).

10.1.2. Оқава сувлар ифлослантувчи манбалари мониторинги ва уларнинг республика асосий сув ҳавзалари сифатига таъсири

Республикада оқава сувлар ҳолатини мунтазам кузатиш табиий муҳитни ифлослантувчи манбалар мониторинги Дастурига киритилган саноат корхоналари рўйхатига мувофиқ олиб борилади. Корхоналар рўйхатига экологик жиҳатдан энг хавфли манбалар киритилган, бунда куйидагилар ҳисобга олинган:

корхоналарнинг оқава сувларни тозалаш иншоотлари (ОСТИ) ва аэрация станциялари томонидан ер усти сувларига 0,2 минг м³/суткадан ортиқ ҳажмда оқава сувлари ташланиши;

Сув ифлосланиши индекси (СИИ) бўйича ифлосланиши III ва IV синфдан паст бўлмаган оқава сувлар ташланадиган табиий сув оқимлари ва ҳавзалари;

хавфнинг I ва II синфига тааллуқли заҳарлилик белгилари.

Доимий мониторинг сув объектлари, суғориш ва фильтрация далалари, шу жумладан дарё ва каналларга оқава сувларни ташлаётган 126 объектда ташкил этилган.

Ер усти сувларини ифлослантувчи манбаларга куйидагилар киради:

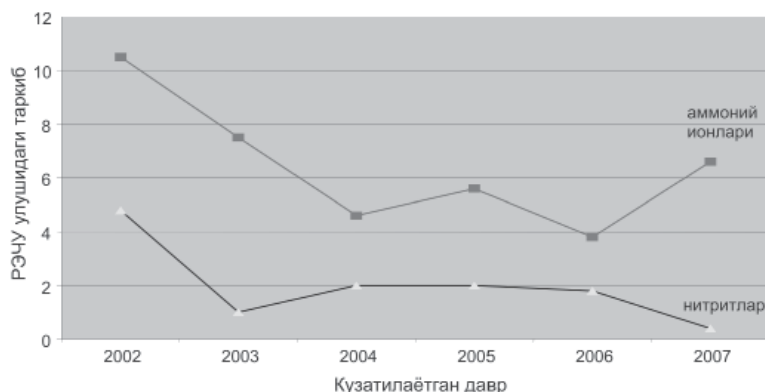
- кон қазиб олиш ва конларни қайта ишлаш тармоқлари;
- қишлоқ хўжалиги ерлари ва агро-саноат комплекслари оқавалари;
- саноат ва кимё корхоналари;
- хўжалик-маиший оқавалар.

Оқава сувларнинг сув оқимларига таъсирини таҳлил қилиш ҳавза тамойилига мувофиқ амалга оширилди. Республиканинг энг йирик сув оқимлари – Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Чирчиқ ва Оҳангарон ҳисобланади. Чирчиқ ва Оҳангарон дарёларидан ташқари Ўзбекистоннинг ер усти сув оқимлари амалда трансчегаравий ҳисобланади.

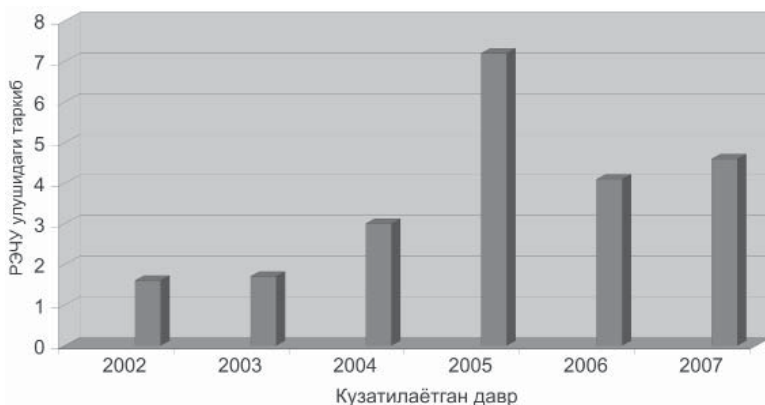
Амударё дарёси. Оқимнинг умумий узунлиги 2660 км. Амударё Тожикистоннинг тоғ тизмаларида шаклланиб, Ўзбекистон Республикаси жанубий қисмидан оқиб ўтади, кейин Туркменистон Республикаси ҳудуди бўйлаб оқади ва куйида Ўзбекистон Республикаси ҳудудига киради ва Орол денгизига куйилади.

Ўзбекистон Республикасида киришда Амударёга Термиз шаҳридаги ло-

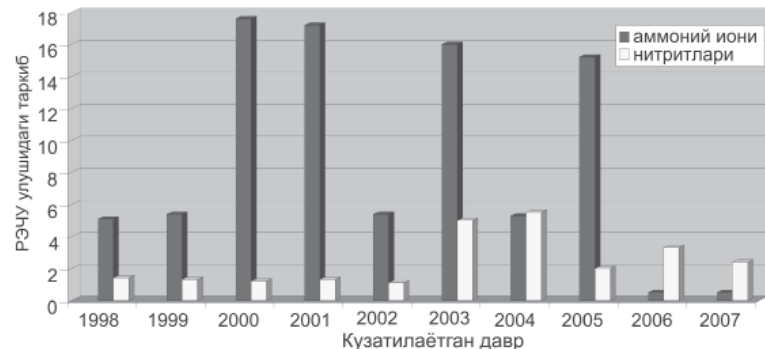
100-расм. 2002-2007 йилларда Термиз ш. аэрация станцияси (АС) ташланма сувларининг аммоний ионлари ва нитритлар билан ифлосланиши динамикаси



101-расм. 2002-2007 йилларда Тахياتош ш. «Сууакаба» АЖ ташланма сувларининг нитритлар билан ифлосланиши динамикаси



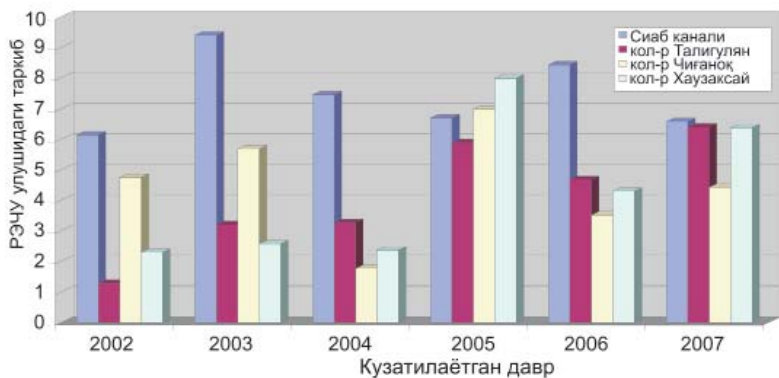
102-расм. 1998-2007 йилларда Бекобод ш. «Сувоқава» ИЧБ ташланма сувларининг аммоний ионлари ва нитритлар билан ифлосланиши динамикаси



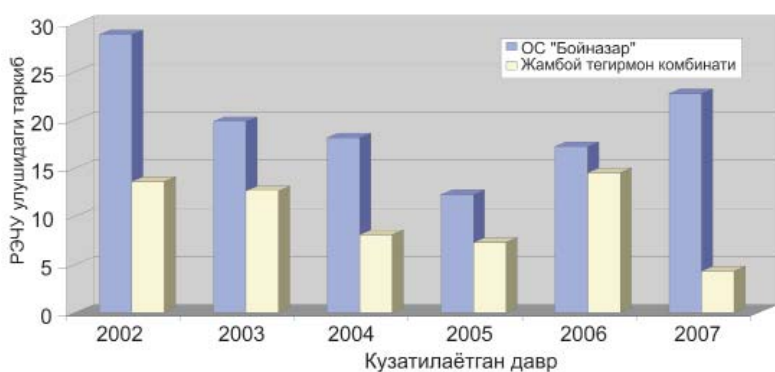
103-расм. 2000-2007 йилларда «Ўзметкомбинат» АИЧБ ташланма сувларининг аммоний ионлари нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши динамикаси



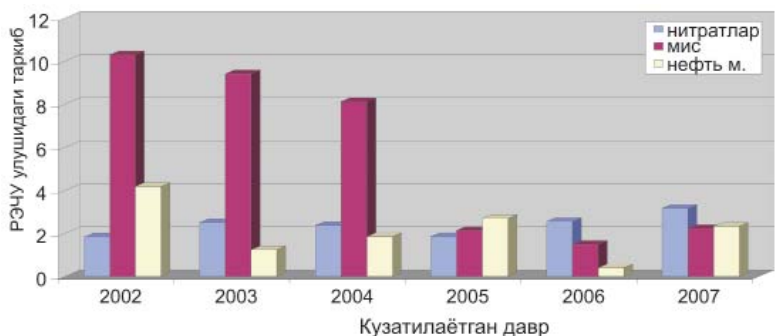
104-расм. 2002-2007 йилларда сувларнинг аммоний ионлари билан ифлосланиши динамикаси



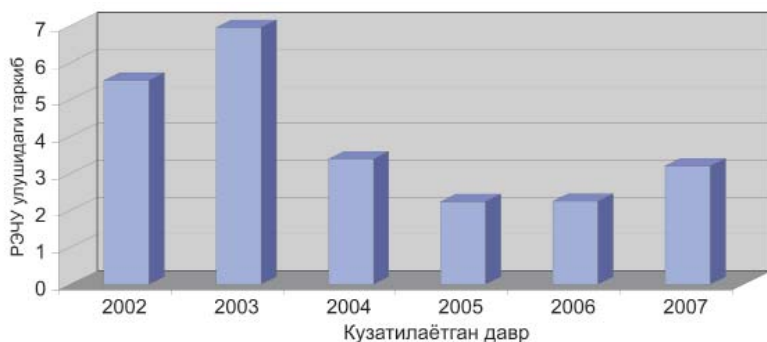
105-расм. 2002-2007 йилларда «Бойназар» тозалаш иншооти ва Жамбой ун комбинати ташланма сувларининг ифлосланиши динамикаси



106-расм. 2002-2007 йилларда «Навийазот» ИЧБ ташланма сувларида ифлослантувчи моддалар (нитрат, мис ва нефть маҳсулотлари) таркиби



107-расм. 2002-2007 йилларда Навоий ИЭС ташланма сувларида нефть маҳсулотлари таркибининг динамикаси



комотив депоси, таъмирлаш-механика заводи, 53-автобаза, хайвонот боғи, 1-марказий касалхона, марказий бозор, автоювиш жойи ва бошқаларнинг хўжалик-маиший ва саноат оқава сувлари ташланади. Сурхондарё вилояти чегарасида кузатилаётган даврда сувда аммоний ионлари 3,8 дан 10,5 РЭЧУ гача ва нитритлар 4,8 гача РЭЧУ гача аниқланди, кейинги йилларда нитритлар бўйича ифлосланиш даражаси 1,8 дан 0,4 РЭЧУ гача қисман пасайгани кузатилмоқда (100-расмга қаранг).

Қорақалпоғистон Республикаси чегарасида Амударёга Тахиятош шахридаги «Сууакаба» АЖнинг оқава сувлари ташланади. Корхонанинг ташланма сувларида баъзида 5 РЭЧУ гача нефть маҳсулотлари ва мунтазам 7,2 РЭЧУ гача нитритлар борлиги аниқланган (101-расмга қаранг).

Амударё суви коллектор-дренаж сувлари оқими таъсирида 2 г/л гача минераллашувга эга, бу фон оқими сувларига нисбатан 3,3 марта юқоридир. Бундан ташқари Амударё сувлари нефть маҳсулотлари ва нитритлар билан муайян даражада ифлосланиши кузатилмоқда.

Сирдарё дарёси узунлиги 2982 км бўлиб, Қирғизистон Республикаси тоғларидан бошланган Нурин ва Қорадарё дарёларининг қўшилиши натижасида ҳосил бўлади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида дарё Наманган, Тошкент ва Сирдарё вилоятлари ҳудудидан оқиб ўтади.

Наманган вилояти ҳудудида дарёга Наманган шахри хўжалик-маиший ва саноат оқавалари ташланади. Сувнинг сифат таркиби вилоят чегарасида рухсат этилган меъёрлар (РЭМ) талабларига жавоб беради.

Тошкент вилояти чегарасида дарёга Бекобод шахридаги «Сувоқава» ИЧБ ва «Ўзметкомбинат» АИЧБ оқавалари ташланади. Корхоналарнинг етарлича тозаланмаган оқавалари 1,6-16 РЭЧУ даражасида аммоний ионлари, 1,2-5,5 РЭЧУ нитритлар, 1,2-25 РЭЧУ нефть маҳсулотлари билан ифлосланган (102 ва 103-расмларга қаранг).

Сирдарё вилоятида дарёга таркибида 4,8 РЭЧУгача аммоний иони ва 21,2 РЭЧУгача нитритлар бўлган Ширин ш. ОСТИ оқавалари ташланади. Сирдарё вилоятдан чиқишда дарё сувининг минерал таркиби фон кўрсаткичларига нисбатан 0,7 г/л дан 1,4 г/л гача ўзгаради.

Зарафшон дарёси сувларининг экологик ҳолати ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги ва табиий омиллар таъсирида шаклланган. Доимий кузатувлар натижасида Зарафшон ҳавзаси сувларининг асосий ифлослантурувчилари ва асосий ифлослантурувчи манбалар аниқланди.

Самарқанд вилояти чегарасида 10 та кузатув нуктасида – Зарафшон дарёси Ўзбекистонга киришида (Ра-вот Хўжа), шағал карьери, Жомбой ун комбинати, Каттақўрғон шаҳридаги «Бойназар» ОСТИ, Сиёб канали ташланмаларида, Талигулан, Чиғанок ва Хаузаксой коллекторларида ва вилоятдан чиқишда доимий кузатишлар ташкил қилинган. Сиёб канали, Талигулан, Чиғанок ва Хаузсой коллекторлари ташланма сувларида аммоний ионларининг 1,7 дан 9,4 РЭЧУгача юқори таркиби мунтазам қайд қилинади. Сувларнинг аммоний ионлари билан ифлосланишининг энг юқори даражаси 2003 ва 2005 йилларда кузатилди (104-расмга қаранг).

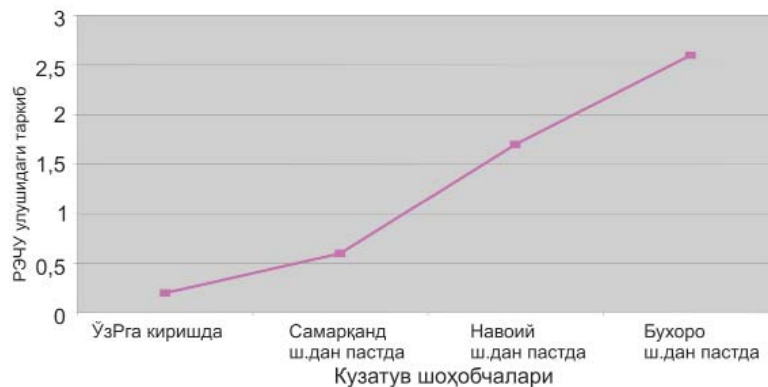
Жомбой ун комбинати, Авиаотряд аэрация станцияси, Булунғур вино заводи саноат корхоналарининг етарлича тозаланмаган оқавалари, шунингдек Каттақўрғон шаҳар хўжалик-маиший ва саноат оқавалари аммоний иони бўйича Зарафшон дарёси сувлари ифлосланишининг асосий манбалари ҳисобланади. «Бойназар» оқава сув тозалаш иншооти (Каттақўрғон ш.) ва Жомбой ун комбинатининг ташланма сувлари 7,3-29,8 РЭЧУ чегарасида аммоний иони билан ифлосланган (105-расмга қаранг).

Ташланма сувларининг аммоний иони билан ифлосланганлиги энг юқори даражаси 1998-2002 йиллар даврида кузатилди. Дарё сувлари таркибида аммоний иони вақти-вақти билан 1,6-4,2 РЭЧУ даражасида ўзгаради.

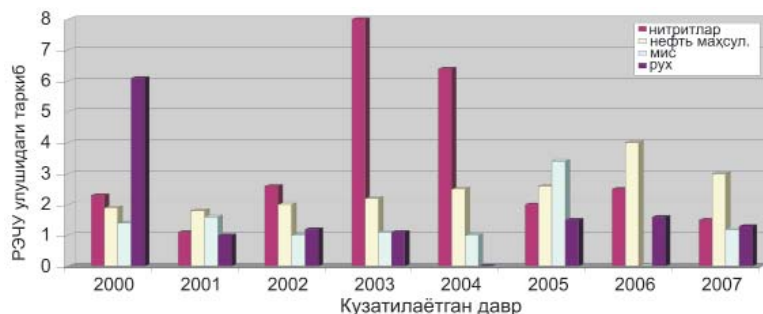
Навоий вилояти ҳудудида Зарафшон дарёсининг вилоят ҳудудига киришида, Марказий, Мирзо Мўмин, Бишкент ва Санитар коллекторлари, Навоий ИЭС ва «Навоийазот» ИЧБ ташланмаларида доимий кузатувлар олиб борилади. Шаҳарнинг хўжалик-маиший ва саноат оқавалари «Навоийазот» ва Навоий ИЭС БКТИ орқали Зарафшон дарёсига ташланади.

«Навоийазот» ИЧБ ташланма сувлари нитратлар, нефть маҳсулотлари ва мис билан ифлосланишининг асосий манбалари саналади. 2002-2004 йилларда ташланма сувларда 8-10,3

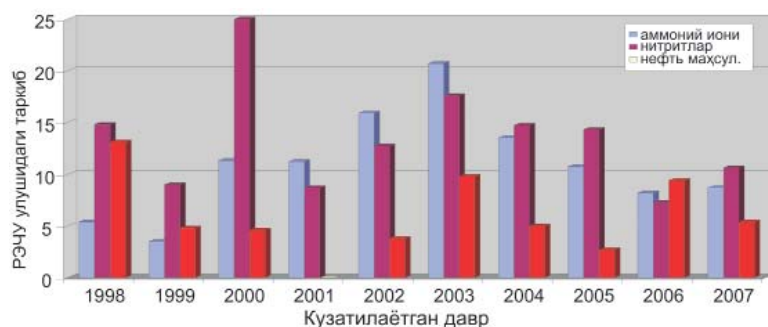
108-расм. Зарафшон дарёси сувининг минераллашуви динамикаси



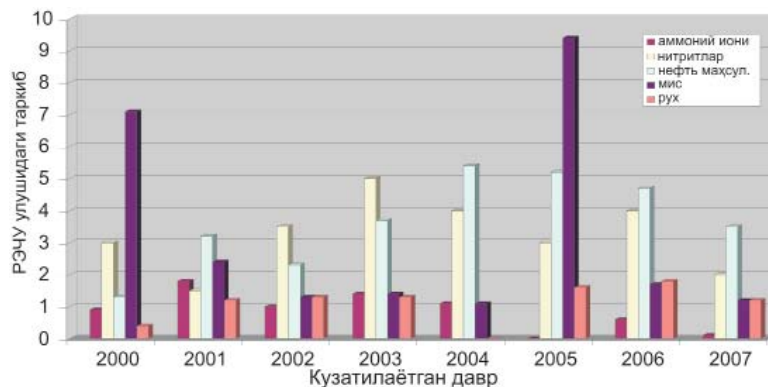
109-расм. 2000-2007 йилларда Чирчиқ дарёси сувларида (Тошкент вилоятидан чиқишда) ифлослантурувчи моддалар динамикаси



110-расм. Бектемир тумани тозалаш иншооти ташланма сувларида ифлослантурувчи моддалар - аммоний ионлари, нитрит ва нефть маҳсулотларининг таркиби динамикаси



111-расм. 2000-2007 йилларда Чирчиқ дарёси сувларида (Тошкент шаҳридан чиқишда) ифлослантурувчи моддалар таркиби динамикаси



РЭЧУ даражасида миснинг энг юқори таркиби аниқланди. Кузатилаётган давр давомида сувларда нитратлар таркиби 1-2,5 РЭЧУ, нефть маҳсулотлари 1,2-4,18 РЭЧУ даражасида ўзгарди (106-расмга қаранг).

Навоий ИЭС ташланма сувлари нефть маҳсулотлари билан 1,1-6,95 РЭЧУ даражасида ифлосланган, зеро, уларнинг энг юқори таркиби (6,9 РЭЧУгача) 2002-2003 йилларда кузатилган (107-расмга қаранг).

Вилоятдан чиқишда дарё сувларида нитритлар 3,1 марта, мис 2,4-6,8 марта, хром 2 марта, нефть маҳсулотлари 1,3-7,1 мартагача рухсат этилган меъёрдан орткилиги аниқланган. Зарафшон дарёси сувларининг сифат таркиби вилоятдан чиқишда нитрит, мис, хром ва нефть маҳсулотлари бўйича меъёр талабларига жавоб бермайди.

Бухоро вилояти ҳудудида Зарафшон дарёси сувига корхоналар бевосита оқава сувларини ташламайди, дарё суви минераллашувининг юқори таркиби билан фарқланади. Самарқанд вилояти чегарасида сув минераллашуви 0,2 г/л дан 0,6 г/л гача ўзгаради, Навоий вилояти ҳудудидан чиқишда сувнинг минераллашуви 8,5 марта, Бухоро вилояти чегарасида 13 мартагача ошади ва 2,6 г/л даражасида сақланади (108-расмга қаранг).

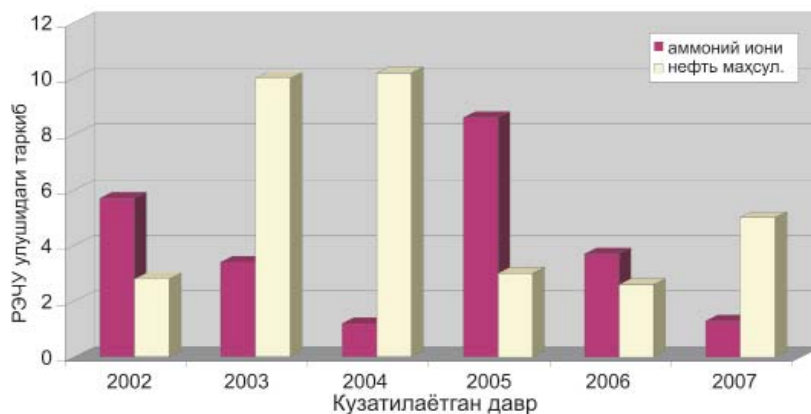
Умумий оқим узунлиги 397 км бўлган Чирчиқ дарёси Чотқол ва Пском дарёлари кўшилиши натижасида шаклланади. Тошкент вилояти чегарасида дарёга қатор корхоналар: Чорвоқ, Чимкент кўрғонлари ОСТИ, Ғазалкент шаҳридаги «Ғазалкентойна», Чирчиқ шаҳридаги «Сувоқава» ИЧБ, «Электрокимёсанот» ОАЖ ва «Капролактан» ҚК оқаваларни ташлайди. Чорвоқ оқава сув тозалаш иншоотларининг ташланма сувларида вақти-вақти билан аммоний иони 4,5 РЭЧУгача ва нитритлар 7,5 РЭЧУгача меъёрдан юқорилиги кузатилади.

Дарё сувларини аммоний иони билан 1,8 дан 24,7 РЭЧУгача, нитритлар билан 11,5 РЭЧУгача ифлослантурувчи асосий манбалар Чирчиқ шаҳридаги «Сувоқава» ИЧБ I, II-ҳовузлари, «Электрокимёсанот» ОАЖ ва «Капролактан» ҚК ҳисобланади.

Тошкент вилоятдан чиқишда Чирчиқ дарёсининг сувларида нитритлар бўйича 1,5-8 РЭЧУгача, нефть маҳсулотлари бўйича 1,8-2,6 РЭЧУгача, мис бўйича 1,2-3,4 РЭЧУгача ва рух бўйича 1,2-6,1 РЭЧУгача орткилиги мунтазам кузатилган (109-расмга қаранг).

Тошкент шаҳри чегарасида дарёга Бектемир тумани оқава сувларни тозалаш иншооти (ОСТИ) ва «Нерудник» ДХО оқавалари таъсир қилади, улар аммоний иони билан 6,8-20,7 марта, нитритлар билан 1,1-25 марта ва нефть маҳсулотлари билан 9,8 марта сувларни ифлослантурувчи асосий манбалар саналади. Бектемир оқава сувларни тозалаш иншоотлари ташланма сувла-

112-расм. 2002-2007 йилларда «Сувоқава» ШК (Ангрен ш.) аммоний ионлари ва нефть маҳсулотлари билан ташланма сувларнинг ифлосланиши динамикаси



рининг Чирчиқ дарёси сувларига таъсири туфайли баъзида аммоний иони билан 1,8 РЭЧУгача ифлосланиш қайд қилинган, сувдаги нефть маҳсулотлари 2,1 марта кўпаяди ва бутун кузатилаётган давр мобайнида 1,3-5,4 РЭЧУ даражасида сақланади (110-расмга қаранг). Сувдаги мис таркиби 2005 йилга келиб 1,3 марта кўпайди ва 9,4 РЭЧУни ташкил қилди.

Тошкент шаҳридан чиқишда Чирчиқ дарёси сувларида аммоний иони 1,8 РЭЧУгача, нитритлар 4 РЭЧУгача, нефть маҳсулотлари 5,4 РЭЧУгача, мис 7,1 РЭЧУгача ва рух 1,8 РЭЧУгача ташкил қилади (111-расмга қаранг).

Умумий оқим узунлиги 236 км бўлган Оҳангарон дарёси Ўзбекистон Республикаси тоғ тизмаларида ҳосил бўлади ва Тошкент вилояти ҳудудидан оқиб ўтиб, Сирдарёга куйилади.

Дарёга «Ўзбеккўмир» АЖ оқавалари ва «Сувоқава» ШК маиший оқавалари (Ангрен ш. чегарасида), Янги Ангрен ГРЭС, «Эйвеликмаҳсустемирбетон» ОАЖ (Оҳангарон ш. чегарасида) оқавалари, Тошкент вилояти Пскент ва Оккўрғон туманлари кишлоқ хўжалиги ерларининг оқавалари ташланади. 1998-2006 йиллар даврида «Сувоқава» ШК (Ангрен ш.) ташланма сувларида аммоний ионининг 6,6 РЭЧУгача меъёри аниқланди, 2007 йилда эса унинг кўрсаткичи 5,1 мартага камайди ва 1,3 РЭЧУ даражасида сақланиб қолди. Сувда 2,8-6,2 РЭЧУ даражасида нитритлар вақти-вақти билан кузатилади (112-расмга қаранг). «Эйвеликмаҳсустемирбетон» ОАЖ оқаваларида 4,6-11,3 РЭЧУ даражасида аммоний иони ва 7,1 РЭЧУгача даражада нитритлар қайд қилинади.

Шаклланиш зонасида Оҳангарон дарёси сувларида вақти-вақти билан 2,5 РЭЧУгача аммоний иони, 2 РЭЧУгача нефть маҳсулотлари, 3,8 РЭЧУгача мис, хром ва рух РЭЧУ меъёрида аниқланган. Вилоятдан чиқишда Оҳангарон дарёси сувлари аммоний иони ва нефть маҳсулотлари (уларнинг таркиби 2 РЭЧУ гача ташкил қилди) бўйича меъёрлар талабларига жавоб бермайди.

10.1.3. Тупроқ ифлосланиши манбаларининг мониторинги

Тупроқни ифлослантурувчи объектларни назорат қилиш ва баҳолаш атроф-муҳит ифлосланиши ман-

баларини мониторинг қилиш тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудида бевосита дала ишларини амалга ошириш (ўлчовлар ўтказиш ва намуналар олиш) вилоят аналитик назоратга ихтисослашган инспекция (АНИИ)ларига юкланган, назоратни услубий бошқариш ва натижаларни умумийлаштириш билан Аналитик назоратга ихтисослашган давлат инспекцияси (АНИДИ) тупроқ ифлосланиши мониторинги бўлими шуғулланади. Йирик саноат корхоналарининг шлам тўпловчи омборлари, нефтни қайта ишлаш заводлари ва нефть базалари, захарли химикатлар, захарли моддалар кўмиш ерлари, қишлоқ хўжалиги аэродромлари ва бошқаларга бевосита тегишли участкалар назорат объектлари ҳисобланади.

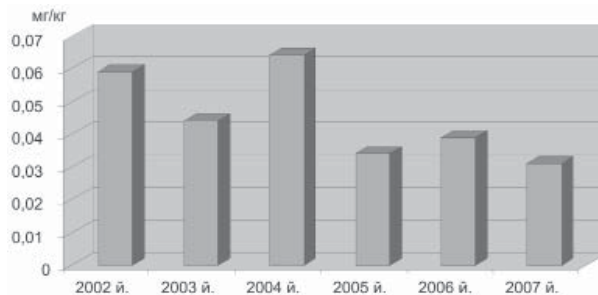
Ўзбекистон ҳудудида 1998-2007 йиллар даврида тупроқ ифлосланишини ўрганишни шартли равишда икки босқичга – 1998-2001 йиллар ва 2002-2007 йиллар даврига ажратиш мумкин. 2002 йилгача тадқиқотлар умумий тусга эга бўлиб, алоҳида ифлосланиш манбаларидаги локал тадқиқотлар билан чекланарди. Бироқ, шу даврнинг ўзида республика тупроғи ифлосланишининг миқёслари белгиланиб, муаммолар аниқланган эди. 2002 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 3 апрелдаги 111-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида агроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги тўғрисида»ги Низом қабул қилинганидан кейин тупроқ ифлосланишини кузатиш мақсадга йўналтирилган ва тизимли тусга эга.

Вазирлар Маҳкамасининг мазкур қарорини амалга ошириш учун республика вилоятлари ҳудудларидаги бутун тадқиқотлар тизимини тубдан ўзгартириш, яъни - лаборатория базасини юқори даражага кўтариш (замонавий асбоб-ускуналар, ўлчаш услубиятлари ва юқори малакали ходимлар билан таъминлаш), дала тадқиқотлари услубиятларини ишлаб чиқиш, шунингдек маълумотлар базасини ва барча манфаатдор ташкилотлар танишиши мумкин бўлган ахборотлаштириш тизимини ташкил қилиш талаб этилди.

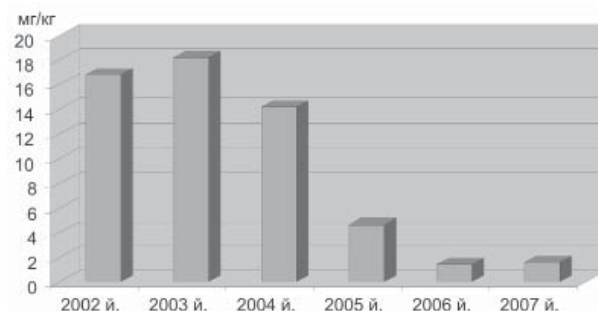
Ҳозирги пайтда вилоят АНИИлари асосий экологик кўрсаткичлар бўйича тупроқ ифлосланиши даражасини назорат қилиш имконини берадиган замонавий лаборатория ускуналари билан жиҳозланди. Ҳар йили лабораторияларда тупроқлардаги ифлосланиш ингредиентларини аниқлашнинг янги замонавий услубиятлари ўзлаштирилмоқда. Вилоят лабораторияларини услубий бошқариш АНИДИ тажрибали мутахассислари томонидан амалга оширилмоқда. Кўриб чиқиладиган даврда АНИДИ тупроқ мониторинги бўлимида тупроқлардаги ифлослантирувчиларни аниқлаш бўйича 6 та раҳбарий ҳужжат ишлаб чиқилди, 10 дан ортиқ янги услубият ўзлаштирилди. Кузатув натижалари ички ва ташқи назоратдан ўтмоқда.

2003 йилда АНИДИда Ўзбекистон Республикасида агроф табиий муҳит ифлосланишининг манбалари мониторингини юритиш услубияти ишлаб чиқилди, унда минтақанинг табиий-техноген шартлари ҳисобга олинган. Сўнгги йилларда услубият вилоят АНИИларида жорий этилди ва Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида синовдан ўтказилди.

113-расм. «Қишлоқхўжаликмаш» ОТАЖ (Хоразм вилояти) корхонасининг захарли моддалар қабристонини ҳудудининг тупроқларида ГХЦГ таркиби ўзгариши



114-расм. Собик «Янгиқўрғон» ШХ собиқ қишлоқ хўжалиги аэродроми ҳудудининг тупроқларида ДДТ, ДДЕ, ДДД таркиби ўзгариши

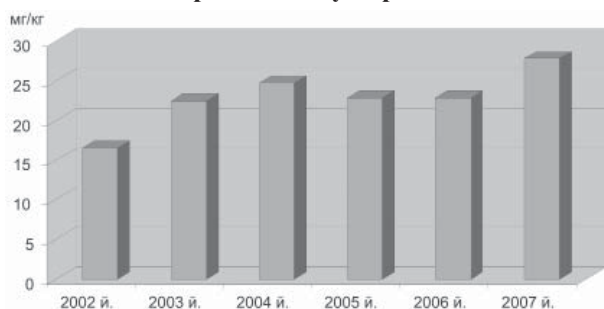


АНИДИ ва унинг вилоятларидаги бўлинмалари тадқиқотларининг натижалари кўрсатишича, захарли кимёвий моддалар кўмиш жойлари жойлашган участкаларда энг хавфли экологик вазият вужудга келган, бу ерда бутун кузатув даврида тупроқнинг пестицидлар билан ифлосланишининг юқори даражалари қайд қилинган. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикасида умумий майдони 60 га дан ортиқ бўлган 13 та захарли кимёвий моддалар қабристонлари мавжуд. Бу объектларда тақиқланган минерал ўғитлар ва пестицидлар, яроқлилиқ муддати ўтган захарли кимё воситалари – ДДТ, ГХЦГ, бутифос, хлорофос, хлорат магний, натрий пропинати ва бошқалар, шунингдек захарли кимё воситалари идишлари кўмилган. Барча объектлардаги кўмилган кимё моддалари умумий миқдори қарийб 9 минг тоннани ташкил қилади. Деярли барча объектларда захарли кимё воситаларини сақлаш шартларида белгиланган талабларга тўлиқ жавоб бермайди. Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё ва Хоразм вилоятларидаги захарли кимёвий моддалар қабристонларининг ҳолати айниқса жиддий ташвишга солади. Бу ерларда тўсиқлар ва огоҳлантирувчи белгилар қўйилмаган, натижада қатор ҳолларда кўмиш жойлари ва унга яқин ерлар маҳаллий аҳоли томонидан чорва молларини боқишда фойдаланилмоқда.

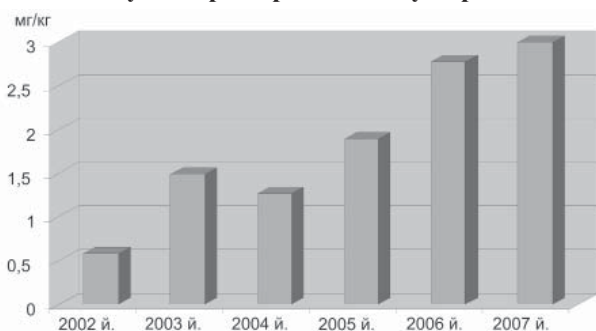
2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг топшириғига мувофиқ, АНИДИ мутахассислари томонидан захарли кимёвий моддалар қабристонларидаги экологик вазиятни яхшилаш бўйича чоралар ишлаб чиқилган.

Захарли кимёвий моддалар кўмиш жойлари ҳолатини кузатиш натижалари кўрсатишича, назорат қилинадиган объектларга бевосита яқин ерлардан

115-расм. «ЎздЭУавто» АЖ (Андижон вилояти) чиқиндилари полигони ҳудудида тупроқдаги мис таркибининг ўзгариши



116-расм. «Муборакнефтваз» корхонаси (Бухоро вилояти) ҳудудида тупроқдаги нефть маҳсулотлари таркибининг ўзгариши



олинган намуналарда ГХЦГ изомерлари таркиби 69 РЭЧУгача (Самарқанд вилояти Нуробод туманидаги «Сазаган» қабристон), ДДТ метаболитлари – 91 РЭЧУгача (Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги «Боғибаланд» қабристон) етмоқда. ГХЦГ ўртача кўрсаткичлари 1,7 дан 25 РЭЧУгача, ДДТ – 3,2-7,5 РЭЧУгача ўзгариб турибди.

Сўнгги йилларда захарли кимёвий моддаларни қабристонлари жойлашган ерларда тупроқ ифлосланиши даражаси аста-секин пасайиши тамойили кузатилмоқда. Эҳтимол, бу ифлослантувчиларнинг парчаланиши ва атроф-муҳитга тарқалиши билан изоҳланади. Бироқ ижобий ўзгаришларга қарамай, РЭЧУга нисбатан ифлосланиш ингредиентлари концентрацияларининг белгиланган нисбий кўрсаткичлари ҳозирги вақтгача юқориликда қолмоқда.

Хоразм вилоятидаги «Қишлоқхўжаликкимё» ОТАЖ корхонасига қарашли захарли кимёвий моддаларни қабристон мисолида ўрганилганда, тупроқларда ГХЦГ таркибини ўрганиш натижаларининг кўрсатишича, тупроқларда пестицидлар таркиби пасайиши тамойили кўзга ташланмоқда (113-расмга қаранг).

Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигида ДДТ ва ГХЦГ каби персистент хлорорганик пестицидларни қўллаш тақиқланган бўлишига қарамай, ҳозирги пайтгача собиқ қишлоқ хўжалиги аэродромларидаги тупроқларда уларнинг таркиби юқори даражада сақланиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ўтказилган инвентаризация маълумотларига қараганда, республика ҳудудида атроф-муҳитни иф-

лослантуриш хавфи юқори бўлган манбалар сифатида 461 та собиқ қишлоқ хўжалиги аэродромлари аниқланган. Қишлоқ хўжалиги аэродромларининг энг кўп сони Самарқанд (41 участка), Сурхондарё (46), Сирдарё (46), Қашқадарё (45), Фарғона (39), Жиззах (49) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида (51) жойлашган. Республикадаги барча қишлоқ хўжалиги аэродромларини ўрганиб чиқиш натижасида аниқландики, 70 та участкада тупроқ ифлосланиши даражаси белгиланган меъёрлардан 10 марта ва ундан ортиқ юқоридир. Ўзбекистон Республикаси вилоятлари бўйича собиқ қишлоқ хўжалиги аэродромларининг энг хавфли участкалари куйидагича тақсимланади: Хоразм – 11; Самарқанд – 9; Сурхондарё – 30; Сирдарё – 10; Бухоро – 10. Аниқланган салбий ҳолатларга асосланиб, хавфли объектлар жойлашган барча хўжаликларга Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг махсус рухсатсиз улардан фойдаланиш мумкин эмаслиги ҳақида кўрсатмалар берилди.

Мониторинг натижаларига кўра, собиқ қишлоқ хўжалиги аэродромлари ҳудудларидаги тупроқ таркибида хлорорганик пестицидларнинг энг юқори кўрсаткичлари 50 РЭЧУдан ортиқни ташкил қилади (Қашқадарё вилояти Қамаш туманидаги «Оқработ» хўжалиги, Сурхондарё вилояти Музрабат туманидаги Р.Бўриев номли хўжалик ва ҳ.к.). Собиқ қишлоқ хўжалиги аэродромлари бўйича тупроқ ифлосланганлигининг ўртача кўрсаткичи 1,5-20 РЭЧУ оралигида ўзгаради. 2002-2007 йилларда тупроқлар таркибида ифлослантувчилар миқдорининг ўзгариши доимий пасайиш томонга йўналтирилган (114-расмга қаранг), лекин захарли кимёвий моддалар кўмиш жойлари сингари тупроқ ифлосланишининг абсолют кўрсаткичлари юқориликда қолмоқда.

Саноат корхоналари, қолдиқ чиқиндиларни сақловчи омборлар ва шлам тўплагичлар жойларига бевосита яқин ерларда жойлашган майдонларда тупроқнинг оғир металллар билан ифлосланиши қайд қилинмоқда. Мониторинг маълумотларига кўра, куйидаги корхоналарда мавжуд меъёрлардан ортиш кузатилган: Сурхондарё вилояти Денов туманидаги Ш.Рашидов номли хўжаликда фтор бўйича 2 (1,8) марта; Навоий вилоятида «Қизилқумцемент» АЖ корхонаси яқинида мис бўйича – 9,1 марта, «Навоийазот» ИЧБ шлам тўпловчи омборида – 3,6 марта, ГМЗ-1 қолдиқ чиқинди омборида – 3,7 марта; «Зарафшон Ньюмонт» ҚК яқинида мис билан – 3,7 марта; Андижон вилоятида Асака автозаводи яқинида мис билан – 7,5-8 марта, рух билан – 2-2,2 марта; Наманган вилоятида Поп туманидаги «Ўзолмосолтин» қолдиқ чиқинди омбори яқинида мис билан – 8,3 марта, рух билан – 5,3 марта, «Мехмаш» ОТАЖ корхонасида мис билан – 3,6, рух билан – 1,3 марта; Тошкент вилоятида ОКМК қолдиқ чиқинди омбори яқинида мис билан – 2,3 марта, кўрғошин билан – 1,4 марта.

Саноат ҳудудларининг деярли барча назорат қилинадиган зоналарида (115-расмга қаранг) сўнгги йилларда тупроқларнинг оғир металллар билан ифлосланиши даражасининг барқарор ўсиши

кузатилмоқда. Сўнгги йилларда кузатилаётган саноат ишлаб чиқаришининг ўсишини ҳисобга олиб башорат қилинса, экологик вазиятга салбий таъсир кучайиши аниқ.

Тупрокда нефть маҳсулотларининг юқори таркиби Қорақалпоғистон Республикасида Тахиятош ва Қўнғирот шаҳарлари нефть базаларига яқин ерларда қайд қилинди, бу ерда уларнинг таркиби фонли кўрсаткичлардан 68 марта кўп, Чимбойда 36 марта кўп эди; Бухоро вилояти бўйича БНҚИЗ яқинида 7 марта, Бухоро шаҳри нефть базаси яқинида 4,6 марта; Қашқадарё вилояти бўйича «Шўртаннефтгаз» корхонаси яқинида 2 марта; Сурхондарё вилояти бўйича Денов ва Жарқўрғон туманлари нефть базалари яқинида 21 мартагача, Термиз нефть базаси яқинида 10,6; Сирдарё вилояти бўйича Гулистон ш. нефть базаси яқинида 20 марта, Ширин ш. Сирдарё ИЭС яқинида 12 марта; Хоразм вилояти бўйича Шовот тумани нефть базаси яқинида 9,5 марта, Қўшқўпир тумани нефть базаси яқинида 15,2; Фарғона вилояти бўйича Фарғона ш. нефть базаси яқинида 1,6 марта, ОНҚИЗ яқинида 2,7 марта кўпдир. Умуман олганда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида сўнгги йилларда тупроқларнинг нефть маҳсулотлари билан ифлосланиши даражаси доимий ошиб бориши тамоийли кузатилмоқда (116-расмга қаранг).

Тупроқларнинг нитратлар билан ифлосланиши куйидагиларда қайд қилинди: Бухоро вилояти бўйича Шафрикон, Жондар, Пешку, Ромитан, Ғиждувон, Қоракўл, Олот ва Когон туманлари ўғит ва захарли кимёвий моддалар омборларига бевосита яқин ерлардаги ҳудудларда ифлосланиш даражасининг 1,2 дан 30 (15) РЭЧУ гача ўзгариши; Қашқадарё вилояти бўйича Ғузур туманида 1,4 РЭЧУ; Сирдарё вилояти бўйича Янгиер туманида – 1,3 РЭЧУ; Хоразм вилояти бўйича Хазорасп ва Янгибозор туманларида – 3,7 РЭЧУ; Фарғона вилояти бўйича Кўкон суперфосфат заводи атрофида – 1,9 РЭЧУ.

Фосфатлар билан тупроқнинг ифлосланиши куйидаги жойларда аниқланди: Бухоро вилояти бўйича Бухоро тумани «Бухоро» суғориш майдонларида – 4,5 РЭЧУ, Когон туманидаги «Бўстон» хўжалиги – 8,1 РЭЧУ, Жондор туманидаги Охунбобоев номли хўжалик – 6,5 РЭЧУ, Ромитан туманидаги «Ромитан» хўжалиги – 7,4 РЭЧУ, Вобкент туманидаги Рўзи Ҳусанов номли хўжалик – 8,2 РЭЧУ; Жиззах вилояти бўйича Дўстлик, Зомин, Ғаллаорол ва Фориш туманлари минерал ўғитлар ва захарли кимёвий моддалар омборлари жойлашган ер яқинида 2,3 РЭЧУгача ва Навоий вилояти Қизилтепа тумани «Навоий» хўжалиги кишлоқ хўжалиги аэродроми 1,2 РЭЧУ; Хоразм вилояти бўйича Хазорасп тумани минерал ўғитлар ва захарли кимёвий моддалар омбори яқинида 3 РЭЧУ, Янгибозор тумани Ҳамза номли хўжалик суғориш майдонида 2 РЭЧУгача.

Атроф табиий муҳит мониторинги глобал, миллий ва локал даражадаги (асосий табиий муҳитлар, табиий ресурслар турлари, кузатиш ва ҳисоб-китоблар туси бўйича) мустақил йўналишларни ўз ичига олган мураккаб тизимдир. Уни юритишга давлат тузилмалари (вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар)

ва табиатдан фойдаланувчиларнинг ўзлари (юридик ва жисмоний шахслар) камраб олган ижрочиларнинг кенг доираси жалб этилган. Бироқ амалиётнинг кўрсатишича, мониторингни ташкил қилишда, жорий этишда ва унинг тузилмасида ҳали камчиликлар етарли. Улар орасида: табиий муҳит ҳолатини ўлчайдиган кўрсаткичларнинг ҳаддан ташқари кўплиги; хизматларнинг замонавий асбоб-ускуналар билан етарлича жиҳозланмаганлиги; идоравий маълумотлар ахборот банклари тарқоқлиги, бу идоралараро ахборотни тезкор тарқатишни қийинлаштиради.

Атроф-муҳит мониторингини юритиш тизимини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан БММТД техник ва молиявий қўллаб-қувватлашида «Ўзбекистонда атроф-муҳит ҳолати мониторинги учун экологик индикаторлар» ва «Чиқиндилар муаммоси» махсус лойиҳалари ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни бошқаришнинг ҳар томонлама ахборот тизимини (UZ - EIMS) ишлаб чиқишни давом эттирмоқда, у Ўзбекистонда амалга оширилаётган дастурлар, шарҳлар, тадқиқотлар ва стратегик таҳлиллар натижалари бўйича UZ – EIMS (ўз маълумотлар метабазаси орқали) олинган атроф-муҳит ҳолати бўйича кенг ҳажмли ахборотларни қайта ишлаш имконини беради. Бу ахборот тизими умуммиллий маълумотларни бошқариш тузилмаси бўлиб хизмат қилади ва атроф-муҳит ҳолатини ўрганиш соҳасидаги маълумотларни уйғунлаштириш ва бирлаштириш учун механизмни таъминлайди. У турли давлат ва нодавлат ташкилотлари томонидан маълумотларни тўплаш бўйича интилишларини мувофиқлаштиради ва биргалликда ёндашиш орқали эришилаётган ҳаракатларни мувофиқлаштиришнинг афзалликларидан фойдаланиш имконини беради, бу қарорларни чиқариш учун таклифларни тайёрлашга хизмат қиладиган олий сифатли ахборот олишга кўмаклашади.

10.2. Экологик индикаторлар ҳамда атроф-муҳит ҳолатини ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни баҳолаш

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экологик вазиятни комплекс баҳолаш

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги экологик вазият турғун бўлмай, минтақалар бўйича фарқланишини ва ўзгаришларга берилувчанлигини, бу ўзгаришлар кўп томондан атроф табиий муҳитга бўлаётган антропоген таъсирга боғлиқлигини ҳисобга олиб, мониторинг маълумотлари асосида атроф табиий муҳитни комплекс баҳолаш зарурати вужудга келмоқда.

Бундай баҳолашга ёндашувлардан бири – Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан (1998 йилда) ишлаб чиқилган Ўзбекистон Республикаси ҳудудини экологик туманлаштириш – комплекс экологик баҳолашни ўтказиш услубиятидан фойдаланиш ҳисобланади.

Услугиятга мувофиқ, ҳар бир ҳудудий бирликни баҳолаш учун атроф табиий муҳит ҳолатини, аҳоли яшаш шароитларини, асосий табиий ресурслардан фойдаланиш хусусиятларини баҳолаш имконини берадиган асосий индикаторлар минимал эҳтимолий тўплами қўлланилади. Бунда асосий талаб – барча экологик индикаторлар бўйича кузатувлар бутун мамлакат ҳудудида ягона тизим бўйича тизимли амалга оширилиши шарт.

18 та экологик индикатор танланиб, улар икки тоифага: ўта хавфли ва хавфли тоифаларга бўлинган. Ўта хавфлилар тоифасига қуйидагилар:

- ер усти сувлари ифлосланиши (СИИ);
- ер ости сувлари ифлосланиши (ЕОСИИ);
- атмосфера ҳавоси ифлосланиши (АИИ);
- тупрокнинг пестицидлар билан ифлосланиши (пестицидларни қўллаш);
- истеъмол сувининг ГОСТ талабларига мувофиқ эмаслиги;
- озик-овқат хом ашёсининг ГОСТ талабларига мувофиқ эмаслиги;
- аҳолининг умумий касалланиши;
- аҳолининг умумий ўлими;
- болалар касалланиши (14 ёшгача бўлган болалар);
- гўдаклар ўлими (1 ёшгача болалар) киритилган. Хавфлилар тоифасига:
- атмосфера ифлосланишининг иқлимий салохияти (ИИС);
- ҳудудларни сув босиши;
- тупрок сифати;
- суғориладиган ерлар шўрланиши динамикаси;
- яйловларнинг таназзулга учраши;
- 10 минг нафар аҳолига шифохона ўринлари сони;
- хатарлилик эҳтимоли юқори экологик вазиятлар ва объектлар мавжудлиги киритилган.

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди мавжуд экологик вазиятнинг мураккаблиги даражасидан келиб чиқиб (мураккаблик даражаси экологик индикаторларнинг салбий таъсир чегарасидаги меъёрлар ва экологик талаблардан четга чиқиш ўлчамлари бўйича белгиланади) қуйидаги зоналарга тақсимланган:

0 зона – қулай экологик вазиятли;

1 зона – критик экологик вазиятли;

2 зона – фавкуллода экологик вазиятли;

3 зона – экологик офат (ҳалокатлар) зонаси.

Экологик меъёрлар кескин ошган, лекин фавкуллода тусга эга бўлмаган табиий экологик тизимлар ҳамжамияти тузилмасининг бузилиши, улар экологик

ҳажмининг пасайиши, атроф табиий муҳит ифлосланишининг ўсиши қайд қилинган маъмурий туман ҳудуди (республика ёки вилоятга бўйсунган шаҳарлар) критик экологик вазиятли зона деб тан олинади.

Ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти биосферанинг ресурслар-иктисодий имкониятларига мувофиқ бўлмаган ва табиий ресурслар таназзулга учраши билан ифодаланадиган танг, лекин тиклаш имкони бўлган экотизим ҳолати кузатиладиган маъмурий туман ҳудуди (республика ёки вилоятга бўйсунган шаҳарлар) фавкуллода экологик вазиятли зона деб қайд қилинади.

Табиий муҳит сифати қайтариб бўлмас даражада ўзгарган, экотизим бузилиши кузатиладиган маъмурий туман ҳудуди (республика ёки вилоятга бўйсунган шаҳарлар) экологик офат (фалокатлар) зонаси деб тан олинади.

Қулай экологик вазиятли зона деб 1, 2 ва 3-экологик зоналарга кирмаган маъмурий туман ҳудуди (республика ёки вилоятга бўйсунган шаҳарлар) тан олинади.

Танланган индикаторлар бўйича ҳужжатларни умумлаштириш минтақалар бўйича экологик вазиятни баҳолаш имконини берди ва бунинг натижалари қуйида келтирилган.

Экологик вазиятни комплекс баҳолаш маълумотларининг кўрсатишича, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятини қамраб олган Оролбўйида энг танг экологик вазият вужудга келган.

Қорақалпоғистон Республикасида қулай экологик вазиятли зоналар умуман йўқ. 22 маъмурий тумандан атиги иккитаси (Бозатсу ва Шуманай туманлари) критик экологик вазиятли зонада жойлашган, бу ерда республика аҳолисининг атиги 4 фоизи яшайди, битта туман - 27,8 минг киши яшайдиган Мўйноқ экологик офат (фалокатлар) зонасига киритилган. Қолган ҳудуд фавкуллода экологик вазиятли зонада жойлашган (58-жадвалга қаранг).

Экологик офат ва фавкуллода экологик вазиятли зоналарга қуйидагилар хос: ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражаси, яъни талаб этилган меъёрлардан 1,5-2 баравар ортиқ, сув остида қолган суғориладиган ерларнинг катта солиштир-

58-жадвал. Қорақалпоғистон Республикасида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидagi шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	-	-	-	-
1 - критик экологик вазиятли	308,3	58,7	59,2	2
2 - фавкуллода экологик вазиятли	12116,3	436,7	1331,1	19
3 - экологик офат	3675,8	12,9	27,8	1
Жами Қорақалпоғистон Республикаси бўйича	16100,4	508,3	1418,1	22

ма оғирлиги (>40%), тупроқлар сифатининг пастлиги (38 балл), суғориладиган ерлар шўрланишининг юқори суръати (ўртacha ва кучли шўрланган ерлар майдони 2-3 баравар кўпайди), истеъмол суви сифатининг ГОСТ талабларига деярли тўлик (80 фоизга) мос эмаслиги, оқибатда умумий, болалар касалланиши ва гўдақлар ўлимининг энг юқори даражаси, яъни белгиланган меъёрлардан 1,5-2 баравар ортиқлиги. Бу зоналарда барча экологик индикаторларнинг 70 фоиздан ортигининг кўрсаткичлари экологик меъёрлар ва талаблардан юқоридир. Экологик офат зонаси фавқулодда экологик вазиятли зонадан экологик индикаторларнинг меъёрларга янада кўпроқ мувофиқ келмаслиги билан фаркланади.

Критик экологик вазиятли зонада экологик индикаторлар бўйича кўрсаткичларнинг қарийб 50% экологик талаб ва меъёрларга жавоб бермайди. Индикаторларнинг меъёрларга мувофиқ келмаслиги даражаси бу ерда пастроқ, лекин алоҳида индикаторлар бўйича ҳатто фавқулодда экологик вазиятли зоналарга нисбатан ҳам юқоридир. Масалан, Шуманай туманида сўнгги йилларда ўртacha ва кучли шўрланган ерлар майдони 6 баравар кўпайди.

Хоразм вилоятида экологик офат зонаси йўқ, қулай экологик зоналар (Питнак ш.) ҳудуднинг тахминан 6 фоизини ташкил қилади, холос, бу ерда ви-

лоят аҳолисининг атиги 3% яшайди.

Фавқулодда экологик вазиятли зонада 4 маъмурий туман (шаҳар) – Урганч, Хазорасп, Янгибозор туманлари ва Урганч ш. жойлашган. Қолган ҳудуд критик экологик вазиятли зонада жойлашган (59-жадвалга қаранг).

Қулай экологик вазиятли зонада экологик индикаторларнинг фақат 30 фоизга яқини бўйича меъёрлар ва экологик талаблардан юқоридир. Критик ва фавқулодда экологик вазиятли зоналарда экологик индикаторларнинг меъёрлар ва экологик талаблардан четланиши даражаси Қорақалпоғистон Республикаси маълумотларига ўхшаш.

Ўзбекистон Республикасининг Навоий, Бухоро, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятлари кирган Марказий (Қизилқум) зонада экологик вазиятнинг танглиги умуман олганда Оролбўйидан пастроқдир. 6,6 млн. кишидан қарийб ярми – 49% қулай экологик вазиятли зонада, 46% критик экологик вазиятли зонада, атиги 5 фоизга яқини фавқулодда экологик вазиятли зонада яшайди. Бу зонага кирган вилоятлардан Навоий, Бухоро ва Самарқанд вилоятларида экологик вазиятнинг танглиги энг юқоридир.

Навоий вилоятида 234 минг киши ёки бутун аҳолининг 36% фавқулодда экологик вазиятли зонада (Навбахор, Навоий туманлари ва Навоий ш.), 171

59-жадвал. Хоразм вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	39,8	6,0	37,5	1
1 - критик экологик вазиятли	429,6	181,0	753,6	8
2 - фавқулодда экологик вазиятли	212,0	86,6	434,8	4
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Хоразм вилояти бўйича	681,4	273,6	1225,9	13

60-жадвал. Навоий вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	2243,1	9,9	171	3
1 - критик экологик вазиятли	8436,9	67,9	304,4	5
2 - фавқулодда экологик вазиятли	257,4	46,3	272,8	3
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Навоий вилояти бўйича	10937,4	1241,1	748,2	11

минг киши ёки бутун аҳолининг 23% қулай экологик вазиятли зонада ва 304 минг киши ёки 41% (қолган маъмурий туманлар, республика ва вилоят аҳамиятидаги шаҳарлар) критик экологик вазиятли зонада яшайди (60-жадвалга қаранг). Вилоят учун ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражаси, суғориладиган ҳудуднинг сув бошиши (>40%), истеъмол суви сифатининг ГОСТ талабларига мос эмаслиги (30-40%га), яйловларнинг таназзулга учраши (20-30 фоизни ташкил қилади) хосдир, баъзи туман ва шаҳарларда умумий ва болалар касалланиши даражаси юқорилиги кузатилади.

61-жадвал. Бухоро вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	2647,7	167,3	547,9	7
1 - критик экологик вазиятли	1545,1	107,1	756,2	6
2 - фавқулодда экологик вазиятли	0,6	0,1	35,8	1
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Бухоро вилояти бўйича	4193,4	274,5	1339,9	14

62-жадвал. Самарқанд вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	560,1	161,4	916,6	9
1 - критик экологик вазиятли	1107,0	211,7	1572,2	11
2 - фавқулодда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Самарқанд вилояти бўйича	1677,1	373,1	2488,6	20

63-жадвал. Қашқадарё вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	2197,3	393,8	1587,5	13
1 - критик экологик вазиятли	655,5	109,9	387,7	3
2 - фавқулодда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Қашқадарё вилояти бўйича	2852,8	503,7	1975,2	18

Бухоро вилоятида фавқулодда экологик вазиятли зонада Гиждувон шаҳри жойлашган, унда вилоят аҳолисининг 2,7% яшайди, критик экологик вазиятли зонада етти маъмурий туман (шаҳар): Олот, Бухоро, Гиждувон, Қорақўл туманлари, Бухоро ва Когон шаҳарлари жойлашган, унда 756 минг киши (вилоят аҳолисининг 56%), қулай экологик вазиятли зо-

нада қолган 7 та маъмурий туман (республика ёки вилоят аҳамиятидаги шаҳарлар) жойлашган, унда 548 минг киши яшайди (61-жадвалга қаранг).

Бухоро вилояти критик ва фавқулодда экологик вазиятли зоналари учун ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражаси, суғориладиган ҳудудлар сув босилишининг юқори даражаси (25-30%), истеъмол суви сифатининг пастлиги, у стандартлар талабларига 70-100 фоизга жавоб бермайди, яйловларнинг таназзулга учраши (20-40% ва ундан юқори) хосдир, умумий ва болалар касалланиши даражаси юқорилиги қайд этилади.

Қулай экологик вазиятли зонада жойлашган маъмурий туманларда ҳам истеъмол суви сифатининг пастлигини (50-80% ГОСТ талабларига жавоб бермайди) таъкидлаш жоиз.

Самарқанд вилоятида аҳолининг 63% критик экологик вазиятли зонада яшайди, унга 11 та маъмурий туман (шаҳар) қиради: Иштихон, Каттақўрғон, Нарпай, Нуробод, Пайарик, Постдарғом, Пахтачи, Самарқанд,

Челак туманлари, Октош ва Самарқанд шаҳарлари. Аҳолининг қолган 47% қулай экологик вазиятли зонада истиқомат қилади. Фавқулодда экологик вазиятли ва экологик офат зоналари вилоятда йўқ (62-жадвалга қаранг).

Критик экологик вазиятли зоналарга ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражаси

(СИИ 4 дан 8 гача, ЕОСИИ 1,9 дан 2,7 гача оралиқда), суғориладиган ҳудуднинг сув босиши (20-40%), атмосфера ҳавоси ифлосланишининг юқори даражаси (АИИ - 10), истеъмол суви сифатининг пастлиги, зеро, Иштихон, Каттакўрғон туманлари ва Оқтош шаҳрида сув 90-100 фоизга стандарт талабларига жавоб бермайди. Вилоят ҳудудининг аксарият қисмида пестицидлардан фойдаланиш улуши юқорилиги (бир гектар ишлов берилган ерга), озик-овқат хом ашёси сифатининг метёрлар талабларига 30-50 фоизга жавоб бермаслиги, умумий ва болалар касалланиши даражасининг юқорилиги кузатилади.

Қашқадарё вилоятида критик экологик вазиятли зонага Касби, Муборак ва Чирокчи туманлари киради, бу ерда вилоят аҳолисининг қарийб 20%, қолган 80% қулай экологик вазиятли зонада яшайди (63-жадвалга қаранг). Вилоят учун ер усти ва ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражаси (Дехқонобод, Китоб, Усмон Юсупов, Шахрисабз, Яккабоғ туманлари ва Шахрисабз ш.), Қарши ш. ва Муборак туманида атмосфера ҳавоси ифлосланишининг юқори даражаси, Қарши ва Косон туманларида суғориладиган ерларнинг тез сурьатларда шўрланиши, Касби туманида истеъмол суви сифатининг стандарт талабларига 7 фоизга мувофиқ эмаслиги ҳосидир.

Республиканинг жануби-шарқий (тоғолди) зонасида, яъни бу зонага кирадиган Тошкент (шу жумладан, Тошкент ш.), Сирдарё, Жиззах, Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида экологик вазият умуман олганда энг қулай, лекин бу ерда ҳам алоҳида экологик танг минтақалар мавжуд. 13,8 млн. кишидан 55% қулай экологик вазиятли зонада, 34% критик экологик вазиятли зонада ва тахминан 5 фоизга яқинигина фавқулодда экологик вазиятли зонада яшайди. Экологик офат зонаси мавжуд эмас.

Бу зонага кирадиган вилоятлардан Фарғона ва Сурхондарё вилоятларида энг танг экологик ҳолат вужудга келган.

64-жадвал. Фарғона вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	126,1	66,0	323,4	3
1 - критик экологик вазиятли	510,0	245,3	1703,6	14
2 - фавқулодда экологик вазиятли	101,6	46,7	472,5	3
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Фарғона вилояти бўйича	737,7	358,0	2499,5	20

65-жадвал. Сурхондарё вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	1194,4	152,1	870,9	9
1 - критик экологик вазиятли	688,6	117,9	559,0	5
2 - фавқулодда экологик вазиятли	177,1	59,9	152,1	2
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Сурхондарё вилояти бўйича	2060,1	329,9	1582,0	16

Фарғона вилояти аҳолисининг асосий қисми (68%) критик экологик вазиятли зонада, 19% фавқулодда экологик вазиятли зонада ва атиги 13% қулай экологик вазиятли зонада яшайди. Фавқулодда экологик вазиятли зонага Риштон, Тошлоқ туманлари ва Фарғона ш. кирган. Қулай экологик вазиятли зонада Дангара, Учкўприк ва Ёзёвон туманлари жойлашган (64-жадвалга қаранг).

Фарғона вилояти учун (айниқса фавқулодда экологик вазиятли зона учун) атмосфера ифлосланишининг юқори иқлимий потенциали ҳосидир. Охунбобоев, Тошлоқ, Фарғона туманлари ва Қувасой, Қўқон, Фарғона, Марғилон шаҳарларида ҳудудлар сув босишининг юқори даражаси (30-40% ва ундан ортиқ), атмосфера ҳавоси ифлосланишининг юқори даражаси кузатилади (АИИ 10-12 ни ташкил қилади), тупроқларнинг пестицидлар билан ифлосланиши юқори даражаси (Бувайда, Бешариқ, Учкўприк, Ёзёвон туманлари ва Қўқон шаҳридан ташқари), 50-85% истеъмол сувининг стандартлар талабларига мувофиқ эмаслиги кузатилади.

Сурхондарё вилоятида фавқулодда экологик вазиятли зонада Музробод ва Термиз туманлари жойлашган, бу ерда вилоят аҳолисининг тахминан 10% яшайди. Критик экологик вазиятли зонага Ангор, Жаркўрғон, Қумкўрғон, Шеробод туманлари ва Тер-

66-жадвал. Андижон вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	180,3	116,3	1108,1	10
1 - критик экологик вазиятли	244,7	164,8	932,2	9
2 - фавқулдда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Андижон вилояти бўйича	425,0	281,1	2040,3	19

67-жадвал. Наманган вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	566,6	200,9	1064,3	13
1 - критик экологик вазиятли	128,2	76,8	722,1	4
2 - фавқулдда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Наманган вилояти бўйича	694,8	277,7	1786,4	17

68-жадвал. Сирдарё вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидиги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	200,9	126,1	335,7	8
1 - критик экологик вазиятли	298,9	172,7	298,2	6
2 - фавқулдда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Сирдарё вилояти бўйича	499,8	298,7	633,9	14

миз ш. киради, бу ерда вилоят аҳолисининг 35% яшайди (65-жадвалга қаранг).

Ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, Сурхондарё вилоятига тупрокнинг пестицидлар билан ифлосланиш даражаси юқорилиги, Ангор, Музробод, Термиз (30-60 фоизга) ва Шеробод туманларида (88%) истеъмол сувининг стандартлар талабларига мувофиқ эмас-

лиги, кўпчилик туманларда гўдаклар ўлимнинг юқори даражадалиги хос.

Андижон вилоятида критик экологик вазиятли зонада Олтинқўл, Булоқбоши, Қўрғонтепа, Марҳамат, Пахтаобод, Улуғнор туманлари ва Қорасув ш. жойлашган, бу ерда вилоят аҳолининг 46% яшайди, қулай экологик вазиятли зонада эса қолган 9 маъмурий туман жойлашган, бу ерда аҳолининг 54% яшайди (66-жадвалга қаранг). Андижон вилояти учун атмосфера ифлосланиши иқлимий салоҳиятининг юқорилиги, худудларни сув босиш даражасининг юқорилиги (30-40% ва ундан ортиқ), тупроқлар пестицидлар билан ифлосланишининг юқори даражаси, Андижон, Булоқбоши, Улуғнор, Қўрғонтепа, Марҳамат туманларида истеъмол суви сифати 30-40 фоизга стандартлар талабларига жавоб бермайди.

Наманган вилоятида критик экологик вазиятли зонада Мингбулоқ, Наманган, Тўрақўрғон туманлари ва Наманган ш. жойлашган,

бу ерда вилоят аҳолисининг 40% яшайди, қолган 13 маъмурий туман (шаҳар) қулай экологик вазиятли зонада жойлашган ва бу ерда аҳолининг 60% яшайди (67-жадвалга қаранг).

Наманган вилояти учун атмосфера ифлосланишининг юқори иқлимий салоҳияти (ИИС 2,9-3,7),

Мингбулоқ, Наманган, Поп, Тўрақўрғон туманлари ва Наманган шаҳрида ҳудудларни сув босишининг юқори даражаси (40 фоздан ортиқ), ишлов берилган майдонларда пестицидлардан фойдаланишнинг юқори улуши (15-19 кг/га), Наманган, Уйчи, Учқўрғон туманлари, Наманган ва Учқўрғон шаҳарларида 30-40%, Наманган туманида эса 100%га истеъмол суви сифати стандарт талабларига жавоб бермайди.

Сирдарё вилоятида критик экологик вазиятли зонада Оқолтин, Гулистон, Меҳнатобод, Ховост, Ш.Рашидов туманлари ва Гулистон ш. жойлашган, бу ерда вилоят аҳолисининг 47%

яшайди, қолган 8 та маъмурий туман (шаҳар) қулай экологик вазиятли зонада жойлашган (68-жадвалга қаранг).

Вилоят учун ҳудудларни сув босиши юқори даражаси (30%), Оқолтин, Меҳнатобод, Рашидов туманларида ер ости сувларининг юқори ифлосланиш даражаси (ЕОСИИ – 2,1), Меҳнатобод туманида тупроқнинг сифати паст (тупроқ балл-бонитети – 33,4), суғориладиган тупроқнинг тез сурьатларда шўрланиши хосдир. Боёвут, Рашидов, Сирдарё туманларида сўнгги 20-25 йилда ўртача ва кучли шўрланган ерлар 1,5-4 баравар кўпайди, Гулистон, Ховос туманлари ва Гулистон, Янгиер шаҳарларида истеъмол сувининг сифати паст – 40-100%га стандартлар талабларига мувофиқ келмайди.

Жиззах вилоятида критик экологик вазиятли зонада Арнасой, Бахмал, Зомин, Мирзачўл ва Пахтакор туманлари жойлашган, бу ерда вилоят аҳолисининг 37% яшайди, қолган 7 маъмурий туман (шаҳар) қулай экологик вазиятли зонада жойлашган (69-жадвалга қаранг).

Жиззах вилояти учун Арнасой, Мирзачўл Пахтакор туманларида ер ости ва ер усти сувлари, Дўстлик, Зарбдор туманларида ер ости сувлари ифлосланиш даражасининг юқорилиги, Жиззах, Зомин, Мирзачўл,

69-жадвал. Жиззах вилоятида экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидоги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	1455,7	152,9	557,7	7
1 - критик экологик вазиятли	593,4	140,5	333,2	5
2 - фавқулодда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Жиззах вилояти бўйича	2049,1	293,4	890,9	12

70-жадвал. Тошкент вилоятида (Тошкент ш. ҳам қиради) экологик вазиятни комплекс баҳолаш натижалари

Экологик зоналар	Ҳудуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидоги шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	410,5	207,0	3336,3	12
1 - критик экологик вазиятли	1133,4	191,4	1041,4	10
2 - фавқулодда экологик вазиятли	-	-	-	-
3 - экологик офат	-	-	-	-
Жами Тошкент вилояти бўйича	1543,9	398,4	4377,7	22

Пахтакор туманларида суғориладиган ерлар тез сурьатларда шўрланиши (кучли ва ўртача шўрланган ерлар майдони 2-3 баравар ошди) хосдир. Бахмал, Зафаробод, Пахтакор туманларида истеъмол суви сифати стандартлар талабларига 40-60 фозга мос келмайди.

Тошкент вилоятида (жумладан, Тошкент ш.) критик экологик вазиятли зонада Оҳангарон, Бўстонлик, Бўка, Қуйи Чирчиқ, Паркент, Юқори Чирчиқ, Янгийўл туманлари ва Ангрен, Янгиобод ва Оҳангарон шаҳарлари жойлашган, бу ерда вилоят аҳолисининг 24% яшайди, қолган 12 та маъмурий туман (шаҳар) қулай экологик вазиятли зонада жойлашган (70-жадвалга қаранг).

Тошкент вилояти учун қуйидагилар хос: Зангиота, Қуйи Чирчиқ, Янгийўл туманлари, Янгийўл шаҳрида ер усти сувлари, Юқори Чирчиқ тумани, Ангрен ва Янгиобод шаҳарларида ер ости сувлари ифлосланишининг юқори даражадалиги. Оққўрғон, Бўка, Зангиота, Пскент, Чиноз, Юқори Чирчиқ туманларида атмосфера ифлосланишининг юқори иқлимий салоҳияти (ИИС 3,6), Қуйи Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Юқори Чирчиқ туманлари ва Ангрен шаҳрида суғориладиган ҳудуднинг 35-40% сув босган, Оҳангарон, Пскент туманлари, Олмалик, Оҳангарон шаҳарларида атмосфера ҳавосининг ортиқча ифлос-

71-жадвал. Ўзбекистон Республикасида экологик вазиятни комплекс баҳолашнинг солиштирма натижалари

Экологик зоналар	Худуд, минг га	ш.ж. суғориладиган ерлар	Аҳоли, минг киши	Маъмурий туманлар сони, бирл. (республика ва вилоят тасарруфидоғи шаҳарлар)
0 - қулай экологик вазиятли	11,8	1,6	10,8	95
1 - критик экологик вазиятли	16,1	1,8	9,4	89
2 - фавқулодда экологик вазиятли	12,9	0,7	2,8	32
3 - экологик офат	3,7	12,9 минг га	27,8 минг киши	1
Жами Ўзбекистон Республикаси бўйича	44,5	4,3	23,0	217

даражаси белгиланган метёрлардан ортиқ бўлган шаҳарлар сони қисқарди. Агар 2004 йилда ифлосланиш даражаси метёрдан ортиқ ва юқори бўлган шаҳарларда 2670 минг киши (ёки шаҳар аҳолисининг 54%дан ортиғи) яшаган бўлса, 2006 йилга келиб атиги 515 минг киши (ёки атиги 10,4%) яшаган.

ланганлиги (АИИ – 10-12), Бўка, Қуйи Чирчиқ, Паркент, Пскент, Чиноз туманларида истеъмол суви сифати 40-60 фоизга стандарт талабларига мос эмаслиги, Ўрта Чирчиқ, Зангиота, Қибрай, Тошкент туманлари, Олмалиқ, Ангрэн, Бекобод, Тошкент, Чирчиқ, Янгиобод шаҳарларида умумий ва айниқса болалар касалланиши даражаси юқорилиги, Қуйичирчиқ, Ўрта Чирчиқ туманлари, Олмалиқ, Бекобод, Тошкент ва айниқса Янгиобод шаҳарларида умумий ўлим даражаси юқорилиги қайд қилинган.

Ўзбекистон Республикаси бўйича умуман олганда экологик вазиятни комплекс баҳолаш солиштирма натижалари 71-жадвалда келтирилган.

Комплекс баҳолаш маълумотларига кўра, экологик офат зонасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 8% жойлашган, унда мамлакат аҳолисининг 0,1% яшайди, фавқулодда экологик вазиятли зонада 29% худуд жойлашган, унда аҳолининг 12% яшайди. Критик экологик вазиятли зонада мамлакат ҳудудининг 37% жойлашган, унда аҳолининг 41% яшайди, қулай экологик вазиятли зонада эса мамлакат ҳудудининг 26% жойлашган, унда бутун аҳолининг 47% истикомат қилади.

Шу тарика тизимли кузатувлар олиб бориладиган танланган экологик индикаторлар билан экологик вазиятни баҳолаш ёндашувининг қўлланилиши умуман мамлакат ва унинг алоҳида минтақалари бўйича экологик вазиятни ягона тизим бўйича комплекс баҳолаш, шунигдек республиканинг энг экологик танг минтақаларини (танг экологик нуқталарни) аниқлаш имконини берди.

Экологик ҳолатнинг умумий баҳоси

Республика бўйича атмосферага ифлослантнувчи моддалар ташланиши умумий ҳажми 2002 йилга нисбатан 2006 йилда 9 фоизга қисқарди (187 минг т), саноат корхоналари сони улар ташланмалари жадаллигининг қисқариши бўйича 26 тадан 21 тагача камайди. Асосан ифлослантнувчи манбалар жамланган шаҳарлар ва йирик аҳоли шоҳобчаларида атмосфера ҳавоси ифлосланишининг даражаси сезиларли камайди. Атмосфера ҳавоси ифлосланиши

олганда республика бўйича радиациявий ҳолат барқарорлигича қолди ва белгиланган даражалардан ошмади.

Амударё ва Сирдарё дарёлари ҳавзаларининг сувлилиги ўртача кўп йиллик кўрсаткичлардан ортиқ бўлди, айниқса, Амударё ҳавзаси 2005 йилда янада кўп сувли бўлди, Амударёнинг баланд қисмида (Туямуюн тор дарасида) ўртача йиллик сарфи ўртача кўп йиллик оқимдан 3,3 баравар, пастки қисмида (Нукус ш.) 1,1 бараварга ошди. Сирдарё ҳавзаси бўйича ўртача йиллик сув сарфи ҳам ўртача кўп йилликдан 20-30 фоизга кўп бўлди.

Амударё ва Сирдарё ҳавзалари ер усти сувларининг ифлосланиш даражаси нисбатан паст бўлди. Сув ифлосланиши даражаси (СИИ) 0,5-2,1 ораллиғида сақланди, бу сув сифатининг II, II-III, III синфига мос келади. Одатда у сув оқимининг қуйи қисмига бориб кўтарилди. Таъкидлаш жоизки, умуман олганда, ифлосланиш даражаси 2005 йилда 2006 йилга нисбатан бироз пастроқ бўлди. Бунинг сабабларидан бири сувлилик даражасининг турлича бўлганлигида (2005 йил сувлироқ келди). Энг ифлосланган сув объектлари сифатида Салар канали (Тошкент ва Янгийўл шаҳарлари) ва Самарқанддаги Сиоб коллектори қолди, зеро, Сиоб коллекторида СИИ барқарор 2,1 даражасида сақланиб қолмоқда (сув сифатининг IV синфи), Салар каналида эса ифлосланиш даражаси 2005 йилдаги 3,8 дан 2006 йилда 4,5 даражасигача (сув сифатининг V синфи) кўтарилди. Сув оқимларидаги биоценозларнинг экологик ҳолати, асосан, қониқарли бўлди, Салар канали бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси бўйича чучук ва шўрланган ер ости сувларининг минтақавий башоратли эксплуатация захиралари 63986,53 м³/сут ни ташкил қилади, шундан 40,4%и 1 г/л гача минераллашган ва 12%и 5 г/л гача ва ундан юқори минераллашган. Минтақалар бўйича ер ости сувлари микдори ва улар ифлосланиш даражаси турличадир. Андижон, Наманган, Самарқанд ва Тошкент вилоятларидаги ер ости сувлари нисбатан яхши сифатли бўлиб, асо-

сан, O'zDSt 950:2000 «Истеъмол суви» давлат стандарти талабларига жавоб беради. Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Хоразм ва Қашқадарё вилоятларида ер ости сувларининг сифати паст ва ифлосланиш даражаси юқорилиги қайд қилинди. Бу ҳудудларда, одатда, сув сифати меъёрий талабларга жавоб бермайди. Жиззах, Навоий, Сурхондарё, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида ер ости сувлари сифати ва уларнинг ифлосланиши даражаси ўткинчи ҳолатда сақланиб қолмоқда. Умуман Ўзбекистон Республикаси бўйича истеъмол сувининг сифати 2002 йилдан 2006 йилгача сезиларли ўзгармади. 2006 йилда «ностандарт» (санитар меъёрларига жавоб бермайдиган) синовлар улуши ўртача мамлакат бўйича куйидагиларни ташкил қилди:

истеъмол сув таъминоти ва рекреация учун ишлатиладиган I ва II тоифали сув ҳавзалари бўйича – кимёвий кўрсаткичларга кўра 18,7% ва бактериологик кўрсаткичлар бўйича 11%;

коммунал сув тармоқларида – тегишли равишда 15,1% ва 6%;

қишлоқ ва идоровий сув тармоқларида – тегишли равишда 11,7% ва 7,5%.

Сув оқимлари ва сув узатиш тармоқларида сувнинг нисбатан яхши сифати Андижон, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятларида; ёмон сифатли, кимёвий ва бактериологик кўрсаткичлари бўйича санитар талабларига жавоб бермайдиган сув сифати Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ва Хоразм вилоятларида кузатилди.

Истеъмол сувининг сифати пастлиги, айниқса унинг минераллашуви юқорилиги ва қаттиқлиги сафротошли ва буйрактошли касалликлар билан касалланишнинг асосий сабабларидан бири саналади. Сўнгги ўн йилликда Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Бухоро вилоятларида бу касалликлар билан касалланиш бир неча баравар кўпайди.

Сифатсиз истеъмол суви шунингдек бошқа қатор касалликлар турлари, масалан, А вирусли гепатитига олиб келиши мумкин, унинг ўсиши олтига маъмурий ҳудудда қайд қилинди. Эпидемик жараённинг энг фаоллиги Сирдарё, Навоий ва Бухоро вилоятларида кузатилди.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси бўйича 1.01.2007 йил ҳолатига кўра, 2003 йилга нисбатан суғориладиган ерлар умумий майдони 19,7 минг га ёки 0,5 фоизга кўпайди. Майдоннинг кам ўсиши шу билан изоҳланадики, суғориладиган ерлар фонди трансчегаравий оқимлар сув ресурслари билан чекланади, шунинг учун бу шароитда мавжуд суғориладиган фонддан оқилона ва унумли фойдаланиш масалалари долзарб ва муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, бутун суғориладиган фонднинг 77 фоизини ташкил қиладиган суғориладиган шудгорлардан қишлоқ хўжалиги экинлари учун етарлича фойдаланилмаяпти. 2005-2006 йилларда ҳар йили турли сабабларга кўра қарийб 400 минг га ёки 11 фоиздан ортиғи экин учун фойдаланилмади. Қорақалпоғистон Республикасида – тахминан 50%, Қашқадарё– 20%, Сирдарё – 12%, Хоразм вилоятларида – 10% шудгорлардан энг кўп фойдаланилмаган.

Тупроқ ифлосланиши даражасининг пасайиши тамойили давом этмоқда. ГХЦГ қолдиқ миқдорлари, фосфорорганик ва бошқа пестицидлар билан ифлосланиш барча ерда РЭЧУдан ортиқ бўлмади, тупроқларнинг ДДТ билан ифлосланиши даражаси пасайди, у ўртача мамлакат бўйича 0,7-0,8 РЭЧУни ташкил қилади, фақат Андижон вилоятида 2,8 РЭЧУ, Фарғона вилоятида 2,2 РЭЧУга етади.

Атроф-муҳит ифлосланиши манбаларини мониторинг қилиш натижаларига кўра, 2002-2006 йилларда мамлакатда умумий экологик ҳолатнинг барқарорлашиши ва яхшиланиши жараёни давом этмоқда, лекин минтақавий даражада бу бир хил содир бўлмапти.

Таъкидлаш жоизки, атроф-муҳит ифлосланиши тобора локал (нуктали) тусга эга бўлиб, одатда, ифлосланиш ареали ифлосланиш манбаларига яқин ерларда жойлашган ва ҳудудий жиҳатдан чегараланган.

Умуман олганда, Жиззах, Наманган, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида энг қулай экологик вазият, Андижон, Қашқадарё, Сирдарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм вилоятларида ва Тошкент шаҳрида ўзгарувчан, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро ва Навоий вилоятларида нисбатан танг экологик вазият вужудга келди.

XI. Табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар

11.1 Кўчки ва сел-тошқин ходисалари

Ўзбекистон Республикаси худудининг иқлимий ва геологик-географик хусусиятлари, шунингдек иктисодиёт тармоқлари инфратузилмаси фавқулодда вазиятларнинг кенг доираси рўй беришининг эҳтимолини келтириб чиқаради.

Табиий офатлар (зилзила, сел-тошқин, қор кўчиши, кўчкилар ва бошқалар) хавфлари биноларнинг сейсмик нотурғунлиги ва барқарор эмаслиги, одамларнинг оммавий яшаш жойларини хавфли худудларда жойлаштириш билан биргаликда табиий тусдаги фавқулодда вазиятлар рўй берганда кўплаб қурбонлар ва катта моддий зарарларга олиб келиши мумкин.

Катта қисми сейсмик хавфли зоналарда жойлашган йирик сув омборларидаги юз бериши мумкин бўлган фалокатлар аҳоли ва республика худудлари учун катта хавф уйғотади.

Қатор вилоятлар худудларида ўта хавфли ва қарантин инфекцияларнинг табиий ўчоқлари мавжуд. Захарли кимёвий моддалар кўмиш жойлари ва радиоактив чиқиндиларни сақлаш жойларининг ҳолати уларга белгиланган санитария-меъёр талабларига жавоб бермайди.

Белгиланган меъёрлардан кўпроқ эскирган асбоб-ускуналар эвазига фаолият юритаётган қатор объектларда портловчи, кимёвий, радиациявий, ёнғинга хавфли ишлаб чиқаришлар, тарқоқ транспорт ва коммуникация тармоқларининг мавжудлиги техноген фалокат ва офатлар манбаи ҳисобланади ва бу техноген тусдаги эҳтимолий фавқулодда вазиятлар хавфининг юқори даражада эканлигини белгилаб беради.

Юз бериши мумкин бўлган трансчегаравий фавқулодда вазиятлар манбалари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- кучли зилзилалар ўчоқлари, сел-тошқин хавфи мавжуд бўлган ерлар ва чегарага яқин ерлардаги баланд тоғ кўллари тўғони бузилиш хавфи;

- гидротехник қурилмалардаги фалокатлар ва йирик сув омборлари тўғонларининг ёрилиши ҳоллари, натижада кенг майдондаги чегараолди худудларни, шу жумладан аҳоли яшаш жойларини сув босиши хавфи вужудга келади;

- Қирғизистон ва Тожикистон худудидаги чегараолди зоналарда радиоактив ва кимёвий хавфли бўлган чиқиндиҳоналар ва таркибида кимёвий модда бўлган тоғ жинслари уюмлари, дарё ва атмосферага кучли таъсир қилувчи захарли моддаларнинг ташланиши;

- Сарез қўли тўғонининг бузилиши натижасида фалокатли сел-тошқин оқими;

- қўшни давлатлардан хавфли инфекциялар кўзгатувчиларнинг (ўтиши) олиб кирилиши.

Ҳозирги пайтда республиканинг тоғли ва тоғолди зоналарида сел хавфи бор майдонлар қарийб

46 минг кв. км ни ташкил қилади. 1040 та катта ва кичик сув оқимларида сел хавфи мавжуд.

Хавфлар баланд тоғли зоналарда музли кўлларнинг ёрилиши ва қор уюмлари кўчиши билан ҳам боғлиқ.

Мусибатли оқибатларга олиб келадиган сел-тошқин ҳолатлари Фарғона водийси, шунингдек Амударё ва Сирдарё хавзаси тоғли ва тоғолди зоналарига хосдир.

Хавфли гидрометеорологик ҳолатларни кузатиш тизими, экстремал вазиятлар рўй бериши вақтини башорат қилиш ва тегишли чора-тадбирлар кўриш усулларини ишлаб чиқиш зарурати қуйидагиларни талаб қилади:

- сел оқимлари, тошқинлар, қор уюмлари кўчиши ва тўғони бузиш хавфи бўлган кўлларни кузатиш тармоғини ташкил қилиш;

- ердан, аэрокузатув ва сунъий йўлдош орқали кузатиш тармоқларини ривожлантириш;

- хавфли гидрометеорологик ҳолатларни башорат қилиш усулларини ишлаб чиқиш;

- трансчегаравий оқимлар ҳолати ва тупроқ, атмосфера ҳавоси ва ер усти сувлари ифлосланишини баҳолаш;

- замонавий ахборот технологиялари ва юқори сифатли аэрокосмик суратга олиш материаллари асосида ерларни мониторинг қилишни ташкил этиш;

- ҳаракатдаги селга ва тошқинга қарши ҳимоялаш тизимларининг тиклаш ва янгиларини қуриш;

- юз бериши мумкин бўлган хавфли гидрометеорологик ҳолатлар ҳақида олдиндан хабар бериш тизимларни ташкил қилиш ва уларни бошқарадиган қоидаларни ишлаб чиқиш, шунингдек бу борада (жумладан, халқаро миқёсда) ўзаро ҳаракатлар тизимларини такомиллаштириш.

Республиканинг тоғли ва тоғолди зоналарида кўчиш-ўпирилиш жараёнлари 15 минг кв. км дан ортиқ майдонда ривожланади, бу ерда 400 дан ортиқ аҳоли яшаш жойлари ва бошқа объектлар (йўллар ва каналлар участкалари, дам олиш зоналари, тоғ кон саноати корхоналари) жойлашган. Ҳар йили турли миқёсдаги юзлаб кўчкилар фаоллашади ва янгидан шаклланади. Ушбу хавфли геологик жараёнларнинг хавфи туфайли хавфли зоналардан бехатар жойларга юзлаб хўжаликларда яшовчи одамларни доимий кўчириш, йўлларда ҳаракатни вақтинчалик чеклаш, зарар кўрган коммуникация линияларини тиклаш ва ҳ.к. зарурати вужудга келади.

Хавфли геологик жараёнлар билан боғлиқ хавфларни мониторинг қилиш, башоратлаш ва огоҳлантириш тизимини ташкил қилиш қуйидагиларни такозо этади:

- хавфли геологик жараёнларни кузатишнинг картографик маълумотлари банкни яратиш;

- назорат ва хабардор қилишнинг ердаги тизимларини такомиллаштириш ва аэрокосмик тизимларини яратиш;

- минтақавий ва локал даражаларда олдиндан оғохлантиришни ташкил қилиш;

- кўчки хатарларидан ҳимоялашнинг муҳандислик-техник усуллари ривожлантириш.

Хавфли зонада хўжаликлар сони ҳақидаги ахборот 72-жадвалда келтирилган.

Тошкент, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари республикада энг хавфли ер кўчки ҳудудларига кирди. Тоғлар билан ўралган Фарғона водийсида ер кўчкилари асосан адир ҳудудларини ўзлаштириш билан боғлиқ. Самарқанд вилоятининг баъзи ҳудудларида ҳам кўчкилар кузатилган.

Ўзбекистон Республикасининг деярли барча тоғолди ҳудудлари сел хавфи бор ҳудуд ҳисобланади. Фарғона водийси, Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари энг катта сел хавфи бор ҳудудлар ҳисобланади. Қорлар тез эрийдиган ва узоқ ёмғир ёғадиган апрель-июль ойларида энг кўп сел ҳолатлари кузатилади. Шу билан биргаликда, ҳозир республикада жами 5 та сел омбори бор, холос.

Республикада 54 та сув омбори, жумладан, 25 та жуда муҳим ва тоифалаштирилган сув омборидан фойдаланилади. Бунда, 11 та жуда муҳим сув омборидан 30 йилдан ортиқ вақтдан буён фойдаланилиб келинмоқда. Улардаги муҳандислик ва гидротехник ускуналар жисмонан ва маънавий эскирган ва алмаштирилиши зарур. Республика ҳудудида сув омборлари тармоғининг тараққиёти уларда катта ҳажмдаги эриган, дарё ва атмосфера ёғинларини тўплаш имконини берди. Шундан келиб чиқиб, сўнгги йилларда аҳолининг катта қисмида дарёлар саёзлашгани ва сув омборларидан қуйи қисмида бехатар қурилиш ишлари олиб бориш имконияти борлигига асосан ишонч пайдо бўлди. Бироқ, сув кўп бўлган йилларда аномал юқори даражадаги сув дамбадан ўтиб кетиши, тўғонларнинг бузилиши, шунингдек йирик сув омборларидан сувни фалокатли ташлаб юбориш эҳтимоли мавжуд. Бу ҳолатларда, уларнинг оқибатини тасаввур этиб бўлмайдиган фавқулодда вазиятлар рўй бериши мумкин. Эҳтимолий фалокатли сув босиши зоналарининг майдони қарийб 60 минг км²ни ташкил қилади. Сув босиш зоналарида 7700 минг киши, 1029 км темир йўллар, республика ва вилоят аҳамиятидаги 2675 км автомобиль йўллари қолиб кетиши мумкин. Тўсатдан

сув омборининг ёрилиб кетиши натижасида 140 минг кишидан ортиқ аҳоли ҳалок бўлиши хавфи бор.

Табиий тўғонлари мустаҳкам бўлмаган баланд тоғ кўлларида сув уриб кетиш хавфи сақланиб келмоқда. Масалан, 1998 йил 8 июлда баланд тоғдаги музли кўлнинг ёриб кетиши натижасида Шохимардон дарёси ҳавзасида 200-300 м³/сек ҳажмдаги сув оқими билан тошқин юзага келди. Пастга қараб оқиб келишда сел оқими пайдо бўлди. У фожеали оқибатларга олиб келди. Юқори Ихнач (Бўстонлик тумани) кўли алоҳида жиддий эътибор талаб этади, бу ерда охириги йилларда тўғон тузилишида янги чуқурликлар ва сув ювиб кетиш ҳоллари доимий кузатилмоқда. Ҳалокатли сув босиш ҳудудларида республика, вилоят ва ҳудудий аҳамиятга эга 87 шаҳарлар, 200 га яқин қишлоқлар ва бошқа аҳоли турар жойлари жойлашган бўлиб, уларда 3,5 млн. га яқин аҳоли истиқомат қилади.

Аҳоли шоҳобчалари учун кўчки фаол бўлган даврда одамлар ҳаётини сақлаб қолишнинг биринчи навбатдаги тадбирларидан бири сифатида Давлат кузатув хизмати (ДКХ) ва ФВВ¹ вакиллари томонидан берилган кўрсатмаларга мувофиқ инсонлар ҳаётини сақлаб қолиш учун биринчи амалга ошириладиган чоралар сифатида вақтинчалик эвакуация қилиш тавсия этилади.

Табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар рўй бериши хавфини камайтириш ва олдини олишни технологик ва ҳимоявий чора-тадбирларни амалга ошириш орқали эришиш мумкин.

Ҳимоявий тадбирлар қияликлар мустаҳкамлигини ошириш ва кўчки массалари ҳаракатланиши йўлини ўзгартиришга қаратилган, уларни амалга ошириш линияли қурилмалардан, бошқа халқ хўжалиги объектларидан фойдаланиш шароитларини меъёрга келтиради ҳамда кўчириладиган хўжаликлар сони кўпайишининг олдини олади.

11.2. Техноген хатарлар ва саноат объектлари хавфсизлигини декларациялаш

Техноген фалокатлар ва офатларнинг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- хавфли моддаларни ишлаб чиқарувчи, ишла-тувчи, қайта ишловчи, сақловчи, ҳосил қилувчи ёки ташувчи объектлардаги ҳалокатлар;

- ёнилғи-энергетика, кимё ва коммуникация комплекслари объектларидаги ҳалокатлар;

72-жадвал. Хатарли зонада бўлган хўжаликлар сони ҳақида ахборот

№ п/п	Хавфли зонада-ги хўжаликлар сони	Йиллар бўйича хўжаликлар сони ²											
		1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
1	Жами шу жумладан:	1650	1354	1572	1915	1803	1173	1040	770	775	720	557	554
1.1	кўчки хавфи бор зоналар	1225	927	1041	809	659	633	635	441	339	241	243	171
1.2	сел-тошқинли зоналар	425	427	531	1106	1144	540	405	329	436	479	314	383

Изоҳ: ¹ Фавқулодда вазиятлар вазири (ФВВ) 1996 йилда ташкил этилган. ² Хўжаликлар сони Давгеологияжум ва Ўзгидромет давлат кузатув хизмати (ДКХ) маълумотларига кўра берилди.

- темирйўл ва авиация транспортидаги фалокатлар, автомобиль йўллари ва магистраль трубапроводлардаги ҳалокатлар;

- гидротехник иншоотлардан фойдаланиш тартиби қоидаларини бузиш;

- диверсия-террористик акциялар оқибатларининг иккиламчи омиллари;

- қурилмаларнинг тўсатдан бузилиши ва технологик тармоқларда вужудга келиши мумкин бўлган бошқа хавфлар.

Аҳоли ва ҳудудларга хавф солувчи манба бўлган техноген тусдаги фавқулодда вазиятларнинг оқибатлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- атмосферага кучли таъсир этувчи захарли моддалар (КТЗМ), ёнишнинг захарли колдиклари ташланиши, ер ости ва ер усти сувлари ифлосланиши натижасида саноатлашган туманлардаги катта захарланиш зоналарининг вужудга келиши;

- алоқа, энергия ва сув таъминоти тизимлари меъёрда ишлашининг бузилиши, транспорт тизими ишидаги узоқ муддатли бузилишлар;

- ҳаёт фаолиятини таъминлаш тизимларидан фойдаланиш тартиби, яшаш шароитларининг бузилиши;

- аҳолининг саломатлигига зарар етиши ёхуд тиклаб бўлмас йўқотишлари, одамнинг мослашувчанлик имкониятлари бузилиши, натижада рухий фаолиятининг бузилиши (дезадаптация);

- давлат ва аҳолига катта моддий зарар етказиш;

- фавқулодда вазиятлар ҳудудларида ижтимоий ва креминоген ҳолатнинг чуқурлашиши.

Техноген хатарлар вужудга келиши эҳтимолини чуқурлаштирувчи асосий сабаблар қуйидагилардир:

- потенциал хавфли объектлар концентрациясини ошириш;

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириши;

- қурилишлар оқибаотида потенциал хавфли объектлар атрофида санитар-ҳимоя зоналарнинг қисқариши;

- ишлаб чиқариш интизомининг пасайиши, натижада белгиланган технологик иш тартибларидан четланишлар;

- назорат майдонидан ташқарида кўп миқдорда майда ишлаб чиқарувчиларнинг вужудга келиши;

- республика бўйича хавфли моддаларни ташиб ўтаётган темирйўл, авиация ва автомобиль транспортида муҳофаза ва профилактика чораларнинг етишмаслиги;

- аҳолини ҳимоя қилиш ва фавқулодда вазиятларга таъсир қилиш тизимининг, хусусан, автоматик аниқлаш ва хабардор қилиш, фалокатларни локаллаштириш ва йўқотиш тизимларининг етарлича самарали эмаслиги.

Техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни огоҳлантириш ва юз бериши мумкин бўлган хатарларини камайтириш соҳасидаги асосий йўналишлар қуйидагиларни тақозо этади:

- республика ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш ва фойдаланиш;

- хавф ва таҳдид омиллари таъсири шароитида ишлаб чиқариш ва республика инфратузилмасининг барқарор фаолиятини таъминлаш;

- ишлаб чиқариш объектларини етакчи ва экологик тоза технологиялар асосида босқичма-босқич замонавийлаштириш;

- хавфли объектлар ва ҳаётни таъминлаш тизимлари ишининг ишончилигини ошириш;

- юз бериши мумкин бўлган фавқулодда вазиятларни мониторинг қилиш, башоратлаш ва огоҳлантириш;

- юқори техноген хавфли зоналар давлат кадастрини яратиш ва юритиш.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турли хил фавқулодда ҳолатлар кўплаб турларининг асосий манбаси сифатида техноген ва табиий хавфларнинг юқори даражаси сақланиб қолмоқда. Республикада техноген авариялар ва фалокатларнинг асосий сабаблари қуйидагилар ҳисобланади:

- ишлаб чиқариш соҳасида давлат хавфсизлик бошқаруви механизмларининг заифлашиши, барча ишлаб чиқариш босқичларида меҳнат ва технологик интизомнинг фалокатларга қарши барқарорлигининг пасайиши;

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиш суръатларининг пасайиши билан бир вақтда мана шу фондларнинг тез суръатларда эскириб бориши;

- хавфли (зарарли) моддаларни, материал ва маҳсулотларни ишлаб чиқариш, етказиб бериш, сақлаш ва фойдаланишнинг технологик мураккаблиги ва хавфнинг ортиши ҳамда аҳоли ва атроф-муҳитга хавф солувчи ишлаб чиқариш чиқиндиларининг тўпланиб бориши.

Кимёвий хавфли моддаларнинг чиқарилиши, портлашлар ва ёнғинлар, гидродинамик авариялар, электроэнергетик тизимларда, тозалаш иншоотлари ва қувурлардаги авариялар техноген соҳада энг катта хавфга эга.

Фавқулодда вазиятларда аҳоли ва табиий муҳит хавфсизлигини таъминлаш муаммосининг мураккаблиги ва миқёслилиги ҳамда уни давлат ҳукумати ва барча даражадаги бошқарув органлари томонидан ҳал этилиши зарурати шу билан изоҳланадики, республикада турли даражадаги ва ҳал хил идораларга бўйсунадиган 600 та потенциал хавфли объект фаолият юритади, улардан 138 таси ўта муҳим ва тоифалаштирилган. Ишлаб чиқариш жиҳозлари жисмонан эскирганлиги, ишлаб чиқариш интизоми пасайганлиги ва бошқа омиллар туфайли бу объектларда фавқулодда вазиятларнинг рўй бериши хавфи жуда юқори. Техноген фавқулодда вазиятлар рўй берса, бевосита ҳаёт ва саломатликка хавф соладиган зоналарда қарийб 4,5 млн. киши (мамлакат аҳолисининг 20%) яшайди.

Республикадаги 9 та иссиқлик электр станциясидан 6 тасида асосий ишлаб чиқариш фондларининг 40%гача қисми кучли эскирган ва 25 йилдан ортиқ вақтдан бери ишлатилади. Худди шундай вазият 29 та гидроэлектрстанциядан 22 тасида мавжуд. Бу уларнинг асосий қувватларини 2003 йилга келиб сезиларли равишда пасайишига олиб келиши мумкин.

Юқори, ўртача ва паст босимли газ қувурлари тармоғи муайян ташвиш уйғотади, уларнинг умумий узунлиги 80 минг км, шу жумладан магистраль тармоқлар 13 минг км ни ташкил қилади. Газ

кувурларининг баъзи йўналишлари (2,5 минг км магистраль ва 14 минг км ўртача ва паст босимли) 40 йилдан ортиқ вақтдан бери ишлатилади ва алмаштирилиши зарур.

Ўзбекистон Республикасида аммиак, хлор, сульфат ва азот кислотаси каби хавфли кимёвий моддаларнинг (кучли таъсир қиладиган заҳарли моддалар - КТЗМ) катта заҳираларига эга 279 хўжалик объекти фаолият юритади. Корхоналардаги ушбу моддалар умумий заҳираси қарийб 400 минг тоннага етади. Кимё саноатида фалокатлар ҳали ҳам юқори даражада сақланиб қолмоқда. Фалокатлар ва ифлосланишлар КТЗМни ташишда кўпроқ рўй бермоқда (1997 йилда 6 та бундай ҳолат рўй берди). Кимёвий хавфли объектларда оқиб кетишни назорат қилиш ва фалокатларни локаллаштиришнинг замонавий воситалари кам жорий этилади, қатор объектларда локал хабардор қилиш тизимлари мавжуд эмас. Халқ хўжалиги объектларига КТЗМ чиқарилиши (ташланиши) натижасида келиб чиқадиган фалокатлар оқибатида умумий зарарланиш майдони 47,5 минг км²ни ташкил қилиши мумкин. «Электркимёсаноат» ИЧБ, «Азот» ИЧБ, «Навоийазот» ИЧБ, «Аммофос» ИЧБ, кимё заводи (Самарқанд ш.), суперфосфат заводи (Қўқон

ш.) ходимлар ва корхоналарга яқин яшайдиган аҳоли учун, айниқса, катта хавф уйғотади. Кимёвий хавфли объектларда сўнгги 6 йилда 13 та фалокат рўй берди.

Ўзбекистонда иктисодиётнинг турли тармоқларида 400 дан ортиқ портлаш-ёнғин хавфи бор объект фаолият кўрсатади.

Сўнгги йилларда турар жой фондидан фойдаланиш қоидаларининг қўпол бузилиши ҳоллари (турар жой фондининг эскириши, лойиҳалаштириш ва қурилиш меъёрларига риоя қилмай якка тартибда қурилиш, турар жой хонадонларини назоратсиз қайта қуришда кўп қаватли уйларнинг қўтарувчи конструкциялари бузилиши ва ш.ў.) жиддий муаммога айланди.

Республика ҳудудида фавқулодда вазиятларда бактериологик зарарланиш ўчоқларини ҳосил қилиши мумкин бўлган биологик моддаларга эга бўлган хавфли соғлиқни сақлаш объектлар: Тошкент вакцина ва зардоблар ИТИ, Ўзбекистон ўлатга қарши станцияси, Қорақалпоғистон ўлатга қарши станцияси, Ўрта Осиё темирйўл ўлатга қарши станцияси, Бухоро ўлатга қарши бўлинмаси, Тўрткўл ўлатга қарши бўлинмаси, Тошкент зонавий ихтисослаштирилган ўта хавфли ҳайвонлар инфекциялари бўйича ветеринария лабораторияси мавжуд.

XII. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг давлат томонидан бошқарилиши

12.1 Табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни назорат қилиш ва бошқариш давлат органларининг тизими

Инсон фаровонлиги, уйғунликда ривожланиши, шахс манфаатларини рўёбга чиқариш учун шарт-шароитларни ва амалий механизмларини яратиш ҳамда қулай экологик шароитларни таъминлаш, Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ислохатларнинг бош мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучига айланди.

Экологик хавфсизликнинг мукамал тизимини яратиш халқаро ҳуқуқ асослари тажрибаларини, замонавий фан, техника ва технология ютуқларини инобатга олган ҳолда амалга оширилмоқда, бунинг барчаси Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлигининг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг экологик хавфсизлик сиёсати, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунчилик, Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик Концепцияси, атроф муҳит ва барқарор ривожланиш бўйича декларациялари, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш дастур ва концепциялари, республиканинг халқаро конвенциялар ва битимлардан келиб чиқадиган мажбуриятлари ҳамда етакчи давлатларнинг тажрибаларини инобатга олган ҳолда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг бошқарув тизими ўтган асрнинг 60-80 йилларидан шакллана бошлаган.

Ўзбекистон КП МҚ ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1988 йил 5 апрелдаги 134-сонли «Мамлакатда табиатни муҳофаза қилиш ишларини тубдан қайта қуриш тўғрисида»ги қарори ижросини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этилган.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1988 йил 29 августдаги 305-сонли қарорига асосан, республикада, белгиланган тартибда Қорақалпоғистон Республикаси, 10 вилоят ва Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ҳамда уларнинг туманлараро, туман ва шаҳар инспекцияларидан иборат табиатни муҳофаза қилишнинг бошқарув тузилмаси тасдиқланди. Қўмиталарнинг ташкил этилиши, Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлигининг ҳудудий сув ресурсларидан комплекс фойдаланиш ва муҳофаза қилиш бошқармалари, Ўзбекистон Республика гидрометеорология бошқармасининг, атмосфера хавосини

муҳофаза қилиш тадбирларини режалаштириш, лойиҳаларни экспертизадан ўтказиш, атроф муҳитга ташламаларни меъёрлаштириш ва назорат қилиш амалга оширувчи атмосфера хавосини муҳофаза қилиш давлат инспекцияси, Ўзбексувбалиқ инспекцияси, Ўрмон хўжалиги вазирлигининг Ов хўжалиги ва қўриқхоналар бош бошқармаси, Давлат ўрмон инспекцияси ва «Ўзбекгеология» Давлат ишлаб чиқариш бирлашмаси ер ости сувларини муҳофаза қилиш назорати хизмати негизида ҳамда Давлат агросаноат уюшмаси ва бошқа атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида назорат ва бошқарувни амалга оширувчи органлардан қисман берилган штатлар сони асосида амалга оширилди.

Экологик муаммоларни ҳал этилишига тор доирада ва маҳаллий нуктаи-назардан ёндошувни баргараф этиш мақсадида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ташкилий тузилмаси функционал асосда тузилди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги органларига самарали иш олиб бориш, экологик муаммоларни юқори илмий-техник даражада ҳал этиш, республиканинг барча ҳудудларида корхона ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигига қатъий риоя қилинишини таъминлаш бўйича зарур чораларни қўриш юклатилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, амалий жихатдан аввалгидан фарқ қилувчи, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги меъёрий-ҳуқуқий базасини тубдан қайта ташкил қилди. Табиатдан фойдаланишнинг маъмурий-бўйрукбозлик бошқарув усулидан, иктисодий усулларга ўтилмоқда. 1992 йилда Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди ҳамда у табиий муҳитни сақлашнинг ҳуқуқий, иктисодий ва ташкилий асосларини белгилаб берди. Ушбу қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экологик тизимлар, табиат комплекслари ва айрим объектлар муҳофаза қилинишини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф-муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига асосан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига бўйсунди ҳамда вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек айрим шахслар томонидан ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон,

хайвонот ва ўсимлик дунёси, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилинишига доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги махсус ваколатли давлат органлари ҳисобланади. Шу билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Олий Мажлиснинг 1992 йил 26 апрелдаги 232-І-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси тўғрисида»ги Низом талабларига мувофиқ, идоралардан устун турувчи махсус ваколатли орган сифатида қайд этилган табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги махсус ваколатли органларнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш устидан назорат қилиш борасидаги фаолиятларини, давлат ҳокимият ва бошқаруви органлари билан узвий алоқада мувофиқлаштириб боради.

Ҳозирги вақтда, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоятлар ва Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ҳамда уларнинг таркибига кирувчи туманлараро, туман ва шаҳар қўмита(инспекция)лари, илмий-тадқиқот институтлари, марказлар ва бошқа таркибий тузилмалардан иборат ягона тизимни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ташкилий тузилмаси 117- расмда келтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- экологик хавфсизликни таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва қайта тиклаш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширилишини таъминлаш;
- вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек айрим шахслар томонидан ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, хайвонот ва ўсимлик дунёси, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилинишига доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш;
- табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тармоқлараро комплекс бошқариш;
- атроф муҳитнинг ҳолати қулай бўлишини таъминлаш ва экологик вазиятни соғломлаштириш борасидаги ишларни ташкиллаштириш ва мувофиқлаштириш;

Мамлакатда юз бераётган комплекс таркибий ўзгаришларга асосан, Табиатни муҳофаза қилиш дав-

лат қўмитаси атроф-муҳитнинг сифати, табиатдан фойдаланиш ташкилий тузилмасини такомиллаштириш ва ривожлантириш бўйича айрим қадамларни қўймоқда.

12.2. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий услублари

Мамлакатимиз аввалги тузумдан Орол экологик инкирозини, аҳоли саломатлиги ва атроф-муҳит учун зарарли ишлаб чиқариш муаммоларини, ерларни маҳсулдорлигининг, сув, биологик ресурсларнинг камайишини мерос қилиб олди.

Мустақиллик йиллари давомида экологик хавфсизликни таъминлаш борасида муҳим ташкилий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалга оширилди.

Кўрилган чоралар атмосфера ҳавосининг ифлосланиш даражасини камайитиришга, асосий очик сув оқимларни яхшилашга, пестицидларнинг қўлланилишини қисқартиришга, экин майдонларнинг тузилишини яхшиланишига, халқаро ташкилотларнинг миллий экологик муаммоларни ҳал қилинишига жалб этиш имконини берди.

Табиий, моддий-техник ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишга йўналтирилган бозор муносабатларидаги босқичли ўзгаришлар, солиқ сиёсатининг ислоҳ қилиниши, бюджетнинг умумий даромадлар қисмида ресурслар ва мулк солиғи салмоғининг ошиши шароитларида, табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларини босқичма-босқич тадбиқ этиш ва такомиллаштириш алоҳида ўрин эгаллайди.

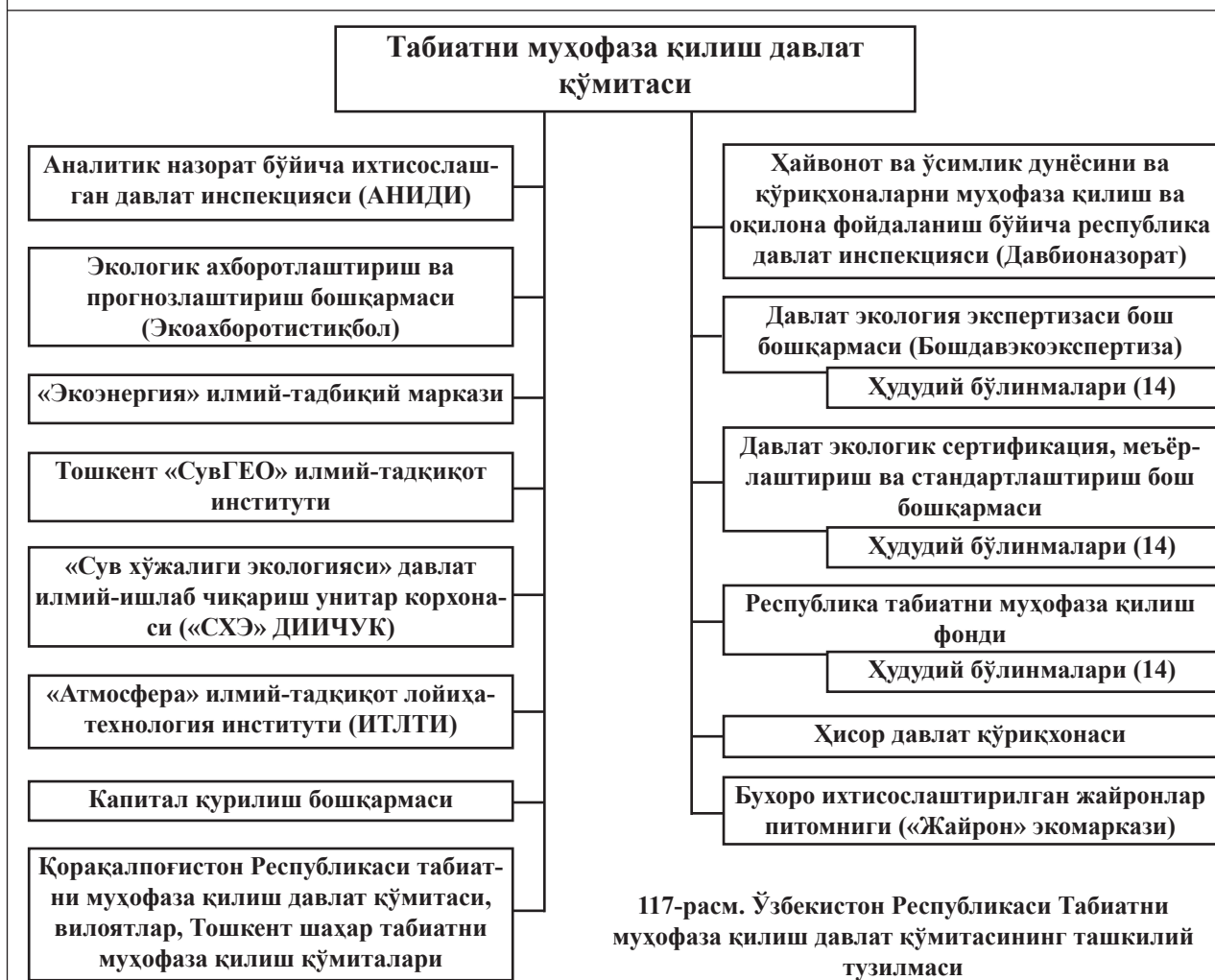
Табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳар қандай давлатнинг келажакда иқтисодий ижтимоий ривожланишининг устувор йўналишларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон иқтисодиётининг марказлаштирилган хўжалик юритиш тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида, экологик-иқтисодий муносабатларни аниқлашда янгича мезон талаблари қўйилмоқда.

Бундай шароитларда экологик стратегияни, нарҳнавоининг шаклланишдаги янгича сиёсат, мулкчилик шаклининг хилма-хиллиги, бюджет маблағларининг бошқарилиши, мулкнинг хусусийлаштирилиши ва давлат тасарруфидан чиқарилишини белгилайди.

Экологик стратегиянинг асосий йўналишларига қуйидагилар қиради:

- биринчидан – экологик ва иқтисодий сиёсатни интеграциялаш, яъни экологик омилларни бозор тизимига уйғунлаштириш (интеграциялаш);
- иккинчидан - табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг юқори устуворлигини таъминлаш;
- учинчидан - алоҳида ҳудудлар ва бутун республика бўйича табиий ресурс потенциалини такрор ишлаб чиқарилишини кенгайтириш;
- тўртинчидан - атроф-муҳитни ҳамда табиий ресурс салоҳиятини муҳофаза қилиш, тиклаш ва такрор ишлаб чиқариш учун молиявий ресурсларни шакллантириш;
- бешинчидан – табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишда



117-расм. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ташкилий тузилмаси

табиатдан фойдаланувчиларни иқтисодий томондан манфаатдорлиги.

Ушбу мақсадларга эришиш учун Ўзбекистонда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлат сиёсатининг асосий йўналишлар дастурини, табиатдан фойдаланганлик учун тўловларга босқичма-босқич ўтиш стратегиясини, табиатдан фойдаланишни ташкиллаштиришни бошқаришнинг механизмларини ишлаб чиқиш, табиатдан комплекс фойдаланганликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва субсидиялаш тизимини такомиллаштириш ҳамда табиатдан фойдаланишга чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш ишлари амалга оширилди.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб берган Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилингандан кейин, Ўзбекистонда табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг иқтисодий бошқаруви яхлит тизимини яратиш борасида маълум ишлар амалга оширилди. Табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий механизмларини тадбиқ этиш бошланди.

Экологик сиёсатни амалга оширишда, дунёнинг барча илгор мамлакатларида иқтисодий усуллардан кенг қўлланилади. Иқтисодий дастакларни қўллаш

«ифлосланттирувчи – тўлайди», «табиатдан фойдаланувчи – тўлайди» тамойилларига асосланади.

Иқтисодий механизм ва дастакларни қўллашдан асосий мақсад, табиий ресурсларнинг қийматини мос равишда баҳолашни таъминлаш ва улардан самарали ҳамда мақсадга мувофиқ фойдаланишга қўмаклашишдан иборат.

Тажириба шуни кўрсатмоқдаки, кўрсатмалар, жарималар, даъволар, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини тўхтатишлар, корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини яхшилашга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатмайди ва бу чоралар ҳаттоки маҳаллий экологик соғломлаштириш масалаларини ҳал қилиш учун ҳам етарли эмас.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ва атроф-муҳитга салбий таъсирнинг олдини олиш муаммоларини муваффақиятли ҳал қилиш учун, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўловли табиатдан фойдаланиш принципларига асосланган, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини бошқаришнинг иқтисодий механизмларини ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ва тадбиқ этишни амалга оширмоқда.

1992 йилгача Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тартибга солишнинг қуйидаги дастаклари қўлланилган:

- атроф-муҳитга ифлосланттирувчи моддаларни чиқариб ташлаганлик ва чиқиндиларни жойлаштири-

ганлик учун меъёрлар белгиланган;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик (олганлик) учун лимитлар белгиланган;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик учун (рента) тўловлар аниқланган.

Табиатдан фойдаланиш меъёрлари ва қоидаларини бузганлик учун жарималар қўлланилган ва атроф-муҳит ва халқ хўжалигига етказилган зарарни қоплаш юзасидан даъволар ундирилган.

Табиатдан фойдаланганлик учун тўловлар, жарималар ва даъволардан тушган маблағлар давлат бюджетига тушириб, мақсадли равишда табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида фойдаланилмас эди.

Республикада табиатдан фойдаланишни тартибга солишнинг самарали механизмини яратиш мақсадида, «Ўзбекистонда атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун муваққат услубий тавсиялар» ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон ССР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан 1990 йил 21 майда 557-сон билан тасдиқланди.

1991 йилда «Тошкент шаҳри ҳудудида ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун муваққат тўлов меъёрлари» ишлаб чиқилиб, Тошкент шаҳар Халқ депутатлари Кенгашининг 1991 йил 21 сентябрдаги 136/7-XXI-сонли қарори билан тасдиқланди ва қучга киритилди.

Тошкент шаҳри ҳудудида ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун муваққат тўлов меъёрлари:

- йўл қўйилган микдорларда (ўрнатилган лимитлар доирасида) ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун;

- йўл қўйилган микдорлардан ортиқ (белгиланган лимитларга нисбатан) ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун ўрнатилди. Шунингдек, «Табиатни муҳофаза қилиш қоидаларини бузганлик учун муваққат тўлов микдорлари» белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланган, Ўзбекистон иқтисодиётини табиатдан фойдаланишнинг босқичма-босқич тўловли тизимга ўтиш Дастури (21.06.95 йил 11/27-28-сонли) ҳамда «Ўзбекистон Республикасида табиатдан фойдаланишнинг илмий асосланган иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини тадбиқ этиш» Концепциясига биноан (26.06.96 йил 11/27-23-сонли), атроф табиий муҳит тўла ифлосланганлиги учун, яъни умумий чиқиндилар, ифлослантирувчи моддаларни табиий муҳитга чиқарилганлиги ва чиқиндиларни жойлаштирилганлиги учун тўловларни босқичма-босқич киритиш амалга оширилди.

Катта ҳажмдаги тайёргарлик ва қонунчилик ишларини ҳамда корхоналар иқтисодий ҳолатини ҳисобга олиб ва табиатдан фойдаланишда иқтисодий усулларни босқичма-босқич тадбиқ этиш тамойилларидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда табиатдан фойдаланишнинг илмий асосланган иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларини тадбиқ этишни уч босқичда амалга оширишни 2010 йилда яқунлаш кўзда тутилган.

Табиатдан фойдаланишда иқтисодий усулларни тадбиқ этишнинг биринчи босқичида, 1992 йилдан (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 29.09.92 й. 303-сонли қарори) Ўзбекистонда биринчи бор атроф табиий муҳитни меъёрдан ортиқ ифлослантирганлик учун тўловлар киритилди. Тўловларни ундириш Тартиби ўрнатилди ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида бюджетдан ташқари маҳаллий ва республика жамғармалари ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 23 майдаги 246-сонли қарори билан «Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари тўғрисида»ги Низом тасдиқланди ва уларни шакллантириш манбалари ва фойдаланиш тартиби белгиланди. Атроф-муҳитни белгилангандан ортиқ ифлослантиришдан тушган барча тўловлар, жарималар ва даъволар табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига тушар эди. Фақат, табиатдан фойдаланиш меъёр ва қоидаларини ҳамда ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун солинган жарима ва даъволардан тушган маблағларнинг 50 фоизи давлат бюджетига, 50 фоизи табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига йўналтирилган.

1998 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 27 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилдаги давлат бюджети муносабати билан, солиқ ислоҳатини чуқурлаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони асосан, Ўзбекистон Республикасида экология солиғи киритилиб, уни шакллантириш ва маблағларни мақсадли ишлатилиши белгиланди.

Экология солиғи ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархидан ва кўрсатилган хизматларнинг 1 фоиз микдорида, юридик шахслардан ундирилиши белгиланди. 1998 йилнинг 1 январидан 2001 йилнинг 1 январигача экология солиғи Республика бюджетига туширилди ҳамда 2001 йилнинг 1 январидан эса маҳаллий бюджетга йўналтирилди. Шу билан биргаликда, экология солиғидан тушган маблағларни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасига сарфланиши тартиби ва механизми ишлаб чиқилмаган эди. Ўзбекистон Республикасининг 27.12.2007 йил «Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида»ги Қонунига асосан 2006 йилнинг 1 январидан экология солиғи бекор қилинди.

Табиатдан фойдаланишда иқтисодий усулларни тадбиқ этишнинг иккинчи босқичига тайёргарлик жараёнида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси алоқадор вазирлик ва ташкилотлар билан ҳамкорликда стратегик ва меъёрий-ҳуқуқий хужжатларни ишлаб чиқди.

Табиатдан фойдаланишда иқтисодий усулларни тадбиқ этишнинг иккинчи босқичида атроф табиий муҳитни тўла ифлослантирилганлик учун, яъни меъёрий ва меъёрдан ортиқ ташламалар, табиий муҳитга ифлослантирувчи моддаларни чиқарганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун тўловлар

киритилиши кўзда тутилган эди. Бу босқич 2000 йилда амалга оширилди (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 31.12.1999 йил 554-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2000 йилдаги асосий макроиқтисодиёт кўрсаткичлари ва Давлат бюджети истиқболлари тўғрисида»ги, 26.12.2000 йил 500-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2001 йилдаги асосий макроиқтисодиёт кўрсаткичлари ва Давлат бюджети истиқболлари тўғрисида»ги ва 31.12.2001 йил 490-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2002 йилдаги асосий макроиқтисодиёт кўрсаткичлари ва Давлат бюджети истиқболлари тўғрисида»ги қарорлари). Ушбу тўловларнинг бўлиниш тартиби ўзгартирилди: маблағларнинг 80 фоизи давлат бюджетига, 20 фоизи табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига туширилиши белгиланди. Шунинг билан биргаликда, агроф табиий мухитни ифлослантирганлик учун тўловлар, солиқлар туркумига тенглаштирилди.

Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятида иқтисодий усулларга ўтишни давом эттиришни ҳамда табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизмларни босқичма-босқич тадбиқ этишни таъминлаш мақсадида, 2003 йилнинг 1 майдан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 01.05.2003 йил 199-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида агроф табиий мухит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига билан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида агроф табиий мухит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун компенсация тўловлари киритилди. Агроф табиий мухитни ифлослантирилганлиги ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чиқиндиларни жойлаштирилганлиги учун компенсация тўловларини Давлат табиатни муҳофаза қилиш органлари томонидан ундириб олиниши ва «Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари тўғрисида»ги Низомга биноан фойдаланиш учун табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига келиб тушиши белгиланди.

Шу билан бирга, иккинчи босқични рўёбга чиқаришнинг бошланғич босқичида, корхоналарга молиявий юкни камайтириш мақсадида, баъзи вақтинчалик имтиёзлар белгиланди. Масалан, коммунал хўжалиги корхоналарига ва Тошметрополитен учун тўлов ставкаларига 0,1 фоиз коэффициент миқдоридан ҳамда тоғ-кон ва қайта ишлаш саноати корхоналарига чиқиндиларни жойлаштирилганлик учун имтиёзли имкониятлар берилди.

Кейинчалик, 2003 йилнинг 1 майдан (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1.05.2003 йил 199-сонли қарори), ифлослантирувчи корхоналарга иқтисодий таъсирни бўшаштирмаган ҳолда, корхоналарга тушаётган молиявий юкни янада камайтириш учун, аввалги ўрнатилган имтиёзлар қисман ўзгартирилиб, кўшимча имтиёзлар ўрнатилди. Масалан, коммунал хўжалиги корхоналарига тўлов ставкасига 0,2 коэффициент ўрнатилди, меъёрдан ортиқ табиий мухитга ифлослантирувчи моддаларни ташлаганлик ва оқизганлик, чиқиндиларни жойлаштирилганлик учун тўлов ставкасига 1,2 коэффициент бекор қилинди, шунингдек, йил бўйича ҳисобланган

тўлов сумма йиғиндиси энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан кўп бўлмаган юридик шахслар ҳам компенсация тўловлардан озод этилдилар. Тоғ-кон саноати корхоналари чиқиндиларни қайта ишлаш бўйича масалаларни фаол ҳал этишлари мақсадида, «кейинчалик қайта ишланиши лозим бўлган ва фойдали қазилмалар хом-ашё ресурслари сифатида махсус жиҳозланган жойларда жойлаштирилган тоғ-кон саноати чиқиндилари учун» тўловдан озод қилиш бўйича аввал ўрнатилган имтиёз, «махсус жиҳозланган жамлаш объектларида жойлаштирилган ва махсус сақланаётган хом-ашё ресурслари тоифасига кирувчи балансдан ташқари рудалар учун» тўловдан озод этувчи имтиёзга ўзгартирилди.

Меъёрдан ортиқ табиий мухитга ифлослантирувчи моддаларни ташлаш ва оқизиш, чиқиндиларни жойлаштириш ҳажмини белгиланган меъёрлар (лимитлар)дан камайтирган корхоналар учун тўлов миқдорларини 5 баробарга қисқартириш имконини берувчи «карралаи коэффициентининг киритилиши айниқса ўта муҳим ҳисобланиб ва аксинча табиий мухитга ифлослантирувчи моддаларни ташлаш ва оқизиш, чиқиндиларни жойлаштириш ҳажми белгиланган меъёрлар (лимитлар)дан ортиқ бўлган тақдирда тўловлар ҳажмини 5 баробарга ошириш белгиланди.

2004 йилнинг ноябрь ойдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 25.10.2004 йил 499-сонли «Вазирлик ва идораларнинг бюджетдан ташқари жамғармаларига ажратмаларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига асосан, ушбу тўловларнинг бўлиниши тартиби ўзгартирилди ва маблағларнинг 50 фоизи республика бюджетига, 50 фоизи табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига тушмоқда.

Ўзбекистон Республикасида табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизм босқичма-босқич жорий этилишини таъминлаш, табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий усулларини янада такомиллаштириш, шунингдек экология хавфсизлиги масалалари бўйича комплекс ёндошувни таъминлаш мақсадида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тайёрланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 6 февралдаги 15-сонли «Табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Ушбу қарорга асосан 2006 йилнинг 6 февралдан бошлаб, табиатдан фойдаланувчи, ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаш, оқизиш ва чиқиндиларни жойлаштиришнинг тасдиқланган меъёрлардан ортиқ бўлган ҳажми учун тўловлар миқдорини 10 баробаргача кўпайтириш ва аксинча табиатдан фойдаланувчи, ифлослантирувчи моддаларни чиқариб ташлаш, оқизиш ва чиқиндиларни жойлаштиришнинг тасдиқланган меъёрлардан паст даражагача кам бўлган ҳажми учун тўловлар миқдорини 10 баробаргача камайтириш қарралик дифференцияланган коэффициентлари киритилди. Коммунал хўжалиги вазифаларини бажарувчи корхоналар учун, тўлов ставкаларига 0,5 коэффицент

ўрнатилди. Фақат давлат бюджетидан молиялаштирилаётган корхона ва ташкилотлар (юримдик шахслар) компенсация тўловларидан озод этилдилар. Компенсация тўловлари кўрсаткичлари 1,3 мартага индексацияланди.

Маблағларнинг табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларида жамланиши, табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини, айрим илмий тадқиқот ва изланишларни молиялаштиришни бошлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида янги меъерий-услугий ҳужжатларни тайёрлаш бўйича ишларни амалга ошириш имконини берди.

Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари бюджетдан ташқари ҳисобланиб, икки бўғинли тизим – Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси (РТМЖ) ва маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларидан (МТМҚЖ) ташкил топган, уларга Ўзбекистон Республикасининг ҳаракатдаги қонунларига асосан қўшма корхоналар ташкил этиш, ҳиссадорлик асосида давлат ёки ҳусусий компанияларнинг акцияларини чиқаришда иштирок этиш рухсат берилган. РТМҚЖ ва МТМҚЖлари ишчи органи – Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси, етакчи вазирлик ва идоралар илмий муассасалар ва жамоатчилик ташкилотлари мутахассисларидан иборат, 10-14 кишилик Табиатни муҳофаза қилиш Кенгаши ҳисобланади.

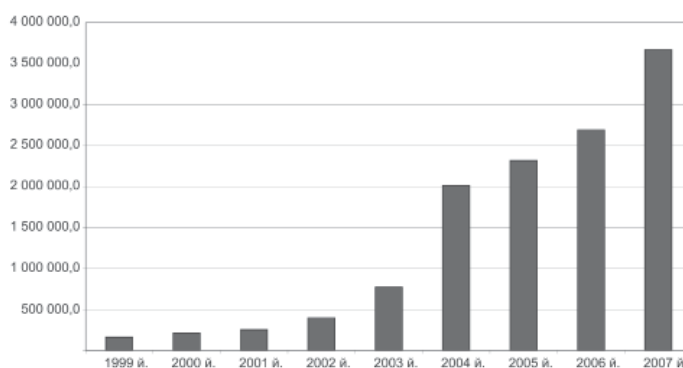
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 24 май 246-сонли қарори билан «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Низом тасдиқланди уларни шакллантириш манбалари ва фойдаланиш тартиби белгиланди. Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари шакллантирувчи маблағларнинг 50 фоизи Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетига, қолган маблағлардан 25 фоизи Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармасига йўналтирилади. РТМҚЖ ва МТМҚЖ маблағларидан фойдаланиш, белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар кенгаши, вилоят ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан тасдиқланадиган йиллик илимий-тадқиқот, меъерий-услугий ишлар табиатни муҳофаза қилиш ва ташкилий тадбирлар Дастурларига мувофиқ амалга оширилмоқда.

Беш йил давомида (1995 йилдан 1999 йилгача), республика бўйича табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига жами 482,6 млн. сўм маблағ тушиб, шундан атроф табиий муҳитни меъёрдан ортқ ифлослантирилганлиги учун тўловлар 73 фоизни ташкил қилди, уч йил давомида эса (2000 йилдан 2002 йил давомида) маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига 862, млн. сўм келиб тушди, шундан атроф табиий муҳитни меъёрида

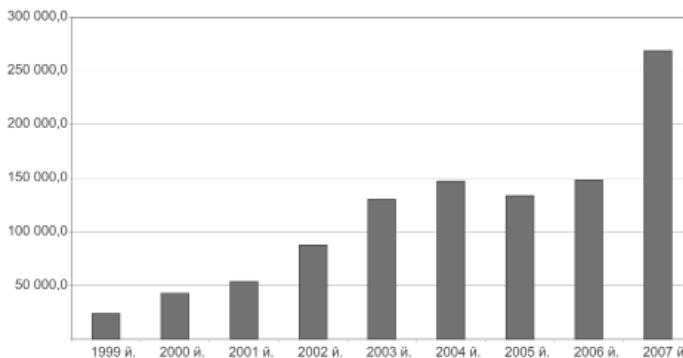
тўлиқ ифлослантирилганлиги учун тўловлар 71 фоизни ташкил қилди. Шу билан биргаликда, Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига атроф табиий муҳитни тўлиқ ифлослантирилганлиги учун ҳақиқий тўловлар 2000-2002 йиллар давомида 5,2 млрд. сўмни, 2003 йилдан 2005 йил давомида 5,1 млрд. сўмни, 2006 йилда 2,7 млрд. сўмни, 2007 йилда эса 3,67 млрд. сўмни ташкил қилиб, башорат қилинган кўрсаткичларидан кам бўлди.

Атроф-муҳитни ифлослантирилганлик учун тўловлар киритилгандан кейинги давр мабойнида жами маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига 14 млрд. сўм ва Давлат бюджетига 8,4 млрд. сўмдан ортқ маблағ келиб тушди. Республика ва маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш

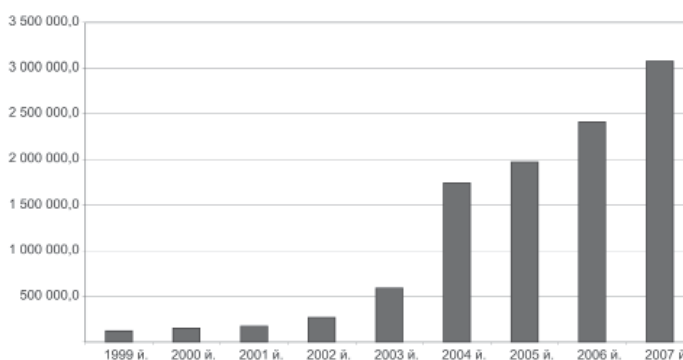
118-расм. Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига умумий маблағ келиб тушиши (минг сўм)



119-расм. Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига табиатни муҳофаза қилиш қонунлари бузилиши учун жарима ва даъволардан маблағ тушиши (минг сўм)



120-расм. Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига атроф-муҳитни ифлослантирилганлик учун маблағ тушиши (минг сўм)



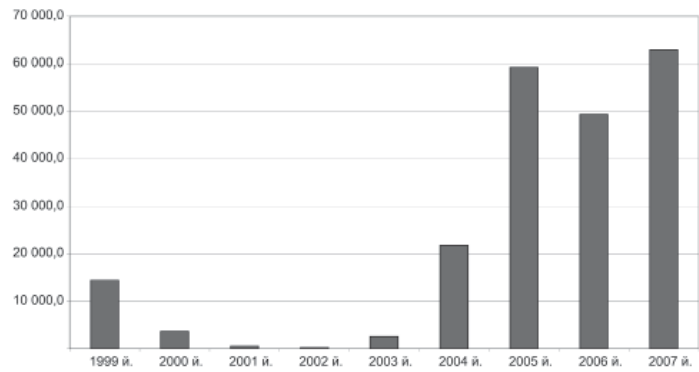
73-жадвал. 1999-2007 йилларда маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига маблағлар тушуми ва сарфи (амалдаги нархларда, минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	1999 й.	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
1	Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига тушди - жами	162600,0	213 729,0	254 041,2	399 920,7	773893,6	2012167,9	2316809,3	2691000,3	3666657,1
2	Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларидан маблағ сарфи - жами	156 200,0	212 158,8	237 443,4	390 363,9	694324,0	1854040,9	2294074,1	2834712,2	3694771,7
3	Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларининг табиатни муҳофаза қилиш тadbирлари	42 000,0	35 271,3	39 802,9	70 223,8	118940,1	499720,7	312858,1	495712,7	547098,6
4	Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш	3 500,0	6 753,2	3 657,3	6 468,3	5932,8	6724,5	10433,5	5872,9	12292,2
5	Ноширлик фаолияти		640,6	2 462,7	3 102,9	17354,5	34701,1	40344,0	28233,3	64164,1
6	Табиий мухитга ифлослантирувчи моддаларни ташлаганлик ва чиқарганлик, чиқиндиларни жойлаганлик учун табиатдан фойдаланувчиларнинг компенсация тўловлари - жами	124 200,0	152 631,0	177 290,1	271 408,2	591475,2	1741000,2	1971174,7	2412764,3	3075479,7
7	Ифлослантирувчи моддаларни бира тўла, кўллаб ташлаганлик ва чиқарганлик ҳамда табиатни муҳофаза қилиш конуналарининг бошқа бузилишлари учун жарималар ва давволар - жами	24 000,0	43 049,5	53 902,6	87 840,9	130429,3	147062,0	133750,7	148353,5	268660,6
8	Компенсация тўловларини ўтказишнинг муддатини чўзганлиги учун ҳисобланган пеня	14 400,0	3 645,1	562,8	275,8	2589,5	21720,2	59289,0	49333,3	62924,1
9	РТМҚФга ўтказилди	34900,0	67456,9	61195,7	95846,6	180326,4	429860,6	301265,9	344403,1	427435,5
10	Бюджетга ўтказилди	0	0	0	0	0	0	1108853,7	1255838,1	1689794,8

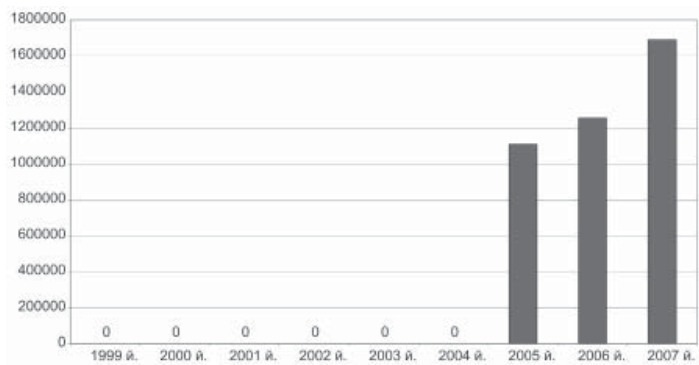
74-жадвал. 1999-2007 йилларда Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармасига маблағлар тушуми ва сарфи (амалдаги нархларда, минг сўм)

№	Кўрсаткичлар	1999 й.	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.
1.	Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармасига тушумлар	35 431,2	72 564,7	64 035,3	103 560,5	188 445,6	436 987,1	302 005,6	357 291,9	429 320,7
2.	Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси харажатлари	35 585,5	65 152,3	63 599,4	92 701,9	130 558,5	268 894,6	511 312,9	388 316,8	377 414,2
3.	Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари	4 584,5	12 683,0	24 346,7	35 381,4	77 553,4	202 084,9	343 533,3	250 456,9	209 659,7
4.	Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш	2 654,8	1 128,0	2 008,9	1 026,9	3 544,7	2 699,6	2 993,5	6 182,7	5 244,8
5.	Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ноширлик фаолияти ва экологик билимларни тарғиб қилиш	2 136,1	1 553,0	2 989,3	9 239,5	6 369,2	12 093,0	2 250,0	800,0	13 812,0

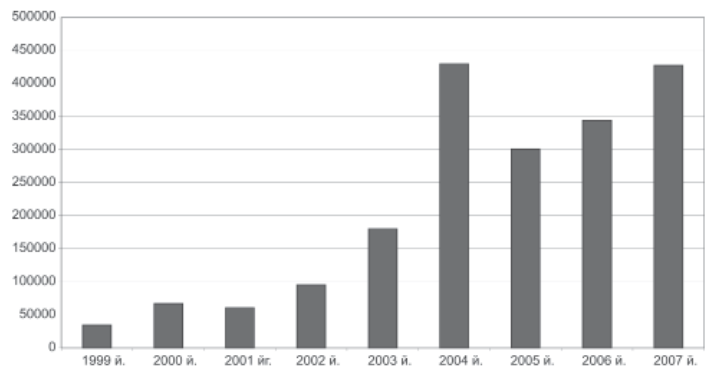
121-расм. Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармаларига ундирилган пенялар бўйича маблағ тушиши (минг сўм)



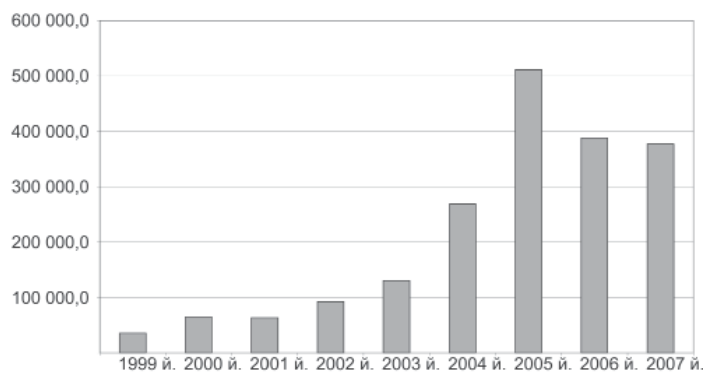
122-расм. Давлат бюджетига маблағ ўтказиш (минг сўм)



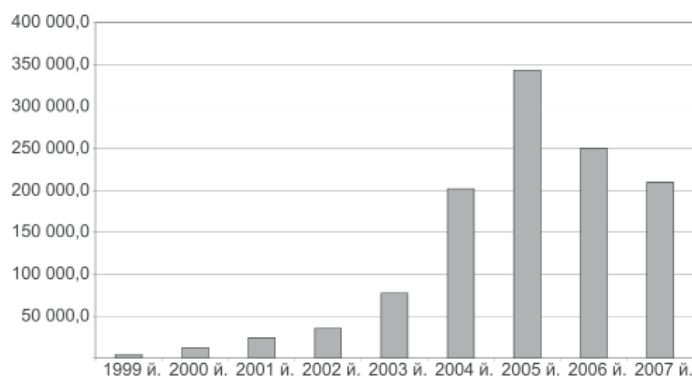
123-расм. Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармасига тушган маблағ (минг сўм)



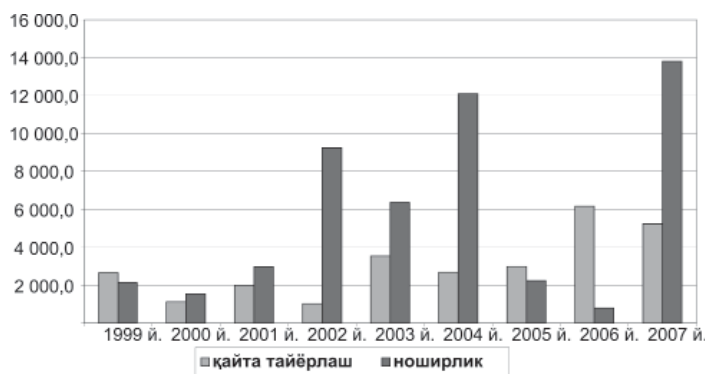
124-расм. Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси маблағларининг умумий сарфи (минг сўм)



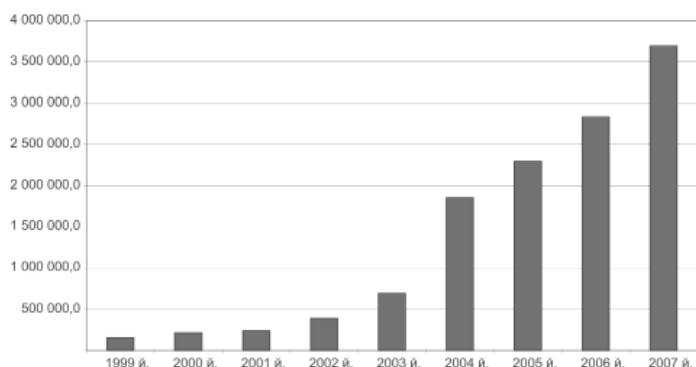
125-расм. Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси маблағларининг табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига сарфлаш (минг сўм)



126-расм. Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси маблағларининг ноширлик фаолияти, кадрларни қайта тайёрлаш ва экологик билимларни тарғиб қилишга сарфлаш (минг сўм)



127-расм. Маҳаллий табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари маблағларининг умумий сарфлаш (минг сўм)



жамғармаларига маблағларнинг тушуми ва сарфланиши кўрсаткичлари 73 ва 74-жадвалларда ҳамда 118-127-расмларда ёритилган. Бундай ҳолат, қисман юқорида қайд этилган имтиёзларнинг ўрнатилиши ва асосан атроф-мухитни ифлослантирганлик учун тўловларни тўлиқ индексация қилинмаганлиги оқибатида юзага келди. Бундан ташқари, атроф табиий мухитни меъёр ва меъёрдан ортиқ ифлослантирганлик учун тўловлар, корхоналарнинг «фойда»сидан эмас, «таннархи»дан ундирилган. Оқибатда, иқтисодий механизм тўлиқ ишламасдан, корхоналар томонидан атроф табиий мухитни ифлослантирганлик учун тўлов тўлаш фойдалироқ бўлиб қолди. Аммо, табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларини жорий қилишнинг

бошланғич босқичида, корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш учун йўналтирилган инвестицияларнинг миқдори умуман республика бўйича ўсганлигини кўрсатди. 1994 йилда корхоналарнинг инвестициялари 0,95 млрд. сўмни, ёки ички ялпи маҳсулотдан (ИЯМ) 0,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда улар 26,1 млрд. сўмгача ортиб, ИЯМдан 0,82 фоизни ташкил қила бошлади. Шу билан биргаликда, 1999 йилдан бошлаб 2002 йиллар давомида корхоналарнинг фақат табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари мақсадлари учун инвестициялари 15,7 фоизга ортиб, ИЯМдан 0,87 фоизни ташкил этди.

2003-2007 йиллар, атроф-мухитни ифлослантирганлик учун компенсация тўловларини киритиш даври мабойнида корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш мақсадлари учун инвестициялари 7,2 маротабага ортиб, 2007 йилда 239,4 млрд. сўми, ёки ИЯМдан 3,3 фоизни ташкил қилди. Айни ҳолда. 2000-2003 йиллар давомида ифлослантирганлик учун тўлов маблағларининг маҳаллий бюджетга йўналтирилган 80 фоизлик ҳамда 2004 йилнинг декабридан ҳозирги вақтгача республика бюджетига туширилаётган 50 фоизлик улуши тўлиқ равишда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш мақсадларига ишлатилмаган (табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишга кетган сарф-харажатлар 128 ва 129-расмларда кўрсатилган).

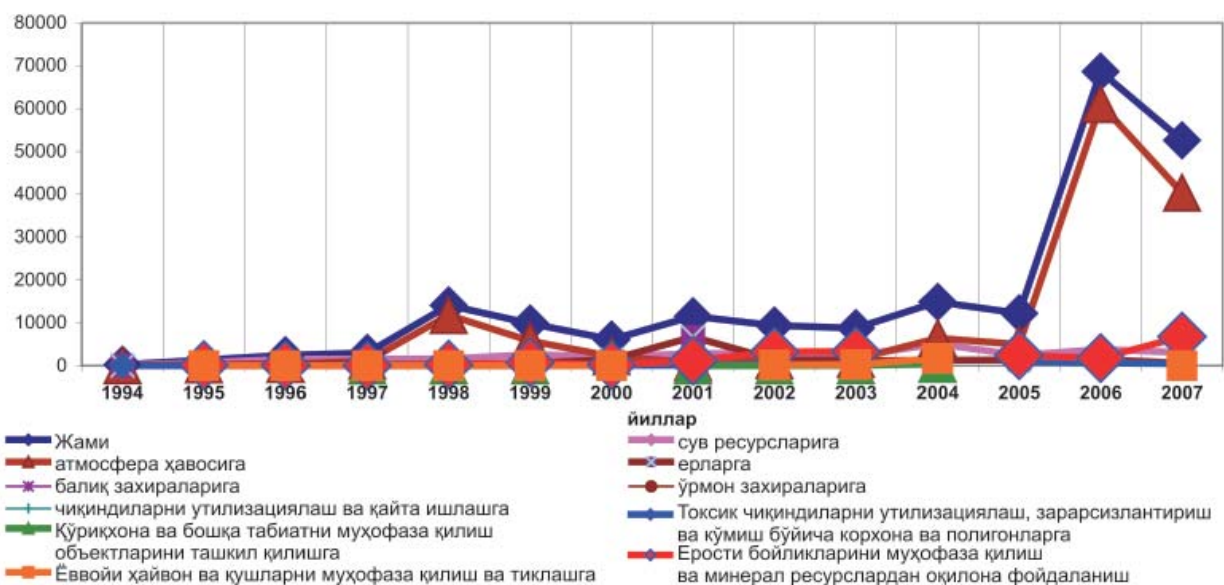
Ўзбекистон бўйича 1994 йилдан 2007 йилгача табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишга сарфланган харажатларнинг тахлили шуни кўрсатмоқдаки, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишга сарфланган инвестицияларнинг 63,9-83,6 фоизи корхоналарнинг маблағлари ҳисобига, 17-31 фоизи барча молиялаштириш манбалари, шу жумладан 8-15 фоизи табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари ҳисобидан амалга оширилмоқда. Шу билан биргаликда, ишлаб турган табиатни муҳофаза қилиш объектлари, тозалаш иншоотлари тизимини ва усқуналарини нормал ҳолатда ушлаб туриш учун сарфланган харажатлар, табиатни муҳофаза қилишга сарфланган жами харажатларнинг 41 фоизидан 84 фоизигача ташкил этиб, тўлиқ корхоналарнинг маблағлари ҳисобига амалга оширилмоқда.

Табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизми тадбиқ этиш жараёни самарадорлигини ошириш, иқтисодиётнинг турли соҳаларида ишлаб чиқариш жараёнлари, техноген фалокатлар, табиий офатлар ва инсон фаолиятининг бошқа таъсирлари натижасида атроф-мухитга етказиладиган иқтисодий ва экологик зарарни ҳисоблашни амалиётга тадбиқ этиш мақсадида, «Қуруқ иқлим шароитида амосфе-

128-расм. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга жорий харажатлар динамикаси (млн. сўм)



129-расм. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга инвестиция харажатлари динамикаси (млн. сўм)



ра ҳавосини (фторли водород, азот ва олтингугурт кўш оксидлари ва бошқалар) интеграл ифлосланишининг кишлоқ хўжалиги экинларига таъсирини иқтисодий баҳолаш» Тартиби ҳамда «Атроф муҳитга етказилган зарар миқдорини аниқлашнинг ягона ёндошувини белгилловчи экологик зарарни аниқлаш» Тартиби ишлаб чиқилиб, ҳамда ушбу тартибларни тасдиқлаш, Тошкент ва Сурхондарё вилоятларида синовдан ўтказиш ва кейинчалик бутун республикада амалиётга тадбиқ этиш тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳаси алоқадор вазирлик, идоралар ва ташкилотлар билан келишилди.

«Бошоқли дон экинлари сомонини ёқиб юборилиши натижасида етказилган зарарни аниқлаш ҳамда ушбу ҳолатларни содир этган юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан жарималар қўллаш бўйича Низом» лойиҳаси ишлаб чиқилиб, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Молия вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қўшма қарори билан қабул қилинди ва 2006 йилнинг 25 декабри-

да 1647-сон билан Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27.06.2006 йил «Зарар билан ишлатган ва иқтисодий ночор истиқболсиз корхоналарни тугатиш ва қайта тузиш ҳудудий дастурларнинг бажарилиши тўғрисида»ги мажлиси 10-сонли баёни қарорини ижросини таъминлаш учун, агроф муҳитни соғломлаштириш борасидаги ишларни яхшилаш, асосланмаган сарф-харажатларга йўл қўймалик ҳамда сув таъминоти, канализация корхоналарини молиявий соғломлаштириш мақсадида, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 01.05.2003 йил 199-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида агроф табиий муҳит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳаси тайёрланди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мутахассислари томонидан вазирлик, идора ва ташкилотлар билан ҳамкорликда агроф-мухитни муҳофаза қилиш, агроф-мухит гигиенаси Миллий ҳаракатлар Дастурлари ва биологик хилма-хилликни сақлаш ҳаракатлар дастурини рўйбга чиқаришни янада жадаллаштириш мақсадида ҳамда вилоят ҳокимликлар томонидан тасдиқланган 2006-2010 йилларда агроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳудудий дастурларини инobatга олган ҳолда «2008-2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг агроф-мухитни муҳофаза қилиш ишлар дастури» лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2008 йил 28 мартдаги 476-сонли қарори ижросини таъминлаш мақсадида, ҳозирда Дастур тегишли вазирликлар, идоралар ва корхоналар билан келишилиб, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритиш учун, кўриб чиқиш ва келишиш учун Иқтисодиёт вазирлигига йўлланди.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан 2006-2010 йилларгача бўлган даврга қабул қилинган агроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳудудий дастурларининг бажарилиш яқунлари бўйича 322 та режалаштирилган банд ва банд ости тадбирларидан 2007 йил давомида 34 таси бажарилган, 173 таси бажарилмоқда, 102 таси бажарилмаган, 13 та тадбирлар бўйича амалга ошириш муддатлари етиб келмаган. Ҳудудий ҳаракатлар дастурларда кўзда тутилган тадбирларнинг бажарилиши қамрови 63,8 фоизини ташкил этди.

Аввал ишлаб чиқилган 2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикасининг агроф мухитни муҳофаза қилиш ҳаракатлари Дастури лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати томонидан кўриб чиқилди ва маъқулланди (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2007 йил 28 март 331-сонли қарори).

Ўзбекистон Республикаси агроф-мухитни муҳофаза қилиш Дастури лойиҳаси ҳукумат даражасида қабул қилинганлигига қарамасдан, 2008 йилнинг 1 январь ҳолатига 2007 йилда бажарилиши кўзда тутилган 31 та тадбирлардан 29 таси бажарилмоқда, иккитаси молиявий маблағлар йўқлиги сабабли бажарилмади («Сино» ОАЖда оқава сувларни тозалаш ускунасини ташкил этиш ва Тошкент шаҳри «Ўзбеккабель» ОАЖ ҚҚсида «Экструзион линияларни қайта жиҳозлаш ва айланма сув тизимига ўтказиш»). Ҳаракатлар Дастури лойиҳаси тадбирларини бажариш учун сарфланган ҳаражатлар 3,8 млрд. сўм ва 100 минг АҚШ долларини ташкил этди.

Кўрсатиб ўтилган Дастурларнинг бажарилиши яқунлари бўйича табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича қуйидаги тадбирлар бажарилди: Жиззах шаҳри ва Бухоро вилояти Когон шаҳри оқава сувларни тозалаш иншоотлари қайта жиҳозланди; Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий, Сурхондарё, Сирдарё, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши курашиш бўйича ҳаракатдаги биологаториялар қайта тикланди ва

янгилари ташкил этилди; ташланаётган газларни азот оксидларидан селектив каталитик тозалашга ўтиш йўли билан, азот кислотаси ишлаб чиқаришни технологик ускуналарини қайта жиҳозлаш амалга оширилди; Кўкдумалоқ қонида йўлдош газларни утилизациялаш ускунаси қурилиши яқунланиб, ишга туширилди; «Жомбойдон» ОАЖда иккита биоховузлар қурилиши яқунланиб, ишга туширилди; фосфогипсни қайта ишлаш технологияси ишлаб чиқилиб, «Аммофос» ОАЖда йилига 10 минг тонна фосфогипсни қайта ишлаш ускунаси ишга туширилди; қуёш энергиясини қўллаган ҳолда электр таъминотининг самарали экологик хавфсиз мажмуасини ишлаб чиқиш ва Ўзбекистон Республикаси алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларида жойлашган объектларда ишга тушириш амалга оширилмоқда («Жайрон» экомаркази, Хисор давлат кўриқхонаси, «Зомин» мониторинг маркази ва бошқалар); Сурхондарё, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида Амударёнинг сув муҳофаза зоналари ва қирғоқ бўйи минтақалари ўрнатилиб, тегишлича 50054 га ва 10206, гани ташкил этди, Андижон, Сирдарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларида Сирдарё учун, тегишлича 32246,3 гани ва 7842,1 гани ташкил этди.

2012 йилгача Амударё ва Сирдарёнинг сув муҳофаза зоналаридан экологик хавф туғдирувчи объектларни, қирғоқ бўйи минтақаларидан эса барча объектларни (сув хўжалиги ва чегара объектларидан ташқари) кўчириш бўйича ишлар бошланди; 6 та (Қашқадарё, Зарафшон, Чирчик, Сурхондарё, Норин ва Қорадарё) дарёларнинг сув муҳофаза зоналаридан 126 та экологик хавф туғдирувчи объектлар кўчирилди; ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг муҳофаза этиладиган ҳудудлари сув объектларининг ҳозирги ҳолати тўғрисида электрон маълумотлар базаси яратилмоқда; Жиззах ва Навоий вилоятларининг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси кадастрлари ҳужжатлари тайёрланди ва нашрдан чиқарилди; «Сайгачий» ва «Судочье» давлат буюртма кўриқхоналари ҳудудидаги ноёб, эндемик ва йўқолиб кетиш арафасидаги ўсимликларнинг ҳамда Устюрт муҳофаза этиладиган участкаларининг ёввойи ҳолда ўсувчи техник ўсимликларининг кадастри ва бошқалар тайёрланди.

Табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий усуллари тадбиқ этишнинг учинчи босқичида, табиий ресурслардан (сув, ер, ўрмонлар, ер ости бойликлари ва бошқалар) оқилона ва комплекс фойдаланмаганлик учун тўловлар тизимини киритиш ҳамда табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар ундириш механизмининг янада такомиллаштириш кўзда тутилган.

Амалиёт шуни кўрсатдики, агроф-мухитни ифлослантирганлик учун тўловлар киритилгандан сўнг, кейинги 15 йилда республика бўйича атмосфера ҳавосига ташланаётган ифлослантирувчи моддалар 2,1 мартага, очик сув ҳавзаларига оқизилаётган ифлосланган оқава сувлар 2,0 мартага, пестицидларнинг ишлатилиши 4 мартага камайган.

Кейинги 10-12 йил тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, агроф-мухитни муҳофаза қилиш

соҳасидаги иқтисод, сиёсат ва бошқарув ислохатлари ягона жараённинг ўзаро боғлиқ ва ўзаро тўлдирувчи таркибий қисм ҳисобланади. Экологик омилларни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий мувоффақияли ислоҳ қилиниши, кўп жихатдан агроф-мухит ҳолатини яхшилашга рағбатлантиради ва ёрдам беради.

Шу билан биргаликда, ҳар қандай ривожланиш асосида учта омил ётади – меҳнат ресурслари, сунъий яратилаётган ишлаб чиқариш воситалари, табиий ресурслар. Охириги вақтда экологик омил, кўпроқ даражада иқтисодий ривожланишнинг меъзонига айланмоқда.

Ҳозирги кундаги ўзига хос экологик-иқтисодий ривожланишни тенноген турдаги иқтисодий ривожланиш сифатида белгилаш мумкин.

Кўплаб турдаги иқтисодий фаолият натижасида юзга келадиган агроф-мухитнинг таназзулга учрашиши тўхтатиш ва унинг имкон даражада ўзни-ўзи қайта тиклаш хусусиятларига эришиш мақсадида, аниқ чора-тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади.

Лекин, ханузгача айрим илмий намоёндалар, иқтисодчилар ва саноатчиларда, қатъий табиатни муҳофаза қилиш меъёрлари ва стандартларини тадбиқ этилиши ҳамда табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг амалга оширилиши иқтисодий ўсишни қийинлаштиради, деган фикр сақланиб қолмоқда. Натижада, амалдаги бор ёки юзага келиши мумкин бўлган экологик муаммоларнинг мавжудлигини тан олмаслик ташқи сарфларни ва қўшимча харажатларни келтириб чиқаради. Бу, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига йўналтирилаётган маблағларни, ишлаб турган ифлослантирувчи манбаларга «тубанинг охири» тамойили асосида, кўпи билан антропоген таъсирни камайтириш имконини берувчи, лекин манбани тугатиш имконини бермайдиган янги, амонавий тозалаш ускуналарини ўрнатиш учун сафланиши билан ҳам боғлиқдир.

«Ифлослантирувчи - тўлайди» ва «табиатдан фойдаланувчи - тўлайди» тамойилларини рўёбга чиқаришнинг воситаси ҳисобланувчи, табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизмларнинг тадбиқ этилиши, экологик муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим элементи ҳисобланади. Мамлакатда иқтисодий механизмни 2-босқичи тадбиқ этилаётганлиги ва агроф-мухитни ифлослантирилганлик учун тўловлар киритилганлигига қарамадан, корхона ва ташкилотларнинг фаолияти жараёнида етказилган экологик-иқтисодий зарарни ҳали тўлиқ даражада қоплашга эришилганича йўқ.

Ўзбекистон Республикасида табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизмларни босқичма-босқич киритишни, табатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий усулларини такомиллаштиришни ҳамда экологик ҳафсизликни таъминлашга комплекс ёндошишни бундан кейин ҳам таъминлаш учун қуйидагилар зарур:

компенсация тўловларини ўз вақтида индексациядан ўтказиш;

қуйидаги тўловлар бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва тадбиқ этиш:

- юридик шахслар томонидан фойдаланиш тартибга солинган ва фойдаланиш тақиқланган озон қатламини бузувчи моддалар ва таркибида шундай моддалар бўлган ускуналардан фойдаланганлик учун;

- агроф-мухит ва инсонлар саломатлигига зарарли таъсир кўрсатувчи маҳсулот ишлаб чиқарганлик учун (этиланган бензин, таркибида кўрғошин бўлган бўёқлар, ўта кўп қурум ҳосил бўладиган кўмир ва х.к).

Ушбу масалаларнинг ҳал этилиши маблағларни оптимал сарфланиши ва 2008-2012 йилларда Ўзбекистон Республикаси агроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар Дастурида кўзда тутилган тадбирларга сарфланадиган бюджет маблағларининг иқтисод қилиниши ҳамда трасчегаравий аҳамиятдаги ва Сариосиё, Чоркесар, Майлу-Суу, Янгибод ва бошқа маҳаллий экологик номақбул ҳудудларда экологик ҳолатни яхшилаш муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради.

12.3. Меъёрий-услубий база

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 26.04.1996 йилдаги 232-И-сонли қарори билан тасдиқланган Низомга асосан, республикада агроф мухит сифатининг сақланишини таъминлаш учун, меъёрий-услубий базани такомиллаштириш, экологик стандартлар ва бошқа раҳбарлик ҳужжатлар ишлаб чиқиб бориш мақсадида, меъёрлаштириш, стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш соҳасидаги сиёсатни олиб боради.

Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш бўйича бош давлат органи Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида стандартлаштириш ва метрология бўйича бош ташкилот вазифаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Табиатдан фойдаланиш иқтисодий ва уни ташкил қилиш бошқармасига юклатилган бўлиб, 2003 йилдан бошлаб эса стандартлаштириш, сертификациялаш ва меъёрлаштириш бош бошқармаси - «Бошдавэкосертификат»га юклатилган.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси базасида, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида стандартлаштириш ва метрология бўйича меъёрий ва услубий ҳужжатлар фонди яратилган. Қонун ва ҳуқуқий ҳужжатлар (қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатлар), давлатларaro стандартлар (ГОСТ), давлат стандартлари (O'zDSt), санитар гигиеник қоида ва меъёрлар (Сан-ПиН), раҳбарлик ҳужжатлари (O'zRH) ва методик кўрсатмаларни ўзида жамлаган кўрсаткич тўплами мунтазам янгиланиб, тўлдириб борилмоқда.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида 40 дан ортиқ қонун ва 70 га яқин қонуности ҳужжатлари ишламоқда. Улардан энг муҳимлари Ўзбекистон Республикасининг «Табиат-

ни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Муҳофаза этиладиган худудлар тўғрисида»ги, «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги, «Хайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги, «Гидротехник иншоотларнинг хавфсизлиги тўғрисида»ги, «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги, «Чикиндилар тўғрисида»ги, «Экологик экспертиза тўғрисида»ги, Ер кодекси ва бошқалар ҳисобланади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси давлат стандартлаштириш тизими яратиш мақсадида, О'з DSt 1.12:1999 «Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш тизими. Асосий қоидалар» ва О'з DSt 1.13:1999 «Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш тизими. Меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, келишиш, тасдиқлаш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби» ишлаб чиқилиб, уларда табиатни муҳофаза қилиш табиий ресурслардан фойланиш талаблари белгиланди ва ватанимиз стандартларини халқаро стандартлар билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилинди.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 32-моддаси «Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати» ижросини таъминлаш мақсадида, 2006 йилдан бошлаб О'з DSt 16.9:2006 «Ўзбекистон Республикаси эоаналитик лабораторияларни аттестациядан ўтказиш. Лабораторияларнинг техник лойиқлигини баҳолаш тартиби» давлат стандарти амалга киритилди.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлаштириш ва метрология бўйича методик, меъёрий-техник ва бошқа ҳужжатларни шакллантириш, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш бўйича Ахборот маркази ролини бажарувчи АНИДИ томонидан амалга оширилади.

Агроф мухитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва агроф мухитга бошқа таъсирларни бошқариш дастаги сифатида қўллаш учун экологик стандартларни такомиллаштириш, ишлаб чиқиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Йигирма йил давомида табиатни муҳофаза қилиш тизимида 90 дан ортиқ меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб тадбиқ этилди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, агроф-мухит соҳасидаги стандартларни такомиллаштириш сиёсатини олиб бориб, экологик стандартларни қўллаш ва амалий аҳамиятини ошириш мақсадида, ер юзаси ўсимликлари учун айрим ингредиентлар бўйича атмосфера ҳавосининг сифат кўрсаткичларини ишлаб чиқиш юзасидан қарор қабул қилди. Ушбу стандартларни қўллаш нафақат ўсимлик дунёсига, балки инсон саломатлигига ҳам салбий таъсирни камайтиради.

Хозирга вақтда Ўзбекистонда қуйидаги: атмосфера ҳавоси, иш жойларидаги ҳаво, ичимлик суви, ер усти сувлари, тупроқ, ер ости сувлари экологик сифат стандартлари ҳамда атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни чиқариш, ер

усти сув манбаларига ифлослантирувчи моддаларни ташлаш, чикиндиларни ҳосил бўлиш меъёрлари қўлланилмоқда.

01.09.2007 йил ҳолатига, республикада қуйидаги табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасидаги давлатлараро стандартлар ва бошқа ҳужжатлар: 48 та давлатлараро стандартлар; 20 та давлат стандартлари, 91 та Ўзбекистон Республикасининг раҳбарий ҳужжатларига амал қилмоқда.

Агроф табиий мухит мониторинги тизимини юритишнинг меъёрий-методик базаси

Агроф табиий мухит мониторинги тизимини юритиш Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг 28-30 моддалари ва Вазирлар Маҳкамасининг 03.04.2002 йилдаги 111-сонли «Ўзбекистон Республикасида агроф табиий мухитнинг давлат мониторинги тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги, 2006 йил 16 мартдаги 48-сонли «2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасининг агроф табиий мухит мониторинги Дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорлари асосида амалга оширилади.

Агроф табиий мухит давлат мониторинги, тасдиқланган Дастур асосда агроф табиий мухит ҳолатини, унга антропоген таъсир остида ҳамда табиий ресурсларнинг ишлатилиши ва бошқа зарарли таъсирлар (жараёнлар) натижасида ифлосланишини, агроф-мухитни ифлосланиш даражасини баҳолаш, зарарли жараёнларни башорат қилиш ва оқибатларини бартараф қилиш мақсадида мунтазам олиб бориладиган агроф-мухит ҳолатини кузатувлар тизими ҳисобланади.

Агроф табиий мухит давлат мониторинги асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- антропоген таъсир натижасида агроф табиий мухитнинг ифлосланиш даражаси ҳамда унда рўй бераётган жараёнларни кузатувларни ташкил қилиш ва юритиш;

- агроф-мухитни ифлосланиш даражасини башорат қилиш ва баҳолаш;

- унда юз бераётган салбий жараёнларнинг олдини олиш ва бартараф қилиш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш;

- табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасида давлат назоратини, табиий ресурслар давлат кадастрларини маълумотлар билан таъминлаш.

Агроф табиий мухит давлат мониторинги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.01.2003 йил 16-сонли ва 16.03.2006 йил 48-сонли қарорлари билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасида агроф табиий мухит мониторинги Дастурига асосан амалга оширилмоқда.

Махсулотлар, ишлар (жараёнлар, ишлаб чиқариш ва бошқалар) ва хизматларнинг хавфсизлик талаблари бўйича баҳолашнинг меъёрий асосларини стандартлар ташкил этади. Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги, «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги,

«Маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги, «Метрология тўғрисида»ги, «Озиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматларнинг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида»ги қонунлари ягона илмий-техник сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишни ўз ичига олувчи, шунингдек, истеъмолчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, сертификатлаштириш, ўлчовлар бирлигини таъминлаш соҳасидаги стандартлаштиришнинг қонуний асоси ҳисобланади.

Стандартлаштиришнинг норматив-ҳуқуқий асосини, халқаро стандартларга (давлатлараро, худудий) уйғунлаштиришни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган Ўзбекистон Республикасининг давлат стандартлари тизим (ДСТ) ташкил қилади.

Жаҳон ва мамлакатимиз тажрибаси, кенг миқёсдаги муаммо ва вазифаларни стандартлаштириш усуллар билан ҳал этиш мумкинлигини кўрсатмоқда ва айниқса, мустақиллик йиллари даврида ишлаб чиқаришнинг техник жиҳозланиш даражасида сифат ўзгаришларига учрагани, шунингдек, стандартлар талаблари маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнлари учун хавфсизлик талабларини белгилаб ва унинг барча иштирокчилари томонидан қўлланилиши, маҳсулотнинг ва хизматларнинг ҳам ички, ҳам ташқи бозорда сифати ва рақобатдошлигини таъминлайди.

Агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасини меъёрлаштириш ва стандартлаштириш масаласини бошқариш, Республика Ҳукуматининг доимий дикқат марказида турибди. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг (9 декабрь 1992 йил) қабул қилиниши ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимининг фаолияти юритиши бунга яққол мисол бўлади. «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисида»ги Низом, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 26.04.1996 йил 232/І-сонли қарори билан тасдиқланган.

Низомнинг 12-бандида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг унга юклатилган вазифаларга кўра фаолиятининг асосий йўналишлари белгилаб берилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республиканинг табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш экологик меъёрларини, қоидаларини ва стандартларини тасдиқлайди, тармоқларни келишида, уларнинг фондини шакллантиради ва юритади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги меъёрлар, хўжалик фаолиятининг агроф-мухитга салбий таъсирини чеклайди, табиий ресурсларни қайта тикланишини кафолатлайдиган агроф-мухитнинг сифатига қўйиладиган талабларини, шунингдек, табиатни муҳофаза қилиш ишларини ўтказилиши қоидаларини белгилайди.

Агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасидаги меъёр

рий ҳужжатларнинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

- табиий ресурслардан фойдаланишда ва агроф табиий мухитни ифлосланишдан ва турли зарарли омиллар таъсирида ҳимоя қилиш самарадорлигини ошириш мақсадида, халқаро меъёр ва қоидаларга зид бўлмаган меъёр ва кўрсаткичларни ўрнатиш;

- экологик вазиятни соғломлаштириш ва тиклаш, табиий бойликларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш амалий чораларини қабул қилиш учун, агроф-мухитга антропоген таъсирига назорат қилишни ягона услубиятини таъминлаш.

Табиат муҳофазаси соҳасида, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш объектлари қуйидагилар:

- агроф табиий мухит объектлари - атмосфера ҳавоси, ер усти ва ер ости сувлари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси;

- агроф мухитни ифлослантирувчи ва зарарли таъсир қилувчи омиллар ва уларнинг манбалари, ифлослантирувчи ашёлар;

- экологик тизимлар;

- табиатдан фойдаланиш меъёрлари ва қоидалари;

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасида назорат усули (намуна олиш, текшириш, таҳлилни баҳолаш).

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўзига берилган ваколатлар доирасида ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги Қонуни ва О'zDSt 1.12:1999 «Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш тизими. Асосий қоидалар», О'zDSt 1.13:1999 «Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш тизими. Меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, келишиш, тасдиқлаш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартиблари» давлат стандартлари асосида табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштириш ишларини ташкил этади.

Ушбу ҳужжатлар асосида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўрнатилган тартибга кўра, Ўзбекистон Республикаси худудида, давлат стандартлаштириш даражасида қуйидаги меъёрий ҳужжатларни тасдиқлайди ва амалиётга тадбиқ этади:

- Ўзбекистон Республикаси стандартлари;

- раҳбарий ҳужжатлар;

- экологик меъёрлар;

- тавсиялар.

Стандартлаштириш бўйича меъёрий ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мос келиши, республика ва чет эл фан-техникасини ҳозирги замон ютуқларига асосланган бўлиши керак.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ва табиатни ифлосланиш ва бошқа зарарли таъсирлардан муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлаштириш ва меъёрлаштириш ишларини такомиллаштириш масалалари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг доимий дикқат марказида турибди.

Бу масалалар, мунтазам, режали асосда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Ҳайъат мажлислари-

да атрофлича кўриб чиқилган ва тегишли қарорлар қабул қилинган. Шунингдек, 2005 йилда: «Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш тўғрисида»ги (30.06.2005 йил 6/3-сонли қарор); «Сертификатлаштиришнинг Миллий тизими соҳасида экологик сертификатлаштиришнинг меъёрий-ҳуқуқий базасини такомиллаштириш тўғрисида»ги (25.08.2005 йил 8/5-сонли қарор) масалалар кўриб чиқилди.

Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишни бошқаришни, атроф-мухитни ифлосланишдан ва бошқа таъсирлардан муҳофаза қилиш борасида стандартлаштириш ва метрология бўйича умумий техник сиёсатни олиб бориш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида АНИДИ (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Аналитик назоратга ихтисослашган давлат инспекцияси) фаолият кўрсатмоқда, унинг таркибида «Экологик стандартлаштириш ва метрология бўлими» («Экологик стандартлаштириш ва метрология бўлими тўғрисида»ги Низом АНИДИ раҳбари томонидан 16.01.2001 йил тасдиқланган).

Бўлимга стандартлаштириш бўйича бош ташкилот (СБТ), меъёрий ҳужжатларини ишлаб чиқишни режашлаштириш ва ташкиллаштириш, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги стандартларни такомиллаштириш, меъёрий-назорат ишларини олиб бориш, уларнинг фондиди кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун тайёрлаш, шунингдек стандартлаштириш бўйича Техник кенгашнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ваколатлари юклатилган.

Амалдаги Давлат стандартлари, Санитар қоида ва меъёрлари, Қурилиш меъёрий қоидалари ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг тахлили, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий тизими шароитида, амалдаги табиатни муҳофаза қилиш соҳаси меъёрий-техник базаси, уларни лойиҳалаш, қурилиш, ишлатиш ва бошқа фаолият турлари вазифаларига тадбиқ этиш учун ишлаб чиқилганлигини кўрсатмоқда.

Ушбу ҳужжатлардаги техник кўрсаткичлардан, хозирги шароитларда Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш тизимини ислоҳ қилинишида самарали фойдаланиш мумкин. Бизга маълумки, экологик меъёрлаштириш атроф-мухитдан олинган табиий ресурсларни бошқаришдан бошланган, сув тўғонларини қуриш, ҳайвонларни овлаш, ёввойи доривор ўсимликларни йиғиш, балиқ овлашни тартибга солиш учун меъёрий-қоидаларини ишлаб чиқиш, шулар жумласидандир.

Масалан, 1976-1990 йиллар орасида, сувни кўп истеъмол қиладиган, гидросферани ифлослантирувчи саноат тармоқлари учун сув истеъмоли ва сув ташлаш меъёрлари тизими ишлаб чиқилди.

Экологик меъёрлаштириш (стандартлаштириш)нинг бошқа йўналиши сифатида, атроф-мухитнинг сифат кўрсаткичлари белгиланди. Шу билан биргалликда, биринчи навбатда атроф-мухитнинг таркиби ҳисобланган атмосфера, сув, тупроқ ва ўсимликларда зарарли моддаларнинг бўлиши чекланди.

1991 йилда ичимлик, маданий-маиший мақсадларда фойдаланиладиган сувлар таркибидаги турли ифлослантирувчи моддалар кўрсаткичлари (рухсат этилган меъёрий- ПДК) сони 1625 тага етди. Бундан ташқари, 201 та модда учун вақтинчалик тахминий рухсат этилган даражалар (ОДУ) белгиланди. 19991 йилга келиб, балиқчилик мақсадлари учун мўлжалланган табиий сувлар учун 1050 та зарарли моддаларнинг рухсат этилган меъёрлари белгиланиб, меъёрий ҳужжатларга киритилди.

1991 йилга келиб, атмосфера ҳавосидаги 479 та зарарли моддалар учун рухсат этилган меъёрлари киритилди. Бундан ташқари, 1138 та моддалар учун хавфсиз тахминий таъсир даражаси меъёрлари (ОБУВ) ўрнатилди.

Тупроқ таркибидаги зарарли моддалар бўйича ўрнатилган талаблар (ПДК) 1991 йилга келиб 109 тага етди. 69 та зарарли моддалар учун тахминий рухсат этилган концентрациялар (ОДК) белгиланди.

Ишлаб чиқаришнинг атроф-мухитга таъсирини тартибга солишнинг яна бир йўналиши, атмосфера ҳавоси зарарли моддаларни чегаравий чиқаришнинг (ПДВ) меъёрлари ва сув ҳавзаларига ташланаётган зарарли моддаларнинг чегаравий ташланиши (ПДС) меъёрларининг қўлланилиши ҳисобланади. Экологик меъёрлаштиришнинг ривожланиши бу йўналишда худудларнинг экологик сифимини белгилаш, техника, технологиялар, материаллар ва бошқаларнинг экологик таснифлари стандартлари базасини кенгайтириш йўлидан борилди. Экологик стандартлаштиришни ривожлантиришга тўртки берилди. Шундай қилиб, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида стандартлаштиришнинг асосий тартибларини белгилловчи, аҳоли яшаш пунктлари ҳавоси сифат кўрсаткичларини назорат қилиш қоидалари, нефть ва газ олиш учун денгиз кудуқларини бурғулашда сувни муҳофаза қилиш қоидалари, турли мақсадда ишлатиладиган сувларнинг сифат кўрсаткичлари, шаҳар худудларида хўжалик юритиш қоидалар ва бошқа бир қатор давлат стандартлари ишлаб чиқилди.

Тегишли меъёрий ҳужжатлар қаторида, табиатни муҳофаза қилишга қаратилган стандартлар тизимининг асосий қоидаларини белгилловчи, ГОСТ 17.0.0.01-76 «Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш соҳасида стандартлар тизими»ни ажратиш мумкин. Бу стандарт стандартлаштиришнинг 9 та йўналишини ўз ичига олган:

табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш;
атмосферани ҳимоя қилиш;
тупроқни муҳофаза қилиш ва самарали фойдаланиш;
ерлардан фойдаланишни яхшилаш;
флорани муҳофаза қилиш;
фаунани муҳофаза қилиш;
ландшафтларни муҳофаза қилиш;
ер ости бойликларидан самарали фойдаланиш ва муҳофаза қилиш.

Кўрсатилган стандартни ривожлантириш бўйича 1991 йилга келиб, табиатни муҳофаза қилиш ва таби-

ий ресурслардан фойдаланиш борасида 82 та ГОСТ-лар ишлаб чиқилди. Улар, Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг 1992 йил 4 январдаги 481-ХП-сонли «Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини ташкил этиш тўғрисидаги баённома ва Келишувни ратификация қилиш тўғрисида»ги қарорининг, яъни собиқ Иттифоқ қонунлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва қонунларига қарши бўлмаса, Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунлари қабул қилингунгача қўлланилиши тўғрисидаги 2-банди асосида фойдаланилмоқда. Кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар улар қабул қилингандан ва кучга киритилгандан буён амал қилиш муддатлари бўйича чекланмаган.

Бу ГОСТлар, шу жумладан «Табиатни муҳофаза қилиш», стандартлаштириш бўйича Давлатлараро кенгаш Келишуви (1997 й.) ва Ўздавстандартнинг 10.05.1999 йил 12-16/183-сонли қарори асосида давлатлараро ва миллий стандартлар сифатида қабул қилинган.

Белгиланган вазифаларни бажариш ҳамда стандартлаштириш соҳасидаги ишларни амалга ошириш мақсадида, бўлим томонидан ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида янги меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қайта ишлаш бўйича иш режалари тузилади.

2004 йилда 7 та режа асосида, 7 та меъёрий ҳужжат тайёрланди ва улар ўрнатилган тартибда рўйхатдан ўтказилди. 2005 йилда 10 та режа асосида 10 та меъёрий ҳужжат тайёрланди ва улар ўрнатилган тартибда рўйхатдан ўтказилди.

Фақатгина 2005 йилда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида ишлаб чиқилган, Илмий-техника кенгашида маъқулланган ва «Ўзстандарт» Агентлигида ўрнатилган тартибда рўйхатдан ўтказилган меъёрий ҳужжатлар тўплами қуйидагилар:

О'з DSt 11.1:2005 «Экологик сертификатлаштириш давлат тизими. Маҳсулотларни экологик сертификатлаштириш қоидалари»;

О'з DSt 11.2:2005 «Экологик сертификатлаштириш давлат тизими. Чикиндиларни экологик сертификатлаштириш қоидалари»;

О'з RH 84.3.15:2005 «Йўриқнома. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чикиндиларини инвентаризация қилишни ташкил қилиш ва ўтказиш тартиби»;

О'з RH 84.3.16:2005 «Ишлаб чиқариш чикиндиларини жойлаштириш лимитларини белгилашга оид методик кўрсатмалар»;

О'з RH 84.3.17:2005 «Ишлаб чиқариш ва истеъмол чикиндиларини жойлаштириш лимитлари лойиҳаларини ишлаб чиқишни ташкиллаштириш тартиби»;

О'з RH 84.3.18:2005 «Чикинди паспорти»;

О'з RH 84.3.19:2005 «Атамалар ва изоҳлар»;

О'з RH 84.3.21:2005 «Чикиндиларни ҳосил бўлиш меъёрларини аниқлашга оид методик тавсиялар»;

О'з RH 84.11-17:2005 «Ўзбекистон Республикаси Давлат экологик сертификатлаштириш тизими. Экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш ишларига ҳақ тўлаш тартиби»;

О'з RH 84.11-18:2005 «Ўзбекистон Республикаси Давлат экологик сертификатлаш тизими. Маҳсулотларнинг табиий ва экологик тозалик кўрсаткичлари».

Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси ҳисобидан молиялаштирилган 2005 йил учун илмий-тадқиқот, меъёрий-методик ишлар, табиатни муҳофаза қилиш ва ташкилий тадбирлар Дастурида юқорида кўрсатилган стандартлар ва раҳбарий ҳужжатларни ишлаб чиқиш учун 11,5 млн. сўм миқдорида маблағ режалаштирилиб, тўлиқ ҳажмда ўзлаштирилди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасига юклатилган вазифалардан келиб чиқиб, 2005 йилда 20 та тармоқ меъёрий ҳужжатлари келишилди. Меъёрий ҳужжатларни асосий ишлаб чиқарувчилари: Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг илмий-текшириш институтилари ТашНИИ «СУВ-ГЕО», НИПТИ «Атмосфера», шунингдек НИГМИ ҳисобланади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш бўйича норматив база табиий муҳит соҳалари бўйича бўлинган: атмосфера ҳавоси, сув, ер, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Бундан ташқари, умумий бошқаришнинг қуйидаги йўналишлари - табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишнинг экоаналитик дастаклари, экологик экспертиза, экологик назорат ва экологик сертификатлаштириш ишлатилади. Меъёрий ҳужжатлар базаси шакллантирилмоқда. Мунтазам равишда «Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги ҳаракатдаги қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар кўрсаткичи» чоп этилмоқда.

«Ўзстандарт» Агентлиги тавсиясини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 05.10.2007 йил 82-ТК-сон қарори билан «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида амалдаги қонунчилик ҳужжатларининг кўрсаткичлари» ва «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида амалдаги меъёрий ва услубий ҳужжатларнинг кўрсаткичлари» тасдиқланди ва амалга киритилди. Бу ҳужжатлар, О'з RH 84.1.1:2006 ўрнига ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси АНИДИ томонидан 06.10.2007 йил 01-07-сон билан рўйхатга олинган. Бу кўрсаткичлар Ўзбекистон Республикасида 01.09.2007 йил ҳолатига корхона ва ташкилотлари, акционер компаниялари ва корпорациялари, вазирлик ва идоралар фаолиятида ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида фойдаланиладиган, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасида амалдаги меъёрий ва услубий ҳужжатлар тизимини акс эттиради.

Кўрсаткич қуйидаги ҳужжат турларини ўз ичига олади:

- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг идоравий ва ҳуқуқий ҳужжатлари;

- давлатлараро стандартлар;

- раҳбарий ҳужжатлар;

- услубий кўрсатмалар (вактинчалик услубий кўрсатмалар, услублар);

- йўриқномалар;

- табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасидаги низомлар ва бошқа ҳужжатлар.

01.01.2008 йил ҳолатига кўра, Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасидаги меъёрий ҳужжатлар Давлат фонди 245 та меъёрий ҳужжатларни ташкил қилди. Улардан:

ГОСТлар (давлатлараро) – 48 та;

О'з DSt (Ўзбекистон Республикаси стандартлари) – 20 та;

О'з RH (раҳбарий ҳужжатлар) – 91 та;

Санитария меъёрлари, қоида ва гигиена меъёрлар – 5 та;

Тавсияномалар, услублар, йўриқномалар, кўрсатма, низомлар ва бошқа ҳужжатлар – 81 та.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар, жами- 57 та, булардан:

ГОСТлар (давлатлараро) – 22 та;

раҳбарий ҳужжатлар – 12 та;

Санитария меъёрлари, қоида ва гигиена меъёрлар – 5 та;

низомлар ва бошқа ҳужжатлар- 18 та.

Сув ресурсларини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар, жами - 49 та, булардан:

О'з DSt (Ўзбекистон Республикаси стандартлари) - 2 та;

Раҳбарий ҳужжатлар – 29 та;

Тавсияномалар, йўриқномалар, низомлар ва бошқа ҳужжатлар – 18 та.

Тупрокни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар, жами - 32 та, булардан:

ГОСТлар (давлатлараро) – 9 та;

раҳбарий ҳужжатлар – 12 та;

Йўриқномалар, услубий тавсияномалар, вақтинчалик услубий кўрсатмалар ва бошқа ҳужжатлар – 11 та.

Ер ости бойликларини муҳофаза қилиш ва чиқиндилар муомаласи соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар, жами- 32 та, булардан:

ГОСТлар (давлатлараро) – 17 та;

раҳбарий ҳужжатлар – 15 та;

Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан самарали фойдаланиш соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар, жами – 4 та, булардан:

раҳбарий ҳужжатлар – 2 та;

йўриқнома ва услубий кўрсатмалар – 2 та.

Стандартлаштириш, метрология ва сертифицилаштириш соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар, жами – 34 та, булардан:

О'з DSt (Ўзбекистон Республикаси стандартлари) – 18 та;

раҳбарий ҳужжатлар – 13 та;

қоидалар ва бошқа ҳужжатлар – 3 та.

Ҳаракатдаги ташкилий ва техник меъёрий ҳужжатлар сони, жами- 33 та, булардан:

раҳбарий ҳужжатлар – 8 та;

йўриқномалар, тавсияномалар ва бошқа ҳужжатлар – 25 та.

Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти ва уни ташкил қилиш соҳасидаги ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатлар сони - 4 та.

Стандартлаштириш соҳасидаги масалаларини ҳал қилиш, ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси 2008-2012 йиллар Ўзбекистон Республикасида агроф муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракат Дастурини ишлаб чиқди ва унда агроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасини меъёрий-ҳуқуқий базасини, фан, таълим ва тарбияни ривожлантириш ҳаракатлари аниқ белгиланган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан «2006-2008 йилларда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида янги меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қайта ишлаш бўйича иш режаси» ишлаб чиқилиб, уни бажариш бўйича ишлар амалга оширилмоқда.

Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти талабларига мувофиқ, халқаро стандартларни кенг қўллаган ҳолда мамлакатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини ва рақобатдошлилигини ошириш мақсадида ва стандартлаштиришнинг халқаро амалиётига ўтилиши муносабати билан, стандартлаштириш миллий органи - Ўзстандарт агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг таклифларини инобатга олган ҳолда, идентификациялаш ва модефикациялаш йўли билан агроф-муҳитни бошқариш соҳасидаги 14000 халқаро стандартларининг бир қатор серияларини 2008 йилда қабул қилинишини режалаштирган.

Савдодаги техник тўсикларни бартараф этиш ва ўзаро товарлар алмашинуви жараёнида маҳсулотни бозорга етказиш жараёнини соддалаштириш, шунингдек, иқтисодиётнинг реал секторлари самардорлигини ошириш мақсадида, ҳозирда Ўзбекистон Республикасининг «Техник тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Ушбу Қонунга кўра, давлат миқёсида техник регламентлар кўринишидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни жорий этилиши кўзда тутилган. Умуман олганда, Қонун, маҳсулотларга мажбурий техник талабларни ишлаб чиқиш, тасдиқлаш (қабул қилиш) ва қўллашда юзага келадиган муносабатларни бошқариш, уларни ишлаб чиқиш жараёнлари, ишлаб чиқариш, фойдаланиш, сақлаш, ташиш, сотиш ва утилизациялаш ёки кўрсатиладиган хизматлар (кейинги ўринларда – маҳсулот), техник регламентларига риоя қилиниши устидан давлат назоратини, шунингдек, ушбу соҳада ягона давлат сиёсатини олиб борилишини таъминлашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Техник тартибга солиш тўғрисида»ги Қонунининг қабул қилиниши, экспорт ва импорт қилинаётган маҳсулотлар учун техник регламентларни тадбиқ қилиш имконини беради.

Техник регламентларга қуйидагилар:

- Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида белгиланган меъёрлар ва қоидаларнинг маҳсулотларга ва уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ жараёнларига ва ишлаб чиқариш усулларига тааллуқли қисми;

- меъёрий ҳужжатларнинг, уларда белгиланган мажбурий талаблар қисми киради.

Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган, маҳсулот, агроф-мухит, аҳолининг саломатлиги ва мулк хавфсизлигини, техник ва ахборот бирлигини, ресурсларни тежашни, маҳсулотларнинг ўзаро алмашинувини, уларни назорат қилиш, белгилаш услуби бирлигини таъминлаш учун белгиланган талаблар, идоравий бўйсунуши ва мулкчилик шаклидан қатъий назар давлат қорхоналари ва ташкилотлари ҳамда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган тадбиркорлар учун мажбурий ҳисобланади.

Тавсия этиладиган талабларга, истеъмол ва бошқа хусусиятларини тавсифловчи талаблар киради, уларни қўллаш зарурати шартнома тузишда ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Техник тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни, республикада Давлат техник тартибга солиш тизимининг асосий тамойилларини аниқлаб беради. У, вужудга келган халқаро амалиётни республикада тадбиқ этишга ёрдам беради ва Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини қайта қуришнинг асосий тамойилларига мослаштирилган. Стандартларда белгиланган мажбурий талабларни техник регламент соҳасига киритиш режалаштирилган. Қонун лойиҳасида, стандартларни қўллаш ихтиёрийлиги тамойиллари кўзда тутилган. Худди мана шу, янги техник тартибга солиш Давлат тизимини, эски – Ўзбекистон стандартлаштириш тизимидан тубдан фарқлайди. Қонуннинг қабул қилиниши, амалда ишлаб чиқариш ва бизнесга аралашувни қисқаришига шароит яратади. Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ стандартлаштириш бўйича меъёрий ҳужжатлар хўжалик ва давлат бошқаруви органлари томонидан тасдиқланади, янги Қонун лойиҳаси эса техник регламентларни республика ҳукумати томонидан қабул қилинишини кўзда туттади.

Техник тартибга солиш, маҳсулотдан фойдаланишда таваккалчиликнинг таҳлили ва истеъмолчини хавфли маҳсулотдан ҳимоя қилишни таъминлашга асосланган бозорда, истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчининг ўзаро манфаатлари зарурий мувозанатига эришишни таъминлаш қаратилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Техник тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни лойиҳасига кўра, «техник регламентлар»нинг икки турини қўллаш кўзда тутилган:

- умумий техник регламентлар;

- махсус техник регламентлар.

Умумий техник регламентлар қуйидаги йўналишлар бўйича қўлланилади:

-биологик хавфсизликда;

-механик хавфсизликда;

-кимёвий хавфсизликда;

-ядро ва радиациявий хавфсизликда;

-ёнғин хавфсизлигида;

-токсикологик хавфсизликда;

-электр токи хавфсизлигида;

-машина ва ускуналарни ишлатиш ва йўқ қилиш хавфсизлигида;

-электромагнит мосликда;

-қурилиш ва иншоотлардан фойдаланиш хавфсизлиги ва уларга тегишли ҳудудлардан хавфсиз фойдаланиш;

-сейсмик хавфсизликда;

-экологик хавфсизликда;

-ветеринария хавфсизлигида;

-саноат ва ишлаб чиқариш хавфсизлигида;

-ахборот хавфсизлигида;

-озик-овқат маҳсулотлари хавфсизлигида;

-ўлчовлар бирлигида.

Умумий техник регламентлар, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан, махсус техник регламентлари – давлат бошқарув органлари томонидан қабул қилинади.

Маҳсулотларнинг алоҳида турлари, ишлаб чиқариш жараёнлари, улардан фойдаланиш, сақлаш, ташиш, сотиш ва утилизация қилиш учун, уларга нисбатан умумий техник регламентларнинг риоя қилиниши орқали техник тартибга солишнинг мақсадларига эришилмаса, махсус техник регламентларнинг ишлаб чиқилиши белгиланади.

Умумий техник регламентлар камида иккита давлат бошқарув органларини фаолиятига боғлиқ хавфсизлик масалаларини ифодалаши керак.

Махсус техник регламентлар, фақат битта давлат бошқарув органининг фаолияти билан боғлиқ масалаларини ифодалаши керак.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси:

-техник тартибга солишнинг давлат тизимини шакллантиришда қатнашмоқда;

-ўзининг фаолияти йўналиши асосида, техник тартибга солиш объектларини бегилайди;

-умумий ва махсус техника регламентларини ишлаб чиқади ҳамда умумий ва махсус техник регламентларни олдиндан экспертизадан ўтказиши;

- махсус техник регламентларни тасдиқлайди, ўзгартириш киритади ва бекор қилади;

- умумий ва махсус техник регламентлар соҳасида давлат сиёсатини амалга оширади;

- ўз ваколатлари доирасида умумий ва махсус регламентлар талабларини бажарилиши устидан давлат назорати ва кузатувини амалга оширади;

-техник бошқаруви соҳасида, давлатлараро ҳамдўстликни ривожлантириш ишларини амалга оширади;

-техник бошқаруви масалаларида ҳудудий органлар билан ҳамкорлик қилади.

Халқаро талабларни ҳисобга олган ҳолда (ИСО 64:1994 «Маҳсулот стандартларида табиий атроф-мухитни муҳофаза қилиш омилларини белгилаш бўйича раҳбарлик»), маҳсулотлар учун стандартларда мажбурий экологик хавфсизлик талабларининг мажбурий тадбиқ этилиши бўйича талабларнинг ишлаб чиқилиши давр талаби ҳисобланади. Иқтисодиётни экологиялаштириш шароитида экологик меъёрий база-ни ривожлантирилишига иқтисодиётни кўтаришнинг асосий воситаси сифатида қаралиши лозим. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги мувофақиятлар амалда кўпчилик давлатларнинг иқтисодий ривожланишига кўмаклашган. Бунда, ушбу муваффақиятлар кўп жиҳатдан маҳсулотлар, ишлар ва хизматларнинг экологик хавфсизлиги ва меъёрий базасини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишнинг долзарб муаммоларни муваффақият билан ҳал этилиши ва бунинг якуний натижаси иқтисодиётнинг гуркираб ўсиши, кўп жиҳатдан ушбу базанинг ҳолати, унинг такомиллашуви ва давр талаби даражасига мослигига боғлиқ бўлади.

12.4. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги

20 йил ичида, Ўзбекистон Республикасида атроф-мухитни муҳофаза қилиш соҳасида, ўзига яраша қонунчилик базаси яратилди. Қонунларнинг сони ва сифати ортди ва қонун ости ҳужжатлари: атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида 30 дан ортиқ қонунлар ва 100 дан ортиқ, ҳукумат қарорлари, ташкилотлар-меъёрий-ҳуқуқий актлари, техник регламентлар, услубий кўрсатмалар ва йўриқномалар шулар жумласидандир, табиатдан фойдаланишнинг маъмурий-бўйрукбозлик усули ўрнига, асосан иқтисодий усуллар қўлланилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш билан биргаликда, ҳаёт учун сўзсиз мақбул атроф-мухит ҳуқуқини ҳам қамраб олади. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг (1992 йил 9 декабрь) 12-моддаси 1-қисмида қуйидагилар: «Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий мухитда яшаш, ўз саломатлигини атроф-мухитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга», деб белгиланган. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг ер, ер ости бойликлари, сувлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектлари, атмосфера ҳавоси, қўшилган ҳолда табиий комплексларни ҳосил қилувчи – давлат кўриқхоналари, давлат табиат боғлари, буюртмахоналар табиатни муҳофаза қилиш объектлари ҳисобланиши тўғрисидаги асосий қоидалари ва ғояларнинг бошқа қонун ҳужжатларида қўлланилиши, унинг атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги асосий қонун сифатида тан олинисига асос беради.

Кўрсатиб ўтилган Қонун талабларини бажарилишини таъминлаш мақсадида, қисқа вақт ичида Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар тўғрисида»ги (07.05.1993

йил) Қонуни қабул қилиниб, у Ўзбекистон Республикасининг янги «Муҳофаза этиладиган ҳудудлар тўғрисида»ги (03.12.2004 йил) Қонуни қабул қилиниши билан ўз кучини йўқотди, Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги (06.05.1993 йил) Қонуни ва Ўзбекистон Республикасининг «Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги (28.12.1997 йил) Қонуни, унга 5 та қўшимча ва ўзгартишлар киритилди, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (27.12.1996 йил) Қонун, Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (26.12.1997 йил) Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (26.12.1997 йил) Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги (15.04.1999 йил), «Аҳоли ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген тусдаги фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (20.09.1999 йил) Қонунлари, «Экологик экспертиза тўғрисида»ги (25.05.2000 йил), «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида»ги (31.09.2000 йил), «Чиқиндилар тўғрисида»ги (05.04.2002 йил), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги (13.12.2002 йил янги тахрирда) Қонунлари ва бошқа кўпгина қонунлар қабул қилинди.

1993-2002 йиллар орасида қабул қилинган бу соҳадаги кўпгина қонунлар, «Атроф-мухитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар» қонунчилиги ҳужжатлари тўпламида нашр этилган.

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, қонунчиликни такомиллаштириш, янги қонунларни ишлаб чиқиш учун туртки бўлди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Саноатда ва қончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат қўмитаси, Саноатда ва қончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш агентлигига айлантирилиши (Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони 07.02.2000 йил), Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги (25.05.2000 йил), Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги (05.04.2002 йил) Қонунлари қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунига ўн та ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган.

Ўзбекистоннинг табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг кўплаб масалаларини қамраб олади. Уларга давлат органлари тизими, уларнинг ўртасида вазифа ва ваколатларнинг бўлиниши ва биологик хилма-хилликни сақлаш, маълумотларга эга бўлиш ва иқтисодий механизмлар ва бошқа кўплаб масалалар қиради.

Табиатни муҳофаза қилишга хос бўлмаган кўплаб қонун ҳужжатларида, фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, экологик демократияни ривожлантиришга қаратилган меъёрлар киритилган. Булар ичида, «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонун (янги тахрирда). Ўзбекистоннинг бошқа қонун ҳужжатлари

орасида, экологик демократиянинг умум тан олинган меъёрларини тадбиқ этишнинг намунаси сифатида Шаҳарсозлик кодексини айтиш мумкин. Фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онги ўсмоқда.

Шу билан биргаликда, унда декларатив ва бошқа қонун меъёрларига мурожаат қилишни талаб қилувчи меъёрлар кўп бўлиб, улар ўз ривожини топмаган ёки амалга оширишнинг аниқ механизмига эга эмас. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунида эслатиб ўтилган экологик суғурталаш ва жамоатчилик экологик назорати масалалари амалга ошириш механизмига эга эмас.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 1 майдаги 199-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қароридан, чиқиндиларни жойлаштирилганлик ва атроф табиий муҳитни ифлослантирилганлик учун компенсация тўловлари миқдори тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 6 февралдаги 15-сонли «Маҳсус табиатдан фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори билан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси зиммасига Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳитни ифлослантирилганлик ва чиқиндиларни жойлаштирилганлик учун компенсация тўловларини ундириш ва тақсимлаш вазибалари юклатилди.

Ўзбекистоннинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш, фойдаланишни тартибга солиш чораларни кучайтириш, улардан фойдаланиш, уларни республика ҳудудидан олиб чиқиш ва унинг ҳудудига олиб кириш назоратини кучайтириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 октябрдаги 508-сонли «Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 18 майдаги 126-сонли қарори билан «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун компенсация тўловларини қўллаш тартиби тўғрисида»ги Низомга қўшимчалар киритилиб, унга асосан «кейинчалик қайта ишланиши лозим бўлган ва фойдали қазилмалар хом-ашё ресурслари сифатида маҳсус жиҳозланган жойларда жойлаштирилган тоғ-кон саноати чиқиндилари» компенсация тўловларига тортилмайдиган объектлар қаторига киритилди.

Юридик ва жисмоний шахслар томонидан ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш тартибини белгилаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 16 февралдаги 64-сонли қарори билан «Ердан фойдаланиш ва

муҳофаза қилиш давлат назорати тўғрисида»ги Низом тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тамонидан қуйидагилар:

- «Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш ва олиб чиқиш тартиби тўғрисида»ги Низом;

- «Ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш ва олиб чиқиш, овчилик-балиқчилик хўжалигини юритиш тартиби тўғрисида»ги Низом;

- «Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланганлик учун олинган тўловларни, жарималарни, табиатдан фойдаланувчилар томонидан табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бузганлик учун етказилган зарар учун жарималарини тақсимлаш тўғрисида»ги Низом;

- «Давлат кадастрларини ягона тизимини яратиш ва юритиш тўғрисида»ги Низом тасдиқланди.

Озонни бузувчи моддаларни ишлатишни тўхтатиш Миллий дастурини амалга оширишга қаратилган ҳамда маҳсулотларни кодлаштириш ва тарифлаш узвий тизимига асосланган (2002 йил версияси) Ташқи иқтисодий фаолият Маҳсулотлар номенклатурасига мувофиқ, озонни бузувчи моддалар ва таркибида бундай моддалар бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш чоралари давлат бошқарувини такомиллаштириш ва тартибга солиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 октябрдаги 247-сонли «Озонни бузувчи моддалар ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб киришни ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида»ги қарори билан қуйидагилар:

- «Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан бериладиган рухсатномалар бўйича амалга ошириладиган Озонни бузувчи моддалар рўйхати»;

- «Агар таркибида озонни бузувчи моддалар бўлса Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси томонидан бериладиган рухсатномалар бўйича амалга ошириладиган маҳсулотлар рўйхати»;

- «Озонни бузувчи моддаларни ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш тартиби тўғрисида»ги Низом тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикасида табиатдан фойдаланишда иқтисодий механизмни босқичма-босқич жорий этилишини таъминлаш, табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг иқтисодий усулларини янада такомиллаштириш, шунингдек экология хавфсизлиги масалалари бўйича комплекс ёндошувни таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 6 февралдаги

15-сонли «Табиатдан махсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги билан келишилган ҳолда тайёрланган агроф-мухитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирилганлик учун компенсация тўловлари кўрсаткичларини 1,3 мартага индексациялаш тўғрисидаги таклифи маъқулланди ва уларнинг миқдорлари белгиланди, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 1 майдаги 199-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида агроф табиий мухит ифлослантирилганлиги ва чиқиндилар жойлаштирилганлиги учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига ўзгартиришлар киритилди.

Агроф-мухитнинг ҳолати ва ифлосланиш даражасини баҳолаш мақсадида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 3 апрелдаги 111-сонли «Ўзбекистон Республикасида агроф табиий мухитнинг давлат мониторинги тўғрисида»ги Низомини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 мартдаги 48-сонли «2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасининг агроф табиий мухит давлат мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 7 апрелдаги 174-сонли «Ўзбекистон Республикаси сув омборлари ва бошқа ҳавзалар, дарёлар, магистраль каналлар ва коллекторларнинг, шунингдек, ичимлик ва маиший сув таъминотининг, даволаш ва маданий-соғломлаштиришда ишлатиладиган сув манбаларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари ҳақида»ги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори талаблари ижросини таъминлаш мақсадида, кейинги ўн йилда, Қашқадарё вилоятида Қашқадарё дарёсининг сув муҳофаза зоналари белгиланди (Ўзбекистон Республикасини Вазирлар Маҳкамасининг 06.03.2002 йил 80-сон қарори), Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятларида Зарафшон дарёсининг (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 26.08.2002 йил 303-сонли қарори), Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида Чирчиқ дарёсининг сув муҳофаза зонаси ва қирғоқ бўйи сув муҳофаза минтақаси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 29.10.2003 йил 471-сонли қарори), Сурхондарё вилоятида Сурхондарё дарёсининг сув муҳофаза зонаси ва қирғоқ бўйи сув муҳофаза минтақаси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 12.01.2004 йил 15-сонли қарори), Андижон ва Наманган вилоятларида Қорадарё дарёсининг сув муҳофаза зонаси ва қирғоқ бўйи сув муҳофаза минтақаси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.04.2004 йил 178-сонли қарори), Наманган вилоятида Норин дарёсининг сув муҳофаза зонаси ва қирғоқ бўйи сув муҳофаза минтақаси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг 13.04.2004 йил 179-сонли қарори), Сурхондарё, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида Амударё дарёсининг сув муҳофаза зонаси ва қирғоқ бўйи сув муҳофаза минтақаси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 07.02.2007 йил 27-сонли қарори), Тошкент, Сирдарё, Фарғона, Наманган, Андижон вилоятларида Сирдарё дарёсининг сув муҳофаза зонаси ва қирғоқ бўйи сув муҳофаза минтақаси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 09.02.2007 йил 29-сонли қарори) белгиланди.

Идоравий меъёрий-ҳуқуқий база

Йигирма йиллик давр ичида, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси йигирмадан ортиқ умум мажбурий тусга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқди ва Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказди.

Табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун Давлат табиатни муҳофаза қилиш мансабдор шахслари томонидан маъмурий жавобгарликни қўллаш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш мақсадида, «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мансабдор шахслари томонидан табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликни қўллаш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома ишлаб чиқилиб, Адлия вазирлигида 1997 йил 27 январда 302-сон билан рўйхатдан ўтказилди. Йўриқнома, ҳар томонлама ташкилий ва интизомий тартибга солувчи асосий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан бири ҳисобланади.

Адлия вазирлигида 30.03.2000 йил 915-сон билан «Табиатни муҳофаза қилиш жамоатчилиги инспектори ҳолати тўғрисида»ги Низом рўйхатдан ўтказилди ва у Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари инспекторларининг табиатни муҳофаза қилиш жамоатчи инспекторлари билан ўзаро ҳамкорликнинг ягона меъёрий-ҳуқуқий ҳужжати ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасини Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 октябрдаги 508-сонли «Биология ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарисига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши муносабати билан, Адлия вазирлигида 1997 йил 1 майда 337-сон билан рўйхатдан ўтган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш ва балиқ овлаш қоидалари» қайта ишланди ва янги таҳрирда рўйхатдан ўтказилди (2006 йил 3 май 1564-сон).

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунига асосан, «Ўзбекистон Республикаси корхоналари учун ифлослантирувчи манбаларини инвентаризация қилиш ва атмосферага чиқаётган ифлослантирувчи моддалар ташламаларини меъёрлаштириш бўйича йўриқнома» ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республи-

каси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 2005 йил 15 декабрдаги 105-сонли буйруғи билан тасдиқланди. Йўриқнома билан, Ўзбекистон Республикаси корхоналари учун ифлослантирувчи муқим манбаларини инвентаризация қилиш тартиби ва атмосферага чиқаётган ифлослантирувчи моддалар ташламаларини меъёрлаштириш қоидалари белги-ланди (Адлия вазирлигида 2006 йил 3 январда 1533-сон билан рўйхатга ўтган).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 16 майдаги «2005 йил бошқли дон экинлари ҳосилини йиғиштириб олишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-76-сонли ва 2006 йил 17 майдаги «2006 йил бошқли дон экинлари ҳосилини йиғиштириб олишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-351-сонли қарорлари талабларини бажарилишини таъминлаш мақсадида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан «Бошқли дон экинлари самонини ёқиб юборилиши натижасида етказилган зарарни аниқлаш ҳамда ушбу ҳолатларни содир этган юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан жарималар қўллаш бўйича Низом» ишлаб чиқилиб, Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилди (2006 йил 25 декабрда 1647-сон).

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонунлар, Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 апрелдаги 151-сонли «Экологик хавфли маҳсулотлар ва чиқиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва уларни унинг ҳудудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида»ги ва 2004 йил 6 июлдаги 318-сонли «Маҳсулотларни сертификатлаштириш жараёнларини соддалаштириш бўйича қўшимча чоралар тўғрисида»ги қарорлари талабларининг бажарилиши бўйича, «Ўзстандарт» агентлиги ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан «Ўзбекистон Республикасига олиб кириладиган бензин ва дизель моторлари билан жиҳозланган «М-2», «М-3» ва «N-2» тоифаларидаги янги автотранспорт воситаларини «ЕВРО-2» экологик даражадан кам бўлмаган талабларга мувофиқлиги бўйича экологик сертификатлаштириш тартиби тўғрисида вақтинчалик йўриқнома» ишлаб чиқилди (2007 йил 7 апрелда Адлия вазирлигида 1670-сон билан рўйхатдан ўтказилди).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 октябрдаги 508-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш ва республика ташқарисига олиб чиқиш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ, давлат ўрмон фондидан ташқарида дарахт ва буталарни кесиш учун рухсатномалар берилишини ҳамда ўрмон фондидан ташқари ерларда пичан ўриш, мол боқишни тартибга солиш мақсадида, ўсимлик дунёси объектларидан махсус фойдаланиш рухсатномалари бланкалари намуналари ва давлат ўрмон фонди-

га кирмайдиган дарахтлар ва буталарни кесиш, шунингдек давлат ўрмон фонди ерларига кирмайдиган заҳира ерларида пичан ўриш ва чорва молларини ўтлатиш учун бериладиган рухсатномалар бланкаларини тўлдириш ва ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида йўриқнома тасдиқланди (2007 йил 4 июнда 1686-сон ва 2007 йил 13 августда 1700-сон билан Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилган).

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мунтазам равишда қонунчилик ташаббуси билан чиқмоқда. Унинг мутахассислари иштирокида ҳозирги кунда ҳаракатдаги қўпчилик қонуний-меъерий ҳужжатлар ишлаб чиқилган. Келажакни ўйлаган ҳолда ҳам ишлар амалга оширилмоқда, Ўзбекистон Республикасининг «Экологик хавфсизлик тўғрисида»ги Қонуни лойиҳаси тайёрланиб, тегишли давлат органлари билан келишилди.

Келгусида, Ўзбекистон Республикасининг «Экологик хавфсизлик тўғрисида»ги Қонуни лойиҳасини рўёбга чиқариш мақсадида, бир қатор лойиҳаларни ишлаб чиқиш кўзда тутилган, унинг қабул қилиниши билан биз табиатни муҳофаза қилишнинг бош мақсадларидан бирига ва табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигининг зарурий тамойилларидан бирига – инсонларнинг экологик хавфсизлигини таъминлашга эришамиз. Қонун лойиҳаси, экологик хавфсизлик, экологик заҳиралар, экологик таҳдидларларга тушунча беради, уларни аниқлаш ва барқарорлаштириш йўллари кўрсатади, экологик хавфсизликни таъминлашга жалб қилинган органларнинг вазифаларини, масъулияти даражасини белгилаб беради. Шунингдек, экологик хавфсизликнинг иқтисодий механизмларини, органлар ва ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлиги шартлари ва имкониятларини белгилайди.

Экологик назоратни такомиллаштириш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонуни лойиҳасини ишлаб чиқиш кўзда тутилмоқда, у кейинчалик Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунини янада рўёбга чиқарилишини таъминлайди ва экологик назорат тизимини, ташкиллаштиришнинг амалга оширилишини тартибга солиш, шунингдек унинг вазифаларини қонунчилик ҳужжатларига ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳўжалик юртурувчи субъектлар фаолиятини текширишни тартибга солиш тўғрисидаги фармонларига мувофиқлигини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасида биохилма-хилликни сақлаш бўйича ҳаракатлар режаси ва Миллий стратегияси талабларига мувофиқ, тегишли вазирлик ва ташкилотлар билан келишилган ҳолда «Ўзбекистон Республикасида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар Эконет тармоғини шакллантириш тўғрисида»ги Низом лойиҳаси ишлаб чиқилиб, ҳозирда вазирликлар билан келишилмоқда.

Ҳуқуқий ҳужжатлар

(Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари)

I. Табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги бўйича Ўзбекистон Республикаси қонунлари рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992 йил 8 декабрь № 723 - XII).
2. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1992 йил 9 декабрь № 754- XII).
3. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуни (1993 йил 6 май № 837-ХII).
4. Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1996 йил 27 декабрь № 353-И).
5. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуни (1997 йил 26 декабрь № 543-И).
6. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуни (1997 йил 26 декабрь № 545-И).
7. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (1998 йил 30 апрель № 599- I).
8. Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги Қонуни (1999 йил 15 апрель № 770-И).
9. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген тусдаги фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1999 йил 20 август № 824- I).
10. Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги Қонуни (2000 йил 25 май №73-И).
11. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалик ўсимликларини зарарқундалар, касалликлар ва бегона ўтлардан химоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни (2000 йил 31 август № 116 - II).
12. Ўзбекистон Республикасининг «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида»ги Қонуни (2000 йил 31 август № 120 - II).
13. Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги Қонуни (2002 йил 5 апрель № 362 - II).
14. Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонуни (янги тахрирда 2002 йил 13 декабрь № 444 - II).
15. Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонуни (2004 йил 3 декабрь № 710 - II).
16. Ўзбекистон Республикасининг «Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреаль протоколига киритилган тузатишни ратификация қилиш тўғрисида»ги Қонуни (2006 йил 7 сентябрь № ЎРҚ-44).
17. Ўзбекистон Республикасининг «Озон қатламини бузувчи моддаларга доир Монреаль протоколига киритилган тузатишни ратификация қилиш тўғрисида»ги Қонуни (2006 йил 7 сентябрь № ЎРҚ-45).

II. Табиатни муҳофаза қилиш меъёрлари ўз ифодасини топган қонунчилик ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонуни (1990 йил 31 октябрь №152-ХII).
2. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонуни (1991 йил 15 февраль № 223- XII).
3. Ўзбекистон Республикасининг «Ижара тўғрисида»ги Қонуни (1991 йил 19 ноябрь №427-ХII).
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги Қонуни (1992 йил 3 июль № 657 - XII).
5. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат божи тўғрисида»ги Қонуни (1992 йил 9 декабрь № 740-ХII).
6. Ўзбекистон Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги Қонуни (1993 йил 28 декабрь № 1002 - XII).
7. Ўзбекистон Республикасининг «Метрология тўғрисида»ги Қонуни (1993 йил 28 декабрь №1004-ХII).
8. Ўзбекистон Республикасининг «Махсулотларни ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги Қонуни (1993 йил 28 декабрь № 1006-ХII).
9. Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида»ги Қонуни (1993 йил 6 май № 833 - XII).
10. Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида»ги Қонуни (1993 йил 2 сентябрь № 913 - XII).
11. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси (1994 йил 22 сентябрь № 2012- XII).
12. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (1994 йил 22 сентябрь № 2015- XII).
13. Ўзбекистон Республикасининг «Концессиялар тўғрисида»ги Қонуни (1995 йил 30 август № 110-ХII).
14. Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги Қонуни (1996 йил 25 апрель № 220 - I).
15. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (1996 йил 29 август № 256- I).
16. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1996 йил 26 апрель № 221 - I).
17. Ўзбекистон Республикасининг «Реклама тўғрисида»ги Қонуни (1998 йил 25 декабрь № 723-И).
18. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Қонуни (1998 йил 24 декабрь № 717 - XII).
19. Ўзбекистон Республикасининг «Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида»ги Қонуни (1999 йил 20 август № 826 - I).
20. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни (1999 йил 20 август № 830 - I).
21. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонуни (янги нашр)(1999 йил 14 апрель № 758 - I).
22. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген тусдаги фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш

тўғрисида»ги Қонуни (1999 йил 20 август № 824- I).

23. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги Қонуни (2000 йил 15 декабрь № 171- II).

24. Ўзбекистон Республикасининг «Махсус юрлар ва харбий таркибларнинг транзити тўғрисида»ги Қонуни (2001 йил 11 май № 213- II).

25. Ўзбекистон Республикасининг Шаҳарсозлик кодекси (2002 йил 4 апрель № 353- II).

26. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонуни (2003 йил 29 август № 524- II).

27. Ўзбекистон Республикасининг «Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида»ги Қонуни (2006 йил 11 октябрь № ЎРҚ -60).

28. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонуни (2007 йил 23 апрель № ЎРҚ -92).

29. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонуни (2007 йил 20 сентябрь № ЎРҚ -114).

30. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни (2007 йил 24 сентябрь № ЎРҚ - 115) (Санот, газ таъминоти ва тоғ-кон назорати соҳасидаги бошқарувни такомиллаштириш мақсадида). Ўзгартишлар киритилган қонунлар: «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги, «Радиациявий хавфсизлик тўғрисида»ги, «Чикиндилар тўғрисида»ги ва «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисида»ги Низом».

31. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими такомиллаштирилганлиги ҳамда уларнинг молиявий жавобгарлиги эркинлаштирилганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни (2006 йил 10 октябрь № ЎРҚ -59).

32. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоялаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони (2005 йил 14 июнь № ПФ-3619).

33. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони (2005 йил 10 октябрь № ПФ-3665).

34. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқаро шартномаларни тасдиқлаш тўғрисида»ги Қарори (2006 йил 5 май № ПҚ-348).

35. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқаро шартномаларга қўшилиш тўғрисида»ги Қарори (2007 йил 9 август № ПҚ-683) («Трансчегаравий очиқ сув оқимлари ва халқаро қўлларни муҳофаза

қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича Конвенция»га (1992 йил 17 март, Хельсинки) ҳамда «Халқаро очиқ сув оқимларидан кемалар қатнамайдиغان турда фойдаланиш тўғрисидаги Конвенция»га (1997 йил 21 май, Нью-Йорк).

36. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ер ости бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқига лицензия бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. Қарорга илова «Ер ости бойликлари майдонидан фойдаланиш ҳуқуқини бериш тартиби ва шартлари тўғрисидаги Низом» (2007 йил 7 июнь № ПҚ-649).

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлари

1. «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мансабдор шахслари томонидан табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликни қўллаш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 12.12.1996 йил 302-сон буйруғи. Адлия вазирлигида 1997 йил 27 январда 302-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

2. Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 29.02.2000 йил 2/2-сонли Ҳайъат қарори билан қабул қилинган, Адлия вазирлигида 30.03.2000 йил 915-сон билан рўйхатдан ўтган «Табиатни муҳофаза қилиш жамоатчилик инспектори ҳолати тўғрисида»ги Низом.

3. «Биоресурслардан фойдаланиш меъерларини инвентаризациясини ўтказиш тўғрисида йўриқнома». Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 18.02.2004 йил 17-сонли буйруғи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 05.04.2004 йил 1332-сон билан рўйхатдан ўтган.

4. «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш ва балиқ овлаш қоидалари». Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раиси томонидан 15.04.1997 йилда тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 01.05.1997 йил 337-сон билан рўйхатдан ўтган (ўз кучини йўқотган).

5. «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ов қилиш ва балиқ овлаш қоидалари». Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси 22.03.2006 йил 27-сонли буйруғи. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 02.05.2006 йил 1569-сон билан рўйхатдан ўтган.

6. «Ўзбекистон Республикаси корхоналари учун ифлослантурувчи манбаларини инвентаризация қилиш ва атмосферага чиқаётган ифлослантурувчи моддалар ташламаларини меъёрлаштириш бўйича йўриқнома». Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасини 2005 йил 15 декабрдаги 105-сонли буйруғи. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2006 йил 3 январда 1533-сон билан рўйхатга ўтган.

7. «Бошокли дон экинлари самонини ёқиб юборилиши натижасида етказилган зарарни аниқлаш ҳамда ушбу ҳолатларни содир этган юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан жарималар қўллаш бўйича

Низомни тасдиқлаш ҳақида». Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг буйруғи Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 25.12.2006 йил 1647-сон билан рўйхатдан ўтган.

8. Ўзбекистон стандартлаш, метрология ва сертификатлаш агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 28 февраль 2007 йил №1-п-сонли «Ўзбекистон Республикасига олиб кириладиган бензин ва дизель моторлари билан жиҳозланган «М-2», «М-3» ва «N-2» тоифаларидаги янги автотранспорт воситаларини «ЕВРО-2» экологик даражадан кам бўлмаган талабларга мувофиқлиги бўйича экологик сертификатлаштириш тартиби тўғрисида вақтинчалик йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори. Адлия вазирлигида 2007 йил 7 апрелда 1670-сон билан рўйхатдан ўтган.

9. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг 26.07.2007 йил 71-сонли «Ўзбекистон Республикасини камёб ва

йўқолиш арафасида турган ёввойи ўсимликларини муҳофаза қилиш Тартиби ўз кучини йўқотганлиги ҳақида»ги буйруғи. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2007 йил 3 августда 9-1-сон билан рўйхатдан ўтган.

10. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг 2007 йил 15 майдаги 01-705-сонли «Ўсимлик дунёси объектларидан махсус фойдаланиш тўғрисидаги рухсатнома бланкалари намуналарини ҳамда давлат ўрмон фондига кирмайдиган дарахт ва буталарни кесиш, шунингдек давлат ўрмон фонди ерларига кирмайдиган захира ерларида пичан ўриш ва чорва молларини ўтлатиш учун бериладиган рухсатномалар бланкаларини тўлдириш ва ҳисобини юритиш тартиби тўғрисида йўриқномани тасдиқлаш ҳақида»ги буйруғи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 04.06.2007 йил 1668-сон билан рўйхатдан ўтган, 14.06.2007 йил кучга кирган.

Ўсимлик ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш бўйича меъёрий ҳужжатлар

Номи	Тасдиқланган
РД 118.0027714.26-93 Табиатни муҳофаза қилиш. Ўзбекистон Республикасида ноёб ва йўқолиш арафасида турган ёввойи ўсадиган ўсимликларни муҳофаза қилиш Тартиби. Йўриқнома	24.02.94 й.да 11-ТК-сон билан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан
Рухсатномалар, лицензиялар, йўлланмалар ва улар учун ҳисоб-китобларни бериш ва ишлатиш ҳақида Низом	16.04.91 й.да Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан
ЎзССР Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳузуридаги ҳайвонот дунёси ва қўриқхоналарни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича Республика давлат инспекцияси (Давбионазорат) тўғрисида Низом	16.04.91 й.да Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан
Ёввойи ҳайвонлар, улар ҳаёт тарзи маҳсулотлари ва қисмларини хорижий фирмаларга реализация қилиш мақсадида уларни овлашга рухсатномалар бериш тартиби тўғрисидаги Низом	04.02.92 й.даги № 9-11-сонли Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси буйруғи
Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоа хўжаликлари, балиқ овлайдиган ташкилотлар томонидан йўл қўйилган қонунбузарликларни аниқлаганлик учун мукофотлаш тартиби тўғрисидаги Низом	1995 й.да Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан
Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимидаги давлат инспекторлар томонидан ўқотар қуролларни олиш, ташиш, сақлаш, ҳисобини юритиш ва қўллаш тартиби ҳамда идоравий қуроллар билан қуролланиш табели тўғрисидаги Йўриқнома	01.08.91 й.даги 53-11-сонли Давбионазорат буйруғи
Табиатни муҳофаза қилиш органларида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва фойдаланиш ҳақидаги ишлар бўйича ишлаб чиқариш тартиби тўғрисидаги йўриқномага «Бузилишлар таснифи» ва «Овчилик қоидалари» иловаси	04.02.92 й.даги 9-11-сонли Давбионазорат буйруғи
Сув олиш иншоотларига ёш балиқлар тушиб қолишини кузатиш бўйича услубий кўрсатмалар	31.07.92 й.даги 32-11-сонли Давбионазорат буйруғи
Ўрмон хўжалиги корхоналарининг ўрмон хўжалиги фаолиятини текшириш ва баҳолаш бўйича ишчи қоидалар	07.04.95 й.даги Давбионазорат буйруғи
Давлат статистик ҳисоботнинг ишончлилигини баҳолашга қўлланма (1-лх ва 10-лх шакллари)	16.07.96 й.даги Давбионазорат буйруғи

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

Т/р	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари	Сонли	Санаси	Сарлавҳаси
1. Ташкил этиш (ўзгартириш ва қайта ташкил этиш) бўйича ҳукумат қарорлари:				
1	ЎзССР Министрлар Совети қарори	305	29.08.1988 й.	Ўзбекистон ССР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасини бошқариш схемаси тўғрисида
2. Ташкилот фаолиятига бевосита тааллуқли ҳукумат қарорлари:				
2.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	95	10.04.1991 й.	Ўзбекистон ССР ҳудудида овчилик ва овчилик хўжалигини юритиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
3.	Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг қарори	311/2 33/1	25.11.1991 й. 11.02.2000 й.	«Сайгачи» ва «Судочье» республика давлат буюртмахоналарини ташкил этиш тўғрисида
4.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	109	09.03.1992 й.	Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби тўғрисида
5.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	111	09.03.1992 й.	Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 10 апрелдаги 95-сон «Ўзбекистон ССР ҳудудида овчилик ва овчилик-балиқчилик хўжалигини юритиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида
6.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	174	07.04.1992 й.	Ўзбекистон Республикаси сув омборлари ва бошқа ҳавзалар, дарёлар, магистраль каналлар ва коллекторларда сувни муҳофаза қилиш ҳудудлари, шунингдек ичимлик ва маиший сув таъминоти, даволаш ва маданий соғломлаштириш аҳамиятига эга манбалар тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
7.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	179	8.04.1992 й.	Ер ости сувларидан фойдаланишни тартибга солиш, уларни ифлосланиш ва куриб қолишдан муҳофаза қилиш чора-тадбирлари тўғрисида
	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	469	12.10.1992 й.	Ўзбекистон Республикаси ўрмон фонди ерларида овчилик хўжалигини ташкил қилиш ва юритиш чора-тадбирлари тўғрисида
8.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	167	01.04.1993 й.	Ўзбекистон Республикаси камҳажмли кемалари бўйича давлат инспекцияси тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида
9.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	278	08.06.1993 й.	Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунини қабул қилиниш муносабати билан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорлари кучини йўқотганлиги ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида
10.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	385	03.08.1993 й.	Сувдан фойдаланишни лимитлаш (меъёрлаш) тўғрисида

11.	Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш қарори	937-ХП	03.09.1993 й.	Қимматли ва йўқолиб бораётган ўсимлик ва ҳайвон турларини муҳофаза қилишни кучайтириш ва улардан фойдаланишни тартибга солиш тўғрисида (кучини йўқотган)
12.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	600	15.12.1993 й.	Ёввойи ҳайвонлар ва ўсимликларни муҳофаза қилишни кучайтириш ва улардан фойдаланишни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида
13.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	145	24.04.1995 й.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 15.12.93 й.даги 600-сонли қарорига қўшимчалар киритиш тўғрисида
14.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	293	27.07.1995 й.	Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёсига етказилган зарар учун жарималар ундириш таксаларини тасдиқлаш тўғрисида
	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг фармойиши	76-ф	19.02.1996 й.	Йиртқич овчи қушларини олиб чиқишни тақиқлаш тўғрисида
15.	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг фармони	232-1	26.04.1996 й.	Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низом
16.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	19	13.01.1997 й.	«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида: а) «Фойдали қазилмаларни қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган мақсадлар учун тоғ ажратмаларини тақдим этиш тартиби тўғрисидаги Низом»; б) «Ер ости бойликларини ишлатиш ва муҳофаза қилиш, геологик ўрганиш ва минерал ресурслардан оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини ўрнатиш тўғрисидаги Низом».
17.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	20	13.01.1997 й.	«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида: а) «Фойдали қазилмалар конларини ишлаш учун тоғ ажратмаларини тақдим этиш тартиби тўғрисидаги Низом»; б) «Фойдали қазилмалар жойлашган майдонлар қурилишига рухсатномалар бериш тартиби тўғрисидаги Низом»; в) «Қазиб олинган ва қазилма жараёнида йўқотилган фойдали қазилмалар захираларини ер ости бойликларидан фойдаланувчи ҳисобидан чиқариш тартиби тўғрисидаги Низом»; г) «Фойдали қазилма бойликларини ишлашда ер ости бойликларини муҳофаза қилишнинг ягона қоидалари»
18.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	258	26.05.1997 й.	Ўзбекистон Республикасида фойдали қазилмалар конлари ва техноген ҳосилалар давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида

19.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	11	07.01.1998 й.	Ўзбекистон Республикаси Давлат сув кадастрини ишлаб чиқиш ва юритиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
20.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	69	16.02.1998 й.	Ўзбекистон Республикасида муҳофаза зоналари ва геодезия шоҳобчаларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
21.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	136	27.03.1998 й.	Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунини қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорлари ўз кучини йўқотганлиги ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида
22.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	198	11.05.1998 й.	Республика табиий балиқчилик хўжалиги ҳавзаларидан фойдаланишни яхшилаш ва балиқ заҳираларини муҳофаза қилишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида (6-банд)
23.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	277	02.07.1998 й.	Республика табиий балиқчилик хўжалиги сув ҳавзаларини бириктириш ва фойдаланиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида
24.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	104	03.10.1998 й.	Ўзбекистон Республикаси алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 01.04.2005 й.даги 95-сон қарори билан ўзгартиришлар киритилган
25.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	139	01.04.1998 й.	Биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳаракатлар режаси ва стратегияси тўғрисида
26.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	469	20.10.1999 й.	1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида агроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича Ҳаракатлар Дастури тўғрисида
27.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	506	22.11.1999 й.	Ўрмонларни муҳофаза қилиш бўйича баъзи меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида
28.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	20	24.01.2000 й.	Ўзбекистон Республикасининг Озон қатламини химоя қилиш соҳасидаги шартномалар бўйича халқаро мажбуриятларини бажариши чора-тадбирлари тўғрисида
29.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	83	10.03.2000 й.	Чимён-Чорвоқ зонаси табиий бойликларини сақлаб қолиш ҳамда ўзлаштиришга комплекс ва тизимли ёндашишни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида
30.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	151	19.04.2000 й.	Экологик хавфли маҳсулотлар ва чикиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ҳудудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида
31.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	343	05.09.2000 й.	Ўзбекистон Республикаси ўсимлик дунёси объектларининг Давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни ва Ўзбекистон Республикаси ҳайвонот дунёси Давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида

32.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	293	31.07.2000 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳудудига наркотик воситалар, психотроп моддалар ва прекурсорларни олиб кириш, ундан олиб чиқиш ва транзити тўғрисида
33.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	389	09.10.2000 й.	1999-2005 йилларга мўлжалланган Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Ҳаракатлар Дастурини амалга ошириш масалалари тўғрисида (кучини йўқотган)
34.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	405	23.10.2000 й.	Таркибида симоб бўлган лампа ва ускуналарни утиллаштириш ва фойдаланиш бўйича корхоналар фаолиятини тартибга солиш тўғрисида
35.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	496	23.12.2000 й.	Ер мониторинги тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
36.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	289	06.07.2001 й.	Балиқ тармоғини бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида
37.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	401	04.10.2001 й.	Зарафшон дарёси ҳавзасида экологик ва санитар-эпидемиологик вазиятни яхшилаш тўғрисида
38.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	163	09.04.2001 й.	Ўзбекистон Республикасида ўрмонларни муҳофазаланиши бўйича тоифаларга тақсимланишини тасдиқлаш тўғрисида
39.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	262	22.06.2001 й.	Угам-Чотқол Давлат Миллий табиат боғи тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
40.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	491	31.12.2001 й.	Ўзбекистон Республикасида Давлат экологик экспертизаси тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
41.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	23	16.01.2002 й.	Ер ости чучук сувлари конлари шаклландиган ҳудудларга алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида
42.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	62	21.02.2002 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ўтадиган алоҳида юклар ва ҳарбий контингентлар транзити назорати ва давлат бошқаруви тўғрисида
43.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	80	06.03.2002 й.	Қашқадарё вилоятидаги Қашқадарё дарёсининг қирғоқбўйи ва сув ҳимоя зонасини тасдиқлаш тўғрисида
44.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	111	03.04.2002 й.	Атроф табиий муҳит давлат мониторинги тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
45.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	302	26.08.2002 й.	Зарафшон дарёси зоналари ва сохилбўйи полосасига республика миқёсидаги алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақомини бериш тўғрисида
46.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	303	26.08.2002 й.	Зарафшон дарёсида қирғоқбўйи ва сув муҳофаза зонасини белгилаш тўғрисида
47.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	16	13.01.2003 й.	2003-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф табиий муҳит мониторинги Дастурини тасдиқлаш тўғрисида

48.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	46	25.01.2003 й.	Сирдарё дарёси сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва кафолатланган сув таъминотини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида
49.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	199	01.05.2003 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳудудида агроф табиий мухитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида
50.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	320	21.07.2003 й.	Сув хўжалиги бошқарувини ташкил қилишни такомиллаштириш тўғрисида
51.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	350	13.08.2003 й.	Балиқчилик соҳасида монополиядан чиқаришни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида
52.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	405	17.09.2003 й.	Қишлоқ аҳоли пунктларини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминланишини янада яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида
53.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	471	29.10.2003 й.	Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳрида Чирчиқ дарёсида қирғоқбўйи ва сув кўриқлаш зонасини белгилаш тўғрисида
54.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	14	12.01.2004 й.	Чучук ер ости сувлари шаклланиш зоналарини белгилаш тўғрисида
55.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	10	10.01.2004 й.	Чимён-Чорвоқ курорт-рекреацион зонасидаги «Чотқол оромгоҳи» соғломлаштириш марказининг қурилишини яқунлаш чора-тадбирлари тўғрисида
56.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	15	12.01.2004 й.	Сурхондарё вилоятида Сурхондарё дарёсининг қирғоқбўйи ва сув муҳофаза зонасини белгилаш тўғрисида
57.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	117	10.03.2004 й.	Сув тошқини ва сел оқимларини бехатар ўтказиш билан боғлиқ олдини олиш ва бартараф қилиш чора-тадбирлари тўғрисида
58.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	162	03.04.2004 й.	Оролбўйи генофондини муҳофаза қилиш хайрия Жамғармасини ташкил қилиш тўғрисида
59.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	178	13.04.2004 й.	Андижон ва Наманган вилоятларидаги Қорадарё дарёсининг қирғоқбўйи ва сув муҳофаза зонасини белгилаш тўғрисида
60.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	179	13.04.2004 й.	Наманган вилоятидаги Норин дарёсининг қирғоқбўйи ва сув муҳофаза зонасини белгилаш тўғрисида
61.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	499	25.10.2004 й.	Вазирликлар ва идораларнинг бюджетдан ташқари фондларига ажратмаларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 24.10.2004 й.даги 508-сон қарори билан ўзгартиришлар киритилган
62.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	183	14.04.2004 й.	Ўзбекистон Республикаси гидрометеорология хизматини такомиллаштириш тўғрисида
63.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	318	06.07.2004 й.	Маҳсулотларни сертификатлаштириш жараёнини тартибга солиш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида

64.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	508	28.10.2004 й.	Биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг ташқарига олиб чиқиш устидан назоратни кучайтириш тўғрисида
65.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	1	4.01.2005 й.	Кимёлаштириш ва ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари Давлат комиссияси фаолиятини ташкил қилиш масалалари тўғрисида
66.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	95	01.04.2005 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг баъзи қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида
67.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	126	18.05.2005 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳудудида агроф табиий муҳитни ифлослантирганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик учун компенсация тўловларини қўллаш тартиби тўғрисидаги Низомга қўшимчалар киритиш тўғрисида
68.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	152	30.06.2005 й.	Давлат кадастрлари алоҳида турларини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомларни тасдиқлаш тўғрисида
69.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	247	11.11.2005 й.	Озонни бузувчи моддалар ва таркибида бундай моддалар бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва ундан олиб чиқишни тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида
70.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	250	15.11.2005 й.	Алоҳида давлат кадастрларини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомларни тасдиқлаш тўғрисида
71.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	66	16.02.2005 й.	Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси ҳузуридаги Давлат геодезия назорати инспекцияси тўғрисида, Ягона давлат кадастрлари тизимини қўллаш устидан давлат назорати ўрнатиш, уни ташкил қилиш ва юритиш тартиби тўғрисидаги Низомларни тасдиқлаш тўғрисида
72.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	15	06.02.2006 й.	Табиатдан маҳсус фойдаланганлик учун тўловлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида
73.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	28	22.02.2006 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг баъзи қарорларига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида
74.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	48	16.03.2006 й.	2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасининг агроф табиий муҳит мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида
75.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	242	22.11.2006 й.	Юқори техноген хавfli зоналар давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомга ўзгартиришлар киритиш тўғрисида
76.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	256	12.12.2006 й.	Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ирригация ва дренаж миллий кўмитаси тўғрисидаги Низом

77.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	25	2.02.2007 й.	Алоҳида тартибдаги шаҳар қурилиши фаолиятининг объектларини жамоатчилик ва маҳаллий аҳамиятдаги объектларга кириштириш ҳамда алоҳида аҳамиятга эга шаҳар қурилиши фаолиятининг объектлари чегараларини белгилаш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
78.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	26	5.02.2007 й.	Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида
79.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	27	07.02.2007 й.	Сурхондарё, Хоразм вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида Амударё дарёси қирғоқбўйи полосаси ва химоя зонасини кучайтириш тўғрисида
80.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	29	09.02.2007 й.	Андижон, Наманган, Сирдарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларида Сирдарё дарёсининг қирғоқбўйи полосаси ва муҳофаза зонасини ўрнатиш тўғрисида
81.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори	15	28.01.2008 й.	Тошкент ҳайвонот боғи коллекциясини тўлдириш чора-тадбирлари тўғрисида

12.5. Давлат экологик экспертизаси

Ўзбекистон Республикаси Давлат экологик экспертизаси 1980 йилда Гидрометеорология ва атроф-муҳит ифлосланишини назорат қилиш қўмитасининг Атроф-муҳитни назорат қилиш Маркази негизда ташкил топган ва у атмосфера ҳавосини ифлосланиш даражасини олдини олиш масалалари билан чегараланган эди. Атроф-муҳитга хўжалик фаолияти таъсирини баҳолашни ўз ичига олган Давлат экологик экспертизасининг тўлиқ ривожланиши, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил этилиши билан бошланди.

1992 йилнинг декабрида Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниши билан Давлат экологик экспертизаси хўжалик фаолияти амалга ошириш бўйича қарор қабул қилинишидан аввал атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича мажбурий чора сифатида ҳуқуқий мақомни олди. Унда Давлат экологик экспертизаси мақсади ва объектлари белгиланган. Шу даврдан бошлаб хўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга салбий таъсирини камайтириш билан боғлиқ бўлган янги прогрессив ёндашув, яъни унинг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш жараёни бошланди. Режалаштирилаётган фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилингунга қадар, ушбу фаолиятнинг экологик омилларни олдиндан ҳисобга олган ҳолда атроф-муҳитга салбий таъсирини камайтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган «Трансчегаравий контекстда атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш тўғрисида»ги Конвенциянинг қабул қилинишини ҳам шу даврга тўғри келади. Кейинчалик, объектлар Давлат экологик экспертизасида ўтказиш ва атроф табиий муҳитга таъсирини баҳолаш бошқарув ҳужжати ва қўлланмаси ишлаб чиқилди, Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги (2000

йил) Қонуни қабул қилинди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг 2001 йил 31 декабрдаги 491-сонли қарори билан «Ўзбекистон Республикасида давлат экологик экспертизаси тўғрисида»ги Низом тасдиқланди.

Қонунчилик асосида, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ҳузурида ўзида махсус экспертлар гуруҳини жамлаган Давлат экологик экспертизасининг ягона тизими яратилди.

Давлат экологик экспертизасидан ўтказилиши лозим бўлган объектлар қонун билан аниқланган бўлиб, унга асосан фаолият турларининг атроф-муҳитга таъсир даражасига кўра 4 та тоифаларга бўлинган: юқори, ўрта, паст ва маҳаллий таъсир. Юқори ва ўртача ҳавфли тоифаларга мансуб объектлар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Бош давлат экологик экспертизасида, паст ва муайян ҳавфли тоифаларга мансуб объектлар – минтақавий эксперт гуруҳлари томонидан кўриб чиқилади.

Атроф табиий муҳит муҳофазаси, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалалари табиатдан фойдаланишнинг илмий асосланган иқтисодий ва ҳуқуқий механизмларига асосан республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналиши билан боғлиқ ҳолда экологик экспертиза ўзининг муҳимлиги тусини олди.

Давлат экологик экспертизаси тизимининг асосий ҳаракати, лойиҳаларни экологик баҳолаш тизимини, давлат экологик экспертизаси сифатини такомиллаштириш ва атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларини бажарилиши назоратини кучайтириш ҳисобига атроф табиий муҳитга таъсир этувчи салбий асоратларни йўқотишда натижаларга эришиш ҳисобланади.

Давлат экологик экспертизаси тизимида услубий ишларини таъминлаш бўйича тажриба орттириш, ўқитиш ва ҳокимият, корхона, ташкилот вакиллари, минтакавий қўмиталар экспертлари, инспекторлари учун агроф-мухитга таъсирни баҳолашнинг мақсади ва вазифаларини, Давлат экологик экспертизасидан ўтказиш муолажаси, қарор қабул қилувчи томонларнинг ўзаро алоқаларини кучайтириш борасида семинарлар, малака ошириш, тажриба алмашиш ишлари амалга оширилади.

Бош Давлат экологик экспертизаси минтакавий экспертиза органларига ўз мутахассисларини жойларга юборган ҳолда, амалий ва назарий семинарлар ва ўқишлар ташкил қилиш, уларга табиат муҳофазасига оид маълумот тариқасидаги материаллар бериш, Давлат экологик экспертизаси хулосалари сифатини таҳлил қилиш ва камчиликларни бартараф этиш бўйича зарур тавсияларни бериш орқали услубий ёрдам кўрсатади.

1990-2008 йиллар давомида мутахассислар орасида 52 та семинар ва 82 та мутахассисларнинг амалий иш тажрибасини ошириш тадбирлари ўтказилди. Экспертлар иши самарадорлиги ва касбий маҳоратини ошириш мақсадида, ҳамда III ва IV тоифалардан иборат бўлган объектлар бўйича экологик экспертиза ўтказиш ҳуқуқини бериш учун Давлат экологик экспертизаси тизими минтакавий органлари мутахассислари атестациядан ўтказилди.

Экологик экспертизанинг ижобий кўрсаткичлари режалаштириладиган фаолиятнинг агроф-мухитга салбий таъсири олдини олиш мақсадида, объектларни тўғри жойлаштириш, энг илғор, чиқиндиларсиз технологияларни танлаш ва самарали бўлган табиат муҳофазаси тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалда қўллашга эришиш орқали ҳал қилинади.

Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида Давлат экологик экспертизаси фаолияти экологик жиҳатдан лойиҳалаш ишларини меъёрлаштириш муолажаларининг ажралмас қисмига айланди. Объектларни Давлат экологик экспертизаси билан қамраб олиш ҳажми йилдан-йилга ошиб борди. Агар 1988-1991 йилларда кўриб чиқилган лойиҳалар сони - 20 тани ташкил қилган бўлса, 1995 йилга бориб 60 тага кўпайди. Охириги йилларда экспертиза ҳажми кескин ортди: 2002 йилда экспертиза ҳажми 4742 тага, 2003 йилда - 4966 та, 2004 йилда - 5600 та, 2005 йилда - 7822

та, 2006 йилда - 9359 та ва 2007 йилда - 12228 тага кўпайди (130-расмга қаранг).

Давлат экологик экспертизасидан ўтказилаётган объектлар қаторига ҳар хил соҳалар йўналишидаги ишлаб чиқариш, тоғ-кон саноати, республика аҳамиятига эга бўлган коммуникациялар (темир йўл, газ ўтказувчи қувурлар, магистраль автомобиль йўллари, тунеллар, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, ирригация тизимлари ва х.к.), шунингдек, йирик сув омборлари, сув ҳўжалиги тизими объектлари қиради.

Экологик экспертиза талаблари асосида, лойиҳаларнинг катта қисми экологик нуқтаназардан қайта ишланади ёки тубдан қайта ишланади. Масалан, Қизилқум фосфорит мажмуасида Жайро-Сардарё фосфоритини ҳам ашё манбаси сифатида ишлатиб, кераксиз аралашмалардан тозалаб бойитилган фосфор ангидрид олиш масаласи қўйилган. Экспертлар талабига мувофиқ, ҳам ашёни, қайта ишлаш заводларда эмас (Олмалик, Самарқанд химзаводлари, Қўқон суперфосфат заводи), тоғлардаги қазилма жойининг ўзида, фосфогипс захираси бор бўлган жойларда тозалаш ишларини амалга ошириш ташкил этилди. Натижада фосфор ангидридидини тозалаш ва ювиш ишларидан чиққан фосфогипс чиқитлари микдори заводларда кескин камайди.

Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуаси, Қўнғирот сода заводларининг агроф-мухитга таъсирини баҳолаш лойиҳалари экспертизаси жараёнида кам чиқинди чиқарувчи, чиқиндисиз ва сув тежаш технологияларини қўллаш бўйича катта ишлар амалга оширилди.

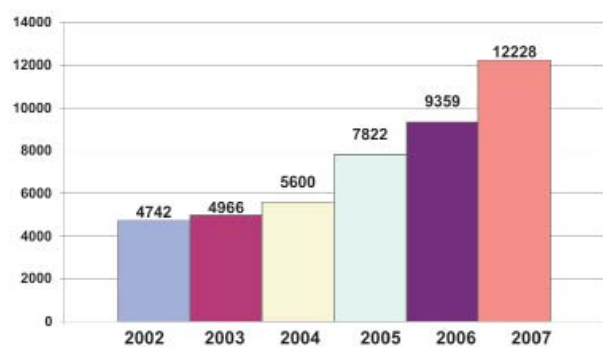
Зарафшон, Китоб, Шаҳрисабз, Фарғона, Қўқон, Марғилон, Тошкент ва бошқа шаҳарлар бош лойиҳаларини кўриб чиқишда лойиҳачи корхонлар билан ҳамкорликда агроф табиий мухитни сақлашда агроф табиий мухитнинг хозирги ҳолатини баҳолаган ҳолда биринчи галдаги тадбирлар ишлаб чиқилди.

Жуда тез суръатлар билан ривожланаётган нефть-газ саноати объектларини, жумладан, қидирув, қазиб олиш ва қайта ишлаш технологияларининг агроф-мухитга таъсирини баҳолаш лойиҳаларини ўрганиш натижаси, кузатув дастурлари ва лойиҳавий аудиторлик ишларини амалга ошириш, натижада яроқсиз ҳолга келган ерларни қайта тиклаш, чўлланишнинг олдини олиш, ер ости сувлари йўналишини назорат қилиш, ер усти ва ости сувлари ифлосланишининг олдини олиш масалаларини ҳал қилиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасида Давлат экологик экспертизаси ўтказиш жараёнини такомиллаштириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 31-декабрдаги 491-сонли қарорига ўзгартириш киритиш ва объектларнинг агроф-мухитга таъсири фаолият турларига аниқлик киритиш бўйича тегишли иловалар тайёрланди.

Фаолият кўрсатаётган объектларда экологик меъёрлашнинг самарадорлигини ошириш мақсадида давлат экологик экспертизаси органларида агроф мухитга чиқариладиган зарарли моддалар меъёрларини белгилаш жараёнида табиат муҳофазаси қонунчилиги талабларининг бажарилишини назорат қилиш

130-расм. Давлат экологик экспертизадан ўтган объектларни қамраш динамикаси



рат қилиш тизими ташкил қилинди. Минтакавий кўмиталарда бундай ишларни мувофиқлаштириш масалалари бўйича мутахассис штат бирликлари киритилди. Натижада давлат экологик экспертизасидан ўтказилган объектларнинг салмоқли бўлагини экологик норматив лойиҳалари ташкил этмоқда.

Экологик меърий лойиҳаларни тайёрлаш ва уларга келишув бериш тизимини соддалаштириш ва такомиллаштириш масаласи атмосферага ва сув хавзаларига зарарли моддалар чиқариш ва агроф-мухитга қаттиқ чиқиндиларни жойлаштириш бўйича лойиҳаларни бир йўла битта лойиҳа таркибида тайёрлаб кўриб чиқиш орқали ҳал қилиниши кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасида Давлат экологик экспертизасининг истиқболдаги асососий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- салбий таъсир вужудга келиши мумкинлиги қонуниятларидан келиб чиқиб, уларнинг сабаблари ва оқибатлари боғлиқлигини тушунган ҳолда режалаштирилган фаолиятнинг агроф-мухитга таъсирини баҳолаш;

- агроф-мухитга таъсирни баҳолаш ва экологик меъёрлар лойиҳаларини экологик экспертизадан ўтказиш услубиятини такомиллаштириш;

- агроф-мухитга таъсирни баҳолаш ва экологик меъёрлаштиришга йўналтирилган қонунчилик базасини такомиллаштириш.

12.6. Давлат экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш

Махсулотларни ва хизматларни экологик хавфсизлиги ва сифати аҳамиятли омил бўлиб, миллий манфаатлар йўлидаги кенг йўналишли фаолиятдир. Мустақил ёш республика қаддини тиклаш йилларида давлат миқёсида кўп муаммолар ечилди, шу жумладан, олиб кириладиган, олиб чиқилаётган ва ишлаб чиқариладиган махсулотларнинг сифати яхшиланди, экологик хавфсизлиги таъминланди ва рақобатбардошлилиги оширилди. Дунё бозорида Ўзбекистон Республикасининг кўп қиррали махсулотларини тўсиқларсиз тан олиш учун, сертификатлаштириш жараёни киритилган, яъни махсулотлар сифатининг назорати учинчи томон орқали ташкиллаштирилган.

Ўзбекистон стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги, сертификатлаштириш ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий органи ҳисобланади. «Ўзстандарт» агентлиги 28.12.1993 йилдаги «Махсулотларни ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги Қонунига асосан сертификатлаштириш соҳасида давлат сиёсатини юритади, сертификатлаштириш ишларини ўтказишнинг умумий қоидаларини ўрнатади, улар тўғрисидаги расмий маълумотларни нашр этади; сертификатлаштириш тизимини ривожлантириш дастурлар лойиҳасини ишлаб чиқади ва уларни кўриб чиқиш учун ҳукуматга тақдим этади; сертификатлаштирилиши мажбурий бўлган махсулотларнинг рўйхатини аниқлайди ва в.х.

Аккредитациядан ўтган сертификатлаштириш идоралари ва синов лабораториялари (марказлар),

сертификатлаштириш мақсадида аккредитацияланган сертификатлаштириш тизимини мувофиқлигини ўрнатишда бевосита иштирок этади. Сертификатлаштириш – бу махсулотларнинг сифатини ва хавфсизлигини ўрнатилган талабларга мувофиқлигини тасдиқловчи фаолиятдир. Махсулотлар (шу жумладан, дастурий ва бошқа илмий-техник махсулотлар), хизматлар, ҳамда сифат тизими сертификатлаштириш объектлари ҳисобланади.

Сертификатлаштиришнинг қонунлари асосини Ўзбекистон Республикасининг «Озиқ-овқат махсулотлари сифати ва хавфсизлиги тўғрисида»ги Қонуни ташкил этади ва унга асосан гигиеник сертификатларни расмийлаштириш зарурлиги белгиланиб, озиқ-овқат махсулотлари давлат рўйхатидан ўтказилади ва сифат мувофиқлиги тўғрисида сертификат берилади.

Шу билан бирга, мувофиқликни тасдиқлаш халқаро тажрибаси иккита бир хил тартиботни муҷассамлаштиради: ҳолис ташкилотлар томонидан сертификатлаштириш ва ишлаб чиқарувчиларнинг мувофиқлик декларациясини қабул қилиш ва бу ўз навбатида Жаҳон Савдо Ташкилоти талабларига тўғри келади.

Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон Савдо Ташкилотига кириши амалдаги сертификатлаштириш тизимини халқаро талабларига жавоб беришини талб қилади.

Экологик сертификатлаштиришдан мақсад қуйидагилар ҳисобланади - махсулотларни истеъмолчиларга улар ҳаёти, соғлиги, мулки ва агроф мухити учун хавфсизлигига қафолат берувчи ишлаб чиқарувчилар томонидан технологик жараёнларни ва ишлаб чиқаришда агроф табиий мухитни минимал даражада кам ифлослантиришларини жорий этилган шундай ҳолатларда рағбатлантиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни (46-моддаси) билан, белгиланган талаб кўрсаткичларидан четланган ҳолда хом ашё ва материаллардан фойдаланиш, технология жараёнларини жорий этиш ҳамда тайёр махсулотларни (шу жумладан озиқ-овқат махсулотлари) экологик сертификатсиз чиқариш тақиқланади. Экологик сертификатлаштириш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг 46-моддасини ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли «1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасининг агроф мухитни муҳофаза қилиш ишлари дастури тўғрисида»ги қарори ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси, алоқадор вазирликлар, ташкилот ва идоралар билан биргаликда 2000 йил 19 апрелда қабул қилинган 151-сонли «Экологик хавфли махсулотлар ва чиқиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва уларни унинг ҳудудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида» Ҳукумат қарори лойиҳасини ишлаб чиқди. Ушбу қабул қилинган

қарорда Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ва олиб кирилаётган ва олиб чиқилаётган экологик хавфли маҳсулотлар ва чиқиндиларни экологик сертификатлаштириш тартиби тасдиқланди.

Қабул қилинган ушбу Ҳукумат қарори Ўзбекистон Республикасида Давлат экологик сертификатлаштириш тизимини ташкил этишга имкон яратди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республикада доимий равишда давлат экологик сертификатлаштириш тизимини такомиллаштириш ишларини олиб бормоқда. Доимий равишда, давлат экологик сертификатлаштиришга алоқадор вазифаларни Қўмита Ҳайъатида режали кўриб келмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 2002 йил 31 октябрдаги 10/4-сонли Ҳайъат қарорида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳузуридаги «Маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш Маркази» Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳузуридаги Давлат экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш Бош бошқармаси «Бошдавэкосертификат»га айлантирилди, ҳамда ушбу Ҳайъат Қарорига ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 2002 йил 13 ноябрдаги 72-сонли ва 2002 йил 25 декабрдаги буйруғига мувофиқ «Бошдавэкосертификат»нинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳудудий экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш бўлимлари ташкил этилди. «Бошдавэкосертификат» «Ўзстандарт» Агентлигидан 2003 йил 20 январда қонунчиликда ўрнатилган тартибда аккредитацияланган бўлиб, экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш тизими қатнашчилари фаолиятини мувофиқлаштирган ҳолда назорат қилиш ишларини олиб боради. «Бошдавэкосертификат» ҳудудий экологик сертификатлаштириш Маркази каби, ҳамда унинг ҳудудий бўлимлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги ҳамда «Чиқиндилар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 апрелдаги 151-сонли «Экологик хавфли маҳсулотлар ва чиқиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва уларни унинг ҳудудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида»ги ва 2004 йил 6 июлдаги 318-сонли «Маҳсулотларни сертификатлаштириш тартиботини соддалаштиришга доир кўшимча чора тадбирлар тўғрисида»ги қарорлари асосида ўз фаолиятларини амалга оширмоқдалар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ҳайъати қарорлари билан Бош давлат экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш бошқармасининг асосий йўналиши ва вазифалари белгилаб берилган бўлиб, улар:

барча экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш бўлимларига методик раҳбарлик қилиш;

барча экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш тизими бўйича ягона сиёсатни жорий этиш;

Ўзбекистон Республикасига олиб кирилаётган ва унинг ҳудудидан олиб чиқилаётган экологик хавфли маҳсулотларни ва ишлаб чиқариш чиқиндиларини тартибга солиш мақсадида, ҳамда технологик жараёнлар ва хизматларга экологик сертификатлар бериш;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кирилаётган, олиб чиқилаётган ва транзит қилинаётган наркотик воситалар, психотроп моддалар ва прекурсорларга хулосалар бериш;

ташкилот ва корхоналар томонидан технологик жараёнларнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш стандартлари лойиҳаларини ишлаб чиқиш.

Давлат экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш тизимида Қонун ва Ҳукумат қарорлари талабларини бажариш мақсадида, «Ўзстандарт» Агентлиги билан биргаликда ҳамда бошқа Миллий сертификатлаштириш тизими қатнашчилари илмий – тадқиқот институтлари билан бир қатор меъерий ҳужжатлар ишлаб чиқилди, улاردан:

О'z DSt 11.1:2005 «Давлат экологик сертификатлаштириш тизими. Маҳсулотларни экологик сертификатлаштириш қоидалари»;

О'z DSt 11.2:2005 «Давлат экологик сертификатлаштириш тизими. Чиқиндиларни экологик сертификатлаштириш қоидалари»;

О'z RH 84.11-12:2003 «Экологик сертификатлаштириш тизими. Экологик сертификатлаштириш органларининг намунавий низоми»;

О'z RH 84.11-13:2003 «Экологик сертификатлаштириш тизими. Экологик сертификатлаштириш қоидаларига риоя этиш юзасидан назорат текширувини ўтказиш тартиби»;

О'z RH 84.11-14:2003 «Экологик сертификатлаштириш тизими. Маҳсулот ва хизматлар бўйича экологик сертификатлаштиришни ўтказиш қоидалари»;

О'z RH 84.11-15:2003 «Экологик сертификатлаштириш тизими. Экологик сертификатлаштиришда экологик хавфсизликнинг кўрсаткич ва даражаларини аниқлаш тартиби»;

О'z RH 84.11-15:2003 «Экологик сертификатлаштириш тизими. Технологик жараёнларни экологик сертификатлаштиришни ўтказиш қоидалари»;

О'z RH 84.11-17:2005 «Давлат экологик сертификатлаштириш тизими. Экологик сертификатлаштириш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш ишлар учун ҳақ тўлаш тартиби»;

О'z RH 84.11-18:2005 «Давлат экологик сертификатлаштириш тизими. Маҳсулотларнинг табиий ва экологик тозаллиги кўрсаткичлари».

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, «Ўзстандарт» Агентлиги билан ҳамкорликда «Ўзбекистон Республикасига олиб кириладиган бензин ва дизел моторлари билан жиҳозланган «М2», «М3» ва «N2» тоифаларидаги

янги автотранспорт воситаларини «Евро-2» экологик даражадан кам бўлмаган талабларга мувофиқлиги бўйича экологик сертификатлаштириш тартиби тўғрисида Вактинчалик йўриқнома»ни янгидан ишлаб чиқилди ва қўшма қарор қабул қилди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2007 йил 7 апрелда 1670-сон билан рўйхатдан ўтказилди.

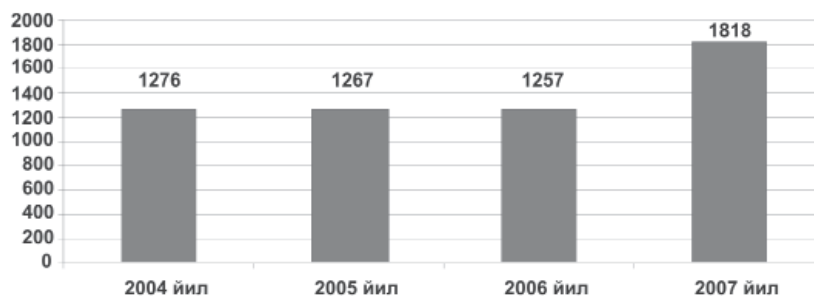
«Бошдавэкосертификат» ўрнатилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 6 июлдаги 318-сонли қарори асосида экологик сертификатлаштиришни тартибга солиш учун асосий меъёрий ҳужжатларни қайта ишлаб чиқилди ва актуаллаштирилган. Буни асосида «Ўзстандарт» Агентлиги томонидан экологик сертификатлаштирувчи идора «Бошдавэкосертификат» 2009 йил 3 апрелга қадар қайта аккредитацияланди ва UZ.AMT.06.MAL.128-сон билан «Аккредитация гувоҳномаси» берилди, бир вақтнинг ўзида «Бошдавэкосертификат»нинг аккредитация доираси тасдиқланди (2006 йил 3 апрелдаги АК-21-сонли қарор).

2007 йил мобайнида экологик хавфли маҳсулотлар, чиқиндиларни ва технологик жараёнларни ва хизматларни экологик меъёр ва талабларга мувофиқлигини баҳолашда жамми 1818 та экологик сертификатларни расмийлаштирди. Улардан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 апрелдаги 151-сонли «Экологик хавфли маҳсулотлар ва чиқиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва улар-

ни унинг ҳудудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида»ги қарорининг экологик хавфли маҳсулотлар ва чиқиндиларни номенклатураси асосида 1059 дона, республикада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар технологик жараёнлари учун 265 дона, 3 йил муддат билан, кўрсатилаётган хизматлар учун 379 дона, «М2», «М3» ва «N2» тоифалардаги «Евро-2» экологик даражадан кам бўлмаган талабларга мувофиқлиги бўйича 115 дона экологик сертификатлар берилган. Ушбу давр мобайнида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 31 июлдаги 293-сонли «Гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш, олиб чиқиш ва транзити тўғрисида»ги қарорини бажара бориб, «Бошдавэкосертификат» томонидан Ўзбекистон Республикасига олиб кирилаётган прекурсорларга 18 та экологик хулосалар берилди.

2004-2007 йилларда берилган экологик сертификатлар умумий сони 131-расмда кўрсатилган.

«Бошдавэкосертификат» бўлинмалари томонидан берилган экологик сертификатлар сони



131-расм. Берилган экологик сертификатлар кўрсаткичларининг динамикаси

XIII. Илм-фан, экологик тарғибот ва таълим

13.1. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги илмий-тадқиқот фаолияти

Илмий-тадқиқот фаолияти 1996 йил 26 апрель 232-І-сон билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низом» нинг 12-бандига асосан амалга оширилади, унга кўра, табиий муҳит ҳолатини аниқлаш ҳамда уни яхшилаш борасида чоратадбирлар ишлаб чиқиш бўйича илмий-техник, эксперт ва бошқа идоралараро кенгашлар, гуруҳлар ва комиссиялар тузиш каби вазифалар куйилган.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида мавжуд бўлган экологик муаммоларни ечиш учун йўналтирилган илмий-тадқиқий, илмий-техник ва амалий ишларни амалга оширувчи хўжалик ҳисобидаги идоравий илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари, институтлар, марказлар ва бошқа бўлинмалар яратилган. Ҳозирги кунда ушбу тизимда куйидагилар фаолият кўрсатмоқда: «SUVGEO» Toshkent ilmiy-tadqiqot instituti, «Atmosfera» илмий-тадқиқот ва лойиҳа-технологик институт, «Сув хўжалиги экологияси» илмий ишлаб чиқариш давлат-унитар корхонаси, «Эко-энергия» илмий-тадбиқий маркази, «Жайрон» экомаркази, «Зомин» ва «Қуйимозор» мониторинг марказлари.

Узоқ муддатли дастурларни, табиатни муҳофаза қилиш ҳудудий комплекс схемаларни, қонунчилик норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиш учун давлат экологик экспертизасини ўтказиш ва атроф-муҳит муҳофазаси ҳамда табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бошқа масалаларнинг ечимини топишда, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўрнатилган тартибда илмий-тадқиқот, лойиҳа ва конструкторлик ташкилотларини, олий ўқув юртлирини, ижодий ва ахборот илмий-техник марказларини ва бошқа ташкилотларни, шунингдек, айрим олим ва мутахассисларни жалб этади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси «Илмий-техник тараққиёти ва тарғибот» бўлими қошида Илмий-техник кенгаш (ИТК) ўз фаолиятини олиб боради ва у доимий фаолият кўрсатувчи илмий-маслаҳат орган ҳисобланиб, ҳудудий қўмиталар, қўмитанинг Илмий-техник кенгаши (ИТК) ҳамда қўмита тизимидаги илмий-тадқиқот институтлари фаолиятини мувофиқлаштиради. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ИТК фаолияти ягона илмий-техник сиёсатни мувофиқлаштиришга ҳамда атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан самарали фойдаланиш муаммоларини ечиш йўллари топишга йўналтирилган.

ИТК йиғилишларида атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасига тегишли бўлган куйидаги долзарб масалалар ҳамда муаммолар кўриб чиқилади, улар бўйича қарорлар қабул қилинади:

- республикада атроф-муҳит муҳофазаси табиатдан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари бўйича илмий тадқиқотларнинг ҳолати ва истиқболлари;

- Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг илмий-тадқиқот бўлинмалари ва лойиҳа конструкторлик институтлари, бошқа вазирлик ва идоралар ҳамда республиканинг бошқа тегишли идораларининг атроф-муҳит муҳофазаси ҳамда табиий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасидаги илмий ва техникавий асосий йўналишлари ривожлантириш бўйича уларнинг фаолиятининг устивор йўналишлари ва мавзуларини аниқлаш;

- табиатни муҳофаза қилиш республика ва маҳаллий фондлари ҳисобидан молиялаштирилиб, амалга ошириладиган илмий-тадқиқий ва тажриба-конструкторлик ишлари фаолиятини ва илмий-тадқиқий ҳисоботларини баҳолаш;

- амалга оширилиши атроф-муҳит учун салбий оқибатларга олиб келиш эҳтимоли юқори бўлган лойиҳа ишларини экологик жиҳатдан асослаш;

- экологик меъёрлаштириш, инспекция (назорат) ишларни олиб бориш, табиатдан фойдаланиш меъёрлари ва тартибини белгилаб берувчи, меъерий-услубий ва раҳбарий ҳужжатлар базасини такомиллаштириш ва ривожлантириш;

- атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича лойиҳаларни, концепцияларни, режаларни, дастурларни, аналитик ва бошқа ҳужжатларни комплекс илмий баҳолашни амалга ошириш.

ИТК йиғилишларида бўлим томонидан ўз ваколати доирасида қабул қилинадиган қарорлар, қўмитанинг таркибий бўлинмалари ҳамда республика вазирликларининг тегишли бошқармалари, бўлимлари, идоралар, ташкилотлар ва корхоналарда ижро этилиши мажбурий ҳисобланади.

Фаолияти атроф-муҳит муҳофазаси ҳолати ва инсонлар саломатлиги шароитларини яхшилаш муаммоларини ечимини топишга йўналтирилган «**Atmosfera**» **илмий-тадқиқот ва лойиҳа-технологик институти** томонидан 1992-2008 йиллар даври мобайнида устувор йўналишлар белгилаб олинди.

Институт ташкил этилган дастлабки вақтларда (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Президиумининг 06.03.1992 й. Қарори, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 18.03.1992 й. буйруғи) асосан энергетик комплексга тегишли бўлган корхоналар томонидан атмосфера ҳавосига чиқиндилар ташланишини камайтириш муаммолари билан шуғулланган.

Ҳозирги кунда институт фаолиятининг асосий йўналишлари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар инвентаризацияси лойиҳаларини, атмосфера ҳавосига

ифлослантирувчи моддалар ташланиши ва чиқиндилар пайдо бўлишининг экологик меъёрларини ишлаб чиқиш ҳамда корхоналарнинг экологик хавфлилик тоифаларини аниқлаш ишларини амалга ошириш;

- ишлаб чиқариш чиқиндилари манбалари ва пайдо бўлиш ҳажмларини инвентаризациясини ўтказиш, уларнинг хавфлилик тоифасини аниқлаш;

- атмосфера ҳавоси ва чиқиндиларни бошқариш соҳасидаги услубий ва раҳбарий ҳужжатлар ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг экологик паспортларини ишлаб чиқиш;

- атмосфера ҳавосига зарарли чиқиндиларни камайтириш мақсадида ёнилғи-энергетик ускуналаридан ишга тушириш синовларини ўтказиш;

- атроф-муҳитнинг инсон саломатлигига таъсирини баҳолаш;

- марказлашмаган қозон ускуналари ва бошқалардан ташланадиган ёнишдан ҳосил бўлган маҳсулотларга бўлган экологик талабларни кўриб чиқиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва бошқалар.

1992-1994 йиллардаги институтнинг илмий ишланмалари ТошГРЭС, ТошТЭЦ, Таштеплоцентрал, ТАПОиЧ ва ТТЗларнинг қозонларида қўлланилган бўлиб, унинг натижасида газ ёқилишининг камайтирилиши ҳисобига азот оксиди 50-60 % га, мазутнинг камайтирилиши ҳисобига азот оксиди 40-50% га кам ташланишига эришилган. ДКВР-10 ва ДКВР-20, ПТВМ-30 ва 50, ДЕ-25, КВГМ-100 қозонларида газни босқима-босқич ёқиш режимини ва сув пуркашни технологик қайта жиҳозлаш ҳисобига азот оксиди ташламаларини камайтириш усули ишлаб чиқилди. Тошкент шаҳрида жойлашган корхоналар: «Средаэлектрорапарат» ИИБ, «Ташхимсельмаш», «Реле ва автоматика» заводлари, «Узвторцветмет» РПО, «Тошкент» тепловоз депоси, «Эльбор» ТПО, АРЗ-1, Тошкент ОМЗ, Тошкент АКСМ учун ишлаб чиқариш чиқиндиларинининг пайдо бўлиш меъёрлари лойиҳалари ишлаб чиқилган. ТашГРЭС корхонасининг ТТМ-94 қозони учун газ, газ ва мазут аралашмаларини ёқилишида, факелда тикланадиган қисмларини ташкил этиш йўли билан азот оксидини ташланишини камайтириш усули ишлаб чиқилиб, қўлланилган. Натижада, қозоннинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини сезиларли даражада пасайтирмай азот оксидини қўшимча 20-30% ташланишини камайтиришга эришилди. Тўлиқ иш фаолиятида азот оксидлари концентрациясини мутлоқ кўрсаткичлари 100-120 мг/м³ ташкил қилди. «Совпластитал» қўшма корхонасида графит чангидан тозалаш бўйича ускуна яратилган ва қуйма маҳсулотларни йиғиш-бўяш участкасида 96% тозалаш даражасига эга бўлган углеводородларни зарарсизлантириш ускунаси қўлланилган. «Эталон» ишлаб чиқариш бирлашмаси термопластавтоматлар участкасида стирол буғларидан ҳосил бўладиган ташламаларни тозалаш бўйича конструкциялик ҳужжатлар тўплами ишлаб чиқилган.

1995-1996 йилларда институт асосан энергетика комплекс корхоналари томонидан ташланадиган ташламаларни қискартириш муаммолари бўйича илмий-тадқиқий ишларни давом эттирди. Турли кўринишдаги хавфсиз ёқилғи ёқиш тизимлари таклиф этилди, олтингугурт ангидриди, азот оксиди ва бошқа зарарли ара-

лашмалардан ҳосил бўладиган газларни ушлаб қолиш усуллари яратилди. Институт Ўзбекистон Республикаси энергетика вазирлигининг қуйидаги ГРЭСларида табиатни муҳофаза қилиш фаолияти комплекс дастурини бажарилишида иштирок этган: Тошкент, Сирдарё, Янги-Ангрен, Навоий, шунингдек Ўзбекистон Республикаси энергетика вазирлигининг «Экология ва саломатлик» – икки йиллигини ўтказиш тўғрисида»ги буйруғини ҳамда «Соғлом авлод учун» Республика дастурини бажариш ишларида Фарғона ТЭЦ ва Фарғонаиссикликтармок, Тошиссикликмаркази ва Бухороиссикликтармоқларида иштирок этди.

Шу йилларда институт қаттиқ ва суяқ саноат чиқиндиларини утилизация муаммолари билан шуғулланишни йўлга қўйиб, ўз фаолиятини кенгайтди. Чиқиндиларни қайта ишлаш орқали маҳсулот олиш ва утилизация қилиш бўйича яратилган технологик схемалар муҳим ўринни эгаллайди. Оқава ва ичимлик сувларини тозалаш учун алюминийни қайта ишлашда ҳосил бўладиган шлакларни утилизация қилиш йўли билан алюминий оксиди, тозаланган гидрооксид, олтингугурт ишқорли коагулянт алюминий олишнинг оддий ва арзон усули яратилди. Халқ хўжалигига ўнлаб тонна мис, никель, хром, кадмий каби қимматбаҳо металлларни қайтариш имконини берадиган, гальваник ишлаб чиқаришида ҳосил бўладиган суяқ чиқиндилар ва шламларни қайта ишлаш ва фойдаланиш муаммолари ечимига асосий эътибор берилди. Институт, НТСМ «Среэ-нипроцветмет» ва «Сувгео» ИТИ билан ҳамкорликда «Ўзбекистон Республикаси корхоналарида ҳосил бўладиган қаттиқ ва суяқ чиқиндиларни қайта ишлаш» мавзусида илмий-техник конференция ўтказди.

Маҳаллий хом-ашёдан олинадиган реагентни қўллаш орқали оқава сувларни оғир металл қоришмаларидан тозаланишнинг реагент усулини қўллаш ишларига раҳбарлик қилади. Усул ташқаридан олиб келинадиган камёб хом-ашёга асосланган саноат корхоналари оқаваларини тозалаш технологияси ўрнини босади.

Республика корхоналари томонидан атмосфера ҳавосига меъёрий белгиланган чегаравий ташламалар ташлаш ва уларни камайтириш тадбирларини ишлаб чиқиш бўйича хўжалик шартнома ишлари, институт фаолиятида асосий ўрин эгаллайди. Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси Республика табиатни муҳофаза қилиш жамғармаси (РТМЖ) дастури бўйича институт томонидан қуйидаги ишланмалар бажарилган:

- «Соғлиқни сақлаш ва атроф-муҳит муаммоларини самарали ечиш учун устувор усулларни яратиш»;

- «Экологик районлаштиришнинг айрим кўрсаткичлари – Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг соғлиғи ҳолати кўрсаткичларининг 1990-1994 йиллар бўйича тахлили»;

- «Қурилишнинг барча турлари учун ер танлаш учун зарур бўлган ҳужжатлар таркиби бўйича кўрсатма»;

- «Лойиҳанинг «Атроф табиий муҳит муҳофазаси» бўлимини тузиш бўйича қўлланма.

1997-2000 йилларда институт, қайта фойдаланиб бўлмайдиган ишлаб чиқариш ва маиший чикиндиларнинг кагта ҳажмларда йиғилиши, табиий ресурсларнинг камайиб бориши ҳамда атроф-муҳит ифлосланиши каби муаммоларни ечимини топишда фаолият олиб борди. Иш жараёнида, табиат ва инсон саломатлигига уларнинг антропоген омиллар натижасидаги таъсирини камайитириш муаммоларига янгича ёндашувлар ишлаб чиқилди.

ГНТП-8.8.2/1 – «Саноат ва маиший чикиндиларни ва уларнинг атроф-муҳитга таъсирини ўрганиш, уларни утилизацияси ва зарарли таъсирини камайитириш бўйича тавсияномалар ишлаб чиқиш» ва ГНТП 8.8.2/2 – «Саноат объектларининг инсон саломатлигига ва атроф-муҳитга зарарли таъсирини камайитириш бўйича тегишли услублар ва усулларни тадқиқ қилиш ва яратиш» дастурлари доирасида бажарилган, иккита илмий ҳисоботларда тўлиқ намоён бўлган, илмий тадқиқотлар ва ишланмалар ўтган давр мобайнида институт фаолиятининг асосий йўналишлари бўлиб ҳисобланади. Табиий хом ашё етишмаслиги, уни қазиб олиш, бойитиш ва қайта ишлаш харажатларининг ошиши шароитида, асосий эътибор маиший ва саноат чикиндиларини ҳосил бўлиши ҳамда уларни утилизацияси муаммоларини бошқариш, уларнинг физик-кимёвий тавсифларига қаратилган.

Институт томонидан, турли чикиндиларни қайта ишлаш орқали қимматбаҳо импортни ўрнини босадиган маҳсулот олинадиган, технологик схемалари: актив кўмир, углеводород ёқилғиси, смола, шўрланган ерларда фойдаланиш учун ўғитлар, ичимлик ва техник сувларни тозалаш учун коагулянтлар яратилган.

Ишларнинг асосий улуши хўжалик шартномалари асосидаги ишларига тўғри келади. Ушбу йўналиш бўйича институт томонидан қуйидаги ишлар амалга оширилган:

- атмосфера ҳавосига зарарли чикиндиларнинг ташланиши инвентаризацияси, ишлаб чиқариш чикиндиларини ҳосил бўлиши ва жойлаштирилиши бўйича ҳужжатларни ишлаб чиқиш;

- атмосфера ҳавосига белгиланган меъёрий ташлама (ПДВ), белгиланган меъёрий ташлама (ПДС), чикиндиларни ҳосил бўлишининг белгиланган меъёрлари каби экологик меъёрий ҳужжатларни, экологик паспортларни, услубий қўлланмаларни, раҳбарий ҳужжатларни ва бошқа меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;

- атроф-муҳитни инсон саломатлигига таъсирини баҳолаш;

- ишлаб чиқариш ва маиший чикиндилар бўйича ишларни олиб бориш, уларни зарарсизлантириш ва иккиламчи қайта ишлашга жалб этиш ҳамда бошқа ишлар бўйича технологиялар яратиш.

Институт ходимлари Берлин, Прага, Финляндияда «Саноат аварияларини трансчегаравий таъсири» Халқаро конвенцияси доирасида ўтказилган халқаро ва ҳудудий семинарларда ҳамда илмий-техник конференцияларда ўз маърузалари ва маълумотлари билан қуйидаги мавзуларда иштирок этишган: «Саноат чикиндилари – амалий тажриба ва за-

монавий технологиялар»; «Экологик таълим ва саноатда атроф-муҳит муҳофазаси муаммолари»; «Рангли, ноёб металлларни ишлаб чиқариш технологияларининг истиқболлари».

Асосий эътибор, технологик жараённинг ўзида чикиндиларни зарарсизлантириш муаммоларни ечишга қаратилган бўлиб, бу янги технологик жараёнларни қўллаш ва кам токсик реагентларни «нисбатан тоза ишлаб чиқариш»ни қўллаш орқали тадқиқ этиш билан бирга, шунингдек ташкилий ва маъмурий тадбирларни амалга ошириш орқали ҳам амалга оширилади. Саноат ва маиший чикиндиларни атроф-муҳитга ва инсон саломатлигига таъсирини баҳолашнинг таҳлили, уларни утилизацияси ва зарарсизлантиришининг янги усулларини қўллаш орқали «нисбатан тоза ишлаб чиқариш»ни ташкил этиш учун ёндашувлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқлигини исботлади. Натижада, пиролитик усули билан утиллаштириш ускуналарини қўллаш орқали, ёнувчи маиший ва ишлаб чиқариш чикиндиларини қайта ишлаш ва утиллаштиришнинг аппаратли-технологик усули яратилди. Ишлаб чиқаришда қўллаш учун агрегатнинг оригинал конструкцияси яратилиб, у бир қатор қимматбаҳо оралиқ маҳсулотларни олиш имкониятини берди: актив кўмир, суюқ ва газсимон углеводородлар. Ушбу технология «нисбатан тоза ишлаб чиқариш» дастурининг асосий вазифасини бажариш имконини беради – бу кам харажат сарфлаб, ўзини тез қоплайдиган экологик-иктисодий самарага эришиш.

2001-2002 йилларда институт, саноат корхоналари томонидан атмосфера ҳавосини зарарли чикиндилар билан ифлослантиришини камайитириш, токсик саноат, шунингдек қаттиқ маиший чикиндиларни утилизацияси, атмосфера ҳавосини зарарли чикиндилар билан ифлосланишини камайитиришга йўналтирилган инвентаризация ва тадбирлар борасида ҳужжатлар ишлаб чиқиш соҳаларида ўз фаолиятини давом эттирди.

Шунингдек, корхоналарнинг экологик ҳавфлик тоифалари аниқлаш, ПДВ экологик меъёрлар ҳамда услубий ва раҳбарий ҳужжатлар ишлаб чиқиш ишлари амалга оширилди.

Ўтган йиллар мобайнида институт пестицид, кимёвий ўғит ва бошқа шу каби ўта ҳавфли, ноликвид бўлиб ҳисобланган қишлоқ хўжалик чикиндиларини утиллаштириш бўйича ишланмалар олиб борди, асбоб-ускуналарни экологик тавсифларини яхшилашни таъминлайдиган, ишланма ва технологияларни ўзлаштиришда республика корхоналарига илмий-техник, технологик ва услубий ёрдам кўрсатиб келди. Институт, Янги-Ангрен ТЭСининг кукунларидан қимматбаҳо компонентларни олиш комплекс технологияларни ўзлаштириш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводининг нефтешламларини, медицина чикиндилари ва бир марталик системалар, машина-мотор мойлари ва маиший чикиндиларни утиллаштириш орқали ёнувчи газ ҳосил қилиш, бўйича илмий-технологик изланишларга киришди.

2002 йилда институт ГНТП 5.6.8.3. дастури бўйича «Ёнувчи ишлаб чиқариш чикиндиларини

утиллаштириш ва зарарсизлантириш бўйича аппаратли-технологик схемаларни ишлаб чиқиш» мавзусида илмий-тадқиқий ишлар олиб борди. Шу йилнинг ўзида «Атмосфера озон қатламини бузувчи моддаларни қўллагасдан, иссиқлик насослари ускунасини яратиш ва иссиқлик трансформацияси жараёнини тадқиқ қилиш» мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Илм ва технологиялар маркази томонидан эълон қилинган танловда грантга сазовор бўлди.

Буюртмалар бўйича бешта хўжалик шартнома ишлари амалга оширилди ва патент идорасига патент олиш учун битта ариза берилди.

2003-2005 йилларда институт «Атмосфера озон қатламини бузувчи моддаларни қўллагасдан, иссиқлик насослари ускунасини яратиш ва иссиқлик трансформацияси жараёнини тадқиқ қилиш» мавзусидаги фаолиятини давом эттирди.

2005 йил август ойида, патент идорасига берилган ариза асосида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Патент идораси томонидан № IAP 02801 «Иссиқлик трансформацияси ускунаси»га патент берилди ҳамда Патент идорасининг «Расмий ахборотнома» бюллетенида 4(60)-сонда мақола чоп этилди.

Хўжалик шартномаси асосида, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида «Нефтшламларни суткасига 1 тонна кувватда қайта ишлайдиган комплекс ускунасини лойиҳалаштириш ҳамда технологиялар билан таъминлаш ва ишлаб чиқишни экологик экспертизадан ўтказиш» мавзусидаги ишлар бажарилди. Ушбу босқичда суткасига 1 тонна нефтшламларни қайта ишлайдиган ускуна технологияси ишлаб чиқилди ва ишчи чизмалар тайёрланди.

2005 йил октябр ойида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Патент идораси томонидан № IAP 02859 «Чиқиндиларни қайта ишлаш усули ва уни амалга ошириш асбоб-ускунаси»га патент берилди ҳамда Патент идорасининг «Расмий ахборотнома» бюллетени 5(61)-сонда мақола чоп этилган.

2004 йил 15 июлда «Ангрен кўмири кукунидан кимматбаҳо компонентларни олишнинг комплекс технологиясини ўзлаштириш» номли инновацион лойиҳасини амалга ошириш учун Т-04-24-сонли шартнома ва XIII-Т-04-24-сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Илм-фан ва технология маркази ҳамда «Atmosfera» ITLTI билан уч томонлама шартнома тузилди. 2005 йил август ойида, патент идорасига берилган ариза асосида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Патент идораси томонидан № IAP 02776 «Кукундан кимматбаҳо компонентларни комплекс олиш усули ва уни амалга ошириш ускунаси»га патент берилди ҳамда Патент идорасининг «Расмий ахборотнома» бюллетени 4(60)-сонда мақола чоп этилган.

2006-2008 йилларда институт Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Илм-фан ва технология маркази томонидан эълон қилинган 2006-2008 йилларга мўлжалланган 3 та грантга сазовор бўлди, шунингдек, Республика табиатни муҳофаза

қилиш жамғармаси маблағлари ҳисобидан молиялаштирилган учта илмий-тадқиқий ишлар бажарилди.

Бешта мавзу бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Патент идорасига аризалар берилган ва «Экология хабарномаси» журналида куйидаги мавзулар бўйича мақолалар чоп этилган: «Автомобиль транспорти ва агроф-мухит» ва «Кўмирни газлаштириш технологиясининг ҳозирги аҳволи».

1992-2007 йиллар мобайнида «Сув хўжалиги экологияси» **Илмий-ишлаб чиқариш давлат унитар корхонаси (ИИЧДУК)** асосан куйидаги йўналишлар бўйича ўз фаолиятини олиб борган:

- сув, ер ресурслари сифати ҳолати устидан мониторинг олиб бориш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳамда барқарор бошқариш бўйича комплекс схемалар ва тадбирлар ишлаб чиқиш;

- Орол муаммоси оқибатларини енгиллаштириш бўйича комплекс табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- ерларнинг ифлосланиши ва шўрланишига қарши, чўлланиш жараёнларини олдини олиш, тупрокнинг мелиоратив ҳолатини ва унумдорлигини ошириш бўйича табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- иқтисодий районлаштириш ва табиий мухитга антропоген омилларнинг таъсирини ўрганиш;

- дарё сувлари сифатини бошқариш ва уларнинг ифлосланишини олдини олиш, суғориладиган ерлардан фойдаланишда сув тежайдиган технологияларни ишлаб чиқиш ва қўллаш;

- кишлоқ аҳоли пунктларини ичимлик суви билан таъминлаш мақсадида, ер усти сувларини тозалаш учун самарали технологияларни яратиш ва қўллаш;

- дренаж сувларини тозалаш ва қайта фойдаланиш;

- оқава сувларни тозалашнинг самарали усуллари яратиш ва қўллаш;

- экин экиладиган майдонларининг ва сувнинг турғун органик бирикмалари билан ифлосланишини баҳолаш ва уларнинг детоксикация усуллари;

- агроф-мухит таъсирини баҳолаш лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

- сув ҳавзаларини сон ва сифат тавсифларини бошқариш ва истиқболни белгилашни математик моделлаштириш.

Ушбу йўналишлар бўйича ишларни амалга ошириш мақсадида, «Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУКда 4 бўлим ва 6 лаборатория ташкил этилган:

- Орол ва Оролбўйи бўлими;

- дарё сувларини ифлосланишини ўрганиш ва истиқболни белгилаш, суви тежайдиган технологияларни ишлаб чиқиш;

- физик-кимёвий усуллар таҳлилий бўлими;

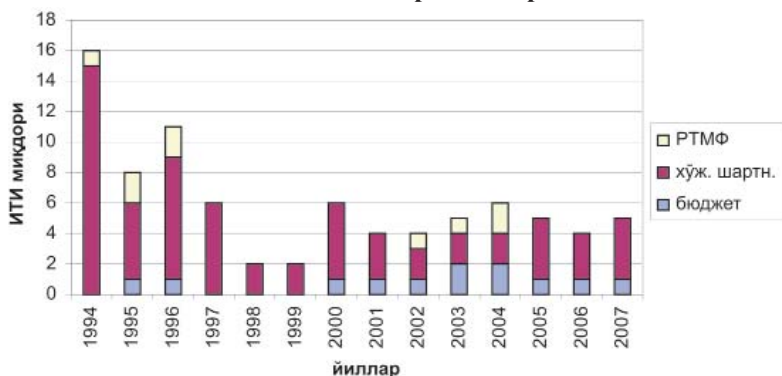
- математик моделлаштириш ва ер сув ресурсларини ифлосланишидан кўриладиган зарарни баҳолаш бўлими;

- минерал сувларидан суғоришда фойдаланиш ва тозаланган оқава сувлардан қайта фойдаланиш лабораторияси;

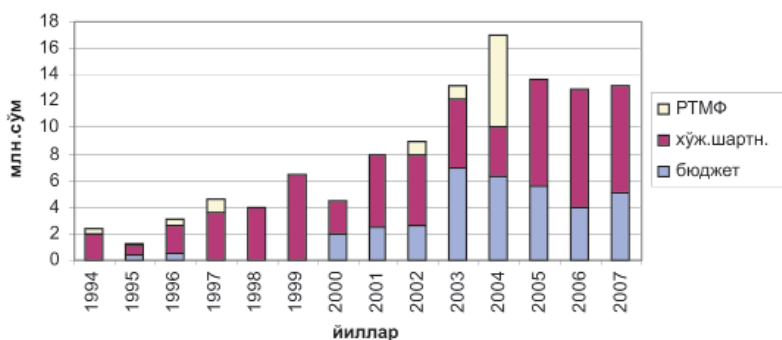
- ГИС ва масофавий усулда тадқиқ этиш лабораторияси.

1991-2007 йиллар мобайнида «Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК ўз фаолиятини тўлиқ ҳўжалик ҳисобида, илмий тадбиқий ишлар бажариши учун тузилган шартномалар ва давлат бюджети ҳисобидан ютиб олинган дастурлар ҳисобидан амалга оширди. 1994-2007 йиллар давомида «Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида 70 та мавзуда (132-расмга қаранг) 113 млн. сўмдан (133-расмга қаранг) ортиқ бўлган суммага илмий тадбиқий ишлар бажарди. Ўтган давр мобайнида ташкилот ходимлари томонидан 43 тадан ортиқ илмий мақола, шулардан 18 таси халқаро нашриётларда чоп этилди (134-расмга қаранг). «Марказий Осиёда барқарор ривожланиш муаммолари» журнаlining 3 та сони чоп этилди, 3 та патент ва кашфиётга муаллифлик ҳуқуқлари олинган, ишлаб чиқаришга 3 та илмий ишланма тадбиқ этилган.

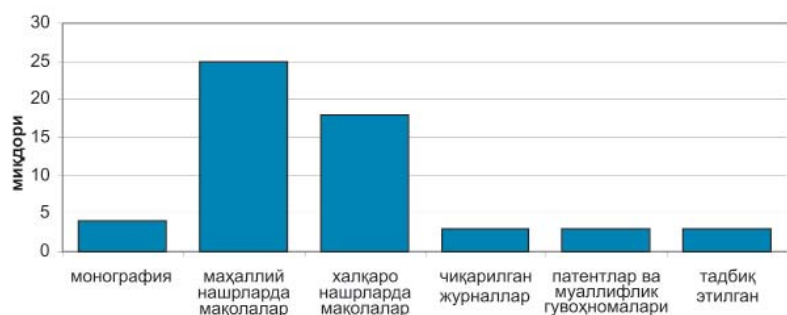
132-расм. «Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК бўйича 1994-2008 йиллардаги шартномалар бўйича бажарилган илмий-тадқиқот ишлари миқдори



133-расм. «Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК бўйича 1994-2008 йиллардаги бажарилган ишлар ҳажми



134-расм. «Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК бўйича 1992-2007 йиллардаги мақолалар, патентлар ва тадбиқий фаолият



«Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК ходимлари экологик муаммоларга бағишланган 30 дан зиёд халқаро ва республика анжуманлари ва симпозиумларида ўз маърузалари билан иштирок этган.

1991-2007 йиллар давомида эришилган илмий-амалий натижаларга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Оролбўйида экологик ҳолатни яхшилаш учун комплекс табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари;
2. Шўрланган ерларни ўзлаштириш технологияси ва Оролнинг қуриган қисмида қумларни мустаҳкамлаш;
3. Чорвачилик ем базасини ривожлантириш, туз чанг кўчишларини пасайтириш, чўлланиш жараёнини олдини олиш учун Орол денгизининг қуриган қисми ва Амударё дарёси дельтасида маданий ландшафтларни яратиш технологияси;
4. Ўзбекистон Республикасида экологик районлаштириш услуги ва уни амалга ошириш;
5. Дарё ҳавзаларида гидроэнергия ва сув-туз ҳолатини бошқаришни математик модели;

6. Дарё ҳавзалари ҳолати мониторингини олиб бориш учун, ирригация-дарё тизимини математик модели билан боғлиқ GIS ARCVIEW, EPIC ва EXCELга асосланган ахборот-ҳисоб тизими. Ушбу моделлар: ретроспектив гидрогеологик ва гидрокимёвий маълумотлардан содалаштирилган ҳолда фойдаланиш; гидрогеологик ва гидро кимё мониторингини ташкил этиш ва олиб бориш; сув ҳавзаларида сув-туз балансини ҳисобларини амалга ошириш, сув ресурсларини бошқаришнинг оптимал режимларини излашни амалга ошириш имконини беради;

7. Қишлоқ аҳолисини сув билан таъминлашда ер усти сувларини гидробиоинженер тозалаш технологияси;

8. Суғоришнинг сувни тежайдиган технологияси (томчилаб, гидROPон);

9. Коллектор-дренаж сувларини тозалаш, шўрга мослашган ва кимматбаҳо доривор ўсимликларни культивацияси учун минерал сувлардан қайта фойдаланиш;

10. Сув ва экиладиган майдонларда пестицидларни утиллаштириш ва деструкция усуллари;

11. Оролбўйида табиий муҳит ҳолатини баҳолаш ва комплекс мониторинг (сув, ер ва ўсимликлар сифати).

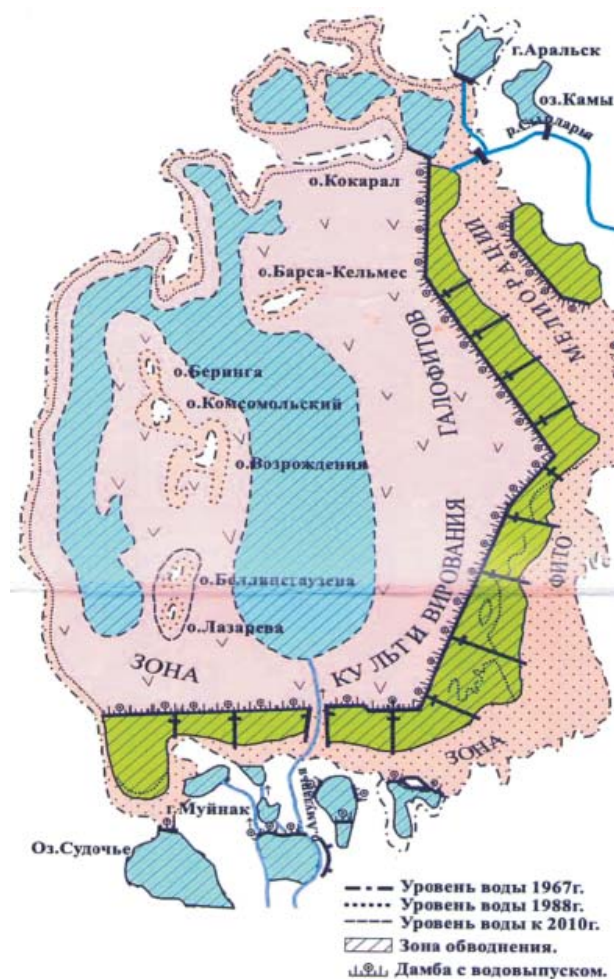
«Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК томонидан амалга оширилган йирик лойиҳаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. 1990-1992 йилларда «Сув ҳўжалиги экологияси» ИИЧДУК

рахбарлигида остида ГКНТ комплекс дастури бўйича ишлар бажарилди: Оролбўйида экологик аҳволни амалий яхшилашга йўналтирилган «Оролбўйида экологик ижтимоий-иқтисодий аҳволни яхшилаш бўйича тадбирлар». Ушбу дастур доирасида ўтказилган илмий тадқиқотлар агроф-мухитни комплекс экологик мониторинги каби муаммоларга бағишланган бўлиб, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, суғоришда сувни тежайдиган технологияларни қўллаш, чорвачилик оқавалари ва коллектор-дренаж сувларидан қайта фойдаланиш, агрохимикатлардан фойдаланишни камайтириш, токсик чикиндиларнинг қолган қисмини зарарсизлантиришда илмий-амалий аҳамиятга эга бўлди;

2. 1993-1999 йилларда «Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК ЮНЕСКО ва Германия ҳукумати томонидан молиялаштирилган «Орол ва Оролбўйи» лойиҳаси илмий-тадқиқот ишларида иштирок этган ва уларни мувофиқлаштирган. Тадқиқотлар натижасида, Амударё дарёси ёқасидаги кичик сув ҳавзалари ва қўллар тизимини оптимал бошқариш ва уларнинг мавжудлигининг математик моделлари яратилди, шунингдек уларнинг сув-туз баланси ўрганилди; ксенобиотикларнинг деструкцияси ва миграцияси истикболи амалга оширилди, гидробионтларда

135-расм. Оролни қуриган тубида фитомелиорация ва маданийлаштириш бўйича тадбирлар ўтказиш



токсикантларни биоаккумуляцияси жараёни тадқиқ қилинди, макрофит ўсимликлари ва сувларнинг устки қисмида қум-шамол аэрозолларининг трансформацияси; сувни филтрлаш ва эвапотранспирация жараёни;

3. 2002-2005 йилларда «Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК «Амударё дарёсининг пастки қисмида сув ресурсларини ифлосланишини олдини олиш бўйича стратегия ва тадқиқотлар» мавзусидаги ИНТАС лойиҳасида иштирок этди;

4. 1998-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасининг суғориладиган майдонларини экологик аҳволига қўлланилаётган ўсимликларни химоя қилиш воситаларининг таъсирини ўрганиш бўйича илмий тадқиқотлар ўтказилди;

5. 1999-2003 йилларда аҳолини ижтимоий-иқтисодий ва экологик турмуш шароитини яхшилаш, Оролбўйида чўлланишни олдини олиш мақсадида Орол денгизининг қуриган қисми ва Амударё дарёси ёқасида сунъий маданий ландшафтларни яратиш технологияларини ишлаб чиқиш ва қўллаш ишлари амалга оширилди, шунингдек «Жанубий Оролбўйида туз-чангларни тушишини экологик баҳолаш ва сифат характеристикалари» ишлари бажарилди;

6. 2001-2002 йилларда «Сувни тозалашнинг биологик усуллари ва табиий сорбентлардан фойдаланиш йўли билан кишлоқ аҳоли пунктларида ичимлик суви тайёрлашнинг комбинацион технологияси», «Сувлар ифлосланишининг олдини олиш бўйича биоинженер технологияси», «Ўзбекистон Республикаси ҳудудини экологик районлаштириш» методикаси яратилди;

7. 2003-2004 йилларда «Чўлланишга қарши курашиш ва ем ҳамда қимматли кишлоқ хўжалик экинларини етиштириш учун катта ҳажмдаги коллектор дренаж сувларини тозалаш ва улардан қайта фойдаланиш технологияси» яратилди;

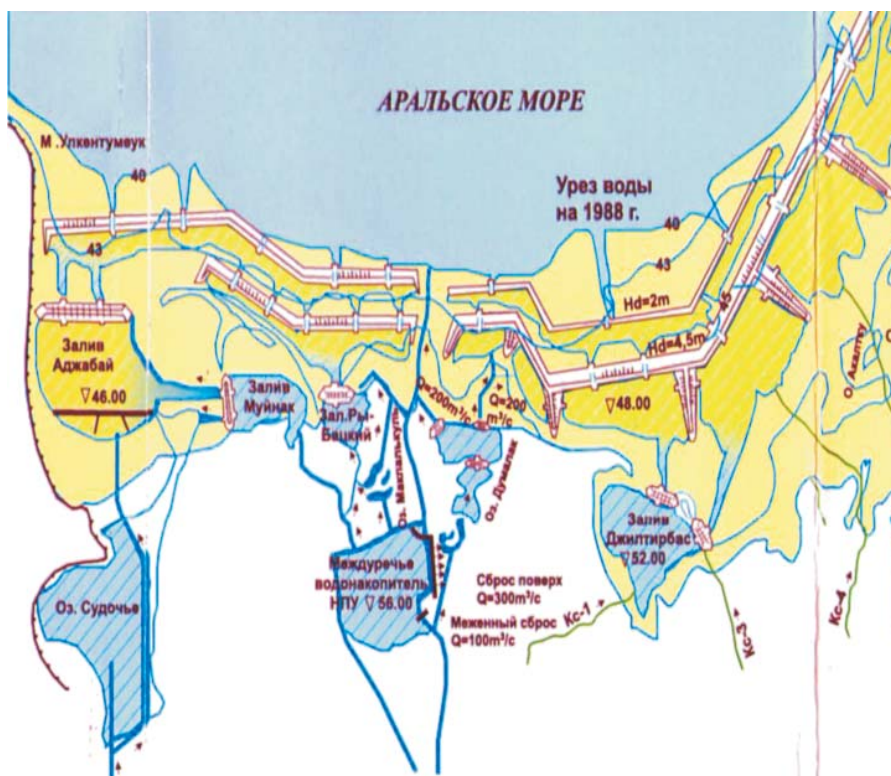
8. 2006-2008 йилларда «Амударё дарёсининг пастки қисмида деградицияланган тўқай экотизимларни тиклаш учун илмий асослар» яратилди.

Ҳозирги кунда бажарилган барча илмий ишланмаларнинг апробацияси амалга оширилмоқда.

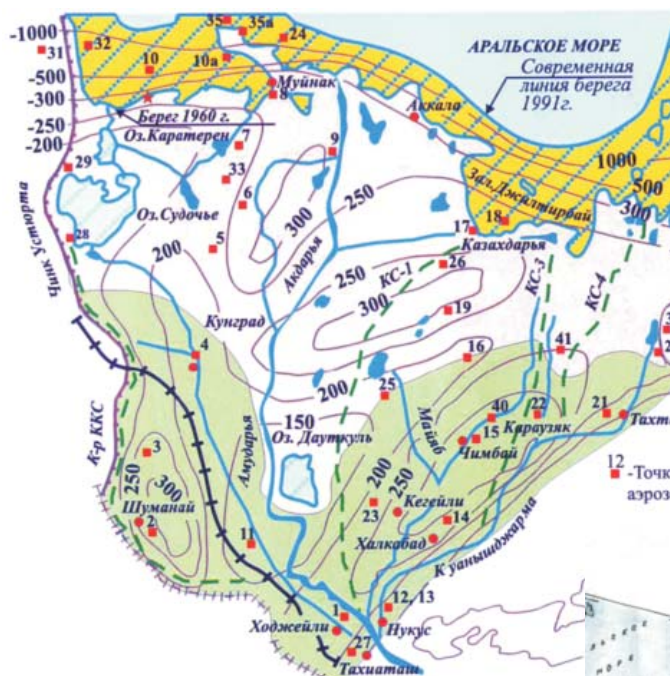
Оролбўйида экологик аҳволни яхшилаш, чўлланиш жараёнини олдини олиш учун яратилган табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари бўйича, дарё ва дренаж оқавалари билан дарё ёқаларининг бир қисмини сувга тўлдириш, кичик сув ҳавзалари каскадини яратиш ва қўлларни сув билан таъминлаш. Бу билан галофитларни культивацияси ва фитомелиорацияси, сунъий маданий ландшафтлардан ташкил топган Оролнинг қуриган қисмида «яшил химоя тўсиқлари»ни яратиш (135-138-расмга қаранг) бўйича чора-тадбирларни амалга оширишни кўзда тутган.

Ушбу чораларни қўллаш, чўлланиш жараёнларини ва чанг туз кўчишини олдини олишга кўмаклашади. Таклиф этилаётган «яшил химоя тўсиқлари» чанг-туз кўчма шамол тезлигини 1,5-2,0 мартага қисқаришига олиб келади, тегишли ҳудудларининг микроклимининг яхшилади. Жойнинг, морфометрик кўрсаткичларнинг, гидравлик ва сув ҳавзаларининг эксплуатация режимини асосли танланиши, 1,5 млн. га

136-расм. Амударё ўзанида ва Оролнинг қуриган тубида «ветланд» ва «польдер»лар бошқариладиган оқим сув ҳавзаларининг комплексини ташкил қилиш



137-расм. Жанубий Оролбўйида атмосфера қуруқ аэрозолли тузли ёғинлар тарқалиши, йилига кг/га



ер майдонида қирғоқ бўйидаги қум барханларини ўз-ўзидан қайта ўсимлик билан қопланишини рағбатлантиришга йўналтирилган, макрофит ўтлари билан яратилаётган сув экотизимлари, дарё ёқаларига бархан қумларининг кўчишини олдини олади ҳамда локал намланиши ҳисобига қум кўчмаларини кўчмаслиги имкониятини беради. Сунбўй сув бостирилиши, шунингдек, тўқай

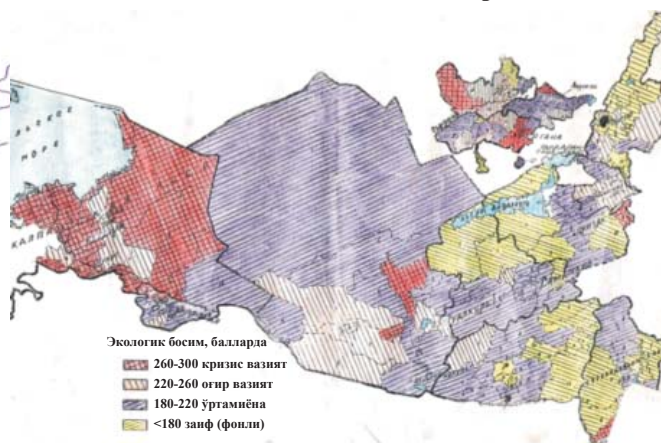
ўрмонларини тикланишига олиб келади. Оролбўйи табиий ресурсларининг тегишли қисмини қайта тиклаш ва сақлаб қолиш, Орол денгизининг қолган қисмини барқарор ҳолатда сақлаш, туз зарраларини 11 млрд. тоннагача тушишини ва уларнинг қуқунларини учиб юришини олдини олиш имкониятини беради.

Ҳозирги кунда тажриба участкаларида фитомелиоратив тадбирлар билан биргаликда «польдер» тизими – кичик сув ҳавзаларини каскадларини яратиш орқали Оролни қуриган қисмида «яшил химоя тўсиқлари» яратиш бўйича комплекс табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари амалга оширилмоқда. Оролни қуриган қисмидан ва Амударё дарёсининг ёқалари деградицияланган ҳудудларидан туз-чанг кўчмалари жараёни ва уларнинг агроф-муҳитга таъсири ўрганиб чиқилди.

Мухим оқимлар бўйича Қорақалпоғистон Республикасининг шимолий қисми ҳудудларида ҳар бир фасл давомида умумий чанг (т/га) ва тузларнинг (т/кг) тушиши аниқланган, қуқун йўли билан кўчиб ўтадиган аэрозолларнинг сифати таҳлил қилинди.

Коллектор-дренаж сувларини дарёларига ташланаётган оқимларни қисқартириш ва қайта ишлатиш ва уларнинг шаклланиш жойларида маҳсулдор яйловлар ва ўрмон химоя чизикларини яратиш, тузга чидамли ўсимликларни етиштириш дарё сувларини ифлосланишидан химоя қилиш бўйича ҳаракатдаги тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади.

138-расм. Ўзбекистон ҳудудидаги экологик вазиятни баҳолаш харитаси



Амударё дарёси ҳавзасида энгил механик таркибли, суғоришда фойдаланиши мумкин бўлган коллектор-дренаж сувлари майдони 680 минг гектарни ташкил этади, бу эса ўз навбатида шўрланган коллектор-дренаж сувларидан 3,27 м³ ҳажмда фойдаланиш имкониятини беради.

«Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК томонидан сувни тежаш усуллари кўллаб, тузга чидамли озуқа ўсимликларини етиштириш учун суғоришда тозаланган оқава ва коллектор-дренаж сувларидан қайта фойдаланиш бўйича технологиялар яратилган ҳамда ўзлаштирилган. Амударё ҳавзасида энгил механик таркибли 680 минг гектар суғориш учун яроқли майдонларни коллектор-дренаж суви (КДС) билан суғориш мумкин. Бу 3,27 м³ микдоридаги шўрланган сувни ишлатиш имконини беради. Масалан, Оролбўйининг тажриба ишлаб чиқариш участкаларида Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти қум саҳролари шароитида, биологик дренаж билан биргаликда минералашган сувлардан фойдаланиб (1,5-4 г/л) боғларни томчилаб суғоришда (олма, нок, беҳи, узумзорлар) коллектор-дренаж сувларидан самарали фойдаланиш имкониятлари кўрсатиб берилган (136-137-расмларга қаранг). Бунинг натижасида, сувнинг тежалиши 32%дан кўпроқни ташкил этди, культивацияланадиган галофитлар (биологик дренаж), тупроқдан ортиқча тузларни йўқолишига ҳамда тупроқ устки қисмини буғланиш интенсивлигини пасайишига сабаб бўлди. Сорго, кунгабоқар, буғдой, полиз экинлари, доривор ўсимликларни ҳамда чорвачилик, мўйнали хайвонларни етиштириш ва балиқчиликни ривожланишига кўмак берувчи ветландларни суғоришда 3-7 г/л минералашган коллектор оқава сувларидан фойдаланиш ижобий натижаларни берган.

«Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК Ўзбекистоннинг 176 тумани мисолида амалга оширилган, «Экологик районлаштириш методикаси»ни яратди. 20 та устувор мезонлари бўйича интеграл балл баҳолаш натижасида Ўзбекистон Республикасининг экологик ноҳуш ҳудудлари аниқланди (138-расмга қаранг).

«Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК томонидан 1997-2007 йиллар давомида бажарилган илмий-тадқиқий ишлари бўйича маълумот 75-жадвалда келтирилган.

«Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК томонидан ўзини тозалашнинг табиий механизмлари интенсификациясига асосланган, сувни ифлосланишдан тозаловчи самарали усуллари яратилган. Ифлосланишнинг характери ва локал шароитларга қараб, ичимлик сифатида фойдаланадиган сувнинг сифатини ошириш ва оқар сувларнинг ифлосланишини олдини олиш имконини берувчи макрофит биофилтрларнинг турли модификациялари, ифлосланган сувларнинг гидробиологик тозалаш усуллари ва ер ости линзаларининг сунъий тўлдириш ва бошқалар яратилган.

Хулоса ва таклифлар

«Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУК томонидан амалга оширилган илмий-тадқиқий ишлар ва лойиҳалар асосида табиатни муҳофаза қилиш тад-

бирларини биргаликда ўтказиш учун қуйидагилар тавсия этилади:

- Оролбўйи минтақасида, ишлаб чиқилган комплекс табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини қўллашни давом эттириш, Орол денгизининг қуриган қисмида яшил ҳимоя тўсиқлари ва ветландлар яратиш учун минералашган коллектор-дренаж сувлари дарё сувларидан қисман фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;

- экологик қулай ва фойдаланиши осон, энергия тежовчи, кўп маблағ ва эксплуатация харажатлари талаб қилмайдиган ифлосланган сувларни тозалаш учун макрофитлардан фойдаланиб сув тозалашнинг гидробиологик усулларида фойдаланишни тавсия этиш;

- суғоришнинг сув тежовчи муқобил усулларида кенг фойдаланиш – томчилаб ва тупроқ ичидан суғориш тизимлари, импульс суғориш технологиялари, жўяклаб суғоришни такомиллаштириш ва бошқалар;

- ер ости сувларини сунъий тўлдириш ва ва ташландиқ ер ости ичимлик сув манбаларини (дарё бўйи ва канал бўйи линзалар) тиклаш ва ривожлантириш учун макрофитларни экиш билан биоинженер инфилтрация ускуналардан фойдаланишни таклиф этиш;

- деградацияланган ерларда озуқа ва тузга чидамли экинлар, кимматбаҳо доривор ўсимликлар, юқори маҳсулдор яйловлар ва ҳимоя ўрмон экинларини суғоришда коллектор-дренаж ва қайтиб келувчи сувлардан қайта фойдаланиш ва уларни қўшимча тозалаш;

- тупроқни токсик элементлар билан ифлосланишини олдини олиш мақсадида, токсик чиқиндиларни утилизация жараёнини тезлаштирадиган, табиий микроорганизмлар ва ўсимликлардан фойдаланиш йўли билан, тупроқларни ўз-ўзини тозалаш самардорлигини ошириш бўйича шароитларни яратишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш.

1988-2007 йиллар давомида «SUVGEO» Тошкент илмий-тадқиқот институти (ToshITI «SUVGEO» 1960 йили ташкил топган) қуйидаги йўналишлар бўйича ўз фаолиятини олиб борган:

- ер усти ва ер ости сувларини оқава сувлари билан ифлосланишини олдини олиш;

- сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда сув билан таъминланишнинг ёпиқ тизимларини ташкил этиш;

- саноатлашган шароитида табиий ва оқава сувларни тозалаш технологияларини яратиш ва ўзлаштириш ҳамда ҳосил бўладиган чўкмаларни қайта ишлаш;

- ер ости сув олиш иншоотларидан фойдаланиш шароитларини оптималлаштириш;

- ифлослантирувчи компонентлардан сув билан таъминловчи ер ости сув манбаларини ҳимоя қилиш ва сув элтувчи пластларни тозалаш;

- ишлаб чиқариш чиқиндиларини йиғишнинг рационал усуллари, чиқиндиларни бошқариш;

- агроф-мухит муҳофазаси соҳасида меъёрий-услубий ҳужжатлар ишлаб чиқиш;

75-жадвал. «Сув хўжалиги экологияси» ИИЧДУКнинг 1997-2007 йиллар давомида амалга оширган фаолияти тўғрисида маълумот

Бажарилган илмий-тадқиқий ишларнинг номланиши	жами	Шу жумладан, молиялаштириш манбалари ҳисобидан		
		хўж. шарт.	ЦНиТ	РТМқЖ
1999 йил				
«Қўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг геоэкологик ҳолатига таъсири»	3,2	3,2	-	-
«Самарқанд вилояти Нуробод ва Нарпай туманларининг тупроқлари харитасини коррективровкаси ва бонитировкаси»	3,3	3,3	-	-
1999 йил бўйича жами	6,5	6,5	-	-
2000 йил				
«Қўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг геоэкологик ҳолатига таъсири»	2,5	2,5	-	-
«Аҳолини ижтимоий-иқтисодий ва экологик турмуш шароитини яхшилаш, Оролбўйида чўлланишни олдини олиш мақсадида, Орол денгизининг қуриган қисми ва Амударё дарёси ёқаларида сунъий маданий ландшафтларни яратиш»	2,0	-	2,0	-
2000 йил бўйича жами	4,5	2,5	2,0	-
2001 йил				
«Қорақалпоғистон Республикаси атроф-муҳити ва аҳолиси саломатлиги омилларини экологик баҳолаш»	1,5	1,5	-	-
«Қўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг геоэкологик ҳолатига таъсири»	4,0	4,0	-	-
«Аҳолини ижтимоий-иқтисодий ва экологик турмуш шароитини яхшилаш, Оролбўйида чўлланишни олдини олиш мақсадида Орол денгизининг қуриган қисми ва Амударё дарёси ёқаларида сунъий маданий ландшафтларни яратиш»	2,5	-	2,5	-
2001 йил бўйича жами	8	5,5	2,5	-
2002 йил				
«Қўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг геоэкологик ҳолатига таъсири»	5,5	5,5	-	-
«Сувни тозалашнинг табиий сорбентлар ва гидробиологик усулларида фойдаланган ҳолда, қишлоқ аҳоли пунктларига ичимлик суви тайёрлашнинг комбинацион технологиясини яратиш»	3,5	-	3,5	-
2002 йил бўйича жами	9,0	5,5	2,5	-
2003 йил				
«Қўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг геоэкологик ҳолатига таъсири»	4,6	4,6	-	-
«Қишлоқ аҳоли пунктларига ичимлик суви тайёрлашнинг комбинацион технологиясини яратиш»	4,0	-	3,0	1,0
«Оролнинг қуриган қисмида маданий яйловларни яратиш технологиясини қўллаш»	4,0	-	4,0	-
Жанубий Оролбўйи тупроғи, суви ва ўсимликларини кимёвий таҳлили ва туз чангларида тушиш кўрсаткичларини сифатий ўрганиш	0,5	0,5	-	-
2003 йил бўйича жами	13,1	5,1	7	-
2004 йил				
«Чўллашишга қарши курашиш ва ем-хашак ҳамда қимматли қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш учун катта ҳажмдаги коллектор дренаж сувларини тозалаш ва улардан қайта фойдаланиш технологияси»	4,0	-	4,0	-

«Кўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг геоэкологик ҳолатига таъсири»	3,2	3,2	-	-
«Аҳолини ижтимоий-иқтисодий ва экологик турмуш шароитини яхшилаш, Оролбўйида чўлланишни олдини олиш мақсадида Орол денгизининг қуриган қисми ва Амударё дарёси ёқаларида сунъий маданий ландшафтларни яратиш»	5,3	-	2,3	3,0
«Сув сифатини бошқаришда бассейн принципини яратиш ва кўллаш Фарғона вилояти мисолида»	4,0	-	-	4,0
«Жанубий Оролбўйида туз-чанглар тушишининг экологик баҳолаш ва сифат характеристикалари»	0,5	0,5	-	-
2004 йил бўйича жами	17,0	3,7	6,3	7,0
2005 йил				
«Чўллашишга қарши курашиш ва ем-хашак ҳамда қимматли қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш учун катта ҳажмдаги коллектор дренаж сувларини тозалаш ва улардан қайта фойдаланиш технологияси»	5600	-	5600	-
«Кўлланилаётган ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини Ўзбекистон ҳудудининг суғориладиган майдонлари ҳолатига таъсири» мавзусида «Қизилтепагеология» ГГЭ билан ҳамкорликда	1000	1000	-	-
Чўлланишни олдини олиш мақсадида, Орол денгизининг қуриган қисми ва Амударё дарёсининг ёқаларида фитомелиоратив тадбирлар, сунъий ландшафтлар ва ветландлар яратиш технологиясини ўзлаштириш масштабларини кенгайтириш	3000	-	-	-
«Қорақалпоғистон Республикасида туз-чанглар тушишининг экологик баҳолаш ва сифат кўрсаткичлари»	1000	1000	-	-
«Хоразм вилояти Кўл коллектори зонасида қайтувчи коллектор-дренаж сувларини бошқариш ва чўллашишга қарши курашиш»	3000	-	-	-
2005 йил бўйича жами	13600	2000	5600	-
2006 йил				
«Амударё дарёсининг пастки қисмларида деграацияланган тўқай экотизимларини тиклашнинг илмий асослари»	4000	-	4000	-
«Сувни ифлосланишдан тозалаш учун биоплатодан фойдаланишнинг экологик асослари»	700	700	-	-
«Оқава сувлардаги меъёрлаштириладиган ингредиентларни назорат қилишнинг аналитик усулларини ўрганиш»	748	748	-	-
«3 та пилот хўжаликлар учун базис экологик тадқиқот: Тошкент в-ти, Куйичирчиқ т-н, Самарқанд в-т, Каттақўрғон т-н, Жиззах в-т, Зомин т-н»	7445	7445	-	-
2006 йил бўйича жами	12893	8893	4000	-
2007 йил				
«Амударё дарёсининг пастки қисмларида деграацияланган тўқай экотизимларини тиклашнинг илмий асослари»	5040	-	5040	-
«Оқава сувлардаги меъёрлаштириладиган ингредиентларни назорат қилишнинг аналитик усулларини ўрганиш»	883	883	-	-
«Куйичирчиқ, Каттақўрғон ва Зомин туманларининг экологик ҳолати мониторинги»	4200	4200	-	-
«Ўзбекистоннинг сув ҳавзаларидаги ўсимликлар ва тупроқларнинг ҳамда сувни сифатининг таҳлил ва тадқиқ қилиш»	2100	2100	-	-
«Ўзбекистоннинг сув ҳавзаларидаги ўсимликлар ва тупроқларнинг ҳамда сувни сифатининг таҳлил ва тадқиқ қилиш»	925	925	-	-
2007 йил бўйича жами	13148	8108	5040	-

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг 19.10.1992 йил 381-ф сонли фармойишига асосан ТашНИИ «ВОД-ГЕО» Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасига бириктирилди. Тошкент шаҳар Чилонзор туман Хокимиятининг 14.12.2000 йил 1966-сонли Қарорига асосан, 2001 йил институт номи ўзгартирилди - «SUVGEO» ToshITI.

Ҳозирги кунда институт таркибий тузилмасига кўра 5 лабораторияни ўз ичига олади:

- сув билан таъминлаш тизимининг ёпиқ тизимлари;
- табиий ва саноат оқава сувларини физик-кимёвий тозалаш;
- оқава сувларни биологик тозалаш ва чўкмаларни қайта ишлаш;
- аналитик кимё;
- маиший ва саноат чиқиндиларини қайта ишлаш ҳамда утилизациялаш.

1988 йилдан 2007 йилгача институт ходимлари томонидан давлат маблағлари ҳисобидан 130 та ва турли корхоналар билан хўжалик шартномаси асосида 717 та илмий-тадқиқий ишлар бажарилган.

90-йиллардан бошлаб то ҳозирги кунгача, институт давлатнинг илмий-техник дастурларини амалга оширишда иштирок этмоқда:

ГНТП-15 «Атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан самарали фойдаланишнинг муаммоларини ечиш ва илмий асоланган ёндашувлар ишлаб чиқиш»;

ГНТП-8 «Саноат, маиший қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши чиқиндиларини ва иккиламчи ресурслардан фойдаланишнинг назорати ҳамда бошқариш муаммолари»;

ГНТП-5.6 «Экологик хавфсизлик, атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан барқарор фойдаланиш муаммоларини ечиш»;

ГНТП-13 «Атроф-муҳит муҳофазаси, табиатдан барқарор фойдаланиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш муаммоларини ечиш»;

ГНТП-7 «Республиканинг барқарор ривожланишини таъминловчи атроф-муҳит муҳофазаси, табиатдан фойдаланиш ва экологик хавфсизлик муаммоларини ечиш ҳамда ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ва сақлаб қолиш тизимини такомиллаштириш».

1988 йилдан бошлаб, илмий-тадқиқот натижаларига кўра, 100 га яқин муаллифлик ҳуқуқлари, ГДРнинг 2 та патенти, Чехославакия патенти, Ўзбекистон Республикасининг 29 та патенти олинди. 300 га яқин мақола ва маъруза тезислари, бошланғич синф ўқувчилари ва болалар боғчаларининг юқори гуруҳ болалари учун чиқинди билан муомала қилиш муаммоларига бағишланган бўяш учун «Хавфли кўшни» китоби, болалар ва ва ота-оналар учун экологик алифбе ҳамда «Ўзимизнинг экологик ҳуқуқларимизни қандай ҳимоя қилайлик» номли рисоалари чоп этилди.

Институт ходимлари «Чиқиндиларни бошқариш бўйича миллий форум материаллари» тўпламини чоп этишда иштирок этишди. «Экоинформ» ва «Аква территория» каби сайтлар ташкил этилди, «Тошкент ка-

наллари» ва «Маҳалла – бизнинг тоза уйимиз» ўқув видеофильмлари суъратга олинди.

Халқаро форумлар, кўргазмалар ва танловларда намоиш этилган институт ишлари қуйидагича:

- миллий ва халқаро кўргазмаларда кумуш медаллар, 1 ва 2-даражали дипломлар билан тақдирланган;
- янги технологиялар кашф этиш ва маҳсулотлар халқаро кўргазмасида (Женева, Швейцария) битта кумуш ва иккита бронза медаллари соҳиби бўлган;
- соғлиқни сақлаш ва экология 1-Халқаро конгрессида (Манила, Филиппин) 2 та олтин медалга эришган;
- Ўзбекистон Республикаси Патент идорасининг энг яхши кашфиётлар танловида 1 ва 3-ўринлар ва рағбатлантирувчи мукофотга эга бўлган.

Охириги йилларда бажарилган ишлар натижасига кўра, Ўзбекистон Республикаси ва МДХ давлатлари турли саноат ва коммунал хўжалик объектлари учун асос бўлиб қолган, таклифлар, янги конструкциялар ҳамда ускуналар яратилган бўлиб, улар қаторида:

- Туямуюн-Нукус-Чимбой-Тўхтақўпир ва Туямуюн-Ургенч сув узатгичларнинг сув тозалаш станцияларида сувни юмшатиш ва тиниклаштириш натижасида пайдо бўладиган чўкмалар ҳажмини камайитиришнинг реагентсиз усули;

- оқава сувлардаги чўкмаларга ишлов бериш ва камайитириш технологияси (аэроб барқарорлаштириш) - Ўзбекистон Республикаси ва МДХ давлатларининг ўнлаб шаҳарлари, патент олиш учун лицензия шартномага асосида Шимолий Берлиннинг (Германия) тозалаш иншоотлари;

- Нукус, Марғилон шаҳарларидаги РПО «Ўзиссиккомунэнерго» қозонхоналарининг оқава сувларини тозалаш ва сув тайёрлаш технологиялари;

- Сургут ва Нефтеюганск шаҳарлари сув олиш иншоотлари пластларида ер ости сувларини темир-сизлантириш бўйича ускуна;

- Гулистон ва Бухоро шаҳарларида жойлашган ипак-йигирув фабрикаларида ипак-йигирув ишлаб чиқаришининг оқава сувларини биологик тозалаш;

- чўчкачилик комплекслари оқава сувларини биологик тозалаш –Тольяти шаҳри Поволжский, Вильянди шаҳри Шуваевский, Иркутск вилояти Зиминский, Мурманск вилояти Пригородный чўчкачилик комплексларининг тозалаш иншоотлари;

- оқава сувларини 6-валентли хром ионларидан электрокоагуляция усулида тозалаш – Тошавтоматика ва Қўлик йўл ўтказиш темир йўл конструкциялари заводининг тозалаш иншоотлари;

- биоховулардаги шаҳар оқава сувларини тозалаш ва қайта тозалаш – Фарғона, Янгибозор, Турсунзода, Қулоб, Ашхобод азот заводининг канализация тозалаш иншоотлари;

- оқава сувлар чўкмалари ва қурум пульпага кўшимча ишлов бериш технологияси – «Навоиозот» ИЧБ патент учун лицензия шартномаси;

- Рубежное шаҳридаги ПО «Химпром» Уфа, патент учун лицензион шартнома Фарғона «Азот», Черкасск шаҳридаги ПО «Азот», Чирчик шаҳридаги «Электрохимпром» корхоналаридаги сувларни оҳаклашнинг пастемпературали технологияси;

- биоховулардаги оқава сувларни табиий аэрация йўли билан ҳамда Нукус, Душанбе, Киражал, Кентау, Олма-ота шаҳарлари, Чирчиқ ва Сирдарё ГЭСлари, Чорвоқ шаҳарчаси Ўрта Чирчиқ ГЭСи каскадларининг канализация тозалаш иншоотлари оқава сувларини юқори сув ўсимликлари билан тозалаш ва қайта тозалаш;

- патент учун лицензия шартномаси бўйича «Навоийазот» ИЧБ корхонасининг тозалаш иншоотларининг оқава сувларини органик ва ноорганик цианидлардан биологик тозалаш;

- Кентау, Жезқозғон, Калуга, Смоленск, Нукус, Шахрисабз, Ўш, Пан, «Ўзкейсмаш» ўзбек-америка қўшма корхоналари, Урганч шаҳридаги «Хоразм ипаги» АЖ, «Хоразминат» АЖ; Нукус шаҳридаги «Катекс» АЖ; Самарқанд шаҳридаги «Самжинтекс»; Хоразм шаҳридаги «Гурлан» АЖ; Андижон шаҳридаги «Антекс» АЖ; Қарши шаҳридаги «Кантекс» АЖ каби тўқув-трикатаж, тикув-бўйаш, ишлов бериш фабрикалари оқава сувларини тозалаш ва қайта фойдаланиш учун технология ва қурилмалари;

- Муборак шаҳридаги «Промгаз» ва Тошкент шаҳридаги «Компрессор» заводлари базасидаги гальваника оқаваларни тозалаш қурилмалари;

- «Солдат» қишлоғи ва «Шават» жамоа хўжалигидаги «Пластенаксан» ҳамда «Семурғ-Сан-Те» тери ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналарининг технология ва тозалаш иншоотлари;

- Андижон ва Жиззах вилоятларидаги, Асака заводида иссиқлик энергияси учун сувларни иссиқликкумшатиш (термоумягчения) технологияси;

- Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи ва Шўрган кимёвий-газ мажмуасининг сув тайёрлаш станциялари ва оқава сувларини тозалаш канализация иншоотлари;

- Сурхондарё вилояти Майдон қишлоғидаги ҳарбий шаҳарчалар Мудофаа вазирлиги объектлари канализация оқава сувларини тозалаш учун компакт қурилмалар;

- «Кока-кола» қўшма корхоналарининг маҳаллий тозалаш иншоотларидаги оқава сувларини биологик тозалаш технологияси;

- Чирчиқдаги «Сувоқава» унитар корхонаси ва «O'ztemiryo'lmashta'mir» қўшма корхонаси оқава сувларини коагуляция тозалаш технологияси ва қурилмаси;

- Жанубий Қизилбайроқдаги маҳсулотларни тўплаш очиқ тизимининг тугутилгандан сўнг тупроқни тиклаш технологияси.

1994 йилдан бугунги кунга қадар институт томонидан қуйидаги меъёрий-услубий ҳужжатлар ишлаб чиқилди:

1. РХ 118.0027714.44-95. Гидросфера. Сувдан фойдаланишни ва энгил саноатнинг пахта-қоғоз, трикатаж ҳамда ипакчилик соҳаларига ихтисослашган корхоналардан оқизиладиган оқава сувларни камайтириш бўйича таклифлар;

2. РХ 118.0027714.48-95. Гидросфера. Сув объектларини биоген элементлари ташламаларидан муҳофаза қилиш соҳасида техник қарорларни ишлаб чиқиш;

3. РХ 118.0027714.49-95. Гидросфера. Оқава сувларни биологик тозалаш жараёнларининг бузилиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;

4. РХ 118.0027714.56-96. Гидросфера. Чорвачилик комплексларида сув муҳофазаси соҳасида давлат назоратини юритиш бўйича методик кўрсатмалар;

5. РХ 118.0027714.57-96. Гидросфера. Сувни иссиқлик билан ифлосланиш даражасини меъёрлаштириш ва сув объектларини иссиқлик билан ифлослантирганлик учун тўловларни аниқлаш усуллари;

6. РХ 118.0027714.60-97. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари билан ишлаш. Терминлар ва аниқликлар;

7. РХ 118.0027714.61-97. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари билан ишлаш. Кўрсатма. Корхоналарда ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларининг инвентаризациясини ташкил қилиш ва ўтказиш тартиби;

8. РХ 118.0027714.62-97. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари билан ишлаш. Ишлаб чиқариш чиқиндиларини жойлаштириш лимитини аниқлаш бўйича методик кўрсатма;

9. РХ 118.0027714.63-97. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари билан ишлаш. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш лимити лойиҳасини ташкил қилиш ва ишлаб чиқиш тартиби;

10. О'з РН 84.3.5:2004 «Оқава сувларни тозалашнинг техник жиҳатдан эришилиши мумкин бўлган кўрсаткичлари ҳисобга олинган сув объектлари ва жой рельефларига ифлослантирувчи моддалар ташлашнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чегаравий меъёрларини ҳисоблаш учун методик кўрсатма»;

11. О'з РН 84.3.6:2004 «Оқава сувларни тозалашнинг техник жиҳатдан эришилиши мумкин бўлган кўрсаткичлари ҳисобга олинган сув объектлари ва жой рельефларига ифлослантирувчи моддалар ташламаларини меъёрлаштириш бўйича кўрсатма»;

12. О'з РН 84.3.7:2004 «Оқава сувларни тозалашнинг техник жиҳатдан эришилиши мумкин бўлган кўрсаткичлари ҳисобга олинган сув объектлари ва жой рельефларига ифлослантирувчи моддалар ташламаларини меъёрлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш ва расмийлаштириш тартиби»;

13. О'з РН 84.3.8:2004 «Чиқиндилар хавфсизлигини мажмуавий баҳолаш методикаси»;

14. О'з РН 84.3.10:2004 «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида симобли (таркибида симоб бўлган) маҳсулотлар билан ишлаш ҳолати тартиби»;

15. О'з РН 84.3.11:2004 «Симоб, унинг бирикмалари, симобли чиқиндилар ва усқуналар билан ишлаш жараёнларида қўйиладиган талаблар»;

16. О'з РН 84.3.15:2005. «Чиқиндиларни инвентаризация қилишни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби»;

17. О'з РН 84.3.16:2005. «Ишлаб чиқариш чиқиндиларини жойлаштириш лимитини аниқлаш бўйича методик кўрсатма»;

18. О'з РН 84.3.17:2005. «Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш лимити лойиҳасини ташкил этиш ва ишлаб чиқиш тартиби»;

19. О'з РН 84.3.18:2005.«Чиқинди паспорти»;
20. О'з РН 84.3.19:2005.«Терминлар ва аниқликлар»;

21. О'з РН 84.3.21:2005.«Чиқиндиларнинг ҳосил бўлиш меъёрларини аниқлаш бўйича методик қўлланма»;

22. О'з РН 84.3.23:2007.«Чиқиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш ерлари давлат кадастрини юриштиш бўйича методик кўрсатма».

Институт ходимлари 2002 йил Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 8-сессиясида қабул қилинган «Чиқиндилар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини ишлаб чиқишда ҳамда тасдиқланишида фаол иштирок этганлар.

Институт ходимлари қуйидаги халқаро дастурларда иштирок этишган:

- Халқаро ҳамкорлик бўйича Япония агентлигининг дастури ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистоннинг Орол бўйи ҳудудидаги олти-та шаҳарнинг сув таъминоти тизими тадқиқотлари»;

- Оролни кутқариш Халқаро фондининг дастури. Орол денгизи дастури 3. «Сув сифати бўйича баҳолаш ва бошқариш» лойиҳаси 3.1.А;

- «Бензин таркибидан кўрғошинни ажратиб олиш миллий мажбуриятларни ишлаб чиқиш» дастури;

- «Тошкент шаҳрида санитар тозаланиш (қаттиқ маиший чиқиндилар компонентларини йиғиш ва утилизация қилиш) амалга ошириш» лойиҳаси;

- «Хавфли чиқиндиларни трансчегаравий олиб ўтиш ва уларни йўқотишни назорат қилиш тўғрисида»ги Базель конвенцияси;

- БМТ Тараққиёт дастурининг «Атроф-муҳит» Дастури ва Ўзбекистон ҳукуматининг «Ўзбекистон Республикасининг чиқиндилар билан ишлаш Миллий ҳаракатлар режаси ва Стратегияси».

1994 йилдан бошлаб институт қошида атроф-муҳит соҳасида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ходимларининг малакасини ошириш мақсадида ҳар йили семинарлар ўтказилади.

13.2. Барқарор ривожланиш учун экологик таълим. Экологик ташвиқот ва ахборот-таълим тарғибот фаолияти

Атроф-муҳит сифати ва экологик инқирозларнинг олдини олишда аҳолининг хабардорлиги, айниқса, ўсиб келаётган авлоднинг экологик таълими, маданияти ҳал қилувчи омиллардан бири саналади. Ана шу мақсадда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа иқтисодиёт комиссияси томонидан «Барқарор ривожланиш учун таълим бўйича Стратегия»си қабул қилинган. Ўзбекистон Республикасида мазкур стратегиянинг, шунингдек, барқарор ривожланиш учун таълим бўйича БМТ Декадасини (2005-2014) амалга оширилиши юзасидан аниқ ишлар олиб борилмоқда. Бугунги кунда Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда тасдиқланган қарори билан (2005 йил 7 ноябрда №242/33/79-сонли) «Республикада экологик таълимни ривожлантириш ва эколог кадрларни

тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ҳамда малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш истиқболлари» Дастури ва Концепцияси ишлаб чиқилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Европа иқтисодиёт комиссиясининг юқорида қайд этилган Стратегияси ҳамда миллий дастур асосида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси аҳоли кенг қатламининг экологик таълими, маданиятни ривожлантириш бўйича ҳамкорлик қилмоқда, ўз таркибий бўлинмалари ходимларининг малакасини оширишни ташкиллаштирамоқда ҳамда бошқа идора ва ташкилотларга экологик таълим масаласи бўйича услубий ва моддий ёрдам кўрсатмоқда.

2002-2007 йиллар мобайнида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги, Халқ таълим вазирлиги билан уч томонлама қарорнинг амалга оширилиши юзасидан экологик таълим бўйича қатор семинарлар ўтказилди, турли синф ўқувчилари учун экологик таълимни ташкиллаштириш бўйича қўлланмалар, экология тўғрақлар учун махсус дастурлар ишлаб чиқилган. Халқ таълими вазирлиги томонидан дарсликлар, ўқитувчилар учун амалий қўлланма, кўрсатмалар ва дастурлар ишлаб чиқилган.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ҳозирги замонавий табиатни муҳофаза қилиш қонунчилиги ҳисобга олинган амалий қўлланма, дастурлар нашр этилган ва ўқув юрғларига етказиб берилган. Барча олий ва ўрта махсус ўқув юрғларида «Экология» ва «Атроф-муҳит муҳофазаси» фани ўтилади. Ҳар йили республика бўйича ОЎЮларида ўртача 310 та эколог мутахассис кадрлар тайёрланади. Ҳар йили Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасида ўқув ва ишлаб чиқариш амалиётини ўташни ташкиллаштиради. Экологик таълим ва тарбия тизими тўғридан-тўғри Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Таълим тўғрисида»ги Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 21 майдаги «Мақтаб таълимини 2004-2009 йилларда ривожлантириш умумиллий давлат дастури» ҳақидаги Фармони ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури асосида амалга оширилади.

Экологик билимларни тарғиб қилишда, аҳолининг экологик ахборотга эга бўлишини таъминлаш мақсадида, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тайёрланган ва катта нусхада қатор экологик адабиётлар чоп этилган. Хусусан, «5-6-синфлар учун ўқув қўлланма», «Ўзбекча-русча-инглизча экологик изоҳли луғат», «Қизил китоб» (I, II), «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида маъруза (2002-2004)», «Қизил китоб» (I, II), «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида маъруза (2004-2006)», «Ифлослантирувчи манбалар ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудуди атроф-муҳитга таъсири ҳолати тўғрисида»ги ахборот бюллетень (Атроф-муҳит мониторинги Давлат Дастурининг амалга оширилиши натижаларига кўра,

2002-2004 ва 2004-2005 йиллар учун), «Сармиш-сой», «Ҳисор қўриқхонаси» буклетлари, «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» тўпламидан фотоальбом, «Қўриқхоналар ва миллий боғлар» китоби, «Оммабоп экологик энциклопедия» (I-II), «Умумтаълим мактабларнинг бошланғич синфлари учун экологик таълим ва тарбия» ўқув қўлланмаси, «Экологик ҳуқуқ ва атроф-муҳит муҳофазаси» рисоласи, болалар учун «Желли Жем», «Атроф-муҳит ва биз», «Оламни тозалайлик» китоби, «Барқарор ривожланиш учун экологик таълим», «Чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши курашиш куни», «Буғи куни», «Аҳоли куни», «Мустақиллик куни», «Дарахтларни асранг», «Алюминий заводи зарарли чиқиндиларининг инсонга таъсири» ва бошқа шу каби плакатлар нашр қилинган.

Сўнгги йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Миллий телерадиокомпания билан ҳамкорликда ҳар ойда мамлакат экологик муаммоларига бағишланган телефильмлар, теле ва радиорепортажлар тайёрланади. Қўмита телевидениенинг «Ахборот», «Давр», «Пойтахт» каби информацион дастурлари билан кенг алоқани йўлга қўйган. Мазкур дастурлар қўмита томонидан ташкиллаштириладиган матбуот анжуманлари, семинарлар, тақдимотларида кенг жамоатчиликка ёритиб бериш муҳим аҳамият касб этади. Қўмитанинг ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш бўйича бошқармаси томонидан ташкил этилган рейдлар ҳам ушбу ахборот дастурларида кенг ёритилади. Ушбу дастурларда ов қилиш, қонунга хилоф равишда дарахт кесиш, дарахт барглари ёқиш, балиқ урчиш даврида балиқ овлаш каби ноқонуний хатти-ҳаракатларни очишга мўлжалланган рейдлар ўз аксини топган.

«Машғал», «Дўстлик» шунингдек, яқиндан «Ёшлар» ҳамда «Ўзбекистон» радиоканалларида ҳар ойда «Аслидай асранг», «Экология янгиликлари» каби радиоэшиттиришлар узатилиб борилмоқда. Экология мавзусидаги масалаларини ёритишда барча миллий босма нашриётлар билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 22 сентябрдаги «Давлат ва хўжалик органларининг жамоатчилик билан алоқалари тўғрисида»ги 203-сонли қарори билан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Ахборот хизмати ташкил этилган (қўмитанинг 16.10.2006 йил 96-сонли буйруғи). Ахборот хизмати илмий-техник тараққиёт ва тарғибот (ИТТ ва Т) бўлими ва қўмитанинг «Экоахборотистикбол» бошқармасининг ахборот-таҳлилий гуруҳ ходимларидан ташкил топган.

Ахборот хизмати фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилар:

- Атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида ахборот сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишда иштирок этиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш;

- Атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг миллий оммавий ахборот воситаларида ёритилишини ташкиллаштириш;

- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси фаолиятининг муҳим томонларини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш масалаларини миллий ва хорижий оммавий ахборот воситаларида ёритиш;

- Жамоатчиликнинг кенг қатламларини, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва аҳолини атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш соҳасида қабул қилинаётган қарорларни қабул қилиш ва амалга ошириш мунозарара жараёнларига жалб этиш;

- Экотизим компонентлари ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати бўйича ахборот ва маълумотларни йиғиш ва таҳлилий қайта ишлаш;

- Географик ахборот хизмати (ГАХ) технологиялари базасида атроф-муҳит ҳолати бўйича ягона мониторинг тизимини ташкил этиш;

- Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, чиқиндиларни қўмиш ва утилизация қилиш соҳасини тизимлаштириш ва давлат кадастрини юритиш;

- Экологик индикаторлар тизимини ривожлантириш ва амалга ошириш;

- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг интернет веб-ресурслари тармоғини шакллантириш ҳамда сифатли фаолият юритишини таъминлаш.

Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгашининг 1988 йил 29 августдаги 305-сонли «Ўзбекистон ССР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг бошқариш схемаси тўғрисида»ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон ССР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 1989 йил 4 апрелдаги 16-сонли қарори билан қўмита қошида ахборот-ҳисобот марказини ташкил қилиш тўғрисида буйруғи қабул қилинган.

Ушбу буйруққа асосан ахборот-ҳисобот маркази зиммасига қуйидаги асосий вазифалар юклатилган:

- замонавий ҳисоб ва терминал техникаларни эксплуатация қилиш асосида атроф-муҳит ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳолати бўйича маълумотларни йиғиш ва қайта ишлайдиган республика автоматлаштирилган ахборот тизимини ташкил этиш ва фойдаланиш;

- тегишли вазирликлар, идоралар, корхона ва ташкилотларни табиатни муҳофаза қилиш борасидаги маълумотларни қайта ишлашлари, тадбирларни амалга оширишлари учун таҳлилий ахборотлар билан таъминлаш;

- ЭҲМда республикада ифлослантирувчи манбалар ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги ҳудудий, минтақавий ва глобал база маълумотларини қайта ишлаш ва ташкил этиш;

- ЭҲМ маълумотлар базасида атроф-муҳитнинг ҳолати ва доимий ўзгаришини кейинги тадбирларни режалаштириш учун тематик хариталарни яратиш;

- экологик ҳолатга таъсир этувчи янги корхоналар ва ташкилотларнинг қурилиш лойиҳаларини экологик экспертизадан ўтказиб, натижаларини умум-

лаштириш ва тизимлаштириш бўйича ҳисоботларни юритишни таъминлаш;

- республика табиий ресурслари муҳофазаси ва оқилона фойдаланиш самарадорлигини ижтимоий-иқтисодий таҳлил қилиш ва баҳолаш бўйича ҳисобларни юритишни таъминлаш;

- табиий ресурслар, атроф-муҳит ва республика табиий ресурслари муҳофазаси ҳақидаги ахборотларни йиғиш ва қайта ишлаш муаммоларини ҳал қилиш учун тадқиқотларни ўтказишда биргаликда ҳаракат қилиш;

- экологик экспертиза ва халқ хўжалиги қарорлари билан асосланган техник-иқтисодий, илмий-услубий асосини ташкил этишда биргаликда ҳаракат қилиш;

- экологик меъёрлар, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини бошқаришнинг иқтисодий усулларини қайта ишлаш ва ҳамкорликда ҳаракат қилиш;

- республикада атроф-муҳит ҳолатининг истиқболларини узоқ муддатга моделлаштириш ва башорат қилиш бўйича ишларни юритишда биргаликда ҳаракат қилиш;

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасида автоматлашган ахборот тизимини ташкил этиш ва эксплуатация қилиш масалалари бўйича республикалараро алоқаларни ўрнатиш.

Атроф-муҳитнинг ифлосланиш манбалари, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг самарадорлиги ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳақидаги маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш экологик ахборот тизимини замонавий ҳисоб техника воситалари асосида ташкил этилиши зарурлиги муносабати билан, мазкур марказ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қошидаги экологик ахборотлар ва башоратлар бошқармаси (кейинчалик «Экоахборотистикбол») этиб қайта ташкил этилди (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг 1993 йил 30 март 21-сонли буйруғи).

«Экоахборотистикбол» бошқармаси ўз фаолиятни Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги, «Электрон ҳужжатлар обороти тўғрисида»ги, «Электрон рақамли имзо тўғрисида»ги Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 май ПФ-3080- сонли «Келгусида компьютерлаштиришни ривожлантириш ва ахборот-коммуникатив технологияларни жорий этиш тўғрисида»ги Фармони, 2005 йил 8 июлдаги ПҚ-117-сонли «Ахборот-коммуникатив технологияларни келгусида ривожлантириш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида» ги ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 6 июндаги 200-сонли «Келгусида компьютерлаштиришни ривожлантириш ва ахборот-коммуникатив технологияларни жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ва «Экоахборотистикбол» бошқармаси Низоми асосида олиб боради.

«Экоахборотистикбол» бошқармаси ўз фаолияти давомида қуйидаги ишларни амалга оширди:

- Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси марказий аппаратининг симсиз тармоқ технологи-

ялари асосида юқори тезликдаги локал компьютер тармоғини ташкил этди. Анъанавий симли тармоқларда (LAN) ахборотлар бир компьютердан иккинчисига кабель ёки сим орқали узатилади. Симсиз тармоқларда (WLAN) эса радиотўлқинлар орқали узатилади. Маълумотлар радиотўлқинга модуляция жараёнлари ёрдамида узатилади. Сўнг мазкур тўлқин маълумотларни ташувчи сифатида симнинг эквиваленти бўлиб хизмат қилади;

- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш қўмиталарининг электрон почта ва интернет тармоғини яратиш ва улар фаолиятини доимий назорат қилиш. Ҳозирги кунда давлат статистика ва идораларнинг ҳисоботларини электрон почта орқали қабул қилиш амалиёти кўриб чиқилмоқда;

- 2002 йил 22 майда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг шахсий веб-сайти ташкил этилди (манзил: <http://goskompriroda.ccc.uz>). 2003 йилда мазкур веб-сайт БМТнинг Тараққиёт Дастури кўмагида қайта янгиланди ва экологик порталга ўтказилди (манзил: <http://uznature.uz>). Ушбу порталга Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг тузилмаси ва фаолияти, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари, «Қизил китоб» (1,2-томлари), «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида миллий маъруза» нинг маълумотлар базаси, шунингдек, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, Ўзбекистон атроф-муҳити ҳолати мониторинги бўйича экологик индикаторлар ҳақидаги ва бошқа маълумотлар 3 тилда жойлаштирилди;

- Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмиталари, вилоятлар, Тошкент шаҳар Табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари ходимларини электрон почта ва интернетда ишлашга ўргатувчи семинарлар ўтказилди.

Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг ахборот инфратузилмасининг мавжудлиги, компьютерлаштириш, электрон коммуникация базалари ва маълумотлар тўпламининг ривожланиши, ахборот хизматларининг янги кўринишлари иш самарадорлигини, ишчанлик ва тезкорликни ҳамда ходимларнинг ишлаш шароитларини энгиллаштирди. Шу билан бирга, инфратузилмадаги ахборот коммуникатив технологияларнинг мавжудлиги иш фаолиятидаги қуйидаги йўналишларни амалга ошириш ишларини осонлаштирди:

● Ўзбекистон Республикаси фаолияти доирасида меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни электрон почта орқали тезкор тарқатиш;

● веб-порталга Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси фаолиятининг муҳим масалаларини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш борасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш тўғрисидаги маълумотларни жойлаштириш;

- веб-сайт орқали жамоатчиликнинг кенг қатламини атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида қабул қилинган ва амалга оширилган миллий ва ҳудудий дастурлар билан таништириш;

- экотизим компонентлари бўйича ахборот ва маълумотларни йиғиш ва таҳлилий қайта ишлаш;

- географик ахборот хизмати (ГАХ) технологиялари базасида атроф-муҳит ҳолати бўйича ягона мониторинг тизимини ташкил этиш;

- ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, чикиндиларни кўмиш ва утилизация қилиш соҳасини тизимлаштириш ва давлат кадастрини юритиш;

- экологик индикаторлар тизимини ривожлантириш ва амалга ошириш.

13.2.1. «Чинор ЭНК» Экологик нашриёт компаниясининг сўнгги йиллардаги фаолияти

Атроф-муҳит борасидаги муаммоларнинг ўсиш даражасини олдини олишда аҳолининг сифатли экологик дунёқарашга, билимга эга бўлиши муҳим омил саналади. Аҳолининг экологик билимини ошириш муаммосини ҳал этишда Ўзбекистонда фаолият юритаётган ягона – «Чинор ЭНК» экологик нашриёт компанияси хизмат қилади. «Чинор ЭНК» Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1996 йил 27 ноябрда рўйхатдан ўтган (№ 844).

«Чинор ЭНК» асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

- инсон ва экология, ўсимлик ва ҳайвонот, sanoat экологияси билан боғлиқ мавзулардаги ахборотларни турли манбалардан йиғиш, қайта ишлаш;

- амалий билим ва тажриба алмашиш мумкин бўлган ягона ахборот майдонини ташкил этиш.

Бугунги кунга келиб, мазкур муаммоларни ҳал этишда «Чинор ЭНК» етарли ахборот воситаларига эга:

- ойлик давомий «Экология хабарномаси» – «Экологический вестник» журнали (2003 йил 29 декабрда Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан берилган лицензия № 073);

- ноширлик маҳсулотлари турларининг кўплиги, плакат, буклетлардан бошлаб, рангли фотоальбом, китоблар билан тугайди (Нашриёт лицензияси Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан 2005 йил 16 мартда берилди, №057).

Экологик нашриёт компанияси фаолиятининг асосий сегменти «Экология хабарномаси – Экологический вестник» ҳисобланади. Биринчи сони 1995 йилнинг июль ойида чиққан. Ахборот-таҳлилий ва илмий-амалий «Экология хабарномаси - Экологический вестник» Ўзбекистон Республикасида экология соҳасидаги ягона журнал ҳисобланади (журналнинг давлат босма матбуот кўмитасидан рўйхатдан ўтган рақами № 72). Мазкур нашриёт Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг босма маҳсулотлар органи ҳисобланади. Журнал саҳифаларида мамлакатимиз етакчи олимлари ва мутахассисларининг мақолалари, экология мавзуси бўйича турли илмий-амалий ахборотлар чоп этилади. Илк сони чиққан кунидан то бугунги кунга қадар

нашриёт муаллифлар ва мақолаларни кенгайтиришга, обуначилар сонини кўпайтиришга ва давомийлигини таъминлашга эришиб, нафақат Ўзбекистондаги журналлар, балки собиқ иттифоқ мамлакатлари журналлари қаторидан муносиб жой эгаллай олди. Журнал бутун мамлакат бўйлаб ҳамда кўшни давлатларга ҳам тарқатилади. Журнал ВАК реестрида илмий нашр сифатида туради. Илмий мақолалар муаллифларига қулай шароит яратиш учун уларга фундаментал фанлар соҳасида илмий тадқиқот олиб бориш учун имконият яратилади (нашр бепул амалга оширилади).

2007 йилда нашриётнинг шахсий сайти - www.econews.uz яратилади. Мазкур сайтга журналнинг электрон нусхаси жойлаштирилди. Қисқа вақт мобайнида сайт ўзини жиддий ахборот ресурси сифатида намойиш эта олди. Бунини «Чинор ЭНК» сайтининг оммабоп сайтлар қаторида турганлигидан ҳам билиш мумкин.

«Чинор ЭНК» нашриёт «бозор»ида кўп йиллик иш тажрибасига эга. Нашриёт жамоаси 12 йил мобайнида аҳолида катта қизиқиш уйғотган экологик адабиётларни тайёрлаб, кўп миқдорда чоп этди. Жумладан, «Қизил китоб» (1,2-томлари), «Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида миллий маъруза», «Ўзбекча-русча-инглизча экологик изоҳли луғат», «Кўриқхоналар ва миллий боғлар» номли рангли фотоальбом, «Оммабоп экологик энциклопедия», шунингдек, болалар учун ўқув қўлланмалар ўқувчилар орасида катта қизиқиш уйғотди. «Чинор ЭНК»нинг бошқа нашриётлардан фарқи ахборотларнинг эксклюзивлиги ҳамда ўзгача дизайнга эга эканлиги.

«Чинор ЭНК»нинг асосий имтиёзли жиҳатларидан бири бу – мамлакатимиз биохилмаҳиллигини намойиш этувчи фотоиллюстрация коллекциясининг доимий тўлдирилиб борилиши. Нашриёт фотомухбирлари Ўзбекистоннинг деярли барча муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларига ташриф буюришган. Оригинал фотосуратларни нашриёт мухбирлари ҳамда китобхонлар юборишади. Энг қизиқарлилари журналда чоп этилади, сайтга жойлаштирилади.

«Чинор ЭНК» жамоасида ўртача 35 ёшни ташкил этувчи тажрибали журналист, муҳаррирлар билан бир қаторда ёш ижодкор шахслар тўпланган. Улар ўзаро тажриба алмашиш натижасида иш самарадорлигини оширишга эришганлар. Куйидаги 76-жадвалда нашриёт томонидан чоп этилган босма маҳсулотлар ҳақида ахборот келтирилган.

13.3. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасида жамоат ташкилотлари ва нодавлат-нотижорат ташкилотлари (ННТ) фаолияти

Ўзбекистонда жамоат экологик ташкилотлари 1989 йилдан буён фаолият юритиб келади. Мазкур йиллар мобайнида жамоат экологик ташкилотлари томонидан атроф-муҳит ҳолати билан таништиришга йўналтирилган лойиҳалар бажарилган, турли тадбирлар ўтказилган. Мазкур тадбирлар Фарғона ва Тош-

76-жадвал. «Чинор» ЭНК томонидан тайёрланган маҳсулот

Йил	№	Маҳсулот номи
1998	1.	«Экологическое районирование территории Республики Узбекистан» рисоласи
	2.	Г. Глазирин «Ўзбекистон иклимининг қискача очерки» рисоласи (рус ва ўзбек тилида)
	3.	«Сурхондарё табиати ва унинг муҳофазаси» китоби
1999	4.	И. Иномов. «Қалб садоси» китоби
2000	5.	Охрана окружающей среды (Законы и нормативные документы). 1-нашр
	6.	«Сохранение биоразнообразия на особо охраняемых территориях Узбекистана» рисоласи
	7.	С.Ч. Жалалов. «Орошаемое земледелие в условиях дефицита водных ресурсов» китоби
	8.	Н.Р. Хамраев. «Водосбережение и водообеспечение устойчивого развития засушливых территорий» китоби
2001	9.	И.М.Мирабдуллаев, У.Т.Мирзаев, В.Н.Хегай. «Определитель рыб Узбекистана» китоби
	10.	«Труды заповедников Узбекистана» китоби
	11.	Проблемы охраны и рационального использования биологических ресурсов водоемов Узбекистана (материалы республиканского Научно-практического совещания)
2002	12.	«Биоразнообразие Западного Тянь-Шаня: охрана и рациональное использование» (научная конференция) рисоласи
	13.	«Биоразнообразие: термины и определения» изоҳли луғати
2003	14.	«Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби» 2-жилд
	15.	«Категории и критерии МСОП» буклети
	16.	Миллий маъруза
2004	17.	Б.Б. Алиханов, А.А. Абдурахмонов, М.Ф. Сафаев «Табиатдан оқилона фойдаланиш ва атроф мухитнинг муҳофазаси бўйича сўз ва терминларнинг русча-ўзбекча ўқув услубий изоҳли луғати»
	18.	Б.Б. Алиханов, С.В. Самойлов, Р.И. Ибрагимов «Узбекско-русско-английский экологический толковый словарь»
	19.	Г.Ф. Гончаров, А.А. Григорьянц, Г.М. Нармин «Краткий полевой определитель водоплавающей дичи»
2005	20.	Труды заповедников Узбекистана. Выпуск 4-5. Состояние и перспективы сети охраняемых территорий в Центральной Азии
	21.	«Наилучший опыт обслуживания холодильного оборудования» китоби
	22.	«Ўзбекистоннинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари» китоби
	23.	«Сармишсой» буклети
	24.	«Ҳисор давлат қўриқхонаси» буклети
2006	25.	«Национальный доклад о состоянии окружающей среды и использования природных ресурсов в Республике Узбекистан» китоби (рус тилида)
	26.	«Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби» 2 жилда. (рангли расмлар билан)
	27.	Ў.Пратов. «Тюльпаны Западного Тянь-Шаня» китоби
	28.	«Ўзбекистон Республикасида атроф табиий мухит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида»ги Миллий маъруза»
	29.	«Жайрон» экомаркази» буклети
	30.	«Бадай-Тугай – 35 лет» рисоласи
	31.	«Проблема мусора глазами детей» плакати
	32.	«Симоб хавфли» плакати
	33.	«Муқобил энергетика» плакати
	34.	«Дарахтларни асранг» плакати
	35.	«Ерни боқсанг – ер сени боқадди» плакати
	36.	«Хазон ва дарахтларни ёқманг» плакати

2007	37.	«Желли Жем» болалар учун китоб
	38.	«Краткий полевой определитель водоплавающей дичи» рисоласи
	39.	«Экологические права и охрана окружающей среды» рисоласи
	40.	«Руководство для сотрудников таможенных служб» китоби
	41.	«Цели и задачи Стратегии ЕЭК ООН для образования в интересах устойчивого развития» плакати
	42.	«Хонгул Ўзбекистонда» китоби
	43.	Е.И. Авдеева ва бошқаларнинг «Атроф-муҳит ва биз» китоби
	44.	«Оламни тозалайлик» ўқитувчилар учун қўлланма
	45.	Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолияти ҳақида рисола
	46.	«Тоза ҳаво» операцияси» плакати
	47.	«Указатель законодательных и нормативных актов, действующих в области охраны природы и использования природных ресурсов» O'ZRN 84.1.1:2006.
	48.	«Бадай-Тўқай» давлат қўриқхонаси» фотоальбоми
	49.	«Зомин давлат қўриқхонаси» фотоальбоми
	50.	«Зомин миллий табиат боғи» фотоальбоми

кент вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида фаолроқ ўтказилган.

90-йилларнинг охирларида мавжуд фуқаролик ташаббуслари, халқаро ташкилот ва жамғармаларнинг ташаббуси ва қўллаб-қувватлаши натижасида, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида қатор янги жамоат экологик ташкилотлари ҳамда ташаббускор гуруҳлар ташкил этилган. Ҳозирги вақтда ННТлари мамлакатнинг деярли барча ҳудудларида: Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Қашқадарё, Бухоро, Фарғона, Андижон, Самарқанд, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳрида фаолият юритади. ННТлар давлат тузилмалари билан ҳамкорликда экологик таълим, маданият бўйича қатор ишларни олиб борадилар, аҳолининг хабардорлиги, экологик ҳолат сифатининг яхшиланши, атроф-муҳит ҳолати мониторинги ва турли масалалари бўйича турли лойиҳа ва тадбирларни амалга оширадилар ҳамда мазкур масалалар бўйича кенг жамоатчиликнинг қатнашиши ва қарорлар қабул қилиниши таъминланади.

Аммо сўнги икки-уч йил мобайнида экологик ННТларнинг асосий қисми турли ҳудудларда ўз фаолиятини тўхтатиб қўйди. Хусусан, Орол бўйида (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти) фаол иш юритиб турган 12 та ННТдан 9 таси ўз фаолиятини яқунлади.

2005 йил Ўзбекистонда нодавлат-нотижорат ташкилотлар Миллий ассоциацияси (ЎзННТМА) ва ННТларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилгандан сўнг вазият ижобий томонга ўзгара бошлади. 2007 йилда Экофорум ННТ ва қатор экологик йўналишга эга ННТ ташкил этилди. Жумладан, «Дехқон ва фермерларни қўллаб-қувватлаш ассоциацияси», «Ўзбекистонда қушларни муҳофаза қилиш жамияти» ва бошқалар.

2001 йил декабрь ойидаги семинарлардан бирида, экологик ННТлар ўз ташаббуслари билан экологик форум – экологик йўналишдаги нодавлат-нотижорат ташкилотлари ихтиёрий бирлашмалари бўйича ишчи

гуруҳ ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. 2002-2004 йиллар мобайнида Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида қатор учрашувлар ва семинарлар ўтказилди. Мазкур учрашув ва семинарларда тузилмажак экофорумнинг мақсади ва вазифалари, бирлашиш шакллари, бошқарув тузилмаси, Экофорум органининг сайлов таркиби, мақсадли дастурлари муҳокама қилинди.

Ўзбекистон ННТлар Экофоруми Ўзбекистонда БМТнинг Тараққиёт дастури, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Марказий Осиё ҳудудий экологик маркази ва бошқа ташкилотлар қўмағида 2004 йил сентябрь ойида 48 та ННТлари раҳбарлари билан бўлиб ўтган конференцияда таъсис этилган. Конференция Экофорумнинг экологик таълим, сув ресурсларини бошқаришда ННТларнинг иштироки, экожурналистика тараққиёти, умумэкологик қарашлар ҳимояси, Экофорумнинг ахборот дастури, биохилма-хилликни сақлаш, барқарор ривожланиш бўйича Концепцияни амалга ошириш бўйича Стратегия ва мақсадлар дастурни тасдиқлади.

Ўзбекистон ННТлар Экофоруми турли ҳудудларда аҳолининг давлат ва халқаро дастур ҳамда лойиҳаларда қатнашишини ва атроф-муҳит масалалари юзасидан қарорлар қабул қилишда иштирокини таъминлаш каби ишларни юритувчи экологик ташкилотларни мустаҳкамловчи, бирлаштирувчи ягона тизимга айланди.

2006 йил март ойида Тошкент шаҳрида Экофорумнинг иккинчи конференциясида Экофорумнинг Стратегияси ва мақсадли дастурига ўзгартиришлар киритилди, уларнинг бажарилиши юзасидан ҳаракатлар дастури тасдиқланди. 2007 йил октябрда Экофорумнинг 3-конференцияси бўлиб ўтиб, унда мақсадли дастурга ўзгартиришлар киритилди.

Экофорум вакиллари қатор халқаро муҳим форумларда иштирок этдилар, хусусан, Душанбеда бўлиб ўтган Умумжаҳон сув форуми, Олма-отадаги Орхус конвенцияси Томонларининг конференцияси,

электрон ахборотлар бўйича Женевада ўтган Европа Экофоруми ва Орхус конвенцияси Котибияти билан учрашув, Санкт-Петербургдаги нодавлат ташкилотларининг «Фукаролик саккизлиги-2006» форуми ҳамда «Катта саккизлик» Саммити, 2007 йил октябрида Белградда ўтган Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Вазирлари конференцияси ва бошқалар.

Экофорум Кенгаши вакиллари Давлатлараро барқарор ривожланиш бўйича комиссия қошида ташкил этилган Марказий Осиё тарихидаги биринчи ҳудудий жамоавий тузилма - Жамоат Кенгашига сайландилар. Европа ва Қозғистон Экофорумлари билан ҳамкорлик йўлга қўйилган, Халқаро ижтимоий-экологик бирлашма ва бошқа хорижий бирлашмалар билан алоқалар олиб борилади.

Экофорум Кенгаши ташаббуси билан «Марказий Осиёда трансчегаравий муаммолар ва экологик хавфсизлик» мавзусида кўп қисмли давра суҳбатлари ўтказилган. Кенгаш ташаббуси билан табиатни муҳофаза қилиш вазирликлари ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда Ўзбекистон ва Тожикистон (2004 йил октябрь) ўртасида атроф-муҳитнинг трансчегаравий ифлосланиш, Марказий Осиё ҳудудига радиоактив чиқиндиларни олиб кириш (2005 йил март), Тожикистон алюминий заводининг Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудлари атроф-муҳитга таъсири (2005 йил март) муаммоларига бағишланган давра суҳбатлари ўтказилган.

Ўзбекистоннинг барча ҳудудидаги Экофорум вакиллари иштирокида Олма-отада (2005 йил апрель) бўлиб ўтадиган Орхус конвенцияси Томонларининг иккинчи учрашувига доир тахминий ҳужжатлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги, «ННТ лар фаолияти кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонун лойиҳалари (2005 йил октябрь) муҳокамаси бўйича учрашувлар ўтказилган.

Экофорум Ўзбекистондаги фукаролик жамиятлари институтлари билан фаол ҳамкорлик олиб боради. Ўзбекистонда ННТлар Миллий ассоциацияси (ЎзННТМА) билан ҳамкорлик бунинг яққол мисолидир. 2006-2007 йилларда Миллий ассоциациянинг муҳим йўналишларидан бири бу – атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги лойиҳаларни амалга ошириш ҳамда ёш авлодни табиатни асраш фаолиятига жалб этиш эди. Экофорум ҳамда ЎзННТМА таркибига кирувчи экологик ННТлар билан ҳамкорликда юқорида тилга олинган лойиҳалар амалга оширилди.

2008 йил январь-февраль ойларида Экофорум Фукаролик жамиятларини ўрганувчи институт, халқаро «Экосан» жамғармаси ҳамда ЎзННТМА билан ҳамкорликда атроф-муҳит фаолияти самарадорлигини оширишга ва давлат ташкилотлари ҳамда ННТлар орасидаги муносабатларнинг яхшиланишига хизмат қилувчи давра суҳбатларини ўтказдилар.

Экофорумнинг мақсадли дастурларини амалга ошириш - жамоатчиликнинг ижтимоий муҳим масалаларнинг ҳал этишдаги иштирокига хизмат қилди. Сувга бағишланган мақсадли дастурлар доирасида Фарғона, Самарқанд, Сурхандарё ва Тошкент вилоят-

ларида қатор лойиҳалар бажарилди. Ўзбекистоннинг экологик ва сув ҳўжалиги ташкилотларининг «Марказий Осиёда сув танқислиги муаммосининг олдини олишда жамоатнинг иштироки» (2003 йил май, Тошкент шаҳар) мавзусидаги халқаро конференциясида қатнашиши ташкиллаштирилди.

Сув ресурслари муаммосини ҳал этиш билан шуғулланувчи экспертлар ва ННТлар миллий тармоғи фаолият юритади. Улар билан ҳамкорликда Ўзбекистоннинг 4 та ҳудудини камраб олувчи «Дарё барча учун – барча дарё учун» номли лойиҳа амалга оширилди. 2005 йилда ННТлар миллий тармоғи Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Илмий-ахборот маркази (ИАМ) Давлатлараро сувдан фойдаланишни мувофиқлаштирувчи комиссия билан биргаликда Сувдан фойдаланиш уюшмаси (СФУ) раҳбарларини сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш усулларини ўргатишга қаратилган лойиҳани амалга оширдилар. 2006 йилда ЎзННТМА нинг мамлакатнинг икки ҳудудидаги кишлоқ аҳолисини ичимлик суви билан таъминлашга йўналтирилган «Сув - бу ҳаёт» лойиҳаси бажарилди. Мазкур тажриба бошқа мақсадли дастурларда ҳам ўз ифодасини топган. Ушбу йўналишда «Сувчи» ННТ фаол йўналиш олиб бориб, 2000-2007 йиллар мобайнида таълим ва сув ресурсларини бошқаришда экологик вазиятнинг яхшиланиши борасида 8 та лойиҳани амалга оширди. Хусусан, «Орол денгизи ер сувларининг ахборот тизимини ташкил этиш», «Орол денгизи хавзасида сув ресурсларини бошқариш муаммолари» номли халқаро конференцияси ва бошқалар.

Экожурналистикани ривожлантириш мақсадли дастурини бажариш доирасида, 2002 йилдан бошлаб ННТлар тармоғига кирувчи «Logos», «Науот», Ўзбекистондаги Марказий Осиё ҳудудий экологик маркази (МОХЭМ) вакиллиги Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва ОАВ вакиллари билан ҳамкорликда ҳар йили миллий экожурналистика кўрик танловини ўтказиб келади.

2004 йил Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда ва БМТнинг Тараққиёт дастури кўмағида Марказий Осиё экожурналистика фестивали ташкил этилди ва ўтказилди. Олма-ота (2005 йил) ва Бишкек (2007 йил) шаҳарларида Ўзбекистон журналистларининг ҳудудий экожурналистика фестивалида иштирок этиши ташкиллаштирилди.

Экофорумнинг ахборот дастури амалга оширилмоқда. Экофорумнинг веб-сайти – www.ecoforum.sk.uz БМТнинг Тараққиёт Дастури кўмағида ташкил этилган бўлиб, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида янгиликларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, «Экофорум янгиликлар» деб номланган ойлик электрон бюллетень ҳам бўлиб, уни 700 дан ортиқ давлат ва нодавлат ташкилотлари олади. Шунингдек, Ўзбекистон ва Марказий Осиёдаги воқеалар тўғрисидаги экологик ахборотлар ва таҳлиллар манбаи бўлиб www.caresd.net сайти ва Марказий Осиё ҳамда Россияда барқарор ривожланиш мутахассисларининг электрон ахборот тармоғи орқали электрон янгиликлар тармоғи (CARNet) хиз-

мат қилади. Мазкур тармоқ «Logos», «Науот» ННТ лари билан Экофорумнинг ахборот дастурини амалга оширишда ҳамкорлик қилади.

Умумэкологик қарашларни химоя қилиш бўйича мақсадли дастурни амалга оширишда фаол ҳаракат қилаётган «Армон» экологик ҳуқуқ маркази ўз фаолиятини бир неча йўналишларда олиб боради: ҳуқуқий саводхонлик даражасини ошириш; экологик ҳуқуқларни химоя қилиш бўйича аҳолига бепул юридик консултация кўрсатиш; меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва муҳокама қилишда иштирок этиш; экологик ҳуқуқ, уларни химоя қилиш усуллари ва атроф-муҳит борасидаги маҳаллий ҳаракатлар режасини қайта ишлаш бўйича методик адабиётларни чоп этиш. 2003 йилдан бошлаб «Армон» маркази Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ) кўмагида атроф-муҳит ҳолати ва Марказий Осиё ҳудудида экологик муаммоларни ҳал этиш йўллари тўғрисида мақолалар тўпламини – «Экологик хавфсизлик ва фуқаролик ташаббуси» журналинини чоп этмоқда.

Экологик таълим ва барқарор ривожланиш учун таълим бўйича мақсадли дастурга асосан, ННТлар давлат маориф идоралари билан мактабгача таълим муассасаларида, олий ўқув юртларида узлуксиз экологик таълим дастурлари юзасидан ҳамкорликда фаолият олиб боради. Мазкур йўналишда ННТлар ва ташаббускор гуруҳлардан «Экологик тоза Фарғона учун», «Экомактаб», «Родничок», «Ёш экопарламент» бирлашмаси, «Шанс Эко Плюс» ОАЖ, Болалар экологик клублари Ассоциацияси ва бошқа мактаб экологик клублари фаол иш олиб боради.

2005 йилда қилинган барча ҳаракатлар Олий ва ўрта-маҳсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда уч томонлама қарор (2005 йил 7 ноябрда №242/33/79-сонли) «Республикада экологик таълимни ривожлантириш ва эколог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ҳамда малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш истикболлари» Дастури ва Концепциясининг қабул қилинишига муҳим омил бўлди. Мазкур Концепция ва Дастурда асосий эътибор келгусида экологик дастурларнинг ривожланиши, экологик таълим ва барқарор ривожланиш учун таълимни амалга оширишга қаратилган.

Мамлакатда барқарор ривожланиш учун таълим тамойилларини амалга оширишда барқарор ривожланиш учун таълим БМТ Декадасига мувофиқ қатор мақсадли ишлар олиб борилмоқда. Шунингдек, барқарор ривожланиш учун таълим (БРТ) бўйича ҳудудий ва халқаро форумларда Ўзбекистонлик вакилларнинг иштирок этиши ташкиллаштирилган (хусусан, 2005 йил Душанбе ва 2006 йил Бишкек шаҳарларида БРТ бўйича тўртинчи, бешинчи Марказий Осиё конференциялари ҳамда 2007 йил Олма-ота шаҳрида БРТ бўйича ҳудудий учрашув).

Ишчи гуруҳ асосида экологик таълим ва барқарор ривожланиш учун таълим бўйича Мувофиқлаштирувчи Кенгаши ташкил қилинмоқда. Ушбу Кенгаш ўзида табиатни муҳофаза қилиш давлат органлари, таълим муассасалари, ННТлар ва халқаро ташкилотларни бирлаштиради.

Биохилма-хилликни сақлаш соҳасида фаолият юритаётган ННТларга «Ўзбек зоологик жамияти», «Биостан», «Хонгул», «Ўзбекистон қушларни муҳофаза қилиш жамияти» лари қиради. Ёшлар билан фаол иш олиб бораётган, 2007 йилда ташкил этилган «Ўзбекистон қушларни муҳофаза қилиш жамияти» фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Жамият фаолияти асосий йўналишларига қуйидагилар қиради: қушларни ва улар яшаш жойларини муҳофаза қилишга доир дастур ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишни ташкиллаштириш; қушларни ўрганиш ва муҳофаза қилиш, яшаш жойлари ва миграция йўлларида бағишланган тадбирларни ташкил этишда ҳамкорлик қилиш; қушлар яшайдиган муҳим ҳудудларни ўрганиш ва уларни химоя қилиш ҳамда эҳтиёткорона муносабатда бўлишни кенг тарғиб қилиш.

Ўзбекистонда ёш экологик ташаббускор гуруҳлар ривожланмоқда. 1999 йилдан буён «Ёш экопарламент» бирлашмаси фаолият юритиб келади. Унинг таркибига «Эдельвейс» тоғ-скаут клуби, «Оқ бўри» скаут клуби, «Ер дўстлари - ёввойи табиат дўстлари» клуби, «Родничок» ННТ қиради. Мазкур бирлашма киши спорт турлари, «Экстрим против наркотиков 2004-2007» ёшлар фестивали ҳамда «Катта ва кичик саргузаштлар» телеўйинларини, «Чимган садоси» қўшиғи муаллифлик фестивалларини ўтказиб келди.

Шунингдек, «Родничок» ННТ қатор лойиҳа ва тадбирларни ўтказмоқда. Хусусан, «Ёш экологик инспекция», «Барқарор ривожланиш учун таълим», «Ёшлар ҳамкорлигининг ривожланиши ва уларнинг ижтимоий муҳим муаммоларни ҳал этишда иштироки», «Тошкент вилояти болалар туризми ва ўлкашунослик маркази базасида ёшлар экотуризмни ривожлантириш» ва бошқалар.

2006 йилдан буён Ўзбекистоннинг ёшлар экологик тармоғи фаолият юритиб келади. Ушбу тармоқ Марказий Осиё ёшлар экологик тармоғининг бир қисми ҳисобланади. Мазкур тармоқнинг асосий мақсади жамиятнинг, хусусан, ёшларнинг атроф-муҳит муаммоларини ҳал этишда ва Ўзбекистоннинг барқарор ривожланишида иштирок этиш ролини ошириш. Тармоқ томонидан қатор тадбирлар ўтказилган, хусусан, «Ёшлар тоза Булоқ-сув учун» (2006 май, 2007 йил апрель), «Зарафшон қўриқхонасини сақлаймиз», 2007 йилда бўлиб ўтган «Ёшлар, атроф-муҳит ва барқарор ривожланиш» биринчи миллий ёшлар экологик форумида иштирок этдилар, 2007-2008 йиллар учун «Ёшлар барқарор ривожланиш учун» деб номланган ҳаракатлар режаси ишлаб чиқилган.

Тармоқ аъзолари «Европа учун атроф-муҳит» ва Давлатлараро барқарор ривожланиш комиссияси фаолиятлари жараёнларида фаол иштирок этадилар. Марказий Осиё ҳудудий экологик маркази (МОХЭМ) фаолияти доирасида «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланиш соҳасида Марказий Осиё ташаббуслари» маърузаси тайёрланган.

Сўнгги йилларда давлат дастурларида кучли фуқаролик жамиятини қуриш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқдаки, бу нуфузли давлат ривож-

ланиш дастурларининг амалга оширилишига таъсир кўрсатиб, мазкур дастурларнинг муваффақиятли бажарилиши устидан жамоат назоратини кучайтирди.

Ўзбекистон экологик ҳаракати атроф-муҳит муҳофазаси ва барқарор ривожланишни таъминлаш соҳасида олдинга қўйилган мақсад ва вазифаларни бажариш учун ҳамкорликни кенгайтириш ва жамиятнинг барча секторларини мустаҳкамлаш лозим, деб ҳисоблайди.

13.4. Жамоат ташкилотлари билан ишлаш

Ўзбекистонда демократик, ҳуқуқий, бозор иқтисодиёти ривожланган эркин фуқаролик жамиятини куриш йўлидаги муҳим устивор вазифалардан бири мустақил, барқарор, аҳолининг кенг қатлами қўмагидан фойдаланадиган ва халқнинг чуқур илдишлари бор фуқаролик жамиятлари институтларини ташкил этиш ва ривожлантиришдир.

Муҳим фуқаролик жамиятлари институтлари таркибини фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, қарашларини ҳимоя қилишга йўналтирилган нодавлат-нотижорат ташкилотлари (ННТ) ташкил этмоқда.

ННТларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни билан назорат қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республиканинг ННТ лари билан фаол ҳамкорлик алоқаларини олиб боради. Экологик акция ва тадбирларни ўтказишда «Эко-сан», «Логос», «Ҳаёт», «Родничок», «Тоza экологик Фарғона учун», «Орол ва Амударёни муҳофаза қилиш уюшмаси» каби ННТлари билан доимий ҳамкорликни амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўз таркибий бўлинмалари учун «Нодавлат – нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорлик ишларини таш-

кил этиш ва олиб бориш учун қўлланма» ишлаб чиқди. Мазкур қўлланмада ҳамкорлик фаолиятининг қонуний асослари ва энг асосийси, фақат Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтган ННТлари билан фаолият олиб бориш керакли алоҳида таъкидланди.

Миллий экожурналистика фестивалини ҳар йили биргаликда ўтказиш анъанавий одатлардан бирига айланди. Мазкур танлов жамиятнинг атроф-муҳит ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалаларида кенг ахборотга эга бўлиши ҳамда экожурналистикани ривожлантириш, қўллаб-қувватлаш мақсадида ўтказилади. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси нашриётида чоп этиладиган «Экология хабарномаси» – «Экологический вестник» журналида нодавлат ташкилотларнинг атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида олиб бораётган фаолияти ҳақида ахборот берувчи махсус саҳифа ажратилган.

ННТлар «Дарё барча учун, барча дарё учун» акциясини ўтказишда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси вакиллари билан биргаликда Нукус, Тошкент ва Фарғона шаҳарларига киришда ва чиқишда сув ҳавзаларнинг юқори қисмидан тажриба учун сув намуналари олишган. Мазкур акция натижаларига бағишланган семинарлар ўтказилган. Шунингдек, экология ва саломатлик кунларига бағишланган «Экомарафон» акциясини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан ҳамкорликда тасдиқланган уч томонлама қарор (2005 йил 7 ноябрда №242/33/79-сонли) «Республикада экологик таълимни ривожлантириш ва эколог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш, ҳамда малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш истикболлари» Дастури ва Концепцияси доирасида Қўмита билан «Экомактаб» ННТ, «Ҳаёт учун таълим» ва Болалар экологик клублари Ассоциацияси фаол ҳамкорлик қилмоқда.

XVI. Қайта тикланувчан энергия манбалари

Ҳозирги авлод кўз олдига содир бўлаётган фожеалар сабабларидан бири XX асрда, асосан охириги 40 йилда инсониятнинг иқтисодий тараққиёт мақсадларида энергиядан фойдаланишнинг ўта юқори даражада ошишидир. Ёқилғининг органик турларидан фойдаланувчи электр ва иссиқлик станцияларидан, тобора сони ортиб бораётган ички ёнув двигателларидан чиқаётган зарарли газлар туфайли агроф-мухитга салбий таъсир етказилмоқда. Негаки, глобал ҳароратнинг кўтарилиши жараёнлари тўғридан-тўғри атмосферага ёқилғининг органик турларидан фойдаланувчи иссиқлик электростанцияларидан чиқаётган газ ташламалари билан боғлиқ. Сўнгги 40 йил давомида, бутун инсоният тарихи давомида қазиб олинган органик ёқилғидан ҳам кўп ёқилғи қазиб олинди. Бугунги кунда йилига табиий ёқилғи ишлатиш миқдори дунё бўйича 12 миллиард тонна нефть эквивалентига тўғри келади (тахминан бир кишига 2 тонна). Органик ёқилғига бўлган эҳтиёж келажакда ҳам жадал ўсиб боради.

Ҳозирги вақтда қазиб олинаётган нефть, табиий газ, кўмир ва уран дунёда асосий энергия манбалари ҳисобланади ҳамда яқин келажакда шундай бўлиб қолади. Ҳар йили ишлаб чиқариш ва ишлатиш ҳисобига уларнинг захираси камайиб бормоқда. Ҳозиргидек суръатларда ишлатилганда дунёдаги қазиб олинаётган нефть захиралари 45-50 йилга, табиий газ захиралари 70-75 йилга, тош кўмир захиралари 165-170 йилга, кўнғир кўмир захиралари 450-500 йилга, ядро энергияси захиралари эса кўпроқ йилларга етиши керак.

Географик жиҳатдан қазиб олинаётган ёқилғи хом ашёси геологик захиралари нотекис тақсимланган. Шу сабабли уларни қазиб олиш харажатлари сезиларли фарқ қилади. Ёқилғи ва энергиянинг турли хиллари энергия истеъмоли ўзларининг мавжуд захираларидан кам бўлган камсонли мамлакатларда жам бўлган. Бу эса энергия манбалари нарҳининг ортиб кетишига, алоҳида мамлакатлар ва аҳолининг баъзи қатламларини энергия хизматларидан чеклашга олиб келади ва натижада баъзи келишмовчиликлар, ҳатто давлатлараро урушлар ҳам келиб чиқади. Бундан ташқари, органик ёқилғини қазиб олиш, қайта ишлаш ва ишлатишда агроф-мухитга кўпгина захарли газ ва зарарли чиқиндилар чиқарилиб, тузатиб бўлмас даражада зарар келтирилмоқда.

Қайта тикланувчи энергия манбалари (КТЭМ) марказлашган энергия таъминотидан (электр энергияси, табиий газ, иссиқ сув) узоқда яшайдиган инсонларни, тоғ ва чўлларда истиқомат қилувчи аҳолини, мавсумий ишдагилар ёки экспедициядагиларни электр энергияси, иссиқлик ва ичимлик сувига бўлган талабларини қондиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бундан ташқари, улар шаҳарларда

бирламчи углеводород ресурсларини тежашда, мамлакат энергия хавфсизлигини таъминлашда катта роль ўйнайди. Ҳозирги вақтда бу соҳада етарлича тажриба тўпланган. Қайта тикланувчи энергия манбаларининг кўпгина қурилмаларидан фойдаланиш бўйича ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, уларга бошланғич нисбатан катта маблағ сарфлансада, иқтисодий жиҳатдан улар ўзларини оқлайди. Бирламчи энергия ташувчилар нарҳларининг ошиб кетиши (геологоразведка, қазиб олиш, етказиб бериш) ва иккинчи томондан, қайта тикланувчи энергия технологияларининг ривожланиши билан бу энергия тобора рақобатдош бўлиб бормоқда.

Атмосфера ва агроф-мухитга чиқаётган ташламаларнинг асосий қисми анъанавий ёқилғи билан ишлайдиган энергетика (31,3%) ва нефть-газ соҳасига (29%) тўғри келади. Олтингугурт, азот, углевод оксидлари атмосферада узоқ масофага тарқалади, сув билан қўшилиб кислота эритмаларига айланади ҳамда ёмғир таркибида ерга тушади ва ўсимликларга, тупроққа, сувга салбий таъсир кўрсатади. Агроф-мухитда кислоталарнинг кўпайиши оқибатида оғир металллар озик-овқатларга ва шу маҳсулотлар орқали одам организмига ўтади. Бунда бир зарарли оқибатнинг кетидан иккинчисининг зарарли таъсирини кўриш мумкин.

Шундай қилиб, энергия балансига бир вақтнинг ўзига экологик тоза бўлган қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг жалб қилиш орқали агроф-мухитга техноген таъсирларни камайитириш мумкин. Қайта тикланувчи энергия манбаларининг яна бир афзаллиги - углеводород ресурсларини электр-энергия ишлаб чиқаришда ёқиш эмас, балки уларни нефть – кимё саноатида хом ашё сифатида ишлатиш учун сақлаб қолиш имконини беради. Марказий энергия таъминотидан узоқ, бориш қийин бўлган аҳоли яшаш жойларида қайта тикланувчи энергия иқтисодий жиҳатдан асосланган, қулай ва ишончли энергия манбаи бўлиши мумкин.

Қайта тикланувчи энергия манбалари, одатда етарлича катта бўлган аҳоли яшаш жойларини, йирик саноат корхоналари ва муассасаларни энергия билан тўла таъминлаш имконига эга эмас. Улар бориш қийин, марказдан узоқдаги объектларни энергия билан таъминлайдилар, ёки анъанавий энергия манбаларига қўшимча объект сифатида қўлланилади. Мамлакатимизда, хусусан экологик жиҳатдан қулай бўлмаган ҳудудларда қайта тикланувчи экологик тоза энергия манбаларини қўллаш катта истиқболга эга ва бу экологик, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан самаралидир. Марказий Осиёда энергетиканинг иқтисодий ўсиш даражаси 77-жадвалда берилган. 143-расмда Ўзбекистоннинг бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларининг таркиби

кўрсатилган. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, республика иктисодиётини таъминлашда нефть-газ сектори бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларининг 97% ни етказиб бермоқда. Бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларини истеъмол қилишда кўмирнинг улуши 2,3%, сув энергетикасининг улуши эса 0,7% га тўғри келади. Катта салоҳиятга эга эканлигига қарамасдан, қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишнинг улуши бир фоиздан анча кам ҳамда келтириб ўтилган диаграммада кўрсатилмаган. Ёқилғи энергетика комплексининг бундай бир ёқлама ривожланиши иктисодиётнинг янада ривожланишини энергия билан таъминлаш қанчалик ишончлилигини, «Барқарор ривожланиш» тамойилларига мослигини ва умуман ёқилғи энергетика сектори фаолиятида юзага келадиган экологик зарар хавфини таҳлил қилиб чиқишни талаб этади.

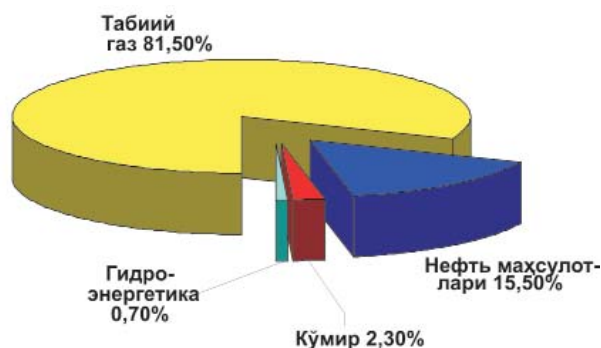
Ўтган асрнинг 70-йилларидаги энергетика инқирози, 2005-2007 йиллардаги углеводород ёқилғиси нархларининг кескин ортиб кетиши, қазилма ёқилғиларни импорт ва экспорт қилувчиларни энергиянинг янги муқобил манбалари хақида ўйлашга мажбур этди. Европа мамлакатларида ўрнатилган қуёш фотоэлектрик станцияларининг умумий қуввати 2002 йили бор йўғи 392 МВт бўлган бўлса, 2004 йил бошларида 560 МВт га етди, яъни йиллик ўсиш 43% га яқин бўлди. Фотоэлектр элементларини ишлаб чиқариш бутун дунёда 2004 йилда 1200 МВт дан 2005 йилда 1727 МВт га етди, яъни ўсиш 40 % дан ошиб кетди. Япония 2005 йилда 833 МВт (бунда ўсиш 38%), Европа 452 МВт қуёш фотоэлектр элементларини ишлаб чиқарган (бунда ўсиш 44%). АҚШда ишлаб чиқарилган элементлар 10 % га ошган. Энергия ишлаб чиқариш дунёнинг бошқа жойларида икки баробарга ошди ва 289 МВт ни ташкил этди. 2003 йилги маълумотларга кўра, дунё бўйича 2 млн. қуёш сув исситиш тизимлари ишламоқда. АҚШда қуёш коллекторларининг умумий майдони 10 млн.м² га, Японияда 8 млн. м² га етди, Исроилда эса мамлакат умумий иссиқ сув таъминотининг 70% ташкил этадиган 800 минг-

дан ортиқ қуёш қурилмалари ишлаб турибди. 2003 йил бошларида Европа иттифоқи давлатларида умумий юзаси 13,5 млн м² дан ортиқ бўлган қуёш коллекторлари ўрнатилган. Сўнгги йилларда бундай ускуналарни ўрнатиш суръати йилига 1 млн ни ташкил этди. Шамол энергетикаси ҳам тез суръатларда ривожланмоқда. Европа иттифоқи давлатлари бу соҳада пешқадамдир. Шамол энергиясидан фойдаланиш йиллик ўсиш даражаси Европада 33-34%ни ташкил этиб, 2004 йилда ўрнатилган шамол энергияси ускуналарининг қуввати 28,4 ГВт га етди.

Охириги йилларда биомассадан биогаз ишлаб чиқариш йилига уч баробар, геотермал энергиядан фойдаланиш йилига 10-11%га, кичик гидроэнергетика йилига 3,5%га ошди. Бир қатор Европа давлатлари қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантириш режасини эълон қилишди. Масалан, Германия 2050 йилгача мамлакат энергетика балансида қайта тикланувчи энергия манбалари ҳиссасини 50%га етказишни режалаштирмоқда. Углеводород хом ашёсининг катта захираларига эга эканлигига қарамай, Ўзбекистон олдида ҳам муқобил энергия манбаларини излаш масаласи турибди. Қайта тикланувчи энергия манбаларини мамлакат энергия балансида жалб қилиш:

- Энергетика мустақиллигини узоқ келажаккача сақлаб туришга;
- Иктисодиётда энергия таъминотини яхшилашга;

143-расм. Бирламчи ЁЭР тузилмаси



77-жадвал. Марказий Осиё мамлакатлари энергетикаси ресурсларининг имкониятлари

Энергия ресурслари, млрд. т.	Қозоғистон		Қирғизистон		Тожикистон		Туркменистон		Ўзбекистон		МОР	
	Йиллар											
	2002	2020	2002	2020	2002	2020	2002	2020	2002	2020	2002	2020
Кўмир, млрд. т.	34,1	34,1	1,34	1,27	0,67	1,0	жуда кам	жуда кам	2,0	2,0	38,1	40,37
Нефть, млн. т.	2760	2760	11,5	10,2	5,4	10	75	75	81	81	2932,9	2946,2
Табиий газ, млрд. м ³	1841	1841	6,54	6,2	9,2	10	2860	2860	2000	2000	6716,7	6717,2
Гидроэнергия қуввати, кВтч/йил	27	27	52	99	317	317	2	2	15	15	413	460
Уран, минг т.	601	601	жуда кам	жуда кам	жуда кам	жуда кам	жуда кам	жуда кам	83,7	83,7	684,7	684,7

а) Кўмир, нефть ва табиий газ бўйича ўрганилган захиралар ҳажмлари келтирилмоқда.

б) Иктисодий жиҳатдан самарали гидроэнергия имкониятлари келтирилган.

в) МИРЭС баҳоси бўйича қазिश харажатлари 130 долл./кг бўлган ўрганилган уран захиралари келтирилган.

- Қишлоқ ва чекка ҳудудларда энергия таъминоти яхшилашга;
- Буғ газлари ташламаларини қисқартиришга;
- Давлатнинг барқарор ривожланишига асос бўлишини ҳукуматимиз яхши тушунади.

Энергетика мустақиллигининг узоқ муддатли истиқболлари

Қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш атмосферага буғ газ ташламалари миқдорини камайтиришда муҳим аҳамиятга эга.

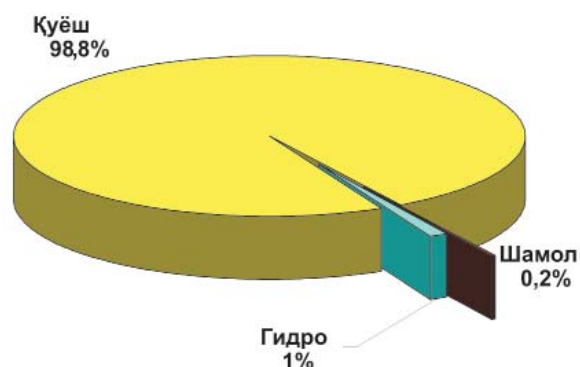
Қайта тикланувчи энергия манбалари ривожланган мамлакатларда углеводородли энергия манбалари ўрнини босувчигина эмас, балки сайёрамиз минтақаларининг турли ҳудудларида истикомат қилувчи аҳолининг ижтимоий масалаларини ҳал қилиб берувчи, шу жумладан, улар ишлатилаётган жойларда бандликни таъминловчи омил ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос иқлим шароитларида қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишнинг келажаги жуда ҳам порлок. Хавфсиз энергия таъминоти - бу қазиб олинувчи моддаларга асосланган энергия ресурсларини (ёқилгини) аста-секин қайта тикланувчи энергия манбалари билан алмаштиришга қаратилган экологик сиёсатнинг асосий мақсадларидан биридир.

Қайта тикланувчи энергия – бу агроф-мухит энергия оқимидан олинadиган энергия манбаларидир. Буларга: қуёш, шамол, сув ресурслари, геотермал манбалар, саноат ва муниципал, қишлоқ хўжалик чиқиндиларидан олинган биогаз киради.

Қайта тикланувчи энергия салоҳияти. Буғ газлари ташламаларини камайтиришнинг муҳим йўналишларидан бири ноанъанавий ва органик ёқилғи ишлатилмайдиган қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш бўлиши мумкин.

144-расм. Ўзбекистонда қайта тикланувчан энергия манбаларининг техник имкониятлари тузилмаси



78-жадвал. Ўзбекистонда қайта тикланувчан энергия манбаларининг имкониятлари

Имконияти	Жами (млн. т.н.э.)	шу жумладан, энергия (млн. т.н.э.)			
		гидро	қуёш	шамол	геотермал сувлар
Ялпи	50984,6	9,2	50973,0	2,2	0,2
Техник	179,0	1,8	176,8	0,4	-
Ўзлаштирилган	0,6	0,6	-	-	-

Ўзбекистоннинг қайта тикланувчи энергия манбалари салоҳияти улкан - 51 млрд. т.н.э. (нефт эквиваленти)га тенг. Бугунги кунда мавжуд технологиялар бундан 179 млн. т.н.э. ни фойдаланиш имконини беради. Бу мамлакат бўйича бир йилда қазиб олинadиган ёқилғилардан уч баробар кўпдир (78-жадвалга қаранг). Қайта тикланувчи энергия манбаларининг техникавий салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилганда, ёқилганида 447, 5 млн. т CO₂ чиқиндиси чиқадиган миқдордаги ёқилғи ўрнини босиш мумкин бўлар эди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда техникавий ва молиявий имкониятларнинг тўлиқ мавжуд эмаслиги, шунингдек, анъанавий ва ноанъанавий электр станцияларининг агроф мухитга кўрсатадиган экологик таъсирининг аниқ бир тафсилотлари йўқлиги туфайли ушбу салоҳиятни тўла-тўқис амалга ошириш мумкин эмас. Таъкидлаш жоизки, техникавий салоҳият (144-расмга қаранг) боғдорчилик ва чорвачилик, саноат ва маиший чиқиндилар биомассасини ҳисобга олмаган ҳолда баҳоланган. Дастлабки ҳулосалар шуни кўрсатадики, 1 га ерга экилган пахтадан 2 тоннадан 4 тоннагача ғўзапоя олиш мумкин, шунча ғўзапоя 2 млн. т.н.э. ни ташкил этиши мумкин. Аммо, ушбу қайта тикланувчи энергия манбаларини ўзлаштиришнинг экологик томонлари ҳозирча кўриб чиқилмаган.

Умуман, Ўзбекистонда ҚТЭМ қатта салоҳиятга эга эканлиги ушбу секторни муваффақиятли ривожлантиришга хизмат қилади, бу эса тегишли иқтисодий қулай мухит яратилганда мазкур салоҳиятнинг қатта қисмини ўзлаштиришга имкон беради.

Қайта тикланувчи энергия манбаларидан электр энергия ишлаб чиқариш.

Қайта тикланувчан энергетика технологияларини Ўзбекистон шароитида қўллаш

Бугунги кунда Ўзбекистонда қайта тикланувчи энергия манбалари ичида яхши ўзлаштирилиб бораётган турларидан бири - дарёларнинг энергия салоҳиятидир. Кейинги йилларда қуёш ва шамол энергиясидан фойдаланиш бўйича қатор лойиҳалар амалга оширилди, лекин улар асосан кўرғазма характерига эга бўлди. Шу билан бирга республика ҳозирнинг ўзида қуйидаги қайта тикланувчи энергетика технологияларини кенг қўллаш имкониятига эга:

- сув исситиш қуёш панеллари;
 - электр энергия ишлаб чиқариш учун қуёш фотоэлектр тизимлари;
 - электр энергия ишлаб чиқариш учун микрогидроэлектр станциялари;
 - электр энергия ишлаб чиқариш учун шамол генераторлари;
 - электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш учун биогаз ускуналари;
 - қуёш-шамол гибрид (аралаш) тизимлари.
- Келажақда қуйидаги бошқа турдаги технологиялар-

ни ҳам қўллаш имкониятлари кўриб чиқилиши зарур:

- Тошкент ва Самарқанд каби йирик шаҳарлардаги марказлашган иссиқлик таъминоти тизимларида йирик аҳлат ёкиш қурилмаларида маиший чикиндилардан фойдаланиш;

- куёш электр станцияларидан фойдаланиш;
- геотермал энергиялардан фойдаланиш.

Қайта тикланувчи энергиянинг баъзи технологияларидан фойдаланишда шуни назарда тутмоқ лозимки, улар кўпинча кўшимча энергия манбаи сифатида ишлатилиши мумкин, чунки фотоэлектр станциялари кечаси, шамол генераторлари эса шамол йўқ пайтларда энергия ишлаб чиқармайди ва ҳ.к. Шу сабабли улар кўшимча электр манбаларини талаб қилади. Умуман, улар анъанавий энергия манбаларини тўлдириб турувчи объект ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан энергияни иқтисод қилиш, иккиламчи ресурслар, чикиндилар, чикиндисиз технологияларни ва қайта тикланадиган энергия манбалари ҳисобига энергия ишлаб чиқаришнинг янги усулларни ишлаб чиқиш ва тадбиқ этиш бўйича қисқа ҳамда узоқ муддатли давлат дастури қабул қилинган ва амалга оширилмоқда.

2005 йилдан буён Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси қошида «Эко-энергия» илмий-тадбиқий марказ фаолият юритмоқда. Ушбу марказнинг асосий фаолияти муқобил энергия манбалари соҳасидаги янги технологияларни тадбиқ этиш ва сонини кўпайтиришдан иборат.

Марказнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш билан боғлиқ атроф-муҳитнинг ифлосланишига доир масалаларни кўриб чиқиш ҳамда мазкур соҳада қонуний-меъёрий, раҳбарий ва дастурли хужжатларни тайёрлаш;

- Атроф-муҳит муҳофазаси ва қазиб олинadиган ёқилғи ресурсларини иқтисод қилиш мақсадида қайта тикланадиган энергия манбалари ресурсларидан фойдаланиш ва амалиётга тадбиқ этиш йўллариини излаш;

- Қайта тикланадиган экологик тоза энергия манбаларидан кенг миқёсда фойдаланиш.

Бугунги кунда «Эко-энергия» маркази мувофиқлаштирувчи фаолиятни қайта тикланадиган энергия манбалари усқуналарини ишлаб чиқарувчи ва манфаатдор корхоналар билан олиб боради. Хусусан, Трансфертехнологиялари бўйича Агентлик, «Соф-энергия», «Energo ekotex system», «Қурилишгелиосервис», «Энком», «Фотон» ОАЖ, «Араббай», «Барака ютук», «Solar city», фермер хўжаликлари ассоциациялари ва бошқалар шулар жумласидан.

«Эко-энергия» маркази Тошкент «Фотон» ОАЖ томонидан ишлаб чиқилган фотоэлектрик станциялар (ФЭС) ни корхона ва ташкилотларнинг тўғридан тўғри шартномалари асосида буюртма бўйича ўрнатиб бериш имкониятига эга. Истиқболда улар молиявий кўмак сифатида фермер ва чорвачилик хўжаликларида тадбиқ этилади ҳамда сони кўпайтирилади.

Бевосита уларнинг иштироки ёрдамида турли лойиҳалар бўйича қатор ФЭС (ёритиш, теле ва радиоаппаратура, алоқа, сувлар ишлаб чиқилди, ўрнатилди ва фойдаланишга топширилди. Хусусан, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Самарқанд, Навоий, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларидаги чорвачилик, саноат ва маиший чикиндилардан олинadиган биогаз ҳамда экологик тоза юқори сифатли биоорганик ўғитларни олиш бўйича усқуналар, гелиоситгичлар (иссиқ сув ва иситгич).

Давлат табиатни муҳофаза қилиш объектларида куёш фотоэлектрик станциялар ва куёш коллекторларини ўрнатиш бошланган. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг тасдиқланган давлат дастурига мувофиқ Кўмита Трансфер Технологиялари Агентлиги ҳамда Тошкент «Фотон» ОАЖ нинг молиявий кўмагида «Эко-энергия» маркази «Хисор» давлат кўриқхонасига навбатдаги фотоэлектрик станциясини фойдаланишга топширди. Мазкур станция марказдан узоқда жойлашган кўриқхона ишчи ходимларига кўшимча арзон электр энергия олиш имконини берди. Ушбу қурилма Сурхондарёдаги кўриқхонада муваффақиятли фойдаланилмоқда. Жиззах вилоятидаги «Зомин» мониторинг маркази ҳамда Бухоро вилоятидаги «Жайрон» экологик маркази учун электр ва иссиқлик-техник асоси тайёрлаб қўйилган. БМТ Тараққиёт Дастурининг Ўзбекистондаги доимий ваколатхонаси билан ҳамкорликда мазкур қурилмани сотиш бўйича тендер ўтказилган ва у жорий йилнинг сентябрь ойида ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг буюртмасига биноан марказ кичкина дарё, ариқларнинг энергиясидан самарали фойдаланиш учун микро ГЭСларни ишлаб чиқишни бошлади. Уларнинг конструктив элементларини ҳисобга олган ҳолда конструктив-технологик «Мальш-1» микро ГЭС тузилмаси ишлаб чиқилди. Ҳозирги вақтда қуввати 600-800 Вт бўлган микро ГЭС ни тайёрлаш жараёнлари бошланган. Мазкур қурилма республикада фермер, чорвачилик хўжаликлари, аҳоли, корхоналар ва ташкилотлар фойдаланиши мумкин.

Ўзбекистон дунёдаги энергия мустақиллигига эга санокли давлатларидан бири ҳисобланади. Собиқ Совет Иттифоқи парчалангандан сўнг қийин ўтиш даврларида нефть-газ соҳасининг саъй-ҳаракатлари билан ишлаб чиқариш наинки қисқарди, балки табиий газ олиш 30 % дан кўпроқ, нефть қазиб чиқариш 1995 йил охирида уч баробарга ошди, мамлакатнинг энергетика мустақиллиги таъминланди. Нефть-газ саноати республика иқтисодиётининг бирламчи ёқилғи-энергия ресурсларига бўлган талабининг 97% ини таъминлайди. Мавжуд таҳлилларга кўра, қазиб олиш суръати ҳозирги даражада бўлса, захиралар билан таъминланганлик суюқ углеводородлар бўйича 15 йилга, газсимон углеводородлар бўйича эса 25 йилга етади. Аммо нефть-газ соҳасининг ресурслари билан таъминланганлик бўйича реал ҳолат бошқача тус олиши мумкин. Ишлатилаётган 90 та коннинг улушига (очилган конларнинг умумий сони 196 та) угле-

водород захираларининг асосий қисми тахминан 20 та қонда бўлган қолдиқ захираларнинг 90% га яқини тўғри келади. Асосий йирик қонларда қазиб олиш пасаймоқда ёки шунинг арафасида турибди. Текширилган захираларнинг асосий қисми майда ва ўрта қонларга тўғри келади ҳамда улар қийин қазиб олинувчи қонлар гуруҳига мансуб.

Ёқилғи – энергетика мустақиллигини сақлаб қолиш учун энергетикани ривожлантиришнинг анъанавий бирламчи энергия манбаларига асосланган бир хил қолипдаги ёндашувларидан чекиниш ва мамлакат ёқилғи – энергетика балансига муқобил энергия манбаларини жалб қилиш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш зарур.

Иқтисодий энергия билан таъминлашни яхшилаш

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил республикани ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2006 йилда иқтисодий барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устивор вазифаларга бағишланган мажлисдаги маърузаларида таъкидлаганидек, 2006 йилда ялпи ички маҳсулот 7,2% га, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 6% га ошиши кўзда тутилган. Саноатнинг ривожланиш суръатини 9% га ошириш режалаштирилган.

Маърузада, шунингдек, иқтисодий энергия таъминотидаги энг сезиларли салбий омиллардан бири ички ялпи маҳсулотга тўғри келувчи энергия сарфининг ривожланган давлатлар кўрсаткичларидан бир неча баробар ортиқлиги ҳамда хўжалик юретишнинг бозор муносабатларига тўғри келмайдиган энергия истеъмолининг илдииз отган психологияси мавжуд эканлиги таъкидланди.

Осиё тараққийёт банки (ОТБ) экспертларининг маълумотига кўра, ривожланган давлатлар, шунингдек МДХ ва Марказий Европа мамлакатларига нисбатан Ўзбекистон маҳсулот бирлигига тўғри келувчи энергия сарфининг энг юқори кўрсаткичига эга. 1997-2003 йиллар мобайнида ялпи ички маҳсулот бирлигига тўғри келувчи энергия сарфи ҳар бир минг АҚШ доллар маҳсулотга 2,8 дан 4,3 тонна шартли ёқилғига ошди, бошқа мамлакатларда эса бу кўрсаткич барқарор қамайиб бормоқда.

Ялпи ички маҳсулот ҳажмини ошириш режаси энергия ресурсларини ишлаб чиқаришни мос равишда оширишга олиб келади. Бироқ, аввал айтганимиздек, энергияни тежаш бўйича чора-тадбирларни кенг қўламда жорий қилмасдан туриб, фақатгина анъанавий энергия манбаларига суяниб, ушбу масалани ҳал қилиш мушкул. Аммо, энергияни тежаш соҳасида қатта натижаларга эришиш энергия истеъмоли маданиятини ўз ичига олган ҳолда мақсадга қаратилган ҳар кунлик ишни талаб қилувчи узок жараёндр.

Қишлоқ ва чекка туманларда энергия таъминотини яхшилаш

Аҳоли сони ва унинг ўсиши (йилига 2,3%) жиҳатидан Ўзбекистон Марказий Осиёда бирин-

чи ўринда туради. Башоратларга кўра, Ўзбекистон аҳолиси 2010 йилга бориб 30,3 млн. кишига етади. Ҳозирги вақтда 60 % дан кўпроқ аҳоли қишлоқларда истиқомат қилади. Ўртача аҳоли зичлиги 1 квадрат километрга 51,4 киши тўғри келади.

Республика вилоятларидаги кўпгина қишлоқларда истеъмолчиларга электр энергия ва табиий газ билан таъминлаб бериш сифати ва ҳажмида муаммолар бор. Чорвачилик хўжаликлари ва уйлардан бир неча километр узоқда жойлашган чекка қишлоқларда, одатда, марказлашган энергия таъминоти йўқ. Ҳозирги шароитда 1 км электр тармоғи ўтказиш тахминан 15000 АҚШ долларига тўғри келадиган вақтда бундай қишлоқларни электр узатиш тармоғига улаш амалда мумкин эмас.

Дунё амалиётида, қишлоқ ҳудудларини энергия билан таъминлашда кўпинча қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланилади. Мазкур тажриба Ўзбекистонда ҳам қўлланилиши мумкин. Бу орқали қишлоқ туманларининг энергия таъминоти сифати яхшиланади - нафақат яшаш шароитларининг қулайлиги ошади, балки хусусий тадбиркорлик ривожланади. Бу эса, ўз навбатида янги иш ўринларининг очилишига, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига сабаб бўлади, ёшларнинг миграциясига барҳам беради.

Буг газлари ташламаларининг қисқариши

Жаҳон ресурслари институтининг маълумотларига кўра, (2003 йилги маълумот) буг газлари ташламалари бўйича Ўзбекистон Марказий Осиёда Қозоғистондан кейин иккинчи ўринда (121044,6 минг.тонна ва 123685,6 минг тонна/йилига) туради. Бунда ташламаларнинг 80% дан кўпроғи энергетика секторига тўғри келади. Экологик тоза қайта тикланувчи энергия манбаларини энергия балансида кенгрок жалб қилиш зарур. Бу ўз навбатида, буг газлари ташламаларини қисқартиришда муҳим омил саналади.

Давлатнинг барқарор ривожланиши

Ўтган асрнинг 70-йилларидаги энергетика инкирози дунёнинг деярли барча давлатларини қамраб олди. Бу ёқилғи-энергетика ресурслари захираларининг чекланганлигини уқтирувчи бекиёс сабоқ бўлди. Келажак авлод имкониятларига путур етказмаган ҳолда бугунги авлод эҳтиёжини қондириш маъносини англатувчи «Иқтисодийнинг барқарор ривожланиши» тушунчаси шаклланди.

Газ саноатининг XX аср ўрталарида ривожланишидаги ютуқлар – газ ва газ конденсатлари қонларининг қатта бўлмаган ҳаражатлар билан фаол ишга тушириш – энергия ресурсларининг истеъмоли умумий балансида табиий газ ҳиссасининг ортишига олиб келди. Ички бозорда газ нархининг арзонлиги, қатта қўламдаги газлаштириш углеводородлар қазиб олишнинг кескин ортиб кетишига олиб келди.

Нефть-газ соҳаси фаолиятида ер остидан бир бирлик ҳажмда олинадиган углеводород микдори учун қидирув ишлари билан захиралар ўсишини уч бирликка ошириш, яъни режалаштирилаётган қазиб

олишдан уч баробар кўп эканлигини исботлашни талаб этадиган қоидага амал қилинар эди. Бу талабга риоя этилмаганлиги сабабли 90- йиллардан бошлаб кидириб топилган углеводород захираларининг фожели тугаб боришига олиб келди. Табиий углеводородларнинг истиқболли ва текширилган захиралари қандай бўлишидан қатъий назар, улар қайта тикланмайдиган энергия манбаларига киради. Уларни жадал қазиб олиш захираларни камайтиради, бу эса барқарор ривожланиш тамойилларига зиддир. Бутун иқтисодиётнинг биргина энергия манбаига – қазиб олинадиган ёқилғига қараб қолиши мамлакат энергия хавфсизлигига раҳна солади ва нефть-газ соҳасига ҳаддан ташқари оғир юк бўлиб тушади. Мамлакат иқтисодиёти барқарор ривожланиш тамойилларига мувофиқ ривожланиши учун энергияни иқтисод қилишда энг юқори даражага эришиш, энергиядан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш керак.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасининг олдида мамлакат энергетика хавфсизлигини тامينлашда мамлакат ёқилғи–энергетика балансига қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг жалб этиш муаммоси турибди.

Муқобил энергия турларидан фойдаланиш даражасининг гидроэнергетика, сув омборлари ва ирригация каналлари, океан тўлқинлари, қуёш энергиясига, шамол ва биомасса (шу билан бирга маиший чиқиндиларни утиллаштиришдан олинадиган энергия) ҳамда геотермал энергия салоҳиятига асосланган.

14.1. Қуёш энергияси

Ўзбекистоннинг иқлим ва географик шароити қуёш энергиясидан саноатда кенг қўламда электр ва иссиқлик энергиясини олиш имкониятини беради. Қуёш энергияси – бу қайта тикланувчи энергия манбаи бўлиб, амалда ишлатиш нуктаи назаридан келажакга порлоқ, фойдаланиш учун қулай, оддий энергия хисобланади.

Ўзбекистоннинг қуёш энергияси бўйича ялпи салоҳияти 50973 млн. тонна нефть эквивалентига тенг деб баҳоланади, бу эса республика ҳудудидаги ҳозиргача текширилган барча қайта тикланувчи энергия манбаларининг 99,7% ига тенг. Унинг техникавий салоҳияти 176,8 млн.тонна.н.э. (ҚТЭМ жами техникавий салоҳиятининг 98,6 %). Ўзбекистон ҳудудига ҳар йили тушаётган қуёш энергияси ўзининг мутлоқ қийматига кўра, мамлакатнинг ўрганилган барча углеводород хом ашё захирасидан кўпдир. Ҳозирги вақтда қуёш энергиясининг бор-йўғи 0,6 млн.т.н.э. ўзлаштирилган холос (техникавий салоҳиятнинг 0,3%).

Республикада бир йилда қуёш нури давомийлиги шимолда 2000 соатга етади ҳамда жанубий ҳудудларда 3000 соатдан ошади. Сутка давомида қуёш нур сочиши 7-10 соат, йиллик жами нурланиш шимолда 4800 МДж /м² дан жанубда 6500 МДж /м² гача ўзгариб туради. Бу республика бўйича қуёш энергияси салоҳиятининг ўртача қийматларини тавсифлайди, лекин аниқ ҳудуддаги қуёш энергияси ускуна-

сининг ишлаш шароити ва техникавий имкониятлари ҳақида маълумот бермайди. Шунга қарамай, қуёш энергиясининг техникавий салоҳияти республиканиннг энергияга бўлган йиллик талабини тўрт баробар қоплайди, бу эса салоҳиятнинг қанчалик тўғри аниқланганлиги борасидаги баҳс - мунозараларни юмшатади.

Қуёш энергияси амалиётда қўлланиши нуктаи назардан жуда истиқболлидир. Қуёш энергияси қурилмалари турли соҳаларда қўлланилиши мумкин. Бу, айниқса, марказлашган электр ва иссиқлик энергияси таъминотидан узоқда жойлашган аҳоли яшаш ҳудудларини энергия билан таъминлашнинг қулай йўлидир.

Қуёш энергиясидан амалда фойдаланишнинг энг истиқболли порлоқ соҳалари: электр энергия ишлаб чиқариш, қудуқлардан ичимлик ва суғориш учун сув чиқариш, чўл ҳудудларида сувларни чучуқлаштириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қуриштириш, иссиқхона ва уйларни иситиш, марказдан узоқда жойлашган уйларни иссиқ сув билан таъминлаш, иморатларни шамоллатиш ва совутиш, тоза ва юқори даражадаги иссиққа чидамли маҳсулотлар олиш учун юқори ҳароратли печларни қуриш.

14.2. Шамол энергияси ва кичик сув оқимлардан фойдаланиш

Шамол энергияси. Дунёда фойдаланиладиган қайта тикланувчи энергия турларидан бири шамол энергиясидир. Ўзбекистонда шамол энергиясининг ялпи салоҳияти 2,2 млн.т.н.э. деб баҳоланган.

Шамол энергиясининг имкониятларига баҳо беришда уни бекарорлиги ва паст тезлиги инобатга олинади. Шуни таъкидлаш лозимки, шамолнинг тезлиги Ўзбекистон гидрометеорология станцияларидан 10 метр баландликларда аниқланган. Бу станцияларнинг жойлашиши метеорологик масалаларнинг кўпгина вазифаларини бажариш билан белгиланади ва бунда шамол муҳим масалалардан бири ҳисобланади. «Ўзгидромет» маркази маълумотларидан замонавий шамол генераторларининг ишлаши учун зарур бўлган 80-100 метргача баландликдаги шамол тезлигини аниқлашда фойдаланиш амалда мумкин эмас.

Ўзбекистон ҳудудининг географик ҳолатига кўра, шамол оқимлари мавсумий характерга эга. Текисликларда шамолнинг йиллик ўртача тезлиги 2,0-5,0 м/сек ни ташкил қилади. Таҳлилларга кўра, шамол энергиясининг ялпи салоҳияти 3179,2 минг т.ш.ё. (тонна шартли ёқилғи), техникавий салоҳияти эса 610,5 минг т.ш.ё. га тенг. Шамолнинг ялпи салоҳияти сарҳадларимизда жуда ҳам нотекис; юқори кўрсаткич – 1322,3 минг т.ш.ё. Қорақалпоғистон ҳудуди учун характерли бўлса, энг паст кўрсаткич – 6,15 минг т.ш.ё. Фарғона вилоятида қайд этилган. Республика бўйича шамол оқимининг солиштирма қуввати ўртача 84,0 Вт/м² бўлиб, Андижон вилоятида – 20,0 Вт/м² ва Навоий вилоятида – 104,0 Вт/м² ни ташкил этади.

Таҳлилларга кўра, Ўзбекистондаги ўртача шамол тезлиги шамол генераторларини баланд тоғ ҳудудларига ва Орол денгизига яқин ҳудудларга ўрнатиш имконини беради. Аралаш (гибрид)

қурилмалардан (шамол генератори билан қуёш фото-электр станцияси) фойдаланиш, айниқса ўзига жалб қилади. Бунда қуёш нури ва шамол кучи бир-бирини ҳам сутка давомида (тун-кун), ҳам турли йил фаслларида (ёз, қиш) тўлдириб, олинаниган энергия таннархининг маълум даражада пасайишига имкон беради.

Ҳозирги вақтда Россия, Украина, Германия компаниялари 2,5 м/сек шамол тезлигида 30% фойдали иш коэффициентини билан ва 10 м/сек да тўлиқ қувватда ишлайдиган шамол генераторларини ишлаб чиқармоқда. Бундай генераторлардан, ўз навбатида, ижобий натижа билан шамол тезлиги паст бўлган ҳудудларда ҳам фойдаланиш мумкин.

Шамол энергияси салоҳиятини аниқлашда шамол тезлигининг ўртача суткалик қиймати, айниқса, ўртача ўн кунлик ёки ойлик ўртача тезлиги қийматини ҳам эмас, балки шамол генераторлари ўрнатиладиган аниқ жойда ҳар ойдаги шамол тезлигининг ўзгариш динамикаси ҳамда ой давомидаги барқарор бўлиши ҳақида маълумотларни тўплаш зарур.

Шамол энергияси салоҳиятини баҳолашда Тошкент авиация институти тамонидан яратилган, 50-100м ва ундан баланд ерларда ишлайдиган «Аэростатик шамол қуёш энергияси аппарати» мутахассисларни қизиқтирмоқда, чунки 10 метргача баландликда шамол батамом йўқ вақтда 80 метр ва ундан юқори баландликда шамолнинг тезлиги 5-8 м/сек ҳамда ундан кўпроқ бўлиши мумкин. Умуман олганда, республика миқёсида шамол энергиясининг салоҳиятини аниқлаш борасидаги изланишлар ҳозирги замон талабларига жавоб бермайди.

Кичик сув оқимлари энергияси

Энергетика ва автоматика институтининг маълумотларига кўра, сув энергиясининг салоҳияти 2,58 млн. т.ш.ё. деб баҳоланади. Шу билан бирга «Ўзбекистон Республикасида чўлланишга қарши курашнинг Миллий ҳаракатлар дастури»да (1999 йил) таъкидланишича, умумий гидроэнергетика ресурслари 7445 МВт қувватни ташкил этиб, бир йилда 26,7 млрд. кВт/соат электр энергия ишлаб чиқаради. Булардан, тахминан 23% гина фойдаланилади. Бу шартли ёқилғи тоннасига ўғирилганда 3,28 млн. т.ш.ё., яъни юқоридаги кўрсаткичдан 30% ортиқдир.

Дастурда кўрсатилган рақамлар йирик ГЭСларни қуришдан олинаниган қувватларни ифодалайди, чунки энергия ишлаб чиқариш ва тарқатиш бўйича ягона монополист бўлган «Ўзбекэнергия» ДАКни кичик ГЭСлар амалий эмас, кўпроқ назарий жиҳатдан қизиқтиради. Ўтган асрнинг 60-йиллари бошида Ўзбекистонда алоҳида истемолчилар учун автоном режимда ишлайдиган, қуввати 35 МВт бўлган 253 та кичик ГЭСлар фаолият кўрсатган. Ҳозирги вақтга келиб кўпгина кичик ГЭС лар бутунлай бузиб ташланган, улардан айримларинигина, шу жумладан охириги 25 йилда фойдаланилмаётган 5 дан 10 МВт гача қувватга эга бўлган 6 та кичик ГЭСни қайта тиклаш мумкин.

Кичик ва микро ГЭС лар кам қувватли (1 дан 3000 кВт қувватга эга) гидроэнергетик қурилмалар ёрдамида сув ресурслари ва гидравлик тизимлар энергия-

сидан фойдаланиб электр энергияси ишлаб чиқаради. Кейинги ўн йил ичида дунёнинг кўпгина мамлакатларида кичик сув энергетикасига талаб ортиб бормоқда. Биринчидан, катта сув энергетика иншоотларидан фарқли ўларок, кичик ва микро ГЭСларнинг экологик зарари жуда кам, иккинчидан эса, улар ёрдамида бориш қийин бўлган ҳамда ташқи муҳитдан ажралган ҳудудларни электр энергияси билан таъминлаш имконияти пайдо бўлди. Ва ниҳоят, кичик ГЭСларни қуриш кам харажатли бўлиб, бу харажатлар қисқа вақт ичида қопланади (5 йил ичида).

Турли сув хўжаликларидаги табиий шаршаралардан тортиб, сув тозалаш иншоотларигача кичик ва микро ГЭСларнинг гидроресурслари ҳисобланади. Ҳозирда ичимлик суви қувурларидан, шунингдек, саноат ва оқава сувларидан ҳам электр энергия олишга доир намуналар мавжуд. Кичик ГЭС лар ёрдамида катта бўлмаган сув оқимларидан ҳам электр энергия олиш мамлакатимизда қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантириш йўлидаги самарали йўналишдир.

Ўзбекистондаги мавжуд барча суғориш иншоотлари тизими Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигига қарайди. Кичик ГЭСларни суғориш иншоотларида қуриш самарадорлиги тайёр қурилган тўғонлар билан белгиланади. Бу ҳар 1 кВт энергияга сарфланган харажатларнинг янги жойга қурилган шундай ГЭС иншоотларидагидан 4-6 марта кам бўлишига имкон беради.

Осиё Тараққиёт Банки билан ҳамкорликда бажарилган «Ўзбекистон Республикасида қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантириш» лойиҳасида келтирилган кичик ГЭСларни қуриш пилот лойиҳаларининг жами қуввати 350 млн. кВт/соат ни ташкил этади.

Шуни таъкидлаш керакки, 1995 йил 476-сонли «Ўзбекистон Республикасида кичик гидроэнергетикани ривожлантириш тўғрисида»ги қарор қабул қилинди, унда республикада кичик гидроэнергетикани ривожлантириш Дастури тасдиқланган. Дастурда биринчи навбатда ўзини тез - 10 йил (қурилаётган ва лойиҳалаштирилаётган- 5та ГЭС ва қуриш кўзда тутилгани-9 ГЭС) ичида оқлайдиган кичик ГЭС лар, 10 йилдан ортиқ вақт ичида (127 ГЭС) ўзини оқлайдиган, келажаги порлоқ ГЭС лар қурилиши белгиланган. Дастурни бажаришнинг биринчи босқичида ишга туширилганда йилига ўртача 4,6 млрд. кВт/соат электр энергия ишлаб чиқадиغان 141 та ГЭС қурилиши кўзда тутилган.

Республикада кичик гидроэнергетиканинг асосий манбаи кичик тоғ дарёлари билан боғлиқ. Микро ГЭСларни (қуввати 100 кВт) деярли барча жойларда ўрнатиш мумкин. Гидроагрегат энергоблок сув олиш ва автоматик бошқариш ускуналаридан иборат. Чекка тоғли ҳудуд аҳолисини энергия билан таъминлашда кичик сув оқимлари каскадига ўрнатиш мумкин бўлган, бир неча кВт қувватига эга бўлган микро ГЭСлардан фойдаланиш ҳақидаги таклифлар бизга маълум эмас. Бу кичик сув оқимларининг салоҳияти устида изланишлар олиб борилмаган ва у баҳоланмаган.

Дарёларда 650 та мини ва микро ГЭСларнинг (БМТ Тараққиёт Дастурининг «Ўзбекистонда қайта тикланувчи энергетикани ривожлантиришнинг миллий стратегиясини ишлаб чиқиш бўйича тахлилий тадқиқотлар» лойиҳаси маълумотларига асосан) қурилиши ва Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтувчи ирригация каналлари тармоқларидаги сунъий ва табиий сув оқимлари гидроэнергиянинг сезиларли даражадаги техникавий салоҳиятини таъминлайди. Умуман олганда, гидроманбаларнинг салоҳиятини ўртача ойлик сув сарфи, сув оқими тезлиги, сув оқимининг нишоблиги, оқим сатҳларидаги фарқ, сув оқимининг статик ёки ишчи босими каби кўрсаткичлар бўйича аниқлаш зарур, деб ҳисоблаймиз.

14.3. Биомасса энергияси ва экологик ёқилғиларнинг бошқа турлари *Биогаз технологиялари*

Чорвачилик чиқиндилари (гўнг, гўнгнинг суюғи, озуқа чиқиндилари) атроф-муҳитни ифлослантиради. Янги гўнгнинг далаларга чиқарилиши ер ости сувлари ва атмосферанинг захарланишига, тупроқларнинг зарарли микроорганизмлар билан ифлосланишига олиб келади. Бундан ташқари, гўнг чириши давомида атмосферага кўп миқдорда, яъни 1 тонна қуруқ гўнг учун 300-400 м³ ҳисобида метан гази ажралиб чиқади. 1 тонна метан газининг атмосферага чиқарилиши 21 тонна карбонат ангидрид чиқарилишига тенг.

Қишлоқ хўжалик чиқиндиларига: пахтачиликда-гўзапоя, ғаллачиликда - сомон ва похол, чорва ва парандачиликда-органик чиқиндилар (гўнг) киради.

Йилига аҳоли жон бошига 1-2 м³ деб қабул қилинган қаттиқ маиший чиқиндилар (ҚМЧ)нинг ўртача меъёрига мувофиқ, бир йилда фақатгина аҳолидан чиққан чиқиндиларнинг йиғилиш ҳажми 10991,5 минг м³ ни ташкил этмоқда. Аҳоли яшаш пунктларидаги жамоат ташкилотларини ҳисобга олганда бу кўрсаткичлар мос равишда 1,5 м³ ва 13739,4 минг м³ ни ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида маиший ва хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти натижасида ҳар йили, меъёрий ҳисоб-китоблар асосида, 30 млн м³ дан кўпроқ қаттиқ маиший чиқиндилар ҳосил бўлади.

Ўзбекистон учун биомассадан фойдаланиб, энергия ишлаб чиқаришда асосий хом ашё - бу чорвачилик ва паррандачилик, қаттиқ маиший, озиқ-овқат, саноат чиқиндилари, шаҳар оқава сувлари ва ўсимлик қолдиқлари ҳисобланади. Чиқиндилардан энергия олишда, асосан чорвачиликдаги оғилхона гўнглари кўпроқ қизиқиш уйғотади.

Биогаз олиш учун кейинги салоҳиятли манба - бу шаҳар оқава сувларини тозалаш станцияси чўқиндиларидаги фаол балчиқ лойқалардир. Аэрация станцияларда ҳосил бўладиган фаол балчиқ лойқаларнинг йиллик йиғилиш миқдори 1 млн. тоннани ташкил этади. Олинган биогаз аэрация станцияларида иссиқлик ва электр энергияси олиш учун, қайта ишланган балчиқ лойқалардан эса ўғит сифатида фойдаланилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида биогазнинг салоҳияти унча катта эмас, деган даъволарга

қарамасдан, ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, фақатгина чорвачилик ва шаҳар қаттиқ маиший чиқиндиларидан фойдаланилганда биогазнинг ялпи салоҳияти йилига 16 млрд. м³га ҳамда техникавий ҳамда иқтисодий салоҳияти йилига 8,9 млрд. м³ дан ортиқ экан. Иссиқлик бериш қобилятига кўра, техникавий салоҳиятнинг кўрсатилган қиймати 6,5 млрд. м³ табиий газга ёки 7,5 млн. т.ш.ё. га тўғри келади.

Шунингдек, бу чиқиндиларни қайта ишлашнинг техникавий амалга ошириш мумкин бўлган ҳажмининг ўзидангина республика қишлоқ хўжалиги 14 млн. тонна экологик тоза, юқори сифатли органик ўғит олиш мумкинлиги аҳамиятлидир, бу эса 1,4 млн. тонна минерал ўғитга тенг.

Биогазнинг ялпи ва техникавий салоҳиятининг келтирилган қийматлари шаҳар оқава сувлари чўқиндиларини қайта ишлаш, шаҳардаги ўсимлик қолдиқларини йиғиш ва ишлатиш, ташландиқ ерларда энергетик мақсадларда ўсимликлар етиштиришни ташкил этиш ва бошқа кўплаб биоэнергетикани ривожлантириш омиллари ҳисобига анча ўсиши мумкин. Шундай қилиб, қаттиқ маиший чиқиндилар ва чорвачилик чиқиндиларидан олинган биогазнинг техникавий салоҳияти республиканинг энергияга бўлган йиллик талабининг 10% дан ортиғини ташкил этади ва бу республикада биогаз технологияларининг ривожланиш келажаги порлоқ эканлигини кўрсатади. Қишлоқ хўжалиги чиқиндиларини биогаз ускуналарида қайта ишлаш, хўжаликларга ҳар қандай маиший газ асбобларидан фойдаланиш ҳамда қишлоқ хўжалик техникаси учун ёқилғи сифатида ишлатиш имконини беради.

Геотермал ресурслар салоҳияти

Геотермал ресурслар амалда Республикаимизнинг барча ҳудудларида мавжуд. Кўп йиллик тадқиқотлар Ўзбекистон ҳудудида 8 та гидротермал ресурслар ҳавзалари мавжуд эканлигини аниқлаш имконини берди.

Геотермал ресурсларнинг ялпи салоҳияти 244,2 минг т. ш.ё. деб баҳоланган, техникавий салоҳияти эса аниқланмаган. Геотермал сувларнинг энг катта салоҳияти Фарғона водийсига (Наманган вилояти - 42,6 минг т.ш.ё.) ва Бухоро вилоятига - 81,2 минг т.ш.ё. тўғри келади.

Ўзбекистон Республикасида, шунингдек геотермал энергия манбаларининг қуруқ тоғ жинси кўринишидаги турлари (Фарғона, Амударё геологик ботиғи, жанубий Оролбўйи) ҳам аниқланган. Геотермал энергия салоҳиятидан фойдаланишни (қуруқ жинслар, гранитоидлар ҳарорати) Фарғона водийсидаги Чуст-Адрасманов петротермал аномалияси базасида қуввати 40 МВт бўлган паст ҳароратда қайновчи ишчи жисмли кўргазмали электр станциясидан бошлаш тавсия қилинади.

Водород энергетикаси

Олимларнинг эътибори дунё океанининг битмас-туганмас захирасига эга бўлган водородга қаратилмоқда. Шунингдек, бу ёқилғининг афзал томони – ундан фойдаланишнинг экологик хавф-

сизлиги, двигателлар тузилишини ўзгартиришга ҳожат йўқлиги, юқори калорияга эгаллиги, узоқ муддат сақлаш мумкинлиги, мавжуд транспорт тармоқларида ташиш мумкинлиги, захарли эмаслиги ва ҳ.к. Аммо, бугунги кунга қадар енгиб ўтиш қийин бўлган муаммо уни саноат асосида ишлаб чиқариш кўп харажатли эканлигидир. Ғарбий Европа, АҚШ, Австралия, Канада ва Япониядаги 600 дан ортиқ фирмалар, компаниялар, концернлар, университет лабораториялари ва илмий-текшириш жамоат ташкилотлари водородни ёқилғи сифатида арзонлаштириш бўйича зўр бериб ишламоқдалар. Бу муҳим масаланинг муваффақиятли ҳал этилиши бутун дунё иқтисодиётини инкилобий тарзда ўзгартиради ва агроф-мухитни соғломлаштиради.

2005 йилда бутун дунё бўйича водород ёқилғиси элементларини ишлаб чиқариш 32% га ўсди. Бир йилда жами 14,5 минг донага яқин элемент ишлаб чиқарилди. Уларнинг ярмидан кўп қисми PEMга(протон-алмашинувчи) ёқилғи элементларига тўғри келди. Бу анча ихчам технология бўлиб, автомобилларда жадал синовдан ўтказилмоқда. MCFC(эритмали карбонатли) ёқилғи элементлари камроқ қўлланилган. Автомобиллардаги PEM технологиялари амалда бозорларни 100% эгаллади. SOFC(қаттиқ оксидли) технологиялар бозорларнинг кам қисмини эгаллаган бўлсада, лекин, компаниянинг SOFC га ишлов берувчи бўлимлари кўплиги боис тижоратда олдинги ўринга чиқишга жуда катта имкониятлари бор. Портатив ва электрон иловаларда, PEM ва DMFC (метанолни оксидланиши) ёқилғи элементлари устунликка эга.

2005 йилда энг кўп ёқилғи элементлари Шимолий Америкада ўрнатилган. Изма-из келаётган Япония 2,5 барабар кам ёқилғи элементларини ўрнатган.

Энг кўп қизиқиш транспорт секторидан эканлиги эътироф этилган. Янги водородли автобуслар транспорт секторининг 1% ни ташкил этган холос. Буни автобусларни (айниқса, денгиз транспорти учун) сотиб олиш учун катта инвестициялар талаб этилиши билан тушунтириш мумкин.

Ўтган йилда 30 га яқин ёқилғи қуйиш станциялари қурилди. Уларнинг кўпи АҚШда, Калифорнияда қурилган. 2005 йилда дунё бўйича бу станцияларнинг умумий сони 115 тага етган. 2006 йилда эса шундай водород қуйиш станцияларининг 30-50 тасининг қурилиши кутилган эди.

Бугунги кунда ядро энергиясини ишлаб чиқариш, атмосферага буғ газлари ташламаларининг қисқаришини кўзда тутган ҳолда энергия таъминоти масалаларини ҳал этишда муҳим омил ҳисобланади. Лекин, мазкур технологиянинг радиоактив чиқиндиларининг зарарли таъсири минг йиллар мобайнида давом этишини, уларни безарар қилиб кўмиш зарурлигини эса сақлаш лозим. Ушбу масалаларга жиддий эътибор билан қаралса, ядро энергетика соҳаси молиявий қимматга тушадиган соҳа бўлиб қолмоқда.

Умуман олганда, қайта тикланувчи энергия манбаларининг ҳар бир турининг республика ҳудуди бўйлаб ва йил фаслларидаги тақсимоли харитаси-

ни тузиш учун салоҳият турлари бўйича текширув ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Бундай харитани тузиш ҳар бир ҳудудда энергияга бўлган талабни ўрганиш ва уни қондириш схемасини яратишга имкон беради.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қайта тикланувчи энергия манбаларидан амалда фойдаланиш йўлида аниқ ишлар олиб бормоқда. Экологик тоза қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг қўллаш мақсадида Қўмита қошида ихтисослашган махсус «Эко-энергия» илмий-тадқиқий маркази фаолият олиб бормоқда. У давлат унитар корхонаси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати Кенгашининг 2005 йил 23 августдаги № 59-1 сонли мажлис қарори ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қишлоқ ва сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда истеъмол товарлари ахборот-таҳлил департаментининг 2005 йил 21 августдаги 03/21-28 сонли розилиги билан, қўмитанинг 2005 йил 21 октябрдаги 81-сонли буйруғи асосида тузилган.

Марказнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқариш билан боғлиқ агроф мухитнинг ифлосланишига доир масалаларни кўриб чиқиш ҳамда мазкур соҳада қонуний-меъёрий, раҳбарий ва дастурли хужжатларни тайёрлаш;

- Агроф мухит муҳофазаси ва қазиб олинган ёқилғи ресурсларини иқтисод қилиш мақсадида қайта тикланадиган энергия манбалари ресурсларидан фойдаланиш ва амалиётга тадбиқ этиш йўллариини излаш;

- Қайта тикланадиган экологик тоза энергия манбаларидан кенг миқёсда фойдаланиш.

Марказда юқори малакали олимлар ва мутахассислар фаолият юритади. Бевосита уларнинг иштироки ёрдамида турли лойиҳалар бўйича қатор фотоэлектрик станциялар (ФЭС), микро ГЭС (ёритиш, теле ва радиоаппаратура, алоқа, сув) лар, Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Самарқанд, Навоий, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларидаги чорвачилик, саноат ва маиший чиқиндилардан олинган биогаз ҳамда экологик тоза юқори сифатли биоорганик ўғитларни олиш бўйича ускуналар, гелиоиситгичлар (иссиқ сув ва иситгич) ишлаб чиқилди, ўрнатилди ва фойдаланишга топширилди.

«Эко-энергия» Маркази ҳозирги вақтда қайта тикланувчи энергия манбалари ускуналарини ишлаб чиқарувчи корхоналар – «Физика-Қуёш» ИИЧБ, «Қурилишгелеосервис», «Барақа-Ютуқ», «МирСолар», «ФОТОН» ОАЖ, «АРАББОЙ», «Solar city», Технологиялар трансфери Агентлиги, «Соф энергия», «Energo ekotex system», «Интеллект-Диалог», «Атлантида Макс» ва бошқалар билан ўзаро мувофиқлаштириш ишлари олиб бормоқда. Қуёш фотоэлектр станциялари ва қуёш сув иситиш коллекторларидан «Табиат» музейида (Сурхондарё вилоятида, 7 та станция-100-200 Вт дан ва 2 та коллектор-160 л дан), «Зомин» мониторинг марказида

(Жиззах вилояти, 300 Вт станция ва 250 л коллектор), «Жайрон» экологик марказида (Бухоро вилояти, 2та станция- 100 ва 500 Вт, коллектор-160 л), Қуйимозор мониторинг маркази (Навоий вилояти, 3та станция-200 Вт дан), Кашқадарё (4 та станция – 200 Втдан), Самарқанд (2 та станция 200 Втдан), Андижон (200 Втлик станция) вилоятларида, биогаз ускуналаридан Тошкент, Жиззах ва Андижон вилоятларида самаралари фойдаланилмоқда.

«Эко-энергия» илмий-тадбиқий маркази ходимлари қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш ва уни ривожлантириш бўйича халқаро лойиҳаларда ҳам фаол иштирок этмоқдалар. Хусусан, марказ ходимлари БМТ Тараққиёт дастурининг «Қорақалпоғистон кишлок жамоаси учун тоза энергия» - 1 ва 2-фазалари (фотоэлектр станцияси), «Экология ва энергия» мамлакат дастури (куёш фотоэлектр станциялари ва куёш коллектри), «Ўзбекистонда биогаз технологияларини ривожлантиришда ҳамкорлик» ва «Милк-Агро» фермер хўжалигида биогаз ускунаси мониторинги» ва бошқалар.

«Эко-энергия» илмий-тадбиқий маркази БМТ Тараққиёт дастурининг минтақавий Маркази кўмагида Европа ва МДХ мамлакатлари бўйича ўтказилган «Энг яхши амалиёт» Халқаро кўрик танловида муваффақиятли иштирок этди. Хусусан, марказ жамоаси «Экологик тоза технологияни ўзлаштириш ва кишлоклар учун кишлок хўжалиги ҳамда маиший чиқиндилар асосида қурилиш материалларини ишлаб чиқарувчи кичик цехларни ташкил этиш» лойиҳаси билан биринчи ўринни эгаллади. «Қорақалпоғистон

аҳолиси учун тоза энергия» лойиҳаси билан иккинчи ўринни эгаллади ҳамда «Қайта тикланувчи энергия манбалари» номинациясида «Ўзбекистон Республикаси, Бухоро вилоятидаги «Жайрон» Экомарказида фотоэлектр станцияси ва куёш сув исситгичларидан фойдаланиш» лойиҳаси билан ғолиб бўлди.

Марказ ходимлари тамонидан паст салоҳиятли куёш ускуналари (пассив куёш сув исситиш) энергетик ҳисоб-китоб қилинди ва уни Ўзбекистон ҳудудига мослаштириш ечимлари топилди; Республиканинг турли ҳудудлари учун куёш радиациясининг умумий йиғиндиси ва куёшли кунлар давомийлиги жадваллари тузилди; пассив куёш исситиш тизимининг иқтисодий ва экологик самарадорлигини ҳисоб-китоб қилиш методикаси ишлаб чиқилди; объектларни энергия билан таъминлашнинг келажаги ҳамда ҳозирги ҳолати таҳлил қилинди.

2007-2008 йилларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология кўмитасининг тавсияси билан марказ Технологиялар трансфери агентлиги билан ҳамкорликда «Қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш стратегияси» лойиҳасини ишлаб чиқиб, манфаатдор вазирликлар ва ташкилотларга тарқатди ҳамда уларнинг хулосаларини олди. Қайта ишланган лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига тақдим этилди.

Шунингдек, Марказий Осиё мамлакатларининг «Эко-энергия» марказини ташкил этиш юзасидан қатор ишлар олиб борилмоқда, баҳолаш маърузаси тайёрланган.



Пойтуқдаги биогаз қурилмаси (Андижон вилояти)

Қуввати: биогаз бўйича - суткасига 20-30 м³, биоўғитлаш бўйича - суткасига 800 кг
(қуввати 10-12 м³ бўлган худди шундай қурилма Жиззах вилояти Фориш туманида ҳам ўрнатилган).



**Энергия жамлайдиган микроГЭС,
Ҳисор кўриқхонаси (Қашқадарё вилояти),
«Эко-энергия» илмий-тадбиқий маркази томонидан
ишлаб чиқилган ва тайёрланган**



**Қуёшли сув иситиш коллектори,
«Жайрон» экомаркази
(Бухоро вилояти)**



XVI. Халқаро ҳамкорлик

15.1. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида халқаро ҳамкорлик масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари

1992 йилда Рио-де-Жанейрода ўтказилган БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланиш борасидаги анжумани, Ўзбекистон учун глобал экологик мувозанатга эришишда халқаро ҳамкорликни ривожлантириш бўйича муҳим туртки бўлиб, ҳамда ушбу анжуманда узоқ муддатли иқтисодий тараққиётга эришишни таъминлашнинг ягона йўли сифатида унинг атроф-муҳит билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши белгилаб олинди. Ўзбекистон Республикасининг халқаро дастурлар ва лойиҳаларда иштирок этиши, атроф-муҳит соҳасидаги конвенцияларга қўшилиши, республиканинг атроф-муҳити ҳолатини сақлаш ва яхшилаш ҳамда барқарор ривожланишга эришишда умумжаҳон жараёнларига қўшилишига имконият яратди.

2002 йили Йоханнесбург шаҳрида барқарор ривожланиш умумжаҳон саммити (БРУС) бўлиб ўтди ва ушбу саммитда Сиёсий Декларация ва БРУС қарорларини аниқ мажбуриятлари ва бажарилиш муддатлари белгиланган ҳолда амалга ошириш бўйича Режаси муҳокама ва қабул қилинди. Саммитда янги Ҳамкорлик Ташаббуси халқаро институти ташкил қилиниши ҳақида эълон қилинди. Амалга ошириш глобал Режасига киритилган ва барқарор ривожланиш бўйича субминтақавий стратегиясини (БРСС) ишлаб чиқиш ва амалга оширишга йўналтирилган, Марказий Осиёнинг ташаббуси алоҳида ташкил этувчи қисм ҳисобланади. БРСС Ўзбекистон Республикасининг бевосита манфаатларига таъсир кўрсатади.

Табиатни муҳофаза қилиш ҳамкорлигининг асосий халқаро йўналишлари Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати стратегияси билан белгиланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг кўп вақт ўтмай, 1992 йилда Бирлашган Миллатлар ташкилоти аъзоси бўлди ва унинг бир қатор дастурлари ҳамда махсус ташкилотлари билан ҳамкорлик қила бошлади, жумладан, Бирлашган Миллатлар ташкилотининг атроф-муҳит дастури (ЮНЕП), Бирлашган Миллатлар ташкилотининг Тараққиёт дастури (БМТТД), Бирлашган Миллатлар ташкилоти таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО), Халқаро метеорологик ташкилоти (УМТ), Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (БССТ), Бирлашган миллатлар ташкилотининг саноат ривожланиши бўйича (ЮНИДО) ҳамда унинг икки минтақавий комиссияси: Бирлашган Миллатлар ташкилотининг Европа иқтисодий комиссияси (БМТ ЕИК) ва Тинч океани ва Осиё минтақаси учун иқтисодий ва ижтимоий комиссияси (ЭСКАТО).

Миллий сиёсатни ва халқаро ҳамкорлик асосий йўналишларини шакллантириш мамлакат экологик салоҳиятини сақлаб қолишга асосланади.

МДХ билан ҳамкорлик

Ўзбекистон минтақавий интеграция масалалари борасидаги ҳамкорликни, алоҳида МДХ аъзолари билан – икки томонлама келишувлар асосида (Россия Федерацияси, Украина, Грузия) ҳамда МДХ иж-

роия кўмитасининг ёрдамчи органи ҳисобланган давлатлараро экологик Кенгаш билан ҳам амалга оширади. 2000 йилда тайёрланган ва давлатлар раҳбарлари томонидан имзоланган 2025 йилгача бўлган даврда МДХ ривожланиши бўйича ҳаракатлар Дастурида, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бир қатор тадбирлар кўзда тутилган (атроф-муҳит мониторинги, экологик хавфсизлик, саноат чиқиндиларини классификациялаш ҳамда уларни маркировка қилишнинг ягона тизими ва бошқалар).

Ўзбекистон атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида икки томонлама шартномаларда қатнашиш билан биргаликда, барқарор табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси бўйича қоидалар ҳамда махсус субминтақавий таркибини тузишга фаол киришди:

- Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ), ушбу ташкилот доирасида 2005 йилда аъзо мамлакатлар томонидан атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан самарали фойдаланиш масалалари бўйича Концепция ишлаб чиқилди.

- ЕвроОсиё иқтисодий ҳамкорлиги (ЕврОсиё). Ўзбекистон Республикаси 2006 йилда ЕвроОсиё иқтисодий ҳамкорлигига аъзоликка кирганлиги муносабати билан Парламентлараро Ассамблеяси томонидан агросаноат сиёсати, табиатдан фойдаланиш ва экология бўйича доимий комиссия ташкил этилди ҳамда доимий комиссияда Ўзбекистон Республикаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Парламенти қатнашади.

Икки томонлама ҳамкорлик

Ҳозирги кунда ташкилий тартибда қуйидаги мамлакатлар билан икки томонлама ҳамкорлик олиб борилмоқда: Хитой (1997 йилдан), Грузия (1995 йилдан), Ҳиндистон (1996 йилдан), Исроил (1997 йилдан), Япония (1994 йилдан), Қозоғистон (1997 йилдан), Қирғизистон (1996 йилдан), Малайзия (1996 йилдан), Корея Республикаси (1995 йилдан), Словакия (1998 йилдан), Швейцария (1998 йилдан), Тожикистон (1994 йилдан), Тайланд (1998 йилдан), Туркия (1996 йилдан), Туркменистон (1996 йилдан), Украина (1998 йилдан), Бирлашган Араб Амирликлари (2006 йилдан) ва Озарбайжон (2006 йилдан).

Минтақавий ҳамкорлик

Ўзбекистон 1992 йилдан бери ЭСКАТО аъзоси ҳисобланади. Ўзбекистон ЭСКАТО билан асосан кадрлар тайёрлаш масалалари бўйича, шу жумладан, Япония ва Корея халқаро ҳамкорлик агентлиги йўналиши бўйича ҳамда Ҳиндистон минтақавий ўқув марказлари (Географик ахборот тизими (ГАТ), Хитой (чиқиндилар бошқаруви), Малайзия ва Тайланд (экологик менеджмент) йўналишлари бўйича ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистон қуйидаги ўнта давлат таркибидаги: Озарбайжон, Афғонистон, Эрон Ислом Республикаси, Қозоғистон, Қирғизистон, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, Туркия ва Ўзбекистондан иборат ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш минтақавий ҳукуматлараро иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти

(ИХТ) аъзоси ҳисобланади. ИХТда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳамкорлик масалалари билан энергетика, табиий минерал ресурслар ва атроф-муҳит бўйича Директорат шуғулланади. ИХТ ЭСКАТО билан яқин ҳамкорлик қилади.

Халқаро молиявий институтлар минтақавий лойиҳаларга борган сари кўпроқ эътибор бермоқдалар, бунинг учун эса Марказий Осиёдаги барча мамлакатларни кучларининг бирлаштирилиши ва ҳаракатлари мослаштирилиши зарур. Бугунги кунда минтақа мамлакатлари мустақил, табиатни муҳофаза қилиш бўйича меъёрли сиёсатини ишлаб чиқишлари ва амалга оширишлари ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида минтақавий ва дунё миқёсидаги ҳамкорликни амалга оширишлари мумкин.

Марказий Осиё давлатлари учун трансчегаравий характерга эга, энг муҳим экологик муаммолар куйидагилар ҳисобланади:

- сув ресурсларининг чекланганлиги;
- сифатли ичимлик сувига бўлган эҳтиёж;
- чегара олди ҳудудларида радиациявий ифлосланиш хавфи;
- Орол денгизи қуриган тубидан чанг тузларнинг кўтарилиши натижасида атмосфера хавосининг ифлослантириши;
- чўллашиш ва тоғ экотизимларининг деградацияси.

Биохилма-хилликнинг йўқолиши

Ўзбекистон, Марказий Осиёнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги минтақавий ҳамкорлик жараёнида фаол иштирок этмоқда. У табиий бойликлардан фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланишни бошқариш муаммоларини мувофиқлаштириш ва ечиш учун йўналтирилган, Оролни қутқариш халқаро жамғармаси (Давлат раҳбарларининг 1993 йилги Қозоғистон, Қизил-Ўрда шаҳридаги қарорига асосан ташкил этилган) ва иккита комиссия – барқарор ривожланиш бўйича Давлатлараро Комиссияси ва Давлатлараро мувофиқлаштириш сув хўжалиги Комиссиясини тузиш ташаббускорларидан бири бўлган. Ҳозирги даврда минтақада ўзаро муносабатлар иқтисодий ва табиатни муҳофаза қилиш борасидаги икки томонлама ва кўп томонлама келишувлар орқали ривожланмоқда. 1993 йили Марказий Осиёнинг беш давлат Президентлари биринчилардан бўлиб, «Орол ҳудудини ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш ва экологик соғломлаштириш, Орол денгизи ва Оролбўйи муаммоларини ечиш борасида биргаликдаги ҳаракат келишуви»га имзо қўйилдилар ва «Орол денгизи ҳавзасида экологик аҳволни яхшилаш бўйича аниқ ҳаракатлар дастури» қабул қилинди.

Марказий Осиё давлатлари томонидан экологик масалалар бўйича куйидаги декларациялар имзоланди: «Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ҳамжамиятнинг Нукус декларацияси», «Олма-ота декларацияси», «Ашхобод декларацияси», «Душанбе декларацияси». Ушбу ҳудуд мамлакатларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш вазирларининг қўшма баёни имзоланди. Унда мамлакат экологик сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш масаласида унификациялашган ёндашувларни ишлаб

чиқиш, глобал ва минтақавий экологик муаммоларни ҳал этиш бўйича Халқаро ташкилотлар ва донор-давлатларни ва бошқаларни Марказий Осиё давлатларини қўллашга даъват этишига алоҳида белгилаб берилган.

Марказий Осиё давлатлари дипломатик корпуслари иштирокида Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ўртасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги ҳамкорлик ҳақида Келишув, шунингдек, икки томонлама Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳамда Ўзбекистон ва Қирғизистон ўртасида келишувлар; Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон ўртасида трансчегаравий таъсир кўрсатадиган тоғ-кон ишлаб чиқариши рудалари чиқиндилари жойлашган объектларда рекултивация ишларини амалга ошириш бўйича ҳамкорликда ҳаракатлар; Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва бунга қўшилган Тожикистон ўртасида, Сирдарё сув ҳавзасининг энергия ва сув манбаларидан фойдаланишда ҳамкорлик битимлари имзоланди.

Амалиёт шуни кўрсатадики, Марказий Осиё давлатларининг ўзаро ҳамкорлик устувор йўналишлари, Амударё ва Сирдарё дарёларининг сув манбаларидан фойдаланиш, ўрта ва қуйи оқимларда сув ифлосланишининг олдини олиш ҳисобланади.

Марказий Осиё давлатлари минтақавий ҳамкорлигининг самарасини, Оролни қутқариш халқаро жамғармаси ҳузурида тузилган Давлатлараро барқарор ривожланиш Комиссияси фаолиятида давлатларнинг фаол иштирокини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ҳозирги даврда, Давлатлараро барқарор ривожланиш Комиссияси раҳбарлигида (ЮНЕП, ОТБ, БМТТД ни техник ва иқтисодий ёрдамида) Марказий Осиё давлатлари учун, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш минтақавий режаси ишлаб чиқилган, унда халқаро чегараларга боғлиқ бўлган, сув манбаларининг сифатини бошқариш, ҳаво қатламларини ифлосланишдан сақлаш, чиқиндилардан фойдаланиш йўллари, тоғ экотизимларини сақлаш ва ер инқирозининг олдини олиш каби масалалар қамраб олинган. Қайта тикланувчи энергияни тадбиқ ҳудудий тармоғи (Ўзбекистон Республикаси), тоғ минтақавий марказлари (Қирғизистон ва Тожикистон) ва бошқалар ташкил этилди.

Атроф-муҳит муҳофазаси минтақавий ҳаракатлар Дастурида (РПДООС), Марказий Осиё давлатларининг Минтақавий Экологик Маркази (МЭМ) фаолиятига жиддий эътибор қаратилмоқда. Минтақавий Экологик Маркази (МЭМ) – Марказий Осиё давлатлари ўртасида турли даражадаги масалаларда ҳамкорлик қилиш ва жамоатчиликни минтақадаги экологик масалаларни ҳал қилишга жалб қилиш учун Европа Иттифоқи кўмағида 2000 йилда тузилган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан фойдаланишда, минтақавий ҳамкорликни бошқа бир қанча самарали йўллари мавжуд:

- Барқарор ривожланиш бўйича Бутунжаҳон саммитига тайёргарлик кўриш жараёни бир қисми сифатида тайёрланган ва Саммит ва ўзаро ҳамкорлик ташаббусини рўёбга чиқариш режасига киритилган, барқарор ривожланиш бўйича Марказий Осиё ташаббуси бажарилмоқда;

- 2004 йилда сув-энергетика халқаро консорциуми Концепцияси (IWEC) ишлаб чиқилиб, Марказий Осиё ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлари раҳбарлари томонидан маъқулланди, унинг асосий вазифаси сув ресурсларидан ва сув омборларидан биргаликда фойдаланиш бўйича келишувларга асосан, сув омборларидан оптимал фойдаланишни таъминлаш ва сув ва гидроэнергетика объектлари учун инвестициялар олишга қўмаклашиш;

- электр энергетика соҳасида, Марказий Осиё энергетика Кенгаши тузилди. Бирлашган диспетчерлик «Энергия» маркази Тошкент шаҳрида жойлашган ва ирригация талабларини ҳисобга олган ҳолда, энергияни тақсимлаш бўйича, мўтадил ва бир маромда узатиш тизимида жавоб беради;

- Марказий Осиё давлатларининг ер бойликлари бошқариш бўйича ташаббуси бажарилапти (CACILM). Ушбу ташаббус - минтақа давлатлари ва халқаро молиявий муассасаларининг ҳамкорлигида, ер ресурсларининг бузилишига қарши курашиш ва кишлоқ аҳолиси даромадлари даражасини оширишга учун ер ресурсларидан фойдаланишга комплекс ёндашган ҳолда барқарор бошқариш бўйича Миллий дастурларни тадбиқ этиш ва ривожлантиришга қаратилган. Глобал Экологик Жамғарма (ГЭЖ) томонидан молиялаштирилаётган 100 млн. АҚШ доллр. миқдоридagi грант билан биргаликда, CACILM инвестиция дастурига 700 млн. АҚШ доллр. киритган.

- Атроф-муҳит муҳофазаси минтақавий ҳаракатлар Дастурини (РПДООС) тадбиқ этишнинг юридик томондан қувватлаш, Ород денгизи ҳавзаси ва бошқа ҳудудий келишув ва шартномалар бўйича чоралари тизимидан иборат ҳамда Марказий Осиё давлатларининг табиатни муҳофазаси қилиш ҳамкорлигини бошқариш учун юридик мажбурий ҳолатини мустаҳкамлашни ташкил қилишга ёрдам берувчи Марказий Осиёда барқарор ривожланиш учун атроф-муҳитни муҳофазаси қилиш Доиравий конвенцияси ишлаб чиқилмоқда.

Ўзбекистон, узоқ муддатли ҳамкорликни ва глобал ҳамда ҳудудий муаммоларни ҳал қилишнинг асоси сифатида Марказий Осиё давлатлари Президентларининг Нукус (1995 й.) ва Олма-ота (1997й.) Декларацияларини бажарилишини таъминлаш учун Марказий Осиё давлатларининг барқарор ривожланиш Стратегия ва Конвенцияларнинг ишлаб чиқилиши ташаббусини қўллаб-қувватлайди.

Марказий Осиё давлатлари Президентлари Декларацияси дунё миқёсидаги ва умум минтақавий масалаларни ечишда, узоқ вақтли ҳамкорликнинг асосидир. Бу ташаббуслар, минтақа вазирларининг учрашувининг БМТ ЕИК (Женева, сентябрь, 2001й.) и ЭСКАТО БМТ (Пном-Пень, ноябрь 2001й.) якуний ҳужжатларида қўллаб-қувватланди. Пном-Пенда, Марказий Осиё давлатлари, шу жумладан Ўзбекистоннинг ташаббускор таклифлари ҳисобга олинган, «Осиё ва Тинч океани минтақаси учун барқарор ривожланишнинг минтақавий маслақлари» тасдиқланди.

Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик

1999 йилда Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ва унга аъзо давлатлари ўртасида шерикчилик ва ҳамкорлик Битими имзоланди. Бу Битимнинг 54-моддаси атроф-муҳитни муҳофазаси ва соғломатликка

бағишланган ва ҳамкорлик соҳасида 22 та мақсадни ўз ичига олган, шу жумладан;

- сув сифати;

- трансгегаравий сув ва ҳавонинг ифлосланиши;

- БМТ ЕИКнинг атроф-муҳитга трансгегаравий контекстда таъсирини баҳолашда Конвенциясини қўллаш;

- чиқиндилар муомиласи ва Базель конвенциясининг бажарилиши;

- биологик хилма-хилликни сақлаш ва глобал иқлим ўзгаришига қарши кураш;

- саноат корхоналари ҳавфсизлиги, кимёвий ҳавфсизлик ва экологик тоза технологиялардан фойдаланиш;

- ҳалокат, ҳавф ва бошқа фавқулодда ҳодисалардан олдиндан огоҳлантириш;

- мамлакат экологик қонунлар мажмуини Европа Иттифоқи қонунлар мажмуига мувофиқлаштириш.

Ушбу битимни 1999-2005 йиллар ичида бажарилиши юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг маҳсус қарори қабул қилинди. 2004 йил 22 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг янги 134-сонли «2004-2008 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Европа Иттифоқи ва унга аъзо давлатлар билан ҳамкорлигини такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Бу қарорлар, Европа Иттифоқига аъзо давлатлар билан лойиҳалар ва бошқа иккиёқлама лойиҳаларни амалга оширишда асос вазифасини бажаради.

«Европа учун атроф-муҳит» жараёни

«Европа учун атроф-муҳит» жараёни, 1991 йилда бошланган. Ўзбекистон, бу жараёнда вазирларнинг 1995 йилда Софияда ўтказилган учинчи конференциясидан қатнашиб келади ва Вазирлар даражасидаги 2003 йилги олтинчи Белград «Европа учун атроф-муҳит» Конференциясида ҳам қатнашишда давом эттирди.

«Европа учун атроф-муҳит» жараёни, БМТ ЕИКга аъзо давлатлари жойлашган минтақада, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизимида, бошқа ҳокуматлараро ташкилотлар, ҳудудий ва минтақавий экологик марказлар, нодавлат ташкилотлари ва бошқа гуруҳлар орасида ноёб ҳамкорликни ифодалайди. «Европа учун атроф-муҳит» жараёнининг асосий мақсади, атроф табиий муҳитининг ҳолатини яхшилаш йўлидаги ҳамкорликни бирлаштириш, шунингдек БМТ ЕИКга аъзо давлатларнинг ривожланиш йўлидаги имкониятларини аниқлашдир. Бу жараёнда, қотиблик вазифасини аввалдан «Европа учун атроф-муҳит» жараёнига бевосита алоқадор, Бирлашган Миллатлар Ташкилотини Европа иқтисодий комиссияси бажаради.

Вазирлар конференцияси атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида Европа ва Марказий Осиё минтақалари ўртасида музокара воситасидир, шунингдек, минтақаларда атроф-муҳитни барқарор ривожланиши учун, экологик қонуниятларини уйғунлигини ва қўлланишини таъминлашдир.

2007 йил 10-12 октябрда бўлиб ўтган Белград конференциясигача, яна тўртта; 1993 йил 28-30 апрелдаги Люцерн конференцияси (Швецария), 1995 йил 23-25 октябрдаги София конференцияси (Болгария), 1998 йил 23-25 июндаги Орхусс конференцияси (Дания), 2003 йил 21—23 майдаги Киев конференцияси (Украина) ўтказилган.

Ўзбекистонда минг йиллик ривожланишнинг мақсадлари

2000 йил сентябрь ойида ўтказилган минг йиллик Саммитда бутун дунё раҳбарлари, БМТга аъзо давлатларининг тинчликсевар, гуллаб-яшновчи ва адолатли дунё яратишини ақс эттирган БМТнинг минг йиллик Декларациясини қабул қилишди.

Бу ҳужжат халқпарварлик ва давлат бошқарувида инсон ҳуқуқлари мажбуриятларини кенг доирада таърифлаб беради. Минг йиллик тараққиёт мақсади - қашшоқликни камайтириш ва одамлар яшаш шароитини яхшилаш борасида улкан Дастурдир.

Минг йиллик ривожланиш мақсадларининг мақомини англаш, умумий баҳолашни таъминлашнинг дунё, минтақавий ва миллий миқёсдаги саккизта асосий мақсади ва улар билан боғлиқ вазифалар, мезонлар белгиланди. Бу мақсадларга 2015 йилда етишиш лозим.

Ўзбекистон учун минг йиллик ривожланиш мақсадлари (ЦРТ) қуйидагича тарифланган:

1. Кам таминланганликни ва тўлиқ овқатланмасликни қисқартиририш;
2. Бошланғич ва ўрта мактабларда ўқиш сифатини ошириш;
3. Аёллар ва эркаклар тенг ҳуқуқлигини рағбатлантириш, аёллар ҳуқуқи ва имкониятларини кенгайтириш;
4. Болалар ўлимни камайтириш;
5. Оналар соғлигини яхшилаш;
6. ОИТС, сил ва бошқа касалликларга қарши кураш;
7. Экологик барқарорликни таъминлаш;
8. Ривожланиш мақсадларида, глобал ҳамкорликни шакллантириш.

Ўзбекистоннинг денгизга чиқиш имконияти йўқ, майдонининг 80% чўл ва ярим чўл минтақалардан иборат. Совет тузими даврида, сув манбалари ва захарли химикатлардан экстенсив усуллар билан нотўғри ва сифатсиз фойдаланиш (асосан суғориладиган пахта далаларида) Орол денгизининг куриб қолиш оқибатларига сабаб бўлди ва ҳозирги даврга қадар атроф-муҳит ва инсонлар саломатлигига катта хавф соляпти. Тоза ичимлик суви таъминотидаги қатор ютуқларга қарамай, шаҳар ва қишлоқ жойларда сув манбаларини киши бошига тўғри келадиган улушини оширишга зарур.

Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш ва инсоният ривожини учун совет тузумидан мерос қолган экологик муаммоларни ҳал этиш зарур.

Шундан келиб чиққан ҳолда, 2015 йилгача ҳал қилиш зарур бўлган миллий вазифалар қуйидагилардан иборат:

а) ҳукумат сиёсати ва режаларини, ҳозирги ва келажак авлод учун атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва йўқотилган табиий бойликларни тиклаш жараёнини амалга оширишни таъминлаш;

б) шаҳар ва қишлоқ аҳолисини тоза ичимлик сувдан фойдаланиш имкониятини ошириш.

Ўзбекистон Республикасида «Экологик барқарорликни таъминлаш» минг йиллик тараққиётининг 7-мақсадини амалга оширишда халқаро ташкилотларнинг кўмаги билан қуйидаги ҳужжатлар:

- Ўзбекистонда минг йиллик тараққиёт мақсадларининг таърифи;

- 2010 йилгача Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг турмуш фаровонлигини ошириш режаси;

- 2005-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг турмуш тарзини ошириш оралик Хужжати ва Стратегиясини, шунингдек аҳоли турмуш шароитини яхшилаш Стратегия лойиҳаси тўлиқ хужжатини тайёрлашга тайёргарлик кўриш учун ҳаракатлар Режасини ишлаб чиқиш;

- «Ўзбекистонда минг йиллик тараққиёт мақсадлари» бўйича биринчи навбатдаги таянч тадқиқотлар лойиҳаси тайёрланди.

15.2. Халқаро Конвенция ва табиатни муҳофаза қилиш масаласи бўйича битимлар

Ўзбекистон БМТ, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ) халқаро институтларига ҳамда атроф-муҳит муҳофазаси борасидаги 11 та конвенция ва уни ривожлантириш бўйича тегишли протоколларга қўшилди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича 12 та халқаро битимни имзолади. Ўзбекистоннинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан самарали фойдаланиш, шунингдек ўз мажбуриятларини бажариши тўғрисидаги маълумотлар 79 ва 80-жадвалларда келтирилган.

Юқорида келтирилган конвенцияларга қўшилиш, халқаро молиявий манбалардан фойдаланиш, грант асосида 10 млн. АҚШ долларига яқин ташқи молиявий ёрдамни жалб қилиш имконини беради. Халқаро конвенциялар доирасида Ўзбекистон Республикасида халқаро лойиҳаларни амалга оширилиши 81-жадвалда келтирилган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ривожлантириш соҳасида Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни ратификация қилиш ва қўшилиш Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамият олдидаги ўз мажбуриятларининг бажаришининг муҳим омилidir. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги Халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, мамлакатга сиёсий ва иқтисодий фойда келтиришдан ташқари, трансчегаравий муаммоларини ҳал этишда халқаро муносабатларни яхшилашда ёрдам беради. Ўзбекистон Республикасининг халқаро экологик конвенцияларда иштирок этиши, бир томондан, мамлакатни умумжаҳон экологик жараёнига қўшилишига, иккинчи томондан, Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқлик аъзоси айланиб, ривожланган мамлакатларнинг техник ва молиявий ёрдамини олиш ҳуқуқига, ишлаб чиқаришга, янги замонавий технологияларни тадбиқ этиш, энергиянинг нонъанавий турларини ривожлантириш имкониятига эга бўлади. Молиявий қўллаб-қувватлашлар, конвенция котибиятлари грантларини, Конвенция ва халқаро ташкилотларнинг табиатни муҳофаза қилиш лойиҳаларини, иккиёклама ва илмий ёрдамни ўз ичига олади. Ўзбекистонда биологик хилма-хилликни сақлаш конвенциянинг ҳаракат Режаси ва Стратегияси, чўлланишга қарши Миллий ҳаракат режаси, Озон қағламни бузувчи моддалардан фойдаланишнинг олдини олиш Миллий режаси ишлаб чиқилган. «21 аср кун тартиби» - Рио Декларацияси дастур хужжати режасини амалга ошириш учун, республикада миллий «21 аср кун тартиби» лойиҳаси ишлаб чиқилди. «Ўзбекистон Рио+10 жараёни» миллий маълумоти ва «21 аср кун тартиби» режаси келажак тараққиётига баҳо берилди.

Ўзбекистонда экологик муммоларини кўп қисми, трансчегаравий характерга эга. Буларга, тоза ичимлик сувини танқислиги, миллиардлаб тонна саноат чиқиндилари, ерларнинг таназзулга учраши, биологик хилма-хилликнинг қисқариши қиради. Уларни ҳал этишда, барча қўшни давлатларнинг ҳамкорлиги талаб этилади. Бу масалада Европа Иқтисодий комиссиясининг (БМТ ЕИК) трансчегаравий конвенциялари, шу жумладан, Узоқ масофаларда ҳавонинг трансчегаравий ифлосланиши Конвенцияси, Саноат аварияларининг трансчегаравий таъсири тўғрисидаги Конвенция, Трансчегаравий контекстда атроф-муҳитга таъсири баҳолаш тўғрисидаги Конвенция, Трансчегаравий очик сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ҳамда фойдаланиш бўйича Конвенция ҳамда Халқаро очик сув оқимларидан кемалар қатнамайдиган турда фойдаланиш тўғрисидаги Конвенция қатта роль ўйнаши керак. Юқорида айтиб ўтилган трансчегаравий конвенцияларга қўшилиш масалаларини ишлаб чиқишда, Ўзбекистон БМТнинг ЕИК билан фаол ҳамкорлик қилмоқда. БМТ ЕИК конвенцияларининг Марказий Осиёни барқарор ривожланишидаги аҳамияти, сўзсиз асосан сув ва энергия манбаларидан фойдаланишда кўринади. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўрта қисмида жойлашганлиги сабабдан трансчегаравий муаммолар таъсирга тушмоқда. Бундан ташқари, Ўзбекистон ва Қозоғистон, Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасида атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши манбалари мавжуд. Мамлакат ҳудудига оқиб келаётган дарёлар, саноат корхоналари ташламалари, тоғ-саноати, қишлоқ хўжалиги, маиший ва саноат чиқиндилари ташламалари (Қирғизистон ва Тожикистон) билан ифлосланган. Шунинг учун трансчегаравий муаммолар барча тегишли томонлар билан ҳал этилиши лозим.

Шундай қилиб, таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасида барқарор ривожланиш ва тараққиётга эришиш йўлида зарурий негиз шакллантирилган. Мамлакатда барқарор ривожланаётган демократик жамият қуриш ва ушбу жараёнларни ривожлантиришда олға интилиш учун барча шарт-шароитлар яратилган.

Худудлар даражасида экологик хавфсизликни таъминлаш мақсадида:

- Марказий Осиё минтақавий экологик хавфсизлик тизимини шакллантириш;
- минтақадаги давлатлар ҳудудларини атроф-муҳитни трансчегаравий ифлосланишдан муҳофаза қилиш тизимини яратиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишни бошқаришнинг ягона минтақавий мониторинг тизимини ишлаб чиқиш;
- экологик тоза ва табиий ресурсларни тежайдиган технологияларни жорий этиш;
- чегарага туташ ҳудудларда саноат чиқиндилари сақлаш омборларини тиклашни амалга ошириш;
- чегарага туташ минтақаларда, фавқулодда вазиятларни олдиндан огоҳлантирувчи ва уни таъминловчи ахборот тизимини яратиш;

Халқаро Конвенцияларни амалга ошириш ва мумкин бўлган тўсиқлар

Халқаро Конвенцияларнинг ва минг йиллик ривожланиш мақсади талаблари ва Марказий Осиё минтақасида Ўзбекистоннинг геополитик жойлашу-

видан келиб чиқиб, глобал характердаги трансчегаравий экологик муаммоларни ҳал этиш фавқулодда энг муҳим масала бўлиб бормоқда. Мамлакатни табиий шароити ва миллатни ривожланиши, иқтисодий ҳолати, шу масалага боғлиқ.

Халқаро конвенцияларда иштирок этиш ва мажбуриятларни қабул қилиш давлат идораларидан (вазирликлар, ташкилотлар, уюшмалар, корхоналар) бор куч-ғайратларини сафлаш талаб этилади.

Ўзбекистон Республикасида конвенцияларнинг бажарилиши учун тезкор ҳаракатларнинг амалга оширилиши зарурати куйидаги омиллардан келиб чиқади:

- дунё миқёсидаги экологик конвенциялар Ўзбекистон Республикаси томонидан тасдиқланди ва унинг қонунчилиги бир бўлаги ҳисобланади;

- Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамият олдида конвенция мажбуриятларини бажаришни ўз зиммасига олган;

- конвенциялар талабларини бажарилиши, Ўзбекистонни барқарор ривожланишига ёрдам беради.

Ўзбекистонда халқаро конвенция мажбуриятларини бажарилишини таъминлаш мақсадида, кўплаб қонунлар, ҳукумат қарорлари, Президент фармонларини қабул қилинди, институционал ислохатлар ўтказилди. Ҳозирда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунчилиги, табиий ресурслардан фойдаланишни ва хўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирини бошқарувчи 100 яқин қонунлар ва қарорларни ўз ичига олади.

Аммо кўп ҳолларда халқаро конвенциялар меъёрлари, миллий қонунчиликни бутун тафсилотлари билан бошқаришни талаб этади. Халқаро конвенцияда қайд этилган, бир хил муаммоларнинг синергетик имкониятлари, атроф-муҳит муҳофазаси билан боғлиқ айрим ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишда тўлиқ қўлланилмаган. Бошқача айтганда бу тушунча қонунчилик жараёнига киритилмаган. Умумий экологик сиёсатни ҳуқуқий бошқариш нуктаи назардан олганда, ҳаракатдаги қонунчиликнинг камчилиги ҳисобланади.

Республикада табиий бойликларни тежайдиган ва кам чиқитли(тоза) технологияларни, иқтисодий дастакларни кенг қўллаган ҳолда янги хизмат турларини, тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган сиёсатни олиб борилишига асосий эътибор қаратилмоқда. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш масалалари макроиқтисодий жараённинг ташкилий қисми ҳисобланади.

Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишлари 1999-2005 йилларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар Дастури (ПДООС) лойиҳасида ёритилган ва Миллий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар Дастури (НПДООС, 1998) асосида ишлаб чиқилган. Ушбу Дастурнинг асосий мақсади мамлакатнинг барқарор ривожланишига йўлига ўтиш бошланғич даврида, табиатни муҳофаза қилиш стратегияси ва сиёсатини ишлаб чиқишдан иборат бўлди.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар Дастурида белгиланган уствор экологик йўналишлар куйидагилар;

- аҳоли яшаши учун қулай шарт-шароит яратиш;

- барқарор ривожланиш учун табиий бойликлардан самарали фойдаланиш;

- халқаро ҳамкорлик доирасини кенгайтириш.

Ушбу Дастур, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири томонидан 1999 йил 11 ноябрида тасдиқлаган «Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли қарори бажарилиши таъминлаш бўйича чора-тадбирлар режаси»га мувофиқ бажарилди. Тадбирларнинг бажарилиши натижасида заҳарли газларнинг атмосферага ташланиши 2,1 минг тоннага, этилли бензин ишлаб чиқариш ҳисаси 14,1%га (20% кўзда тутилган) қискарди. Юк ва енгил автомобиллар учун газ балонли ускуналари ясаиб, синовдан ўтказилди, 75% дан ортиқ ишдан чиққан симобли лампалар қайта ишланди.

Иқтисодий ўсишнинг истиқболлари ва аҳоли яшаш даражасининг ошиши, атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни барқарор бошқариш соҳасида эришилган ютуқларга узвий боғлиқ. Шунинг учун, табиатдан тўғри фойдаланиш, мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришда, марказий ўринни эгаллаши лозим.

Глобал миқёсдаги конвенциялар миллий даражада атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг ягона ва бўлинмайдиган ёндошувни ишлатиш имконини берувчи умумий низомлар, синергетик имкониятлардан иборат ўзига хос талаб ва томонларнинг мажбуриятларига эга. Конвенцияларда кўп соҳа муассасалари манфаатларининг кесишган жойлари бўлиб, улар ушбу конвенцияларни бажариш учун умумий ҳаракатларни белгилашлари ҳамкорлик қилишлари мумкин. Булар қисман қуйидагилардан иборат:

- Рио конвенцияларига биноан, атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги сиёсат ва ҳуқуқий чегараларни ўрнатиш;

- миллий режани тузиш жараёнида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш минтақавий ва маҳаллий даражадаги масалаларини уйғунлаштириш;

- атроф-муҳит мониторинги ва маълумотларни бошқариш;

- атроф-муҳитни бошқариш учун ҳуқуқий ва молиявий рағбатлантириш;

- атроф-муҳит муҳофазаси соҳасидаги тушунчаларни ва шахсий масъулиятни ошириш;

- атроф муҳит муҳофазаси соҳасида билимларни ошириш, шу жумладан қарорларни қабул қилувчи шахслар ва шахсий сектордаги фуқароларни ўқитиш;

- технологияларни бериш ва халқаро ҳамкорлик.

Халқаро конвенциялар мажбуриятларини бажаришдаги асосий тўсиқлар:

1. Табиатни муҳофаза қилиш ва коммерция мақсадларига эришишда турли устуворликлар;

2. Табиатни муҳофаза қилиш муассасаларининг, вазирлик, жамоат идоралари бўлимлари рейтингли пастлиги;

3. Юқори стандартларнинг белгиланишида коммерция тузилмалари ва иқтисодиётнинг алдоҳида соҳалари манфаатдор эмасликлари;

4. Конвенция мажбуриятларини бажаришнинг таъминловчи қонуний ва иқтисодий механизм қонунларининг мукамал эмаслиги;

5. Конвенция котибиятлари ўзаро ҳамкорлигининг паст даражада эканлиги, ҳаракатларининг тарқоқлиги ва уларнинг турли муассасаларга бўйсунуши;

6. Нархларнинг юқорилиги, потенциал истеъмолчиларнинг харид имкониятларининг пастлиги, экологик тоза технологияларни харид қилиниш учун молиявий маблағларнинг чекланганлиги;

7. Ўрта, махсус таълим ва олий ўқув муассасаларида уқув дастурларининг савияси етарли даражада эмаслиги ва олий ўқув юртлари, илмий марказлар, институтларда илмий тадқиқотларнинг етарли ўтказилмаслиги;

8. Жамоат секторининг бўшлиги ва аҳоли хабардорлик даражасининг пастлиги.

15.3. Халқаро экологик лойиҳалар

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, халқаро ташкилотлари молиявий ёрдамида молиялаштирилаётган дастур ва лойиҳаларни (грант) мувофиқлаштиради.

Давлат табиат муҳофаза қилиш қўмитаси томонидан мувофиқлаштирилган Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги халқаро лойиҳаларни амалга ошириш ҳисобига қуйидаги натижаларга эришилди:

● Ўзбекистон Республикасининг биологик рангбаранглигини сақлаш миллий ҳаракат лойиҳаси ишлаб чиқилди ва Ҳукумат томонидан маъқулланди;

● Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилди;

● Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳудудий режаси ишлаб чиқилди;

● озон қатламини емирувчи моддаларни алмаштиришни бошқариш бўйича миллий озон офиси ташкил этилди, у меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, озон қатламини емирувчи моддаларни қўллаш секторларида улар фойдаланиш тренинги, мониторинги ва жамоатчиликни хабардор қилиш ишларини бажариб, бу борада Монреаль баёноти-га Монреаль ва Пекин тузатишларини ратификация қилиш бўйича ҳужжатлар тайёрланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Девонига кўриб чиқиш учун топширилди.

● «Озон қатламини бузувчи моддалар бўйича Монреаль протоколига киритилган тузатишларни ратификация қилиш тўғрисида (Монреаль 17.09.1997 йил)»ги ва «Озон қатламини бузувчи моддалар бўйича Монреаль протоколига киритилган тузатишларни ратификация қилиш тўғрисида (Пекин, 03.12.1999 йил)»ги Қонунлар 2006 йил 20 июнида Олий Мажлис Қонунчилик Палатасида томонидан қабул қилинди, 2006 йил 26 августда Олий Мажлис Сенати томонидан маъқулланди ва 2006 йил 7 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланди.

● Совутиш ускуналари ва кондиционер ўрнатувчилар мутахассислар, шунингдек божхона ходимлари ва инспекторлар ўқитилди. Озон қатламини бузувчи моддалар ва таркибида шундай моддалар бўлган маҳсулотларнинг импорт/экспорт ҳисоботи электрон маълумотлар базаси яратилди.

«Ғарбий Тянь-Шань» трансчегаравий биосфера резервати биохилма-хиллигини сақлаб қолиш борасида муайян ишлар бажарилди. Миллий ва маҳаллий даражада кўриқхона ходимларини билим ва имкониятларини ошириш бўйича семинарлар, тренинглари, ўқитиш курслари ўтказилди. Жамоатни табиат ранг-

баранглигини сақлаш ишига жалб этиш ва аҳолининг хабардорлигини ошириш мақсадида, Угам-Чотқол миллий боғи ҳудуди ва унга яқини аҳоли вакиллари билан учрашувлар ўтказилди. Паркент тумани ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида «Атроф мухит билан суҳбат» мавзuida иншо ва атроф-мухитни муҳофаза қилиш мавзuidaги нашриёт маҳсулотлари конкурслари ўтказилди, китоблар ва бюллетенлар, мақолалар нашр этилди.

Нурота тоғ тизмалари ва Қизилқум чўлларига туташ ҳудудлардаги биологик хилма-хилликни, ландшафтларни ва бутун жаҳон аҳамиятига эга бўлган маданий бойликларни сақлаш, шунингдек Ўзбекистондаги қўриқланаётган ҳудудларни янги қўриқларини яратиш ишлари олиб борилмоқда.

Каструба (Қорақалпоғистон) посёлкасида телевизорлар, радиоприёмниклар ва ёритиш чироклари билан жиҳозланган 15 та қуёш панеллари ва Қораузак (Қорақалпоғистон) туманида чорва молларини сув билан таъминлаш учун сув насослари билан жиҳозланган 10 та қуёш панеллари ўрнатилди.

Биологик хилма-хилликни сақлаш юзасидан учинчи Миллий маъруза котибиятга жўнатилди, шунингдек Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенция веб-сайтга жойлаштирилди.

БМТ Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенцияси доирасида республиканинг ўз мажбуриятларини бажаришини такомиллаштириш борасида Биологик хилма-хилликни сақлаш Миллий стратегияси ва Харакатлар режаси ва улар билан боғлиқ уствор масалаларни амалга оширилишига ҳалақит бераётган омилларни таҳлил этган ҳолда ишлар амалга оширилди.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳаси сиёсатини ташкил этиш, мувофиқлаштириш, амалга ошириш, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси имкониятларини мустаҳкамлашга ҳамда БМТТД томонидан Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматиغا Экология ва Энергия соҳасидаги ҳаракат лойиҳасини амалга ошириш мам-

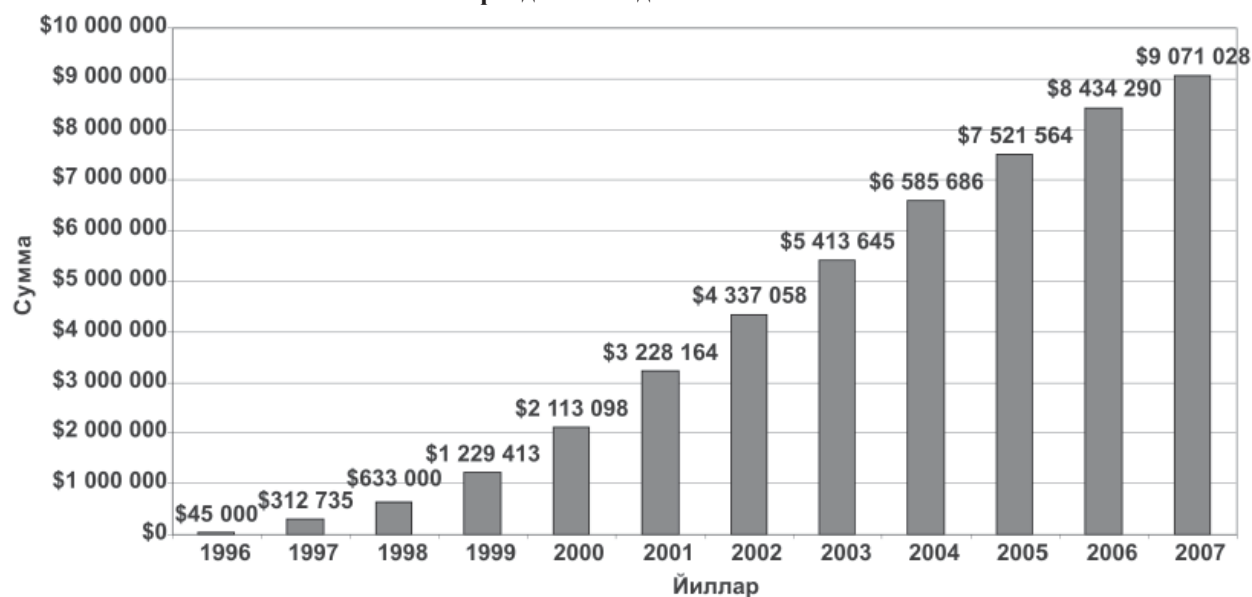
лакат Дастури доирасида қўшимча хизматлар кўрсатиш бўйича ёрдам берилди. Жиззах вилояти мониторинг Марказига ва Бухоро вилояти Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси қошидаги «Жайрон» Экомарказига икки турдаги электр энергияси ва сув иситиш учун қуёш коллекторлари сотиб олинди ўрнатилди. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва энергетика соҳасида қарор қабул қилувчи шахслар учун атроф-мухит ва энергетика масалалари бўйича нашриёт маҳсулотлари бошланғич нашри учун ёрдам килинди.

Ўзбекистонда атроф-мухитнинг ҳолати тўғрисидаги даврий ҳисоботларни сифатли тайёрлаш, атроф-мухитни ҳолатини яхшилаш ва табиий ресурслардан самарали фойдаланишни бошқариш юзасидан қарорлар қабул қилиш учун, Географик маълумот тизимининг ажралмас қисми бўлган, юқори сифатли экологик тизим ишлаб чиқилди. Веб-сайт ва алоҳида режимда ишловчи экологик маълумотларидан ҳамкорликда фойдаланиш ва изланиш учун, Метаэкологик ахбороти (БМД) ишлаб чиқилди. Ўзбекистонда атроф-мухити ҳолати бюллетени ўзбек, рус ва инглиз тилларида тайёрланди ва нашр этилди.

Муҳофаза этиладиган ҳудудларда биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш ва бошқаришнинг янги услубларини намоиш этган ҳолда глобал аҳамиятга эга бўлган Қорақалпоғистон Республикасининг Жанубий Орол бўйи табиати ранг-баранглигини сақлаш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Келажакда биосфера резерватининг чегараларини, функционал зоналарини аниқлаш, шунингдек ушбу ишлар асосида харита ҳужжатлари ГИС-форматида тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг мувофиқлаштируви асосида Ўзбекистон Республикасининг атроф-мухитни муҳофаза қилиш соҳасидаги дастурлари ва лойиҳалари бўйича халқаро молиявий ташкилотлар маблағларининг фойдаланиш динамикаси 145-расмда келтирилган.

145-расм. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги дастурлар ва лойиҳалар (грантлар) бўйича халқаро молиявий ташкилотлар маблағларидан фойдаланиш динамикаси



79-жадвал. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда Ўзбекистоннинг иштироки

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
1. Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий конвенция (Ижрочи агентлик - Узгидромет) Киото протоколи (ижрочи агент -Ўзгидромет)	1998	1999	1993	1997 йил – иқлим тизимига антропоген таъсирни инвентаризация қилиш, иқлим ўзгаришини ба-шорат қилиш, буғхона газлари миллий кадастри; 1999 йил – «Ўзбекистон – иқлим ўзгариши бўйича мамлакатни ўрганиш» биринчи миллий ахбороти; Буғхона газлари эмиссиясини камайтириш бўйича ҳаракатлар миллий режаси; 2004-2005 йиллар – иккинчи миллий ахборотни тайёрлаш. 2007 йил – Киото протоколи Мусаффо ривожланиш механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва бажариш тартиби тўғрисидаги Низом ишлаб чиқилди ва имзоланди, шунингдек Киото протоколи Мусаффо ривожланиш механизми бўйича Идоралараро кенгаш тузилиб, унинг Котибияти ташкил қилинди.
2. Озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенцияси Озон қатламларини бузувчи моддалар бўйича Монреал протоколи Монреал протокоliga Лондон ва Копенгаген тузатишлари Монреал протокоliga Монреаль ва Пекин тузатишлари		1998 2006	1993 1993	2000 йил – Озон қатламини бузувчи моддаларни (ОҚБМ) алмаштириш миллий дастури, Вена конвенцияси ва Монреал протоколи томонлари бўлмаганлар билан савдони тақиқлаш, таркибида ОҚБМ бўлган маҳсулотларни лицензиялаштириш тизимини киритиш, ОҚБМ ва таркибида ОҚБМ бўлган маҳсулотларни импорт ва экспортни бошқариш. 2001 йил – Миллий офис ташкил қилиш асосида миллий дастурни амалга оширишни бошланиши ГЭФ моддий ёрдами ва беғараз грантлар кўринишида 3.5 млн. АҚШ доллари миқдорида ЮНЕП, БМТРД техник ёрдамида тўртта лойиҳани амалга оширилиши 2002 йил – мана шу маблагдан 2 миллион 936 АҚШ доллари миқдорида амалга оширилди, шу жумладан: - ускуналар, эҳтиёт қисмлар олишга ва ХФУ-12 хладогенини (дихлорлифторметан) республикага олиб кирилишини қисқартириш мақсадида уларни чиқариб олиш ва рециркуляция қилиш бўйича ишларни ташкил этиш, музлатиш ускуналарини таъмирлаш ва созлаш ишлари билан шуғулланувчи 500 та мутахассис-техникларни ўқитиш учун; - озон қатламини бузувчи моддаларни (ОҚБМ) алмаштиришни бошқариш бўйича офис ташкил этилиши ва фаолият олиб бориши ҳамда ускуналар сотиб олишга; - божхона хизматчилари малакасини ошириш биринчи ва иккинчи босқичларини ўтказиш ва озонни бузувчи моддаларни ҳамда таркибида улар бўлган маҳсулотларни олиб чиқиш ва олиб киришни назорат қилиш мақсадида ускуналар олиш учун; - музлатгич соҳасида ўқитувчилар малакасини ошириш биринчи ва иккинчи қисмини ўтказиш ҳамда ўқув ускуналарини олиш учун;

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
				<p>- ОҚБМдан фойдаланишни тўхтатиш мақсадида «Сино» ОАЖ маиший музлатгичларини термоизоляция қилиш ва тўлдириш учун ускуналар сотиб олишга.</p> <p>Озон қатламини бузувчи моддалар бўйича Монреал протоколида Ўзбекистон Республикасининг иштирок этиши рухсат этилган ОҚБМлар билан мамлакатлар – Протокол томонлари билан эркин савдо қилиш ҳуқуқини беради. Муқобил озонга хавфи йўқ моддалар ва технологиялардан эркин фойдаланиш имконини беради.</p> <p>2003 йилда қуйидаги ишлар олиб борилди:</p> <ul style="list-style-type: none"> - июль ойида «Сино» маиший музлатгичлари ишлаб чиқариш заводини реконструкция қилиш якунланди ва озонга хавфи йўқ технологиядан фойдаланиш билан замонавий музлатгичлар ишлаб чиқариш бошланди; ноябрь ойида «Сино» ОАЖ янги ускуналар билан ишлаши мониторинги ўтказилди; - Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Фан ва технологиялар маркази билан биргаликда молиялаштиришлари асосида умумий ҳажми 8696 АҚШ долларини ташкил этувчи «Озонга хавфи бор фреон – 12 ни маиший ва кичик музлатиш қурилмаларида озонга хавфи йўқ бўлган пропан-бутанли аралашма музлатиш агентига алмаштириш технологиясини тажриба-ишлаб чиқариш ўзлаштиришга тайёргарлик» мавзуси бажарилди. - Ташқи ишлар вазирлиги билан биргаликда йилнинг ҳар чорагида Вена конвенцияси ва Монреал протоколи томонлари бўлмаган давлатлар рўйхати тартибига киритилган ўзгаришлар тўғрисида хабар бериб борилди; - ОҚБМ ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни импорт ва экспорти тўғрисида маълумотлар тўплаш, ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш; - ЮНЕП котибиятига «Озон бўйича» ҳисоботлар тақдим этиш мақсадида ХФУ ва ГХФУ чиқариш оолиш ва рециркуляция қилиш ҳажмлари бўйича маълумотлар доимий мониторинги ўтказилди; - Давлат божхона қўмитаси ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан биргаликда ОҚБМ олиб киришни назорат қилиш бўйича ишлар бажарилди. Ноконуний олиб кирилган ХФУ-12 ни йўқ қилишга тайёргарлик олиб борилди; Давлат божхона қўмитасига ОҚБМни аниқлаш учун ускуналар берилди, уларни республика 17 та божхона постларига тақсимланди; божхона хизматчиларини ўқитиш дастлабки графиги тузиб чиқилди; - тренинг ва жамоатчиликни хабардорлиги бўйича ОАВда (телевидение, радио, газета), лекциялар орқали ўтказилди; болалар шоири Р. Фарходийнинг «Бизнинг озон зонтимиз» номли китоби нашр этилди ва тарқатилди; Фарходийнинг озон қатламини муҳофаза қилиш ва экологик муаммолар мавзусидаги «Рустик – ўзга сайёралик»

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
				<p>болалар спектакли постановкаси амалга оширилди. Иккита «Хладогенларни чиқариб олиш ва рециркуляция қилиш бўйича миллий дастур» ва «Сино» ОАЖда ХФУдан фойдаланишни тўхтатиш» лойиҳалари яқунланди. Ушбу лойиҳалар OEM йиллик истеъмолини 95 тоннага қисқартириш ва экспортга мўлжалланган маҳсулот – маиший музлаткичлар янги турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш имконини берди. 2000 йил давомида:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ноқонуний олиб қирилган 328,54 килограмм ХФУ-12 ни йўқотиш амалга оширилди; Монреал протоколи талабларига биноан йўқ қилиш бўйича ҳисобот тайёрланди; - Монреал протоколи, Монреал ва Пекин тузатишларини ратификация қилиш масалаларини эксперт ишлаб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти аппаратида киритилган; - OEM ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни олиб кириш ҳамда олиб чиқишни лицензиялаштириш, Монреал прротоколи С ва Е қўшимчалари СРВ ларга квоталар белгилаш тизимини такомиллаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори лойиҳаси тайёрланди ва манфаатдор вазирликлар ҳамда идоралар билан келишилди; - Музлаткичлар соҳаси мутахассисларини ва божхона хизматчиларини ўқитиш II босқичи дастурини яқунлаш учун ўқув дастурлари ва қўлланмалари тайёрланди. Ўқув материални ўзбек тилига таржима қилиш амалга оширилмоқда; - Тренинг ва жамоатчиликни ОАВ (телевидение, радио, газета) лекциялар орқали хабардорликлари бўйича фаолият давом эттирилди; Озон қатламини муҳофаза қилиш халқаро кунига бағишланган йиғилиш ўтказилди, керакли босма материаллар, совға маҳсулотлари, рус ва ўзбек тилларида мультфильмлар тайёрланди ва чиқарилди. - «Хладагентларни чиқариб олиш ва рециркуляция қилиш бўйича Миллий дастур» ва «Сино» ОТАЖда ХФУдан фойдаланишни тўхтатиш» икки лойиҳаси тугалланди. Мазкур лойиҳалар ОҚБМ истеъмолини ҳар йили 95 тоннага қисқартириш ва экспортга мўлжалланган маҳсулот - янги турдаги маиший совуткичларни ишлаб чиқариш имконини берди. <p>Ноқонуний олиб қирилган 328,54 кг ХФУ-12 йўқотилди; Монреаль протоколи қарорлари талабларига мувофиқ йўқотиш бўйича ҳисобот тузилди.</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан Монреаль протоколига Монреаль ва Пекин тузатишлари ратификация этилди, Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунлари қабул қилинди.</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ОҚБМни ва таркибида бўлган</p>

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
				<p>махсулотларни олиб кириш ва олиб чиқишни лицензиялаш тизимини такомиллаштириш, Монреаль протоколи С ва Е иловаларини меъёрлаштириш бўйича қарори қабул қилинди;</p> <p>- совутгичлар соҳаси мутахассислари ва божхона хизматчиларини ўқитишнинг 2-босқичи дастурининг тугалланиши учун ўқув дастурлари ва қўлланмалари тайёрланди;</p> <p>- жами божхона хизматининг 331 ва совутгичларнинг 854 мутахассиси ўқитилди;</p>
3. Чўлланиш ва қурғоқчилик билан курашиш бўйича конвенция (ижрочи агентлик - Ўзгидромет)	1994	1995		<p>2000 йил – чўлга айланиш билан курашиш бўйича миллий дастур.</p> <p>2004 йил – «Ўзбекистон Республикасида қуриб қолган Орол денгизи ўзанида ва Қизилқум чўлида экосистеманинг барқарорлигига эришиш» кенг миқёсли ГЭФ лойиҳаси бўйича лойиҳа таклифларини тайёрлаш.</p> <p>2005 йил – юқорида кўрсатилган лойиҳа бўйича ГЭФга тақдим этиш учун лойиҳа таклифларини тайёрлашни тугатилиши.</p> <p>2006 - ОТБ/ГЭФ ва бошқа донорларнинг Ер ресурсларини бошқариш бўйича Марказий Осиё мамлакатлари ташаббуси кенг миқёсли минтақавий лойиҳасини амалга оширишнинг бошланиши.</p>
4. Биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича конвенция (ижрочи агентлик Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси)			1995	<p>1998 йил – Биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича миллий стратегия ва ҳаракатлар режаси ҳамда уни 2005 йилгача амалга ошириш бўйича тадбирлар режаси;</p> <p>2000-2006 йиллар – Фарбий Тянь-Шань биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича ГЭБ/Жаҳон банки трансчегара лойиҳаси асосида ҳаракатлар режасини амалга ошириш.</p> <p>2000-2006 йиллар – «Фарбий Тянь-Шань биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича трансчегара лойиҳа»сини амалга ошириш. Лойиҳа маблағлари Чотқол биосфера қўриқхонаси ва Угам-Чотқол миллий боғи инфратузилмасини яхшилашга йўналтирилди. Бундан ташқари минтақавий миқёсда (Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон) биоминтақавий режани тузиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда.</p> <p>2001 йил – биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича ТАСИС бошланғич-синов давлатлараро лойиҳаси.</p> <p>2001-2006 йиллар – «Ўзбекистонда биохилма-хилликни сақлаб қолиш учун модел сифатида Нурота-Қизилқум биосфера қўриқхонасини ташкил этиш» ГЭФ/БМТТД лойиҳаси.</p> <p>2001-2005 йиллар – «Атроф-муҳит бўйича БМТТД ва Ўзбекистон ҳукумати дастурлари»ни амалга ошириш. Дастурнинг кенг қамраб олувчи мақсади қуйидагилар ҳисобланади:</p>

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
				<p>Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш самарасини ошириш ва Ўзбекистон қўшилган ёки қўшилиши мумкин бўлган атроф-муҳит соҳасидаги халқаро конвенциялар ва битимлар бўйича мажбуриятларини бажаришда ёрдам кўрсатиш йўли билан барқарор ривожланишни таъминлаш;</p> <p>2002-2003 йиллар – «Ўзбекистон жанубий Орол бўйларида тўқай ўрмонларини сақлаб қолиш» лойиҳасини амалга ошириш.</p> <p>2003 йил – «Ўзбекистонда Кўгитангтау тоғлари биохилма-хилликни сақлаб қолиш» пилот лойиҳасини амалга ошириш;</p> <p>2004-2005 йиллар – Фарбий Тянь-Шань биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича ТАСИС давлатлараро лойиҳасини амалга ошириш;</p> <p>2004-2005 йиллар – «Атроф-муҳит соҳасидаги конвенцияларни бажариш бўйича мамлакат имкониятларини миллий ўзини баҳолаш» лойиҳасини амалга ошириш;</p> <p>2005 йилда лойиҳа таклифларини ишлаб чиқишни бошлашга Глобал Экологик Фонднинг (молиялаштирувчи ташкилот) маъқуллов жавоби олинди: «биохилма-хиллик ва ахборот олиш ҳамда тарқатиш механизми тузилишини яратиш бўйича ҳаракатлар режасини амалга ошириш учун миллий имкониятларни ривожлантиришда муҳим эҳтиёжларни баҳолаш».</p> <p>2006 йилда 3-миллий ҳисоботни тайёрлаш учун ГЭФ гранти олинди.</p> <p>2006 йил – биохавфсизлик Картахен протоколини имзолаш учун такрорий, Фанлар Академияси билан биргаликда (зоология институти) асосларни тайёрлаш бошланди.</p> <p>2007-2008 йиллар - БМТТД/ГЭФга Ўзбекистон Республикасида биохилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича 4-миллий маърузани тайёрлаш бўйича ариза жўнатилди.</p> <p>2008 йил март-май ойларида - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига Конвенция тарафлари 9-конференциясининг вазирлар учрашувида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг иштироки бўйича таклиф жўнатилди. Мазкур учрашув бўйича тегишли материаллар тайёрланмоқда.</p>
5. Хавфли чиқиндиларни трансчегаравий олиб чиқиш ва уларни йўқотишни назорат қилиш бўйича Базель конвенцияси			1995	<p>1999 йил – 1997 йилда чиқиндиларни ишлаб чиқариш, тўплаш, зарарсизлантириш ва олиб чиқиш тўғрисида миллий ҳисобот;</p> <p>2000 йил – 1998 йил бўйича миллий ҳисобот;</p> <p>2001 йил – 1999 йил бўйича ҳисобот;</p> <p>2002 йил – «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонун;</p> <p>2001-2005 йил – «Тоза ишлаб чиқаришни татбиқ этиш ва Ўзбекистонда барқарор тоза ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш» лойиҳаси;</p> <p>2004-2005 йиллар – Ўзбекистон Республикасида чиқиндиларни бошқариш бўйича миллий стратегия ва ҳаракатлар режасини ишлаб чиқиш.</p>

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
6. Йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ёввойи фауна ва флора турлари билан халқаро савдо қилиш тўғрисидаги конвенция			1997	<p>1998-2004 йиллар – Қўриқланадиган турларни олиб чиқиш ва олиб киришга рухсат бериш тизимини киритиш, савдо операцияларини лицензиялаштириш, популяциясини доимий тадқиқот қилиб бориш;</p> <p>Давлат бионазорати божхона органлари билан биргаликда СИТЕС талабларига биноан ҳайвонлар ва ўсимликлар олиб кириш ва олиб чиқишни доимий назорат қилиб боради.</p> <p>СИТЕС конвенцияси мажбуриятларини бажариш доирасида маъмурий орган сифатида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қошидаги Давлат бионазорати этиб тайинланди.</p> <p>Ўзбекистон Фанлар Академияси зоология Институтини ва ботаника Институтлари илмий органлар этиб тайинланди. СИТЕС маъмурий органининг асосий вазифаси конвенция 1,2,3 қўшимчаларига киритилган турларни давлат чегарасидан олиб ўтишга рухсатномалар бериш ҳисобланади; квоталардан тўғри фойдаланиш ва жонли намуналарни ташиш қоидаларининг амалга оширилишини назорат қилиш;</p> <p>Илмий органлар (Ўзбекистон Республикаси ФА зоология ва ботаника Институтлари) вазифасига квоталар бериш, экспорт ва импортга буюртма тайёрлашда ҳамда ҳайвонлар жонли намуналарини ва ўсимликларни аниқлашда илмий хулосалар, тавсиялар ва асослар тайёрлаш қиладди. Бозорда талаб катта бўлган баъзи қушлар турларини халқалаш учун конвенция Котибияти тасдиқланди, намуналар бўйича махсус ажралмас рақамли халқалар тайёрланди.</p> <p>2008 йил 18 мартда БАА ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматлари ўртасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақида ўзаро ҳамкорлик тўғрисидаги Меморандум имзоланди. Унда мазкур Конвенция моддаларини бажариш бўйича ҳамкорликни мустаҳкамлаш, шунингдек ноёб ва йўқолиш хавфи остида бўлган ёввойи ҳайвон турларини муҳофаза қилишга алоҳида эътибор қаратилган.</p>
7. Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юривчи турларини муҳофаза қилиш бўйича конвенция			1998	<p>Кўчиб юривчи қушларнинг икки турлари бўйича келишув имзоланди: сибир турнаси ва ингичка тумшукли кроншнеп.</p> <p>2002 йилда «Бухоро буғусини сақлаб қолиш ва тиклаш масалалари бўйича Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркманистон ўртасида ҳамфикрлик тўғрисида меморандум» имзоланди.</p> <p>Ҳозирги кунда Нидерландия Бутун жаҳон Ёввойи табиат Фонди (WWF) молиялаштирилиши асосида 2000-2007 йиллар даврида Бухоро буғусини сақлаб қолиш ва тиклаш бўйича лойиҳани амалга ошириб бормоқда; Давлатлараро мувофиқлаштириш асосида ва халқаро донорлар молиявий ёрдамида «Оққуйруқ ва Бетпақдала, Устюрт платосида ва Шимолий Каспий бўйида</p>

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
				<p>(сайгак) оққуйруқ кўчиб юриш йўллари, қишлаш ва ёзни ўтказишда яшаш жойларини сақлаб қолиш» давлатлараро лойиҳасини (Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркманистон) амалга оширилмоқда. Тўртта орнитологик қўриқхоналар ташкил этилди: Тузкон кўли (Айдар-Арнасой кўллар тизими, Жиззах вилояти); Денгизкўл ва Қорақайир (Бухоро вилояти); Ақушпа (Қорақалпоғистон Республикасидаги Судочий кўллар тизими). Бу буюртмахоналарда ов қилиш бутун йил давомида тақиқланган. Бундан ташқари сувда уя қурадиган ва кўчиб юрадиган жойларни муҳофаза қилиш мақсадларида Самарқанд, Қашқадарё ва Навоий вилоятлари чўлли ҳудудларида битта кўриқхона ташкил этилди. Кўчиб юрувчи сайгак (оққуйруқ) подаларини муҳофаза қилиш мақсадида Устюрт платосида битта буюртмахона ташкил этилди. Шундай қилиб, буюртмахоналар ҳудудларида яшовчи сувда сузувчи ва бошқа қушлар ҳамда ҳайвонлар учун кўчиб юришлари, кўпайишлари ва қишлашлари даврларига мўлжалланган шароитлар яратилди.</p> <p>2003-2007 йиллар – Марказий Осиёнинг бешта мамлакатлари экологик тармоғи ривожланиши схемасини тайёрлаш бўйича лойиҳани амалга ошириш.</p> <p>2003 йилда Афро-Евро Осиё кўчиб юрувчи сув-ботқоқ қушларини муҳофаза қилиш бўйича битим имзоланди (АЕWA) Ўзбекистон вакиллари «Марказий Осиё учиб ўтиш йўлларида сувда сузувчи қушларни ва сув-ботқоқ жойларини муҳофаза қилиш бўйича стратегияни ишлаб чиқиш» лойиҳасини бажаришда иштирок этди.</p> <p>2006 йилда Ўзбекистон Республикаси томонидан «Оққуйруқни сақлаб қолиш, тиклаш ва барқарор фойдаланиш бўйича ўзаро ҳамжиҳатлик Меморандуми ва Ҳаракатлар режаси» (Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркманистон, Россия, Монголия) имзоланди.</p> <p>Ҳозирги пайтда «Оққуйруқни муҳофаза қилиш, тиклаш ва фойдаланиш бўйича Қозоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматлари ўртасидаги Битим лойиҳаси» Вазирлар Маҳкамасига кўриб чиқиш учун киритилди, шу билан бир вақтда мазкур Битимнинг давлат тилидаги таржимаси тайёрланмоқда.</p>
8. Асосан сувда сузувчи қушлар яшаш жойлари сифатида халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари тўғрисидаги конвенция			2001	<p>2001 йил – Денгизкўл кўлини халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлари рўйхатига киритилиши.</p> <p>2003 йил – 4 йилга мўлжалланган «Ўзбекистонда сувли жойларда биохилма-хиллик ресурсларини сақлаб қолиш ва барқарор фойдаланишга янги ёндошишларни намойиш этиш» лойиҳаси тақлифи тайёрланди ва Глобал экологик фонд номига юборилди.</p>

Конвенция номи	Мақоми			Олинган мажбуриятлар доирасидаги тадбирларнинг бажарилиши
	Имзо-ланди	Ратификация	Қўшилди	
				2003 йил – Ёввойи табиатни муҳофаза қилиш халқаро фонди (WWF) билан ҳамкорликда халқаро банк маблағлари ҳисобига Қорақалпоғистон Республикасидаги Судочье кўли биохилма-хилликни муҳофаза қилиш ва мониторинги бўйича лойиҳа амалга оширилди. Бунинг натижасида Судочье кўлини халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқ жойлар рўйхатиغا киритиш учун асослар тайёрланди. Айдар-Арнасой кўллари тизимини Рамсар сув-ботқоқлик ерлари рўйхатиغا киритиш бўйича ишлар бошланди.
9. Бутунжаҳон ва маданий меросларни муҳофаза қилиш тўғрисида конвенция (ижрочи агентлик – Маданият ва спорт вазирлиги)			1995	Ёввойи табиатни муҳофаза қилиш Бутунжаҳон Фонди билан биргаликда 2001 йилда Бутунжаҳон мероси рўйхатиغا киритиш учун Чотқол биосфера қўриқхонаси номинацияси тайёрланди. 2007 йилда Фарбий Тянь-Шань трансчегаравий биосфера резерватини Жаҳон мероси рўйхатиغا киритиш бўйича номзодликни тайёрлаш бошланган.
10. Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўллари муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича конвенция (Хельсинки, 17.03.1992 й.)			2007	Конвенция Ўзбекистон Республикасида 2007 йил 3 декабрда кучга кирди. Ҳозирги пайтда мазкур Конвенция моддаларини бажариш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, 2008 йил 11-12 мартда Тошкент шаҳрида «Орол муаммолари: уларнинг аҳоли генофонди, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига таъсири ҳамда улар оқибатларини юмшатиш бўйича халқаро ҳамкорлик қилиш чора-тадбирлари» мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унинг асосий мақсадларидан бири Марказий Осиё минтақасининг трансчегаравий сув оқимларини тартибга солиш ва фойдаланиш бўлди. Жорий йилда халқаро экспертларнинг Амударё хавзасининг экологик ҳолатини ўрганиш бўйича миссияси ташрифи кутилмоқда.
11. Кемасиз турларнинг халқаро сув оқимларидан фойдаланиш ҳуқуқи ҳақида Конвенция (Нью-Йорк, 21.05.1997 й.)			2007	Ўзбекистон Республикаси томонидан мазкур Конвенция бўйича мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ масалаларни ишлаб чиқиш бошланди.

80-жадвал. Истиқболда Ўзбекистон Республикаси томонидан имзоланиши мумкин бўлган халқаро конвенциялар рўйхати

Номи	Бажариш муддати	Асос
Атроф-муҳитга тааллуқли масалалар бўйича ахборот олиш, қарорлар қабул қилишда жамоатчилик иштироки ва адолатли судга эришиш ҳақида конвенция (Орхус Конвенцияси)	2007-2009	Атроф-муҳитга тааллуқли масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш жараёнига кенг жамоатчиликни жалб этиш. Қабул қилинаётган қарорлар сифатини ошириш
Трансчегаравий микёсда атроф-муҳитга таъсири баҳолаш ҳақида конвенция (ЭСПО конвенцияси)	2007 - 2009	Келажакдаги ҳаракатларнинг атроф-муҳитга таъсири эҳтимолини олдиндан баҳолаш ва ҳисобга олиш
Саноат фалокатларининг трансчегаравий таъсири ҳақида конвенция	2007 - 2009	Саноат фалокатларини иложи борида камайтириш ҳисобига бундай фалокатлардан инсонларни ва атроф-муҳитни ҳимоя қилиш
Қаттиқ органик ифлослантирувчилар ҳақида Стокгольм конвенцияси	2007 - 2009	Ўз-ўзидан кўпаядиган барча қаттиқ органик ифлослантирувчилар (яъни кимёвий моддалар ва пестицидлар)ни ишлаб чиқариш ва қўллашни чеклаш ёки олдини олиш. Диоксин ёки фуранлар каби ўз-ўзидан кўпаядиган ҚОИ ташланмаларини аста камайтириб бориш ва иложи бўлса, умуман, йўқотиш
Хавфли кимёвий моддалар ва пестицидларнинг баъзи турлари билан халқаро савдо қилишда олдиндан ахборотли келишиш жараёни ҳақида Роттердам конвенцияси	2008 - 2010	Хавфли кимёвий моддалар ва пестицидлар билан боғлиқ таҳдидларни қисқартириш, бундай моддаларнинг одамлар соғлиғи ва атроф-муҳитга салбий таъсири учун экспорт қилувчи ва импорт қилувчи давлатлар умумий жавобгарлигини ошириш

81-жадвал. Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилана фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги битимлар рўйхати

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
1	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Грузия Республикаси Ҳукумати ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Меморандум	04.09.1995 й. Тошкент ш.	Грузияда ўтказилган бир нечта халқаро учрашувларда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси вакиллари иштирок этишди. Булар орасида 11.06.2006 йилдаги ВЕКЦА мамлакатларида табиатни муҳофаза қилишни бошқариш дастурларини амалга ошириш бўйича 8-йиллик учрашувни, 05.12.2006 йилдаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳудудий режалаштириш масалалари бўйича учрашувни, 21.01.2008 йилдаги «ВЕКЦА мамлакатлари учун тоза ёнилғи ва транспорт воситалари» мавзусидаги Конференцияни келтириш мумкин.
2	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Туркия Республикаси Ҳукумати ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Битим	8.05.1996 й. Тошкент ш.	1997 йилда Туркия Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш вазирлигининг ташкилий ҳамда БМТТДнинг молиявий қўллаб-қувватлашида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ходимлари Туркиядаги «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги бошқарув ва чиқиндилар билан ишлаш» мавзусида 5 ойлик стажировкада катнашишди. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан «Тетрагон» турк фирмасига Орол денгизи муаммоларига бағишланган фильмни сураатга олиш ва буклет нашр қилишда амалий ва консултация ёрдам берилди. 2007 йилда Туркия Халқаро Ҳамкорлик Агентлиги (ТІСА) ваколатхонаси қўмағида Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти томонидан Кастамону шаҳрида (Туркия)

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			ташкил этилган «Экотуризм усуллари» мавзусидаги семинар ишида қатнашди. Семинар иши жараёнида экотуризмни ривожлантириш муаммолари ва семинарда қатнашган турли мамлакатларда экотуризм усули ва уни ташкил этиш тажрибаси муҳокама этилди. Миллий боғларни ташкил қилиш ва фаолиятини юритиш масалалари кўриб чиқилди ва х.к.
3	Бир тарафдан Ўзбекистон Республикаси ва иккинчи тарафдан Европа Иттифоқи ва унга аъзо бўлган давлатлар ўртасидаги шерикликни тасдиқловчи ҳамкорлик ҳақидаги Битим	06.1996 й.	<p>ЕИ билан ҳамкорликни такомиллаштириш ва ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 22.03.2004 й.даги 134-сон «Ўзбекистон Республикасининг ЕИ ва унга аъзо мамлакатлар билан ҳамкорлигини такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 01.03.2008 й.даги ПФ-18-сон «Ўзбекистон Республикасининг ЕИ ва унга аъзо мамлакатлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Юқорида айtilган ҳужжатлар моддаларини бажариш учун Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қуйидаги тадбирлар амалга оширилди.</p> <p>ЕИ стандартларига мос ҳолда Ўзбекистон учун чиқиндиларни бошқариш бўйича миллий стратегия ва ҳаракатлар режасини ишлаб чиқиш масаласига кўра 2005-2006 йилларда:</p> <ul style="list-style-type: none"> - барча турдаги чиқинди турлари - саноат, маиший, тиббий, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар бўйича республикада мавжуд тизимнинг фаолияти ўрганилди ва таҳлил этилди. Уларга кўра ҳисоботлар тайёрланиб, мазкур ҳисоботлар бўйича Чиқиндиларни бошқариш Миллий стратегияси ва Ҳаракалар режасининг лойиҳаси ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан кўриб чиқилмоқда. Шунингдек ҳисоботлар натижалари бўйича ягона компьютерлаштирилган маълумотлар базаси шакллантирилди; - Европа, Америка, МДХ, Осиё-Тинч океанининг бошқа етакчи мамлакатларининг чиқиндиларни бошқариш тизими фаолияти бўйича шарҳ тайёрланди. Шарҳ натижалари асосида республикада қўлланиш учун тавсиялар тайёрланди. Бу тавсиялардан Чиқиндиларни бошқариш Стратегияси ва Миллий дастурини тузиш учун ресурс ҳужжатлари сифатида қўлланилди. Шарҳ ҳисоботлари босмадан чиқарилиб, мутахассислар орасида тарқатилди. <p>Стратегияни ишлаб чиқиш билан бир вақтда ҳокимликлар ва саноат секторини стратегияни амалга оширишга тайёрлаш бўйича нишона лойиҳалари амалга оширилди. Навоий ва Бухоро шаҳар ҳокимликлари билан биргаликда мавжуд чиқиндиларни бошқариш тизимини яхшилаш бўйича дастур бажарилди. Ушбу дастур доирасида лойиҳа томонидан 2 та чиқинди машинаси, қуруқ ва органик чиқиндилар учун 100 та контейнер харид қилинди. Мазкур шаҳарларда чиқиндиларни тўплаш, ташиш ва утилизациялаш жараёни ўрганилиб, имкон борича яхшиланмоқда. Чиқиндилар шаклланиши ҳажмини камайтириш бўйича ҳаракатларни рағбатлантириш мақсадида маҳаллалар, кўп қаватли уйлар ва тарбия-таълим муассасаларида «Маиший</p>

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			<p>чиқиндиларни энг яхши ажратиб тўплаш» танлови ташкил этилди. Нишона лойиҳалари натижаларига кўра замонавий ёндашувлар ва усулларни ҳисобга олган ҳолда маиший чиқиндиларни бошқариш бўйича қўлланма тайёрланди. Мазкур ҳужжат республиканинг манфаатдор вазирликлари, идоралари, ҳокимликлар ва махсус ташкилотлари орасида тарқатилди. Саноат секторини стратегияни амалга оширишга тайёрлаш мақсадида, Европа Иттифоқининг ТАСИС дастури доирасида Навоий кон-металлургия комбинатининг 1-гидрометаллургия заводи ва Машинасозлик заводи билан биргаликда чиқиндиларни бошқариш масалалари бўйича саноат секторини ўз-ўзини баҳолаш ва аудит қилиш жараёнлари бўйича қўлланма ишлаб чиқилди ва синалди. Мазкур ҳужжат замонавий халқаро талаблар, хавфли чиқиндиларни трансчегаравий ташиш ва кўмиш ҳақидаги Базель конвенцияси, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги Қонуни талабларини ҳисобга олган ҳолда тайёрланган. Ўз-ўзини баҳолаш ва аудит қилиш жараёнлари саноат чиқиндиларининг барча жабҳалари, хусусан, шаклланиши, тўпланиши, ташилиши, утилизацияланиши, кўмилишини, шунингдек бу соҳадаги табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари ва бошқалар мавжудлигини қамраб олади.</p> <p>Бундан ташқари лойиҳа доирасида турли тадбирларни ташкил қилиш йўли билан аҳоли хабардорлигини ошириш бўйича ишлар бажарилди. Лойиҳани бажариш жараёнида Тошкент, Бухоро, Навоийдаги саноат корхоналари, ҳокимликлар, фуқаролар маҳалла йиғинлари, коммунал хизматлари вакиллари учун чиқиндиларни тўплаш, ажратиш, ташиш, утилизациялаш ва кўмишга тўғри ёндашувни шакллантириш бўйича қатор ўқув семинарлари ўтказилди. Лойиҳа «Микротуманларида маиший чиқиндиларни энг яхши ажратиб тўплаш учун» танловидан ташқари, ўқувчилар орасида «Энг яхши шарҳли расм учун» республика танлови ҳам ўтказилди.</p> <p>ЕИ 2004 й. стандартларига мувофиқ маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш бўйича агроф-мухит ифлосланиши ва ҳужжатларни меъёрлаштиришнинг тармоқ стандартларини ишлаб чиқиш масаласига кўра Ўзбекистоннинг қуйидаги давлат стандартлари ишлаб чиқилди ва қонуний тартибда «Ўзстандарт» агентлигида рўйхатга олинди:</p> <p>О'zDst 11/1:2005 «Ўзбекистон Республикаси экологик сертификатлаштириш давлат тизими. Маҳсулотларни экологик сертификатлаштириш қоидалари»;</p> <p>О'zDst 11/2:2005 «Ўзбекистон Республикаси экологик сертификатлаштириш давлат тизими. Чиқиндиларни экологик сертификатлаштириш қоидалари».</p> <p>«СувГЕО» ТошИТИ билан ҳамкорликда қуйидаги меъёрий раҳбарлик ҳужжатлари ишлаб чиқилди:</p> <p>РХ. Оқава сувлар билан ифлослантирувчи моддаларни ташлашнинг рухсат этилган чегаравий ташланмалари (РЭЧТ) меъёрлари ва махсус сувдан фойдаланиш рухсатномаларини (МСФР) ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби;</p>

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			<p>РХ. Чиқиндиларни жойлаштириш чегарасини белгилаш бўйича услубий кўрсатмалар; РХ. Ишлаб чиқариш чиқиндиларини инвентаризация қилишни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби. 2004-2008 йилларда ЕИ ва донор давлатлар маблағларини жалб этиб Марказий Осиё минтақаси мамлакатларининг трансчегаравий ҳудудларида тоғ жинслари қолдиқ омборхоналари ва отваллари майдонларини реабилитациялаш дастурларини амалга ошириш масаласи бўйича. Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасидаги Шериклик ва ҳамкорлик ҳақидаги Битимни амалга ошириш бўйича Асосий ташкилий чоралар комплекс дастурига мувофиқ Қирғизистон Республикаси ҳудудидаги Майлуу-Суу ш. зонасида жойлашган тоғ жинслари қолдиқ омборхоналари ва отвалларидан радиоактив ифлосланишнинг олдини олиш муаммоларини ҳад қилиш учун 2004-2008 йиллар даврига лойиҳа таклифи ишлаб чиқилди ва ТАСИСга тақдим этилди. 2006-2008 йилларда ЕИга аъзо мамлакатлар иштирокида атроф-муҳит ҳолатини мониторинг қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш тизимини ривожлантириш. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раҳбарлигида тегишли вазирлик ва идоралар томонидан 2006-2010 йилларга Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитни мониторинг қилиш дастури ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 16.03.2006 й.даги 48-сон қарори билан тасдиқланди. Атроф табиий муҳитни мониторинг қилиш ишлари мазкур Дастурга мувофиқ олиб борилмоқда. 2005-2006 йилларда Қаттиқ органик ифлослантирувчилар бўйича Стокгольм конвенциясига қўшилиш масаласи ишлаб чиқилди. 2005 йилда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тегишли вазирликлар ва идоралар билан Қаттиқ органик ифлослантирувчилар ҳақидаги Стокгольм конвенциясига Ўзбекистоннинг қўшилиши мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги масалани кўриб чиқди ва материаллар тегишли тартибда Ўзбекистон Республикаси ТИВга тақдим этилди (10.08.2005 й.даги 21-875-сон билан). Ўзбекистон Республикаси ТИВ томонидан материаллар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига берилди (11.10.2005 й.даги 05/17371-сонли ТИВ хати). Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг 12.02.2008 й.даги 02/15-283-сонли топшириқномасини бажариш учун Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тегишли департаментига Ўзбекистоннинг мазкур конвенцияга қўшилиши мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги ахборотни жўнатди.</p>
4	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Қирғизистон Республикаси Ҳукумати ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Битим	24.12.1996 й.	<p>Тоғ жинслари қолдиқ омборхоналари ва отваллар билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси мутахассисларидан тоғ жинслари қолдиқ омборхоналари ва отвалларни реабилитациялаш бўйича доимий ишлайдиган ишчи гуруҳлар ташкил этилди. Ўзбекистон Республикасининг «Қизилтепагеология» ДГК КГЭЭ мутахассислари томонидан Майлуу-Суу ш.</p>

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			<p>(Қирғизистон Республикаси) зонасида тупроқ, ер усти сув оқимлари ва ўсимликларнинг радиоактив ифлосланишини ҳар йиллик баҳолаш, радиоактив чиқиндилар ва яқин майдонларни гамма-сўёмкасини олиб бориш, қолдиқ омборхоналари устидаги радон эҳсолияциясини шаҳар ва унинг агрофидадаги қўрғонларнинг қатор биноларида унинг таркибини ўлчаш режалаштирилган. Аввал бажарилган Майлуу-Суу дарёси ва унинг ирмоқларидан олинган сув пробаларини баҳолашда фонга нисбатан уран ва радий таркиби 10 баравар юқорилиги аниқланган. Бунда сўнгги вақтда Қирғизистон Республикаси ҳудудига киришнинг иложи бўлмаганлиги сабабли баҳолаш амалга оширилмади.</p> <p>Ўзбекистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси ўртасидаги икки томонлама ҳамкорлик бўйича Қўшма Ҳукуматлараро Комиссиянинг олтинчи йиғилиши Протоколига мувофиқ Майлуу-Суу дарёси зонасида қолдиқ омборхоналарини рекультивациялаш ва реабилитациялаш лойиҳаларини ишлаб чиқиш учун бошланғич маълумотларни олиш, объектлар ташкил қилиш ва трансчегаравий таъсир кўрсатаётган техноген объектлар экологик ҳолатини тадқиқ этиш мақсадида ишлар давом эттирилмоқда. Жаҳон банкнинг Қирғизистон Республикасида амалга оширилаётган «Майлуу-Суу қолдиқ омборхоналарини реабилитация қилиш лойиҳаси» доирасида кейинчалик консервациялаш ва йўқотиш мақсадида қолдиқ омборхоналари, тоғ жинслари отваллари ва шламтўплагичларнинг бирламчи ва истиқболли объектлари рўйхатини белгилаш бўйича ишланмалар килинди, шунингдек Қирғизистон Республикаси ФВВ томонидан (халқаро грантлар бўйича) амалга оширилаётган «Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш» лойиҳаси доирасида «Тектоник» кўчмасининг бир қисмини камайтириш бўйича «Норингидроэнергоқурилиш» ОАЖ объектида асосий ишлар бажарилди, 23 та қолдиқ омборхонаси ва 13 та тоғ отвалини реабилитация қилиш стратегияси тайёрланди. Ҳозирги пайтда қолдиқ омборхоналарини юритиш бўйича талабларнинг ягона бирхиллаштирилган халқаро тизимини, ҳудуд тузилишининг геологикхусусиятлари ва чиқиндилар таркибини ҳисобга олган ҳолда назорат қилиш тизимларини ишлаб чиқиш мўлжалланган.</p>
5	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Қозоғистон Республикаси Ҳукумати ўртасидаги агроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилona фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Битим	02.06.1997 г.	<p>2006 йил майда Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юривчи турларини муҳофаза қилиш бўйича конвенция доирасида Ўзбекистон «Сайғокни сақлаб қолиш, тиклаш ва ундан барқарор фойдаланиш бўйича ҳамжихатлик ҳақидаги Меморандум»ни имзолади (ареал мамлакатлари: Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон, Россия). 2007 йилдан бошлаб Қозоғистон томони ташаббуси ва Ўзбекистон Республикаси ИИВ келишуви билан «Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Қирғизистон Республикаси Ҳукумати ўртасидаги сайғокларни муҳофаза қилиш, тиклаш ва фойдаланиш бўйича Битим» лойиҳаси имзоланган учун ишлаб чиқилмоқда.</p> <p>Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан экологик сертификатлаш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш тизимида ишлайдиган мутахассислар билимлари ва жавобгарли-</p>

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			<p>ги даражасини ошириш масалаларига катта эътибор берилмоқда. 2007 йил июнь ойида Тошкент шаҳрида «Ўзбекистон Республикаси корхоналарида сифат менежментининг долзарб муаммолари ва ИСО халқаро стандартлар негизида сифатни бошқариш тизимларини жорий қилиш истиқболлари» мавзусида семинар-кенгаш бўлиб ўтди, унда Сифат менежерлари ва аудиторлари халқаро уюшмаси (Қозоғистон), «Интерсерт Консалтинг» МЧЖ (Ўзбекистон), ДН «Inter Cert Register Tashkent» (Ўзбекистон) мутахассислари қатнашишди ва «Ўзстандарт» агентлиги мутахассислари, Сифат менежерлари ва аудиторлари халқаро уюшмаси (СМАХУ) президенти, TUV CERT (Германия) аудитори, «Интерсертификат – Центр Азия» Қозоғистон-Россия ҚК консультантларининг маърузалари тингланди.</p> <p>Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар Минтақавий режаси доирасида тикланувчи энергия манбалари бўйича барча қўшни мамлакатлар, жумладан Қозоғистон билан ҳамкорлик назарда тутилган. Бу тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш бўйича технологияларни ишлаб чиқишдаги қўшма фаолиятни фаоллаштиришга ҳам тааллуқли.</p>
6	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Хитой Халқ Республикаси Ҳукумати ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Битим	11.12.1997 й.	<p>Мазкур Битим доирасида 2004 йил 24-27 августларида Пекин шаҳрида 3 кишилик (Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси 2 мутахассиси ва ТИВ 1 ходими) Ўзбекистон Республикаси делегацияси ташриф билан бўлишди. Ташриф ХХР Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат бошқармасининг (АММҚДБ) ташаббуси ва таклифи билан Ўзбекистон Республикаси ТИВ ва Ўзбекистон Республикасининг ХХРдаги элчихонаси кўмагида уюштирилди. Мазкур ташриф Битимни бажариш доирасидаги биринчиси бўлиб, икки давлат табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ўзаро ҳамжихатлик, дўстлик ва ҳамкорликни ўрнатишга қаратилди.</p> <p>2005 йил 15-18 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Бош вазири томонидан 14.09.2005 й.даги 03/21-36-сон билан тасдиқланган дастурига мувофиқ ХХР АММҚДБ 3 кишилик делегациясининг Ўзбекистон Республикасига жавоб ташрифи бўлиб ўтди. Мазкур ташриф натижаларига кўра Томонлар табиатни муҳофаза қилиш соҳасида икки томонлама ҳамкорликни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, дўстона алоқаларни фаоллаштириш, шунингдек тажриба алмашинишни ривожлантириш зарурлиги ҳақида умумий фикрга келишди. Ушбу мақсадларда Томонлар Битим доирасида икки мамлакат учун долзарб бўлган экологик муаммоларни ҳал қилиш бўйича ўзаро ҳамжихатлик ва ҳамкорлик ҳақидаги Меморандумни ишлаб чиқиш ва белгиланган тартибда келишилгандан кейин имзолаш ҳақида келишиб олишди.</p> <p>2006 йил 4-8 августда ХХР АММҚДБ таклифи билан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Раиси раҳбарлигидаги ўзбек делегацияси Хитойга борди. Учрашувнинг асосий вазифаси мамлакатлар табиатни муҳофаза қилиш идораларининг раҳбарлари даражасида музокаралар олиб бориш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасида тажриба алмашишдан иборат.</p>

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			2007 йил 3 ноябрда ХХР Давлат кенгаши Премьерининг Тошкентга расмий ташрифи чоғида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Хитой Халқ Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат бошқармаси ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ҳақида Меморандум имзоланди.
7	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Украина Вазирлар Маҳкамаси ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Битим	19.02.1998 й. Киев ш.	<p>Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси ва Украина ўртасидаги 1999-2008 йилларга Иқтисодий ҳамкорлик қилиш Дастурини амалга ошириш бўйича тадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан: мамлакатлар халқаро мажбуриятларига мувофиқ экспорт назорати халқаро тартиблари доирасида фаолиятни мувофиқлаштириш масаласи бўйича: Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тизимида давлат экологик сертификатлаш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш бошқармаси ишламоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 19.04.2000 й.даги 151-сонли «Экологик хавfli маҳсулотлар ва чиқиндиларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва унинг худудидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисида»ги қарори ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Мамлакалар халқаро мажбуриятларига мувофиқ экспорт назорати халқаро тартиблари доирасида фаолиятни мувофиқлаштириш ҳамда экологик сертификатлаш, стандартлаштириш ва меъёрлаштириш соҳасидаги меъерий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш ишлари давом эттирилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг «Техник тартибга солиш тўғрисида»ги Қонун лойиҳаси тайёрланди ва қўриб чиқилмоқда.</p> <p>Аҳоли шохобчалари ва саноат корхоналарининг сув таъминоти тизимларини қуриш, маиший ва саноат оқава сувларини тозалаш тизимларини, саноатда такрор сувдан фойдаланиш тизимларини лойиҳалаштириш ва қуриш, сув учун бурғилаш қудуқларини, бутун лойиҳа учун инфратузилма объектларининг суғориш тизимларини қуриш ва ободонлаштириш масалалари бўйича:</p> <p>Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатдан фойдаланиш меъёр ва қоидаларига риоя этилишининг давлат назоратини амалга оширади, шунингдек объектларни кенгайтириш, қайта таъмирлаш, техник қайта жиҳозлаш ва янгиларини қуриш лойиҳаларининг давлат экологик экспертизасини ўтказиши. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси идоравий муассасалари саноат ва маиший оқава сувларини, шунингдек суғориш тизимларини тозалаш технологияларининг ишланмаларига ва уларни жорий қилиш тажрибасига эга бўлиб, мазкур объектларни лойиҳалаштириш ва қуришда иштирок этишлари мумкин. Табиатни муҳофаза қилиш объектларини лойиҳалаштириш, ускуналарни ва материалларни етказиш ҳамда қуриш масалалари бўйича. Табиий муҳит ифлосланишини тозалашнинг самарали технологияларини, шунингдек манбаларни назорат қилиш ва ифлосланишдан химоялашни амалга ошириш ускуналари ва қурилмаларини қўллаш.</p> <p>Тоза тараққиёт механизми (ТТМ) доирасида 2001-2005 йиллар давомида янада тоза ишлаб чиқариш талабларига жавоб берадиган технологиялар бўйича қатор ўқув семинарлари ва танловлар ўтказилди. 2005 йилда муқобил энергия манбаларидан (куёш, шамол,</p>

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			суб, шунингдек биогаздан) фойдаланиш технологияларини жорий қилиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва бажариш мақсадида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси хузурида «Эко-энергия» илмий-тадбиқий маркази (ИТМ) ташкил этилди. «Эко-энергия» ИТМ ҳозирги пайтда Марказий Осиё мамлакатларида тикланувчи энергия манбалари бўйича қўшма ишларни амалга оширмоқда, шунингдек Украинада ҳам шундай ишларни амалга ошириши мумкин.
8	1998-2007 йилларда Ўзбекистон Республикаси ва Россия Федерацияси ўртасидаги иқтисодий ҳамкорликни чуқурлаштириш ҳақидаги Шартнома	12.10.1998 й.	Сайғоқ кийигини сақлаб қолиш, тиклаш ва барқарор фойдаланиш бўйича ўзаро ҳамжиҳатлик ҳақидаги Меморандум ва Ҳаракатлар режаси имзоланган. Иштирокчи давлатлар: Россия, Қозоғистон, Туркменистон ва Ўзбекистон (Россия хали имзолагани йўқ). Хавфли чиқиндиларни трансчегаравий ташиш ва уларни йўқотиш утидан назорат қилиш Базель конвенциясининг Россия Федерациясидаги Минтақавий маркази билан «Хавфли чиқиндиларни трансчегаравий ташиш ва уларни экологик хавфсиз бошқаришни мониторинг ва назорат қилиш соҳасида мавжуд миллий ва халқаро қонунлар шарҳи»ни тайёрлаш бўйича ҳамкорлик давом эттирилмоқда. Россия Федерацияси Табиий ресурслар вазирлиги билан биргаликда МДХни янада ривожлантириш концепциясининг лойиҳасини тайёрлашда қатнашмоқда. ЕврАзЭС доирасида Россия Федерацияси Табиий ресурслар вазирлиги билан ҳамкорлик давом этмоқда. Хитой, Россия, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон аъзо бўлган Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти доирасида ШХТга аъзо давлатларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳамкорлик Концепцияси лойиҳаси тайёрланмоқда. Ҳозирги пайтда «2008-2012 йилларга Россия Федерацияси Ҳукумати ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ўртасидаги Иқтисодий ҳамкорлик Дастурига тадбирлар режаси» лойиҳасини ишлаб чиқиш амалга оширилмоқда.
9	Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматлари ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақидаги Битим	17.03.1998 й. Бишкек ш.	Барқарор тараққиёт давлатлараро комиссияси (БТДК) доирасида барча қўшни мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш назарда тутилган. Хусусан, «Эко-энергия» минтақавий Марказини таъсис қилиш мўлжалланган, унинг бош идораси Тошкент шаҳрида бўлади. У экологик тоза тикланувчи энергия манбаларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш бўйича Марказий Осиё мамлакатлари ишини мувофиқлаштириб туради.
10	Сайғоқ (<i>Saiga tatarica</i>) кийигини сақлаб қолиш, тиклаш ва барқарор фойдаланиш бўйича ўзаро ҳамжиҳатлик ҳақидаги Меморандум	23.05.2006 й.	Мазкур Меморандумни амалга ошириш мақсадида ҳозирги пайтда Қозоғистон Республикаси ҳукумати ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ўртасида сайғоқни муҳофаза қилиш, тиклаш ва барқарор фойдаланиш бўйича Битим лойиҳаси ишлаб чиқилган.
11	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Латвия Республикаси Ҳукумати ўртасидаги иқтисодий ва саноат ҳамкорлиги ҳақидаги Битим	29.06.2006 й. Рига ш.	Жаҳон банкининг ижроия агентлиги Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бўлган «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш органлари ишини такомиллаштириш» грантини амалга ошириш жараёнида (2001-2004 й.) Латвия табиатни муҳофаза қилиш ташкилотлари ва компаниялари билан алоқалар

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
			ўрнатилди. Ўзбекистоннинг табиатни муҳофаза қилиш идоралари, асосий саноат тармоқлари, йирик корхоналари, хусусий сектори ва ноҳукумат ташкилотларининг вакиллари бўлган 40 нафар мутахассис ўқитилди. Латвиянинг «Elle» фирмаси Ўзбекистон экологларини самарали экологик менежмент ва энг яхши қулай технологиялардан (BAT) фойдаланиш тажрибаси билан ташиштирди.
12	2008-2012 йилларда Ўзбекистон Республикаси ва Туркменистон ўртасидаги иқтисодий ҳамкорлик ҳақида Шартнома	03.10.2006 й. Тошкент ш.да имзоланди 04.12.2007 й.да кучга кирди	Мазкур Шартнома 2007 йил 4 декабрда кучга кирди. Мазкур Шартномага атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида мамлакатларнинг икки томонлама ҳамкорлик қилиш бўйича масалалар киритилган. Ушбу соҳадаги ҳамкорликнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир: чўлланиш ва шўрланишга қарши курашиш бўйича фундаментал ва ёрдамчи илмий тадқиқотлар олиб бориш ва уларни ташкил қилиш, биохилма-хилликни сақлаб қолиш, Оролбўйи минтақасида салбий экологик оқибатларни юмшатиш. Мазкур Шартномани бажариш мақсадида 2008-2012 йилларга Ўзбекистон Республикаси ва Туркменистон ўртасида иқтисодий ҳамкорлик дастури ишлаб чиқилган, унда шунингдек атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасидаги ҳамкорлик йўналишлари акс эттирилган. Хусусан, қонунларни уйғунлаштириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш, атроф-муҳитга таъсирни баҳолаш, табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш, экологик тоза, ресурсларни тежаш технологияларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш.
13	2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикаси ва Қирғизистон ўртасидаги иқтисодий, илмий-техник ва гуманитар ҳамкорлик ҳақида Шартнома	18.10.2007 й. Тошкент ш.да имзоланди 03.02.2008 й.да кучга кирди	Мазкур Шартнома 2008 йил 3 февралда кучга кирди. Мазкур Шартномага атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида мамлакатлар икки томонлама ҳамкорлиги бўйича масалалар киритилди. Мазкур Шартномани бажариш мақсадида 2007-2011 йилларга Иқтисодий, илмий-техник ва гуманитар ҳамкорлик Дастури ишлаб чиқилди. Унда шунингдек атроф-муҳитни муҳофаза қилиш табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасидаги ҳамкорлик бўйича йўналишлар акс эттирилган. Хусусан, қонунларни уйғунлаштириш, режалаштирилаётган фаолият қўшни худудларга таъсирини биргаликда баҳолаш, экологик тоза, ресурсларни тежовчи технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш, атроф-муҳит ҳолатини биргаликда экологик мониторинг қилиш.
14	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Бирлашган Араб Амирликлари Ҳукумати ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилишдаги ҳамжиҳатлик тўғрисидаги Меморандум	17.03.2008 й. Абу Даби ш.	Мамлакатлар ўртасидаги мазкур Меморандум асосан йўқолиш арафасида турган биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш, тиклаш ва барқарор фойдаланишга йўналтирилган. Самарадорлигини ошириш мақсадида ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Бирлашган Араб Амирликлари Ҳукумати ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилишдаги ҳамжиҳатлик тўғрисидаги Меморандумни амалга ошириш бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилмоқда.

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
15	ШХТга аъзо давлатларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик қилиш ҳақида Концепция	Ишлаб чиқиш жараёнида	2005 йилда аъзо мамлакатлар томонидан ШХТга аъзо давлатларнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланиш масалалари бўйича Концепцияни ишлаб чиқиш бошланди. Мазкур Концепция умумий лойиҳасини ишлаб чиқиш бўйича ШХТга аъзо давлатларнинг табиатни муҳофаза қилиш идоралари экспертларининг сўнгги йиғилиши натижаларига кўра Ўзбекистон Республикаси вакиллари томонидан қўшимча таклифлар киритилди.
16	Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Словакия Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш вазирлиги ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги Битим	11.05.1998 й. Братислава ш.	Мазкур Битимни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан 2004-2007 й. Словакия-Ўзбекистон ҳамкорлиги Дастурининг лойиҳаси ишлаб чиқилди ва 2003 йил ноябрида Словакия томонида юборилди. Икки мамлакат табиатни муҳофаза қилиш органлари ўртасидаги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорликни ривожлантириш ва икки томонлама муносабатларни фаоллаштиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир: - сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича тажриба алмашиш ва технологиялар жорий қилиш; - тикланувчан энергия манбалари соҳасида тажриба ва амалиёт алмашиш; - ГИС технологияларни қўллаш бўйича тажриба ва ахборот алмашиш; - чиқиндиларни бошқариш ва Базель конвенциясини бажариш бўйича тажриба ва ахборот алмашиш.
17	Қозғистон Республикаси Табиий ресурслар ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш вазири, Тожикистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш вазири, Туркменистон Табиатни муҳофаза қилиш вазири ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Раиси ўртасидаги Бухоро буғусини сақлаб қолиш бўйича ўзаро ҳамжиҳатлик ҳақида Меморандум	18.09.2002 й. Бонн ш.	2001 йилда WWF лойиҳаси бўйича Бухоро буғуси яшаш жойларини сақлаб қолиш бўйича Амударё ҳавзаси инспекцияси ташкил этилди, ҳозирги пайтга келиб у Амударё ихтисослаштирилган инспекциясига ўзгартирилди. Мазкур Меморандум Низомларини бажариш мақсадида Бадай-Тўқай ва Қизилқум қўриқхоналарига қўшни ерлар ва қўриқхоналарнинг ўзида Бухоро буғуси яшаш жойларини муҳофаза қилиш бўйича катта ишлар бажарилди. Шунингдек аҳоли билан Бухоро буғусини муҳофаза қилиш бўйича экологик-ташвиқот ишлари олиб борилмоқда. Ҳозирги пайтда WWF билан келишув мавжуд бўлиб, унга мувофиқ WWF буғуни муҳофаза қилишда молиявий ва амалий ёрдам кўрсатади. Мазкур Меморандум доирасида 2005 йилда Зарафшон қўриқхонасидан 5 буғу чиқариб юборилди. Бадай-Тўқай ва Зарафшон қўриқхоналарида Бухоро буғуси ва унинг яшаш жойларини муҳофаза қилиш, шунингдек уни тиклаш бўйича ишлар давом эттирилмоқда.
18	Ўзбекистон Республикаси Давтабиатқўм ва «Emirates Birds Briding» хорижий сармояли МЧЖ ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик тўғрисида Битим	07.04.2007 й. Тошкент ш.	Мазкур Битим низомларини бажариш мақсадида Бухоро вилоятида йўрға-тувалоқни кўпайтириш бўйича питомник ташкил этилди. 2007 йилда мазкур питомникда инкубация натижасида 50 дан ортиқ йўрға-тувалоқ боласи олинди. Ҳозирги пайтда тухумларни тўплаш ва инкубациялаш бўйича ишлар давом эттирилмоқда.

Т/р	Битим номи	Имзоланган сана	Олинган мажбуриятлар бўйича бажарилган тадбирлар
19	Хитой Халқ Республикасининг Атроф-мухитни муҳофаза қилиш давлат бошқармаси ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўртасида табиатни муҳофаза қилиш ва агроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорлик қилишда ўзаро ҳамжиҳатлик ҳақидаги Меморандум	03.11.2007 й. Тошкент ш.	<p>Мазкур Меморандумни бажариш бўйича Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тадбирлар режаси ишлаб чиқилди. Ушбу Режага киритилган тадбирларни бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасида электр ўтказгичлар ва трансформация бўйича ХХРнинг етакчи компанияларидан бири ТВЕА вакили билан учрашув бўлиб ўтди. Учрашув пайтида кейинги ҳамкорлик бўйича эҳтимолий йўналишлар муҳокама этилди. ХХРнинг Ўзбекистон Республикасидаги Элчихонасига Ўзбекистонда биологик ресурсларни муҳофаза қилиш ва оқилона фойдаланиш бўйича ахборот тусидаги ноширлик маҳсулотлари, хусусан, «Қўриқхоналар ва миллий боғлар» фотоальбоми, «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» китоби, «Дарахтларни асранг» ва «Ерни боқсанг, Ер сени боқади» плакатлари, «Желли Жем» ва «Ўзбекча-русча-инглизча экологик лугат» китоблари, шунингдек «Экологическое право и охрана окружающей среды» рисо-ласи юборилди.</p> <p>ХХР «Эксимбанки» вакиллари Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан 2008 йил 11-12 мартда Тошкент шаҳрида ташкил этилган «Орол муаммолари, уларнинг аҳоли, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси генотипидига таъсири ҳамда халқаро ҳамкорликнинг улар оқибатларини юмшатиш бўйича чора-тадбирлари» мавзусидаги халқаро конференция ишида иштирок этди. Шунингдек, ХХРнинг Ўзбекистон Республикасидаги Элчихонаси вакиллари Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ташкил этиладиган агроф-мухитни муҳофаза қилиш соҳасидаги матбуот конференциялари ва бошқа тадбирлар ишида иштирок этиши режалаштирмоқдалар. ХХР Атроф-мухитни муҳофаза қилиш вазирлиги делегациясининг Ўзбекистон Республикасига ташрифини ташкил қилиш масаласи ишлаб чиқилмоқда.</p>

XVI. Ўзбекистоннинг экотуристтик салоҳияти

Кейинги йилларда жаҳон туризм индустриясида тематик саёҳатларга талаб ошиши кузатилиб, саёҳат учун бошқа асослар юзага келмоқда. Экотуризм соҳасида ҳаваскор ва касб билан боғлиқ туризм тармоғига бўлган қизиқишнинг ортиши саёҳатларни такомиллаштиришни талаб этмоқда.

Жаҳонда туризмнинг энг истиқболли турларидан бири экотуризмдир. Экотуризмнинг ривожланиши табиатни муҳофаза қилиш, туристларни она табиатимизга жалб этиш, ноёб ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини сақлаш ва кўпайтириш муаммоларини ҳал қилишга катта ҳисса қўшади.

Ўзбекистонда экотуризм билан боғлиқ бўлган бетакрор гўзал табиат, ландшафтлар, хилма хил ноёб ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ёдгорликлар мавжуд. Бой табиий-иқлим салоҳияти туристларга нафақат Тошкент вилояти ва Фарғона водийсидаги кўплаб ғорли тоғлар, музликлар ва қўлларни, балки Навоий ва Бухоро вилоятларидаги чўлларни, саҳроларни, воҳаларни таклиф этиши мумкин.

Экотуризмни ривожлантиришнинг яна бир ижобий томони шундан иборатки, унда юқори даражадаги хизмат кўрсатувчи меҳмонхоналар талаб қилинмайди. Табиат билан мулоқотда бўлиш учун палаткаларни жойлаштириш ва кемпингларни ўрнатиш кифоя. Бироқ, бошқа томондан қараганда, экотуризм юқори малакали мутахассисни, яъни ҳар бир гуруҳ учун эколог, туристларнинг ҳавфсизлигини таъминловчи ходимни талаб қилади. Бундан ташқари экологик турларни таклиф этувчи фирмаларнинг барча ҳаракатлари табиатни муҳофаза қилиш бўйича қонунчилик талаблари асосида олиб борилиши керак.

Экотуризм соғлом ҳаёт тарзи шакли ҳамдир. Экологик турлар кўпинча спорт билан шуғулланиш, соғломлаштириш муолажаларини кўзда тутати. Ўзбекистон курортларининг соғлиқни тиклаш билан боғлиқлиги туристларни ўзига чорлайди. Аммо афсуски, улар спортнинг фаол турлари билан шуғулланишни кўзда тутмайди. Дарвоқе, ушбу масалани туроператорлар билан эмас, кўпроқ соғлиқни сақлаш хизматларини таклиф этувчи муассасалар маъмурияти билан ишлаб чиқиш зарур.

Экологик турлар туроператорлар томонидан алоҳида тур сифатида таклиф этилиши мумкин, масалан тоғли жойда яшаб табиат объектларини зиёрат қилиш ёки курорт меҳмонхоналарида яшовчилар учун кўшимча хизматлар сифатида қўриқхона зоналарга экскурсиялар, тоғ ёки қўлларга бир кунлик сафар уюштириш мумкин. Бундай аралаш турлар оммабоп ҳисобланади. Маданият, тарих ва табиатни ўрганишга қаратилган турлардан тушадиган фойда умуман туристик даромадлар ҳажмининг 15-23% ини ташкил этади.

Экологик туризм бу туризм индустриясининг махсус тармоғи бўлиб, у табиат ҳудудларига зиён

етказмаган ҳолда ўрганиш унинг объектлари ва ҳодисаларини тушунишга кўмаклашади ва айнан ушбу объектлар ва ҳодисаларнинг мавжудлиги мазкур йўналишни ривожлантиришни тақозо этади.

Ўтган асрнинг 80-йиллари бошидан кенг жамоатчилик фикри ҳамда экологик дунёқарашнинг ривожланиши таъсирида саёҳатчиларнинг эҳтиёжларида ўзгариш кузатилди. Одамлар саратон иссиғи даврида табиий ўрмонларни, йирик шаҳар иншоотлари ўрнига маҳаллий аҳоли турар жойларини тобора афзал кўришмоқда. Бу эса охириги ўн йиллик давомида экологик туризм шаклланганлигидан далолат беради. Экотуризм бутун туризм бозорининг 10 % дан ортиғини ўз ичига қамраб олган, унинг ўсиш суръатлари эса бутун туризм индустриясининг ўсиш суръатларидан 2-3 марта юқориқандир. Ғарб мамлакатларида экологик туризм дам олиш ва билим олишнинг саёҳат ҳақи қиммат шакли бўлишига қарамай юз минглаб одамлар унга пул сарфлашга тайёр.

Экологик туризмнинг анъанавий туризмдан фарқи табиат ҳудудларига зиён етказмаган ҳолда ўрганиш, табиий ҳодисаларни тушуниш, табиатда фаол дам олишга интилган туристларнинг устувор қизиқишларидадир. Туризмнинг бу турида анъанавий ҳордиқ чиқариш ва маиший қулайликлар иккинчи даражали бўлади.

Экологик туризмнинг маъноси ҳанузгача тўла очиб берилмаган бўлса ҳам дунёнинг кўплаб мамлакатларида оммабоп бўлиб қолди. Бу ҳолат авваламбор экология ва туризмнинг тамойиллари ва мақсадлари доим ҳам бир бирига мос бўлмаслиги билан боғлиқ. Замонавий туризм сайёҳлар ўз эҳтиёжларини қондиришни табиатни асрашдан устун кўйишлари сабабли атроф-муҳит муҳофазасига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Экологик туризмнинг бир неча атамалари мавжуд:

туристларни экологик тарбиялаш ва ўқитиш мақсадида қилинадиган саёҳатлар;

табиатда экологик мувозанатни ушлаб туриш учун инсон цивилизацияси тегмаган табиатнинг экологик тоза ҳудудларига йўналтирилган саёҳатлар;

инсоннинг хўжалик фаолиятдан муҳофаза қилинган табиий ҳудудларга йўналтирилган саёҳатлар.

Экологик туризм учун нисбатан табиатга зиён етказилмаган ҳудудлар - «ёввойи табиат» керак. Табиатни ўрганиш чоғида туристларда уни асраш зарурлиги туйғуси ҳосил бўлади. Туристлар ёввойи табиатни, аҳолининг анъанавий ҳаёт тарзи ҳамда унинг маданияти ва этнографик хусусиятларини тиклаш ва асрашда иштирок этадилар.

Экотуристларнинг асосий мақсади барча кўринишдаги табиат, яъни ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси, маҳаллий аҳолининг яшаш муҳити ва тур-

муш тарзи билан бевосита танишишдир. Айнан шу нарса шаҳарлардаги ҳар кунги ҳаёт тартибидан чарчаган, ҳаво ва сув ифлосланиши ҳамда шовқин ва ижтимоий можароларнинг салбий таъсирини доим сезиб юрган туристларни ўзига чорлайди.

Экологик туризм тушунчаси кенг кўламда ишлатилади ва шу борада уч асосий гуруҳга ажратиш мумкин:

Экологик тоза жойларда, миллий паркларда, кўриқхоналарда дам олиш. Экологик турларнинг аксарияти ушбу мақсадда ташкил этилади. Улар ёрдамида миллий паркларнинг моддий фондлари тузилади ва сақланади.

Ёввойи табиат, йўқолиб бораётган ҳайвонлар ва ўсимликлар ҳақида ўргатувчи дастурлар. Шунингдек улар экологларнинг ёрдамига муҳтож бўлган табиий зоналарни моддий томондан мустаҳкамлаш учун ташкил этилади.

Фаол дам олиш. Дам олувчиларнинг табиатга ёрдам бериш муайян лойиҳалари бўйича бевосита иштирок этиши. Бундай иштирок лойиҳаларнинг ҳажми ва мураккаблигига қараб турли шаклларда бўлиши мумкин. Яъни дам олувчи турда қатнашаётгани учун ўзи тўлаши мумкин ёки унинг меҳнати учун тўлов бўлиши мумкин ёки кўнгиллилик асосида тўловсиз, аммо турар жой ва овқатланиш учун тўламасдан ҳам қатнашиши мумкин.

Бунда экологик туризм куйидаги асосий функцияларни бажариши шарт:

- экологик мувозанатни таъминлаш, яъни атроф-муҳитга зарар етказмаслик;
- экологик савияни ва таълимни ошириш;
- маҳаллий маданий муҳитни асрашга ғамхўрлик қилиш;
- экологик самарали ва минтақаларнинг барқарор ривожланишини таъминловчи бўлиш.

Экотуризм, шунингдек мамлакатга маҳаллий ва хорижий туристларни ва сармояларни жалб қилишнинг истиқболли йўлларида бири ҳисобланади. Демак, Ўзбекистон учун оптимал экотуризм стратегиясини яратиш – бу кейинчалик янги иш жойларини яратиш ва ноёб обидаларни муҳофаза қилиш ва қайта тиклаш учун маблағларга эга бўлиш демакдир.

Мамлакатимиз бутун дунёга ўзининг минерал ресурслари, ландшафтларининг гўзаллиги ва хилма-хиллиги, тирик табиат бойликлари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг хилма-хиллиги ҳамда қулай табиий-иқлим шароитлари билан танилгандир.

Ўзбекистон иқлим шароити бўйича дунёдаги энг машҳур курортлар бўлиши Ўрта Ер денгизи ва Калифорниядан олдинги ўринда туради. Мамлакатнинг деярли барча вилоятлари оммавий табиий туризм марказлари бўлиши мумкин.

Мамлакатимиз бўйлаб саёҳат қилиш бир вақтнинг ўзида иккита вазифани бажариши мумкин: табиат ҳудудларига зиён етказмаган ҳолда илмий ўрганиш ҳамда табиатнинг бетакрор жалб этувчи жойларида масъулият билан саёҳат қилиш. Экотуризм чоғида энг қизиқарли минераллар кўриниши, захиралар ва Ўзбекистоннинг палеонтологик ҳайкаллари, унинг бой флора ва фаунаси билан та-

нишиш мумкин. Табиий ўсимликлар ва ўрмонлар сахро ва чўллар ҳудудларининг 85% ни, тоғларнинг 13% ни қамраб олади, аммо илгари ўсимликлар билан қопланган водийларда ва дарё соҳилларида эса 2% қолди, холос. Ўзбекистонда экотуризмнинг имтиёзли томони шундаки, саёҳатларни деярли бутун йил давомида ташкил этиш мумкин. Баҳорда сахролар ва чўллар ўта чиройли, аммо ёз бошида ўсимликлар қурий бошлади ва манзара бир рангли бўлиб зерикарли бўлиб қолади. Бироқ шу вақтнинг ўзида мамлакатимизнинг тоғ тизимларида дам олиш қизиқарли бўлади.

Ёзда хилма-хил ўтлар ўсади ва оромбахш шамоллар эсади. Саёҳатлар тоғ ва чўллар, тошли ва қумли сахроларда бўлади. Экотуризм авваламбор миллий паркларда, шунингдек ихтисослашган муассасаларда муваффақиятли ривожланиши мумкин. Республикаимизда бундай парклардан иккитаси мавжуд: Зомин миллий парки ва Угам-Чотқол давлат миллий парки.

Миллий паркларда кўриқхона ҳудудидаги флора ва фаунани ўрганишга қаратилган иш олиб борилади. Олинган натижалар ходимларга ҳудуднинг экологик ҳолатини жиддийроқ кузатишга имкон яратади. Табиий салоҳиятни ўрганишдан ташқари, мазкур ҳудудларнинг маданий-тарихий ва этнографик салоҳиятини тадқиқ қилишга катта эътибор берилади. Ҳар бир бундай ҳудуд ўзининг бой тарихи, қимматли маданий меросига эга бўлиб, жиддий ва чуқур ўрганиш объектига айланган.

Миллий парклардаги экотуризм ривожланиш даражасини қониқарли деб баҳолаша бўлади. Бироқ тегишли ривожлантириш чоралари билан, ҳокимият органлари ҳамда маҳаллий аҳолининг манфаатдорлиги орқали уни янада юқори даражага кўтариш мумкин. Масаланинг оқилона кўйилиши, сифатли хизматлар ва кенг реклама таъминоти Ўзбекистон экологик туризми кучга тўлиб қисқа муддат ичида халқаро туристик бозорида мамлакатнинг обрўсини таъминловчи «визит карточкаси»га айланишига хизмат қилади.

Туристларни жалб қилиш учун биринчи галда қулай хизмат кўрсатиш шароитларини яратиш, уларни қулай транспорт билан таъминлаш ва албатта Ўзбекистоннинг туристик салоҳиятини чет элда тарғиб қилиш зарур. Ўзбекистоннинг экотуристтик имкониятларини тарғиб қилиш ва унинг биохилма-хиллигига қизиқиш уйғотиш учун кўмита томонидан қуйидагилар тайёрланган: «Кўриқхоналар ва миллий боғлар» фотоальбоми, «Ҳисор кўриқхонаси», «Сармишсой», «Жайрон экомаркази» ва «Бадай-тўқай кўриқхонаси» буклетлари. Шунини таъкидлаш керакки, мазкур нашрларда маълумотлар нафақат ўзбек тилида, балки хорижий туристларни жалб қилиш мақсадида рус ва инглиз тилларида ҳам берилди.

Ўзбекистонда экологик туризм ривожланиб боради, унда кўпроқ табиатни истеъмол қилиш билан боғлиқ шакллар тарқалган (хусусан, овчилик, балиқчилик, рафтинг, треккинг, пикник), яъни туризмнинг шундай турларики, унда атроф-муҳитдан тўғридан-тўғри фойдаланилади. Аммо уларнинг самараси миллий парклар учун жуда паст, чунки да-

ромадлар бузилган экологик мувозанатни тиклаш ва сақлашга доим ҳам сарфланмайди.

Шу билан бирга, саёхатларнинг атроф-муҳитни ўрганиш ва уни туристик сарф-ҳаражатлар ҳисобига қўллаб-қувватлашга қаратилган экологик шакллари-ни ҳам ривожлантириш керак.

Уюлмаган, яъни «ёввойи» деб аталган туризм муҳофаза қиланадиган табиий ҳудудларнинг асосий муаммосидир.

Дам олиш уйлари, меҳмонхона, турбазалар, йўллар, муҳандислик тармоқларини қуриш билан боғлиқ барча лойиҳаларни экологик баҳолаш ҳам муҳим омил бўлмоқда.

Туризм айниқса тоғли ва қийин етиб бориладиган жойларда маҳаллий иқтисодни кўтаришга хизмат қилиши мумкин. Бунинг учун маҳаллий жамиятларни туристик жараёнларга жалб қилиш ҳамда керакли шароитлар, жумладан тегишли инфратузилмани (жойлаштириш воситалари, овқатланиш, алоқа, тиббий объектлар, қутқариш хизматлари) яратиш лозим.

Табиат билан мулоқот қилиш инсон учун овқат, уйку ва дам олиш каби табиий эҳтиёждир. Дам олиш ва табиат билан мулоқот қилиш уйғунлиги инсоннинг ҳаётий кучларини тиклашда энг яхши натижа беради ва у ўзини кашф этувчи деб ҳис қилишга ёрдам беради.

XVII. Хулоса

Экологик ҳавф ва муаммоларнинг мажмуасини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, экологик ҳавфсизликни таъминлашнинг куйидаги уствор йўналишларини ҳамда экологик ҳавфни олдини олиш, тўхтатиш, барқарорлаштириш ва бартараф этиш бўйича 2008 йил ва ундан кейинги йилларга биринчи навбатдаги аниқ тадбирларни ишлаб чиқди:

1. Турли даражадаги давлат органлари ва табиатдан фойдаланувчиларнинг ўзар муносабатларидаги иқтисодий механизмни такомиллаштириш ва тадбиқ этишни давом эттириш, бошқарув қарорларини қабул қилишнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолаш жараёнига экологик талабларини киритиш;

Экологик ва иқтисодий сиёсатни самарали уйғунлаштирган ҳолда бозор тизимига экологик кўрсаткичларни тадбиқ этиш ва табиатдан фойдаланувчиларнинг табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишга қизиқтиришнинг иқтисодий механизмларини яратиш (экологик маркетинг тизими ва ишлаб чиқаришни экологияга мувофиқлаштираётган ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан рағбатлантириш), табиий-ресурс салоҳиятини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, тиклаш ва қайта тиклаш учун молиявий ресурсларни бир ерда мужассамлаштириш ва ажратишни давом эттириш зарур;

2. Бутун республика ҳудуди бўйича атроф-муҳитнинг ифлосланиши даражасини экологик гигиена ва санитария меъёрларига пасайтириш.

Мамлакатнинг экологик ҳавфсизлигига масъул бўлган вазирлик ва идораларнинг фаолиятларини мувофиқлаштириб, атроф-муҳит ифлосланиши, табиий ресурслардан фойдаланиш ва чиқиндиларни утилизация қилиш устидан давлат назорати ва аналитик назоратни кучайтириш зарур. Шу мақсадларда, илмфан ютуқларини ва халқаро стандартларини ҳисобга олган ҳолда, атроф муҳитни ифлослантирувчи манбаларни самарали тозалаш иншоотлари билан жиҳозлаш (қайта жиҳозлаш) тизимини ишлаб чиқиш лозим;

3. Табиий, шу жумладан сув, ер, минерал хомашё, биологик ресурслардан мақсадга мувофиқ ва комплекс фойдаланиш;

Ушбу мақсадларда табиий ресурслардан фойдаланишнинг мумкин бўлган экологик меъёр чегараларни аниқлаш асосида, экотизимларни барқарорлигини сақлаб қолиш имконини берувчи табиатдан фойдаланиш жараёнининг бир маромда кечишига эришиш. Шу мақсадда, экологик ҳавфсизлик ва табиатдан барқарор фойдаланишнинг муҳим масалалари бўйича илмий изланишларни илдамроқ ривожланишини таъминлаш, янги авлод технологияларини, шу жумладан табиатни муҳофаза қилиш технологияларини ишлаб чиқиш, тадбиқ этиш ва қўллаш, табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни сифатни режалаштириш ва бошқариш механизмни такомиллаштириш зарур;

4. Экологик мониторинг, башорат қилиш ва ахборотнинг яхлит тизимини такомиллаштириш.

Фаолият кўрсатаётган мониторинг хизмати, кузатув ва назорат асосида замонавий ахборот технологиялари асосида Давлат экологик мониторинг тизимини такомиллаштириш ва унинг доирасида атроф-муҳит ҳолатини, табиий ресурслардан фойдаланиш, аҳоли саломатлигини башорат қилиш ва баҳолашнинг комплекс тизимли ёндашуви амалга оширилади.

Экологик мониторинг соҳасига, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларини бажарилишини назорат қилиш учун илмий тадқиқот институтлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, ҳолис экспертларни, халқаро ташкилотларни ва мутахассисларини фаол жалб қилиш керак;

5. Оролбўйи - экологик офат зонаси ва мамлакатининг бошқа экологик шароити кийин бўлган ҳудудларида, экологик ҳолатни барқарорлаштириш, тиклаш ва соғломлаштириш бўйича комплекс чораларини кўриш лозим.

Локал ва регионал даражада, айниқса экологик ҳавф-хатарли ҳудудларда табиий муҳит инқирози ортиб бориши доирасида табиатнинг ўз-ўзини барқарорлаштириш хусусиятларини тиклаш бўйича аниқ ишлайдиган дастур зарур.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 3 апрелдаги 162-сонли «Оролбўйи генофондини сақлаш хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорида белгиланган тадбирларни рўёбга чиқариш:

- Орол-бўйини экологик минтақалаштириш мезонларини ишлаб чиқиш ва атроф-муҳитнинг таназзули харитасини тузиш;

- трансчегаравий муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ташкил этиш мақсадида, Оролбўйи экотизимининг энг аҳамиятли ҳудудларини белгилаш;

- Орол бўйи минтақасида табиий муҳит ва ижтимоий аспектлар мониторинги бўйича, ГИС-тузилмасини яратиш ва ривожлантириш;

- Орол бўйи сугориладиган минтақасида, чўлланишга қарши кураш комплекс чораларини ишлаб чиқиш;

- флора ва фауна турлари (шу жумладан, ўта қимматли ва йўқолиб бораётганлари) генофонди кадастрини, уларга антропоген таъсирни баҳолаш йўли билан тузиш;

- фотоэлементли электр энергияси ускуналарини ўрнатиш ишларини давом эттириш;

- сув иситиш учун куёш коллекторлари технологиясини яратиш ва жойида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш керак.

6. Назорат хизматини такомиллаштириш ва республика ҳудудлари атроф-муҳитининг трансчегаравий ифлосланишдан муҳофаза қилиш.

Назорат хизматини такомиллаштирилишини таъминлаш, республика ҳудудлари атроф-муҳитининг

трансчегаравий ифлосланишдан ва табиий объектларнинг захарланишидан, шу жумладан, токсик, радиоактив моддаларнинг ва табиий манбалардан ионлаштирувчи нурланишнинг ўтиши, экологик хавфли технология ва маҳсулотларнинг олиб кирилишидан муҳофаза қилиш бўйича превентив комплекс чораларни кўриш лозим.

7. Экологик тоза ва ресурсларни тежайдиган технологияларни тадбиқ қилиш.

Саноат ва маиший чиқиндиларини комплекс қайта ишлаш ва утилизациялаш Республика тармоғини ривожлантириш, мамлакат экологик хавфсизлигининг муҳим стратегик йўналишидир. Қайта тикланувчан энергия турлари (кўёш энергияси, шамол энергияси ва бошқалар) технологияларини ишлаб чиқиш ва қўллаш, экологик хавфсиз ёқилғи ишлатишга, айниқса транспортда татбиқ этиш (бензинни газга алмаштириш ёки бошқа хавфсиз криоген ёқилғи турлари, темир йўлларни электрлаштириш ва бошқалар).

8. Илмий-техника салоҳиятни ривожлантириш ва фан ва техника ютуқларини экология соҳасида қўллаш.

Экологик хавфсизликнинг аниқ масалаларини ҳал қилиш йўлида, республиканинг илмий салоҳияти самарали ишлатилиши лозим ва ягона тизим доирасида экологик хавфсизлик ва барқарор табиатдан фойдаланишнинг энг муҳим масалалари бўйича илмий-техник тадқиқотларни олдиндан ривожланишини таъминлаш зарур. Сувни иқтисод қилган ҳолда, экологик тоза маҳсулотларни етиштириш имконини берувчи, қишлоқ хўжалиги экинларига ишлов беришнинг принципаал янги технологияларини ишлаб чиқиш ўта муҳимдир.

9. Экологик таълим, аҳолининг маданияти ва тарбиялаш тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш.

Жамиятнинг экологик маданиятини ва мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини ошириш мақсадида, экологик таълим комплекс Давлат дастури асосида комплекс ва узулуксиз умумий экологик таълим ва тарбия тизими ўрнатилади. Бу борада, катта роль оммавий ахборот воситаларига ажратилади.

10. Экологик муаммоларни ҳал этишда, жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорликни чуқурлаштириш.

Ўзбекистоннинг хавфсизлигига таҳдид солувчи ички ва трансчегаравий хавфни аниқ белгилаш, уларнинг мураккаблиги ва долзарблиги бўйича тоифалаш, ҳаракатдаги ҳамда режалаштирилаётган халқаро ташаббуслар, дастур ва лойиҳаларни рўйхатлаш, самарадорлигини баҳолаш йўли билан «Ўзбекистон - жаҳон ҳамжамияти» ўзаро ҳамкорликнинг самарадорлигини ошириш, бу йўналишнинг мақсади ҳисобланади.

Экологик хавфсизлик бўйича ҳақаро ҳамкорликнинг асосий йўналишлари иқлим ўзгаришини бартараф этиш, озон қатламини сақлаш, Орол муаммоларини, Орол бўйи муаммоларини ҳал этиш, ландшафтларнинг чўлланишини олдини олиш, ҳудудларнинг трансчегаравий ифлосланиши бўйича чораларни белгилаш, сув ресурслари-

дан фойдаланишнинг минтақавий муаммоларини ҳал этиш, юқумли ва бошқа ўта хавфли касалликларнинг тарқалишини олдини олишдан иборат.

2008-2009 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий бойликлардан фойдаланиш натижалари башорати

2008-2009 йиллар давомида сув ресурсларидан фойдаланиш меъёри 2007 йилга нисбатдан 7% га камаяди. Шу билан биргаликда, 2008 йилда сувнинг айланма тизимда ишлатилиши умумий ҳажми 2006 йилга нисбатдан 10,4 млн. куб. м га ва 2007 йилга нисбатдан 1,2 млн. куб. м га ошиши тахмин қилинмоқда.

2009 йилда оқова сув ташламалари миқдори 11 783 млн. куб. м ни ташкил қилади, 2008 йилда эса 119,458 млн. куб. м ни ташкил қилиб, 2007 йилга нисбатдан 0,679 млн. куб. м га қисқаради.

Норматив тозаланган оқова сув миқдори 2009 йилда 1,36 млн. куб. м га, 2008 йилда эса 1,41 млн. куб. м га ортади. Бундай ҳолат, кўпгина оқова сув тозалаш иншоотларининг ишлаш самарадорлиги 50%дан паст, баъзилари эса иккиламчи ифлосланиш манбалари бўлганлиги натижасида юзага келди.

Ресурсларни тежайдиган сув таъминоти тизими 2007-2008 йилларда Фарғона ИЭМда режалаштирилмоқда, кул ташлаш сиғими филтрланишга қарши қоплама билан қопланган ва кулни қуввати бир кеча-кундузда 3,942 минг. куб. м сув билан чиқариб ташлаш айланма сув тизими ишга туширилади.

2008-2009 йилларда Бухоро, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида умумий қуввати бир кеча-кундузда 2273 минг куб. м бўлган оқова сувларни тозалаш иншоотларини, Жиззах ва Фарғона вилоятларида умумий қуввати соатига 33,4 минг куб. м ташланаётган газларни тозалаш иншоотлари қуриш башорат қилинмоқда.

2007 йилда ишга тушган зарарли чанг-газларни тозалаш иншоотлари қуввати соатига 48,4 минг куб. м газни, 2008 йилда соатига 43,2 минг куб. м газни, 2009 йилда соатига 49,1 минг куб. м газни тозалаш билан баҳоланмоқда.

Натижада, баҳоларга кўра, муқим манбалардан ташланган тутиб қолинган ва зарарсизлантирилган ифлослантувчи газларни миқдори 2007 йилда 1686,6 минг т ни, башоратлар бўйича 2008 йилда 1524,8 минг т ни ва 2009 йилда 1695,9 минг т ни ташкил этади.

Ҳаракатланувчи манбалардан 2006 йилда транзит юк ташишни ҳисобга олган ҳолда ташланган ҳақиқий ташламалар миқдори 1377,6 минг т ни ташкил қилди ва 2007 йилда 5,9 минг т га камайтирилди.

2007-2008 йилларда атмосфера ҳавосига ташланаётган зарарли моддалар миқдори, автотранспорт воситаларини газ ёқилғисига ўтказилишини ҳисобга олган ҳолда белгиланган. 2007 йилда 19,5 минг дона автотранспорт воситаси гза ёқилғисига қайта жиозланган ҳамда 2008-2009 йилларда 29,5 мингдан ортиқ автотранспорт воситалари газ ёқилғисига қайта жиҳозланиши режалаштирилган. Натижада,

2008-2009 йилларда ҳаракатланувчи манбалардан ташланаётган зарарли моддалар миқдори 4,9 минг т га камайиши кутилмоқда.

2008 йилда айрим вилоятларда ер ости бойликларининг ўзлаштирилиши ҳисобига, рекултивация қилинган ер майдонлари, масалан Қашқадарё вилоятида 1741,2 гектарга ортиши кутилмоқда.

2008-2009 йилларда Орол денгизи тубидаги қумларни ўрмонлаштириш 621 минг гектарни ташкил этади.

2006 йилда қишлоқ хўжалик экинларини зараркунандалар ва касалликлардан биологик усулда ҳимоя қилинган майдон ҳажмининг ортиши, қарийб барча вилоятларда ҳимояланган ер майдонларини ошиши билан боғлиқ бўлди.

2006 йилда йиғилиб қолган саноат чиқиндилари, 38010,276 минг т ни, шу жумладан, Навоий вилоятида 34520 минг т ёки умумий миқдордан 98,8%ни ташкил қилиб, 2007 йилда 9%га камайган. Шу билан биргаликда, Тошкент вилоятида йиғилган саноат чиқиндилари 2005 йилга нисбатан 3,5% га камайиб, 1900 минг т ни ташкил этди. Саноат чиқиндилари миқдорини қисқариши Олмалиқ шаҳридаги «Аммофос» ХЖда саноат чиқиндиси – фосфогипснинг иккиламчи хомашё тоифасига ўтказилиши ҳисобига юз берди ва уни 2007 йилдан йилига 10,0 минг т қувватга эга ускунада қайта ишлана бошланди. 2008-2009 йилларда «Аммофос» ХЖда фосфогипсни қайта ишлаш ҳажмини йилига 300-350 минг т гача ошириш мўжалланмоқда.

2006 йилда, 2005 йилга нисбатан, захарли чиқиндилар ҳосил бўлиши 1744,4 минг т га пасайган

ва 38571,4 минг т ни ташкил этиб, 2008-2009 йилларда 8-9% гача пасайиши кутилмоқда.

2006 йилда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар майдони ортиб, ўтган йилга нисбатан 907 минг га га ошди ва бу умумий миллий майдоннинг 4,6 % ўрнига, 5,2 %ни ташкил этди.

2008-2009 йилларда, муҳофаза этиладиган табиий майдонларини яна 1,51 млн. гектарга ошириш режаланмоқда (масалан, Нурота-Қизилқум биосфера резерватини, Устюрт ясси тоғларида муҳофаза этиладиган ҳудуд ташкил этиш ҳисобига).

Қизил китобга киритилган, йўқолиб бораётган, камёб ҳайвонлар ва ўсимликларнинг, шу жумладан, қор қоплони, қўнғир айиқ, силовсин, Мензбира суғури, қизил суғур, жайрон, лола ва бошқаларнинг популяцияси ортди.

Шунингдек, агар 2000 йил бошида қўриқхонадаги жайронлар сони 450-500 бошни ташкил этган бўлса, 2006 йилда уларнинг сони 850-870 бошга кўпайди. Пржевальский отлари сони 27 бош ўрнига 35 бошни, кулонлар 31 бош ўрнига 49 бошни ташкил қилди.

2009 йилда жайронлар сонининг 1200-1250 бошга кўпайиши башорат қилинмоқда, «Сайхун» қўриқхонасида эса ёввойи ўрдақлар сони 600-650 тага, кулранг ғозлар сони 17-25 тагача, цесаркалар 100-120 донага ортиши кутилмоқда. Ҳисор давлат қўриқхонасидаги ўтказилган ҳисоб-китобларга қараганда, охириги беш йилда, ўта камёб ҳайвонлар популяцияси илвирс - 16 дан 19 бошга, силовсин – 84 дан 121 бошга ва айиқ-103 дан 158 бошга ортган.

**Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан
фойдаланиш тўғрисида миллий маъруза - 2008**

«Chinor ENK» экологик нашриёт компанияси,
Тошкент ш., Сугаллий ота кўч., 5.

Арт редактор	Ж. Азимов
Тех. редактор	Ф. Инагамов
Саҳифаловчи	С. Азизов

Босишга рухсат берилди 1.12.2008 й. Ўлчами 84x108 1/16.
Офсет усулида босилди. Гарнитура Таймс.
Ҳажми 18 б.т. Адади 1000. Буюртма №97.

Инд.П. «Федоренко И.М.» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш. Қирққиз кўч., 10.